

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κοινωνική, διοικητική, οικονομική και
πολιτική διάσταση του οθωμανικού στρατού:
οι γενίτσαροι της Κρήτης,
1750-1826

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ,
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΕΤΜΕΖΑΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2014

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Στον Δημήτρη, τον Λεοτέρη και την Ελένη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	i
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ	iii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ	
- Το άνοιγμα του στρατού προς την οθωμανική κοινωνία και αγορά: μια θετική ή αρνητική εξέλιξη;	1
- Μπορεί να εκτιμηθεί η σημασία του οθωμανικού στρατού για το κράτος και την κοινωνία αποκλειστικά από την επίδοσή του στο πεδίο της μάχης;	10
- Ο οθωμανικός στρατός στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας: μια ανείπωτη ιστορία	18
- Διάρθρωση της διδακτορικής διατριβής	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ	
Α΄. ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ, ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (1645-1821)	29
- Διοικητική διαίρεση της επαρχίας	29
- Οθωμανοί αξιωματούχοι και κρατική υπαλληλία	30
- Συλλογή φόρων και διοίκηση	37
- Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην οθωμανική Κρήτη	42
Β΄. Η ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ: ΚΑΠΟΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ, ΓΕΝΙΤΣΑΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	53
Γ΄. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ: ΑΡΙΘΜΟΙ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ	
Α΄. ΑΡΙΘΜΟΙ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΕΠΙΣΗΜΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	67
- Κάποιες γενικές πληροφορίες	67
- Αριθμοί και οργάνωση ανά διοικητική περιφέρεια και φρούριο	71
ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΧΑΝΔΑΚΑ: φρούρια Χάνδακα, Ιεράπετρας και Σπιναλόγκας	71
I. Χάνδακας	71
II. Ιεράπετρα	93
III. Σπιναλόγκα	94
ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΡΕΘΥΜΝΟΥ: φρούρια Ρεθύμνου και Αλμυρού	98
I. Ρέθυμνο	98
II. Αλμυρός	103
ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΧΑΝΙΩΝ: φρούρια Χανίων, Κισσάμου, Γραμβούσας, Σούδας	105
I. Χανιά	105
II. Κίσσαμος	114
III. Γραμβούσα	115
IV. Σούδα	116
Β΄. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	119
I. Πεζικό	119

<i>Αυτοκρατορικοί γενίτσαροι</i>	119
<i>Ντόπιοι γενίτσαροι</i>	134
<i>Μουσταχφιζάν</i>	137
<i>Σώματα πύργων και προπυργίων</i>	138
II. <i>Ιππικό</i>	139
<i>Εθελοντές</i>	139
<i>Αζάπηδες</i>	141
<i>Φαρισάν</i>	143
III. <i>Πυροβολικό</i>	144
<i>Τοπτήδες</i>	144
<i>Κουμπαρατζήδες</i>	148
IV. <i>Βοηθητικά σώματα</i>	149
<i>Τζεμπετζήδες</i>	149
<i>Μπαρουτσήδες</i>	151
<i>Λαγουμιτζήδες</i>	152
<i>Λιμενικοί</i>	152
<i>Ντολαπτήδες</i>	153
Γ'. <i>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</i>	155
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗ, ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΑΠΟΛΑΒΕΣ ΚΑΙ ΒΑΚΟΥΦΙΑ	
Α'. <i>ΑΠΟΛΑΒΕΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ</i>	159
- <i>Αυτοκρατορικοί γενίτσαροι</i>	159
I. <i>Μισθοί και επιδόματα</i>	159
II. <i>Τρόπος πληρωμής, πηγές και προβλήματα</i>	164
III. <i>Απολαβές των γενιτσάρων προερχόμενες από μη κρατικούς πόρους</i>	172
- <i>Ντόπια σώματα</i>	179
I. <i>Μισθοί σε χρήμα</i>	179
II. <i>Μισθοί σε είδος</i>	183
III. <i>Τρόπος πληρωμής, πηγές και προβλήματα</i>	185
IV. <i>Τιμάρια και ζεαμέτια</i>	190
V. <i>Απολαβές των ντόπιων στρατιωτών προερχόμενες από μη κρατικούς πόρους</i>	193
Β'. <i>ΒΑΚΟΥΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΕΣ</i>	198
- <i>Το βακουφικό ταμείο της κεντρικής γενιτσαρικής οργάνωσης και οι εισφορές των μονάδων της Κρήτης</i>	198
- <i>Τα βακούφια των ντόπιων και αυτοκρατορικών λόχων και η οικονομική τους διαχείριση</i>	200
I. <i>Έσοδα των βακουφιών</i>	201
II. <i>Αξιοποίηση της βακουφικής περιουσίας</i>	208
Γ'. <i>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</i>	222
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
ΟΙ ΝΤΟΠΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ: ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	
Α'. <i>Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ</i>	225
- <i>Διορισμοί, ψευδογενίτσαροι και η μουσουλμανική κοινότητα της Κρήτης</i>	225
- <i>Γιατί οι μουσουλμάνοι γίνονταν αυτοκρατορικοί γενίτσαροι;</i>	232
- <i>Συντεχνίες και γενίτσαροι</i>	239

- Οι αυτοκρατορικοί λόχοι εδραιώνουν την παρουσία τους στο νησί	243
- Οι κύριοι του νησιού	247
- Εμπόριο σιταριού και τίτλων μισθοδοσίας	263
- Παραγωγή και εμπόριο λαδιού και σαπουνιού	270
Β'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	282
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ: ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	
Α'. Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΒΙΑ, Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΗΣ	286
- Στρατιωτικές εξεγέρσεις και βίαιες κινητοποιήσεις: μια περιγραφή των γεγονότων	286
- Η εποχή της βίας: χαρακτήρας και πρωταγωνιστές	302
- Ο στρατός ως μέσο συλλογικής εκπροσώπησης και το πρόβλημα της διεύθυνσης της έννοιας του πολιτικού υποκειμένου στο πρώιμο νεωτερικό οθωμανικό κράτος	314
Β'. ΟΙ «ΚΟΜΜΑΤΑΡΧΕΣ», Ο «ΟΧΛΟΣ», Ο «ΤΟΥΡΚΟΣ ΣΕΛΙΝΙΩΤΗΣ» ΚΑΙ Ο «ΣΟΥΛΤΑΝ ΜΑΧΜΟΥΤΗΣ»: ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ-ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ	322
I. Πρώτη φάση: η εξουσία στους ντόπιους	323
II. Δεύτερη φάση: το κέντρο αντεπιτίθεται	331
Γ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	338
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ	
Α'. Η «ΑΠΟΣΤΡΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ» ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ 1821	342
- Ο στρατός της Κρήτης στο πεδίο της μάχης και στη φρούρηση του νησιού	342
- Διερευνώντας την πορεία «αποστρατικοποίησης» του στρατού της Κρήτης	349
Β'. ΜΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ	358
- Οι γενίτσαροι της Κρήτης, το Ευτυχές Συμβάν και οι Νικηφόροι Στρατιώτες του Μωάμεθ: μια στρατιωτική αλλαγή;	358
- Μια πύρρειος νίκη	376
Γ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	382
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	385
ΓΛΩΣΣΑΡΙ	397
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	405

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1: Αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα, 1741-1814	82
Πίνακας 2: Αριθμός των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακιού Χάνδακα, 1742-1819	96
Πίνακας 3: Αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Ρεθύμνου, 1741-1818	100
Πίνακας 4: Αριθμός των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακιού Ρεθύμνου, 1742-1819	104
Πίνακας 5: Αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων των Χανίων, 1741-1813	108
Πίνακας 6: Αριθμός των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακιού Χανίων, 1742-1819	118
Πίνακας 7: Ετήσιοι μισθοί σε άσπρα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Κρήτης ανά φρούριο, 1741-1785	177
Πίνακας 8: Ημερομίσθια σε άσπρα των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης ανά φρούριο, 1742-1819	195
Πίνακας 9: Προβλεπόμενες ετήσιες δαπάνες του ταμείου της Κρήτης σε μουζούρια σιταριού για τους μισθούς των ντόπιων σωμάτων των φρουρίων του νησιού στα έτη 1818-1821	196
Πίνακας 10: Πραγματικές δαπάνες σε μουζούρια σιταριού του ταμείου της Κρήτης μέχρι το 1824 για τους μισθούς των ετών 1818-1821	196
Πίνακας 11: Κατάλογος κατοίκων Χάνδακα υπόχρεων αποστολής ναυτών στην Κωνσταντινούπολη το 1790	248
Πίνακας 12: Κατάλογος κατοίκων ανατολικής Κρήτης υπόχρεων αποστολής ναυτών στην Κωνσταντινούπολη το 1792	249

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1: Οι δύο πρώτες σελίδες του καταστίχου BOA, KK.d.827 που αφορά τη διοίκηση των Χανίων και του Ρεθύμνου κατά τα έτη 1817-1819	52
Εικόνα 2: Δύο σελίδες του καταστίχου BOA, MAD.d.17505 που περιέχουν πληροφορίες για τη μισθοδοσία δύο λόχων των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα κατά το έτος 1783	83
Εικόνα 3: Οι δύο πρώτες σελίδες του καταστίχου BOA, MAD.d.6461 που καταγράφει τη μισθοδοσία των ντόπιων στρατιωτών της Κρήτης για το έτος 1815	97
Εικόνα 4: Διάταγμα για τη μεταφορά του 29 ^{ου} μπολούκ των αυτοκρατορικών γενιτσάρων από το Σοχούμ στα Χανιά το 1779 (BOA, C.AS.1085/47862)	109
Εικόνα 5: Δύο ιεροδικαστικές καταχωρίσεις του 1779 που αναφέρονται στις περιπολίες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα (T.A.H.19: 327)	154
Εικόνα 6: Έγγραφο του έτους 1773 που αναφέρεται σε προβλήματα μισθοδοσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων των Χανίων (BOA, C.AS.841/35909)	178
Εικόνα 7: Δύο σελίδες από την καταγραφή των μισθών σε σιτάρι των ντόπιων στρατιωτών της Κρήτης για τα έτη 1818-1821 (T.A.H.48: 13-14)	197
Εικόνα 8: Οι δύο πρώτες σελίδες από την καταγραφή της δημευμένης περιουσίας των γενιτσαρικών λόχων του Χάνδακα (T.A.H.45: 98-99)	221

Εικόνα 9: Κατάλογος κατοίκων ανατολικής Κρήτης υπόχρεων αποστολής ναυτών στην Κωνσταντινούπολη το 1792 και το σχετικό διάταγμα (T.A.H.34: 110-111)	250
Εικόνα 10: Φιρμάνι του 1802 που αναφέρεται στα προβλήματα υπερχρέωσης και εμπορίας με την Κωνσταντινούπολη που αντιμετώπιζαν οι σαπουντζήδες του Χάνδακα (T.A.H.37: 132)	281
Εικόνα 11: Πηγή του 1792 που αναφέρεται σε εξέγερση του 42 ^{ου} τζεμαάτ στον Χάνδακα (BOA, C.AS.524/21898)	321
Εικόνα 12: Χάτι Χουμαγιούν του 1814 που περιγράφει κάποια από τα προβλήματα που αντιμετώπισε ο «Πνιγάρης» Οσμάν πασάς εξαιτίας των γενιτσάρων του Χάνδακα (BOA, HAT.1338/52214)	337
Εικόνα 13: Επιστολή του διοικητή των Χανίων Λουτφουλάχ πασά που περιγράφει την ανικανότητα του στρατού της πόλης να αντιμετωπίσει την Επανάσταση του 1821 (BOA, HAT.868/38598)	357
Εικόνα 14: Οι δύο πρώτες σελίδες του εγγράφου που ανακοινώνει την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος και την αντικατάστασή του από τους Νικηφόρους Στρατιώτες του Μωάμεθ (T.A.H.45: 82-83)	381

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το τέλος της μακράς πορείας των σπουδών μου έρχεται σε μια εποχή οικονομικής και πολιτικής κρίσης κατά την οποία τόσο η ελληνική δημόσια και δωρεάν παιδεία ως θεσμός όσο και η σημαντική προσφορά των εργαζομένων σε αυτή απαξιώνονται συστηματικά. Όντας ένας από τους χιλιάδες ανθρώπους που πέρασαν από όλες ανεξαιρέτως τις βαθμίδες της νοιώθω έντονα την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που, παρά τις πολλές παθογένειές του, με κουβάλησε στην πλάτη του για δεκαετίες, παρέχοντάς μου τα εφόδια να φτάσω μέχρι εδώ. Εύχομαι οι επόμενες γενιές που θα μεγαλώσουν σε αυτήν τη χώρα να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες για μάθηση με εκείνες που προσφέρθηκαν σε εμένα.

Στη διάρκεια της πενταετούς ενασχόλησής μου με αυτήν τη διατριβή έχω συσσωρεύσει δεκάδες χρέη προς άτομα και φορείς που με βοήθησαν ακαδημαϊκά και προσωπικά. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου Αντώνη Αναστασόπουλο, επίκουρο καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, γιατί υπήρξε μοναδική πηγή έμπνευσης για μένα. Είναι ο άνθρωπος που με προέτρεψε να ασχοληθώ με το θέμα των γενιτσάρων της Κρήτης και με στήριξε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, τόσο ως καθηγητής όσο και ως άνθρωπος, στη διάρκεια της επίπονης αυτής διαδικασίας, βοηθώντας με να ξεπεράσω εμπόδια που πολλές φορές φάνταζαν απροσπέλαστα. Χωρίς τη συμβολή του το έργο αυτό δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Ευχαριστώ επίσης τα μέλη της τριμελούς επιτροπής επίβλεψης της διατριβής Ηλία Κολοβό, επίκουρο καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, και Σωκράτη Πετμεζά, καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, για τα πολύτιμα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους, καθώς και τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής, την Ελένη Γκαρά, επίκουρο καθηγήτρια ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Παρασκευά Κονόρτα, αναπληρωτή καθηγητή ιστορίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ευαγγελία Μπαλτά, διευθύντρια ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, και Μαρίνο Σαρηγιάννη, ερευνητή β' στο Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, οι οποίοι διάβασαν την εργασία και μου άσκησαν γόνιμη κριτική. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον τελευταίο, που ήταν πάντα δίπλα μου τις ουκ ολίγες φορές που ζήτησα τη βοήθειά του. Τέλος ευχαριστώ την Gülsün Aksoy-Αϊβαλή και τον Μάριο Χατζηαναστάση, διδάσκοντες στο Πρόγραμμα

Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (Ι.Μ.Σ.), καθώς και συνολικά το Πρόγραμμα για τα πνευματικά εφόδια που μου παρείχε στη διαδρομή μου αυτή.

Η ολοκλήρωση της διατριβής δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη χρηματοδότηση της έρευνάς μου από το ερευνητικό κέντρο Κοç Research Center for Anatolian Civilizations (RCAC) αρχικά και από το πρόγραμμα Ηράκλειτος ΙΙ στη συνέχεια. Το μεγαλύτερο μέρος της πρωτογενούς και δευτερογενούς έρευνάς μου διεξήχθη στα αρχεία Başbakanlık Osmanlı Arşivi στην Κωνσταντινούπολη, στο Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) στο Ρέθυμνο, στις βιβλιοθήκες του Ι.Μ.Σ. του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, του RCAC και του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ευχαριστώ θερμά το προσωπικό των παραπάνω ιδρυμάτων και φορέων που με τη βοήθειά του διευκόλυνε σημαντικά το έργο μου. Ιδιαίτερη αναφορά ωστόσο θα ήθελα να κάνω σε τέσσερα άτομα των οποίων η βοήθεια στάθηκε παραπάνω από πολύτιμη: στον Ανδρέα Σαββάκη από τη Βικελαία Βιβλιοθήκη, στην προϊσταμένη των Γ.Α.Κ.-Αρχείων Ν. Ρεθύμνης Ασπασία Παπαδάκη, στη βιβλιοθηκάρια του RCAC Duygu Kızılaslan και στην υπεύθυνη του προγράμματος Ηράκλειτος ΙΙ Μαρία Καραβασίλη.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω τέλος σε όσους καθηγητές, ερευνητές, φοιτητές και φίλους με βοήθησαν όλα αυτά τα χρόνια με συμβουλές, σχόλια, παρατηρήσεις και συζητήσεις – τα ονόματά τους θα μπορούσαν να γεμίσουν πολλές σελίδες – και φυσικά στην οικογένειά μου, χωρίς τη διαρκή στήριξη της οποίας τίποτα από όλα αυτά δεν θα είχε πραγματοποιηθεί.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ

Ένα σοβαρό πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίζει οποιοσδήποτε ασχολείται με την καταγραφή τουρκικών ονομάτων και λέξεων στο πλαίσιο μιας εργασίας στα ελληνικά είναι η μεταγραφή τους. Μολονότι πολλά τουρκικά τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια, καθώς και διάφοροι όροι έχουν εξελληνιστεί και κάποιες φορές έχουν περάσει στο ελληνικό λεξιλόγιο, συχνά παρουσιάζεται το φαινόμενο σε μια εργασία να πρέπει να χρησιμοποιηθούν και λέξεις που δεν έχουν ενταχθεί σε αυτό ή που η εξελληνισμένη τους μορφή είναι ελάχιστα γνωστή σε ένα ευρύτερο κοινό.

Αποψη μου είναι ότι κατά την επιλογή ενός συστήματος μεταγραφής τουρκικών λέξεων στα ελληνικά ο ιστορικός πρέπει να έχει δύο βασικούς στόχους: πρώτον, να δημιουργήσει ένα κείμενο που να ρέει χωρίς να αναγκάζει τον αναγνώστη να παρακολουθεί έναν αυστηρό μεταγραμματισμό, ο οποίος αποκτά περισσότερο νόημα στο πλαίσιο ενός έργου φιλολογικού χαρακτήρα. Ωστόσο ας διευκρινίσω ότι, ενώ θεωρώ ότι πρέπει να αποφεύγεται ο βομβαρδισμός του αναγνώστη με δεκάδες άκλιτες ξένες λέξεις, που συχνά δημιουργούν σύγχυση ως προς το γένος και τον αριθμό τους, από την άλλη πιστεύω ότι πρέπει να δίνεται προσοχή ώστε η μεταγραφή να μην παίρνει τη μορφή άκριτου εξελληνισμού κάθε τουρκικής λέξης που απαντά στο κείμενο. Δεύτερον, ο ιστορικός οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις αντίστοιχες προσπάθειες που έχουν προηγηθεί στον κλάδο του και να συμβάλλει στην προσπάθεια δημιουργίας ενός κοινώς αποδεκτού συστήματος μεταγραφής, που όχι μόνο θα βοηθήσει τους μελλοντικούς ερευνητές να διαμορφώσουν μια κοινή γλώσσα επικοινωνίας στο αντικείμενο, αλλά και θα διευκολύνει τον μη εξειδικευμένο αναγνώστη που ασχολείται με την ιστορία μιας περιοχής ή ενός θεσμού να ταυτίσει ευκολότερα τους κοινούς όρους που απαντούν στα διάφορα κείμενα της βιβλιογραφίας.

Η εργασία αυτή δεν δημιουργήθηκε σε παρθένο έδαφος. Χιλιάδες σελίδες έχουν γραφτεί μέχρι σήμερα στα ελληνικά για την ιστορία της οθωμανικής Κρήτης και οι περισσότεροι τουρκικοί όροι που απαντούν εδώ έχουν ήδη μεταγραφεί και χρησιμοποιηθεί στη σχετική βιβλιογραφία. Θεώρησα λοιπόν σκόπιμο να μην αποκλίνω ιδιαίτερα από την παράδοση αυτή, αλλά να προσπαθήσω να εντάξω τη

διατριβή μου όσο το δυνατό περισσότερο στη μορφολογία των προγενέστερων αυτών κειμένων, διευκολύνοντας έτσι τον αναγνώστη που ασχολείται με την ιστορία του νησιού. Ως βασικό οδηγό στο εγχείρημά μου αυτό χρησιμοποίησα τη σειρά μεταφράσεων των ιεροδικαστικών κωδίκων του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου που έχουν εκδοθεί από τη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη κατά τα έτη 2003-2010.¹ Οι περισσότερες τουρκικές λέξεις λοιπόν μεταγράφηκαν όπως στους τόμους αυτούς, με την εξαίρεση συγκεκριμένων όρων ο εξελληνισμός των οποίων θα μπορούσε, κατά την άποψή μου, να προκαλέσει σύγχυση τους με σύγχρονες λέξεις που χρησιμοποιούνται στα ελληνικά και έχουν διαφορετική σημασία (όπως π.χ. οι όροι *εφέντι* και *χαλιφέ*, τίτλοι που αποδίδονταν σε μέλη της τάξης των ουλεμάδων και σε γραμματείς, των οποίων η μετατροπή σε «εφέντης» και «χαλίφης» αντίστοιχα θεώρησα ότι είναι πιθανότερο να δημιουργήσει πρόβλημα παρά να διευκολύνει τον αναγνώστη).

Για τη μεταγραφή των μουσουλμανικών κύριων ονομάτων που απαντούν στις πηγές ωστόσο προτιμήθηκε αυτά να αποδοθούν σύμφωνα με πιο αυστηρούς κανόνες προκειμένου να αποφευχθεί η σύγχυση που προκαλείται στην περίπτωση ονομάτων που στα ελληνικά και τα τουρκικά μπορεί να καταγράφονται με δύο ή και περισσότερους τρόπους, ανάλογα με την προέλευση της πηγής και την καταγωγή των ατόμων που τα έφεραν (π.χ. Μαζλούμ, Μασλούμ, Μαζλούμης, Μασλούμης). Έτσι, επέλεξα να διατηρήσω όσο το δυνατό πιστότερα την παλιά τουρκική μορφή αυτών των ονομάτων κατά τη μεταγραφή τους στο ελληνικό αλφάβητο, χωρίς βέβαια κάτι τέτοιο να είναι απολύτως εφικτό, καθώς δεν υπάρχουν φωνητικές αξίες που να μπορούν να αποδώσουν απόλυτα στα ελληνικά κάποιους ήχους της τουρκικής γλώσσας. Γι' αυτόν τον λόγο εδώ επιλέχθηκαν ανά περίπτωση οι ελληνικοί φθόγγοι που θεωρώ ηχητικά πλησιέστερους στους αντίστοιχους φθόγγους που χρησιμοποιούνται στα τουρκικά για την απόδοση των λέξεων που περιέχονται στην εργασία:

Οθ. *ç* = τουρκ. *c* = **τζ** παχύ (όπως στο αγγλικό *justice*). Εδώ μεταγράφεται **τζ**.

Οθ. *ç* = τουρκ. *ç* = **τσ** παχύ (όπως στο αγγλικό *chance*). Εδώ μεταγράφεται **τσ**.

¹ Ε. Καραντζίκου-Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος κώδικας (1669/73-1750/67)*, επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο 2003· Μ. Βαρούχα-Φ. Χαϊρέτη-Μ. Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας*, 2 τ., επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο 2008· Γκ. Αϊβαλή-Φ. Χαϊρέτη-Π. Φωτεινού-Μ. Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος κώδικας*, 2 τ., επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο 2010.

Οθ. ğ ή ك = τουρκ. ğ = επιμηκύνει το προηγούμενο φωνήεν ενώ σε κάποιες λέξεις έχει την αξία ελαφρού γ. Εδώ στην πρώτη περίπτωση παραλείπεται, ενώ στη δεύτερη μεταγράφεται γ.

Οθ. ı = τουρκ. ı = όπως στο London. Εδώ μεταγράφεται ι.

Οθ. ö = τουρκ. ö = γερμανικό ö. Εδώ μεταγράφεται ο, εκτός αν προηγείται ουρανικό σύμφωνο, οπότε μεταγράφεται ιο.

Οθ. u = τουρκ. ü = γαλλικό u. Εδώ μεταγράφεται ου, εκτός αν προηγείται ουρανικό σύμφωνο, οπότε μεταγράφεται ιου.

Οθ. ş = τουρκ. ş = σ παχύ (όπως στο αγγλικό share) . Εδώ μεταγράφεται σ.

Τα αραβικά γράμματα μεταγράφηκαν με βάση την προφορά τους στα τουρκικά (για παράδειγμα τα ح, ج, خ μεταγράφηκαν χ και τα ظ, ذ, ز, ض μεταγράφηκαν ζ). Όλα τα διπλά σύμφωνα απλοποιήθηκαν σε μονά κατά τη μεταγραφή τους (για παράδειγμα Αμπντουλάχ αντί Αμπντουλλάχ [Abdullah]).

Στη μεταγραφή των ονομάτων ακολουθήθηκε η ορθογραφία των οθωμανικών καταστάσεων ακόμα και για τα ονόματα των οποίων η σύγχρονη γραπτή απόδοση εκφράζει άλλες ηχητικές αξίες σε σύγκριση με τον παλιό τρόπο γραφής τους (για παράδειγμα «Μουράντ» [مراد] αντί του σύγχρονου «Μουράτ» [Murat]). Τέλος, προτιμήθηκε τα διάφορα οθωμανικά ανθρωπωνύμια να αποδοθούν σύμφωνα με τους παραπάνω κανόνες, ακόμα και αν η εξελληνισμένη τους μορφή είναι αρκετά διαδεδομένη (για παράδειγμα «Χιουσεϊν» αντί «Χουσεϊν» ή «Χουσεϊν», «Ιμπραχίμ» αντί «Ιμπραήμ» και «Αλί» αντί «Αλής»), ενώ αντίστοιχα διατήρησαν και την άκλιτή τους μορφή. Ωστόσο, όταν κάποιο μουσουλμανικό οικογενειακό όνομα που απαντά στις οθωμανικές πηγές χαρακτηρίζει αποκλειστικά τα μέλη κάποιας κρητικής οικογένειας (σε αντίθεση με τα κύρια μουσουλμανικά ονόματα που δίνονταν τόσο σε κρητικούς όσο και σε μη κρητικούς μουσουλμάνους) και έχει εξελληνισμένη μορφή την οποία διασώζουν ελληνικές πηγές (π.χ. Χάνιαλης, Εφεντάκης), τότε επιλέγεται η μορφή του αυτή, εκτός αν το ίδιο όνομα σημειώνεται στην οθωμανική πηγή με την προσθήκη δεύτερου συνθετικού δηλωτικού καταγωγής, οπότε ακολουθείται κανονικά το προαναφερθέν σύστημα μεταγραφής (π.χ. Χανιαλίου, Εφεντακίζαντε).

Για τη μεταγραφή των οθωμανικών λέξεων από το αραβικό στο λατινικό αλφάβητο χρησιμοποιήθηκε το σύστημα του τουρκικού / οθωμανικού-αγγλικού λεξικού Redhouse.²

Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη, στο τέλος της εργασίας παρατίθεται γλωσσάρι με τις τουρκικές λέξεις οι οποίες απαντούν με κάποια συχνότητα στη διατριβή, ακόμα και αν αυτές έχουν ήδη επεξηγηθεί στο κυρίως κείμενο.

---

² *Redhouse Sözlüğü: Türkçe / Osmanlıca-İngilizce*, Κωνσταντινούπολη 1997.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Από την ίδρυση του οθωμανικού κράτους μέχρι σήμερα χιλιάδες σελίδες έχουν γραφτεί για τον οθωμανικό στρατό, σε μια προσπάθεια παρατηρητών και ιστορικών να κατανοήσουν κυρίως τον ρόλο που αυτός έπαιξε στην ταχεία εδαφική εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και στη συρρίκνωση και την τελική διάλυσή της τον 20^ο αιώνα. Για την περίοδο με την οποία ασχολούμαι σε αυτήν την εργασία ωστόσο, δύο είναι τα βασικά θέματα στα οποία έχει επικεντρώσει το ενδιαφέρον της η σχετική με τον οθωμανικό στρατό ιστοριογραφία: το πρώτο είναι το μαζικό άνοιγμά του στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Αυτοκρατορίας και οι συνέπειές του για την οθωμανική πολιτική σκηνή, οικονομία και κοινωνία και το δεύτερο είναι το ζήτημα της πολεμικής απόδοσής του, ειδικά σε σύγκριση με τους στρατούς άλλων σύγχρονων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κρατών. Στην εισαγωγή αυτή θα αναφερθώ στον τρόπο με τον οποίο η σύγχρονη οθωμανολογική ιστοριογραφία έχει προσεγγίσει αυτά τα δύο θέματα, ενώ θα επεκταθώ και σε ένα ακόμα θέμα που αφορά άμεσα αυτήν εδώ την εργασία: στον τρόπο με τον οποίο η ιστοριογραφία έχει αντιμετωπίσει τους στρατιωτικούς θεσμούς στην περιφέρεια του οθωμανικού κράτους. Στο τέλος της εισαγωγής θα παραθέσω μια συνοπτική περιγραφή του περιεχομένου των κεφαλαίων της διδακτορικής διατριβής.

Το άνοιγμα του στρατού προς την οθωμανική κοινωνία και αγορά: μια θετική ή αρνητική εξέλιξη;

Ο οθωμανικός στρατός δεν έχει ακόμα εξεταστεί επαρκώς στο πλαίσιο του θεωρητικού μοντέλου που βλέπει τη μετάβαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από ένα πρώιμο νεωτερικό συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα σε ένα πιο αποκεντρωμένο σχήμα διοίκησης και ξανά στο συγκεντρωτικό κράτος που δημιούργησαν οι

μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα.³ Μέχρι σήμερα οι διάφορες θεωρίες που έχουν διατυπωθεί επί του θέματος μπορούν να ενταχθούν σε δύο διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις: μια «παραδοσιακή», η οποία έχει τις ρίζες της στην ιστοριογραφία της οθωμανικής περιόδου και συνεχίζει να χαρακτηρίζει την επικρατούσα εκτός των ακαδημαϊκών κύκλων αντίληψη για τον ρόλο του στρατού στην ιστορική πορεία του οθωμανικού κράτους, και μια «αναθεωρητική», η οποία ξεκίνησε να διατυπώνεται στα μέσα του 20^{ου} αιώνα και έχει καταφέρει σήμερα να έχει σημαντική απήχηση στη σύγχρονη ακαδημαϊκή έρευνα.

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία δίνει υπερβολική σημασία στην πολεμική απόδοση του οθωμανικού στρατού και υιοθετεί μια κρατικοκεντρική θεώρηση της εξέλιξής του στο πλαίσιο της «θεωρίας της παρακμής». Η θεωρία της παρακμής βασίζεται στην παραδοχή ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφτασε στο αποκορύφωμα της ισχύος της κατά τον 16^ο αιώνα, κατά τη βασιλεία του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι δεκαετίες που ακολούθησαν το θάνατο του τελευταίου αποτέλεσαν την απαρχή μιας αργής και σταδιακής αποσύνθεσης και απώλειας της δύναμης της Αυτοκρατορίας, η οποία συνεχίστηκε μέχρι την οριστική της διάλυση κατά το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα.⁴ Σημαντική στην ιστορική αυτή θεώρηση είναι η παρουσία του στρατού, ο οποίος με μια σειρά από καθοριστικές ήττες – με σημαντικότερη, ίσως, την ήττα-ορόσημο της δεύτερης πολιορκίας της Βιέννης το 1683 και τις ήττες από τη Ρωσία τον 18^ο και 19^ο αιώνα – επιστέγασε τη φθίνουσα πορεία του οθωμανικού κράτους καθιστώντας το έρμαιο των εξωτερικών του αντιπάλων.

Η συμβολή του στρατού στην παρακμή του οθωμανικού κράτους, σύμφωνα πάντα με την παραδοσιακή αυτή ερμηνεία, συνδέεται με τον εκφυλισμό του, στον οποίο αδιαμφισβήτητοι πρωταγωνιστές ήταν οι γενίτσαροι. Η θεωρία της παρακμής υποστηρίζει ότι, ενώ οι γενίτσαροι ήταν το κραταιό σώμα που αποτελούσε την αιχμή του δόρατος του οθωμανικού στρατού κατά τις νικηφόρες του εκστρατείες σε Ευρώπη, Ασία και Αφρική, από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα η σταδιακή εγκατάλειψη του

³ Σε διάφορα σημεία αυτής της διατριβής επικαλούμαι το θεωρητικό αυτό σχήμα, το οποίο έχει σε μεγάλο βαθμό επικρατήσει στις αναλύσεις των ακαδημαϊκών κύκλων που ασχολούνται με την οθωμανική ιστορία. Ωστόσο έχω επίγνωση του γεγονότος ότι, όπως κάθε γενική θεωρία, έτσι και αυτό κρύβει τον κίνδυνο υπεραπλουστεύσεων, όπως είναι η προσπάθεια ερμηνείας όλων των ιστορικών διαδικασιών μιας περιόδου στο πλαίσιο όρων όπως «παραδόση» και «νεωτερικότητα». Για ένα σχόλιο σχετικά με το πρόβλημα αυτό, δες E. Eldem, *Death in Istanbul: Death and its Rituals in Ottoman-Islamic Culture*, Κωνσταντινούπολη 2005, 9.

⁴ Δες, για παράδειγμα, S. J. Shaw-E. Kural-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1, Κέμπριτζ 1976, 169 κ.εξ.

παιδομαζώματος και η γενικότερη χαλάρωση της εφαρμογής των κανόνων λειτουργίας του σώματος είχαν ως αποτέλεσμα την είσοδο στις τάξεις του ατόμων προερχόμενων από διάφορες κοινωνικές, επαγγελματικές και θρησκευτικές ομάδες, οι οποίες επέφεραν σημαντικό πλήγμα στο αξιόμαχό του. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε την απαρχή της μετατροπής του γενιτσαρικού στρατού σε μια αντιδραστική και διαπλεκόμενη ομάδα συμφερόντων, με αποτέλεσμα τη θεσμική του αποσύνθεση, τη διαρκή καταπίεση των κατοίκων της Αυτοκρατορίας από τις βίαιες ενέργειες του σώματος και την ομηρία της οθωμανικής κυβέρνησης. Έτσι, οι σουλτάνοι, παρά τις συχνές προσπάθειές τους για μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση της σωτηρίας του κράτους, έβρισκαν πάντα τους συντηρητικούς γενιτσαρούς μπροστά τους ως εμπόδιο.

Μολονότι κάποιοι οθωμανοί συγγραφείς καταπιάστηκαν ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα με το ερώτημα της παρακμής των στρατιωτικών θεσμών,⁵ η διάδοση της προαναφερθείσας θεωρίας στους σύγχρονους ιστοριογραφικούς κύκλους στηρίχθηκε πρωτίστως στα έργα της επίσημης οθωμανικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, όπως αναπτύχθηκε αμέσως μετά την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος από τον Μαχμούτ Β΄. Η άποψή της ταυτίζεται με την επίσημη θέση της οθωμανικής κυβέρνησης σχετικά με τον ρόλο των γενιτσάρων στην παρακμή του κράτους και αντανάκλαται εύγλωττα στο όνομα που αυτή η ιστοριογραφία έδωσε στην κατάργηση του σώματός τους: η σφαγή χιλιάδων γενιτσάρων της Κωνσταντινούπολης μέσα σε τέσσερεις-πέντε μόνο ώρες στις 15 Ιουνίου 1826 έμεινε γνωστή στην οθωμανική ιστορία ως το «Ευτυχές Συμβάν» (*Vak'a-i Hayriye*).⁶

Τη βασική αφήγηση της κατάργησης του σώματος των γενιτσάρων μάς την έχει αφήσει ο *βακανουβίς* (*vak'anüvis*), ο επίσημος δηλαδή ιστοριογράφος της σουλτανικής αυλής, Εσάντ *εφέντι*, ο οποίος συμμετείχε στο Ευτυχές Συμβάν και αφιέρωσε στην περιγραφή του τελευταίου ένα ολόκληρο βιβλίο με τίτλο «Το θεμέλιο της νίκης» (*Üss-i Zafer*).⁷ Η αφήγηση του Εσάντ *εφέντι* στόχευε στη δικαιολόγηση

⁵ R. 'A. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Άλμπανι 1991, 17-18· M. Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/3 (1947), 291· H. İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 283-284· R. Murphey, "Yeñiçeri", *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 11, Λάιντεν 2001, 326-327.

⁶ Για μια παράθεση των αριθμών των θυμάτων που δίνονται από τις διάφορες σύγχρονες του περιστατικού πηγές, δες H. A. Reed, "The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826", αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Princeton University, Department of Oriental Languages and Literatures, Πρίνστον 1951, 236-237.

⁷ Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, επιμ. M. Arslan, Κωνσταντινούπολη 2005. Επίσης, δες στο γενικότερο έργο του Εσάντ *εφέντι* *Sahhâflar Şeyhi-Zâde Seyyid Mehmed Es'ad*

της ανάγκης κατάργησης του γενιτσαρικού σώματος και στη νομιμοποίηση του Ευτυχούς Συμβάντος, παρουσιάζοντας τους γενιτσάρους ως ανίκανη στρατιωτική δύναμη και ως διεφθαρμένη ομάδα συμφερόντων που αποτελούσε εμπόδιο στις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες της οθωμανικής κυβέρνησης.

Το έργο του Εσάντ *εφέντι* βρήκε πρόθυμους συνεχιστές και έτσι δημιουργήθηκε μια μακρά ιστοριογραφική παράδοση. Κατά τον 19^ο αιώνα οι *βακανουβίς* Λουτφί και Τζεβντέτ αναπαρήγαγαν στις ιστορίες τους την επίσημη θεώρηση που ήθελε το γενιτσαρικό σώμα μάστιγα για το οθωμανικό κράτος και την κοινωνία,⁸ ενώ η υιοθέτηση των απόψεων του Εσάντ συνεχίστηκε σχεδόν αυτούσια και από μια σειρά ιστορικών του 20^{ου} αιώνα, με σημαντικότερο ίσως εκπρόσωπό τους τον İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Ο Uzunçarşılı στο μνημειώδες έργο του *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları* [Από την οργάνωση του οθωμανικού κράτους: τα σώματα των Δούλων της Πύλης], που εκδόθηκε το 1943, αφιέρωσε εκατοντάδες σελίδες στην προσπάθειά του να καταδείξει την αντίθεση μεταξύ της θεσμικής αρτιότητας που χαρακτήριζε το γενιτσαρικό σώμα πριν από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και της αποσύνθεσης που ακολούθησε.⁹

Την κριτική στην παραδοσιακή αυτή θεώρηση εγκαινίασε το 1947 ο ιστορικός Mustafa Akdağ με το άρθρο του “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu” [Η αποσύνθεση της τάξης του σώματος των γενιτσάρων]. Στο άρθρο αυτό ο Akdağ έκανε μια προσπάθεια αποδόμησης του ιστορικού μοντέλου του Uzunçarşılı που ήθελε το γενιτσαρικό σώμα να είναι πριν από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα μια καλοκουρδισμένη μηχανή με συγκεκριμένους κανόνες και σταθερό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο, στηριζόμενο στο παιδομάζωμα, κρατούσε τους γενιτσάρους έξω από την υπόλοιπη οθωμανική κοινωνία και την οικονομία και τους καθιστούσε στρατιώτες πλήρως αφοσιωμένους στα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Σύμφωνα με τον Akdağ, η

Efendi, *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, επιμ. Z. Yilmazer, Κωνσταντινούπολη 2000, 613-615 και σποράδην.

⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, τ. 12, Κωνσταντινούπολη 1883-1884, 193 κ.εξ.· Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfi*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1873, 8 κ.εξ.

⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, τ. 1, Αγκυρα 1988, 477 κ.εξ. Άλλα ιστορικά έργα που αντανάκλουν την ερμηνεία αυτή σε διάφορες αποχρώσεις, εξετάζοντας την πτώση των γενιτσάρων ως συνέπεια της αναπόφευκτης πορείας του οθωμανικού κράτους προς τον εκσυγχρονισμό, είναι ενδεικτικά τα εξής: Reed, “The Destruction of the Janissaries”· B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο 1961· N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ 1964· H. İnalcık, “The Ottoman State: Economy and Society”, στο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 1, επιμ. H. İnalcık με τον D. Quataert, Κέιμπριτζ 1997, 22 και σποράδην. Για το φαινόμενο της αναπαραγωγής της ιστορικής θέσης των οθωμανών *βακανουβίς* του 19^{ου} αιώνα από σύγχρονους ιστορικούς, δες D. Quataert, “Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline, 1730-1826”, στο *17th International Congress of Historical Sciences. I: Chronological Section, Madrid-1990*, επιμ. E. B. Ruano-M. Espadas Burgos, Μαδρίτη 1992, 198-199.

ιδέα της κοινωνικής και οικονομικής απομόνωσης και της θεσμικής αρτιότητας του γενιτσαρικού σώματος βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε μεταγενέστερες μαρτυρίες και σε μια σειρά εγγράφων και κανονισμών που δεν μπορούν να μας δώσουν μια σαφή και ιστορικά τεκμηριωμένη εικόνα της λειτουργίας του θεσμού στην περίοδο της «ακμής» του. Υποστηρίζει μάλιστα πως κάποια από τα χαρακτηριστικά που, σύμφωνα με την παραδοσιακή ιστοριογραφία, συνέβαλαν στην παρακμή του οθωμανικού στρατού, όπως η είσοδος σε αυτόν αρκετών ατόμων εκτός του συστήματος του παιδομαζώματος, υπήρχαν ήδη αρκετές δεκαετίες πριν από το θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς και επιχειρεί να δει το γενιτσαρικό σώμα ως ένα θεσμό του οποίου τα μέλη διατηρούσαν δεσμούς με την υπόλοιπη οθωμανική κοινωνία και αγορά πριν από την εποχή της «παρακμής» του. Ο Akdağ, επίσης, προσπαθεί να δει τον οθωμανικό στρατό ως σύνολο, εξετάζοντας τις αλλαγές που επήλθαν στις τάξεις του στο πλαίσιο της κατάρρευσης του τιμαριωτικού συστήματος και εντάσσοντας στην ανάλυσή του για πρώτη φορά τη γενικότερη οικονομική και πολιτική συγκυρία που επικρατούσε κατά τον 16^ο αιώνα.¹⁰

Ο Akdağ δεν αμφισβήτησε ποτέ ευθέως την ιδέα της παρακμής του οθωμανικού στρατού, θεωρώντας και αυτός τις στρατιωτικές αποτυχίες ως αδιαμφισβήτητη απόδειξη της αποδιοργάνωσής του. Παρόλα αυτά το έργο του άνοιξε τον δρόμο για την εξέταση του στρατού ως θεσμού που λειτουργούσε στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας και αγοράς, ενώ σηματοδότησε μια σημαντική ρήξη με τη μέχρι τότε κυριαρχούσα αντίληψη περί συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που καθιστούσαν ένα στρατό «ακμάζοντα» και επιτυχή.

Στοιχεία της άποψης αυτής επαναδιατυπώθηκαν το 1991 από τον Cemal Kafadar, ο οποίος ενίσχυσε την επιχειρηματολογία του Akdağ σχετικά με τους δεσμούς μεταξύ των γενιτσάρων και της οθωμανικής κοινωνίας και οικονομίας πριν από την απαρχή της περιόδου της «παρακμής» του θεσμού, αμφισβητώντας άλλη μια φορά την άποψη που ήθελε τη στρατιωτική ελίτ της Αυτοκρατορίας πλήρως αποκομμένη από τη σφαίρα των οικονομικών συναλλαγών. Στο άρθρο του με τίτλο “On the Purity and Corruption of the Janissaries” [Σχετικά με την αγνότητα και τη διαφθορά των γενιτσάρων] κατάφερε μάλιστα να αναγάγει την ουσία των επιχειρημάτων του Akdağ ακόμα πιο πίσω στο χρόνο, καταγράφοντας περιπτώσεις

¹⁰ Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, 291-312.

γενιτσάρων που εμπλέκονταν νόμιμα σε εμπορικές συναλλαγές ήδη στα τέλη του 15^{ου} και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα.¹¹

Κατά την περίοδο που παρεμβάλλεται μεταξύ των έργων του Akdağ και του Kafadar παρατηρείται σταδιακή μετατόπιση της ιστοριογραφίας προς την απενοχοποίηση των σχέσεων των στρατιωτών με την οθωμανική κοινωνία και οικονομία και προς την απαλλαγή του στρατού από το στίγμα του συντηρητισμού που τον είχε χαρακτηρίσει εξαιτίας των θέσεων της παραδοσιακής θεώρησης του Εσάντ εφέντι και των συνεχιστών του. Ιστορικοί, όπως οι Hamilton Gibb και Harold Bowen, είδαν στις σχέσεις των γενιτσάρων με τις οθωμανικές συντεχνίες την ανάπτυξη ενός πνεύματος αντίστασης διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων ενάντια στις οικονομικές επιβουλές της κεντρικής οθωμανικής κυβέρνησης.¹² Αντίστοιχα ο Robert Olson σε δύο άρθρα του σχετικά με δύο στρατιωτικές εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα στην Κωνσταντινούπολη στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, παρά την προφανή αδυναμία του να προσδιορίσει σαφώς τη φύση των σχέσεων μεταξύ γενιτσάρων και συντεχνιών κατά την εποχή εκείνη, αναγνώρισε τη σημασία της δυναμικής των συμφερόντων των δύο αυτών ομάδων για την αντίσταση που προέβαλλαν τμήματα της οθωμανικής κοινωνίας στα οικονομικά μέτρα της κεντρικής οθωμανικής κυβέρνησης που τα έθιγαν.¹³

Ως προς το ίδιο ζήτημα, μία δεκαετία πριν από το άρθρο του 1991, το 1981, ο Kafadar, στην αδημοσίευτη αλλά πολυδιαβασμένη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία του με τίτλο “Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict” [Σχέσεις γενιτσάρων-συντεχνιών: αλληλεγγύη και σύγκρουση], προσπάθησε να αναδείξει την πολυπλοκότητα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων των γενιτσάρων και της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας, εξετάζοντας ωστόσο την εποχή που ακολούθησε τα τέλη του 16^{ου} αιώνα ως μια περίοδο παρακμής του γενιτσαρικού στρατού.¹⁴ Ο Kafadar χρονολογεί τη δραστήρια ανάμειξη των γενιτσάρων στο εμπόριο και άλλες

¹¹ C. Kafadar, “On the Purity and Corruption of the Janissaries”, *The Turkish Studies Association Bulletin*, 15/2 (1991), 273-280.

¹² H. A. R. Gibb-H. Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, τ. 1, μέρος 1, Λονδίνο 1950, 279-280.

¹³ R. W. Olson, “The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17/3 (1974), 329-344· του ίδιου, “Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20/2 (1977), 185-207.

¹⁴ C. Kafadar, “Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict”, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, McGill University, Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies, Μόντρεαλ 1981. Οι όροι που χρησιμοποιεί ο Kafadar κατά κόρον για να εκφράσει την παρακμή αυτή είναι “degeneration” και “corruption of the corps’ organization”.

επαγγελματικές δραστηριότητες στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 16^{ου} αιώνα, βλέποντας σε αυτήν την ανάπτυξη ενός μεγάλου εύρους σχέσεων που περιλάμβαναν τόσο κοινά όσο και αντικρουόμενα συμφέροντα. Επίσης εξετάζει τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής-οικονομικής ομάδας στο εσωτερικό του σώματος· αυτή αποτελείτο κυρίως από κατώτερα στρώματα που κατάφεραν την περίοδο εκείνη να εισέλθουν σε διάφορα αστικά επαγγέλματα μέσω των σχέσεών τους με τους γενιτσάρους, χωρίς όμως να γίνονται μέλη των συντεχνιών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι ένοπλοι γενίτσαροι «δεν ένιωθαν καμία δέσμευση απέναντι στους κανόνες της αγοράς που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των εμπόρων και της κυβέρνησης» και γι' αυτό συχνά τους παραβίαζαν, ενώ η οθωμανική κυβέρνηση ελάχιστα μπορούσε να κάνει για να περιορίσει αυτή τους τη στάση.¹⁵ Έτσι, κατά τις πρώτες δεκαετίες της μαζικής ανάμειξης των γενιτσάρων σε διάφορα επαγγέλματα, συχνά διαμορφώθηκαν αποστάσεις μεταξύ του σώματος και των συντεχνιών, οι οποίες αισθάνονταν να απειλούνται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που εισέβαλλαν ανεξέλεγκτα στους επαγγελματικούς κλάδους τους.¹⁶

Η εργασία του Kafadar είναι σημαντική λόγω του ότι ήταν η πρώτη εκτεταμένη ιστορική μελέτη της «αναθεωρητικής» ιστοριογραφίας που επιχειρούσε να συνδέσει τους γενιτσάρους με συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές ομάδες. Ωστόσο, ενώ η ανάλυσή του προσφέρει σημαντικά εργαλεία για τη μελέτη των σχέσεων των γενιτσάρων της Κωνσταντινούπολης με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και τις συντεχνίες κατά το τέλος του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, δεν παρακολουθεί την εξέλιξη των σχέσεων αυτών σε μεταγενέστερες περιόδους, θεωρώντας ότι οι συντεχνίες και οι γενίτσαροι συνέχισαν να αποτελούν δυο σαφώς διαχωρισμένες ομάδες συμφερόντων μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹⁷ Η θέση αυτή αναθεωρήθηκε δραστικά το 2004 από την Eujeong Yi, η οποία εξέφρασε την άποψη ότι τα συμφέροντα των γενιτσάρων και των συντεχνιών, αν και κυρίως αντικρουόμενα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα, άρχισαν σταδιακά να συγκλίνουν κατά τον 17^ο αιώνα, με αποτέλεσμα κατά το δεύτερο μισό αυτού του

¹⁵ Ο.π., 82-83.

¹⁶ Ο.π., 110, 113.

¹⁷ Ο.π., 114-115.

αιώνα οι γενίτσαροι να μετατραπούν σε «οργανικό» κομμάτι των συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης.¹⁸

Αντίστοιχη θέση με τη Υί είχε διατυπώσει ήδη από το 1992 ο Donald Quataert στο άρθρο του “Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline, 1730-1826” [Γενίτσαροι, τεχνίτες και το ζήτημα της οθωμανικής παρακμής, 1730-1826]. Ο Quataert εξέφρασε την άποψη ότι οι γενίτσαροι, οι οποίοι ήδη από προηγούμενες εποχές είχαν εισχωρήσει σε μεγάλο βαθμό σε διάφορα επαγγέλματα και στις συντεχνίες, εξελίχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την κατάργησή τους σε προστάτες «των εργατών όλων των ειδών στα αστικά κέντρα έναντι της αυθαιρεσίας του κράτους».¹⁹ Για τον Quataert αυτό ίσχυε όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε διάφορες επαρχίες του οθωμανικού κράτους. Τη θέση αυτή επεξεργάστηκε περαιτέρω σε ύστερες δημοσιεύσεις του, καταλήγοντας στην παρατήρηση ότι η κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος από τον Μαχμούντ Β΄ αποτέλεσε την κερκόπορτα για την αποδυνάμωση των συντεχνιών και για την πλήρη ενσωμάτωση της οθωμανικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά, μια εξέλιξη που προκάλεσε τη μείωση μισθών και την απώλεια προνομίων για ένα μεγάλο κομμάτι του εργατικού δυναμικού της Αυτοκρατορίας.²⁰

Οι προσπάθειες αποστασιοποίησης από το παραδοσιακό κρατικοκεντρικό αναλυτικό μοντέλο του Εσάντ εφέντι και των συνεχιστών του και η διατύπωση απόψεων που ήθελαν τους γενιτσαρούς να έχουν εξελιχθεί σε υπερασπιστές των συμφερόντων των απλών επαγγελματιών και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων έναντι του αυταρχισμού του οθωμανικού κράτους επρόκειτο να συνεχιστούν στις αρχές του 21^{ου} αιώνα μέσω έργων που τονίζουν μάλιστα όλο και περισσότερο τις πολιτικές προεκτάσεις των σχέσεων του στρατού με τις προαναφερθείσες ομάδες ατόμων. Τα τελευταία χρόνια εκπονήθηκαν αρκετές μελέτες που δίνουν έμφαση όχι στην πολεμική απόδοση των γενιτσαρών, αλλά στον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό τους ρόλο και στις συγκρούσεις τους με την κεντρική οθωμανική κυβέρνηση

¹⁸ E. Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Λάντεν 2004, 136-140. Ωστόσο, όπως θα δούμε στο δεύτερο κεφάλαιο, ο τρόπος με τον οποίο η εν λόγω συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο «γενίτσαρος» είναι αρκετά αόριστος και προβληματικός.

¹⁹ Quataert, “Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline”, 197-203. Μια σχετική, αν και αρκετά γενικόλογη, αναφορά σε αυτό το ζήτημα βρίσκουμε και στο έργο των Gibb και Bowen: Gibb-Bowen, *Islamic Society and the West*, 285.

²⁰ D. Quataert, “The Age of Reforms, 1812-1914”, στο İnalçık με τον Quataert (επιμ.) *An Economic and Social History*, τ. 2, 768, 825· του ίδιου, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Κέιμπριτζ 2000, 135-137.

και τους εκπροσώπους της.²¹ Μάλιστα ορισμένες από αυτές τις μελέτες είδαν τους γενιτσάρους ως πολιτική δύναμη που στόχευε στον περιορισμό της απόλυτης εξουσίας του σουλτάνου, προσδίδοντας στις ενέργειές τους ακόμα και «συνταγματικό» ή «πρωτοδημοκρατικό» χαρακτήρα και τολμώντας συγκρίσεις με αντίστοιχες πολιτικές διαδικασίες που λάμβαναν χώρα σε δυτικά κράτη, όπως η Αγγλία του 17^{ου} αιώνα.²² Σίγουρα τέτοιες διατυπώσεις εμπεριέχουν τον κίνδυνο γενικεύσεων, απλοποιήσεων και αναχρονισμών, ωστόσο είναι ενδεικτικές της τεράστιας στροφής που έλαβε χώρα από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα στην ιστοριογραφική θεώρηση του οθωμανικού στρατού και ιδίως των γενιτσάρων. Η οθωμανολογική ιστοριογραφία κατάφερε μέσα σε λίγες δεκαετίες να αλλάξει την εικόνα της για αυτούς, πηγαίνοντας από το ένα άκρο, που τους ήθελε καταπιεστές και αντικαταχρονιστές, στο άλλο, παρουσιάζοντάς τους ως υπερασπιστές των αδυνάτων, φωνή του λαού ή, σε κάποιες περιπτώσεις, έως και παράγοντα εκδημοκρατισμού της οθωμανικής πολιτικής σκηνής.

Είναι εξαιρετικά σημαντικό να είμαστε προσεκτικοί στη διατύπωση τέτοιου είδους αξιολογικών κρίσεων. Όπως προειδοποιούν κάποιοι από τους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με το θέμα, είναι λάθος να αντιμετωπίζουμε τους γενιτσάρους ως μια ομάδα με κοινή κοινωνική και οικονομική βάση, με κοινά κίνητρα και κοινή πολιτική

²¹ Ενδεικτικά δεξ Κ. Üstün, “Rethinking *Vaka-i Hayriye* (The Auspicious Event): Elimination of the Janissaries on the Path to Modernization”, δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Bilkent University, Department of History, Άγκυρα 2002· Μ. Μ. Sunar, “Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826”, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, State University of New York, Graduate School of Binghamton University, Νέα Υόρκη 2006· C. Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels Without a Cause?”, *International Journal of Turkish Studies*, 13/1-2 (2007), 113-134· H. Yılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, *Dîvân*, 13/24 (2008), 1-30· Μ. Μ. Sunar, “‘When Grocers, Porters and Other Riff-Raff Become Soldiers:’ Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/1 (2009), 175-194· B. Tezcan, “The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 29/3 (2009), 556-572· του ίδιου, “Lost in Historiography: An Essay on the Reasons for the Absence of a History of Limited Government in the Early Modern Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, 45/3 (2009), 477-505· του ίδιου, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Νέα Υόρκη 2010· H. S. Ilıcak, “A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)”, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Harvard University, Κέιμπριτζ Μασ. 2011, 203-286· B. Masters, “Aleppo’s Janissaries: Crime Syndicate or *Vox Populi*?”, στο *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, επιμ. E. Gara-M. E. Kabadayı-Ch. K. Neumann, Κωνσταντινούπολη 2011, 159-176· V. H. Aksan, “Islam-Christian Transfers of Military Technology, 1730-1918”, στο *European History Online (EGO)*, Μάιντς 2011, <http://www.jeg-ego.eu/aksanv-2011-en>· G. Yılmaz, “The Economic and Social Role of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul”, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, McGill University, Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies, Μόντρεαλ 2011.

²² Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 5-6· Yılmaz, “Meşrutiyetçi Gelişmeler”, 2.

θεώρηση των πραγμάτων, άσχετα από το αν αυτή αξιολογείται από τον κάθε ιστορικό θετικά ή αρνητικά. Τέτοιες γενικεύσεις μπορούν να υποβαθμίσουν την πολυμορφία που χαρακτήριζε αυτόν τον εξαιρετικά διαδεδομένο θεσμό, παραβλέποντας την ποικιλία συμφερόντων που υπήρχαν στους κόλπους του είτε λόγω του διαταξικού χαρακτήρα των μελών του είτε λόγω της ευρείας γεωγραφικής επέκτασής του.²³ Εκτός τούτου, όπως προειδοποιεί ο Şükri İicak, σε αναλύσεις του πολιτικού ρόλου των γενιτσάρων, θεσμού που είχε πρόσβαση στα μέσα άσκησης βίας, ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος της «ιστορικής νομιμοποίησης» και της «ρομαντικοποίησης» των ενεργειών «ενός ποικιλόμορφου, ευμετάβλητου και, σε ορισμένες περιπτώσεις, δολοφονικού... σώματος».²⁴ Ούτε η «δαιμονοποίηση» λοιπόν, αλλά ούτε η «ρομαντικοποίηση» του στρατού συμβάλλουν στην ψυχραιμη αποτίμηση του ρόλου του στην ιστορία του οθωμανικού κράτους. Το εύρος των απαντήσεων που έχουν δοθεί μέχρι σήμερα στο ερώτημα της θετικής ή αρνητικής αποτίμησης της ανάμειξης του στρατού στην οθωμανική κοινωνία και αγορά μαρτυρά από μόνο του ότι η ιστορική πραγματικότητα δεν μπορεί να ερμηνευτεί με απόλυτες αξιολογικές κρίσεις. Είναι υπό αυτό το πρίσμα που η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να ερμηνεύσει τις δραστηριότητες του οθωμανικού στρατού στην Κρήτη.

Μπορεί να εκτιμηθεί η σημασία του οθωμανικού στρατού για το κράτος και την κοινωνία αποκλειστικά από την επίδοσή του στο πεδίο της μάχης;

Τα προαναφερθέντα «αναθεωρητικά» έργα έρχονται σε ευθεία ρήξη με το κρατικοκεντρικό μοντέλο της παραδοσιακής ιστοριογραφίας που προβάλλει μια ιδανική εικόνα του οθωμανικού στρατού πριν από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και θεωρεί τους γενιτσάρους μετά την περίοδο αυτή ως μια συντηρητική δύναμη απέναντι στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού που κατέβαλε η οθωμανική κυβέρνηση. Η σημασία των έργων της «αναθεωρητικής» προσέγγισης έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι μπόρεσαν να δώσουν μια εξελικτική εικόνα της πορείας του στρατού στην οθωμανική ιστορία, εξετάζοντάς τη στο θεωρητικό πλαίσιο της διοικητικής και οικονομικής

²³ Για κάποιους σχετικούς προβληματισμούς, δες Üstün, “Rethinking *Vaka-i Hayriye*”, 22-23, 34-38· R. Murphey, “Review: Baki Tezcan: *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 74/3 (2011), 482-484.

²⁴ İicak, “A Radical Rethinking of Empire”, 205. Επίσης, για τον κίνδυνο αυτό, δες Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff”, 134.

αποκέντρωσης του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα και καταδεικνύοντας τα οφέλη που η διαδικασία αυτή είχε για ένα μεγάλο κομμάτι της οθωμανικής κοινωνίας και αγοράς. Τα έργα αυτά προσπάθησαν να τονίσουν τη σχετικότητα με την οποία θα πρέπει να αντιμετωπίζεται η ιδέα της «ακμής» του οθωμανικού στρατού κατά τους πρώτους αιώνες της ύπαρξης της Αυτοκρατορίας και ότι ο χαρακτηρισμός του ως αντιδραστικού, συντηρητικού κ.τ.λ. για τις μετέπειτα φάσεις της οθωμανικής ιστορίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη στάση του κάθε ιστορικού απέναντι στην ιδέα ενός ισχυρού κεντρικού κράτους. Ωστόσο κανένας από τους προαναφερθέντες συγγραφείς δεν προσπάθησε να αντιπαραθέσει κάποιο επιχείρημα σε όσους διατείνονται από την άλλη πλευρά ότι οι ήττες και η απώλεια εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν αδιάψευστη απόδειξη της «παρακμής» του οθωμανικού στρατού κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες του κράτους.

Γενικότερα, οι πρώτες προσπάθειες απάντησης στο επιχείρημα αυτό ξεκίνησαν μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν εκδόθηκαν κάποια έργα που θέλησαν να εξετάσουν εκ νέου το ζήτημα της πολεμικής επίδοσης των στρατιωτικών δυνάμεων της Αυτοκρατορίας, επαναπροσδιορίζοντας έτσι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κάποιες από τις θέσεις της θεωρίας της παρακμής. Στο έργο του *Ottoman Warfare, 1500-1700* [Διεξαγωγή πολέμου από τους Οθωμανούς, 1500-1700], που εκδόθηκε το 1999, ο Rhoads Murphey υποστηρίζει ότι οι Οθωμανοί, παρά τη βαθιά οικονομική κρίση την οποία διήλθε η Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, τουλάχιστον μέχρι και το τέλος του 17^{ου} αιώνα κατάφεραν να διατηρήσουν ένα επαρκέστατο σύστημα στελέχωσης, στρατιωτικού ανεφοδιασμού και χρηματοδότησης του στρατού τους. Το σύστημα αυτό τους επέτρεπε να διεξάγουν μακροχρόνιους πολέμους, πολλές φορές σε περισσότερα από ένα μέτωπα ταυτόχρονα, και να ανακάμπτουν μετά τη λήξη κάθε πολέμου συνδυάζοντας «τον στρατιωτικό πραγματισμό στις φάσεις “πριν” και “κατά” τον πόλεμο με ένα συνεπώς εφαρμοζόμενο δημοσιονομικό ρεαλισμό στη φάση του “μετά”». ²⁵

Την άποψη του Murphey ότι ο οθωμανικός στρατός διατηρούσε το αξιόμαχό του σε υψηλό επίπεδο τουλάχιστον μέχρι το 1700 υιοθέτησαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και άλλοι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το θέμα, όπως η Virginia Aksan και ο Gábor Ágoston, βλέποντας ωστόσο και οι δύο μια σαφή πτώση της πολεμικής απόδοσης του οθωμανικού στρατού κατά τον 18^ο αιώνα. Η Aksan

²⁵ R. Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, Λονδίνο 1999, 189.

θεωρεί ότι κατά το πρώτο μισό του αιώνα αυτού παρατηρούνται κενά στη στρατιωτική ηγεσία της Αυτοκρατορίας και φαινόμενα παραμέλησης της στρατιωτικής οργάνωσης, όπως ελλειπείς προσπάθειες εκσυγχρονισμού των δυνάμεων πεζικού και πυροβολικού και δημιουργίας ενός σώματος αξιωματικών εκπαιδευμένων στις νέες πολεμικές μεθόδους. Ωστόσο, χάρη στους σημαντικούς οικονομικούς πόρους της Αυτοκρατορίας και στη διαπραγματευτική της δύναμη, τα προβλήματα αυτά δεν επρόκειτο να γίνουν φανερά πριν από το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα.²⁶ Ο Άγoston πάλι επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην εξέταση της ανάπτυξης της πολεμικής βιομηχανίας, της τεχνολογικής καινοτομίας που αυτή παρήγε και των μέσων διάδοσης της τελευταίας. Σύμφωνα με τη θεωρία του, ένας από τους βασικότερους παράγοντες που επηρέασαν την επίδοση του οθωμανικού στρατού από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα ήταν οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η ακμάζουσα μέχρι τότε πολεμική βιομηχανία της Αυτοκρατορίας, η οποία, μολονότι δεν υπολείπεται τεχνολογικά των αντίστοιχων βιομηχανιών άλλων κρατών της περιόδου, άρχισε την περίοδο εκείνη να αντιμετωπίζει μια σειρά προβλημάτων: η εμπλοκή του στρατού σε πολυμέτωπους πολέμους σε συνδυασμό με τα προβλήματα μεταφοράς εξοπλισμού από τις απομακρυσμένες περιοχές όπου λειτουργούσαν οι μονάδες παραγωγής όπλων και την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης του οθωμανικού κράτους είχαν ως αποτέλεσμα οι Οθωμανοί να υστερήσουν σε σχέση με τις δυτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις στο ζήτημα της παραγωγής και διάχυσης όπλων. Όλες αυτές οι εξελίξεις, σύμφωνα με τον συγγραφέα, απέκτησαν ιδιαίτερη βαρύτητα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, όταν ο τρόπος πολέμου στην ξηρά άλλαξε απότομα, περνώντας ολοένα περισσότερο από τις πολιορκίες στις μάχες ανοιχτού πεδίου, όπου τα πυροβόλα όπλα έπαιζαν πολύ σημαντικότερο ρόλο. Ωστόσο ο Άγoston, παρά την έμφαση που δίνει στην πολεμική βιομηχανία, θεωρεί ότι οι προαναφερθείσες εξελίξεις από μόνες τους μπορεί να μην αποδεικνύονταν καθοριστικές για την πτώση της πολεμικής επίδοσης του οθωμανικού στρατού αν οι Ευρωπαίοι δεν ανέπτυσαν την ίδια περίοδο μια καλύτερα οργανωμένη στρατιωτική διοίκηση και εκπαίδευση.²⁷

Ο Άγoston δεν είναι ο πρώτος ιστορικός που προσπάθησε να αναθεωρήσει την άποψη περί στρατιωτικής ανικανότητας των Οθωμανών κατά το δεύτερο μισό

²⁶ V. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1800: An Empire Besieged*, Εδιμβούργο 2007, 45-46, 117-118, 485 και σποράδην· της ίδιας, “War and Peace”, στο *The Cambridge History of Turkey. Volume 3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, επιμ. S. N. Faroqhi, Κέμπριτζ 2006, 95-97.

²⁷ G. Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Κέμπριτζ 2005, 200-205.

του 16^{ου} και τον 17^ο αιώνα μέσω της εξέτασης της ανάπτυξης και της διάχυσης της στρατιωτικής τεχνολογίας στην Αυτοκρατορία. Το ίδιο έτος με την έκδοση του βιβλίου του Murphey, ο Jonathan Grant εξέδωσε το άρθρο του με τίτλο “Rethinking the Ottoman ‘Decline’: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries” [Επανεξετάζοντας την οθωμανική «παρακμή»: διάχυση της στρατιωτικής τεχνολογίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 15^{ος}-18^{ος} αιώνας]. Ο Grant υποστηρίζει ότι οι Οθωμανοί παρακολουθούσαν τις τεχνολογικές εξελίξεις στο πεδίο του πολέμου προβαίνοντας σε παράλληλες μεταρρυθμίσεις με τους Βενετούς και τους Ρώσους, τους οποίους ο συγγραφέας προσδιορίζει ως δύο από τους σημαντικότερους στρατιωτικούς ανταγωνιστές της Αυτοκρατορίας στη διάρκεια των τεσσάρων αυτών αιώνων. Ο Grant, μολονότι παραδέχεται ότι κατά τον 18^ο αιώνα η στρατιωτική παραγωγή των Οθωμανών υστερούσε σε σχέση με την αντίστοιχη πολλών ευρωπαϊκών κρατών, ισχυρίζεται ότι η κατάσταση αυτή δεν ήταν αμετάκλητη, ότι οι Οθωμανοί κατάφεραν στο τέλος του αιώνα να προλάβουν τις τεχνολογικές εξελίξεις και ότι μόνο από τη δεκαετία του 1850 και έπειτα φαίνεται πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία έπαυσε να τις παρακολουθεί, με αποτέλεσμα να υιοθετήσει τη μαζική εισαγωγή όπλων και να παρακμάσει στρατιωτικά.²⁸

Όπως γίνεται φανερό, τα παραπάνω έργα, αν και προσπαθούν να αντικρούσουν την ιδέα της παρακμής του οθωμανικού στρατού μετά τη βασιλεία του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, το κάνουν σε επίπεδο αρχής με τους όρους των εκπροσώπων της «παραδοσιακής» ιστοριογραφικής προσέγγισης: προσπαθούν, δηλαδή, να μετρήσουν την αξία του οθωμανικού στρατού αποκλειστικά στη βάση των συνδεδόμενων με τον πόλεμο λειτουργιών του.

Προκειμένου όμως να εκτιμηθεί επαρκώς ο ρόλος και η σημασία του στρατού για το οθωμανικό κράτος και την οθωμανική κοινωνία πρέπει να κατανοήσουμε και να λάβουμε υπόψη το σύνολο των αρμοδιοτήτων και λειτουργιών που είχε και ασκούσε. Στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του οθωμανικού κράτους οι λειτουργίες

²⁸ J. Grant, “Rethinking the Ottoman ‘Decline’: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries”, *Journal of World History*, 10/1 (1999), 179-201. Ο Άγoston και ο Grant δεν ήταν οι μόνοι που ασχολήθηκαν με το ζήτημα της διάχυσης της στρατιωτικής τεχνολογίας και της παρακμής του οθωμανικού στρατού. Ενδεικτικά δες G. Börekçi, “A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries’ Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 59 (2006), 407-438. Για μια συζήτηση σχετικά με το αν λόγοι που σχετίζονταν με τη στρατιωτική τεχνολογία και τις μεθόδους πολέμου συνέβαλαν και στις αλλαγές που έλαβαν χώρα στην οργάνωση και επάνδρωση του οθωμανικού στρατού από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, δες Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 177-184· İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, 283-297· του ίδιου, “The Ottoman State: Economy and Society”, 24-25.

στρατού και διοίκησης ήταν ουσιαστικά αδιαίρετες, κάτι που αντικατοπτρίζεται εύγλωττα στον όρο *ασκερί* (*askeri*), δηλαδή «στρατιωτικός», τον οποίο έφεραν όλα τα κρατικά στελέχη, στρατιωτικά και μη, της Αυτοκρατορίας μέχρι και την υπό εξέταση περίοδο.²⁹ Παρά την εξέλιξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τον 15^ο αιώνα σε ένα κράτος με ανεπτυγμένη γραφειοκρατία και ποικιλία διοικητικών υπηρεσιών, ο στρατός δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της υπαλληλίας³⁰ του κράτους και να έχει κεντρικό ρόλο στην εύρυθμη λειτουργία του τελευταίου σε καιρό ειρήνης. Παρόλα αυτά, σημαντικότερες αρμοδιότητές του, όπως, π.χ., η αστυνόμευση, η επιβολή της τάξης και η συμμετοχή στελεχών του στα όργανα λήψης και εκτέλεσης αποφάσεων της επαρχιακής διοίκησης δεν έχουν αναλυθεί επαρκώς ούτε έχουν αξιολογηθεί ουσιαστικά από την οθωμανολογική ιστοριογραφία. Αντίθετα η προσκόλληση στην αντίληψη ότι βασική λειτουργία του στρατού είναι η συμμετοχή του σε πολέμους αποτέλεσε για δεκαετίες εμπόδιο στην εξέτασή του ως μέρους της διοίκησης και ως μικροοικονομίας, μην επιτρέποντας έτσι την αξιολόγηση των μη στρατιωτικών λειτουργιών του και οδηγώντας στο να κρίνεται ο ρόλος του στην ευστάθεια του οθωμανικού συστήματος αποκλειστικά με γνώμονα τις πολεμικές του επιδόσεις.

Θέση αυτής εδώ της διδακτορικής διατριβής είναι ότι, προκειμένου να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε επαρκώς τη σημασία του στρατού για το οθωμανικό κράτος και την οθωμανική κοινωνία έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν, όπως θα δούμε, έλαβαν χώρα ορισμένες αλλαγές που επαναπροσδιόρισαν συνολικά και καθοριστικά τη λογική που διείπε την οργάνωση, τις αρμοδιότητες και τις λειτουργίες του, πρέπει να τον αντιμετωπίσουμε πρωτίστως ως έναν πολυλειτουργικό θεσμό.³¹ Μια τέτοια προσέγγιση αναδεικνύει νέους προβληματισμούς σχετικά με τη φύση του στρατού και την επιρροή του σε διάφορους τομείς της διοίκησης και της οικονομίας του κράτους, αλλά και στην ίδια την οθωμανική κοινωνία. Για παράδειγμα, όπως θα γίνει προσπάθεια να καταδειχθεί σε αυτήν εδώ την εργασία, αντίθετα με όσα

²⁹ İ. M. Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Νέα Υόρκη 1983, 4· B. Lewis, “Askari”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, τ. 1, Λάιντεν 1959, 711.

³⁰ Μολονότι «κρατική υπαλληλία» με τη σύγχρονη έννοια του όρου δεν υπήρχε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, σε αυτήν την εργασία χρησιμοποίησα τον όρο για να δηλώσω συνολικά τα κρατικά στελέχη που ήταν διορισμένα στην οθωμανική διοίκηση και τον στρατό.

³¹ Ο πρώτος, και ίσως ο μοναδικός μέχρι σήμερα, ιστορικός που έχει σημειώσει την ανάγκη να εξετάζεται ο οθωμανικός στρατός, και συγκεκριμένα το γενιτσαρικό σώμα, ως πολυλειτουργικός θεσμός είναι ο Rhoads Murphey. Ωστόσο, απ' όσο γνωρίζω, ο ίδιος δεν έχει επιχειρήσει ακόμα κάποια τέτοια προσέγγιση· Murphey, “Yeñiceri”, 327.

ευαγγελίζονται οι υποστηρικτές της θεωρίας της παρακμής, ο πολυλειτουργικός χαρακτήρας του στρατού τού προσέδιδε σημαντική δύναμη και ευελιξία σε περιόδους ιστορικών αλλαγών που συχνά περιγράφονται ως περίοδοι «παρακμής» του, και του επέτρεπε, στο πλαίσιο του θεσμικού συντηρητισμού που χαρακτήριζε το οθωμανικό κράτος μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, να παίζει τον ρόλο «πλατφόρμας» πάνω στην οποία λάμβαναν χώρα μεγάλου εύρους κοινωνικοί, οικονομικοί και διοικητικοί μετασχηματισμοί.

Ωστόσο, η μελέτη του στρατού ως πολυλειτουργικού *θεσμού* δεν είναι εύκολη υπόθεση. Ένα από τα βασικότερα εμπόδια στην επίτευξη αυτού του στόχου είναι η έλλειψη συστηματικής εξέτασης των χαρακτηριστικών που του προσέδιδαν αυτήν την ιδιότητα (π.χ., δόμηση της εσωτερικής ιεραρχίας και τρόπος διοίκησης κάθε σώματος, επίσημα αναγνωρισμένες αρμοδιότητες των διαφόρων σωμάτων στην ευρύτερη αυτοκρατορική διοίκηση, διαδικασίες διορισμών και μισθοδοσίας των στρατιωτών, μέθοδοι απονομής δικαιοσύνης εντός των σωμάτων κ.ά.).

Αποστρέφοντας το βλέμμα από τα στοιχεία αυτά η σύγχρονη ιστοριογραφία έχει δώσει ασύμμετρα μεγάλη έμφαση στην εξέταση των εξίσου σημαντικών, αλλά αρκετά διαφορετικών, μη στρατιωτικών δραστηριοτήτων ατόμων και ομάδων που ήταν μέλη του στρατού, αδυνατώντας έτσι να περιγράψει το πλαίσιο που συνιστούσε η οργάνωση του γενιτσαρικού στρατού, στο οποίο καλλιεργούνταν και από το οποίο επηρεάζονταν αυτές οι συμπεριφορές. Αποτέλεσμα είναι, για παράδειγμα, να βρισκόμαστε αντιμέτωποι με το φαινόμενο μέχρι σήμερα να έχουν γραφεί χιλιάδες σελίδες για τις οικονομικές δραστηριότητες στρατιωτών (ως καταστηματαρχών εντός και εκτός των συντεχνιών, ως δανειστών, ως μετεχόντων σε εμπορικά δίκτυα, στη συλλογή φόρων κ.ά.), χωρίς όμως να γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για τη λειτουργία των ίδιων των ταμείων των στρατιωτικών σωμάτων στα οποία αυτοί υπάγονταν, για τις στρατηγικές οικονομικής επέκτασης των τελευταίων και εντέλει για την αλληλεπίδρασή τους με τους προαναφερθέντες στρατιώτες και την οθωμανική κοινωνία γενικότερα.

Ας διευκρινιστεί εδώ πως δεν θεωρώ ότι τα στρατιωτικά ταμεία είχαν δημιουργηθεί ως ένας θεσμός που στόχευε στην ανάμειξη του στρατού και των μελών του στην οικονομική ζωή της Αυτοκρατορίας και ως εκ τούτου δεν πιστεύω ότι αυτή τους η δραστηριότητα μπορεί να θεωρηθεί «θεσμική». Ωστόσο η ύπαρξή τους ήταν άμεσα συνδεδεμένη με κάποιες από τις βασικότερες θεσμικές λειτουργίες του στρατού: αν αναλογιστούμε αφενός ότι οι κανόνες λειτουργίας των στρατιωτικών

ταμείων δεν αποτελούσαν απλά δημιουργήματα του κάθε λόχου και των στρατιωτών του, αλλά είχαν καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από την κεντρική διοίκηση³² και αφετέρου ότι τα έσοδα των ταμείων δεν χρησιμοποιούνταν απλώς για τον πλουτισμό των στρατιωτών, αλλά ήταν ζωτικής σημασίας για τη χρηματοδότηση της στρατιωτικής λειτουργίας των σωμάτων και των λόχων, καλύπτοντας ένα μέρος των λειτουργικών εξόδων και του εξοπλισμού τους,³³ τότε δεν μπορούμε παρά να δεχτούμε ότι η ανάπτυξη των βακουφικών ταμείων του στρατού δεν ήταν ανεξάρτητη από αρμοδιότητες του όπως η διεξαγωγή πολέμου ή η τήρηση και η αποκατάσταση της τάξης στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας και ούτε πρέπει να εξετάζεται ως τέτοια.

Η κυρίαρχη ιστορική θεώρηση, που θέλει τους γενιτσάρους να ήταν «μια σχεδόν απλήρωτη πολιτοφυλακή, αποτελούμενη από μικροεμπόρους των οποίων η βασική αμοιβή ήταν κάποιες δικαστικές και φορολογικές απαλλαγές, τις οποίες ολοένα αδυνατούσαν να δικαιολογήσουν στο πεδίο της μάχης»³⁴ και «ένα απείθαρχο σώμα, ακριβό για να συντηρηθεί, ανεκπαιδευτο στις ραγδαία αναπτυσσόμενες πολεμικές τεχνικές, και ως εκ τούτου ουσιαστικά άχρηστο ως προς τον αρχικό του προορισμό»³⁵ δίνει την εντύπωση ότι, αν ο στρατός δεν μπορούσε να αποδείξει τη δύναμή του στο πεδίο της μάχης, τότε δεν ήταν παρά ένα ανεξέλεγκτο συνονθύλευμα ατόμων και ομάδων. Μολονότι θα ήταν λάθος κάποιος να ισχυριστεί ότι τα συμφέροντα ατόμων και ομάδων που συνδέονταν με τον στρατό δεν έπαιζαν ουσιαστικό ρόλο στην ιστορική πορεία και τις στρατηγικές επιλογές του τελευταίου, η προσέγγιση αυτή εμπεριέχει μια βαθιά αξιολογική κρίση που θέλει τον στρατό να λειτουργεί και να μεταμορφώνεται κυρίως χάρη στην επίδραση «εξωτερικών» παραγόντων, παραβλέποντας (αν όχι, αδιαφορώντας για) τον αυτοκαθορισμό των εσωτερικών δομικών του χαρακτηριστικών που επέτρεπαν τη φιλοξενία στους κόλπους του συγκεκριμένων πολιτικών και αλλαγών. Και όμως, όπως ελπίζω ότι θα γίνει σαφές σε αυτήν εδώ την εργασία, ήταν από τα δομικά αυτά χαρακτηριστικά που τα στρατιωτικά δίκτυα και τα άτομα που τα αποτελούσαν αντλούσαν ένα σημαντικό μέρος της δύναμής τους.

Σποραδικές αναφορές στη βιβλιογραφία δείχνουν ότι ίσως τα επόμενα χρόνια οι ερευνητές στρέψουν το βλέμμα τους από τα «δέντρα» στο «δάσος», στην

³² Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 313-314.

³³ Ο.π., 311-312.

³⁴ B. McGowan, "The Age of the *Ayans*, 1669-1812", στο İnalçık με τον Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History*, τ. 2, 659· V. Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War", *War in History*, 5 (1998), 26.

³⁵ H. L. Bodman, *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Τσάπελ Χιλ 1963, 141.

προσπάθεια δηλαδή κατανόησης του τρόπου λειτουργίας του στρατού εντός των ορίων στα οποία του επέτρεπε να ελιχθεί και να επεκταθεί το οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο, χωρίς να εξετάζουν μόνο τη συμπεριφορά των μονάδων που τον απάρτιζαν ως ατομικές ή μεμονωμένες συλλογικές πρωτοβουλίες. Με χαρά, για παράδειγμα, διάβασα σε τρεις σχετικά πρόσφατες μελέτες αναφορές στη σημασία της χρήσης των στρατιωτικών βακουφιών ως μέσων επενδύσεων των γενιτσαρικών λόχων στο πλαίσιο της οθωμανικής αγοράς.³⁶ Ωστόσο φαίνεται ότι ο δρόμος προς την αναθεώρηση του επικρατούντος ερμηνευτικού πλαισίου, που εμμέσως πλην σαφώς αφήνει να εννοηθεί ότι εκεί που σταματάνε οι πολεμικές αρμοδιότητες του στρατού δεν υπάρχουν παρά ατομικές ή ξεκομμένες μεταξύ τους συλλογικές πρωτοβουλίες, είναι ακόμα μακρύς.

Η σε βάθος έρευνα των μη στρατιωτικών λειτουργιών του στρατού μπορεί να μας επιτρέψει να εμπλουτίσουμε τη θεώρησή μας για κάποιες από τις πολιτικές του οθωμανικού κράτους. Έτσι, υπό το πρίσμα νέων στοιχείων που φέρνει στο φως η διδακτορική αυτή διατριβή, μπορούν να τεθούν εκ νέου ερωτήματα για τα αίτια και τον χαρακτήρα των μεγάλων στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων που έλαβαν χώρα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα από τον Μαχμούτ Β΄: ποιο ρόλο έπαιξε, για παράδειγμα, στην κατάργηση του σώματος των γενιτσάρων το 1826 η μαζική δήμευση των στρατιωτικών βακουφιών από το οθωμανικό κράτος; Η ερμηνεία ενός ιστορικού γεγονότος, όπως το Ευτυχές Συμβάν, αποκλειστικά στο πλαίσιο της πολεμικής ανεπάρκειας του στρατού και της απολυταρχικής τάσης της οθωμανικής κυβέρνησης, χωρίς να λαμβάνεται καθόλου υπόψη ο οικονομικός παράγοντας (η σημασία των γενιτσαρικών βακουφικών ταμείων), είναι ατελής. Εξάλλου, όπως ήδη αναφέρθηκε, υποστηρίζεται σε αυτήν τη διατριβή πως η αξία του οθωμανικού στρατού για το κράτος και την κοινωνία δεν πρέπει να αποτιμάται με μοναδικό κριτήριο την τόσο προφανή πολεμική ανικανότητα που επεδείκνυε ο οθωμανικός στρατός στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αλλά βάσει της συνολικής του συνεισφοράς, καθώς είναι σαφές πως υπήρξε μια μετατόπιση του κέντρου βάρους των δραστηριοτήτων του προς τις διάφορες μη στρατιωτικές του λειτουργίες. Μπορούν οι λειτουργίες του αυτές να ιδωθούν όχι ως ατομικές ή αποσπασματικές συλλογικές δραστηριότητες, αλλά ως συστηματικές, ελεγχόμενες εσωτερικά από τη δομή και την ιεραρχία των στρατιωτικών μονάδων ενέργειες που εναρμονίζονταν με τις

³⁶ Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 205-208· Sunar, “Cauldron of Dissent”, 217-227· Yılmaz, “The Economic and Social Role of Janissaries”, 234-241.

γενικότερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές τάσεις που διαμορφώνονταν κατά εποχή στην οθωμανική κοινωνία; Με άλλα λόγια, στη διατριβή αυτή υποστηρίζεται ότι τη δραστηριότητα αυτή δεν την ανέπτυσαν οι στρατιωτικοί αποκλειστικά ως άτομα ή ομάδες ατόμων, αλλά ως οργανωμένες μονάδες στο πλαίσιο της δομής του στρατού και, ως εκ τούτου, πρέπει να τις αντιμετωπίζουμε ως εκφάνσεις του οθωμανικού στρατού ως θεσμού συνολικά. Εντέλει, ο οθωμανικός στρατός πρέπει να κριθεί για αυτό που ήταν: ένας θεσμός με ποικιλία λειτουργιών και αρμοδιοτήτων.

Ο οθωμανικός στρατός στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας: μια ανείπωτη ιστορία

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή της εισαγωγής, ο ρόλος των στρατιωτικών θεσμών ως παραγόντων αποκέντρωσης και συγκέντρωσης της οθωμανικής εξουσίας σε διάφορες ιστορικές περιόδους δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Η ελάχιστη μέχρι τώρα έρευνα σχετικά με τις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας στο επίπεδο της κρατικής διοίκησης έχει δώσει έμφαση κυρίως στις ισορροπίες δυνάμεων μεταξύ των επαρχιακών θεσμών των διοικητών, των καδήδων και των ντεφτερντάρηδων,³⁷ οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό λειτουργούσαν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο και διορίζονταν απευθείας από την Κωνσταντινούπολη. Θεωρώντας τους τρεις αυτούς θεσμούς «πυλώνες» της οθωμανικής επαρχιακής διοίκησης, η ιστοριογραφία έχει εξετάσει την ανάπτυξη της δύναμης άλλων φορέων εξουσίας στις επαρχίες (όπως ήταν οι τοπικοί άρχοντες που εμπλέκονταν στη διοίκηση, τη συλλογή φόρων κ.τ.λ.) μέσα από το πρίσμα των σχέσεων των τριών αυτών θεσμών με το κέντρο και ως κάτι που πήγαζε από την εκ μέρους τους ανάληψη λειτουργιών που σχετιζόνταν, έμμεσα ή άμεσα, με τους τρεις αυτούς «πυλώνες».³⁸

Στο πλαίσιο της εξέτασης αυτού του πλέγματος σχέσεων, αλλά και γενικότερα της ελλιπούς μελέτης των δομών της οθωμανικής επαρχιακής διοίκησης μετά τον 16^ο αιώνα, οι πολιτικές και διοικητικές προεκτάσεις της συγκρότησης και της αποστολής συγκεκριμένων στρατιωτικών σωμάτων στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας βρέθηκαν

³⁷ Για τους τρεις αυτούς θεσμούς στην Κρήτη, δες το επόμενο κεφάλαιο.

³⁸ Το παραπάνω σχήμα έχει προτείνει ο Halil İnalcık στο άρθρο του “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, στο *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, επιμ. T. Naff-R. Owen, Λονδίνο-Άμστερνταμ 1977, 27-52. Από τότε, από όσο γνωρίζω, δεν έχει υπάρξει κάποια άλλη συστηματική έρευνα που να ασχολείται με τις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κεντρικά διοριζόμενων αξιωματούχων στις επαρχίες, της κεντρικής και επαρχιακής διοίκησης, με αποτέλεσμα το προαναφερθέν σχήμα να κυριαρχεί ακόμα στον ακαδημαϊκό χώρο.

στο περιθώριο της ανάλυσης των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας. Ελάχιστες αναφορές, π.χ., έχουν γίνει στον ρόλο των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και των αγάδων τους ως εκπροσώπων του κέντρου στις επαρχίες και ως παραγόντων εξισορρόπησης και ελέγχου της εξουσίας των εκεί διοικητών. Αντίστοιχα, σχεδόν τίποτα δεν είναι γνωστό για τη σημασία σε πολιτικό και διοικητικό επίπεδο των ντόπιων στρατιωτικών σωμάτων στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας ή για τον έλεγχο και τη μισθοδοσία τους από διοικητές και ντεφτερντάρηδες. Ωστόσο, παρά την έλλειψη σχετικών αναλύσεων, αρκετές πηγές φανερώουν τον καθοριστικό ρόλο των στρατιωτικών θεσμών στην ενίσχυση της δύναμης της οθωμανικής περιφέρειας κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα και αποκαλύπτουν την ανάδειξη των γενιτσάρων στις επαρχίες ως ενός ακόμα «πυλώνα» εξουσίας, διοριζόμενου απευθείας από το κέντρο και ανεξάρτητου από τις υπηρεσίες των διοικητών, των καδήδων και των ντεφτερντάρηδων.³⁹

Εκτός από την ελλιπή ανάλυση του ρόλου των στρατιωτικών θεσμών στην περιφερειακή διοίκηση και στις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας, δύσκολη είναι προς το παρόν και οποιαδήποτε προσπάθεια σύγκρισης και συσχέτισης των λειτουργιών των διεσπαρμένων στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας στρατιωτικών θεσμών. Μια από τις πηγές αυτής της αδυναμίας φαίνεται να είναι το κρατικοκεντρικό μοντέλο της «παραδοσιακής» ιστοριογραφίας και η ακόλουθη προσπάθεια των «αναθεωρητικών» ιστορικών να απαντήσουν στο μοντέλο αυτό, παραμελώντας την εξέταση των στρατιωτικών θεσμών στην περιφέρεια του κράτους. Πραγματικά, με την εξαίρεση κάποιων αραβικών και βαλκανικών κυρίως περιοχών, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για την οργάνωση και τη λειτουργία του στρατού στη συντριπτική πλειονότητα των οθωμανικών επαρχιών.⁴⁰

³⁹ Δες, π.χ., A. Raymond, *Le Caire des Janissaires: L'apogée de la ville ottomane sous 'Abd al-Rahmân Kathudâ*, Παρίσι 1995, 12· S. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Πρίνστον 1962, 189-191· Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 327-328· Bodman, *Political Factions in Aleppo*, 67 κ.ά.

⁴⁰ Αναμφίβολα, η περιφέρεια για την οποία έχουμε την πιο ολοκληρωμένη καταγραφή της οργάνωσης και της λειτουργίας του στρατού είναι η Αίγυπτος. Κάποιες συστηματικές μελέτες διαθέτουμε και για περιοχές, όπως η Βοσνία και η Βουλγαρία, στα βόρεια βαλκανικά σύνορα της Αυτοκρατορίας, καθώς και για κάποια αραβικά εδάφη πλην της Αιγύπτου, όπως η Παλαιστίνη και η Συρία. Ενδεικτικά, δες A. Cohen, "The Army in Palestine in the Eighteenth Century: Sources of Its Weakness and Strength", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34/1 (1971), 36-55· M. A. Erdoğru, "Kıbrıs Yenicerileri Üzerine Notlar (1593-1640)", στο *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, επιμ. K. Çiçek, Χάαρλεμ-Άγκυρα 2001, 309-324· C. Georgieva, "Organisation et fonctions du corps de janissaires dans les terres bulgares du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècle", *Études Historiques*, 5 (1970), 319-335· της ίδιας, "Le rôle des janissaires dans la politique Ottomane en les terres Bulgares (XVIe – milieu du XVIIe s.)", *Études Historiques*, 8 (1978), 179-190· R. Gradeva, "Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries", στο *The*

Ωστόσο η υπερβολική έμφαση στις εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στην Κωνσταντινούπολη αποτελεί μόνο έναν από τους λόγους για την ελλιπή εξέταση των στρατιωτικών θεσμών στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας. Η δημιουργία σε πολλές οθωμανικές επαρχίες ντόπιων σωμάτων με κριτήρια τοπικές ανάγκες και η συχνή παράλληλη αποστολή εκεί λόχων από διάφορα αυτοκρατορικά σώματα της Κωνσταντινούπολης δημιούργησαν σε κάθε περιοχή διοικητικές και οργανωτικές ιδιαιτερότητες που δεν είναι δυνατό να γίνουν κατανοητές χωρίς τουλάχιστον τη μελέτη των εξελίξεων που λάμβαναν χώρα ταυτόχρονα στους κεντρικά και τοπικά οργανωμένους στρατιωτικούς θεσμούς των επαρχιών. Η κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων αυτών φυσικά προϋποθέτει τόσο εκτεταμένη έρευνα στα επίσημα στρατιωτικά μητρώα που φυλάσσονται στα οθωμανικά αρχεία της Κωνσταντινούπολης όσο και εξέταση των ιεροδικαστικών, διοικητικών, περιηγητικών και άλλων οθωμανικών και μη πηγών που αποκαλύπτουν τη λιγότερο «επίσημη» και κεντρικά ελεγχόμενη πλευρά των στρατιωτικών δραστηριοτήτων σε μια περιοχή.

Η έρευνα αυτής της παράλληλης «επίσημης» και «ανεπίσημης» πραγματικότητας για θεσμούς που είχαν τόσο τοπικό όσο και αυτοκρατορικό χαρακτήρα αποτελεί αναμφίβολα δύσκολο έργο. Έτσι πολλοί ερευνητές που ασχολήθηκαν με σχετικά θέματα έδειξαν – ίσως λόγω της πρόσβασής τους σε ορισμένου τύπου πηγές που συνήθως δεν περιλαμβάνουν τα πιο δυσανάγνωστα απογραφικά κατάστιχα σε γραφή «σιγιακάτ»⁴¹ – σαφή προτίμηση στην περιγραφή της

Frontiers of the Ottoman World, επιμ. A. C. S. Peacock, Νέα Υόρκη 2009, 331-352· M. R. Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Λάντεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία 1997· Masters, “Aleppo’s Janissaries”, 159-176· A. Rafeq, “The Local Forces in Syria in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, στο *War, Technology and Society in the Middle East*, επιμ. V. J. Parry-M. E. Yapp, Λονδίνο 1975, 277-307· Shaw, *Ottoman Egypt*· A. Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 τ., Δαμασκός 1973-1974· του ίδιου, *Le Caire des janissaires*· του ίδιου, “Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18/1 (1991), 16-37· J. Hathaway, “The Military Household in Ottoman Egypt”, *International Journal of Middle East Studies*, 27/1 (1995), 39-52· της ίδιας, “Bilateral Factionalism and Violence in Ottoman Egypt”, στο *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire*, 145-157· C. L. Wilkins, *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo, 1640-1700*, Λάντεν 2009· Bodman, *Political Factions in Aleppo*· A. Velkov-E. Radushev, *Ottoman Garrisons on the Middle Danube: Based on Austrian National Library MS MXT562 of 956/1549-1550*, Βουδαπέστη 1996· F. Sel-Turhan, “Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia 1826-1836”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Boğaziçi University, History Department, Κωνσταντινούπολη 2009· K. Hegyi, “The Ottoman Military Force in Hungary”, στο *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, επιμ. G. Dávid-P. Fodor, Βουδαπέστη 1994, 131-148· H. Canbakal, *Society and Politics in an Ottoman Town: ‘Ayntāb in the 17th Century*, Λάντεν-Βοστώνη 2007.

⁴¹ Η «σιγιακάτ» (*siyakat*) είναι ένα είδος στενογραφικής γραφής, που περιείχε στοιχεία αριθμητικής κωδικοποίησης και χρησιμοποιούνταν από τις οικονομικές υπηρεσίες του κράτους για τη σύνταξη των λογιστικών βιβλίων.

«ανεπίσημης» σκοπιάς των πραγμάτων. Δυστυχώς όμως με αυτόν τον τρόπο παρέκαμπταν την εκτενή περιγραφή της οργάνωσης του στρατού στις επαρχίες, περνώντας απευθείας σε ζητήματα όπως η σχέση των στρατιωτών με την τοπική κοινωνία, οικονομία και διοίκηση. Ωστόσο, όσα οφέλη και αν μας προσφέρει μια τέτοια προσέγγιση, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η κεντρικά οργανωμένη δομή των στρατιωτικών θεσμών στις επαρχίες αποτελούσε μέσο διασύνδεσης και επικοινωνίας μεταξύ σωμάτων και λόχων διεσπαρμένων σε όλο το μήκος και το πλάτος της Αυτοκρατορίας, αλλά και, όπως ελπίζω θα γίνει φανερό σε αυτή εδώ την εργασία, τη ραχοκοκαλιά πάνω στην οποία στηρίζονταν οι περισσότερες από τις τοπικού χαρακτήρα δραστηριότητες των στρατιωτών. Το γεγονός αυτό καθιστά την περιγραφή της δομής αυτής σε ιστοριογραφικό επίπεδο μια αναγκαία στέρεα βάση για τη δημιουργία συγκριτικών μελετών μεταξύ των στρατιωτικών θεσμών στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας, αλλά και για την πληρέστερη ένταξη της ιστορίας περιοχών της οθωμανικής περιφέρειας στο οθωμανικό πλαίσιο.

Η περιορισμένη ενασχόληση με την ιστορία των στρατιωτικών θεσμών στις επαρχίες σε συνδυασμό με την έλλειψη συστηματικής καταγραφής της οργάνωσης και των αρμοδιοτήτων των στρατιωτικών σωμάτων στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας έχει δυστυχώς ως συνέπεια την αδυναμία σύνταξης ενός «χάρτη» της διασποράς των στρατιωτικών δυνάμεων και των λειτουργιών τους διαχρονικά και κατά μήκος και πλάτος του οθωμανικού κράτους. Το αποτέλεσμα είναι να παραμένει σχεδόν αδύνατη η οποιαδήποτε σύγκριση θα βοηθούσε στην ανίχνευση της λογικής πίσω από την ανάπτυξη συγκεκριμένων σωμάτων σε συγκεκριμένες περιοχές, της διεπαρχιακής επικοινωνίας και των διασυνδέσεων μεταξύ σωμάτων και μονάδων διαφορετικών περιοχών. Αδύνατη για τους ίδιους λόγους γίνεται επίσης η ανάδειξη των αιτιών για τις οποίες σε διαφορετικές περιοχές και εποχές παρόμοιοι θεσμοί έπαιζαν διαφορετικούς ρόλους στην τοπική διοίκηση, κοινωνία και οικονομία. Τέλος, ελλείψει συστηματικής καταγραφής της στρατιωτικής οργάνωσης για την πλειονότητα των επαρχιών, συχνά παρατηρείται δυσκολία στην κατανόηση όρων, αλλά και άκριτη χρήση ορισμών για τίτλους και αξιώματα που από περιοχή σε περιοχή και από περίοδο σε περίοδο μπορεί να είχαν τελείως διαφορετικό περιεχόμενο.⁴²

⁴² Χαρακτηριστική αυτού του προβλήματος είναι η χρήση στρατιωτικών όρων όπως «μπεσέ», «γιαμάκης», «σερντενγκετσντί», «μουσταχιζάν», «γκιονουλού», «γεργλί» κ.ά., στους οποίους από μελέτη σε μελέτη μπορεί να προσδίδονται αρκετά διαφορετικές σημασίες. Χαρακτηριστικά, δες Jane

Στα παραπάνω προβλήματα πρέπει να προστεθεί άλλο ένα: ο ιστορικός που αποφασίζει να ασχοληθεί με την ιστορία των στρατιωτικών θεσμών στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας έρχεται συχνά αντιμέτωπος με βαθιά ριζωμένα στερεότυπα, δημιουργήματα της ιστοριογραφικής παράδοσης των εθνών-κρατών που παλιότερα αποτελούσαν οθωμανικά εδάφη. Η προβολή στο πρόσωπο των οθωμανών στρατιωτών της εικόνας του τούρκου κατακτητή που υπό την απειλή της ένοπλης βίας καταδυναστεύει και απομυζά τα αγαθά του φιλήσυχου έλληνα, βούλγαρου, άραβα κ.τ.λ. ραγιά αποτελεί συνηθισμένο μοτίβο που απαντά στις εθνικές ιστοριογραφίες τόσο των Βαλκανίων όσο και του αραβικού κόσμου.⁴³ Η δημιουργία ωστόσο στερεοτύπων που τείνουν να εξηγούν πολύπλοκα ιστορικά φαινόμενα αποκλειστικά στο πλαίσιο φυλετικών και θρησκευτικών συγκρούσεων μας απομακρύνει από την ψύχραιμη και ολοκληρωμένη εξέταση του ρόλου του στρατού στη ζωή των οθωμανικών επαρχιών. Όπως θα δούμε και μέσω του παραδείγματος της Κρήτης, φαινόμενα όπως ο μαζικός εξισλαμισμός χριστιανών και η ένταξή τους στον οθωμανικό στρατό, η στρατιωτική βία και η οικονομική κυριαρχία στρατιωτικών ελίτ στην περιφέρεια του κράτους είναι αδύνατο να εξηγηθούν μέσω απλουστεύσεων που αποδίδουν εγγενή θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά σε θρησκείες και λαούς.

Η υπέρβαση όλων των προαναφερθέντων προβλημάτων αποκτά επιτακτικό χαρακτήρα για τον ερευνητή της ιστορίας των στρατιωτικών θεσμών του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, περίοδο την οποία πραγματεύεται και αυτή εδώ η διατριβή. Λόγω της σημαντικής αποκέντρωσης που παρατηρείται τα χρόνια εκείνα στη στρατιωτική οργάνωση του κράτους, η εξέταση των στρατιωτικών θεσμών μπορεί να συμβάλει τόσο στην καλύτερη κατανόηση πολύπλοκων ιστορικών φαινομένων, όπως η ανάπτυξη των εθνικών ιδεών στις οθωμανικές επαρχίες, όσο και στην αποκωδικοποίηση της διασύνδεσης και λειτουργίας των στρατιωτικών δικτύων στην οθωμανική επικράτεια, «ενός από τα λιγότερο κατανοημένα ζητήματα της

Hathaway με τη συμβολή του Karl K. Barbir, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, Χάρλοου: Pearson Longman 2008, 67 και N. Adıyeke, "Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler-Gönüllüyan Zümresi", στο *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler*, τ. 4, μέρος 3, Άγκυρα 2010, 1611-1620.

⁴³ Για τη σχετική βιβλιογραφία που αναπτύχθηκε κατά τον 20^ο αιώνα σχετικά με τους καταπιεστές γενίτσαρους του Χαλεπιού και την ταύτιση των γενιτσάρων με τους τούρκους κατακτητές, δες Masters, "Aleppo's Janissaries", 159-160 και H. Canbakal, "Preliminary Observations on Political Unrest in Eighteenth-Century Ayntab: Popular Protest and Faction", στο *Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete VII: A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009*, επιμ. Α. Anastasopoulos, Ρέθυμνο 2012, 34-35. Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου έργου από τα Βαλκάνια, δες Georgieva, "Le rôle des janissaires". Η περίπτωση της Κρήτης θα αναλυθεί συστηματικά στο επόμενο κεφάλαιο.

οθωμανικής ιστορίας»,⁴⁴ που ωστόσο επηρέαζε καίρια τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις τόσο στην περιφέρεια όσο και στην πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους.

Διάρθρωση της διδακτορικής διατριβής

Με την παρούσα εργασία, εξετάζοντας την ιστορία μιας μόνο οθωμανικής επαρχίας, της Κρήτης, σε μια περίοδο περίπου 75 ετών, δεν φιλοδοξώ να δώσω λύσεις σε όλα τα παραπάνω προβλήματα. Βασικός στόχος μου είναι να παρουσιάσω νέα στοιχεία για την οργάνωση και τη λειτουργία ενός τμήματος του στρατού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσφέροντας έτσι τη δυνατότητα σε μελλοντικούς ερευνητές να επιχειρήσουν μια συνολικότερη ερμηνεία της σημασίας των στρατιωτικών θεσμών στο πέρασμα του οθωμανικού κράτους προς τη νεωτερικότητα. Ωστόσο επιχειρώ παράλληλα, μέσα από το πρίσμα της ιστορίας της υπό εξέταση περιοχής, να προσφέρω νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις για φαινόμενα της περιόδου που παρουσιάζονται όχι μόνο στην Κρήτη, αλλά και σε πολλές άλλες οθωμανικές επαρχίες. Προσφέρω τέλος ένα νέο μοντέλο έρευνας των λειτουργιών, αρμοδιοτήτων, δραστηριοτήτων και οργανωτικών χαρακτηριστικών των στρατιωτικών θεσμών και των ατόμων-ομάδων που τους στελέχωναν με στόχο την όσο το δυνατό πληρέστερη αποτίμηση του ευρύτερου ρόλου του στρατού στις οθωμανικές επαρχίες.

Στην εργασία επίσης πραγματεύομαι μια περίοδο τεταμένων σχέσεων για τις δύο μεγάλες θρησκευτικές ομάδες της Κρήτης, τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους, φιλοδοξώντας να δώσω νέες ερμηνείες για τη φύση των διακοινοτικών και των υπόλοιπων συγκρούσεων που έλαβαν χώρα στο νησί μέχρι το 1826. Στην ανάλυση δίνω προσοχή ώστε να μην υπάρξει άκριτη αναπαραγωγή των στερεοτύπων που παρουσιάζονται στο σύνολο σχεδόν της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας σχετικά με τον αιμοδιψή «γενιτσαρισμό» της Κρήτης και τις «διαβρωτικές» συνέπειες του εξισλαμισμού στους κατοίκους του νησιού. Από την άλλη προσπαθώ να μην νομιμοποιήσω ιστορικά τη στρατιωτική βία της περιόδου,

---

⁴⁴ A. Yayıoğlu, “The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Harvard University, Κέμπριτζ Μασ. 2008, 53.

όπως είδαμε ότι τείνουν να κάνουν ορισμένοι σύγχρονοι ιστορικοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η περίοδος 1750-1826 δεν επιλέχθηκε τυχαία. Σκοπός μου ήταν να ασχοληθώ με μια εποχή κατά την οποία οι λειτουργίες του γενιτσαρικού θεσμού είχαν αποκτήσει χαρακτήρα πιο παγιωμένο και ευκολότερα προσεγγίσιμο σε σχέση με τη φάση της πρώτης εμφάνισής του στο νησί. Τελικά κατέληξα στην εξέταση της εν λόγω περιόδου τόσο λόγω της πληθώρας πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων και συγκρούσεων που έλαβαν χώρα σε αυτή με πρωταγωνιστή τον στρατό, όσο και λόγω των πολλών περιηγητικών και άλλων μαρτυριών που αναφέρονται στο διάστημα αυτό και μπορούν να μας δώσουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των ιστορικών γεγονότων της εποχής, συνδυαζόμενες με τις επίσημες οθωμανικές πηγές, οι οποίες αποτελούν το βασικό σώμα πρωτογενών πηγών της διατριβής. Σε αυτό το σημείο ας σημειώσω ότι έγινε προσπάθεια όσες πρωτογενείς πηγές χρησιμοποιήθηκαν να διαβαστούν στην πρωτότυπή τους μορφή, ακόμα και αν υπάρχουν μεταφράσεις τους σε άλλες γλώσσες. Μεταφράσεις χρησιμοποίησα μόνο για όσες πηγές δεν στάθηκε δυνατό να βρω στο πρωτότυπο. Επίσης ας σημειώσω ότι στον τίτλο της διατριβής επιλέχθηκε να μην αναφερθεί η στρατιωτική διάσταση του στρατού της Κρήτης, αν και αυτή αναλύεται στο κείμενο, καθώς η έμφαση της εργασίας είναι κυρίως στις μη στρατιωτικές λειτουργίες και αρμοδιότητες του στρατού και των μελών του. Τέλος, μολονότι τα σώματα που αποτελούν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της διατριβής είναι οι αυτοκρατορικοί και ντόπιοι γενίτσαροι, ένα μεγάλο μέρος της εργασίας αφιερώνεται στα μη γενιτσαρικά στρατιωτικά σώματα που έδρευαν στο νησί. Αυτό γίνεται για δύο λόγους: πρώτον, γιατί θεωρώ ότι χωρίς την κατανόηση του συνόλου της στρατιωτικής και διοικητικής δομής που αποτελούσε ο στρατός της Κρήτης είναι αδύνατο να γίνει κατανοητός ο ρόλος των γενιτσάρων στην ιστορία του νησιού και, δεύτερον, γιατί κρίνω απαραίτητη τη δημιουργία ενός χάρτη που να περιγράφει τη δομή και τις λειτουργίες των διαφόρων στρατιωτικών σωμάτων που υπήρχαν στο νησί ώστε να πάψει η σύγχυση που επικρατεί στη βιβλιογραφία σε σχέση με την ταυτότητα, το μέγεθος και τις αρμοδιότητές τους.

Κύριος άξονας της διδακτορικής διατριβής είναι η περιγραφή της πορείας του στρατού της Κρήτης, με βασικούς πρωταγωνιστές της τους γενιτσάρους, προς την «αποστρατικοποίηση» και την «εντοπιότητα», η μεταμόρφωσή του από ένα θεσμό που εγκαταστάθηκε στο νησί πρωτίστως ως πολεμική δύναμη υπό τις εντολές της κεντρικής διοίκησης και των εκπροσώπων της σε ένα θεσμό του οποίου οι μονάδες

και τα στελέχη τελικά εμπλέκονταν κυρίως σε μη στρατιωτικές δραστηριότητες, ελεγχόμενες σχεδόν αποκλειστικά από τον ντόπιο μουσουλμανικό πληθυσμό. Προσοχή δόθηκε ώστε να μην παρουσιαστεί η πορεία αυτή ως μια διαδικασία παρακμής που οδηγούσε τελεολογικά στην κατάργηση των γενιτσάρων το 1826, αλλά ως ένδειξη μετατόπισης της βαρύτητας που έδιναν οι στρατιωτικοί σε διαφορετικές δραστηριότητες του στρατού ανάλογα με τις απαιτήσεις της κάθε εποχής.

Στο πρώτο κεφάλαιο, όπως και στην εισαγωγή, επιδιώκω την τοποθέτηση όσων πραγματεύομαι σε αυτήν εδώ την εργασία σε ένα ευρύτερο ιστορικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο. Το κεφάλαιο αποτελείται αφενός από μια συνοπτική παρουσίαση των βασικότερων θεσμών, στρατιωτικών και μη, που απαντούν στην προεπαναστατική οθωμανική Κρήτη και αφετέρου από μια ανάλυση των ιστοριογραφικών τάσεων που αφορούν την ιστορική αυτή περίοδο. Στο δεύτερο μέρος έμφαση δίνω στην κριτική των κυρίαρχων μέχρι σήμερα θέσεων της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας σχετικά με τη μουσουλμανική κοινότητα και τον στρατό του νησιού έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελείται από δύο ενότητες: στην πρώτη επιχειρώ τη συστηματική καταγραφή της οργάνωσης και των αριθμών του στρατού της Κρήτης και στη δεύτερη την περιγραφή των λειτουργιών και των αρμοδιοτήτων του, αφήνοντας ωστόσο την ανάλυση των οικονομικών λειτουργιών και δραστηριοτήτων του για τα επόμενα δύο κεφάλαια. Η δημιουργία ενός όσο το δυνατό πιο ολοκληρωμένου χάρτη της οργάνωσης και της λειτουργίας του στρατού της Κρήτης κρίνεται θεμελιώδης συμβολή στην έρευνα, καθώς η ελλιπής μέχρι σήμερα κατανόησή τους έχει οδηγήσει στη δημιουργία και αναπαραγωγή δεκάδων λανθασμένων εικόνων και στερεότυπων. Εξάλλου, όσο άχαρη και αν φαντάζει ορισμένες φορές για τον αναγνώστη, όπως σημειώθηκε παραπάνω, μόνο μέσω μιας τέτοιας αναλυτικής περιγραφής είναι δυνατό να δημιουργηθεί μια σωστή βάση για μελλοντικές συγκρίσεις των στρατιωτικών θεσμών της Κρήτης με αυτούς άλλων οθωμανικών επαρχιών. Στο κεφάλαιο παρουσιάζω τον στρατό της Κρήτης τόσο ως στρατιωτική δύναμη όσο και ως θεσμό με ποικίλες μη στρατιωτικές λειτουργίες και εξηγώ τις διαφορές μεταξύ του αυτοκρατορικού και των ντόπιων σωμάτων του νησιού, καθώς και την οργανική σχέση που αυτά είχαν με την τοπική και την κεντρική διοίκηση.

Στόχος μου στο τρίτο κεφάλαιο είναι η ανάδειξη δύο παράλληλων και αλληλοσυνδεόμενων οικονομικών τάσεων στις τάξεις του κρητικού στρατού: από τη

μια πλευρά, της ολοένα μειούμενης κρατικής χρηματοδότησης προς αυτόν και, από την άλλη, της αύξησης των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των κοινών ταμείων των λόχων του, που επέτρεψαν στους τελευταίους κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα να εξελιχθούν σε μεγάλους πιστωτικούς οργανισμούς. Ο στρατός εξαρτάται κατά την περίοδο αυτή ολοένα περισσότερο για την επιβίωσή του από την τοπική οικονομία, την οποία στηρίζει δυναμικά. Ζητούμενό μου είναι να στρέψω το βλέμμα των ερευνητών στις οικονομικές δραστηριότητες των κοινών ταμείων του στρατού, καθώς μέχρι σήμερα η σχετική βιβλιογραφία έχει δώσει έμφαση κυρίως στις αντίστοιχες δραστηριότητες των ατόμων και των ομάδων που τον αποτελούσαν, χωρίς να εξετάζει τα στρατιωτικά σώματα ως μικροοικονομίες με δικό τους οργανωμένο οικονομικό σχεδιασμό και στρατηγική επενδύσεων. Η προσέγγιση αυτή στοχεύει στην ανάδειξη των «εσωτερικών» δομικών χαρακτηριστικών του στρατού που επέτρεψαν την ανάπτυξη της ισχύος των μελών του κατά την υπό εξέταση περίοδο. Παράλληλα, καθώς μέρος των χρημάτων αυτών αποστέλλοταν στην κεντρική γενιτσαρική οργάνωση της Κωνσταντινούπολης και μέρος τους προοριζόταν για την κάλυψη βασικών λειτουργικών εξόδων των λόχων και των σωμάτων στην Κρήτη, αποκαλύπτεται η οικονομική ευελιξία που μπορούσαν να προσφέρουν στον στρατό συνολικά οι μη στρατιωτικές λειτουργίες του σε περιόδους που το κράτος αδυνατούσε να τον χρηματοδοτεί επαρκώς. Τέλος, αναδεικνύεται η διαχείριση των στρατιωτικών βακουφικών ταμείων ως παράγοντας οικονομικής αποκέντρωσης, αλλά και χειραφέτησης της οικονομίας της Κρήτης από τα ξένα κεφάλαια που επενδύονταν στο νησί.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αν και ασχολούμαι επίσης με την ανάμειξη του στρατού της Κρήτης στην οικονομία του νησιού, δίνω έμφαση σε μια άλλη διάστασή της: στην ανάπτυξη των στρατιωτικών-πελατειακών δικτύων της επαρχίας. Χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα των συντεχνιών, της σαπωνοποιίας, της εμπορίας δημητριακών και ελαιολάδου εξηγώ τους λόγους που οδήγησαν στη γιγάντωση των δικτύων αυτών και με ποιους τρόπους αυτά κατάφεραν να κυριαρχήσουν στην τοπική οικονομία. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρώ να αναδείξω τα αίτια που οδήγησαν στην ταύτιση του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού με τον στρατό και ιδιαίτερα με τα γενιτσαρικά σώματα, ρίχνοντας φως στον τρόπο με τον οποίο τα τελευταία κατάφεραν να εξελιχθούν στον κύριο εκφραστή των οικονομικών συμφερόντων τόσο της ντόπιας μουσουλμανικής ελίτ όσο και των κατώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων της Κρήτης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζω τον πολιτικό ρόλο των στρατιωτικών δικτύων που αναπτύσσονται στην Κρήτη από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, εντάσσοντάς τον στο πλαίσιο της ευρύτερης οθωμανικής πολιτικής σκηνής της περιόδου. Ανιχνεύω τις δεκάδες στρατιωτικές εξεγέρσεις και βίαιες κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα από την κατάκτηση του νησιού μέχρι και το 1826 και προσπαθώ να ρίξω φως στον χαρακτήρα και τους πρωταγωνιστές τους. Ιδιαίτερη έμφαση δίνω σε τρία κυρίως φαινόμενα: στους εξισλαμισμούς της υπό εξέταση περιόδου, που συμβαδίζουν με την ανάπτυξη των ντόπιων στρατιωτικών δικτύων και δίνουν τη δυνατότητα σε πολλούς κατοίκους του νησιού να συμμετέχουν ενεργά στις πολιτικές εξελίξεις του τόπου, στη συσπείρωση των μουσουλμάνων της Κρήτης γύρω από στρατιωτικούς θεσμούς, η οποία οδηγεί στη δημιουργία ενός είδους συλλογικής εκπροσώπησής τους με στρατιωτικά χαρακτηριστικά, και στις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας, όπως αυτές διαμορφώνονται πριν και μετά το 1812. Ως προς το 1812 ως χρονολογικό ορόσημο, υποστηρίζω ότι μέχρι το σημείο εκείνο στο νησί διαμορφώνεται μια εικόνα έντονης πολιτικής χειραφέτησης από την Κωνσταντινούπολη, η οποία συμβαδίζει με την οικονομική αποκέντρωση που περιγράφεται στα προηγούμενα κεφάλαια. Από το 1812 μέχρι και το 1821 ωστόσο το κέντρο επιδίδεται συστηματικά σε μια προσπάθεια αποδυνάμωσης των τοπικών παραγόντων εξουσίας και ανάκτησης του ελέγχου της επαρχίας· αυτή η προσπάθεια οδηγεί σε μια σειρά βίαιων συγκρούσεων στο νησί.

Στο τελευταίο κεφάλαιο επικεντρώνομαι κυρίως στην περίοδο μεταξύ 1821 και 1826. Αρχικά εξετάζω την εμφανή ανικανότητα που επιδεικνύει ο στρατός της Κρήτης στη φύλαξη του νησιού και στο πεδίο της μάχης, ακολουθώντας την πορεία «αποστρατικοποίησής» του μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Στο πλαίσιο των πολλαπλών λειτουργιών του στρατού της Κρήτης, διαπιστώνω ότι η μείωση της πολεμικής απόδοσης του στρατού δεν είναι δυνατό να εξετάζεται ανεξάρτητα από την ανάπτυξη του διοικητικού, πολιτικού και οικονομικού ρόλου του στο νησί, ο οποίος οδήγησε τόσο τον ίδιο όσο και τον ντόπιο μουσουλμανικό πληθυσμό σε μια περίοδο σημαντικής ευημερίας. Λαμβάνοντας υπόψη αυτήν την παρατήρηση, τον τρόπο εφαρμογής του Ευτυχούς Συμβάντος στην Κρήτη, καθώς και άλλες οθωμανικές πολιτικές επιλογές που έλαβαν χώρα μετά το 1826, διατυπώνω την άποψη ότι χρειάζεται επανεξέταση των λόγων που οδήγησαν στην κατάργηση των γενιτσαρικών σωμάτων. Συγκεκριμένα, εκφράζεται η θέση ότι το Ευτυχές Συμβάν, υπό το πέπλο της αμιγούς στρατιωτικής μεταρρύθμισης, αποτέλεσε επίσης μια προσπάθεια της οθωμανικής κυβέρνησης να περιορίσει τις μη στρατιωτικές δραστηριότητες του

οθωμανικού στρατού, να τον απογυμνώσει από τις πολλαπλές του λειτουργίες και να ανακόψει την οικονομική, πολιτική και κοινωνική δυναμική που αυτές του εξασφάλιζαν, εξυπηρετώντας έτσι την πολιτική της συγκέντρωσης της εξουσίας στα χέρια του σουλτάνου.

Τέλος, στα συμπεράσματα επιχειρείται η συγκέντρωση σε λίγες σελίδες κάποιων από τους βασικότερους προβληματισμούς και τις κυριότερες θέσεις που εκτίθενται σε αυτήν τη διατριβή, χωρίς να επιχειρείται η κουραστική για τον αναγνώστη επανάληψη όλων των επιμέρους συμπερασμάτων κάθε ενότητας του έργου. Αυτά συγκεντρώνονται στο τέλος των κεφαλαίων, ώστε να δίνεται σε όσους ενδιαφέρονται για μια συγκεκριμένη θεματική ενότητα της διατριβής η δυνατότητα αυτοτελούς ανάγνωσής της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

Α΄. ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ, ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (1645-1821)

Διοικητική διαίρεση της επαρχίας

Η Κρήτη ήταν μια από τις επαρχίες ή βιλαέτια / εγιαλέτια (*vilayet / eyalet*) του οθωμανικού κράτους⁴⁵ και, την περίοδο που εξετάζουμε, χωριζόταν σε τρία σαντζάκια (*sancak*), δηλαδή σε τρεις επιμέρους διοικητικές περιφέρειες, του Χάνδακα (οθ. Kandiye, σημ. Ηράκλειο), του Ρεθύμνου (οθ. Resmo / Resumo) και των Χανίων (οθ. Hanyā), οι οποίες είχαν πάρει το όνομά τους από τις τρεις πόλεις που αποτελούσαν τις διοικητικές πρωτεύουσές τους. Σε κάθε ένα από τα τρία αυτά σαντζάκια ήταν διορισμένος ως διοικητής ένας πασάς που έφερε τον τίτλο του «σαντζάκμπεη» (*sancakbeyi*) και έδρευε στην πρωτεύουσα της διοικητικής του περιφέρειας.⁴⁶

---

⁴⁵ Αν και ο όρος «βιλαέτι» αντικατέστησε επίσημα μόλις το 1864 τον πιο ευρέως χρησιμοποιούμενο μέχρι τότε όρο «εγιαλέτι», στις οθωμανικές πηγές της υπό εξέταση περιόδου που αφορούν την Κρήτη και τα δύο ονόματα απαντούν με μεγάλη συχνότητα.

⁴⁶ Σύμφωνα με διάφορες οικονομικού περιεχομένου οθωμανικές πηγές, που χρονολογούνται από την κατάκτηση του νησιού μέχρι και το 1742 τουλάχιστον, η Κρήτη χωριζόταν όχι σε τρεις, αλλά σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες. Σε όλες τις περιπτώσεις όπου σημειώνεται η ύπαρξη τεσσάρων περιφερειών, αυτές αναφέρονται όχι ως «σαντζάκια», αλλά ως «λιβάδες» (*liva*), με τέταρτο λιβά αυτόν της Σητείας. Ωστόσο διοικητικά σίγουρα δεν ίσχυε αυτός ο διαχωρισμός, ο οποίος φαίνεται πως μάλλον εξυπηρετούσε τον υπολογισμό των εσόδων της επαρχίας από την οικονομική υπηρεσία του κράτους. Για σχετικές αναφορές στις οθωμανικές πηγές, δες Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Η δικαστική οργάνωση και το ιεροδικείο του Χάνδακα στη νεοκατακτημένη Κρήτη», στο Μαρία Βαρούχα, Φωτεινή Χαιρέτη και Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας*, τ. 1, επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο 2008, 28-33 και Başbakanlık Osmanlı Arşivi (στο εξής BOA), C.BH.213/9933. Για την επαρχία της Σητείας αμέσως μετά την κατάκτηση της Κρήτης, δες Η. Κολοβός, «Η επαρχία της Σητείας στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: προκαταρκτικές παρατηρήσεις με βάση τις οθωμανικές φορολογικές απογραφές», στο *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2/1, Χανιά 2010, 451-472. Επίσης, ο περιηγητής Sieber στο έργο του που έγραψε το 1817, αναφέρεται στην περιφέρεια της Σητείας ως «τέταρτο διοικητικό διαμέρισμα»: F. W. Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, μετ. Δ. Μούστρη, Αθήνα 1994, 204.

Στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης ήταν σύνηθες τα σαντζάκια να υποδιαιρούνται σε «καζάδες» (*kaza*), διοικητικές περιφέρειες οι οποίες οριοθετούνταν από τη δικαστική δικαιοδοσία των ιεροδικών ή καδήδων (*kadi*) που ήταν τοποθετημένοι σε αυτές. Στην Κρήτη τα όρια των τριών σαντζακιών ταυτίζονταν πλήρως με αυτά των καζάδων του νησιού και οι τρεις ιεροδίκες έδρευαν, όπως και οι σαντζακμπέδες, στις τρεις πρωτεύουσες των σαντζακιών της επαρχίας.⁴⁷ Τέλος, κάθε ένα από τα σαντζάκια / καζάδες υποδιαιρούνταν σε μικρότερες περιφέρειες που ονομάζονταν «ναχιγέδες» (*nahiye*) και οριοθετούνταν από τις περιοχές δικαιοδοσίας των «ναίπηδων» (*naib*), των αναπληρωτών δικαστών / πληρεξουσίων των καδήδων που εκδίκαζαν υποθέσεις στις περιφέρειες αυτές. Έτσι, το σαντζάκι και ταυτόχρονα καζάς του Χάνδακα, το οποίο εκτεινόταν σε ολόκληρη την ανατολική Κρήτη, αποτελούνταν από 12 ναχιγέδες, ενώ αυτά του Ρεθύμνου και των Χανίων από τέσσερις ναχιγέδες το καθένα.⁴⁸

Οθωμανοί αξιωματούχοι και κρατική υπαλληλία

Σύμφωνα με τον ιστορικό Halil İnalçık, από τον 17^ο αιώνα, και ιδιαίτερα κατά την περίοδο κατά την οποία μεγάλοι βεζίρηδες του οθωμανικού κράτους ήταν μέλη της οικογένειας των Κιοπρουλού,⁴⁹ η οθωμανική κεντρική διοίκηση κατέφυγε σε διάφορα μέτρα προκειμένου να χαλιναγωγήσει τη δύναμη των πασάδων στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό παραχώρησε σε ορισμένους κεντρικά διοριζόμενους επαρχιακούς αξιωματούχους «ένα είδος αυτονομίας» από την εξουσία των διοικητών,⁵⁰ πολιτική που εφαρμόστηκε και στην Κρήτη. Έτσι, στις πρωτεύουσες των τριών σαντζακιών του νησιού τοποθετήθηκαν εξαρχής δέκα αξιωματούχοι (τέσσερις στον Χάνδακα και από τρεις σε Ρέθυμνο και Χανιά), οι οποίοι αποτελούσαν τους άμεσους εκπροσώπους του κέντρου στο νησί και οι εξουσίες τους ήταν κατανεμημένες με τέτοιο τρόπο ώστε να αλληλοσυμπληρώνονται και να

⁴⁷ Σαρηγιάννης, «Δικαστική οργάνωση», 30-31.

⁴⁸ Οι ναχιγέδες του σαντζακιού Χάνδακα ήταν η Σητεία, η Ιεράπετρα, το Μεραμπέλο, το Λασιθί, ο Ρίζος, η Πεδιάδα, το Μονοφάτσι, το Τέμενος, το Καινούργιο, το Μαλεβίτσι, η Πυργιώτισσα και ο Μυλοπόταμος. Οι ναχιγέδες του σαντζακιού Ρεθύμνου ήταν το Αμάρι, το Ρέθυμνο, ο Άγιος Βασίλειος και τα Σφακιά. Τέλος, οι ναχιγέδες του σαντζακιού Χανίων ήταν ο Αποκόρωνας, τα Χανιά, το Σέλινο και η Κίσσαμος.

⁴⁹ Η περίοδος των Κιοπρουλού εκτείνεται χρονικά από το 1656 έως το 1702.

⁵⁰ İnalçık, “Centralization and Decentralization”, 27-28.

αλληλοπεριορίζονται, λειτουργώντας ο καθένας τους ως μέσο ελέγχου των υπολοίπων. Οι δέκα αυτοί αξιωματούχοι, των οποίων οι θητείες ήταν συνήθως σχετικά σύντομες και λογίζονταν ως τα ιεραρχικά ανώτερα κρατικά στελέχη του νησιού ήταν α. οι τρεις πασάδες διοικητές, β. οι τρεις καδήδες, γ. ο ντεφτερντάρης (*defterdar*) του νησιού, ο επικεφαλής, δηλαδή, της οικονομικής υπηρεσίας ολόκληρης της επαρχίας, και, τέλος, δ. οι τρεις αγάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων (*dergâh-i âli yeniçerileri ağaları*), οι στρατιωτικοί προϊστάμενοι της φρουράς / αστυνομίας κάθε πόλης. Ας δούμε όμως συνοπτικά ποιος ήταν ο ρόλος των αξιωματούχων αυτών και των υπηρεσιών τους στη διοίκηση του νησιού.

Επικεφαλής όλης της διοίκησης του νησιού ήταν ο διοικητής του Χάνδακα, ο οποίος, εκτός από τον τίτλο του σαντζάκμπεη, έφερε τον τίτλο του «βαλή» (*vali*), του διοικητή, δηλαδή, του βιλαετιού της Κρήτης, και αυτόν του «σερασκέρη» (*serasker*), του γενικού στρατιωτικού διοικητή της επαρχίας. Λόγω αυτής της θέσης, ο διοικητής του Χάνδακα θεωρούνταν ιεραρχικά ανώτερος από τους άλλους δύο διοικητές και, παρά την αυτόνομη διοίκηση κάθε σαντζακιού του νησιού, όποτε χρειαζόταν, μπορούσε να εκδίδει εντολές και προς αξιωματούχους που δεν υπηρετούσαν στο σαντζάκι του. Ο διοικητής του Χάνδακα ήταν πάντα πασάς τριών ιππουρίδων⁵¹ και έφερε τον βαθμό του «βεζίρη» (*vezir*), βαθμό τον οποίο συχνά έφερε και ο διοικητής των Χανίων, ενώ ο διοικητής του Ρεθύμνου συνήθως ήταν πασάς δύο ιππουρίδων και έφερε τον κατώτερο βαθμό του «μυρμιράν» (*mîrmîran*).⁵²

Οι κατοικίες των αξιωματούχων αυτών, που ονομάζονταν «Πύλη του Πασά» (*Paşa Kapısı*), ήταν τα διοικητικά τους κέντρα. Η κάθε Πύλη του Πασά είχε τα στελέχη της, τα οποία ήταν κατά κύριο λόγο μέλη της μόνιμης ακολουθίας του κάθε διοικητή και μπορούσαν να ανέρχονται σε αρκετές εκατοντάδες άτομα.⁵³ Αν και το μεγαλύτερο μέρος αυτής της ακολουθίας αποτελούνταν από τους «πασαλήδες», την ιδιωτική φρουρά των πασάδων,⁵⁴ στις Πύλες ήταν διορισμένοι και μη στρατιωτικοί

⁵¹ Ο αριθμός ιππουρίδων (*tuğ*) που ο κάθε πασάς έφερε στο κράνος και στο κοντάρι της σημαίας του συμβόλιζε τον βαθμό του στην ιεραρχία της οθωμανικής διοίκησης· Shaw-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1, 25, 40, 118, 122, 125, 130.

⁵² Για μια σχετική αναφορά, δες J. M. Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα του M. J. Tancoigne από την Κρήτη τον 1811-1814 (ένα ξεχασμένο κείμενο για την εποχή του Χ' Οσμάν Πασά)*, μετ. Μ. Ασημομύτη-Εκκεκάκη, επιμ. Γ. Π. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο 2008, 40.

⁵³ BOA, HAT.868/38598.

⁵⁴ Για τον όρο «πασαλήδες», δες Σ. Ξανθουδίδης, «Ανέκδοτον επεισόδιον εν Κρήτη επί Τουρκοκρατίας», στο *Στεφάνου Ξανθουδίδου Μελετήματα*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης-Θ. Δετοράκης, Ηράκλειο 1980, 74-75. Οι μισθοφόροι αυτοί στρατιώτες στις οθωμανικές πηγές αναφέρονται ως «ντελίλ» (*delil*) και «σεκμπάν» (*sekban*)· BOA, HAT.339/19376. Οι πασαλήδες «σεκμπάν» δεν πρέπει

αξιωματούχοι που επάνδρωναν τις διάφορες υπηρεσίες τους, όπως οι κεχαγιάδες (*kethüda*), οι οικονόμοι δηλαδή των οίκων των πασάδων στο νησί, οι ταμίες (*hazinedar*) τους, οι γραμματικοί των Πυλών (*kapu yazıcısı*), οι οποίοι, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν υπεύθυνοι για την πλειονότητα των διοικητικών ζητημάτων που προέκυπταν σε σχέση με τους χριστιανούς της επαρχίας κ.ά.⁵⁵

Στις Πύλες των Πασάδων συνέρχονταν τα συμβούλια διοίκησης κάθε σαντζακιού, τα οποία ονομάζονταν «ντιβάνια» (*divan*) και στα οποία συμμετείχαν κάποιιοι από τους πιο σημαντικούς αξιωματικούς και αξιωματούχους κάθε πόλης.⁵⁶ Το πιο σημαντικό συμβούλιο ήταν αυτό της πρωτεύουσας του νησιού, του Χάνδακα, και οι αποφάσεις του, οι οποίες αναφέρονταν σε πλήθος διοικητικών, οικονομικών, στρατιωτικών και άλλων ζητημάτων, ανακοινώνονταν στους διάφορους εντολοδόχους από 11 ντόπιους αγγελιοφόρους, τους «τσαούσηδες του ντιβανιού» (*çavuşan-ı divan*).⁵⁷ Ένας από τους λόγους για τους οποίους το συμβούλιο της Πύλης του Πασά του Χάνδακα είχε ιδιαίτερη σημασία για την επαρχία της Κρήτης συνολικά ήταν ότι σε αυτό συμμετείχαν ο βαλής-σερασκέρης και ο ντεφτερντάρης του νησιού, οι αρμοδιότητες των οποίων σε στρατιωτικά και οικονομικά ζητήματα εκτεινόταν σε όλο το βιλαέτι.⁵⁸

να συγχέονται με τους στρατιώτες των λόχων «σεκμπάν» των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, για τους οποίους θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

⁵⁵ Για τον κεχαγιά και τον ταμιά του πασά, δες, π.χ., Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 174-176. Για μια λίστα που περιέχει πολλούς από τους υπηρετούντες στην ακολουθία του πασά του Χάνδακα, δες Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου (από δω και στο εξής Τ.Α.Η.) 3: 257· Ε. Καραντζίκου-Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου, τρίτος κώδικας (1669/73-1750/67)*, επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο 2003, 349· Ν. Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. 4, Ηράκλειο 1984, 363-364.

⁵⁶ Για λεπτομέρειες σχετικά με τη σύνθεση και τις αρμοδιότητες των συμβουλίων αυτών, δες το επόμενο κεφάλαιο.

⁵⁷ Οι τσαούσηδες του ντιβανιού του Χάνδακα πληρώνονταν από το ταμείο του νησιού και καταγράφονταν στα απογραφικά κατάστιχα των κρατικά μισθοδοτούμενων υπαλλήλων της Κρήτης. Καθώς ωστόσο στα κατάστιχα αυτά δεν αναφέρονται αγγελιοφόροι των άλλων δύο ντιβανιών, είναι πιθανό οι τσαούσηδες τους, οι οποίοι εντοπίζονται σε άλλες πηγές, να ήταν μέλη της ιδιωτικής ακολουθίας των διοικητών του Ρεθύμνου και των Χανίων και να πληρώνονταν από αυτούς· ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 4.

⁵⁸ Την υπό εξέταση περίοδο η κάθε Πύλη του Πασά τηρούσε κατάστιχα, στα οποία πρωτοκολλούνταν όλες οι αποφάσεις του συμβουλίου της, ενώ αντίγραφα τους αποστέλλονταν στην πρωτεύουσα του κράτους. Δυστυχώς, μέχρι σήμερα γνωρίζουμε την ύπαρξη μόνο ενός τέτοιου καταστίχου για την Κρήτη (ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827), το οποίο αφορά τη διοίκηση των Χανίων και του Ρεθύμνου κατά τα έτη 1817-1819. Το κατάστιχο αυτό, το οποίο βρέθηκε από τον γράφοντα στο Αρχείο της Πρωθυπουργίας (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) στην Κωνσταντινούπολη, είναι πια διαθέσιμο για τους ερευνητές που δραστηριοποιούνται στην Κρήτη χάρη στη διεύθυνση των Γενικών Αρχείων του Κράτους στο Ρέθυμνο, την κυρία Ασπασία Παπαδάκη. Η κυρία Παπαδάκη, μόλις ενημερώθηκε για την ύπαρξη του εν λόγω καταστίχου, ζήτησε ψηφιακό αντίγραφο του από το Αρχείο της Πρωθυπουργίας στην Τουρκία. Το αντίγραφο απεστάλη στο Ρέθυμνο και βρίσκεται τώρα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Ρεθύμνης. Ευχαριστώ θερμά τόσο την κυρία Παπαδάκη όσο και το Αρχείο της Πρωθυπουργίας για το ενδιαφέρον που έδειξαν στο ζήτημα της ανάδειξης της σημαντικής αυτής πηγής

Ο ντεφτερντάρης ήταν υπεύθυνος για τη διοίκηση του ταμείου της επαρχίας της Κρήτης (*hazine-i cezire-i Girid*), στο οποίο υπάγονταν μια σειρά από επιμέρους υπηρεσίες. Σε αυτές εργάζονταν συνολικά 17 κρατικοί υπάλληλοι που ήταν υπεύθυνοι για το λογιστήριο του ταμείου (*muhassebe*), για την τήρηση του ιστορικού ημερησίων συναλλαγών του τελευταίου (*ruznamece*), για τη μισθοδοσία των υπαλλήλων της επαρχίας που υπάγονταν στην τοπική διοίκηση (*mukabele*), για τη γραμματειακή υποστήριξη των οικονομικών υπηρεσιών (*defterhane*), για τον έλεγχο των εσόδων από τους φόρους σε είδος και τη σωστή διανομή των προμηθειών στις κρατικές σιταποθήκες του νησιού (*enbar-i miri*) και, τέλος, για τη διαχείριση των χρηματικών ποσών που προέρχονταν από τους φόρους της Κρήτης και προορίζονταν είτε για το τοπικό ταμείο είτε για την Κωνσταντινούπολη (*maliye*). Μεταξύ των 17 αυτών υπαλλήλων υπήρχαν πέντε οικονομικοί επιθεωρητές (*gulam baki*), των οποίων ωστόσο τις ακριβείς αρμοδιότητες δεν γνωρίζουμε.⁵⁹

Επικεφαλής της δικαστικής εξουσίας των τριών καζάδων της Κρήτης ήταν οι τρεις καδήδες. Οι καδήδες έδρευαν στα ιεροδικεία των πόλεων (*mahkeme*), τα οποία εκδίκαζαν ένα μεγάλο φάσμα υποθέσεων που στη σύγχρονη νομική ορολογία θα χαρακτηρίζονταν ως υποθέσεις τόσο ιδιωτικού όσο και δημοσίου δικαίου. Η εκδίκαση γινόταν με βάση το κανούν ή σουλτανικό δίκαιο (*kanun*), το *σεριάτ* ή ισλαμικό δίκαιο (*seriat*), ενώ στις αποφάσεις μπορούσε να λαμβάνεται υπόψη και το *ορφ* ή εθιμικό δίκαιο (*orf*) κάθε περιοχής. Στην περίπτωση εκδίκασης υποθέσεων με βάση το δεύτερο, οι καδήδες μπορούσαν να ζητούν για τη λήψη αποφάσεων τη γνώμη του μουφτή (*müfti*) της πόλης, ενός τοπικού αξιωματούχου, ερμηνευτή του *σεριάτ*.⁶⁰ Αν και κάθε καδής είχε απόλυτη ελευθερία στην επιβολή ποινών για

για την ιστορία της Κρήτης. Πάντως, ας διευκρινιστεί ότι, παρά την έλλειψη άλλων αντίστοιχων καταστίχων, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πολλές από τις αποφάσεις τους χάρη στο ότι ένα μέρος τους αντιγραφόταν και στα κατάστιχα των ιεροδικείων των πόλεων.

⁵⁹ Καθώς από τον ντεφτερντάρη εξαρτιόταν η μισθοδοσία των χιλιάδων κρατικών υπαλλήλων που πληρώνονταν από τα έσοδα του ταμείου της Κρήτης, μία από τις υποχρεώσεις της τοπικής οικονομικής υπηρεσίας ήταν η σύνταξη καταλόγων με τα ονόματα και τους μισθούς των υπαλλήλων αυτών σε μακροσκελή κατάστιχα και η αποστολή αντιγράφων τους στην Κωνσταντινούπολη, πρακτική χάρη στην οποία διασώζονται μέχρι σήμερα πολύτιμες πληροφορίες για τη διοικητική οργάνωση του νησιού. Τα αντίγραφα καταστίχων της οικονομικής υπηρεσίας τα οποία βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και χρησιμοποιήθηκαν εδώ είναι τα εξής: BOA, MAD.d.4449· BOA, MAD.d.3732· BOA, MAD.d.7740· BOA, MAD.d.4645· BOA, MAD.d.6461· BOA, MAD.d.4624· BOA, D.BŞM.d.4755.

⁶⁰ Οι μουφτήδες διορίζονταν και παύονταν με απόφαση της τοπικής διοίκησης και γι' αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται εδώ μεταξύ των δέκα κεντρικά διορισμένων αξιωματούχων. Για την παύση ενός μουφτή από τη διοίκηση του Χάνδακα, δες Μ. Σαρηγιάννης, «Ενας ετερόδοξος μουσουλμάνος στην Κρήτη του 18^{ου} αιώνα», στο *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, επιμ. Κ. Λάμπρας-Α. Αναστασόπουλος-Η. Κολοβός, Ηράκλειο 2010, 371-385. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το θεσμό του μουφτή στην Κρήτη, δες του ίδιου, «Δικαστική οργάνωση», 33-34.

υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου, σε επίπεδο υποθέσεων που άπτονταν διοικητικών ζητημάτων, μετά την εκδίκαση στον καθορισμό της ποινής τον τελευταίο λόγο είχε ο πασάς.⁶¹

Τα ιεροδικεία αποτελούσαν ένα από τα βασικότερα μέσα επικοινωνίας των κατοίκων της Κρήτης με τη διοίκηση της επαρχίας και του οθωμανικού κράτους γενικότερα. Θεωρητικά, κάθε άτομο ή ομάδα ατόμων που αδικούνταν από την τοπική διοίκηση μπορούσε να προσφύγει στον καδή, ο οποίος προωθούσε τα αιτήματά τους στα τοπικά συμβούλια ή στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο στην πράξη, όπως γνωρίζουμε ότι γινόταν και σε άλλα μέρη του οθωμανικού κράτους,⁶² η αντιπαράθεση των απλών κατοίκων της Αυτοκρατορίας με την τοπική διοίκηση δεν οδηγούσε πάντα στη δικαίωσή τους ούτε ο καδής ήταν πάντα αμερόληπτος και αδιάφορος απέναντι στον τοπικό συσχετισμό δυνάμεων. Τέλος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο θεσμός του ιεροδικείου δεν αποτελούσε το μοναδικό μέσο που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι της Κρήτης για την προώθηση των αιτημάτων τους στη διοίκηση.

Κάθε ιεροδικείο απασχολούσε ως υπαλλήλους τουλάχιστον ένα γραμματέα (*kâtib*), έναν αγγελιοφόρο (*zükadar*), ένα διερμηνέα (*tercüman*) και μια ομάδα κλητήρων (*muhzir*), οι οποίοι, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, προέρχονταν από τους γενίτσαρους κάθε πόλης.⁶³ Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, σε κάθε ναχιγέ υπήρχε ένας χαμηλόβαθμος δικαστής, ο ναίπης, που διοριζόταν από τον καδή του καζά όπου ανήκε ο ναχιγές του και εκδίκασε όσες υποθέσεις μπορούσαν να διευθετηθούν σε τοπικό επίπεδο, παραπέμποντας τις υπόλοιπες στον καδή.⁶⁴ Ναίπηδες υπήρχαν όχι μόνο στην επαρχία αλλά και στις τρεις πόλεις του νησιού, όπου δραστηριοποιούνταν ως βοηθοί των εκεί καδήδων, αλλά και ως πληρεξούσιοι

⁶¹ Από την άλλη, για την επιβολή σοβαρών ποινών, όπως η θανατική, ο πασάς έπρεπε πρώτα να συμβουλευτεί τον καδή και τον μουφτή της πόλης. Ωστόσο υπήρχαν περιπτώσεις όπου ισχυροί πασάδες λάμβαναν τέτοιες αποφάσεις χωρίς την πρότερη έγκριση των εν λόγω αξιωματούχων· C. E. Savary, *Letters on Greece: Being a Sequel to Letters on Egypt...*, Λονδίνο 1788, 371-372· G. A. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, Undertaken by Order of the Government of France, during the First Six Years of the Republic*, τ. 2, Λονδίνο 1801, 202. Για κάποιες περιπτώσεις επιβολής θανατικών ποινών, δες Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 270, 273 και Σαρηγιάννης, «Ένας ετερόδοξος μουσουλμάνος», 376-377.

⁶² Δες ενδεικτικά, F. Z. Shahr, "Women, Law, and Imperial Justice in Ottoman Istanbul in the Late Seventeenth Century", στο *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, επιμ. A. El Azhary Sonbol, Νέα Υόρκη 1996, 85.

⁶³ Για περισσότερες λεπτομέρειες σε σχέση με τους υπαλλήλους του ιεροδικείου, δες Σαρηγιάννης, «Δικαστική οργάνωση», 38-40.

⁶⁴ Δες, π.χ., τις πηγές T.A.H.41: 99 και T.A.H.43: 124.

απεσταλμένοι ή αναπληρωτές των τελευταίων όταν αυτοί απουσίαζαν ή στα κενά μεταξύ των διορισμών τους.⁶⁵

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι τα ιεροδικεία δεν ήταν απλώς δικαστήρια, αλλά αποτελούσαν και τα συμβολαιογραφεία της εποχής, καθώς εκεί καταγράφονταν – χωρίς να είναι υποχρεωτικό – κάθε είδους συμβολαιογραφικές πράξεις, όπως αγοραπωλησίες, μεταβιβάσεις περιουσιών, μισθωτήρια, διαθήκες, κληρονομίες, συστάσεις βακουφιών κ.ά. Τέλος, στα κατάστιχά τους αντιγράφονταν αποφάσεις και διατάγματα της τοπικής και της κεντρικής διοίκησης, και, ορισμένες φορές, αποσπάσματα από τα κατάστιχα της οικονομικής υπηρεσίας του νησιού. Αντιλαμβανόμαστε ότι, χάρη στον μεγάλο πλούτο πληροφοριών που περιέχουν τα ιεροδικαστικά κατάστιχα, αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές για την ιστορία της οθωμανικής Κρήτης. Σήμερα ένας μεγάλος όγκος τέτοιων καταστίχων, που αφορούν κυρίως την πόλη του Χάνδακα, φυλάσσεται στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη του Ηρακλείου, ενώ άλλα σώζονται στην Τουρκία.

Τέλος, από τους δέκα προαναφερθέντες κεντρικά διορισμένους αξιωματούχους, οι κατεξοχήν εκπρόσωποι της στρατιωτικής εξουσίας του κέντρου στην περιοχή ήταν οι αγάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Αν και δεν ξέρουμε πότε ακριβώς οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι άρχισαν να αποστέλλονται ως φρουρές στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας, είναι γνωστό ότι, κατά την υπό εξέταση περίοδο, ήταν τοποθετημένοι, μαζί με τις ανάλογες δυνάμεις, σε διάφορα σαντζάκια της Αυτοκρατορίας συνολικά 32 επικεφαλής γενιτσαρικών μονάδων που έφεραν τον τίτλο «σερχάντ αγαλαρί» (*serhad ağalari*), δηλαδή «αγάδες της παραμεθορίου».⁶⁶ Έτσι, καθώς και η Κρήτη θεωρούνταν από τους Οθωμανούς παραμεθόριος, στα τρία σαντζάκια της είχαν διοριστεί από ένας αγάς των γενιτσάρων.

Καθώς στο επόμενο κεφάλαιο θα ακολουθήσει συστηματική ανάλυση των αρμοδιοτήτων και της δράσης των αγάδων των γενιτσάρων και των υπηρεσιών τους, των Πυλών των Αγάδων (*Ağa Kapısı*), σε αυτήν την ενότητα ας σημειωθεί μόνο ότι ο διορισμός και η μισθοδοσία των αυτοκρατορικών γενιτσάρων δεν υπόκειντο στον

⁶⁵ Για το θεσμό του ναΐπη στην Κρήτη, δες Σαρηγιάννης, «Δικαστική οργάνωση», 33-34.

⁶⁶ I. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire othoman*, τ. 7, Παρίσι 1824, 316. Η έννοια της παραμεθορίου για τους Οθωμανούς δεν ταυτιζόταν πάντα με αυτήν της συνοριακής περιοχής. Έτσι, παραμεθόριοι μπορούσαν να θεωρούνται περιοχές όπως, π.χ., η Δαμασκός και η Μυτιλήνη, οι οποίες δεν ήταν εξίσου εκτεθειμένες σε εχθρικές επιθέσεις με άλλες περιοχές όπως, π.χ., η Πελοπόννησος ή τα περισσότερα νησιά του νοτίου Αιγαίου, που δεν θεωρούνταν μέρη της οθωμανικής παραμεθορίου. Για ένα κατάστιχο που καταγράφει τις γενιτσαρικές δυνάμεις στις διάφορες παραμεθόριες περιοχές της Αυτοκρατορίας κατά τα έτη 1812-1814, δες BOA, MAD.d.17575.

έλεγχου των διοικητών και των ντεφτερντάρηδων, ενώ, στο επίπεδο της δικαιοσύνης, οι στρατιώτες τους έχαιραν του προνομίου της ειδικής δωσιδικίας, η οποία περιόριζε σημαντικά την εξουσία των καδήδων επ' αυτών. Ο αγάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων είχαν τόσο στρατιωτικές όσο και μη στρατιωτικές εξουσίες και οι Πύλες τους ήταν ανάμεσα στα πιο σημαντικά κέντρα λήψης διοικητικών αποφάσεων του νησιού, φιλοξενώντας συμβούλια (*meclis*) τα οποία λειτουργούσαν παράλληλα με τα ντιβάνια των Πυλών των Πασάδων και αποφάσιζαν για μια πληθώρα ζητημάτων που αφορούσαν την τοπική διοίκηση.⁶⁷

Οι προαναφερθέντες κεντρικά διοριζόμενοι αξιωματούχοι αποτελούσαν τους σημαντικότερους φορείς λήψης διοικητικών αποφάσεων στο νησί και τα βασικότερα μέλη των ντιβανιών των Πυλών των Πασάδων, που διεξάγονταν υπό την προεδρία του διοικητή κάθε σαντζακιού. Ωστόσο, εκτός από τα δέκα αυτά άτομα, σημαντικό ρόλο στη διοίκηση έπαιζαν και πολλοί τοπικά διοριζόμενοι αξιωματικοί και αξιωματούχοι, με κυριότερους τους επικεφαλής των ντόπιων στρατιωτικών σωμάτων της επαρχίας, αρκετοί από τους οποίους συμμετείχαν επίσης στα διάφορα συμβούλια των πόλεων.

Καθώς η οργάνωση και οι αρμοδιότητες των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης θα αποτελέσουν αντικείμενο συστηματικής εξέτασης στο επόμενο κεφάλαιο, εδώ δεν θα επεκταθώ στην ανάλυση του ρόλου τους στη διοίκηση της επαρχίας. Ας σημειώσω ωστόσο ότι οι στρατιώτες των σωμάτων αυτών δεν έδρευαν μόνο στις τρεις πόλεις, αλλά ήταν υπεύθυνοι μεταξύ άλλων και για τη στελέχωση των μικρών φρουριών που βρίσκονταν διάσπαρτα στο νησί, ότι αποτελούσαν την πλειονότητα των έμμισθων κρατικών υπαλλήλων της επαρχίας, αλλά και ένα από τα σημαντικότερα όργανα εφαρμογής των αποφάσεων της τοπικής διοίκησης. Τέλος, ας σημειωθεί ότι, καθώς οι αξιωματικοί τους δεν έφεραν το προνόμιο της ειδικής δωσιδικίας, όπως γινόταν με τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους, και ήταν πλήρως εξαρτώμενοι από τους πασάδες

⁶⁷ Μολονότι δεν έχουν διασωθεί κατάστιχα όπου καταγράφονταν οι αποφάσεις των συνεδριάσεων τους, πολλές από τις αποφάσεις των συμβουλίων αυτών, όπως γινόταν και με τα συμβούλια των Πυλών των Πασάδων, καταχωρίζονταν στα ιεροδικαστικά κατάστιχα και έτσι έχουμε αρκετές πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία τους. Αντίστοιχα, ως προς τη δομή των γενιτσαρικών σωμάτων, πολύτιμες πηγές αποτελούν τα μισθολογικά τους κατάστιχα που σώζονται μέχρι σήμερα στο Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας στην Τουρκία. Κάποια από τα κατάστιχα αυτά που βρέθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν εδώ είναι τα BOA, MAD.d.6950· BOA, MAD.d.7015· BOA, MAD.d.5866· BOA, MAD.d.5552· BOA, MAD.d.6811· BOA, MAD.d.6280· BOA, MAD.d.17335· BOA, MAD.d.17344· BOA, MAD.d.1717· BOA, MAD.d.17415· BOA, MAD.d.824· MAD.d.21189· BOA, MAD.d.17942· BOA, MAD.d.17480· BOA, MAD.d.17505· BOA, MAD.d.6351· BOA, MAD.d.17550.

και τους ντεφτερντάρηδες για τον διορισμό και τη μισθοδοσία τους, ήταν υπόλογοι για τις πράξεις τους στην τοπική διοίκηση.

Συλλογή φόρων και διοίκηση

Οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι και τα στελέχη των παραπάνω σωμάτων και υπηρεσιών δεν αμείβονταν ομοιόμορφα. Από τους υψηλόβαθμους αξιωματούχους και αξιωματούχους της Κρήτης, οι διοικητές και οι ντεφτερντάρηδες πληρώνονταν από το κράτος μέσω της παραχώρησης σε αυτούς του δικαιώματος είσπραξης φόρων και τελών από το νησί, οι καδήδες λάμβαναν ένα σταθερό μισθό από το αυτοκρατορικό ταμείο και παράλληλα πληρώνονταν για κάθε δικαστικό έγγραφο που εξέδιδαν από όσους κατέφευγαν στο ιεροδικείο, οι αγάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων λάμβαναν το μισθό τους από την Κωνσταντινούπολη, ενώ οι αρχηγοί των ντόπιων σωμάτων αμείβονταν είτε με μισθό από το ταμείο της Κρήτης είτε μέσω της είσπραξης φόρων από κρατικές πηγές εσόδων, οι οποίες ονομάζονταν κατά την ορολογία του τιμαριωτικού συστήματος, ανάλογα με τη φορολογική απόδοσή τους, τιμάρια ή ζεαμέτια (*timar, zeamet*).⁶⁸ Αντίστοιχα, οι υπάλληλοι της Πύλης του Πασά μπορεί να λάμβαναν μισθό απευθείας από τον τελευταίο αν ανήκαν στην ιδιωτική ακολουθία του (όπως, π.χ., γινόταν με τους πασαλήδες), από το ταμείο του νησιού αν ήταν μόνιμοι ντόπιοι υπάλληλοι (στην περίπτωση των τσαούσηδων του ντιβανιού) ή και να μίσθωναν το δικαίωμα είσπραξης συγκεκριμένων φόρων του νησιού (όπως, π.χ., γινόταν με το γραμματικό της Πύλης).⁶⁹ Οι υπάλληλοι του ταμείου της Κρήτης λάμβαναν όλοι μισθό από το ταμείο του νησιού, οι υπάλληλοι του ιεροδικείου λάμβαναν συγκεκριμένα ποσά από το αντίτιμο έκδοσης δικαστικών εγγράφων, οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι έπαιρναν τους μισθούς τους από το αυτοκρατορικό ταμείο στην Κωνσταντινούπολη, εισπράττοντας και κάποια ποσά από ιδιώτες έναντι υπηρεσιών που τους παρείχαν,⁷⁰ ενώ, τέλος, η συντριπτική πλειονότητα των

⁶⁸ Γνωρίζουμε ότι μέχρι τον 17^ο αιώνα τα τιμάρια απέδιδαν συνήθως στο δικαιούχο τιμαριούχο από ένα έως 19.999 άσπρα, ενώ τα ζεαμέτια από 20.000 έως 99.999 άσπρα ετησίως: İnalçık, “The Ottoman State: Economy and Society”, 141. Στην περίπτωση της Κρήτης βλέπουμε ότι αυτός ο διαχωρισμός συνέχισε να ισχύει και κατά την υπό εξέταση περίοδο. Οι δικαιούχοι ζεαμετιών ονομάζονταν «ζαΐμηδες», αν και εδώ, χάρη συντομίας, θα αναφέρομαι συχνά και στις δύο κατηγορίες δικαιούχων ως «τιμαριώτες».

⁶⁹ Για το σύστημα πληρωμής του γραμματικού της Πύλης, δες T.A.H.15: 321· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 75-76.

⁷⁰ Για αυτές τις υπηρεσίες, δες το κεφάλαιο 3.

υπηρετούντων στα ντόπια σώματα μισθοδοτούνταν από τα έσοδα του ταμείου της Κρήτης. Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε ότι, αν και οι διοικητές και οι ντεφτερντάρηδες πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους μέσω του δικαιώματος συλλογής φόρων από το νησί, διαφοροποιούνταν από τους τιμαριώτες αξιωματικούς των ντόπιων σωμάτων ως προς το ότι οι πρόσοδοι αυτές τους παραχωρούνταν για όσο διαρκούσε η θητεία τους στην Κρήτη, ενώ οι τελευταίοι, έχοντας μόνιμη παρουσία εκεί, δένονταν με τις πηγές εσόδων που συχνά τους παραχωρούνταν, όπως και τα αξιώματά τους, για όλη τους τη ζωή.

Στην είσπραξη των φόρων της επαρχίας δεν συμμετείχαν μόνο κρατικοί υπάλληλοι, αλλά και ιδιώτες που δεν διορίζονταν σε κάποιο κρατικό αξίωμα, αλλά μίσθωναν το δικαίωμα συλλογής φόρων συγκεκριμένων περιοχών και υπηρεσιών ύστερα από τη σύναψη σχετικής σύμβασης με την οθωμανική διοίκηση. Τόσο οι κρατικοί αξιωματούχοι που αντί για μισθό αμείβονταν από το κράτος ως εισπράκτορες φόρων όσο και οι εν λόγω ιδιώτες, αν και θεωρητικά είχαν μόνο φορολογικές αρμοδιότητες,⁷¹ στην πράξη αναλάμβαναν και διοικητικό ρόλο στις περιοχές και τις υπηρεσίες που υπάγονταν στη φοροεισπρακτική δικαιοδοσία τους (όπως, π.χ., την ευθύνη για την εφαρμογή διαταγμάτων της τοπικής και κεντρικής διοίκησης, την τήρηση της τάξης, την εκπροσώπηση των κατοίκων στις διοικητικές αρχές κ.ά.).⁷² Μάλιστα, ο διττός αυτός ρόλος τους περιπλεκόταν ακόμα περισσότερο εξαιτίας μιας σειράς πρακτικών που παρατηρούνται κατά την υπό εξέταση περίοδο: η ανάληψη κρατικών αξιωμάτων από ιδιώτες μισθωτές φόρων και η αντίστοιχη μίσθωση από κρατικούς υπαλλήλους του δικαιώματος είσπραξης φόρων σε περιοχές που βρίσκονταν πέρα από την αναλογούσα στο αξίωμά τους δικαιοδοσία, η υπεκμίσθωση του δικαιώματος συλλογής φόρων τόσο από κρατικούς υπαλλήλους όσο και από ιδιώτες σε υπομισθωτές και φαινόμενα όπως η πώληση ή η κληρονομική μεταβίβαση συμβάσεων μίσθωσης, αλλά και κρατικών αξιωμάτων, κάνουν συχνά τα όρια μεταξύ οικονομικής και διοικητικής δραστηριότητας, αλλά και μεταξύ ιδιωτικής και κρατικής ιδιότητας δυσδιάκριτα.

Πραγματικά, από τις πηγές γίνεται φανερό ότι η οθωμανική κυβέρνηση, όσο συνέχιζε να εισπράττει κανονικά τους φόρους από την Κρήτη, δεν ενδιαφερόταν

⁷¹ A. N. Adiyeye, "Farming out of *Mukataas* as *Malikâne* in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case", στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI: A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, επιμ. Α. Anastasopoulos, Ρέθυμνο 2008, 234-235.

⁷² Ο.π., 241.

αυστηρά για το ποιοι ήλεγχαν τις διάφορες περιοχές και υπηρεσίες της επαρχίας, ούτε για το πόσες και ποιες ιδιότητες και αξιώματα αυτοί κατείχαν. Το γεγονός αυτό, όπως θα δούμε σε αυτήν εδώ την εργασία, επέτρεπε σε κατοίκους του νησιού, συνδυάζοντας τα κρατικά αξιώματα με τις ιδιωτικές επενδύσεις, να αναδεικνύονται σε φορείς σημαντικής εξουσίας και να μεσουρανούν στη διοικητική και οικονομική ζωή των περιοχών που ήλεγχαν. Ας εξετάσουμε όμως πιο αναλυτικά πώς λειτουργούσε το φορολογικό σύστημα της Κρήτης κατά την υπό εξέταση περίοδο ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητή η σχέση άσκησης διοίκησης και συλλογής φόρων.

Μέχρι το 1720 η Κρήτη ήταν χωρισμένη σε 754 φορολογικές μονάδες, τους μουκατάδες (*mukataa*), οι οποίοι περιλάμβαναν το σύνολο σχεδόν των κρατικών εσόδων που εισπράττονταν από την επαρχία, με την εξαίρεση του κεφαλικού και λίγων ακόμα φόρων, οι οποίοι εισπράττονταν από κρατικούς υπαλλήλους που αποστέλλονταν από την πρωτεύουσα.⁷³ Έως τότε το κράτος εκμίσθωνε, μετά από πλειστηριασμό, σε ιδιώτες τη συλλογή των εσόδων των μουκατάδων του νησιού με συμβόλαια ολιγόχρονης διάρκειας. Ωστόσο, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μεταρρύθμισης του φορολογικού συστήματος της Αυτοκρατορίας, από το 1720 το δικαίωμα εισπραξής των φόρων άρχισε να παραχωρείται εφ' όρου ζωής στους πλειοδότες μισθωτές, με την υποχρέωση αυτοί να πληρώνουν ένα ποσό ετησίως στο κρατικό ταμείο. Το νέο σύστημα και οι φορολογικές μονάδες που προέκυψαν από αυτό ονομάστηκαν «μαλικιανέ» (*malikâne*) και οι δικαιούχοι μισθωτές φόρων «μαλικιανέ αγάδες» (*malikâne ağaları*). Έτσι, οι 754 μουκατάδες συγχωνεύτηκαν σε 183 *μαλικιανέ*, με βάση τα οποία εισπραττόταν το μεγαλύτερο μέρος των φόρων της Κρήτης καθ' όλη την περίοδο που καλύπτει αυτή η διατριβή.⁷⁴ Όσο για τον κεφαλικό φόρο, κατά την υπό εξέταση περίοδο την εισπραξή του είχαν αναλάβει ντόπιοι εισπράκτορες, οι «τζιζγεντάρηδες» (*cizyedar*), οι οποίοι δεν γνωρίζουμε αν μίσθωναν το δικαίωμα συλλογής του φόρου ή αν διορίζονταν από τη διοίκηση. Πάντως, κρίνοντας από το γεγονός ότι στα κατάστιχα του ταμείου της Κρήτης καταγράφονταν κονδύλια για τα έξοδα των τζιζγεντάρηδων, ότι η εισπραξη του φόρου γινόταν με τη συνοδεία ντόπιων στρατιωτών⁷⁵ και ότι, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο,

⁷³ T.A.H.8: 5· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, Ηράκλειο 1986, 447-449· Adıyeke, “Farming out of *Mukataas* as *Malikâne*”, 233-235.

⁷⁴ Ο.π.

⁷⁵ T.A.H.48: 18, 50-60. Σύμφωνα με τον İnalçık από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα η πρακτική της εκμίσθωσης του δικαιώματος εισπραξής του κεφαλικού φόρου σε ιδιώτες είχε γίνει συνήθης· İnalçık, “The Ottoman State: Economy and Society”, 68. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, μετά τη φορολογική μεταρρύθμιση του *μαλικιανέ*, αντί η εισπραξη του φόρου να εκμισθώνεται σε ιδιώτες, η

μεταξύ των στρατιωτών των Χανίων καταγράφεται και ένας τέτοιος εισπράκτορας, δεν φαίνεται απίθανο οι εισπράκτορες αυτοί να ήταν διορισμένοι κρατικοί υπάλληλοι του νησιού.

Τα *μαλικιανέ* αφορούσαν μόνο περιοχές των οποίων οι φόροι προορίζονταν για το κρατικό ταμείο (*mîrî mukataat*) και δεν περιλάμβαναν περιουσιακά στοιχεία που δεν φορολογούνταν από το κράτος. Αυτά τα περιουσιακά στοιχεία, που συχνά περιλάμβαναν, όπως και τα *μαλικιανέ*, χωριά ή και ολόκληρες περιφέρειες, ανήκαν σε βακούφια (*vakif*), αφιερώματα τα έσοδα των οποίων περιέρχονταν σε τζαμιά, στην εκκλησία του νησιού, στο αυτοκρατορικό χαρέμι, σε κάποιες πλούσιες οικογένειες του νησιού ή της Κωνσταντινούπολης κ.ά. Τα βακούφια τα διοικούσαν διαχειριστές ονόματι μουτεβελήδες (*mütevelli*). Οι μουτεβελήδες είτε ήταν οι ίδιοι κάτοχοι των βακουφιών είτε διορίζονταν από τους τελευταίους για να εισπράττουν εισφορές και ενοίκια και να διοικούν τις περιοχές που ανήκαν στα βακούφια. Παρά το αφορολόγητο καθεστώς τους, τα βακούφια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνήθως κατέβαλλαν τον κεφαλικό φόρο στο κράτος.⁷⁶ Πάντως στην περίπτωση των Σφακίων, που ήταν μια από τις βακουφικές περιοχές της Κρήτης, ο κεφαλικός φόρος δεν εισπραττόταν για κάποιο διάστημα.⁷⁷ Δεν γνωρίζουμε ωστόσο αν το ίδιο συνέβαινε και στα υπόλοιπα βακούφια του νησιού.

Την ύπαιθρο χώρα της Κρήτης λοιπόν ήλεγχαν, στο σύνολό της σχεδόν, τριών ειδών φορείς, η εξουσία των οποίων απέρρεε κυρίως από το νόμιμο δικαίωμα ιδιοποίησης ενός ποσοστού του παραγόμενου πλούτου του νησιού. Καταρχάς, υπήρχαν κρατικοί αξιωματούχοι που αποκτούσαν αυτοδικαίως μαζί με τα αξιώματά τους το δικαίωμα είσπραξης φόρων σε συγκεκριμένες περιοχές· κατά δεύτερον, υπήρχαν ιδιώτες που μπορεί να ήταν και κρατικοί αξιωματούχοι και μίσθωναν από το κράτος το δικαίωμα συλλογής κρατικών φόρων· κατά τρίτον, υπήρχαν τα βακούφια που εισέπρατταν εισφορές και ενοίκια για τη συντήρησή τους από τις περιοχές που τους ανήκαν. Οι δύο πρώτες κατηγορίες ήλεγχαν περιοχές που φορολογούνταν από το κράτος, ενώ οι διαχειριστές των βακουφιών ήλεγχαν περιοχές από τις οποίες το

Κωνσταντινούπολη διόρισε μισθωτούς τζιζγεντάρηδες σε κάθε επαρχία: Y. Ben-naeh, *Jews in the Realm of the Sultan: Ottoman Jewish Society in the Seventeenth Century*, μετ. Y. Goell, Τούμπινγκεν 2008, 151.

⁷⁶ Ο.π., 123.

⁷⁷ Ωστόσο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αυτό το καθεστώς των Σφακίων φαίνεται να άλλαξε και να υποχρεώθηκαν να πληρώνουν τον κεφαλικό φόρο: S. Price-O. Rackham-M. Kiel-L. Nixon, "Sphakia in Ottoman Census Records: A *Vakif* and Its Agricultural Production", στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule*, 76-77, 85.

κράτος δεν είχε έσοδα (με την πιθανή εξαίρεση του κεφαλικού φόρου για κάποια από αυτά). Τέλος, μεταξύ των φορολογούμενων από το κράτος προσόδων του νησιού βρίσκονταν και ορισμένες «σουλτανικές» γαίες (*havass-ı hümayun*), οι οποίες ήταν ιδιοκτησία όχι του κράτους αλλά του σουλτάνου. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η συλλογή των φόρων από αυτές τις γαίες εκμισθωνόταν συνήθως σε ιδιώτες.⁷⁸ Πάντως στις πηγές αναφέρεται ότι το 1685 στην Κρήτη ως συλλογείς των φόρων τους διορίζονταν στρατιωτικοί (*havass-ı hümayun sipahileri*),⁷⁹ πρακτική που ωστόσο δεν γνωρίζουμε αν συνεχίστηκε τον 18^ο αιώνα και αργότερα.

Οι τιμαριώτες, οι *μαλικιανέ* αγάδες και οι μουτεβελήδες διοικούσαν τις περιοχές που τους ανετίθεντο μέσω υπαλλήλων που διορίζαν οι ίδιοι, των σουμπασήδων (*subaşı*), οι οποίοι είχαν ως κύρια καθήκοντά τους την τήρηση της τάξης και την διασφάλιση της ομαλής συλλογής των φόρων. Επίσης, κάθε χωριό είχε την κοινοτική εκπροσώπησή του, η οποία ήταν υποχρεωμένη να βοηθάει τους σουμπασήδες στην εκτέλεση του έργου τους. Οι εκπρόσωποι αυτοί, συνήθως επιφανή άτομα της κάθε κοινότητας, όπως καπεταναίοι, γραμματικοί και ιερείς,⁸⁰ λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές μεταξύ των κατοίκων της υπαίθρου χώρας του νησιού και των σουμπασήδων και αναλάμβαναν τη συγκέντρωση των διαφόρων τελών και φόρων, την προώθηση παραπόνων των κατοίκων προς τον διοικητή-φοροεισπράκτορα της περιοχής τους, τη μεταφορά των εντολών του τελευταίου στους συγχωριανούς τους κ.ά. Στις τρεις πόλεις του νησιού οι σουμπασήδες διορίζονταν από τους διοικητές του κάθε σαντζακιού, ενώ η συλλογή της πλειονότητας των φόρων που επιβάλλονταν στον πληθυσμό εκμισθωνόταν πάλι σε ιδιώτες ως *μαλικιανέ*.

Όπως γίνεται κατανοητό, κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο ρόλος των *μαλικιανέ* αγάδων, των τιμαριωτών και των μουτεβελήδων ήταν κομβικός για την οικονομική και διοικητική λειτουργία του νησιού. Έτσι, αν και οι σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονταν από τους κρατικούς αξιωματούχους και τις υπηρεσίες τους στις πρωτεύουσες των σαντζακιών, η τελική εφαρμογή τους εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό

⁷⁸ Για κάποιες γενικές πληροφορίες σχετικά το καθεστώς των σουλτανικών προσόδων σε πιο πρώιμες φάσεις της οθωμανικής ιστορίας, δεξ İnalçık, “The Ottoman State: Economy and Society”, 66· L. T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λάιντεν 1996, 25-27.

⁷⁹ Τ.Α.Η.4: 445-448· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 252-255· Γκ. Αϊβαλή-Φ. Χαϊρέτη-Π. Φωτεινού-Μ. Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος κώδικας*, τ. 2, επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο 2010, 661-663.

⁸⁰ Δες, π.χ., τις πηγές Τ.Α.Η.8: 11-13, 16, 23, 70-71, 75, 80-81· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, Ηράκλειο 1987, 32-57 και ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 5-7, 13-15, 22, 25, 27-28, 30-31, 32, 35, 44, 52, 54.

από τη συνεργασία των εισπρακτόρων των φόρων, είτε ήταν κρατικοί υπάλληλοι είτε ιδιώτες είτε διαχειριστές βακουφικών περιουσιών. Βέβαια, όπως θα δούμε και σε αυτήν εδώ την εργασία, στο πλαίσιο της τοπικής διοίκησης ούτε αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ εντολέα και εντολοδόχου ήταν πάντα ξεκάθαρος, καθώς, πέρα από τους τιμαριώτες, ένα μεγάλο κομμάτι των εισπρακτόρων φόρων ήταν συνδεδεμένοι άμεσα ή έμμεσα με την κρατική υπαλληλία του νησιού, είτε ως ιδιώτες που αναλάμβαναν κρατικά αξιώματα είτε ως κρατικά στελέχη που εμπλέκονταν ως ιδιώτες στη μίσθωση φόρων, λαμβάνοντας μέρος τόσο στην εφαρμογή όσο και στη λήψη των διοικητικών αποφάσεων.

Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην οθωμανική Κρήτη

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν υπερεθνικός κρατικός σχηματισμός με πολυθρησκευτικό υπόβαθρο, η διοίκηση του οποίου, ακολουθώντας τις παραδόσεις προγενέστερων ισχυρών μουσουλμανικών κρατών, είχε δομηθεί πάνω στην ιδέα της ανωτερότητας του ισλάμ. Στο πλαίσιο αυτό, η θρησκεία των χριστιανών και των εβραίων⁸¹ του οθωμανικού κράτους ήταν βέβαια ανεκτή, αλλά οι μη μουσουλμάνοι θεωρούνταν θεσμικά κατώτεροι από τους μουσουλμάνους. Αυτή η θεώρηση έβρισκε την έκφρασή της σε τέσσερις κυρίως πρακτικές: α. στην πλήρωση σχεδόν όλων των θέσεων της οθωμανικής διοίκησης με μουσουλμάνους, β. στους πρόσθετους φόρους που όφειλαν να πληρώνουν στο οθωμανικό κράτος οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας (κεφαλικός φόρος και χαράτσι), γ. στην αδυναμία των μη μουσουλμάνων να οργανώσουν τη λατρεία τους με πλήρη ελευθερία, χτίζοντας ελεύθερα οίκους λατρείας, κάνοντας δημόσιες θρησκευτικές τελετές, χτυπώντας καμπάνες κ.ά., και δ. στη μειωμένη νομική προσωπικότητά τους στα δικαστήρια των καδήδων, η οποία σήμαινε, για παράδειγμα, πως σε διαμάχες με μουσουλμάνους κατά τεκμήριο οι μη μουσουλμάνοι έπρεπε να εξαρτώνται από μουσουλμάνους μάρτυρες.

Παρά το γεγονός ότι οι πρακτικές αυτές ίσχυαν από την εμφάνιση του κράτους στις αρχές του 14^{ου} μέχρι και τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, δεν εφαρμόζονταν πάντα με τον ίδιο τρόπο ούτε με την ίδια ένταση. Η μετατροπή του

⁸¹ Εδώ δεν θα επεκταθώ στο καθεστώς των εβραίων που ζούσαν στην Κρήτη, καθώς, λόγω του μικρού πληθυσμού τους, οι πηγές που αφορούν την ιστορία των κοινοτήτων τους είναι ελάχιστες, ενώ δεν έχουν διεξαχθεί μελέτες που θα μπορούσαν να μας δώσουν στοιχεία σχετικά με τον τρόπο ζωής τους και τη σχέση τους με την οθωμανική διοίκηση.

οθωμανικού κράτους από ένα μικρό μπεηλίκι σε μια τεραστίων διαστάσεων αυτοκρατορία, η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και αργότερα των ιερών ισλαμικών πόλεων της Μέκκας και της Μεδίνας, η οικονομική ύφεση που έπληξε το κράτος από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, η σταδιακή παρακμή παραδοσιακών πρακτικών στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού, όπως το παιδομάζωμα, οι αυξανόμενες παρεμβάσεις ξένων χριστιανικών δυνάμεων στην πολιτική και οικονομική ζωή των Οθωμανών και πολλά ακόμα ιστορικά γεγονότα και εξελίξεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση κατά εποχή και περιοχή των σχέσεων και της θέσης των μουσουλμάνων και των μη μουσουλμάνων στο οθωμανικό κράτος. Στην περίοδο που εξετάζουμε εδώ, μια από τις εξελίξεις που έμελλε να μεταβάλει καθοριστικά τη σημασία της θρησκευτικής ταυτότητας στο οθωμανικό διοικητικό πλαίσιο ήταν η χαλάρωση των αυστηρών κανόνων που απέκλειαν ουσιαστικά μέχρι περίπου το τέλος του 16^{ου} αιώνα τους εκ γενετής μουσουλμάνους από το νομικό καθεστώς του *ασκερί* και την κατάληψη σημαντικών θέσεων στον κρατικό μηχανισμό.

Παραδοσιακά, ένας από τους δύο βασικότερους διοικητικούς διαχωρισμούς που εφαρμόζονταν από τους Οθωμανούς (μαζί με τον διαχωρισμό μουσουλμάνων-μη μουσουλμάνων) ήταν αυτός μεταξύ των φορολογούμενων και των μη φορολογούμενων υπηκόων, με τους δεύτερους να αποτελούν τα μέλη της κρατικής υπαλληλίας, τους *ασκερί*, οι οποίοι, όπως προαναφέρθηκε, ήταν σχεδόν αποκλειστικά μουσουλμάνοι, και τους πρώτους να είναι οι ραγιάδες (*reaya*), η ομάδα των οποίων αποτελούνταν τόσο από μουσουλμάνους όσο και από μη μουσουλμάνους. Αν και κατά τους πρώτους αιώνες του οθωμανικού κράτους η είσοδος ραγιάδων στην κρατική υπαλληλία ήταν περιορισμένη και σε μεγάλο βαθμό ελεγχόμενη, από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα μια σειρά από στρατιωτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις επέτρεψαν τη μαζική είσοδο μουσουλμάνων ραγιάδων στην ομάδα των *ασκερί*. Το ίδιο ωστόσο δεν ίσχυσε για τους μη μουσουλμάνους, για τη συντριπτική πλειονότητα των οποίων η πρόσβαση στα αξιώματα του οθωμανικού κράτους συνέχισε να παραμένει απαγορευμένη. Η τάση αυτή είχε πια εδραιωθεί κατά τον 18^ο αιώνα καταλήγοντας στη σταδιακή ταύτιση του όρου «ζιμής» (*zimmi*), που κανονικά

χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει τους φορολογούμενους μη μουσουλμάνους της Αυτοκρατορίας, με τον όρο «ραγιάς».⁸²

Το γεγονός ότι η Κρήτη εντάχθηκε στο οθωμανικό κράτος την περίοδο των παραπάνω εξελίξεων έπαιξε αναμφίβολα σημαντικό ρόλο στη δημιουργία μιας μεγάλης μουσουλμανικής κοινότητας και στη σχέση που αυτή ανέπτυξε με τη χριστιανική κοινότητα του νησιού. Μέχρι την περίοδο της διοίκησης της Κρήτης από τον διοικητή της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλί (1830-1840), η μαζική είσοδος των μουσουλμάνων του νησιού στην κρατική υπαλληλία και η αντίστοιχη αδυναμία των χριστιανών οδήγησε στην ταύτιση των πρώτων με την τάξη των «διοικούντων» και των δευτέρων με αυτήν των «διοικουμένων», κατάσταση η οποία επρόκειτο να συμβάλει καθοριστικά στην ανάπτυξη διακοινοτικών συγκρούσεων και στη μετέπειτα δημιουργία ενός ελληνικού εθνικού κινήματος αποκλειστικά βασισμένου στη θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, παρά τη φαινομενικά συγκρουσιακή αυτή εικόνα, η διατύπωση απόλυτων ιστορικών σχημάτων κρύβει σοβαρούς κινδύνους. Έτσι, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής τους στην Κρήτη μια κυρίαρχη ελίτ ή ότι όλοι οι μουσουλμάνοι ανήκαν στην ελίτ, σαν να μην υπήρχε εσωτερική κοινωνική διαστρωμάτωση, ή να αντιμετωπίσουμε τις διακοινοτικές εντάσεις ως μια κατάσταση συνεχή στους δύο μισι περίπου αιώνες της οθωμανικής διοίκησης στο νησί. Όπως συνέβαινε σε όλη την Αυτοκρατορία, έτσι και στην Κρήτη μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι δεν αποτελούσαν δύο συμπαγείς, αδιαφοροποίητες στο εσωτερικό τους ομάδες, ενώ οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν πολυδιάστατες και εξελίσσονταν διαρκώς, περνώντας από πολλές διαφορετικές φάσεις, που περιλάμβαναν τόσο περιόδους συγκρούσεων όσο και εποχές αρμονικότερης συμβίωσης. Πριν επεκταθούμε όμως σε αυτό το ζήτημα, ας δούμε πρώτα ποιοι ήταν οι θεσμοί που επηρέαζαν πιο άμεσα τη ζωή των δύο κύριων θρησκευτικών ομάδων του νησιού μέχρι και την περίοδο που θα μας απασχολήσει εδώ.

⁸² Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 235-237. Για τις διαφορές στη δυνατότητα μετακίνησης ραγιάδων στην ομάδα των *ασκερί* μεταξύ περιοχών με μεικτούς θρησκευτικούς πληθυσμούς και περιοχών με αμιγώς μουσουλμανικό χαρακτήρα, δες Ε. Γκαρά, «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», στο Μ. Greene, *Ένας κοινός κόσμος: χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μετ. Ε. Γκαρά-Θ. Γκέκου, Αθήνα 2005, 22-23· Gradeva, “Between Hinterland and Frontier”, 342-346.

Από διοικητική και οικονομική άποψη, η οθωμανική κατάκτηση σήμαινε την ενίσχυση της επιρροής των ορθόδοξων θεσμών στην Κρήτη. Παρά τους χιλιάδες εξισλαμισμούς και τη μετατροπή πολλών ναών σε τζαμιά, η ορθόδοξη εκκλησία του νησιού επανασυνδέθηκε με το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης μετά από μισή σχεδόν χιλιετία. Σε αντίθεση με τους Βενετούς, που είχαν εμποδίσει συστηματικά την εγκατάσταση ορθόδοξων επισκόπων,⁸³ οι Οθωμανοί προχώρησαν αμέσως στη δημιουργία επτά επισκοπών, οι οποίες στη συνέχεια έγιναν 12 και το 1831 μειώθηκαν πάλι στον αρχικό αριθμό τους,⁸⁴ καθώς και μιας μητροπολιτικής έδρας.⁸⁵ Ο μητροπολίτης διοριζόταν από τον πατριάρχη και πλήρωνε στον τελευταίο το ποσό των 10.000 άσπρων κατά την ενθρόνισή του.⁸⁶ Λάμβανε δοσίματα από όλους τους ορθόδοξους του νησιού, αλλά η διοικητική και ποιμαντική δικαιοδοσία του δεν επεκτεινόταν σε μοναστήρια με αναγνωρισμένο από την οθωμανική διοίκηση προνομιακό καθεστώς ούτε σε σταυροπηγιακά βακούφια, τα οποία εξαρτώνταν απευθείας από τον πατριάρχη.⁸⁷

Ως θεσμός ο κλήρος δεν συμμετείχε στα κεντρικά όργανα λήψης διοικητικών αποφάσεων του νησιού και δεν βρισκόταν στον πυρήνα της διοίκησής του. Ωστόσο ο ρόλος της εκκλησίας ήταν σημαντικός για τη διοίκηση του ορθόδοξου χριστιανικού στοιχείου, κυρίως λόγω της επιρροής που ασκούσαν οι κληρικοί στις χριστιανικές κοινότητες και της δυνατότητας που είχαν να μεσολαβούν σε διενέξεις μεταξύ χριστιανών, οι οποίοι δεν ήταν πάντα διατεθειμένοι να καταφύγουν στους τοπικούς

⁸³ Ε. Ζαχαριάδου, «Η θρησκευτική ζωή στην Κρήτη κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», στο *Σιναϊτικά μετόχια σε Κρήτη και Κύπρο*, Αθήνα 2009, 16-21.

⁸⁴ Δυστυχώς η βιβλιογραφία δεν προσδιορίζει ποτέ άλλαξε ο αριθμός των επισκοπών από επτά σε 12. Για έναν κατάλογο με τις επισκοπές του νησιού πριν από το 1831, δες Μ. Χουρμούζης, *Κρητικά. Συνταχθέντα και εκδοθέντα υπό Μ. Χουρμούζη Βυζάντιου*, Αθήνα 1842, 18-19.

⁸⁵ Μ. Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Πρίνστον 2000, 175-176, 178.

⁸⁶ Εξάιρεση αποτέλεσε η περίοδος 1715-1718, όταν η εκκλησία της Κρήτης κηρύχθηκε αυτοκέφαλη· Ν. Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», στο *Το Ηράκλειο και ο νομός του*, επιμ. Σ. Σπανάκης, Ηράκλειο 1971, 187· Greene, *A Shared World*, 183-185. Το ποσό των 10.000 άσπρων δινόταν από τους μητροπολίτες στο πατριαρχείο τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Για την υπό εξέταση περίοδο, ωστόσο, δεν υπάρχουν σχετικά στοιχεία.

⁸⁷ Για τη διαμάχη μεταξύ του μητροπολίτη και των μοναχών του σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου ως προς τον έλεγχο του τοπικού ποιμνίου, δες ό.π., 279, 283-287· Μ. Σαρηγιάννης-Γ. Σπαρόπουλος, «Το οθωμανικό αρχείο του σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου στο Ηράκλειο Κρήτης (1673-1849)», στο *Σιναϊτικά μετόχια*, 71-98· Α. Anastasopoulos, «Centre-Periphery Relations: Crete in the Eighteenth Century», στο *The Province Strikes Back: Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, επιμ. Β. Forsén-G. Salmeri, Ελσίνκι 2008, 129-130. Για τα σταυροπηγιακά βακούφια, δες Σ. Πετμεζιάς, «Η εκκλησιαστική οργάνωση υπό τους Οθωμανούς», στο Ρ. Odorico, *Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17^{ος} αιώνας)*, Παρίσι 1996, 485-486.

ναίπηδες και καδήδες για τις υποθέσεις τους.⁸⁸ Τις περισσότερες φορές μάλιστα οι χριστιανικές κοινότητες της Κρήτης είχαν μεταξύ των αντιπροσώπων τους ιερείς, γεγονός που, μολονότι δεν βασιζόταν σε κάποιο θεσμοθετημένο ρόλο της εκκλησίας ως εκπροσώπου του χριστιανικού πληθυσμού, αύξανε ντε φάκτο την επιρροή της στη λειτουργία της τοπικής διοίκησης.

Η θέση του γραμματικού της Πύλης, από την άλλη, την οποία καταλάμβαναν σχεδόν πάντα ντόπιοι χριστιανοί, ήταν πολύ πιο κοντά στα κεντρικά όργανα διοίκησης του νησιού. Σε αντίθεση με την εκκλησία, η οποία ασκούσε σημαντική επιρροή στις χριστιανικές κοινότητες, αλλά δρούσε πρωτίστως ως ένας ακόμα εισπράκτορας φόρων,⁸⁹ ο γραμματικός της Πύλης ήταν ο θεσμός που «γεφύρωνε» επισήμως τις σχέσεις του χριστιανικού πληθυσμού με την οθωμανική διοίκηση. Οποιος κατείχε τη θέση αυτή ήταν υπεύθυνος για τη διερμηνεία στα συμβούλια των Πυλών των Πασάδων και στις υπηρεσίες του ταμείου της Κρήτης, για την έγκαιρη καταβολή του κεφαλικού φόρου και των άλλων δοσιμάτων των χριστιανών κάθε σαντζακιού προς τον ντεφτερντάρη και τους διοικητές, αλλά και για τη μεταφορά των αιτημάτων και των παραπόνων του χριστιανικού πληθυσμού, των μητροπολιτών, των επισκόπων και των μοναχών του νησιού στην τοπική διοίκηση. Εν ολίγοις, ο γραμματικός της Πύλης, ο οποίος, σύμφωνα με το Νικόλαο Σταυρινίδη, ήταν «ανώτερος εις την ισχύν και αυτού του Μητροπολίτου», ήταν το άτομο που μεσολαβούσε για την πλειονότητα των διοικητικών, φορολογικών ή άλλων ζητημάτων που προέκυπταν μεταξύ της οθωμανικής εξουσίας και των δεκάδων χιλιάδων χριστιανών της Κρήτης.⁹⁰ Ο γραμματικός, σε αντίθεση με τον μητροπολίτη που διοριζόταν από τον πατριάρχη και διαχειριζόταν το μεγαλύτερο μέρος της βακουφικής εκκλησιαστικής περιουσίας της Κρήτης, αναλάμβανε το αξίωμά του ύστερα από συμφωνία της τοπικής οθωμανικής διοίκησης με τις χριστιανικές κοινότητες του νησιού και την τοπική εκκλησιαστική διοίκηση, καταβάλλοντας ετησίως 6.000 άσπρα στο ταμείο της Κρήτης για τη μίσθωση ενός *μαλικιανέ* που του εξασφάλιζε ποσοστά από την είσπραξη του κεφαλικού φόρου. Είχε τη δική του

⁸⁸ Για το ζήτημα των δικαστικών λειτουργιών της εκκλησίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δες ό.π., 499-503.

⁸⁹ Για τον οικονομικό ρόλο της εκκλησίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δες ό.π., 503-521.

⁹⁰ Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 184-185· Greene, *A Shared World*, 293-297. Επίσης, δες Ν. Σταυρινίδη, «Ο θεσμός των Γραμματικών της Πόρτας», στο *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 1981, 397-401.

υπηρεσία, η οποία βρισκόταν κοντά στο οπλοστάσιο του Χάνδακα, απασχολούσε υπαλλήλους και διόριζε αντιπροσώπους στο Ρέθυμνο και στα Χανιά.⁹¹

Εκτός από τις χριστιανικές, και οι μουσουλμανικές κοινότητες της Κρήτης είχαν εκπροσώπους, οι οποίοι λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι μεταξύ των κατοίκων από τη μια και των φοροεισπρακτόρων και των σουμπασήδων τους από την άλλη, ενώ στα χωριά με θρησκευτικά μεικτό πληθυσμό οι κοινοτικοί εκπρόσωποι συχνά περιλάμβαναν τόσο μουσουλμάνους όσο και χριστιανούς.⁹² Ωστόσο η ουσιαστική διαφορά μεταξύ της συλλογικής εκπροσώπησης χριστιανών και μουσουλμάνων στην οθωμανική διοίκηση ήταν ότι οι δευτεροί δεν εξαρτώνταν διοικητικά από κάποιο θεσμό αντίστοιχο με αυτόν του γραμματικού της Πύλης. Αντίθετα, η σχέση τους με την κρατική υπαλληλία του νησιού ήταν πιο άμεση και βασικός λόγος για αυτό ήταν το γεγονός ότι ήταν ομόθρησκοι με τη διοίκηση και ότι, όπως σημειώθηκε παραπάνω, μπορούσαν να εισέρχονται στην ομάδα των *ασκερί*. Αυτή η κατάσταση είχε ως φυσικό επακόλουθο τα αιτήματά τους να προωθούνται κυρίως μέσω των σωμάτων και των υπηρεσιών στις οποίες αυτοί εντάσσονταν, με τον στρατό να εξελίσσεται, λόγω του μεγέθους και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, τα οποία θα αναλυθούν στα επόμενα κεφάλαια, στον σημαντικότερο δίαυλο επικοινωνίας τους με την οθωμανική διοίκηση.

Ως προς το ζήτημα των διαφορών στη φορολόγηση μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων κατοίκων του νησιού κατά την υπό εξέταση περίοδο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε παρά ελάχιστα πράγματα πέρα από το ότι οι πρώτοι πλήρωναν τους επιπλέον φόρους που προβλέπονταν από την ισλαμική νομοθεσία για τους ζιμήδες. Πάντως, αν και το ακριβές φορολογικό καθεστώς του πληθυσμού της Κρήτης παραμένει άγνωστο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, ως προς τις οικονομικές απαιτήσεις του οθωμανικού κράτους, οι χριστιανοί κάτοικοι, μέχρι και τη λήξη της Επανάστασης του 1821, βρίσκονταν σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με τους μουσουλμάνους.⁹³ Το ευνοϊκότερο μάλιστα φορολογικό καθεστώς και η μεγαλύτερη

⁹¹ Το ποσό των 6.000 άσπρων δινόταν από τους γραμματικούς της Πύλης τουλάχιστον μέχρι το 1720 και δεν γνωρίζουμε αν υπέστη κάποια αυξομείωση κατά την υπό εξέταση περίοδο. Τ.Α.Η.15: 91, 319, 321-322, 338-342· Τ.Α.Η.16: 201· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 24-26, 75-76, 77-78, 80-83, 185-187· Anastasopoulos, “Centre-Periphery Relations”, 126-127, 130-131.

⁹² Για ένα μακρύ κατάλογο με μουσουλμάνους κοινοτικούς εκπροσώπους από το σαντζάκι του Χάνδακα, δες Τ.Α.Η.32: 51-68.

⁹³ Όσοι ξένοι περιηγητές αναφέρονται στο ζήτημα παρουσιάζουν τους μουσουλμάνους ως μη φορολογούμενους, γεγονός το οποίο ωστόσο μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί. Για την ακρίβεια, πηγές από την περίοδο του Κρητικού Πολέμου φανερώνουν το αντίθετο, ότι δηλαδή οι εξισλαμισθέντες του νησιού πλήρωναν διάφορους φόρους στην τοπική διοίκηση, κάτι το οποίο συμφωνεί με όσα

δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας που είχαν οι μουσουλμάνοι σίγουρα έπαιξαν ρόλο στο μεγάλο κύμα εξισλαμισμού του ντόπιου πληθυσμού στο νησί, που συνετέλεσε στη δημιουργία μιας αριθμητικά σημαντικής μουσουλμανικής κοινότητας ήδη από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής διοίκησης.

Όπως είναι λογικό, καθώς η κρητική μουσουλμανική κοινότητα προήλθε από τους κόλπους του ντόπιου χριστιανικού πληθυσμού, στα πρώτα της βήματα οι στενές σχέσεις της με τον τελευταίο δεν διεκόπησαν. Χάρη κυρίως στην έρευνα της Molly Greene γνωρίζουμε ότι, μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι επαφές των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων χαρακτηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό από πνεύμα συνεργασίας τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.⁹⁴ Αυτό ωστόσο το κλίμα σταδιακά αλλάζει στη συνέχεια. Η πλήρωση των χιλιάδων θέσεων της κρατικής υπαλληλίας που δημιουργήθηκαν από τους Οθωμανούς στο νησί ήταν αναπόφευκτο να επιφέρει μείωση στους εξισλαμισμούς των ντόπιων κατοίκων που αλλαξοπιστούσαν με την προοπτική της συμμετοχής τους στο νέο διοικητικό καθεστώς. Παράλληλα, μετά την πάροδο κάποιων δεκαετιών και την ενηλικίωση των ντόπιων μουσουλμάνων δεύτερης γενιάς, η μουσουλμανική κοινότητα σταμάτησε να βασίζεται τόσο στους εξισλαμισμούς για την ανάπτυξή της και άρχισε ολοένα και περισσότερο να αυτονομείται από τον χριστιανικό πληθυσμό και να αναπαράγεται μόνη της. Τέλος, από την παύση του βενετικού κινδύνου με την κατάληψη της Σούδας και της Σπιναλόγκας το 1715 και μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, η αποχώρηση χιλιάδων μη κρητικών μουσουλμάνων, που βρίσκονταν στο νησί κυρίως ως στρατιώτες,⁹⁵ επέτρεψε στους ντόπιους μουσουλμάνους να αναλάβουν πολύ πιο ενεργό ρόλο στη διοίκηση της Κρήτης. Όλες οι παραπάνω εξελίξεις συνέβαλαν στη δημιουργία πιο διακριτών ορίων μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων και των

γνωρίζουμε ότι συνέβαιναν και σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας την ίδια περίοδο (δες, π.χ., E. Radushev, “‘Peasant’ Janissaries?”, *Journal of Social History*, 42/2 (2008), 457), ενώ μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί κάποια ύστερη πηγή που να αναιρεί ή να επιβεβαιώνει αυτήν τη ρύθμιση. Ωστόσο από διατάγματα μεταγενέστερων περιόδων γνωρίζουμε ότι διάφοροι έκτακτοι φόροι (*tekâlif*), οι οποίοι επιβάλλονταν για την κάλυψη εξόδων της τοπικής διοίκησης εισπράττονταν μόνο από «ραγιάδες», όρος που είδαμε ότι χαρακτήριζε τους χριστιανούς του νησιού. Πάντως, όπως θα γίνει σαφές στα επόμενα κεφάλαια, ακόμα και κατά την περίοδο εκείνη, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης επίσης πλήρωναν ορισμένους δασμούς, ενώ η κεντρική διοίκηση συχνά ζητούσε εισφορές από τα πλουσιότερα μέλη της κοινότητάς τους, γεγονός που αποτελούσε αιτία σύγκρουσης μεταξύ της τοπικής μουσουλμανικής ελίτ και της οθωμανικής κυβέρνησης: T.A.H.1: 107· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, Ηράκλειο 1986, 107-108· BOA, KK.d.827: 8· Savary, *Letters on Greece*, 375· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 242· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 74-75· Anastasopoulos, “Centre-Periphery Relations”, 128.

⁹⁴ Greene, *A Shared World*, 103-109 και σποράδιη.

⁹⁵ Για αυτήν την εξέλιξη και τους αριθμούς των αυτοκρατορικών στρατιωτών που αποχώρησαν, δες το επόμενο κεφάλαιο.

ρόλων τους στο νησί. Το πέραςμα ωστόσο από τη σχέση συνεργασίας που χαρακτηρίζει αρχικά τις δύο θρησκευτικές κοινότητες σε μια πιο σαφή ιεραρχική σχέση εξουσίας άρχισε να λαμβάνει χώρα κυρίως μετά το 1720, όταν με το νέο φορολογικό καθεστώς του *μαλικιανέ* η πλειονότητα των εσόδων του νησιού πέρασαν πια ισόβια στη νομή ντόπιων μουσουλμάνων.⁹⁶

Στις δεκαετίες που ακολουθούν, οι σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων γίνονται σταδιακά πιο τεταμένες με αποκορύφωμα τις ένοπλες συγκρούσεις του 1770 και του 1821. Ωστόσο, και σε αυτήν την περίοδο αυξανόμενης διακοινοτικής έντασης, οι οικονομικές και κοινωνικές επαφές μεταξύ των δύο κυρίαρχων θρησκευτικών ομάδων του νησιού δεν παύουν, ούτε χαρακτηρίζονται από διαρκή πόλωση. Οι δύο κοινότητες μιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν κοινά ήθη και έθιμα, εργάζονται και ζουν στους ίδιους χώρους, ενώ, όπως θα δούμε στο πέμπτο κεφάλαιο, στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται ένα δεύτερο κύμα εξισλαμισμών στο νησί, που για άλλη μια φορά «θολώνει» τις μεταξύ τους διαχωριστικές γραμμές. Οι σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων θα έρθουν σε πολύ μεγαλύτερη, αν και πάλι όχι πλήρη, ρήξη από το 1821, όταν ξεκινά η μακρά περίοδος των εθνικών επαναστάσεων και πολιτικών διεκδικήσεων του ορθόδοξου πληθυσμού, η οποία επρόκειτο να διαρκέσει μέχρι την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας (1898) και την τελική ένωση του νησιού με την Ελλάδα (1913). Κατά τη φάση εκείνη, έως και την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1924, υπάρχει μια σταδιακή, αλλά ριζική, ανατροπή του προηγούμενου σχήματος στο οποίο οι μουσουλμάνοι βρίσκονταν σε προνομακική θέση έναντι των χριστιανών. Κομβικό ρόλο στην ανατροπή αυτή παίζουν μια σειρά από πολιτικές και διοικητικές αλλαγές που έλαβαν χώρα με πρωτοβουλία αρχικά της διοίκησης του Μεχμέτ Αλί (1830-1840) και αργότερα της οθωμανικής κυβέρνησης κατά την περίοδο του Τανζιμάτ (1839-1876), αλλά και οι βίαιες ενέργειες των ντόπιων χριστιανών που είχαν ως αποτέλεσμα τη συστηματική εκδίωξη των μουσουλμάνων από την υπαίθρο χώρα του νησιού και τη δραματική μείωση του πληθυσμού τους.⁹⁷

⁹⁶ Adiyeye, “Farming out of *Mukataas*”, 236.

⁹⁷ Σχετικά με τη συστηματική καταστροφή των μουσουλμανικών περιουσιών στο νησί από τους χριστιανούς και τη συρρίκνωση του μουσουλμανικού πληθυσμού, δεξ Σ. Πούλιος, «Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη και η εγκατάλειψη της υπαίθρου από τους μουσουλμάνους: καταστροφές περιουσιών, κρατική αντίδραση και ιδεολογικές προεκτάσεις», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα στην Τουρκολογία, Ρέθυμνο 2007.

Συνοψίζοντας, αν χρησιμοποιήσουμε ως αποκλειστικό κριτήριο τις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων, θα μπορούσαμε σχηματικά να χωρίσουμε την ιστορία της οθωμανικής Κρήτης σε τρεις κύριες φάσεις: α. την περίοδο της διαμόρφωσης της μουσουλμανικής κοινότητας (1645-1720), η οποία χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από σχέσεις συνεργασίας και αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων. Κατά τη φάση αυτή η διοίκηση του νησιού εξαρτιόταν ακόμα σε μεγάλο βαθμό από την Κωνσταντινούπολη, τους μεγάλους οθωμανικούς οίκους και τους κεντρικά απεσταλμένους μη κρητικούς οθωμανούς αξιωματούχους· β. την περίοδο της παγίωσης της διοικητικής κυριαρχίας των ντόπιων μουσουλμάνων στο νησί (1720-1821), κατά την οποία οι τελευταίοι δημογραφικά, οικονομικά και πολιτικά άγγιξαν το απόγειο της δύναμής τους. Σε αυτήν τη φάση ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης αυτονομήθηκε σε μεγάλο βαθμό τόσο από το ντόπιο χριστιανικό στοιχείο όσο και από την κεντρική διοίκηση, ενώ έκαναν την εμφάνισή τους και οι πρώτες έντονες διακοινοτικές συγκρούσεις από την εποχή της λήξης του Κρητικού Πολέμου. Τέλος, γ. τη φάση της πολιτικής, πληθυσμιακής και οικονομικής ανάκαμψης του χριστιανικού πληθυσμού (1821-1913). Η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από συχνές διακοινοτικές συγκρούσεις που από την πλευρά των χριστιανών λαμβάνουν το χαρακτήρα εθνικών διεκδικήσεων, από σημαντική μείωση του αριθμού των μουσουλμάνων της Κρήτης και από τον περιορισμό τους στα αστικά κέντρα. Την τελευταία αυτή φάση θα ακολουθούσε, τελικά, η οριστική εκδίωξή τους από την ελληνική πια διοίκηση του νησιού το 1924.

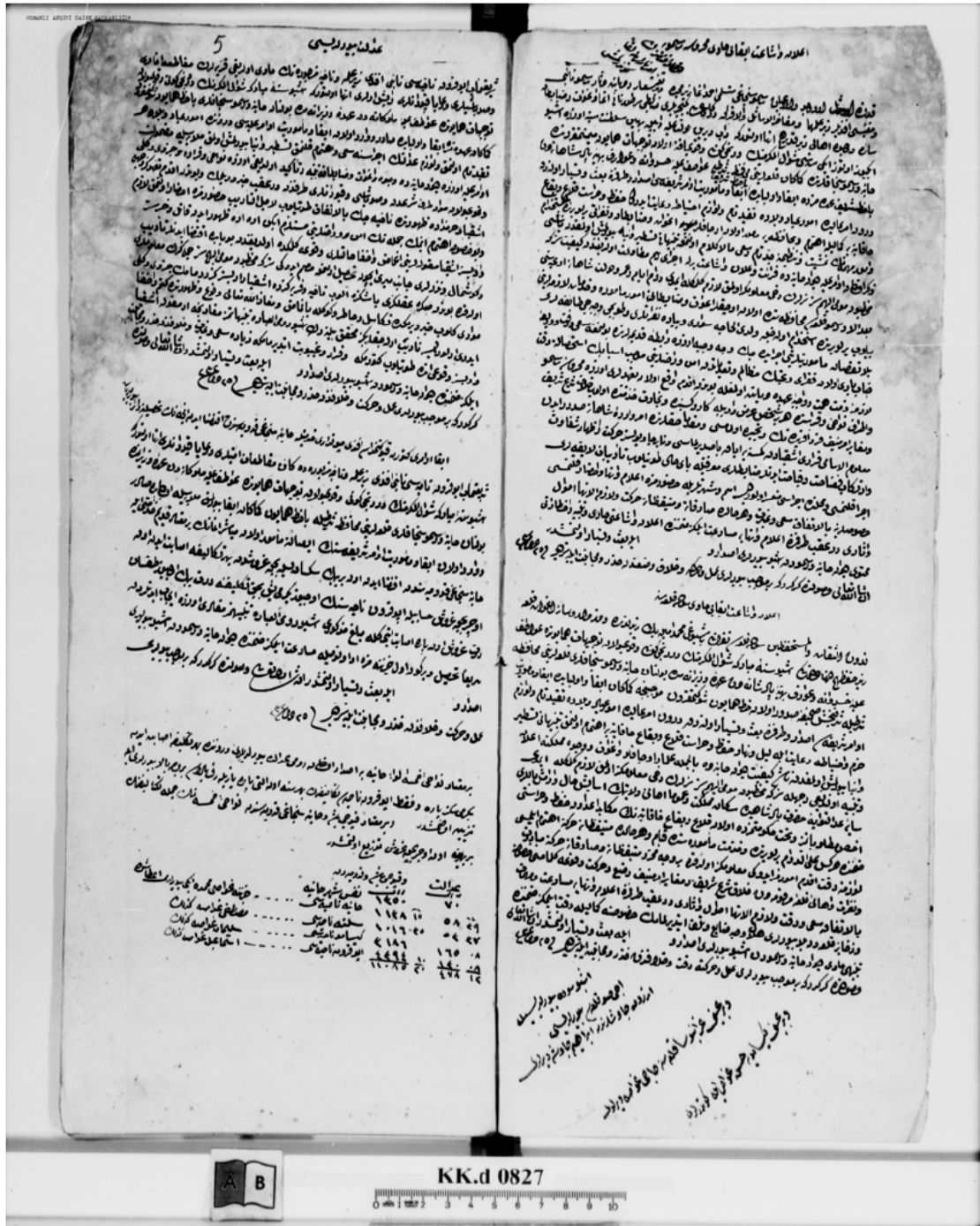
Η παραπάνω συνοπτική παρουσίαση δεν πρέπει να θεωρηθεί απόλυτο σχήμα. Ακόμα και στις πιο «συγκρουσιακές» φάσεις της ιστορίας της οθωμανικής Κρήτης, οι διακοινοτικές επαφές δεν σταμάτησαν να υπάρχουν, ενώ το κοινό αίσθημα της εντοπιότητας, οι κοινές γλωσσικές και πολιτισμικές καταβολές αποτελούσαν πάντα βασικό σημείο αναφοράς που συνέδεε τους χριστιανούς με τους μουσουλμάνους.⁹⁸ Το σίγουρο είναι πως οι σχέσεις των δύο θρησκευτικών ομάδων αποτελούν ένα πολυσύνθετο ιστορικό φαινόμενο, το οποίο, λόγω των πολλών και ιδιαίτερων παραμέτρων του, αλλά και της διαρκούς εξέλιξής του, δεν είναι δυνατό να περιγραφεί στο πλαίσιο απόλυτων θεωριών, ενώ δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μια επισκόπηση των

⁹⁸ Για τη σημασία που είχε η εντοπιότητα στη διαμόρφωση της ταυτότητας των μουσουλμάνων και των χριστιανών της Κρήτης, δες V. Dimitriadis, "Conflicts of Interests in Crete between Local Muslims and the Central Government in Istanbul during the Greek War of Independence, 1821-28", στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1750-1850: Conflict, Transformation, Adaptation. Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, επιμ. Α. Anastasopoulos-E. Kolovos, Ρέθυμνο 2007, 210.

σχέσεων χριστιανών-μουσουλμάνων αντιμετωπίζει αναγκαστικά τις δύο ομάδες ως συμπαγείς και ενιαίες, παραβλέποντας τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και αντιθέσεις τους. Δυστυχώς ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η πλειονότητα των ιστορικών που ασχολήθηκαν με την οθωμανική Κρήτη δεν ξέφυγαν από την παγίδα των απλουστευτικών και απόλυτων ιστορικών σχημάτων.

Εικόνα 1: Οι δύο πρώτες σελίδες του καταστίχου ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827 που αφορά τη διοίκηση των Χανίων και του Ρεθύμνου κατά τα έτη 1817-1819. Ψηφιακό αντίγραφο αυτής της σημαντικότητας για την ιστορία της προεπαναστατικής Κρήτης πηγή βρίσκεται σήμερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στο Ρέθυμνο

ΚΚ.δ 0827

Β'. Η ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΑΦΗΓΗΣΗ: ΚΑΠΟΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ,
ΓΕΝΙΤΣΑΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η συντριπτική πλειονότητα των ιστορικών έργων που υπάρχουν για την προεπαναστατική οθωμανική Κρήτη έχουν γραφεί από έλληνες συγγραφείς και ελάχιστοι από αυτούς έχουν προσπαθήσει να εντάξουν τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της περιόδου σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διεργασιών που λάμβαναν χώρα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁹⁹ Το πρόβλημα αυτό μπορεί να αποδοθεί σε τουλάχιστον δύο παράγοντες, έναν πρακτικό και ένα θεωρητικό. Ο πρακτικός παράγοντας αφορά κυρίως το γλωσσικό εμπόδιο που δημιούργησε η γλώσσα των οθωμανικών πηγών στους περισσότερους ερευνητές που έχουν ασχοληθεί μέχρι σήμερα με το ζήτημα. Ο θεωρητικός παράγοντας έχει να κάνει με την επικρατούσα, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες, αντίληψη ότι το οθωμανικό παρελθόν δεν αποτελεί παρά μια σύζευξη επιφανειακά εφραπτόμενων, αλλά ουσιωδώς διαφορετικών (και κατά βάση αλληλοσυγκρουόμενων) εθνικών ομάδων και, ως εκ τούτου, ότι κάθε μια από τις ομάδες αυτές πρέπει να εξετάζεται πρωτίστως ως αυτόνομη-αυθύπαρκτη οντότητα και όχι ως κομμάτι του ευρύτερου αυτοκρατορικού σχηματισμού στον οποίο ανήκε.¹⁰⁰

Για τους υπερμάχους αυτής της αντίληψης η περίπτωση της Κρήτης αποδείχτηκε αρκετά πολύπλοκη, καθώς, όπως σημείωσα παραπάνω και θα δούμε και στη συνέχεια, τα όρια μεταξύ των εκεί θρησκευτικών ομάδων δεν διακρίνονται πάντα καθαρά, ενώ η εμφανής εντόπια ταυτότητά τους δεν επέτρεψε στους ιστορικούς την αβίαστη διάζευξη της κοινής ιστορίας τους ώστε αυτή να χωρέσει χωρίς προβλήματα στο πλαίσιο εθνικών θεωριών. Το αποτέλεσμα ήταν η απουσία ομοφωνίας: η καταγωγή και η ταυτότητα των κρητικών μουσουλμάνων αποτέλεσαν αντικείμενο διαφόρων ερμηνειών που κατέληγαν στην αναπαραγωγή απλουστευτικών και συχνά αντιφατικών σχημάτων, στη διαγραφή αυθαίρετων διαχωριστικών γραμμών μεταξύ

⁹⁹ Για τις σημαντικότερες τέτοιες εκδόσεις σχετικά με την οθωμανική Κρήτη, δεξ Α. Anastasopoulos, "Preface", στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule*, xviii-xix, xxiv-xxvii. Η τουρκική εθνική ιστοριογραφία έχει επικεντρώσει το ενδιαφέρον της σχεδόν εξ ολοκλήρου στη μετεπαναστατική Κρήτη και δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Σχετικά δεξ Πούλιος, «Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη», 11-12.

¹⁰⁰ Παλαιότερα, στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο η αντίληψη αυτή έβρισκε έκφραση κυρίως στον κλάδο που χαρακτηρίζεται ως «ιστορία του νέου ελληνισμού». Ωστόσο, πρόσφατα οι ιστορικοί έχουν καταβάλει ουσιαστικές προσπάθειες να συνδεθεί ο «νέος ελληνισμός» με το οθωμανικό πλαίσιο στο οποίο ζούσε.

των θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού και στην απόδοση σε αυτές απόλυτων χαρακτηριστικών, παρουσιάζοντας τα μέλη τους, ανάλογα με το θέμα προς εξέταση, ως ξένους / ντόπιους, δυνάστες / δυναστευόμενους, θύτες / θύματα, κατακτητές / αντιστασιακούς κ.ά. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, τα έργα αυτά τείνουν να παρουσιάζουν τα παραγόμενα αυτά δίπολα ως εγγενείς και διαχρονικές αξίες και ιδιότητες, συνδεδεμένες με εθνικά-θρησκευτικά χαρακτηριστικά.

Στον ευρύτερο ελληνόφωνο χώρο και κυρίως στην Κρήτη η σχετική με την οθωμανική Κρήτη εθνική ιστοριογραφία αναπτύσσεται και ανθεί από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και οι θέσεις της κυριαρχούν πλήρως στην ιστορική αφήγηση που αφορά το νησί μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1970, όταν μια νέα ιστοριογραφική τάση που έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην οθωμανική κληρονομιά της Κρήτης αρχίζει σταδιακά να αναδύεται, ενισχυόμενη διαρκώς μέχρι τις μέρες μας. Ας δούμε όμως πώς έχει εξελιχθεί μέχρι σήμερα η σχετική βιβλιογραφία στην εξέταση των δύο κύριων θεμάτων με τα οποία ασχολείται άμεσα και αυτή εδώ η διατριβή, τον μουσουλμανικό πληθυσμό και τον στρατό του νησιού πριν από την Επανάσταση του 1821.¹⁰¹

Οι πρώτες ερμηνείες σχετικά με την καταγωγή του μουσουλμανικού πληθυσμού παρουσιάζονται λίγες δεκαετίες μετά την Επανάσταση του 1821 σε κείμενα ντόπιων χριστιανών που ο βίος τους εκτεινόταν και στην προεπαναστατική περίοδο. Ο αγωνιστής του 1821 Κριτοβουλίδης επισημαίνει ότι οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ήταν «τέκνα... μιας και της αυτής γης» με τους χριστιανούς συντοπίτες τους, προσθέτοντας σχετικά με τις προθέσεις του έργου του ότι «δεν έγγραψα δε ταύτα, σκοπόν προθέμενος δια να κατηγορήσω τους Τούρκους της πατρίδος μου, αλλά την μεγάλην κακοήθειαν και την απανθρωπίαν των κακών εκ τούτων, την οποίαν και αυτοί οι φρόνιμοί των έψεγον πολλάκις και απεστρέφοντο».¹⁰² Σε ένα έργο της ίδιας περίπου εποχής με τον τίτλο *Φυλλάδα για τσοι Τούρκους της Κρήτης, γραμμένη από ένα γέρω κρητικό το 1858*, ο ανώνυμος χριστιανός συγγραφέας αναγνωρίζει κι εκείνος την ντόπια καταγωγή των μουσουλμάνων και τους συμβουλεύει τα εξής: «να πιάσετε με την ώρα σας να βαφτιστήτε και να γενήτε χριστιανοί, ως ήτονε κι οι προπαπούδες

¹⁰¹ Για κάποια από τα προβλήματα που αφορούν την ιστοριογραφική ανάλυση που αναφέρεται στην τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, δες Πούλιος, «Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη», 8-12.

¹⁰² Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα 1859, ιζ'.

σας. Γιατί λέω δα απαιτοί¹⁰³ σας μουδέ απ' την Ανατολή ήσαστε μουδ' από την Αραπιά, μοναχάς ήσαστε γένημα και θρέμα τζη Κρήτης, και το αίμα σας είναι χριστιανικό και τα όμορφά σας τα κορμιά και το ζάλο¹⁰⁴ και το γλυκό σας γέλιο το μαρτυρούσι. Και μάθετε πούρι¹⁰⁵ πως οι χριστιανοί Τετέδες¹⁰⁶ σας αν ετουρκέψασι, το κάμασι λέω για να ξεμιστέψουσι¹⁰⁷ τη ζωή τως από τη μαύρη Τουρκιά που πάτησε την όμορφη Πατρίδα μας σε κείνα τα άγρια χρόνια από μάνισι¹⁰⁸ του Θεού».¹⁰⁹

Η άποψη ότι οι μουσουλμάνοι της Κρήτης είχαν κοινή καταγωγή με τους χριστιανούς του νησιού και ότι η αλλαξοπιστία τους αποτέλεσε κυρίως προϊόν οθωμανικής καταπίεσης και βίαιων εξισλαμισμών επαναλαμβάνεται σε αρκετά έργα του ύστερου 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ορισμένοι από τους βασικούς εκφραστές της ήταν το 1890 ο Σταυράκης,¹¹⁰ το 1893 και το 1903 ο Κονδυλάκης,¹¹¹ το 1900 ο Σκαλτσούνης¹¹² και ο Βαλάκης,¹¹³ το 1909 ο Ξανθουδίδης¹¹⁴ και, λίγο

¹⁰³ Όλοι.

¹⁰⁴ Βάδισμα.

¹⁰⁵ Τουλάχιστον.

¹⁰⁶ Παππούδες.

¹⁰⁷ Λυτρώσουν.

¹⁰⁸ Οργή.

¹⁰⁹ Κ. Κριτοβουλίδης (επιμ.), *Φυλλάδα για τσοι Τούρκους της Κρήτης, γραμμένη από ένα γέρω κρητικό το 1858*, χ.έ., 3-4. Ο Χουρμούζης (1842), ο βίος του οποίου εκτεινόταν επίσης στην προεπαναστατική περίοδο, δεν διατυπώνει σαφή θέση επί του θέματος, απλώς διαχωρίζει τους Κρητικούς σε «Κρήτες Τούρκους» και «Κρήτες Έλληνες»: Χουρμούζης, *Κρητικά*, γ'-δ'.

¹¹⁰ «Η απελπισία ώθησε πολλούς εκ των Χριστιανών κατοίκων εις το έσχατον μέτρον της εξωμοσίας του θρησκευματος, του μόνου μέσου δι' ου ηδύναντο να διατηρήσωσιν εν ασφαλεία την ζωήν, την περιουσίαν και προπάντων την οικογενειακήν αυτών τιμήν»· Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.τ.λ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890, 153.

¹¹¹ Ο συγγραφέας αναφέρεται στους μαζικούς εξισλαμισμούς που έλαβαν χώρα στις αρχές της οθωμανικής κατάκτησης, σημειώνοντας μάλιστα ότι «όλοι οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Κρήτης είνε εξωμόται (μπουρμά) ή τέκνα εξωμοτών», ενώ επίσης γράφει ότι «συγχρόνως οι εν τη νήσω παραμεινάντες και οι εκ της άλλης Τουρκίας ερχόμενοι τυχοδιώκται ήρπαζον τας γυναίκας και τας θυγατέρας των Ελλήνων, τους επέιζον να δίδωσι χρήματα, τους εκακοποίουν και τους εφόνευον και ποικιλοτρόπως εξύβριζον την θρησκείαν αυτών και εμπόδιζον την τέλεσιν των θρησκευτικών αυτών καθηκόντων. Ένεκα των βασάνων τούτων πλείστοι των Χριστιανών ηναγκάσθησαν ν' ασπασθώσι τον ισλαμισμόν ίνα σωθώσιν εκ των φοβερών καταδιωγμών και πιέσεων, και ίνα σώσωσι την περιουσίαν και την οικογενειακήν αυτών τιμήν»· Ι. Δ. Κονδυλάκης, *Ζαμπελίου και Κριτοβουλίδου ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης, συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη*, Αθήνα 1893, 278-279, 287-288. Επίσης, στην *Ιστορία και γεωγραφία* του (1903), σημειώνει ότι «χριστιανοί και μωαμεθανοί της Κρήτης είναι αδελφοί, τους οποίους κοινά δυστυχία εχώρισαν και κατέστησαν εχθρούς», ωστόσο, παρά την αδερφική σχέση των μουσουλμάνων με τους χριστιανούς, για τον συγγραφέα ο εξισλαμισμός σταδιακά τυράννουσ των ορθόδοξων συντοπιτών τους: «κατά την πολιορκίαν δε του Χάνδακος οι πρώτοι εξωμόται παρείχον εκδουλεύσεις εις τους πολιορκουμένους. Αλλά βαθμηδόν οι απαρνηταί ούτοι του γένους και του θρησκευματος αυτών κατέστησαν σκληρότεροι και αυτών των γνησίων Τούρκων, επιδεινώσαντες την δυσπραγίαν των ομαιμόνων αυτών»· του ίδιου, *Ιστορία και γεωγραφία της Κρήτης*, Αθήνα 1903, 82 και του ίδιου, *Ζαμπελίου και Κριτοβουλίδου*, 279.

¹¹² «Οι ασθενέστεροι των Χριστιανών όπως σώσωσι την ζωήν και οι φιλοτιμότεροι όπως διασώσωσι την τιμήν των γυναικών και θυγατέρων ξεπατριζοντο ή ησπάζοντο τον μωαμεθανισμόν, εκ δε των

αργότερα, το 1931 ο Κριάρης.¹¹⁵ Σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς η μουσουλμανική κοινότητα της Κρήτης δεν ήταν παρά ένα «απολωλός πρόβατο», αποτελούμενη στην πλειονότητά της από ντόπιους πρώην ελληνορθόδοξους κατοίκους που, είτε από σύγχυση και αδυναμία απέναντι στις οθωμανικές καταπιέσεις είτε από υστεροβουλία, κατέφυγαν στο ισλάμ, το οποίο με τον διαβρωτικό του χαρακτήρα τούς μεταμόρφωσε στη συνέχεια σε καταπιεστές των ίδιων τους των συντοπιτών.

Ωστόσο αυτή δεν είναι η μοναδική άποψη που διατυπώθηκε από την ελληνική ιστοριογραφία σχετικά με την ταυτότητα των κρητικών μουσουλμάνων. Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο έλληνες συγγραφείς να προσπαθούν να διαχωρίσουν την καταγωγή των «Τουρκοκρητικών» από εκείνη των χριστιανών του νησιού, είτε παρουσιάζοντας τους ντόπιους μουσουλμάνους ευθέως ως ξένους κατακτητές είτε αποφεύγοντας οποιαδήποτε διαφοροποίηση των τελευταίων από τους υπολοίπους «Τούρκους» της Αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος Αργυράκης, που γράφει το 1875 μια πραγματεία «περί του λαού της νήσου Κρήτης», ταυτίζει τη μουσουλμανική ταυτότητα με την τουρκική καταγωγή και δεν διαφοροποιεί τους μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού από τους ξένους τούρκους κατακτητές, ενώ το ίδιο ισχύει και για τον Ιωσήφ Χατζιδάκη που εξέδωσε το έργο του *Περιήγησις εις Κρήτην* το 1881.¹¹⁶ Ο Εμμανουήλ Λαμπρινάκης στο έργο του *Γεωγραφία της Κρήτης*, που εκδόθηκε το 1890, αναφέρει βέβαια ότι «λαλούσι δε και οι Τούρκοι την ελληνικήν γλώσσαν, ην και μόνον γινώσκουσι»,¹¹⁷ αλλά, όπως και οι προηγούμενοι συγγραφείς, αποφεύγει να αναφερθεί σε οποιαδήποτε κοινή καταγωγή της μουσουλμανικής με τη

λοιπών οι μεν κατεκρεουργούντο υπό των γενιτσάρων, οι δε εσώζοντο καταφεύγοντες επί των ορέων»· Ι. Σκαλτσούνης, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά 1900, 9.

¹¹³ «Τόσον δε πολύ οι Τούρκοι κατεδυνάστευον και εκακοποιούν του Χριστιανούς, ώστε ούτοι ή ηναγκάζοντο να καταφύγωσιν εις τα όρη ή εγίνοντο μωαμεθανοί. Εντός ολίγων ετών 60 χιλιάδες των κατοίκων της νήσου ηναγκάσθησαν να μεταβάλωσι θρήσκευμα· ώστε οι πλείστοι των μουσουλμάνων της νήσου ολίγα έτη μετά την κατάκτησιν ήσαν ή εξωμόται ή τέκνα εξωμοτών»· Π. Α. Βαλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά 1900, 40.

¹¹⁴ Ο Ξανθουδίδης μάλιστα επισημαίνει ότι στο νησί λάμβαναν χώρα και μικτοί γάμοι: «εκ των αρνησιθρήσκων αυτών Κρητών κατάγονται οι σημερινοί Τουρκοκρήτες, όπως άλλως φανερώνει η κατασκευή του σώματός των ήτις είναι πάντοτε ελληνική. Διότι και οι ολίγοι πραγματικοί Τούρκοι οι εγκατασταθέντες εν Κρήτη μετά την άλωσιν λαβόντες οι πλείστοι γυναίκας Κρήσσας και ανατρεφόμενοι καθημερινώς εν μέσω ελληνικού πληθυσμού αφήκαν απογόνους ελληνοφώνους»· Σ. Ξανθουδίδης, *Επίτομος ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1909, 117.

¹¹⁵ Π. Κ. Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης (νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 2, Αθήνα 1931, 78-79.

¹¹⁶ Κ. Αργυρόπουλος, *Περί του λαού της νήσου Κρήτης διατριβή*, Αθήνα 1875· Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη 1881.

¹¹⁷ Ε. Σ. Λαμπρινάκης, *Γεωγραφία της Κρήτης*, Ρέθυμνο 1890, 214.

χριστιανική κοινότητα της Κρήτης,¹¹⁸ ενώ, τέλος, ούτε ο Μιχαήλ Τρουλινός, σε ολόκληρη την *Ιστορία* του (1900) κάνει καμία αναφορά σε ντόπιους μουσουλμάνους, παρουσιάζοντας μάλιστα το σύνολο του κρητικού λαού να αντιστέκεται κατά των Οθωμανών και να βρίσκεται στο πλευρό των Βενετών κατά τον Κρητικό Πόλεμο.¹¹⁹

Μια τρίτη, τελευταία, θέση που διατυπώνεται από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία στο πρώτο μιστό του 20^{ου} αιώνα είναι αυτή που σχετίζει ένα μέρος ή το σύνολο των εξισλαμισμένων στο νησί με τη βενετική ή κάποια άλλη προϋπάρχουσα της οθωμανικής κατάκτησης μη «ελληνική» ελίτ της κρητικής υπαίθρου, η οποία συνδέεται έτσι με τους «καταπιεστές» αγάδες της οθωμανικής περιόδου. Η θεωρία αυτή παρουσιάζεται το 1903 από το Φουντουκάκη,¹²⁰ για να χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια σε λιγότερο ή περισσότερο ακραίες εκδοχές από τον Ψιλάκη το 1909,¹²¹ τον Φουρναράκη το 1928,¹²² τον Μουρέλλο το 1931¹²³ και τον Αγγελάκι το 1933.¹²⁴

¹¹⁸ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η αναφορά του στο χωριό Ατσιπάδες, το οποίο σύμφωνα με τον συγγραφέα κατοικείται «υπό γενναίων τούρκων εξωμοσάντων το 1770»· ό.π., 65.

¹¹⁹ Μ. Τρουλινός, *Ιστορία του πολέμου των Τούρκων κατά των Ενετών προς κατάκτησιν της Κρήτης*, Ρέθυμνο 1900.

¹²⁰ Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «καθ' ον δε χρόνον οι Οθωμανοί κατελάμβανον την υπαίθρου χώραν, οι εν τοις περιχώροις Ενετοί άρχοντες γνωρίζοντες την αναμένουσαν αυτούς τύχην έσπευδον να καταφύγουσιν ως τάχιστα εις Χάνδακα συνεπαγόμενοι σκεύη και τρόφιμα. Πολλοί όμως αυτών καταληφθέντες υπό του εχθρού, πολυειδώς εβασανίσθησαν, πολλοί δε και εξώμοσαν, όπως διασώσωσι ζωήν και περιουσίαν από της μανίας των επιδρομέων», σε αντίθεση με τους ορθοδόξους του νησιού, οι οποίοι «μόνοι εκ των χωρικών διεμαρτέρουν έτι γενναίως εν τη προς τους βαρβάρους επιδρομείς ανίσω πάλη»· Κ. Φουντουκάκης, *Ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1, Αθήνα 1903, 467-468.

¹²¹ Ο Ψιλάκης στον τρίτο τόμο της *Ιστορίας* του σημειώνει μεν ότι «πάντες εν Κρήτη είναι Έλληνες την καταγωγήν, ουδόλωσ δέ τινες Τούρκοι, αλλά Μουσουλμάνοι», προχωράει όμως στην αφήγησή του ταυτίζοντας σε κάθε ευκαιρία τη μουσουλμανική ελίτ της υπαίθρου χώρας του νησιού με τους «πλούσιους γαιοκτήμονες και πυργοδεσπότες Ενετούς», οι οποίοι «είτε εκ πίεσεως είτε εξ ιδιοφελείας, καθ' α προερρήθη, εξώμοσαν πολλοί δ' αυτών απελπισθέντες ότι θα επανέλθωσιν οι Ενετοί ή θα τύχωσι βοήθειάς τινός έξωθεν, εθισθέντες δ' εν τη του χρόνου παρόδω εις το μωαμεθανικόν θρήσκειμα ου μόνον παρέμειναν εν αυτώ και δεν επανήλθον εις την πάτριον πίστιν... αλλά και εδείχθησαν πάντοτε και έτι και νυν δείκνυνται πολλώ ωμότεροι και απηνέστεροι των προτέρων κυρίων Ενετών και αυτών των γνησίων Οθωμανών...»· Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης από της αποστάτης αρχαιότητας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, Χανιά 1909, 14, 34, 37-38, 46, 80-86, 193-194, 510-511.

¹²² Κ. Γ. Φουρναράκης, *Τα Χανιά μας*, Χανιά 1928, 6-7.

¹²³ Ο Μουρέλλος, ο οποίος γράφει μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, επεκτείνει τη θεωρία αυτή σε σημείο ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο της μουσουλμανικής κοινότητας του νησιού. Θεωρεί ότι οι εξισλαμισμοί, οι οποίοι έλαβαν χώρα αφού κατακτήθηκε η Κρήτη, ήταν ένα είδος «καθαρτηρίου πυρός» και «δυλίσεως», αφού χάρη σε αυτούς «εξεκαθάρισε ποιοι απ' όλους τους σκλαβωμένους είχαν ψυχική αντοχή για να παλέψουν και ποιοι θ' απόμειναν αργότερα προζύμι για τη μεγάλη γενιά των Ελλήνων». Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «τα δικαιώματα των χριστιανών της Κρήτης αφανίστηκαν, όχι τόσο από την πίεση του πραγματικού κατακτητή, μα από την ανάγκη του Μπουρμαλάρ που γίνηκε μουσουλμάνος από Βενετσάνος, ή Σαρακηνός ή Άραβας – πάντα από ένα τέτοιο είχε τη ρίζα του – για να μεταβληθή σε Τούρκο με κατακτητικά δικαιώματα»· Ι. Δ. Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1931, 25-26, 29-30, 62-68.

¹²⁴ Ε. Σ. Αγγελάκις, «Ο γενιτσαρισμός εν Σητεία», *Κρητικά Μελέται*, 1/1-2 (1933), 42-44, 121, 157, 191.

Όλες οι παραπάνω θεωρίες που διατυπώθηκαν τον πρώτο περίπου αιώνα μετά τη λήξη της Επανάστασης του 1821 έχουν τουλάχιστον δύο κοινούς παρονομαστές: α. τη χρήση αποκλειστικά χριστιανικών πηγών για τη στήριξη των θέσεών τους και β. την άποψη που θέλει τους μουσουλμάνους της Κρήτης, ντόπιους ή μη, ως τους πιο σκληρούς δυνάστες που γνώρισε ποτέ το νησί, νομιμοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τη σωρεία των εναντίον τους βίαιων ενεργειών που έλαβαν χώρα κατά τον 19^ο αιώνα, με αποτέλεσμα την εκδίωξή τους από την ύπαιθρο χώρα του νησιού και τη δραματική μείωση του πληθυσμού τους.¹²⁵ Αντίστοιχα, στα έργα που γράφτηκαν μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, η θέση αυτή χρησιμοποιήθηκε για τη δικαιολόγηση της αναγκαιότητας της τελικής αποχώρησης των μουσουλμάνων το 1924. Με δυο λόγια, στην πρώτη αυτή φάση, η ελληνική ιστορική αφήγηση σχετικά με την προεπαναστατική περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ακολουθεί περισσότερο τις πολιτικές σκοπιμότητες του φορτισμένου αιώνα που ακολούθησε το 1821 παρά αναζητά μια ψύχραιμη ερμηνεία των πολύπλοκων γεγονότων της περιόδου στην οποία αναφέρεται.

Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, χάρη στο σημαντικότερο έργο του ακαταπόνητου ερευνητή Νικολάου Σταυρινίδη, γεννιέται στην Κρήτη μια νέα ιστοριογραφική τάση, που για πρώτη φορά επισημαίνει τη σημασία των οθωμανικών πηγών για την εξέταση της ιστορίας της. Ο μικρασιάτης Σταυρινίδης, εξάιρετος γνώστης της τουρκικής γλώσσας και της οθωμανικής παλαιογραφίας, αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της μακράς ζωής του στη διάσωση, ταξινόμηση, οργάνωση, μελέτη και έκδοση των πολυάριθμων οθωμανικών ιεροδικαστικών κωδίκων που φυλάσσονται μέχρι σήμερα στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη του Ηρακλείου. Από το 1947, όταν δημοσίευσε το πρώτο του άρθρο, μέχρι το θάνατό του το 1987, ο Σταυρινίδης προέβη σε 23 σημαντικές, όχι τόσο ως προς την ιστορική τους ερμηνεία όσο ως προς τις νέες πηγές που παρουσίαζαν, δημοσιεύσεις για την οθωμανική Κρήτη

¹²⁵ Σε ελάχιστα έργα γίνεται αναφορά στις βίαιες ενέργειες των χριστιανών κατά των μουσουλμάνων, με τη μείωση του πληθυσμού των τελευταίων να αποδίδεται συνήθως σε αίτια όπως ασθένειες (π.χ., πανώλη), στην οικειοθελή μεταστροφή μουσουλμάνων στο χριστιανισμό, στην εργατικότητα των χριστιανών, στην τεμπελιά των μουσουλμάνων κ.ά., ενώ ο ρόλος της χριστιανικής βίας, όταν αναφέρεται, παρουσιάζεται πάντα ως κάτι δευτερεύον, φυσιολογικό και δικαιολογημένο. Ο Ξανθουδίδης γράφει, π.χ., ότι «κατά την επανάστασιν του 21 ο τουρκικός πληθυσμός της νήσου μικρόν υπελείπετο του χριστιανικού, αλλά κατόπιν και ένεκα του στενού οικογενειακού βίου και της εργατικότητος του χριστιανικού πληθυσμού ο αριθμός των χριστιανών σταθερώς αυξάνει μ' όλας τας επαναστάσεις και τας μεταναστεύσεις αυτών. Κατά την τελευταίαν επανάστασιν του 1896-1897 οι Τούρκοι μόλις ήσαν το 1/4 και σήμερον μετά την μετανάστευσιν του ημίσεος περίπου τουρκικού πληθυσμού είναι περίπου το 1/10 των χριστιανών». Ξανθουδίδης, *Επίτομος ιστορία της Κρήτης*, 117. Για μια κριτική στη σχετική ελληνική ιστοριογραφία, δες Πούλιος, «Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη», 8-11.

με προεξάρχουσα την έκδοση 2840 πλήρων ή περιληπτικών μεταφράσεων καταχωρίσεων από τους κώδικες του Ηρακλείου στο μνημειώδες πεντάτομο έργο του «Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης».¹²⁶ Οι «Μεταφράσεις» του, που καλύπτουν τα έτη 1657-1765, μαζί με κάποιες ακόμα δημοσιεύσεις του που ασχολούνταν με γεγονότα ύστερων περιόδων, αν και δεν περιέχουν παρά μόνο ένα μικρό τμήμα του τεράστιου πλούτου πληροφοριών που φυλάσσεται στη Βικελαία Βιβλιοθήκη, έριξαν για πρώτη φορά φως σε πτυχές της ιστορίας του νησιού που μέχρι τότε παρέμεναν μερικώς ή παντελώς ανεξερεύνητες· μια από αυτές ήταν και η δημιουργία της μουσουλμανικής κοινότητας κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Μεταξύ των καταχωρίσεων που ο Σταυρινίδης επέλεξε να περιλάβει στο έργο του¹²⁷ εντοπίζονται πολλές περιπτώσεις ντόπιων χριστιανών που κατέφυγαν στο ιεροδικείο του Χάνδακα για να εξισλαμισθούν, περιπτώσεις οικογενειών με μέλη που ανήκαν και στις δύο θρησκείες, αλλά και μικτών γάμων, που για πρώτη φορά αποδείκνυαν πέρα από κάθε αμφιβολία την εντοπιότητα ενός μεγάλου κομματιού της κρητικής μουσουλμανικής κοινότητας και τις σχέσεις συγγενείας της με τους ορθόδοξους κατοίκους του νησιού. Οι μεταφράσεις του Σταυρινίδη αποκάλυπταν επίσης δύο ακόμα σημαντικά στοιχεία σε σχέση με το ζήτημα: αφενός έκαναν φανερό ότι η πλειονότητα των χριστιανών που δεν εξισλαμίζονταν δεν «κατέφευγαν στα όρη» λόγω της οθωμανικής καταπίεσης, όπως υποστήριζαν κάποια από τα ιστορικά έργα που είχαν γραφτεί μέχρι τότε,¹²⁸ ούτε αποκόπτονταν από τους μουσουλμάνους συντοπίτες τους, αλλά αντιθέτως διατηρούσαν κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις με εκείνους. Αφετέρου αποδείκνυαν ότι δεν υπήρχε κάποια οργανωμένη οθωμανική πολιτική βίαιου εξισλαμισμού των χριστιανών κατοίκων της Κρήτης. Ωστόσο, παρά τις σημαντικότερες αυτές ανακαλύψεις, η κριτική αντιμετώπιση των παλιών θεωριών με βάση τα νέα αυτά στοιχεία και η προσπάθεια ένταξης των τελευταίων στην ιστορική ανάλυση δεν επρόκειτο να κάνουν την εμφάνισή τους παρά μόνο κάποιες δεκαετίες αργότερα.

Ταυτόχρονα με τις εκδόσεις του Σταυρινίδη επρόκειτο να δημοσιευτεί η πρώτη μελέτη στα ελληνικά για το ζήτημα της δημιουργίας της μουσουλμανικής

¹²⁶ Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, 5 τ., Ηράκλειο 1975-1985.

¹²⁷ Όπως είναι λογικό, η μετάφραση πηγών στο έργο του Σταυρινίδη είναι επιλεκτική και αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό τις προσωπικές του αναζητήσεις και την ιδεολογική του τοποθέτηση, η οποία πρέπει να σημειωθεί πως δεν απέχει από αυτήν της κυριαρχούσας την περίοδο εκείνη ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας.

¹²⁸ Δες, π.χ., Σκαλτσούνης, *Απομνημονεύματα*, 9 και Βαλάκης, *Ιστορία*, 40.

κοινότητας του νησιού, με τον Παύλο Χιδίρογλου να εκδίδει το άρθρο του με τίτλο «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη»,¹²⁹ στο οποίο ο συγγραφέας επέμενε στην παραδοσιακή θεώρηση που ήθελε τους εξισλαμισμούς να «έχουν σαν κύριες αιτίες την τρομοκρατία και αυθαίρετη βία των κατακτητών, τη σύγχυση και τον κλονισμό της πίστης των Χριστιανών, την αδιαλλαξία των ανωτέρω κληρικών, τις οικονομικές υποχρεώσεις των υποδούλων και τη δυστυχία και στέρηση», αν και σημειώνει πως «μολαταύτα οι βίαιοι εξισλαμισμοί είχαν καταδικασθεί από τις επίσημες αρχές με ανάλογες διαταγές».¹³⁰ Η επόμενη σχετική μονογραφία ήταν η διατριβή του Μανόλη Πεπονάκη με τίτλο *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, που εκδόθηκε το 1997. Παρά τη χρήση των μεταφράσεων του Σταυρινίδη, ο Πεπονάκης βασίστηκε για τη συγγραφή του έργου του κυρίως σε χριστιανικές πηγές, αποδεχόμενος σε κάποιες περιπτώσεις άκριτα τις πληροφορίες που αυτές περιέχουν, όπως την ύπαρξη παιδομαζώματος κατά τον Κρητικό Πόλεμο, πρακτική η οποία είχε παρακμάσει στην Αυτοκρατορία ήδη από τα τέλη του 16^{ου} και στα μέσα του 17^{ου} αιώνα διεξαγόταν σπάνια, ενώ στην περίπτωση της Κρήτης δεν μαρτυρείται σε καμία οθωμανική πηγή.¹³¹

Οι βασικές θέσεις της «παραδοσιακής» ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας ως προς το ζήτημα των εξισλαμισμών στο νησί συνεχίζουν να αναπαράγονται εξάλλου και σε άλλα έργα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα.¹³² Από τα τέλη όμως του ίδιου αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες μελέτες, τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας, που προσπάθησαν να επανεξετάσουν κριτικά τις μέχρι τότε προβαλλόμενες θεωρίες, τοποθετώντας το πρόβλημα των εξισλαμισμών στο ευρύτερο οθωμανικό πλαίσιο. Η διατριβή της Molly Greene, που εκδόθηκε ως βιβλίο το 2000, συνέκρινε για πρώτη φορά τους εξισλαμισμούς που έλαβαν χώρα στην Κρήτη με αυτούς που είχαν προηγηθεί στην Κύπρο και τη Μικρά Ασία, παρουσιάζοντας ως βασικά αίτια του φαινομένου όχι την οθωμανική καταπίεση, αλλά την επίδραση του μακρόχρονου πολέμου στους τοπικούς θρησκευτικούς θεσμούς και τη δυνατότητα των ντόπιων να ενταχθούν στον οθωμανικό στρατό και στη διοίκηση του νησιού. Σύμφωνα με την

¹²⁹ Π. Χιδίρογλου, «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη», στο *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, 336-350. Ο Χιδίρογλου είχε επίσης εκδώσει το 1969 το έργο P. Hidiroglu, *Das religiöse Leben auf Kreta nach Ewlija Çelebi*, Λάντεν 1969. Δυστυχώς η αδυναμία μου να διαβάσω γερμανικά μου στερεί τη δυνατότητα να αξιολογήσω το περιεχόμενό του.

¹³⁰ Χιδίρογλου, «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη», 343.

¹³¹ Μ. Γ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997, 34, 161. Για την εφαρμογή του παιδομαζώματος κατά τον 17^ο αιώνα, δεξ Aksan, *Ottoman Wars*, 49-50.

¹³² Δες, π.χ., Θ. Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1986, 287-290 και Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, 531.

Greene, το οθωμανικό καθεστώς προσέφερε στον ντόπιο πληθυσμό πολύ μεγαλύτερες ευκαιρίες από το βενετικό για κοινωνική και οικονομική ανέλιξη, γεγονός που ώθησε μαζικά τους χριστιανούς του νησιού στον εξισλαμισμό και στα πελατειακά δίκτυα των οθωμανών αξιωματούχων.¹³³

Μέσα στα επόμενα χρόνια ξεκινάει επίσης η συστηματική έκδοση μεταφράσεων οθωμανικών καταστίχων από το αρχείο του Ηρακλείου χάρη στη συνεργασία της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης με ερευνητές του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο και της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών στη Βουδαπέστη, ενώ έλληνες και ξένοι ιστορικοί ανακαλύπτουν και μελετούν οθωμανικά αρχεία στην Τουρκία και τη Βουλγαρία που περιέχουν πληροφορίες σχετικά με την Κρήτη.¹³⁴ Ένα από τα αποτελέσματα της μελέτης των πολλών πρωτογενών πηγών που ήρθαν στην επιφάνεια κατά την τελευταία δεκαετία ήταν, μεταξύ άλλων, η εμπέδωση της θέσης της Greene πως η δημιουργία της μουσουλμανικής κοινότητας του νησιού συνδέεται με τις ευκαιρίες για κοινωνική και οικονομική ανέλιξη που προσέφερε ο στρατός στον ντόπιο πληθυσμό.

Η σταδιακή απομάκρυνση από τη θέση που ήθελε τα κίνητρα για εξισλαμισμό στο νησί να είναι σχεδόν αποκλειστικά αρνητικά (αποφυγή υπέρμετρης φορολογίας, σφαγών και διαφόρων άλλων μορφών καταπίεσης του οθωμανικού καθεστώτος) οδήγησε στην ανατροπή πολλών από τα σχήματα που παρουσιάζονταν μέχρι τότε σχετικά με την οθωμανική κυριαρχία στο νησί και επέβαλε την υιοθέτηση νέων προσεγγίσεων. Άλλωστε η εθνική ιστοριογραφία αδυνατούσε να απαντήσει σε ιστορικά προβλήματα που συχνά προέκυπταν από την ίδια την ανάλυσή της: πώς ήταν, για παράδειγμα, δυνατό τα ίδια αθώα άτομα που βίωναν την «τουρκική τυραννία» να μετατρέπονταν αυτομάτως μετά τον εξισλαμισμό τους σε αμείλικτους διώκτες των χριστιανών; Πώς μέσα σε όλο αυτό το καθεστώς «τρομοκρατίας» και πόλωσης οι δύο μεγάλες θρησκευτικές ομάδες κατάφερναν να συνεργάζονται και να

¹³³ Greene, *A Shared World*, 39-44.

¹³⁴ Για κάποιες από τις εκδόσεις βιβλίων που αποτέλεσαν καρπούς αυτών των προσπαθειών, δεξ Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*: Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*: Μ. Βαρούχα-Φ. Χαιρέτη-Μ. Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας*, 2 τ., επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο 2008· Μ. Βαρούχα-Φ. Χαιρέτη, *Οθωμανικά δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου (1659-1898)*, επιμ. Α. Παπαδάκη, Ρέθυμνο 2008· Β. Δημητριάδης-Δ. Δασκάλου (επιμ.), *Ο Κώδικας των Θυσιών. Ονόματα και δημομένες περιουσίες των χριστιανών αγωνιστών της ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821*, μετ. Β. Δημητριάδης-Ε. Καραντζίκου-Π. Φωτεινού-Χ. Χριστοδουλάρα, Ηράκλειο 2003· E. Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Κωνσταντινούπολη 2004· N. Adıyke-A. N. Adıyke, *Fethinden Kaybına Girit*, Κωνσταντινούπολη 2006· Anastasopoulos (επιμ.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule*· E. Μπαλτά-Μ. Oğuz, *Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου: Tapu Tahrir 822*, Ρέθυμνο 2007.

συμβιώνουν σε μεικτές κοινότητες τουλάχιστον μέχρι το 1821; Αν η οθωμανική διοίκηση επεδίωκε τον πλήρη και βίαιο εξισλαμισμό του ντόπιου πληθυσμού, γιατί, σύμφωνα με την πλειονότητα των πηγών που αναφέρονται στο ζήτημα, καθ' όλη την οθωμανική περίοδο του νησιού ο χριστιανικός πληθυσμός παρέμενε μεγαλύτερος από τον μουσουλμανικό,¹³⁵ γιατί να μην σώζεται μέχρι σήμερα ούτε ένα σχετικό διάταγμα της τοπικής ή κεντρικής διοίκησης και γιατί η ίδια η Κωνσταντινούπολη να στηρίζει τη θεσμική εξουσία της ορθόδοξης εκκλησίας στην Κρήτη; Τέλος, η ανάλυση αυτή δημιουργεί ένα κενό ως προς την ερμηνεία των κινήτρων των εξισλαμιζομένων: ακόμα και αν σκοπός τους ήταν η αποφυγή των πιέσεων που ασκούνταν στους χριστιανούς, γιατί δεν περιορίζονταν στον εξισλαμισμό αλλά έσπευδαν να ενταχθούν και στα διάφορα οθωμανικά στρατιωτικά σώματα του νησιού; Πραγματικά, αν και οι περισσότεροι συγγραφείς αναγνώριζαν ανέκαθεν τη σχέση της κρητικής μουσουλμανικής κοινότητας με τον οθωμανικό στρατό και ιδίως με τα γενίτσαρικά σώματα,¹³⁶ εντούτοις περιορίζονταν κυρίως στο σχήμα της καταπίεσης αρνούμενοι πως ήταν δυνατό να υπήρχαν και άλλοι σημαντικοί λόγοι εξισλαμισμού των ντόπιων χριστιανών.

Ο οθωμανικός στρατός και ιδιαίτερα οι γενίτσαροι έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς και πάντα αρνητικού σχολιασμού από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία. Ο Κονδυλάκης αποδίδει συνοπτικά τις θέσεις της επί του θέματος ως εξής: «εις τα τάγματα των Γιανιτσάρων ανήκον όλοι οι άρρενες Μωαμεθανοί της νήσου και δια τούτο η εποχή εκείνη μέχρι του 1821 ωνομάσθη Γιανιτσαρισμός και Γιανιτσαριά, το οποίον σημαίνει και εποχή αναρχίας και αυθαιρεσίας».¹³⁷ Με δυο λόγια, η μουσουλμανική κοινότητα του νησιού δεν ήταν παρά ένας στρατός που καταπίεζε τους υπόλοιπους κατοίκους του νησιού, δηλαδή τους χριστιανούς. Η ταύτιση των μουσουλμάνων της Κρήτης με «κατοχικό» στρατό προσέφερε στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία άλλη μια ευκαιρία για την προβολή αρνητικών στερεοτύπων και τη συλλήβδην απαξίωση της θρησκευτικής αυτής ομάδας. Οι γενίτσαροι και, εμμέσως πλην σαφώς, οι μουσουλμάνοι του νησιού παρουσιάζονται ως «τέρατα», φονιάδες, βασανιστές, βιαστές και κλέφτες, που ζούσαν αποκλειστικά

¹³⁵ Ελάχιστες είναι οι αναφορές που μιλούν για μεγαλύτερο μουσουλμανικό πληθυσμό πριν από το 1821. Σχετικά δεξ Ν. Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)*, Ηράκλειο 2006, 76-135.

¹³⁶ Δες π.χ., Ψυλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 83-84· Ε. Σ. Αγγελάκης, *Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 2, Αθήνα 1939, 4· Βαλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 43.

¹³⁷ Κονδυλάκης, *Ιστορία και γεωγραφία*, 81-82.

σε βάρος των χριστιανών.¹³⁸ Και βέβαια, σε τέτοιου τύπου ιστορικές αφηγήσεις για κάθε «κακό» χαρακτήρα πρέπει να υπάρχει και ένας αντίστοιχος «καλός», ένας «ήρωας», ο οποίος αντιμάχεται τη μουσουλμανική-γενιτσαρική αυθαιρεσία. Οι «ήρωες» αυτοί βρέθηκαν στα πρόσωπα των «χαϊνηδων», των «αρματολών» και των «εκδικητών», στους οποίους η εθνική ιστορική αφήγηση απέδωσε αβίαστα την ιδιότητα του «έλληνα αντιστασιακού» κατά της «τουρκικής κατοχής».¹³⁹

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι η σχέση της μουσουλμανικής κοινότητας με τον οθωμανικό στρατό έχει χρησιμοποιηθεί ως το κύριο μέσο δαιμονοποίησής της και, ως εκ τούτου, η μελέτη της αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ερευνητή που προσπαθεί να εξετάσει την ιστορία της οθωμανικής Κρήτης μακριά από τις κυρίαρχες μέχρι σήμερα στερεοτυπικές απεικονίσεις. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η προβληματική και αντιφατική εικόνα του «ντόπιου εισβολέα» δεν παρουσιάζεται μόνο στην περίπτωση της Κρήτης και της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή της εργασίας, ο ρόλος του στρατού στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γενικά παραμένει μέχρι σήμερα ελάχιστα κατανοητός, ενώ η ερμηνεία του γίνεται ακόμα πιο δυσχερής όταν κάποιος προσπαθεί να ερευνήσει την ιστορία του στις πρώην οθωμανικές επαρχίες που σήμερα βρίσκονται εκτός Τουρκίας. Η αντιμετώπισή του από τις διάφορες εθνικές ιστοριογραφίες ως εθνικά προσδιορισμένης «κατοχικής δύναμης» έχει ως αποτέλεσμα την αυτόματη κατάταξη των μελών του μεταξύ των «ξένων» που εγκαταστάθηκαν ως όργανα καταστολής και ελέγχου των ντόπιων πληθυσμών από τους «τούρκους κατακτητές» και ως εκ τούτου αδυνατεί να συλλάβει τις σχέσεις που ανέπτυξε ο στρατός με τις κοινωνίες αυτές. Ωστόσο, καθώς, χάρη σε νέες μελέτες, είμαστε σε θέση πια να γνωρίζουμε ότι, τόσο στην Κρήτη όσο και στις βαλκανικές και αραβικές περιοχές, ένα μεγάλο μέρος των οθωμανών στρατιωτών προερχόταν

¹³⁸ Δες, π.χ., Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, 23· Κονδυλάκης, *Ζαμπελίου και Κριτοβουλίδου*, 286· Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης*, 30-31· Ξανθουδίδης, *Επίτομος ιστορία της Κρήτης*, 116· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 57-59 και σποράδιον.

¹³⁹ Δες, π.χ., Κονδυλάκης, *Ζαμπελίου και Κριτοβουλίδου*, 280, 288· Βαλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 44· Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης*, 87-88· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 49-53, 259-311.

από ντόπιους κατοίκους,¹⁴⁰ αυτό το σχήμα έχει αρχίσει να αναθεωρείται ριζικά από την ακαδημαϊκή κοινότητα.¹⁴¹

Ο δρόμος για μια ψύχραιμη εξέταση της μουσουλμανικής κοινότητας και του οθωμανικού στρατού στην προεπαναστατική Κρήτη έχει ανοίξει, αλλά είναι ακόμα μακρύς. Τα στερεότυπα που διατυπώνονται για περισσότερο από ενάμιση αιώνα σχετικά με το ζήτημα δεν ξεκίνησαν να αποδομούνται παρά μόνο εδώ και λίγα χρόνια, ενώ η πλειονότητα των πηγών που αφορούν την περίοδο 1645-1821 παραμένει ακόμα ανεξερεύνητη. Η εργασία αυτή ευελπιστεί να φέρει στο φως κάποιες από τις πτυχές της αλληλεπίδρασης του στρατού με τους ντόπιους κατοίκους της επαρχίας σε μια περίοδο που παραδοσιακά θεωρείται ως η πιο καταπιεστική φάση της εκεί οθωμανικής κυριαρχίας, προσφέροντας νέες ερμηνείες που θα βοηθήσουν τον μελετητή της οθωμανικής Κρήτης να κατανοήσει καλύτερα τόσο τη μορφή της διοίκησης όσο και τη φύση των διακοινοτικών σχέσεων στο νησί πριν από το 1821.

---

¹⁴⁰ Δες, π.χ., Gradeva, “Between Hinterland and Frontier”, 340-345· Hickok, *Eighteenth-Century Bosnia*, 78-79· Rafeq, “The Local Forces in Syria”, 279 και σποράδην· Radushev, ““Peasant Janissaries?””, 458-459 και σποράδην.

¹⁴¹ V. H. Aksan, “Ottoman Ethnographies of Warfare” στο *Empires and Indigenes: Intercultural Alliance, Imperial Expansion and Warfare in the Early Modern World*, επιμ. W. E. Lee, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2011, 153-159.

Γ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε αυτό το κεφάλαιο δεν έγινε προσπάθεια εκτενούς περιγραφής του διοικητικού μηχανισμού του νησιού – κάτι τέτοιο είναι αδύνατο χωρίς εξειδικευμένη έρευνα – αλλά ούτε όλων όσων έχουν γραφεί σχετικά με την προεπαναστατική Κρήτη. Στόχος ήταν μια εισαγωγή που θα βοηθήσει τον αναγνώστη της διατριβής να κατανοήσει καλύτερα το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο διαδραματίζονται όσα θα περιγραφούν στα επόμενα κεφάλαια και θα θέσει κάποιους από τους βασικούς ιστοριογραφικούς προβληματισμούς που συνοδεύουν τη συγγραφή ενός έργου για την οθωμανική Κρήτη.

Όπως γίνεται σαφές από όσα γράφτηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, ο ερευνητής της ιστορίας της προεπαναστατικής οθωμανικής Κρήτης έρχεται εξαρχής αντιμέτωπος με δύο δύσκολες αποστολές. Η μία είναι η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των διοικητικών θεσμών του νησιού και η δεύτερη η απαγκίστρωση της σκέψης του από τα συσσωρευμένα για πολλές δεκαετίες στερεότυπα που έχει δημιουργήσει η ελληνική εθνική ιστοριογραφία, από την οποία καλείται να αντλήσει ένα διόλου ευκαταφρόνητο κομμάτι των πληροφοριών του.

Ο διοικητικός και δημοσιονομικός μηχανισμός της Κρήτης είναι δύσκολο να περιγραφεί κατά πρώτον λόγω της αδιαίρετης του φύσης. Το σύστημα είσπραξης των φόρων του νησιού καθόριζε σε μεγάλο βαθμό ποιος έλεγχε τη διοίκηση της υπαίθρου χώρας του και ενέπλεκε τόσο κρατικούς υπαλλήλους όσο και ιδιώτες, με τα μεταξύ τους όρια να είναι συχνά ασαφή. Από την άλλη, η τοπική διοίκηση εξαρτιόταν τόσο από τοπικά όσο και από κεντρικά διοριζόμενους αξιωματούχους, γεγονός το οποίο δημιουργούσε διάφορους πόλους εξουσίας και ευαίσθητες ισορροπίες στις σχέσεις των υπηρεσιών που λειτουργούσαν στο νησί. Παράλληλα, καθώς το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού της Κρήτης αποτελούνταν από δύο μεγάλες θρησκευτικές ομάδες, τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους, δημιουργούνταν ένας ακόμα σημαντικός διαχωρισμός που επηρέαζε την οργάνωση της διοίκησής της. Τέλος, οι ισορροπίες μεταξύ των διαφόρων διοικητικών θεσμών, καθώς και των ατόμων και των ομάδων που τους αποτελούσαν, μεταβάλλονταν διαρκώς, είτε λόγω αλλαγών που λάμβαναν χώρα στο κέντρο της Αυτοκρατορίας είτε λόγω τοπικών αλλαγών, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη τη διατύπωση κάποιας γενικής θεωρίας που να περιγράφει επακριβώς τον τρόπο λειτουργίας της οθωμανικής διοίκησης στο νησί κατά τα έτη 1669-1821.

Η ελλιπής γνώση των διοικητικών θεσμών και των μεταβολών τους και η παρουσίαση της σχέσης των μουσουλμάνων με τους χριστιανούς ως αμετάβλητης αποτελούν μεγάλα μειονεκτήματα της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, στο πλαίσιο της οποίας έχουν γραφτεί τα περισσότερα ιστορικά έργα σχετικά με την προεπαναστατική Κρήτη. Οι περισσότεροι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με την περίοδο αυτή, γράφοντας στα χρόνια κατά τα οποία το νησί δεν είχε περιέλθει ακόμα στην Ελλάδα και στην επαύριο της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης για τη Μικρά Ασία και της ανταλλαγής των πληθυσμών, χρησιμοποίησαν τα έργα τους κυρίως ως μέσα νομιμοποίησης των πολιτικών διεκδικήσεων του ελληνικού κράτους. Στο πλαίσιο αυτό αποδόθηκε στους μουσουλμάνους ένα πλήθος αρνητικών ιδιοτήτων που έμμεσα ή άμεσα αιτιολογούσαν την αναγκαιότητα του βίαιου διωγμού τους αρχικά από την ύπαιθρο χώρα της Κρήτης και ύστερα από το ίδιο το νησί. Η σύνδεση τους με τον στρατό χρησιμοποιήθηκε σε αυτό το πλαίσιο για να τους προσδώσει το χαρακτήρα μιας κατοχικής δύναμης.

Ωστόσο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα η ανάπτυξη μιας νέας ιστοριογραφικής τάσης που έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στις οθωμανικές πηγές, βοήθησε στην αναθεώρηση πολλών από τα σχήματα που είχαν καθιερωθεί μέχρι τότε. Η σχέση του στρατού με τον ντόπιο πληθυσμό άρχισε να αποκτά περισσότερο νόημα ενταγμένη στο πλαίσιο των προσπαθειών της κρητικής κοινωνίας να βελτιώσει τη θέση της στις νέες και διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές, οικονομικές, διοικητικές και πολιτικές συνθήκες που έφερε η οθωμανική κατάκτηση. Το ίδιο άρχισε να συμβαίνει και με την εξέταση των σχέσεων χριστιανών και μουσουλμάνων, οι οποίες άρχισαν να προσεγγίζονται όλο και λιγότερο στο πλαίσιο αμετάβλητων διπολικών αναλυτικών σχημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ: ΑΡΙΘΜΟΙ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ

Α'. ΑΡΙΘΜΟΙ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΕΠΙΣΗΜΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Κάποιες γενικές πληροφορίες

Οι στρατιωτικές δυνάμεις που απαντούν στην Κρήτη την περίοδο που καλύπτει αυτή η εργασία είναι δύο ειδών: «ντόπιες» δυνάμεις (*yerlü neferat*), οι οποίες δημιουργήθηκαν στο νησί κατά τη διάρκεια ή μετά το τέλος του Κρητικού Πολέμου (1645-1669), και «αυτοκρατορικές» γενιτσαρικές δυνάμεις (*dergâh-i âli yenicerileri*), οι οποίες προϋπήρχαν της κατάκτησης του νησιού και εγκαταστάθηκαν σε αυτό ανήκοντας στη στρατιωτική οργάνωση της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με επίσημες απογραφές οι πρώτες αριθμούσαν σε όλη την υπό εξέταση περίοδο περίπου 7.750-8.000 στρατιώτες. Οι δεύτερες παρουσίαζαν αξιοσημείωτες αυξομειώσεις στο δυναμικό τους, χωρίς ποτέ να ξεπερνούν όλες μαζί τα 4.700 άτομα. Κατά προσέγγιση θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε τον συνολικό αριθμό των επίσημα καταγεγραμμένων στρατιωτών της Κρήτης την περίοδο που μας απασχολεί σε περίπου 11.300 έως 12.700 άτομα. Σε αυτήν την ενότητα θα ασχοληθώ με την οργάνωση και τους αριθμούς των επίσημα καταγεγραμμένων στρατιωτών.

Οι ντόπιες δυνάμεις, οι οποίες έδρευαν και στα εννιά φρούρια¹⁴² της Κρήτης (Χάνδακας, Ιεράπετρα, Σπιναλόγκα, Ρέθυμνο, Αλμυρός, Χανιά, Κίσσαμος, Γραμβούσα και Σούδα), ήταν οργανωμένες ανά φρούριο και η λειτουργία τους εξαρτιόταν διοικητικά από τον πασά του σαντζακιού στο οποίο ανήκαν (Χάνδακας,

---

¹⁴² Χρησιμοποιώ τον όρο «φρούριο» με την ίδια έννοια που έχει στις οθωμανικές πηγές που αφορούν την Κρήτη ο όρος “kale”. Συγκεκριμένα, ως φρούρια εννοούνται όλοι οι οχυροί τόποι και οι πόλεις στις οποίες έδρευε μόνιμη φρουρά.

Χανιά ή Ρέθυμνο). Οι αυτοκρατορικές γενιτσαρικές δυνάμεις, επίσης οργανωμένες ανά φρούριο, στάθμευαν μόνο στις τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού και εξαρτώνταν διοικητικά από την Κωνσταντινούπολη, όπου ήταν και η έδρα του γενιτσαρικού σώματος. Όλες οι στρατιωτικές δυνάμεις του νησιού δέχονταν επιχειρησιακές εντολές από τον βαλή της Κρήτης, ο οποίος είδαμε ότι ήταν διοικητής του Χάνδακα και έφερε τον τίτλο του σερασκέρη ή στρατάρχη του νησιού.

Οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι των τριών μεγάλων φρουρίων του νησιού χωρίζονταν σε δυο μεγάλες κατηγορίες, τους *ονταλού* ή ονταλήδες (*odalu*) και τους *γιαμακάν* ή γιαμάκηδες (*yamakan*), καθώς και σε κάποιες μικρότερες ομάδες στρατιωτών υπό την αρχηγία συγκεκριμένων αξιωματικών. Οι ονταλήδες ήταν στρατιώτες λόχων ή ορτάδων (*orta / miyane*) που έδρευαν στην Κρήτη, έχοντας εκεί τους στρατώνες τους που ονομάζονταν οντάδες ή κισλάδες (*oda / kışla / kışlak*). Οι γιαμάκηδες ήταν γενίτσαροι που επισήμως ανήκαν σε λόχους που δεν έδρευαν απαραίτητως στην Κρήτη. Παρόλα αυτά, ήταν εγκατεστημένοι νομίμως στο νησί και υπηρετούσαν στα φρούριά του, άσχετα με το πού μπορεί να ήταν διορισμένος ο λόχος τους.

Από την άλλη, οι κατηγορίες ντόπιων σωμάτων που υπηρετούσαν στα διάφορα φρούρια της Κρήτης ήταν οι εξής: α. ντόπιοι γενίτσαροι ή γερλήδες (*yerli yeniçeriyân*), β. *μουσταχφιζάν* ή ντιζνταρλήδες (*mustahfizan / dizdarlılar*), γ. *γκιονουλουγιάν*, εθελοντές ή *σπαχήδες* (*gönüllüyan / sipahiyan*), δ. *αζαμπάν* ή *αζάπηδες* (*azaban*), ε. *τζεμπετζιγιάν*, *τζεμπετζήδες* ή *οπλοφύλακες* (*cebeciyân*), στ. *τοπτσιγιάν*, *τοπτήδες* ή *κανονιέρηδες* (*topçiyân*), ζ. *χουμπαρατζιγιάν*, *κουμπαρατζήδες* ή *βομβιστές* (*humbaracıyan*), η. *λαγιμτζιγιάν*, *λαγουμιτζήδες* ή *μιναδόροι* (*lağımçıyan*), θ. *φαρισάν* ή *ιπείς* (*farisan*), ι. *λιμαντζιγιάν* ή *λιμενικοί* (*limancıyan*), ια. *μπαρουτσιγιάν* ή *μπαρουτσήδες* (*barutçıyan*), ιβ. *ντολαπτσιγιάν*, *ντολαπτήδες* ή *καθαριστές του λιμανιού* (*dolarçıyan*) και, τέλος, ιγ. διάφορα σώματα στρατιωτών που έδρευαν σε πύργους και προπύργια / προμαχώνες των τριών μεγάλων φρουρίων (*neferat-ı kule / neferat-ı tabya* και παλιότερα *mustahfizan-ı kule / mustahfizan-ı tabya*). Οι στρατιώτες των δεκατριών αυτών κατηγοριών, των οποίων η οργάνωση θα αναλυθεί παρακάτω, μαζί με κάποιους ακόμα υπαλλήλους της διοίκησης (αγγελιοφόρους του συμβουλίου του πασά του Χάνδακα, υπαλλήλους του ταμείου του νησιού και ορισμένους θρησκευτικούς λειτουργούς), απογράφονταν όλοι μαζί ανά φρούριο.

Καθώς τα διάφορα ντόπια σώματα ήταν οργανωμένα αυτοτελώς ανά φρούριο, δεν υπάγονταν σε κάποια ευρύτερη οργάνωση της κατηγορίας τους σε επίπεδο σαντζακιού ή βιλαετιού και λογοδοτούσαν μόνο στους αξιωματικούς του φρουρίου τους: όσο για τους τελευταίους, ελέγχονταν, όπως προαναφέρθηκε, από τον διοικητή του σαντζακιού στο οποίο ανήκε το φρούριό τους. Έτσι, π.χ., οι τοπτσήδες ή οι *μουσταχιζάν* της Σπιναλόγκας δεν ανήκαν σε μια κεντρική οργάνωση τοπτσήδων ή *μουσταχιζάν* του Χάνδακα ή της Κρήτης, αλλά ήταν οργανωμένοι τοπικά και λογοδοτούσαν στους αξιωματικούς τους στη Σπιναλόγκα, οι οποίοι με τη σειρά τους ελέγχονταν από τον πασά του Χάνδακα. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως δεν είχαν καμιά επαφή με άλλα αντίστοιχα σώματα του νησιού ή της Αυτοκρατορίας. Έτσι, π.χ., οι τοπτσήδες ενός φρουρίου της Κρήτης μπορεί να δέχονταν διαταγές από την κεντρική οθωμανική διοίκηση να αποστείλουν κανόνια στο αντίστοιχο σώμα της Κωνσταντινούπολης, παρότι θεσμικά η θέση τους ήταν σε συγκεκριμένα φρούρια του νησιού και οι ίδιοι υπάγονταν στην εκάστοτε τοπική διοίκηση.

Τα στελέχη των παραπάνω αυτοκρατορικών και ντόπιων σωμάτων, στο πλαίσιο της στρατιωτικής ιεραρχίας, χωρίζονταν σε δύο γενικές και αρκετά θολές κατηγορίες: τα χαμηλόβαθμα, τα οποία έφεραν τον τίτλο «μπεσέ» (*beşe*), και τα υψηλόβαθμα που έφεραν τον τίτλο του αγά. Καθώς ο τίτλος *μπεσέ* ήταν αρκετά διαδεδομένος στην Αυτοκρατορία η ερμηνεία του έχει γίνει αντικείμενο πολλών αναφορών στη βιβλιογραφία.¹⁴³ Η Molly Greene υποστηρίζει ότι στην Κρήτη οι *μπεσέ* ήταν άνθρωποι που βρίσκονταν στο μεταίχμιο μεταξύ στρατιωτικού και μη πληθυσμού, συμπληρώνοντας ότι «ο όρος χαρακτηρίζει μόνο απλούς στρατιώτες, ποτέ αξιωματικούς, όπως οι αγάδες και οι τσορμπατζήδες».¹⁴⁴ Επίσης, διάφοροι συγγραφείς υποστηρίζουν λανθασμένα ότι ο όρος χρησιμοποιούνταν μόνο για άτομα που συνδέονταν με το γενιτσαρικό σώμα,¹⁴⁵ επιχειρώντας μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις μέχρι και την εξαγωγή οικονομικών και πληθυσμιακών δεδομένων για τους γενιτσαρούς μιας περιοχής στη βάση αυτής της ταύτισης.¹⁴⁶ Η αλήθεια είναι ότι

¹⁴³ Για μια εκτενή αναφορά στο ζήτημα και τη σχετική βιβλιογραφία, δες Wilkins, *Forging Urban Solidarities*, 79-82.

¹⁴⁴ Greene, *A Shared World*, 90-91.

¹⁴⁵ Βλ., για παράδειγμα, ό.π., 101-103· N. Adiyekke, “Girit’te Cemaatler Arası Evlilikler”, στο Adiyekke-Adiyekke, *Fethinden Kaybına Girit*, 74· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 487· Radushev, “‘Peasant’ Janissaries?”, 450, 463.

¹⁴⁶ Για δύο παραδείγματα τέτοιων εκτιμήσεων, η αξιοπιστία των οποίων μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί, δες Yi, *Guild Dynamics*, 132-133 και σποράδη και Yilmaz, “The Economic and Social Role of Janissaries”, 176-177, 179, 192-193 και σποράδη. Η Yi τουλάχιστον διευκρινίζει ότι ο τίτλος «γενίτσαρος» χρησιμοποιείται στο έργο της ως «όρος ομπρέλα» (*umbrella term*) για να καλύψει όλους

ο τίτλος «μπεσέ» αφορούσε τα στρατιωτικά σώματα όλων των ειδών, ότι δεν είχε άμεση σχέση με την κοινωνική, οικονομική ή επαγγελματική κατάσταση του κατόχου του, ότι μπορούσε να χαρακτηρίζει όχι μόνο απλούς στρατιώτες, αλλά και χαμηλόβαθμους αξιωματικούς και ότι η χρήση του στο νησί, όπως και αυτή του όρου «αγάς», άλλαξε σημαντικά στο διάστημα από τον 17^ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 19^{ου}. Έτσι, π.χ., στα πρώτα χρόνια της κατάκτησης ο όρος «αγάς» είχε μεγαλύτερη βαρύτητα και χρησιμοποιούνταν με πολύ μικρότερη συχνότητα από ό,τι την περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο όρος «μπεσέ» μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού να χαρακτηρίζει ακόμα και σημαντικούς αξιωματούχους, όπως οντάμπασηδες,¹⁴⁷ οι οποίοι αργότερα, κατά την υπό εξέταση περίοδο, χαρακτηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά ως αγάδες. Βέβαια, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, η αλλαγή στη συχνότητα χρήσης του όρου «αγάς» για τους κατόχους κάποιου στρατιωτικού αξιώματος σήμαινε και αλλαγή στη σημασία αυτού του αξιώματος. Εδώ πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι ο όρος «αγάς», εκτός από τη χρήση του ως τίτλου που έφεραν γενικά οι υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί αξιωματούχοι, χρησιμοποιούνταν και για δύο ακόμα κατηγορίες ατόμων: στη στρατιωτική ιεραρχία για να δηλώσει το αξίωμα του αρχηγού ενός σώματος και εκτός της στρατιωτικής ιεραρχίας ως τίτλος που έφεραν υψηλόβαθμοι μουσουλμάνοι διοικητικοί αξιωματούχοι, αλλά και μουσουλμάνοι ιδιώτες μισθωτές κατ' αποκοπή φόρων του νησιού και γενικά μουσουλμάνοι προύχοντες.

Όσον αφορά τη στρατιωτική ιεραρχία του νησιού ωστόσο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, σε γενικές γραμμές, κατά την υπό εξέταση περίοδο ο όρος «μπεσέ» χαρακτήριζε τους μουσουλμάνους στρατιωτικούς κάτω από τον τίτλο του οντάμπαση. Αντίστοιχα, ο τίτλος του αγά χαρακτήριζε τους μουσουλμάνους αξιωματικούς από τον τίτλο του οντάμπαση και πάνω. Οι στρατιώτες που κατείχαν κάποια στιγμή στη σταδιοδρομία τους ένα αξίωμα που αντιστοιχούσε στον τίτλο του αγά, διατηρούσαν τον τίτλο αυτό και μετά τη λήξη της θητείας τους.

τους στρατιωτικούς που είχαν εισχωρήσει στις συντεχνίες. Η Yilmaz αντίθετα, σε όποια πηγή συναντάει κάποιον «μπεσέ», τον προσμετρά ανεπιφύλακτα στους υπολογισμούς της ως γενίτσαρο, χωρίς να εξηγεί γιατί και χωρίς να αμφισβητεί στο παραμικρό την απόλυτη σύνδεση του τίτλου με το σώμα. Μάλιστα δεν προβληματίζεται για τη σύνδεση αυτή ούτε όταν παρατηρεί ότι «δεν υπάρχει ούτε μια περίπτωση [καταγραφής] που να περιλαμβάνει κάποιον μπεσέ ως μέλος κάποιας ορισμένης συντεχνίας η οποία να σημειώνεται ότι συνδεόταν με το γενίτσαρικό στρατό»· ό.π., 193.

¹⁴⁷ T.A.H.3: 3, 17, 33-34, 34, 39, 51, 61, 62, 120, 125, 149, 153, 160· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 5, 22, 46, 53, 68, 77, 151, 158, 193, 198, 208-209· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, 339, 352-353, 384-385, 425. Για το αξίωμα του οντάμπαση δες παρακάτω στην ίδια ενότητα.

Αριθμοί και οργάνωση ανά διοικητική περιφέρεια και φρούριο

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΧΑΝΔΑΚΑ: φρούρια Χάνδακα, Ιεράπετρας και Σπιναλόγκας

I. Χάνδακας

Αυτοκρατορικοί γενίτσαροι

Ο Χάνδακας, το μεγαλύτερο από τα εννιά φρούρια της Κρήτης και διοικητικό κέντρο του νησιού, είχε την πολυπληθέστερη στρατιωτική παρουσία από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Κρήτης. Λίγα χρόνια μετά την κατάκτηση της πόλης οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι του Χάνδακα αριθμούσαν 3.269 στρατιώτες ενώ το 1685 ήταν 3.086 άτομα.¹⁴⁸ Μετά την κατάκτηση της νησίδας της Γραμβούσας το 1692 άρχισε η αποχώρηση κάποιων αυτοκρατορικών στρατιωτών από το νησί, ενώ από τη δεκαετία του 1740 οι αριθμοί τους άρχισαν να μειώνονται με γρήγορους ρυθμούς.¹⁴⁹ Έτσι, από 3.166 αυτοκρατορικούς γενιτσάρους που υπήρχαν στην πόλη το 1741, ο αριθμός τους μειώθηκε σχεδόν κατά 1.000 άτομα σε μια δεκαετία, ενώ το 1814, έτος για το οποίο έχουμε την τελευταία επίσημη αναφορά στον αριθμό τους, η δύναμή τους αριθμούσε 1.692 άτομα. Δυστυχώς δεν υπάρχουν ασφαλή δεδομένα για τον συνολικό αριθμό των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα μετά το 1814, ενώ αναλυτικοί κατάλογοι που περιγράφουν με λεπτομέρεια τους αριθμούς και τα ονόματα των στρατιωτών του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος στις τρεις μεγαλύτερες πόλεις της Κρήτης φτάνουν μόνο μέχρι το 1784.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, επιμ. S. İlğürel, Άγκυρα 1998, 152· Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 329.

¹⁴⁹ Τ.Α.Η.8: 111· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 109· Τ.Α.Η.15: 82· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 19. Κάποιο ρόλο στην αποχώρηση των αυτοκρατορικών στρατιωτών από την Κρήτη φαίνεται να έπαιξε η ανακατάληψη της Πελοποννήσου. Όπως γίνεται φανερό από τα κατάστιχα του Τ.Α.Η. οι στρατιώτες του φρουρίου της Μονεμβασίας είχαν καταφύγει και υπηρετούσαν στα φρούρια του Χάνδακα και των Χανίων καθ' όσο διάστημα οι Βενετοί είχαν καταλάβει την Πελοπόννησο. Το 1715 διατάχθηκε η επιστροφή τους στην Πελοπόννησο, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε αμέσως· Τ.Α.Η.14: 87, 95, 101· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 412, 428, 431. Πάντως το γεγονός ότι η μαζικότερη αποχώρηση στρατιωτών από το νησί ξεκίνησε αρκετά χρόνια μετά την κατάκτηση από τους Οθωμανούς και των δύο τελευταίων νησίδων που παρέμεναν υπό βενετική κατοχή, της Σούδας και της Σπιναλόγκας, πιθανώς δείχνει ότι η οθωμανική κυβέρνηση δεν θεώρησε τη βενετική απειλή λήξασα αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Πασάροβιτς (1718) με βάση την οποία αναγνωρίστηκε επισήμως η παραχώρηση των εδαφών αυτών από τη Βενετία.

¹⁵⁰ Κατά την έρευνά μου στο Αρχείο της Πρωθυπουργίας τα κατάστιχα BOA, D.YNÇ.d.34893 και BOA, D.YNÇ.d.35103, τα οποία ίσως δίνουν αναλυτικά στοιχεία για τους αριθμούς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του νησιού τα έτη 1809 και 1826, ήταν δυστυχώς υπό συντήρηση και μη προσβάσιμα στους ερευνητές. Εδώ, τα περισσότερα στοιχεία που δίνονται σχετικά με την οργάνωση και τους αριθμούς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα για την περίοδο 1750-1784

Αρχηγός των λόχων των αυτοκρατορικών γενιτσάρων κάθε πόλης ήταν ο αγάς των γενιτσάρων, του οποίου ο διορισμός ανανεωνόταν τακτικά από την Κωνσταντινούπολη.¹⁵¹ Διοικητικά, αμέσως μετά τον αγά των γενιτσάρων ο αξιωματικός με τη σημαντικότερη θέση στο σώμα ήταν ο κιατίπης ή γραμματέας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων (*dergâh-î âli yeniçerileri kâtibi*). Τρίτος, αλλά με πολύ λιγότερες εξουσίες από τους δύο προηγούμενους, ήταν ο μπαστσαούσης ή αρχιαγγελιοφόρος του σώματος (*serçanıs / başçanıs / çanısbaşı*). Τα τρία αυτά άτομα συγκέντρωναν στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος της εξουσίας επί των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της πόλης.

Η μονάδα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα συγκροτούνταν συνήθως από δύο έως πέντε λόχους ονταλήδων, οι οποίοι μπορούσαν να μετατεθούν ανά πάσα στιγμή από το νησί προς κάποιο άλλο φρούριο της Αυτοκρατορίας. Το μέγεθός τους διαφοροποιούνταν τόσο από λόχο σε λόχο όσο και από τη μια χρονική περίοδο στην άλλη. Σύμφωνα με αναλυτικά απογραφικά κατάστιχα της περιόδου 1750-1784, διαφορετικοί λόχοι στελεχώνονταν από 44 μέχρι 152 άτομα.¹⁵² Κατά την υπό εξέταση περίοδο πέντε από τους αυτοκρατορικούς λόχους που υπηρετούσαν από παλιά στον Χάνδακα καθιέρωσαν τη μόνιμη παρουσία τους στην πόλη. Ακόμα και σε περιπτώσεις απομάκρυνσής τους από το νησί, στην πράξη δεν αντικαθίσταντο ξανά από άλλο λόχο, όπως ήταν η συνήθης πρακτική στο παρελθόν. Οι λόχοι αυτοί ήταν το 14^ο *τζεμαάτ*, το 37^ο *τζεμαάτ*, το 42^ο *τζεμαάτ*, το 18^ο *μπολούκ* και το 30^ο *μπολούκ*, τους οποίους βρίσκουμε στην πόλη και κατά την κατάργηση του γενιτσαρικού στρατού το 1826.¹⁵³

προέρχονται από τα κατάστιχα BOA, MAD.d.6950· BOA, MAD.d.7015· BOA, MAD.d.5866· BOA, MAD.d.5552· BOA, MAD.d.6811· BOA, MAD.d.6280· BOA, MAD.d.17335· BOA, MAD.d.17344· BOA, MAD.d.1717· BOA, MAD.d.17415· BOA, MAD.d.824· BOA, MAD.d.17942· BOA, MAD.d.17480· BOA, MAD.d.17505.

¹⁵¹ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 34. Για διορισμούς και ανανεώσεις διορισμών αγάδων από τη διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, δεξ BOA, HAT.753/35540· BOA, HAT.341/19513· BOA, C.AS.470/19614· BOA, C.AS.359/14889.

¹⁵² Σύμφωνα με τον Mouradgea d'Ohsson, «οι ορτάδες στις επαρχίες οφείλουν να έχουν διακόσιους με τριακόσιους άνδρες, ανάλογα με τη σημασία του μέρους το οποίο φρουρούν. Σε καιρό πολέμου φτάνουν τους πεντακόσιους άνδρες»· Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 331, 337. Στην περίπτωση της Κρήτης σε καιρό ειρήνης σίγουρα αυτό δεν ίσχυε· από την άλλη, δεν έχουμε στοιχεία για τον αριθμό των γενιτσάρων σε καιρό πολέμου.

¹⁵³ T.A.H.45: 98-117. Οι λόχοι των αυτοκρατορικών γενιτσάρων υποδιαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με το χρόνο της δημιουργίας τους: α. 101 λόχοι «τζεμαάτ» ή «γιαγιαμπασιήδων» (*cemaat / yayabaşı ortaları*), οι πρώτοι γενιτσαρικοί λόχοι που δημιουργήθηκαν, β. 34 λόχοι «σεκμπάν» ή «σειμέν» (*sekban / seymen ortaları*), που δημιουργήθηκαν / εντάχθηκαν στο γενιτσαρικό σώμα στα μέσα του 15^{ου} αιώνα και γ. 61 λόχοι «μπολούκ» ή «μπολούκ του αγά» (*bölükler / ağa bölükleri*), που δημιουργήθηκαν / εντάχθηκαν στο γενιτσαρικό σώμα στο τέλος του 15^{ου} αιώνα· Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 155-171· Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 312-313. Εδώ, ακολουθώντας την

Το 14^ο *τζεμαάτ*, με μόνο μία μετάθεση διάρκειας δύο χρόνων τα έτη 1781-1783¹⁵⁴ και δύο αποφάσεις μεταθέσεων που τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν το 1813¹⁵⁵ και το 1817,¹⁵⁶ είχε την πιο σταθερή παρουσία στην πόλη. Ο λόχος ήταν μεταξύ των τεσσάρων «χασεκί ορτάδων» του γενιτσαρικού σώματος (οι άλλοι λόχοι *τζεμαάτ* που έφεραν τον τιμητικό αυτό τίτλο ήταν οι 49, 66 και 67)¹⁵⁷ και ο επικεφαλής του είχε πάντα τον τίτλο του «χασεκί αγά». ¹⁵⁸ Ο λόχος την περίοδο 1750-1784 είχε από 56 έως 79 στρατιώτες.

Το 42^ο *τζεμαάτ* ήταν ο πολυπληθέστερος από τους πέντε προαναφερθέντες λόχους του Χάνδακα με τον αριθμό των στρατιωτών του το 1750-1784 να κυμαίνεται μεταξύ 70 και 152. Οι δυσμενείς μεταθέσεις του λόχου στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}, που άλλοτε εφαρμόστηκαν (1762-1779, 1792-; 1814-πριν από το 1817)¹⁵⁹ και άλλοτε όχι (1781),¹⁶⁰ φανερώνουν πως κατά την περίοδο εκείνη ήταν ένας από τους πιο επιρρεπείς σε εξεγέρσεις λόχους και έπαιζε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου.

Το 37^ο *τζεμαάτ* είχε σταθερή παρουσία στην πόλη από τα τέλη της δεκαετίας του 1750 μέχρι το 1768, οπότε μετατέθηκε δυσμενώς για επτά χρόνια, ως το 1775.¹⁶¹ Μια δεύτερη και τελευταία μετάθεση του λόχου έλαβε χώρα το 1814 και διήρκεσε όχι περισσότερο από τρία χρόνια, ενώ άλλη μια μετάθεσή του είχε ζητηθεί ανεπιτυχώς από τον διοικητή του Χάνδακα Οσμάν πασά το 1813.¹⁶² Αριθμούσε την περίοδο 1759-1784 από 44 έως 96 στρατιώτες.

ορολογία που χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο στις πηγές που εξετάστηκαν, θα αναφερόμαστε στους πρώτους ως «τζεμαάτ», στους δεύτερους ως «μπολούκ των σεκμπάν» και στους τρίτους ως «μπολούκ».

¹⁵⁴ T.A.H.32: 33-34, 38· T.A.H.33: 95· BOA, MAD.d.17480: 99. Ο Dumas αναφέρεται στην επιστροφή ενός ορτά, μάλλον του 14^{ου} *τζεμαάτ*, το 1783 στον Χάνδακα· M. Dumas, *Souvenirs de lieutenant général comte Mathieu Dumas, de 1770-1836, publiés par son fils*, τ. 1, Παρίσι 1839, 204.

¹⁵⁵ BOA, HAT.1339/52333.

¹⁵⁶ BOA, HAT.511/25076· Θ. Δετοράκης, «Γεώργιου Νικολετάκη, χρονικά σημειώματα», *Κρητολογία*, 5 (1977), 137· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 270-272.

¹⁵⁷ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 157.

¹⁵⁸ Σύμφωνα με την παράδοση οι τέσσερις λόχοι «χασεκί» (*haseki*) ονομάστηκαν έτσι την εποχή του Μεχμέτ Β'. Ο σουλτάνος, λόγω των υπερβολικών υποχρεώσεων του σεκμπάνμπαση (*sekbanbaşı*), του αξιωματούχου των γενιτσάρων που τον συνόδευε στο κυνήγι, διόρισε τους αρχηγούς των τεσσάρων αυτών ορτάδων ως υπεύθυνους για την εκτροφή των κυνηγόσκυλων του. Οι τέσσερις αυτοί αξιωματούχοι εντάχθηκαν στη συνοδεία του και ονομάστηκαν «χασεκί (προσωπικοί φρουροί) του σουλτάνου» (*hünkâr hasekisi*)· ό.π., 204-205.

¹⁵⁹ T.A.H.3: 344· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 415· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, Ηράκλειο 1985, 194-195· T.A.H.19: 349· T.A.H.34: 163· BOA, C.AS.598/25213· BOA, C.AS.332/13769· BOA, C.AS.339/19401· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 133.

¹⁶⁰ T.A.H.32: 33-34.

¹⁶¹ BOA, MAD.d.17344: 160· BOA, MAD.d.824: 617.

¹⁶² BOA, HAT.1339/52333· BOA, C.AS.339/19376· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 133. Ο λόχος εντοπίζεται ξανά στον Χάνδακα το 1818· Ζ. Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθείσα*

Το 30^ο *μπολούκ* την περίοδο 1750-1784 είχε στο δυναμικό του από 47 έως 109 στρατιώτες. Μετατέθηκε δυσμενώς μία φορά μαζί με το 42^ο *τζεμαάτ* το 1762 και επέστρεψε το 1779.¹⁶³

Το 18^ο *μπολούκ*, που την περίοδο 1750-1784 αριθμούσε 56-68 στρατιώτες, μετατέθηκε δυσμενώς από τον Χάνδακα κάποια στιγμή μεταξύ 1751 και 1757 για να επιστρέψει ξανά το 1778 και άλλη μία φορά μεταξύ Ιουνίου και Οκτωβρίου 1811.¹⁶⁴

Εκτός από τους προαναφερθέντες πέντε λόχους, για μια δεκαετία από το 1768 μέχρι το 1778, στην πόλη υπηρέτησε το 4^ο *μπολούκ*, το οποίο στη συνέχεια μεταφέρθηκε στα Χανιά. Στο διάστημα αυτό ο προαναφερθείς λόχος αριθμούσε σε διαφορετικές φάσεις από 101 έως 142 στρατιώτες.¹⁶⁵ Τέλος, κάποια στιγμή στη δεκαετία του 1750 διορίστηκε στην πόλη το 31^ο *μπολούκ*. Μολονότι η παρουσία του δεν εντοπίζεται στα απογραφικά κατάστιχα που εξετάστηκαν εδώ, στα ιεροδικαστικά κατάστιχα υπάρχουν κάποιες αναφορές στον στρατώνα του το 1756,¹⁶⁶ ενώ σε ένα διάταγμα του 1758 αναφέρεται η μετάθεσή του από τον Χάνδακα στη Σιδώνα και μετά στη Δαμασκό.¹⁶⁷

Οι παραπάνω λόχοι *μπολούκ* και *τζεμαάτ* συνήθως περιλάμβαναν έναν αριθμό ατόμων από άλλους λόχους, οι οποίοι μπορεί να έδρευαν στον Χάνδακα, αλλά συνηθέστερα όχι. Η «φιλοξενία» ανά περιόδους στρατιωτών από άλλους λόχους στο δυναμικό τους ήταν ένας βασικός λόγος για την αύξηση που παρατηρείται ενίοτε στους αριθμούς των μελών τους, αν και όχι ο μοναδικός. Οι λόχοι φαίνεται πως προσέλκυαν στρατιώτες από λόχους των περιοχών στις οποίες μετετίθεντο. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το 42^ο *τζεμαάτ* και το 30^ο *μπολούκ* που μετατέθηκαν δυσμενώς το 1762, όταν γύρισαν στον Χάνδακα το 1779 είχαν αυξήσει τον αριθμό των μελών τους από 76 και 56 σε 156 και 109 άτομα αντιστοίχως. Αναλόγως, το 37^ο *τζεμαάτ* που είχε 62 στρατιώτες το 1768, όταν γύρισε στον

τω 1818 υπό Ζαχαρίου Πρακτικίδου, παραστάτου πληρεξουσίου και γενικού φροντιστού της δικαιοσύνης τω 1822-1829 εν Κρήτη, Ηράκλειο 1983, 43.

¹⁶³ Τ.Α.Η.3: 344· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 415· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 194-195· BOA, C.AS.1138/50563· Τ.Α.Η.32: 121.

¹⁶⁴ Τ.Α.Η.19: 348· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 132. Η πρώτη ανιχνεύσιμη μετάθεση του 18^{ου} και του 30^{ου} *μπολούκ* από την Κωνσταντινούπολη στον Χάνδακα έγινε το 1736· Τ.Α.Η.18: 70· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 220-221.

¹⁶⁵ Το 66^ο *τζεμαάτ*, το οποίο αναφέρεται στις καταχωρίσεις του Τ.Α.Η. πως μετακινήθηκε το 1751 από τον Χάνδακα στη Ναύπακτο, δεν συμπεριλαμβάνεται στην απογραφή του 1750. Μάλλον η μετακίνησή του είχε ολοκληρωθεί πριν από τη σύνταξη του καταστίχου, το οποίο φαίνεται ότι εκδόθηκε με κάποια καθυστέρηση και έτσι η αλλαγή αυτή συμπεριλήφθηκε σε αυτό· Τ.Α.Η.3: 335-336· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 411· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 373-374· BOA, MAD.d.6950: 967-989· BOA, MAD.d.7015: 583-603.

¹⁶⁶ Τ.Α.Η.18: 234, 247, 252· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 75, 88-89.

¹⁶⁷ BOA, C.AS.1189/53125· Τ.Α.Η.17: 143· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 98.

Χάνδακα μετά από την επτάχρονη δυσμενή μετάθεσή του σε άλλα φυλάκια της Αυτοκρατορίας, είχε 79 στρατιώτες. Αντίθετα, το 14^ο *τζεμαάτ*, ο λόχος με τη σταθερότερη παρουσία στην πόλη, ακολούθησε την αντίθετη πορεία: από 79 στρατιώτες που είχε το 1750 σταθεροποίησε τον αριθμό τους τα έτη 1760-1784 σε 56-57 άτομα, μεταξύ των οποίων το 1784 δεν περιλαμβανόταν ούτε ένας «φιλοξενούμενος» στρατιώτης.

Είναι πιθανό σε κάποιους από τους «φιλοξενούμενους» που αναγράφονται στα κατάστιχα να ανετίθεντο προσωρινές αποστολές στην Κρήτη και όσο αυτές διαρκούσαν να προσαρτώνταν στα μητρώα κάποιου από τους ευρισκόμενους στον Χάνδακα λόχους.¹⁶⁸ Το σίγουρο είναι πως η εγγραφή γενιτσάρων από άλλα μέρη στα μητρώα των λόχων του νησιού αποτελεί σαφή ένδειξη της διεπαρχιακής επικοινωνίας των γενιτσαρικών λόχων της Αυτοκρατορίας, θέμα για το οποίο θα γίνει αναφορά στο τέταρτο κεφάλαιο. Σίγουρο είναι επίσης ότι, όσο περισσότερο παρέμενε ένας λόχος στον Χάνδακα, τόσο έτεινε το προσωπικό του να ταυτιστεί με τον ντόπιο πληθυσμό, κάτι το οποίο, όπως θα δούμε, είχε μεγάλη σημασία για τη διαμόρφωση της εντόπιας ταυτότητας των πέντε αυτοκρατορικών λόχων που παρέμειναν σταθερότερα στον Χάνδακα κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Οι περισσότεροι αξιωματικοί των λόχων επιλέγονταν από συμβούλια που αποτελούνταν από τους αξιωματικούς και τους πρεσβύτερους στρατιώτες του κάθε ορτά, στους οποίους θα αναφερθώ παρακάτω. Οι αξιωματικοί αυτοί ήταν οι εξής: α. ο τσορμπατζής ή επικεφαλής του λόχου (*çorbaci*), ο οποίος στην περίπτωση των *μπολούκ* ονομαζόταν και *μπολούκμπασης* (*bölükbaşı / serbölük*),¹⁶⁹ β. ο οντάμπασης ή «αρχηγός του στρατώνα» (*odabaşı*), ο οποίος ήταν δεύτερος στην ιεραρχία του λόχου και μουτεβελής, δηλαδή διαχειριστής της βακουφικής περιουσίας του λόχου (*mütevelli*), γ. ο *βεκίλι χαρτζ* (*vekil-i harc*), υπεύθυνος για τις προμήθειες του λόχου, δ. ο σημαιοφόρος (*bayrakdar / alemdar*), ε. ο *μπασεσκι* ή αρχηγός των παλαιότερων στρατιωτών του ορτά (*başeski*), ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τις περιπολίες που αναλάμβανε ο λόχος, στ. ο *ασσί*, ουστάς ή μάγειρας (*aşci / usta*), ζ. ο *σακά* ή υπεύθυνος για την τροφοδοσία του ορτά με νερό (*sakka*) και τέλος, η. ο *γιαζιτζής* ή

¹⁶⁸ Για μια πιθανή τέτοια περίπτωση, όπου μια ομάδα 20 ατόμων προσαρτημένη στο 42^ο *τζεμαάτ*, μετατίθεται μαζί με τον αγά της το 1784 στο φρούριο του Αντάι Κεμπέρ, δες BOA, MAD.d.17505: 52.

¹⁶⁹ Τσορμπατζήδες ονομάζονταν οι επικεφαλής των λόχων όχι μόνο των αυτοκρατορικών γενιτσάρων αλλά και των ντόπιων στρατιωτικών σωμάτων· για δύο παραδείγματα, δες T.A.H.41: 64 και T.A.H.3: 319-320· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 813. Επίσης δες τη σχετική αναφορά στο Savary, *Letters on Greece*, 373.

γραφείας (*yazici*) που τηρούσε τα διάφορα κατάστιχα του λόχου. Τέλος, κάθε ορτάς είχε και έναν ιμάμη (*imam*), θρησκευτικό λειτουργό που ηγούνταν της προσευχής.¹⁷⁰

Η θητεία όλων των αξιωματικών των λόχων διαρκούσε δύο χρόνια εκτός από εκείνη του τσορμπατζή, ο οποίος, σύμφωνα με τον Savary, έφερε το αξίωμά του εφ' όρου ζωής αγοράζοντάς το από την Κωνσταντινούπολη σε συνεννόηση με τον αρχηγό των γενιτσάρων του Χάνδακα και τον πασά. Ο μάγειρας, επίσης, σύμφωνα με τον ίδιο περιηγητή, αποτελούσε εξαίρεση, καθώς παρέμενε στη θέση του όσο ο λόχος έμενε ικανοποιημένος από τις υπηρεσίες του. Πάντως ας διευκρινιστεί εδώ ότι δεν στάθηκε δυνατό να διασταυρώσω καμία από τις δύο αυτές πληροφορίες που δίνει ο Savary με κάποια άλλη πηγή.¹⁷¹

Αναμφίβολα τα δύο σημαντικότερα αξιώματα των λόχων ήταν, όπως σημειώσαμε παραπάνω, του τσορμπατζή και του οντάμπαση. Είναι οι αξιωματικοί που απαντούν με τη μεγαλύτερη συχνότητα στις πηγές και δρουν ως εκπρόσωποι των λόχων τους στις δικαστικές και οικονομικές υποθέσεις που τους αφορούσαν. Οι αξιωματικοί που είχαν διατελέσει στο παρελθόν ονταμπάσηδες αποτελούσαν, μαζί με άλλους παλιούς στην υπηρεσία στρατιώτες των ορτάδων, την κατηγορία των στρατιωτικών που αναφέρονταν συχνά στα επίσημα έγγραφα ως οι «πρεσβύτεροι» των λόχων και των σωμάτων (*ocak / orta ihtiyarlari*). Οι πρεσβύτεροι, όπως θα δούμε παρακάτω, αναλάμβαναν συχνά τον ρόλο εκπροσώπων των λόχων τους έναντι της διοίκησης του νησιού. Δυστυχώς ωστόσο δεν γνωρίζουμε την ακριβή σύστασή τους.¹⁷²

Εκτός από τα παραπάνω αξιώματα που αφορούσαν τη διοίκηση και την οργάνωση των λόχων, στη γενιτσαρική οργάνωση της Κρήτης συναντάμε και τίτλους που δίνονταν σε διάφορους υψηλόβαθμους αξιωματικούς, όπως «χασεκί», «τουρνατζήδες» (*turnacıyan*), «σεκσοντζήδες» (*seksoncıyan / sansoncıyan*) και «ζαγαρτζήδες» (*zağarcıyan*). Αυτοί οι τίτλοι κανονικά συνδέονταν με λόχους που

¹⁷⁰ Για τα αξιώματα αυτά, δες Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 234-236 και Mouradgèa d'Ohsson, *Tableau général*, 320-321, 323.

¹⁷¹ Savary, *Letters on Greece*, 371. Σύμφωνα με τον γενικά αξιόπιστο Mouradgèa d'Ohsson, οι τσορμπατζήδες που βρίσκονται στις παραμεθόριους μετετίθεντο από λόγο σε λόγο και από περιοχή σε περιοχή. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν παρατηρείται στην Κρήτη. Μάλιστα, όπως θα δούμε στο πέμπτο κεφάλαιο, η προσπάθεια ενός διοικητή το 1814 να αντικαταστήσει τους ντόπιους αξιωματικούς δύο λόχων με αξιωματικούς από άλλες περιοχές, προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις στο νησί: Mouradgèa d'Ohsson, *Tableau général*, 322.

¹⁷² Για ένα παράδειγμα όπου οι πρώην ονταμπασήδες των γενιτσαρικών λόχων που έδρευαν στις πόλεις, υπέγραφαν μαζί με τους εν ενεργεία αξιωματικούς ένα συλλογικό έγγραφο, δες BOA, HA.T.936/40498 B. Κάποιες φορές οι πρώην ονταμπασήδες αναφέρονται χωριστά από τους υπόλοιπους πρεσβύτερους: T.A.H.37: 39.

είχαν συγκεκριμένες αρμοδιότητες και μπορεί να μην βρίσκονταν στην Κρήτη. Έτσι, οι *χασεκί* κανονικά προέρχονταν από τα *τζεμαάτ* 14, 49, 66 και 67, οι τουρνατζήδες από το 68^ο *τζεμαάτ*, οι σεκσοντζήδες από το 71^ο *τζεμαάτ* και οι ζαγαρτζήδες από το 64^ο *τζεμαάτ*. Οι αρχηγοί όλων των παραπάνω λόχων ήταν επισήμως υπεύθυνοι για να βοηθούν τον σουλτάνο στο κυνήγι, να εκτρέφουν τα κυνηγετικά του ζώα, κ.ά.¹⁷³ Ωστόσο, στο πλαίσιο της γενιτσαρικής οργάνωσης, ο τίτλος του «αρχηγού» των παραπάνω ορτάδων ήταν ταυτόχρονα στρατιωτικός βαθμός που δινόταν σε ορισμένα άτομα, ακόμα και αν αυτά δεν ανήκαν σε κάποιον από τους προαναφερθέντες λόχους. Στην προαγωγή των αξιωματικών από τον ένα βαθμό στον άλλο φαίνεται ότι έπαιζε ρόλο η παλαιότητα τους στο σώμα, αλλά και άλλοι παράγοντες όπως η επίδειξη ανδρείας.

Εκτός από τον τσορμπατζή του 14^{ου} *τζεμαάτ* που, όπως είδαμε παραπάνω, έφερε ούτως ή άλλως τον τίτλο του *χασεκί*, ο βαθμός αυτός απονεμόταν σε κάποιες περιπτώσεις και σε τσορμπατζήδες άλλων λόχων, όπως του 30^{ου} *μπολούκ*, του 37^{ου} *τζεμαάτ* και του 42^{ου} *τζεμαάτ*.¹⁷⁴ Ανώτερος του βαθμού του *χασεκί* ήταν αυτός του αρχηγού των τουρνατζήδων, του τουρνατζήμπαση ή αρχιτουρνατζή (*turnacıbaşı / serturnai*). Οι αγάδες των γενιτσάρων των πόλεων της Κρήτης είχαν πάντα αυτόν τον βαθμό. Πάνω από τον βαθμό του τουρνατζήμπαση ήταν αυτός του αρχηγού των σεκσοντζήδων ή σεκσοντζήμπαση (*serseksoni / seksoncibaşı*).¹⁷⁵ Πάνω από τον βαθμό του σεκσοντζήμπαση ήταν αυτός του αρχηγού των ζαγαρτζήδων ή ζαγαρτζήμπαση (*serzağari / zağarcibaşı*), ο οποίος εντοπίζεται στον Χάνδακα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹⁷⁶ Πολλοί από τους αξιωματικούς που έφεραν αυτούς τους βαθμούς τους λάμβαναν σε μεγάλη ηλικία ή κατά την αποστρατεία τους και έτσι είναι συχνό φαινόμενο οι αξιωματικοί αυτοί να αναφέρονται ως απόστρατοι και μέλη της ομάδας των πρεσβυτέρων κάποιου λόχου. Οι δε σεκσοντζήδες και ζαγαρτζήδες είναι σε όλες τις περιπτώσεις που απαντούν στις πηγές απόστρατοι και έτσι ποτέ δεν

¹⁷³ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 199-205.

¹⁷⁴ Για δυο καταχωρίσεις από τα κατάστιχα του ιεροδικείου του Χάνδακα στις οποίες ο αρχηγός του 14^{ου} *τζεμαάτ* αναφέρεται με τον τίτλο αυτόν, δες Τ.Α.Η.40: 135-136 και Τ.Α.Η.41: 66, 81. Για περιπτώσεις αξιωματικών άλλων λόχων που φέρουν τον τίτλο αυτόν, δες Τ.Α.Η.38: 67-69· Τ.Α.Η.40: 54, 89, 99-100· Τ.Α.Η.41: 93.

¹⁷⁵ Τ.Α.Η.43: 14· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 134.

¹⁷⁶ Τ.Α.Η.41: 150· Τ.Α.Η.42: 130-135. Μία μόνο φορά απαντά στα έγγραφα, ύστερα από αίτηση του διοικητή της Κρήτης, και η απονομή του τίτλου αυτού στον αγά των γενιτσάρων του Χάνδακα λόγω επίδειξης ανδρείας. Η αίτηση αυτή ωστόσο απορρίφθηκε από το κέντρο· ΒΟΑ, ΗΑΤ.341/19513.

παρατηρείται το φαινόμενο κάποιος αγάς των γενιτσάρων να έχει αυτόν τον τίτλο. Όπως προαναφέρθηκε, αυτός έφερε πάντα τον τίτλο του τουρνατζήμπαση.¹⁷⁷

Οι γιαμάκηδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του φρουρίου του Χάνδακα ήταν στρατιώτες πολλών δεκάδων γενιτσαρικών λόχων και χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: τους γιαμάκηδες του γραμματέα (*yamakan-i kâtib*) και τους γιαμάκηδες του αγά των γενιτσάρων (*yamakan-i ağa*). Οι κατηγορίες αυτές υπάγονταν στους δύο προαναφερθέντες αξιωματικούς. Είχαν επικεφαλής τουλάχιστον έναν οντάμπαση (*seroda-i yamakan*), ενώ στις πηγές εντοπίζεται και ένας *μπασεσκή* τους.¹⁷⁸ Την περίοδο 1750-1784 οι γιαμάκηδες του γραμματέα αριθμούσαν από 172 έως 236 στρατιώτες, ενώ οι γιαμάκηδες του αγά αριθμούσαν από 1.013 έως 1.316 στρατιώτες. Στους γιαμάκηδες υπολογίζονταν και οι *τεκαούντ* ή απόστρατοι του σώματος (*tekaüd*), γεγονός το οποίο συνέβαλλε στην αύξηση του αριθμού τους.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί από ιστορικούς διάφορες αόριστες και μη ικανοποιητικές ερμηνείες για την ταυτότητα των γιαμάκηδων. Έτσι αυτοί άλλοτε αντιμετωπίζονται ως γενίτσαροι και άλλοτε ως ξεχωριστή στρατιωτική ομάδα, ενώ ανάλογα με τον συγγραφέα χαρακτηρίζονται «βοηθοί», «νεοσύλλεκτοι», «απόστρατοι» κ.ά.¹⁷⁹ Από τα απογραφικά κατάστιχα της Κρήτης πάντως γίνεται σαφές ότι οι γιαμάκηδες ήταν κανονικοί αυτοκρατορικοί γενίτσαροι, τόσο εν ενεργεία όσο και απόστρατοι, που είχαν αποκτήσει το δικαίωμα μόνιμης κατοικίας σε ένα φρούριο άσχετα με το πού ήταν διορισμένος ο ορτάς τους. Ωστόσο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε μέσω ποιων διαδικασιών αποκτούσαν το δικαίωμα αυτό.

Όλοι οι λόχοι που διορίζονταν στον Χάνδακα είχαν στρατώνες, διαχειριστές των οποίων ήταν οι ονταμπασίδες.¹⁸⁰ Αν και οι γιαμάκηδες είχαν δικό τους οντάμπαση – ακόμα και όσοι ανήκαν σε λόχους που έδρευαν στον Χάνδακα, ο

¹⁷⁷ Σύμφωνα με τον Mouradgea d'Ohsson, ο τίτλος του τουρνατζήμπαση ήταν ο χαμηλότερος τίτλος που μπορούσε να φέρει ένας αγάς της παραμεθορίου· Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 316.

¹⁷⁸ T.A.H.3: 345-346· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 416· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 196-197.

¹⁷⁹ Για κάποιες τέτοιες ερμηνείες, δεξ, π.χ., A. Yıldız, “The Anatomy of a Rebellious Social Group: The *Yamaks* of the Bosphorus at the Margins of Ottoman Society”, στο *Political Initiatives 'From the Bottom Up'*, 294 και σποράδην· Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 328· Greene, *A Shared World*, 42, 90, 98· Yayıncıoğlu, “The Provincial Challenge”, 53-54.

¹⁸⁰ Για κάποιες αναφορές στους στρατώνες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, δεξ T.A.H.15: 266· T.A.H.16: 361-382· T.A.H.21: 22· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 48-51, 211-213, 254· T.A.H.18: 234· T.A.H.28: 71-72· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 75, 239-242· T.A.H.37: 103-104· T.A.H.45: 98-117· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 47· Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 176-177. Σύμφωνα με ένα οθωμανικό έγγραφο του 1779, οι στρατώνες του 42^{ου} *τζεμαάτ* και του 18^{ου} *μπολοούκ* βρισκονταν πάνω από την Πύλη του Λιμανιού· BOA, C.AS.1133/50325. Το 1801 ξέρουμε ότι στην ίδια περιοχή υπήρχε κρήνη που τροφοδοτούσε με νερό τον στρατώνα του 14^{ου} *τζεμαάτ*· T.A.H.37: 103-104.

στρατώνας τους δεν αναφέρεται σε κανένα έγγραφο ούτε συμπεριλαμβάνεται στις καταχωρίσεις δήμευσης της περιουσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων το 1826.¹⁸¹ Ωστόσο ξέρουμε ότι ο οντάμπασης των γιαμάκηδων είχε αγοράσει το 1689 ένα στρατώνα.¹⁸² Δεν γνωρίζουμε από πού προήλθαν τα χρήματα που δόθηκαν για την αγορά του στρατώνα ούτε ποιο ήταν το μέγεθος του σώματος των γιαμάκηδων την περίοδο εκείνη, πάντως κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ οι γιαμάκηδες δεν φαίνεται να είχαν δικό τους βακουφικό ταμείο, ενώ ο μεγάλος αριθμός τους καθιστούσε τη στέγαση ή ακόμα και την απλή συγκέντρωσή τους σε ένα στρατώνα μάλλον αδύνατη. Έτσι, είναι πιθανό η κατάταξη των γιαμάκηδων σε οντά να ήταν απλώς ένα τυπικό διοικητικό μέτρο. Πάντως, παρά το γεγονός ότι μέχρι και το 1741 υπάρχουν ενδείξεις πως οι στρατώνες του Χάνδακα χρησίμευαν ως κατοικία στρατιωτών,¹⁸³ σύμφωνα με τις πηγές της περιόδου οι στρατώνες των λόχων της Κρήτης δεν χρησιμοποιούνταν παρά ως έδρες των βαθμοφόρων των ορτάδων. Σύμφωνα με τον Tancoigne και την περιγραφή που μας δίνει για τα Χανιά, οι ουστάδες των λόχων ήταν οι μόνοι στρατιώτες που δεν μπορούσαν να παντρευτούν, ούτε να διανυκτερεύσουν εκτός του στρατώνα, ενώ «οι απλοί γενίτσαροι ασκούν συνήθως ένα επάγγελμα ή μια τέχνη και κατοικούν στα σπίτια τους»,¹⁸⁴ κάτι που γενικά στην περίπτωση της Κρήτης επιβεβαιώνεται από πλήθος ιεροδικαστικών πηγών, αλλά αποτελούσε και το κυρίαρχο φαινόμενο σε όλη την Αυτοκρατορία.¹⁸⁵ Οι στρατώνες ήταν λοιπόν όχι η κατοικία, αλλά η συμβολική έδρα και το σημείο συγκέντρωσης και διαβούλευσης των στρατιωτών κάθε λόχου, ενώ πιθανώς να αποτελούσαν το κατάλυμα των «φιλοξενούμενων» στρατιωτών που είδαμε ότι ανά περιόδους προσαρτώνταν στα μητρώα κάποιων ορτάδων, καθώς και όσων γενιτσάρων κατοικούσαν στην ύπαιθρο και επισκέπτονταν την πόλη για κάποιο διάστημα.¹⁸⁶

Τέλος, στους καταλόγους των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα καταγράφονταν αυτήν την περίοδο, ξεχωριστά από τους γιαμάκηδες και τους λόχους, κάποιες ολιγομελείς ομάδες στρατιωτών που αποτελούσαν τις προσωπικές φρουρές

¹⁸¹ T.A.H.45: 98-117.

¹⁸² T.A.H.5: 302· Βαρούχα-Χαιρέτη-Σαρηγιάννης, *Πέμπτος κώδικας*, τ. 2, 530-531.

¹⁸³ Συγκεκριμένα, σε μια πηγή του 1741, η οποία αφορά την επιδιόρθωση ενός γενιτσαρικού στρατώνα διαβάζουμε “*deruninda tevattun ve iskân eden oda ihtiyarları ve sair neferat kulları*”· T.A.H.21: 22· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 254.

¹⁸⁴ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 33-34, 35.

¹⁸⁵ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 477.

¹⁸⁶ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 33-37· BOA, HAT.500/24476.

συγκεκριμένων προσώπων και εξαρτώνταν απολύτως από αυτά. Έτσι, αν κάποιος από τα πρόσωπα αυτά πέθαινε, συνήθως καταργούνταν μαζί και η ομάδα του. Τα άτομα τα οποία υπηρετούσαν στις ομάδες αυτές ήταν συνήθως, όπως και οι γιαμάκηδες, από διάφορους λόχους που μπορεί να μην έδρευαν στον Χάνδακα, γεγονός που αυξάνει την πιθανότητα να επρόκειτο για στρατιώτες αποσπασμένους από τον οντά των γιαμάκηδων. Οι αρχηγοί των ομάδων μπορούσαν να είναι τσαούσηδες ή αγγελιοφόροι (*ζανις*),¹⁸⁷ πρώην ονταμπασήδες (*seroda-i sabik*), πρώην αρχηγοί του σώματος (*serturnai-yi sabik*), πρώην *χασεκί* (*haseki-yi sabik*), γιαζιτζήδες ή γραφείς ορτάδων (*yazici-yi miyane*) και *σαγκίρντ* ή μαθητευόμενοι γραμματείς (*şagird*).¹⁸⁸ Γενικά τόσο ο αριθμός των ομάδων αυτών όσο και ο αριθμός των στρατιωτών που τις αποτελούσαν μειώνονταν σταθερά με την πάροδο του χρόνου και είναι φανερό ότι σε πολλές περιπτώσεις δεν υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη διοίκηση του σώματος να διαιωνίσει την ύπαρξή τους μετά το θάνατο των ατόμων των οποίων αποτελούσαν την προσωπική φρουρά. Μαζί με τις παραπάνω ομάδες πάντα καταγραφόταν στους καταλόγους και μια μικρή ομάδα στρατιωτών την οποία διοικούσε ο εκάστοτε μπαστσαούσης.¹⁸⁹ Επίσης, για πέντε χρόνια (1759-1763), καταγραφόταν μια ομάδα στρατιωτών που βρίσκονταν στην υπηρεσία του τότε εν ενεργεία αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων Ιμπραχίμ αγά¹⁹⁰ και από το 1760 και μετά μια ομάδα υπό τις διαταγές του γραμματέα των γενιτσάρων Νουμάν *χαλιφέ*, αξιωματικού του 37^{ου} *τζεμαάτ*.

Οι παραπάνω προσωπικές φρουρές, 24 το 1750 και μόλις οκτώ το 1784, αποτελούνταν το 1750 από 11 έως 53 άτομα και το 1784 από τέσσερα έως 29 άτομα η κάθε μια, με την πλειονότητά τους να έχει μονοψήφιο αριθμό στρατιωτών.

¹⁸⁷ Κυρίως από το 5^ο *μπολούκ*, το οποίο στην οργάνωση της Κωνσταντινούπολης ήταν ο λόχος του μπαστσαούσης ή αρχιαγγελιοφόρου (*başçavuş*) όλων των αυτοκρατορικών γενιτσάρων: Uzunerşah, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 169, 205-208. Οι αγγελιοφόροι αυτοί μάλλον είναι οι αξιωματικοί στους οποίους οι οθωμανικές πηγές αναφέρονται ως «επίλεκτους τσαούσηδες» (*çavuşan-ı keşidegan*), οι οποίοι εργάζονταν ως αγγελιοφόροι της Πύλης του Αγά (*Ağa Karusu*), της διοικητικής υπηρεσίας, δηλαδή, του αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων κάθε πόλης: Τ.Α.Η.34: 158· Τ.Α.Η.37: 43-44.

¹⁸⁸ Το γεγονός ότι κάποιος μπορεί να έφερε τον τίτλο του «μαθητευόμενου γραμματέα» δεν σημαίνει ότι ήταν χαμηλόβαθμος αξιωματικός. Ο τίτλος πιθανώς χρησιμοποιούνταν για να δηλώνει τη θέση του αξιωματικού στην ιεραρχία των γραμματέων του σώματος, χωρίς να σημαίνει ότι επρόκειτο για κάποιον μαθητευόμενο. Αν αναλογιστούμε ότι ο γραμματέας ήταν ο δεύτερος σημαντικότερος αξιωματούχος των γενιτσάρων του Χάνδακα, μπορούμε να καταλάβουμε ότι ο *σαγκίρντ* του γραμματέα μπορούσε να έχει σημαντικό ρόλο στη διοίκηση του σώματος. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τις αρμοδιότητες των περισσότερων αξιωματικών των σωμάτων.

¹⁸⁹ Για δύο ενδιαφέροντα έγγραφα διανομής της περιουσίας του νεκρού μπαστσαούσης του Χάνδακα και ρύθμισης των χρεών του, δες Τ.Α.Η.33: 53-55, 99.

¹⁹⁰ Για τη φρουρά του αγά των γενιτσάρων στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, η οποία έδρευε στην «Πύλη του Αγά» (*Ağa Karusu*), την κατοικία δηλαδή του αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, δες Τ.Α.Η.5: 282· Βαρούχα-Χαιρέτη-Σαρηγιάννης, *Πέμπτος κώδικας*, τ. 2, 500.

Μεταξύ των ονταλίδων, των γιαμάκηδων και των προσωπικών φρουρών των αξιωματικών μπορούσαν να γίνονται μετεγγραφές ατόμων, οι οποίες κυρίως λάμβαναν χώρα πριν ή κατά τη διάρκεια μετάθεσης λόχων εκτός του νησιού, κατά την κατάργηση ομάδων στρατιωτών ή κατά την προαγωγή αξιωματικών.¹⁹¹ Επίσης, κάθε χρόνο, μετά την καταγραφή του συνολικού αριθμού των εγγεγραμμένων στρατιωτών και των μισθών που κανονικά αντιστοιχούσαν στον καθένα, στα απογραφικά κατάστιχα ακολουθούσε η αφαίρεση ενός ποσού από τους μισθούς ενός αριθμού ατόμων του οποίου το μέγεθος χρόνο με το χρόνο άλλαζε. Μάλλον επρόκειτο για ανενεργούς μη απόστρατους στρατιώτες, οι οποίοι είχαν μειωμένες αποδοχές όντας ωστόσο υποχρεωμένοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους όταν καλούνταν από τη διοίκηση.¹⁹² Οι στρατιώτες αυτοί εξαιρούνταν επίσης από αποδοχές που αφορούσαν τα έξοδα συντήρησης και εξοπλισμού των στρατιωτών, όπως έξοδα διατροφής και ενδυμασίας.¹⁹³ Δυστυχώς τα κατάστιχα που αφορούν τόσο τον Χάνδακα όσο και τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού οι οποίες είχαν γενιτσαρικά σώματα δεν περιέχουν πληροφορίες που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν να εντοπίσουμε τους λόγους των αυξομειώσεων που παρατηρούνται ανά περιόδους στους αριθμούς των γενιτσάρων με μη πλήρεις αποδοχές.

¹⁹¹ R. Pococke, "A Description of the East", στο *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in All Parts of the World*, τ. 10, επιμ. J. Pinkerton, Λονδίνο 1811, 619-620· T.A.H.3: 346-348, 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 416-417, 426-427· Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 198-199, 207-209· BOA, MAD.d.5866: 1064· BOA, MAD.d.5552: 850· BOA, MAD.d.6811: 814.

¹⁹² Για μια σχετική αναφορά, δες P. De Bonneval-M. Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης: μια μυστική έκθεση του 1783*, μετ. Γ. Β. Νικολάου-Μ. Γ. Πεπονάκης, Ρέθυμνο 2000, 190-191. Για μια κατηγορία «υπεράριθμων» (*surnuméraires*) γενιτσάρων που ίσως ταυτίζεται με την ομάδα αυτή, αν και άμισθοι κατά την περίοδο που δεν ήταν ενεργοί, δες Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 332 και Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 330-331.

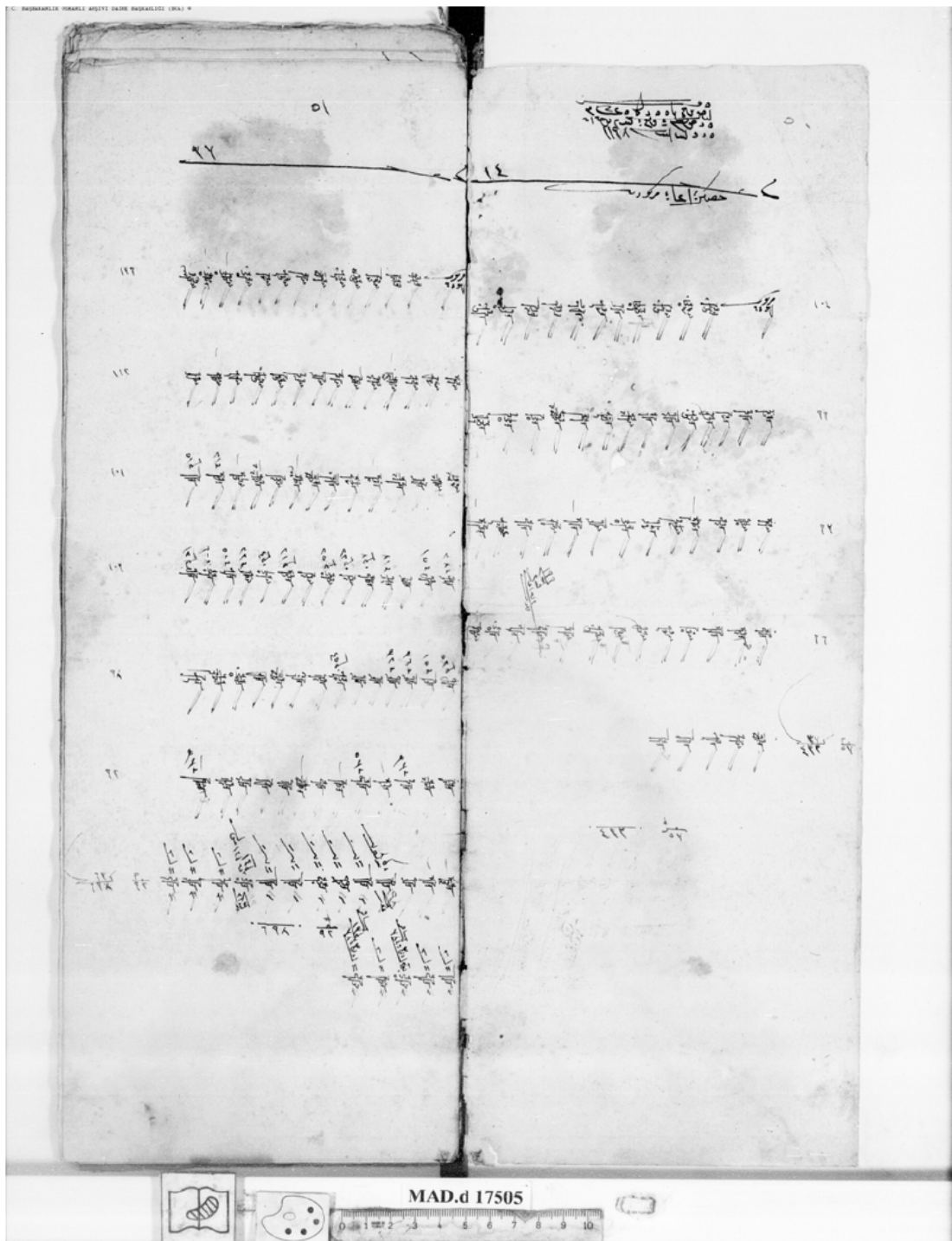
¹⁹³ Δες, π.χ., τις εξής πηγές που αφορούν έξοδα διατροφής και ενδυμασίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και δεν συμπεριλαμβάνουν την κατηγορία αυτή: BOA, C.AS.108/4890· BOA, C.AS.1031/45233· BOA, C.AS.26/1184· BOA, C.AS.1014/44435.

Πίνακας 1: Αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα, 1741-1814

Πηγή	Χρονολογία	Αριθμός γενιτσάρων με πλήρεις αποδοχές	Συνολικός αριθμός γενιτσάρων
BOA, MAD.d.6568: 663-695	1741	2.800	3.166
BOA, MAD.d.6950: 967-989 BOA, MAD.d.7015: 583-603	1750	1.698	2.203
BOA, MAD.d.5866: 1055-1084 BOA, MAD.d.5552: 841-870	1758	1.827	1.910
BOA, MAD.d.6811: 805-834	1760	1.781	1.884
BOA, MAD.d.6280: 915-940	1762	1.615	1.623
BOA, MAD.d.17335: 54-79	1766	1.641	1.680
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1767	1.649	1.674
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1768	1.630	1.680
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1769	1.613	1.678
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1770	1.622	1.707
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1771	1.634	1.750
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1772	1.624	1.744
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1773	1.614	1.754
BOA, MAD.d.1717: 743-769 BOA, MAD.d.17415: 309-337	1774	1.608	1.764
BOA, MAD.d.824: 615-640	1776	1.609	1.809
BOA, MAD.d.17942: 50-75	1778	1.590	1.878
BOA, MAD.d.17480: 98-124	1781		1.982
BOA, MAD.d.17505: 49-74	1783	1.450	1.758
BOA, C.AS.108/4890	1794	1.130	
BOA, C.AS.108/4890	1795	1.233	
BOA, MAD.d.17575: 29	1812	1.081	1.692
BOA, MAD.d.17575: 55	1813	1.091	1.692
BOA, MAD.d.17575: 71	1814	1.071	1.692

Εικόνα 2: Δύο σελίδες του καταστίχου ΒΟΑ, MAD.d.17505 που περιέχουν πληροφορίες για τη μισθοδοσία δύο λόχων των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα κατά το έτος 1783

Ντόπιοι γενίτσαροι

Ο Χάνδακας αριθμούσε 19 ντόπια σώματα που, όπως προαναφέρθηκε, καταγράφονταν μαζί με ορισμένους υπαλλήλους της διοίκησης.¹⁹⁴ Το μεγαλύτερο από αυτά ήταν το σώμα των ντόπιων γενιτσάρων ή γερλήδων, το οποίο αριθμούσε λίγο πριν από την περίοδο που εξετάζουμε, το 1742, 1.497 στρατιώτες και από το 1777 μέχρι το 1819 από 1.511 έως 1.517 στρατιώτες. Αποτελούνταν από 28 λόχους, επτά *τζεμαάτ* και 21 *μπολούκ*, που στελεχώνονταν το 1791-1819 από 50 έως 60 άτομα ο καθένας με την εξαίρεση του 1^{ου} *μπολούκ* στο οποίο ανήκαν 120 άνδρες. Σύμφωνα με τα απογραφικά κατάστιχα, κάθε λόχος είχε από έναν τσορμπατζή ο οποίος, αν ήταν αρχηγός λόχου *μπολούκ* ονομαζόταν και *μπολούκμπασης*, έναν οντάμπαση και έναν τσαούση. Εκτός από αυτούς τους τρεις αξιωματικούς, τους οποίους βρίσκουμε σε όλους τους λόχους, σε διάφορα *τζεμαάτ* και *μπολούκ* αναφέρονται χωρίς συστηματικότητα και οι τίτλοι άλλων αξιωματικών, όπως αρχιοπλοφυλάκων (*sercebe*), θυρωρών (*benwab*), υπευθύνων για την τροφοδοσία του λόχου με νερό (*sakka*) και ιμάμηδων (*imam*). Παρά τη μη καταγραφή του τίτλου τους στα απογραφικά κατάστιχα, από τους ιεροδικαστικούς κώδικες γνωρίζουμε ότι οι λόχοι είχαν *βεκίλι χαρτζ* και *μπασεσκι*.¹⁹⁵ Το πιθανότερο είναι ότι οι λόχοι των ντόπιων γενιτσάρων είχαν ακριβώς τους ίδιους αξιωματικούς με αυτούς των αυτοκρατορικών, απλώς οι απογραφείς σημείωναν δίπλα στα ονόματα των μισθοδοτούμενων στρατιωτών μόνο κάποια από τα αξιώματα, αυτά που ενδεχομένως είχαν κάποιο αντίκτυπο στη μισθοδοσία των τελευταίων ή που οι ίδιοι θεωρούσαν άξια γραφής. Στο 1^ο *μπολούκ*, τον μεγαλύτερο λόχο του σώματος, με τους περισσότερους καταγεγραμμένους αξιωματικούς, υπήρχε εκτός από τον τσορμπατζή, ένας *κιουτσούκ τσαβούς* ή χαμηλόβαθμος αγγελιοφόρος (*küçük çavuş*), ένας τσαούσης, ένας γνώστης του κορανίου (*muallim-i Kur'an*), ένας οντάμπασης, ένας αρχισημαιοφόρος (*serbayrak*), ένας σημαιοφόρος (*bayrakdar*), ένας υπεύθυνος για την τροφοδοσία νερού και ένας αρχιοπλοφύλακας, ενώ το 1742 καταγραφόταν στον λόχο και ένας επικεφαλής των βοηθών (*serçirağ*).

Πριν από τους 28 λόχους καταγράφονταν στα απογραφικά κατάστιχα οι αξιωματικοί και οι θρησκευτικοί αξιωματούχοι του σώματος μαζί με κάποια επίτιμα

¹⁹⁴ Οι περισσότερες πληροφορίες που παρατίθενται εδώ σχετικά με την οργάνωση και τον αριθμό των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακίου Χάνδακα προέρχονται από τα κατάστιχα BOA, MAD.d.4449· BOA, MAD.d.3732· BOA, MAD.d.7740· BOA, MAD.d.4645· BOA, MAD.d.6461· BOA, MAD.d.4624· BOA, D.BŞM.d.4755· T.A.H.48.

¹⁹⁵ T.A.H.32: 84· T.A.H.37: 128.

μέλη: ο αρχηγός όλου του σώματος αγάς των ντόπιων γενιτσάρων (*ağa-yi yeniceriyan-i yerlüyan*), ο γραμματέας του σώματος (*kâtib*), ένας χαλιφέ ή βοηθός του γραμματέα (*halife*),¹⁹⁶ ένας σαγκίρντ, ένας ντουατζής, απόστρατος υπεύθυνος της προσευχής, (*duaci*),¹⁹⁷ ένας γραμματέας σχολείου (*halife-i mekteb*), για το οποίο δεν δίνεται καμιά άλλη πληροφορία,¹⁹⁸ ένας αξιωματούχος χαρακτηριζόμενος ως «δεύτερος ιμάμης στην ακολουθία του ντεφτερντάρη Κρήτης» (*imam-i sani-yi tabi-i defterdar*), ένας χατίπης και τζουζχάν ή ιεροκήρυκας και αναγνώστης του κορανίου (*hatib ve cüzhan*), ένας αξιωματούχος χαρακτηριζόμενος ως «δεύτερος μουεζίνης» (*müezzin-i sani*), ένας αρχιψαλμωδός (*serhan*) και, τέλος, πέντε στρατιώτες με τη σημείωση «τερακί», δηλαδή «αύξηση μισθού» (*terakki*),¹⁹⁹ μία εκ των οποίων γυναίκα, πιθανώς κόρη ή σύζυγος κάποιου νεκρού στρατιώτη δικαιούχου μισθού.

Αυτοί οι αξιωματικοί και αξιωματούχοι, τουλάχιστον από το 1791 και μετά καταγράφονταν πριν από τους λόχους χωρίς να είναι εγγεγραμμένοι σε κανέναν από αυτούς. Ωστόσο το 1742 οι πρώτοι έξι από αυτούς είχαν καταγραφεί ως μέλη του 1^{ου} τζεμαάτ, ενώ ο αγάς των ντόπιων γενιτσάρων αναφερόταν ως τσορμπατζής του προαναφερθέντος λόχου, κάτι το οποίο δεν ίσχυε μισό αιώνα αργότερα. Μια αντίστοιχη αλλαγή στον τρόπο καταγραφής παρατηρείται και ως προς τους αξιωματικούς και αξιωματούχους αρκετών από τα ντόπια σώματα των οποίων η οργάνωση θα περιγραφεί παρακάτω. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς και για ποιο λόγο έγινε αυτή η αλλαγή ούτε αν αντικατοπτρίζει κάποια αλλαγή στον τρόπο διοίκησης του σώματος.

Ο δεύτερος στην ιεραρχία του σώματος μετά τον αγά και ένας από τους σημαντικότερους αξιωματικούς του Χάνδακα ήταν ο κεχαγιάς του σώματος (*kethüda*), ο οποίος ήταν πάντα και τσορμπατζής του 1^{ου} μπουλούκ,²⁰⁰ του

¹⁹⁶ Ο χαρακτηρισμός «χαλιφέ» αναφέρεται στους γραμματείς γενικά. Οπότε είναι δυνατό και ο γραμματέας του σώματος να χαρακτηρίζεται έτσι. Εδώ ωστόσο, επειδή υπάρχει ο σαφής χαρακτηρισμός «γραμματέας» δίπλα στο όνομα του προηγούμενου αξιωματούχου, υποθέτω πως ο γραμματέας που ονομάζεται απλώς «χαλιφέ» ήταν δεύτερος στην ιεραρχία των γραμματέων.

¹⁹⁷ Για τους απόστρατους ντουατζήδες, δες Shaw, *Ottoman Egypt*, 202-203 και παρακάτω την υποσημείωση 209.

¹⁹⁸ Το 1809 στα ιεροδικαστικά κατάστιχα γίνεται αναφορά σε έναν οντάμπαση, «μουτεβελή του σχολείου (*sibyan*) του τζαμιού Χατζή Αλί Πασά». Ωστόσο, ελλείψει άλλων πληροφοριών δεν είναι δυνατή η ταύτιση των δύο σχολείων· T.A.H.40: 45.

¹⁹⁹ Για το θεσμό του *terakki*, δες Shaw, *Ottoman Egypt*, 204-205· E. Erdoğan-Özünlü, “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: ‘Terakki’ Tevcihî”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 3/11 (2010), 238-244.

²⁰⁰ Η θέση αυτή δεν του δινόταν τυχαία, αλλά ακολουθούσε τον τρόπο οργάνωσης των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Συγκεκριμένα, στην Κωνσταντινούπολη ο κεχαγιάς του σώματος ήταν πάντα επικεφαλής του 1^{ου} μπουλούκ της εκεί οργάνωσης, στο οποίο μάλιστα ήταν εγγεγραμμένος και ο οθωμανός σουλτάνος· Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général*, 315.

πολυπληθέστερου λόχου των ντόπιων γενιτσάρων. Στα ιεροδικαστικά κατάστιχα του Χάνδακα είναι ανιχνεύσιμη και η ύπαρξη του αξιώματος του μπαστσαούση του σώματος, αλλά δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τη σημασία αυτού του αξιωματικού ούτε αν ήταν τσορμπατζής κάποιου λόχου.²⁰¹

Οι ντόπιοι γενίτσαροι του Χάνδακα είχαν τους δικούς τους στρατώνες στα βόρεια της πόλης, δυτικά της Πύλης της Άμμου.²⁰²

Μουσταχφιζάν

Το δεύτερο σε μέγεθος ντόπιο σώμα της φρουράς του Χάνδακα ήταν το σώμα των *μουσταχφιζάν* ή ντιζνταρλήδων. Οι *μουσταχφιζάν*, που αριθμούσαν το 1742 399 άτομα και από το 1777 μέχρι το 1819 από 394 έως 399, αποτελούνταν από 15 *μπολούκ* και οκτώ *τζεμαάτ*. Καθένα από τα 15 *μπολούκ* των στρατιωτών του σώματος την περίοδο 1791-1819 αποτελούνταν από 17 έως 23 άτομα και, σύμφωνα με τα απογραφικά κατάστιχα, είχε μοναδικό αξιωματικό και επικεφαλής του έναν *μπολούκμπαση*. Τα οκτώ *τζεμαάτ* εκτελούσαν βοηθητικές ή τεχνικές εργασίες και ήταν τα εξής: α. *τζεμαάτ των μεχτεράν* ή της μπάντας του στρατού (*mehteran*), β. *τζεμαάτ των καλαϊτζιγιάν*, καλαϊτζήδων ή γανωματήδων (*kalayciyan*), γ. *τζεμαάτ των ντοκμετζιγιάν*, ντοκμετζήδων ή ορυχαλκοχόων (*dökmeciyan*), δ. *τζεμαάτ των κουντακτσιγιάν*, κουνταξήδων ή υπευθύνων για την κατασκευή και επισκευή των κοντακιών του σώματος (*kundakciyan*), ε. *τζεμαάτ των μπενά* ή κτιστών (*benna*), στ. *τζεμαάτ των αχενγκεράν* ή σιδηρουργών (*ahengeran*), ζ. *τζεμαάτ των μιμαράν* ή αρχιτεκτόνων (*mimaran*) και, τέλος, η. *τζεμαάτ των ράχι αμπιάν* ή των τεχνικών της ύδρευσης (*rah-i abyan*).

Τα οκτώ αυτά *τζεμαάτ* είχαν από έναν επικεφαλής ενώ κάποια από αυτά στελεχώνονταν εν μέρει ή αποκλειστικά από χριστιανούς.²⁰³ Έτσι το *τζεμαάτ* της μπάντας του στρατού είχε επικεφαλής τον *σερμεχτέρ* (*sermehter*) και αποτελούνταν

²⁰¹ T.A.H.33: 99· T.A.H.41: 24.

²⁰² Για κάποιες αναφορές στους στρατώνες των ντόπιων γενιτσάρων, δες T.A.H.27: 34· T.A.H.15: 266· T.A.H.16: 361-382· T.A.H.20: 1· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 48-51, 211-213, 233· T.A.H.28: 71-72· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 239-242· T.A.H.32: 124· T.A.H.41: 19· Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 176-177.

²⁰³ Για μια αναφορά σχετική με τους διορισμούς χριστιανών σε διάφορα βοηθητικά σώματα του στρατού, δες Πρακτικίδη, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 43-44. Σύμφωνα με τον Πρακτικίδη, οι χριστιανοί αυτοί ήταν αφορολόγητοι, ισχυρισμός που ενισχύεται από τις πηγές T.A.H.22: 109· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 277· T.A.H.17: 152· T.A.H.19: 186-187· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 29, 106. Για διορισμούς χριστιανών στον οθωμανικό στρατό άλλων περιοχών, δες Gradeva, “Between Hinterland and Frontier”, 342-344· Tom Sinclair, “Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century”, στο *The Frontiers of the Ottoman World*, 216.

μαζί με τον επικεφαλής από επτά άτομα, όλα μουσουλμάνοι.²⁰⁴ Το *τζεμαάτ* των ορυχαλκοχόων είχε επικεφαλής έναν αρχιορυχαλκοχόο ή σερντοκμετζή (*serdökmeci*) και αποτελούνταν συνολικά από δύο μουσουλμάνους. Το *τζεμαάτ* των κονταξήδων είχε επικεφαλής τον *σερκουντακσί* (*serkundakci*) και αποτελούνταν συνολικά από πέντε άτομα, δύο εκ των οποίων χριστιανοί. Το *τζεμαάτ* των καλαϊτζήδων είχε επικεφαλής τον *σερκαλαϊτζή* (*serkalayci*) και αποτελούνταν συνολικά από 10 άτομα, ένα εκ των οποίων χριστιανός. Το *τζεμαάτ* των χριστών είχε επικεφαλής ένα χριστιανό αρχιχιτίστη ή *σερμπενά* (*serbenna*) και αποτελούνταν συνολικά από 13 άτομα, 12 εκ των οποίων χριστιανοί. Το *τζεμαάτ* των σιδηρουργών είχε επικεφαλής έναν αρχισιδηρουργό ή *σεραχενγκέρ* (*serahenger*) και αποτελούνταν συνολικά από 16 άτομα, 14 εκ των οποίων χριστιανοί.²⁰⁵ Το *τζεμαάτ* των αρχιτεκτόνων είχε επικεφαλής έναν αρχιαρχιτέκτονα ή *σερμιμάρ* (*sermimar*) και αποτελούνταν συνολικά από 10 άτομα, όλα χριστιανοί.²⁰⁶ Τέλος, το *τζεμαάτ* των τεχνικών της άρδευσης είχε επικεφαλής τον *σερράχι αμπιάν* (*serrah-i abyan*) και αποτελούνταν συνολικά από 6 άτομα, όλα μουσουλμάνοι.²⁰⁷

Οι αξιωματικοί και οι αξιωματούχοι του σώματος, οι οποίοι, τουλάχιστον από το 1791 και μετά, καταγράφονταν εκτός των *μπολούκ* και των *τζεμαάτ* ήταν 15: ο αγάς του σώματος και ντιζντάρης ή φρούραρχος του Χάνδακα (*dizdar*), ένας κεχαγιάς, ένας γραμματέας, ένας μαθητευόμενος γραμματέας, τρεις τσαούσηδες, ένας σημαιοφόρος, δύο ντουατζήδες, ένας χριστιανός *κεγιάλ* ή καταμετρητής (*keyyal*), πιθανώς σιταριού, ένας χριστιανός αρχιδιανομέας ή *σεριμπντάντ* (*seribdad*), πάλι πιθανώς σιταριού, ένας *σερκεμανί* ή αρχιτοξότης (*serkemani*)²⁰⁸ και ένας απόστρατος.²⁰⁹ Όπως συνέβαινε και με τους ντόπιους γενιτσάρους, το 1742 αυτοί οι

²⁰⁴ Για το κτήριο της μπάντας του στρατού, δες Τ.Α.Η.4: 162-166· Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 1, 249· Τ.Α.Η.16: 307· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 206-208. Για δαπάνες σχετικά με τη μπάντα, δες Τ.Α.Η.3: 257· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 349· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 363-364.

²⁰⁵ Για ένα μουσουλμάνο σιδηρουργό με τον τίτλο του *μπεσέ*, μάρτυρα σε δικαστική υπόθεση στην οποία μετέχει και ένας χριστιανός σιδηρουργός, δες Τ.Α.Η.40: 94.

²⁰⁶ Για το χριστιανό αρχιαρχιτέκτονα του Χάνδακα, δες Τ.Α.Η.15: 173, 261· Τ.Α.Η.16: 200, 361-382· Τ.Α.Η.20: 116· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 58, 64, 185, 211-213, 242· ΒΟΑ, C.AS.1133/50325.

²⁰⁷ Για μια καταχώριση από το οθωμανικό αρχείο του Αγίου Ματθαίου, σύμφωνα με την οποία το 1736 ο φρούραρχος του Χάνδακα παραχωρεί νερό στο μοναστήρι, δες Σαρηγιάννης-Σπυρόπουλος, «Το οθωμανικό αρχείο», 80.

²⁰⁸ Για τους τοξότες στην Κρήτη, δες Τ.Α.Η.7: 35· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 373· Τ.Α.Η.16: 60, 70, 115· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 132, 147-148· Τ.Α.Η.27: 21· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 129· J. P. de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και στις νήσους του Αρχιπελάγους*, μετ. Μ. Απέργης-Μ. Απέργη, Ηράκλειο 2003, 96.

²⁰⁹ Οι απόστρατοι στην περίπτωση των ντόπιων σωμάτων είναι ελάχιστοι και συνήθως καταγράφονται μεταξύ των αξιωματικών και αξιωματούχων. Αυτό συνέβαινε διότι οι ντόπιοι στρατιώτες διατηρούσαν τη θέση και το μισθό τους προσφέροντας ορισμένες υπηρεσίες ακόμα και μετά τη συνταξιοδότησή

αξιωματικοί και αξιωματούχοι καταγράφονταν ως μέλη του 1^{ου} *μπολούκ*, *μπολούκμπασης* του οποίου ήταν ο ντιζντάρης.

Εθελοντές του δεξιού και του αριστερού τομέα

Οι εθελοντές ή *σπαχήδες* του Χάνδακα χωρίζονταν σε δύο ανεξάρτητα σώματα, τους εθελοντές του δεξιού και τους εθελοντές του αριστερού τομέα (*gönüllüyan-i yemin, gönüllüyan-i yesar / sipahiyan-i yemin, sipahiyan-i yesar*). Το σώμα των εθελοντών του δεξιού τομέα, που αριθμούσε το 1742 230 και από το 1777 έως το 1819 231-233 στρατιώτες, αποτελούνταν το 1791-1819 από οκτώ *μπολούκ* 26-29 ατόμων, τα οποία είχαν από έναν *μπολούκμπαση* επικεφαλής.

Αντίστοιχα, το σώμα των εθελοντών του αριστερού τομέα, στο οποίο ανήκαν το 1742 239 στρατιώτες και το 1777-1819 232-234, αποτελούνταν το 1791-1819 επίσης από οκτώ *μπολούκ* 27-29 ατόμων τα οποία είχαν από έναν *μπολούκμπαση* επικεφαλής.

Τα σώματα των εθελοντών του δεξιού και του αριστερού τομέα είχαν το καθένα, τουλάχιστον από το 1791 και εξής, από 11 αξιωματικούς και αξιωματούχους, που δεν καταγράφονταν ως μέλη συγκεκριμένων λόγων: τον *αγά* του σώματος, έναν *κεχαγιά*, ένα *γραμματέα*, τέσσερεις *τσαούσηδες*, ένα *σημαιοφόρο* και τρεις *ντουατζήδες*.

Στα ιεροδικαστικά κατάστιχα είναι ανιχνεύσιμος ένας στρατώνας των εθελοντών του δεξιού τομέα, ο οποίος δυστυχώς δεν γνωρίζουμε που βρισκόταν ακριβώς.²¹⁰ Η ύπαρξη στρατώνα των εθελοντών του δεξιού τομέα πιθανότατα σημαίνει ότι αντίστοιχα υπήρχε και στρατώνας των εθελοντών του αριστερού τομέα.

Αζάπηδες του δεξιού και του αριστερού τομέα

Όπως και οι εθελοντές, έτσι και οι *αζάπηδες* του Χάνδακα χωρίζονταν σε δύο σώματα, του δεξιού και του αριστερού τομέα (*azaban-i yemin / azaban-i yesar*). Το πρώτο σώμα, που είχε το 1742 237 και το 1777-1819 233-237 άτομα, αποτελούνταν από οκτώ *ριγιασέτ* ή λόχους (*riyaset*) με 26-31 στρατιώτες ο καθένας. Ο κάθε λόχος είχε από ένα *ρεϊς* ή αρχηγό (*reis*) και έναν *οντάμπαση*.

τους (σε αυτήν την περίπτωση αναφέρονται στις πηγές ως «συνταξιούχοι» [*emekdar*]), οπότε δεν θεωρούνταν από τη διοίκηση ως στρατιώτες εν πλήρη αποστρατεία. Πλήρης απαλλαγή από κάθε υποχρέωση υπηρεσίας δινόταν μόνο σε ορισμένα άτομα ύστερα από σχετική έγκριση του πασά (τότε αναφέρονται στις πηγές ως «απόστρατοι» [*tekaüd, mütekaüd*] ή *ντουατζήδες* στην περίπτωση τιμητικής αποστρατείας). Για μια περίπτωση στην οποία ο διοικητής του Ρεθύμνου απαλλάσσει το 1818 από κάθε υπηρεσία ένα *συνταξιούχο* γέροντα στρατιώτη των εθελοντών του δεξιού τομέα και του αποδίδει τον τίτλο του αποστράτου, δες BOA, KK.d.827: 45. Για την καταγραφή του ίδιου στρατιώτη ως *ντουατζή* στο απογραφικό κατάστιχο του 1819, δες BOA, MAD.d.4624: 52.

²¹⁰ T.A.H.37: 32-33.

Το σώμα των αζάπηδων του αριστερού τομέα το 1742 είχε 230 και το 1777-1819 237-238 άτομα. Αποτελούνταν από οκτώ *ριγιασέτ* των 28-29 ατόμων και είχαν από ένα *ρεΐς* αρχηγό και από έναν οντάμπαση. Η ύπαρξη ονταμπασήδων στους λόχους πιθανώς δηλώνει την ύπαρξη στρατώνων των δύο σωμάτων.

Τόσο το σώμα των αζάπηδων του δεξιού τομέα όσο και εκείνο του αριστερού είχαν από 12 αξιωματικούς και αξιωματούχους που δεν υπάγονταν σε συγκεκριμένους λόχους: έναν αγά, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, ένα *χαλιφέ*, τέσσερεις τσαούσηδες, ένα σημαιοφόρο, ένα *τουγντάρ* ή σημαιοφόρο λαβάρου με μία ιππουρίδα (*tuğdar*), έναν ντουατζή και ένα συνταξιούχο. Η παλαιότερη πηγή που τους παραθέτει εκτός των λόχων χρονολογείται στα 1791.

Σώματα πύργων και προπυργίων

Έξι από τους πύργους και τα προπύργια του φρουρίου του Χάνδακα φρουρούνταν από σώματα στρατιωτών που έφεραν τα ονόματά τους. Αυτά ήταν: α. το σώμα του Μεγάλου Πύργου ή Κουλέ του Νερού (*Kule-i Ab-i Kebir / Kule-i Ma-i Kebir*), του μεγάλου δηλαδή πύργου του λιμανιού της πόλης, του σημερινού «Κουλέ», β. το σώμα της Λευκής Τάμπιας ή του Λευκού Προπυργίου (*Ak Tabya / Tabya-i Sefid*), γ. το σώμα της Πέτρινης Τάμπιας ή του Πέτρινου Προπυργίου (*Taşlı Tabya / Tabya-i Sengin*), δ. το σώμα της Ματωμένης Τάμπιας ή του Ματωμένου Προπυργίου (*Kanlı Tabya / Tabya-i Huni*), ε. το σώμα της Κόκκινης Τάμπιας ή του Κόκκινου Προπυργίου (*Kızıl Tabya / Tabya-i Surh*), και στ. το σώμα του Μικρού Πύργου του Νερού, του μικρού δηλαδή πύργου του λιμανιού, αλλιώς γνωστού και ως Καινούργιου Κουλέ (*Kule-i Ab-i Sagir / Kule-i Ma-i Sagir / Kule-i Cedid*). Οι στρατιώτες των παραπάνω σωμάτων, που τουλάχιστον από το 1791 και μετά καταγράφονται ως «στρατιώτες» (*neferat*), τουλάχιστον πριν από το 1777 αναφέρονταν ως «μουσταχιζάν», κάτι το οποίο σημαίνει πως ίσως βρίσκονταν υπό τις διαταγές του ντιζντάρη του Χάνδακα. Ακόμα και τότε ωστόσο καταγράφονταν ξεχωριστά από το σώμα των *μουσταχιζάν* που προαναφέρθηκε.

Το σώμα του Μεγάλου Πύργου του Νερού είχε το 1742 144 άτομα και το διάστημα 1777-1819 από 140 έως 144. Αποτελούνταν από τέσσερα *μπολούκ* των 29-40 ατόμων που είχαν αρχηγό από έναν μπολούκμπαση το καθένα και από ένα *τζεμαάτ* των *φενερτζιγιάν* ή υπαλλήλων του φάρου που υπήρχε στον πύργο (*fenerciyan*). Το *τζεμαάτ* αποτελούνταν από τέσσερα άτομα με αρχηγό ένα *σερφενερτζή* ή επικεφαλής των υπαλλήλων του φάρου (*serfenerci*). Τουλάχιστον από το 1791, εκτός των

μπολούκ και του *τζεμαάτ* καταγράφονταν τέσσερεις αξιωματικοί και αξιωματούχοι του σώματος: ο αγάς, ένας κεχαγιάς και δύο ντουατζήδες.

Το σώμα της Λευκής Τάμπιας είχε σταθερά 139 άτομα και αποτελούνταν, όπως και το σώμα του Μεγάλου Πύργου του Νερού, από τέσσερα *μπολούκ* των 24 έως 31 ατόμων, που είχαν αρχηγό έναν *μπολούκ*μπαση το καθένα. Τουλάχιστον από το 1791, εκτός των τεσσάρων *μπολούκ* καταγράφονταν πέντε αξιωματικοί και αξιωματούχοι του σώματος: ένας αγάς, ένας κεχαγιάς, ένας ντουατζής, ένας απόστρατος και ένας γραμματέας.

Το σώμα της Πέτρινης Τάμπιας είχε το 1742 95 στρατιώτες και το 1777-1819 από 92 έως 95 στρατιώτες. Τα τέσσερα *μπολούκ* του σώματος είχαν από έναν *μπολούκ*μπαση αρχηγό και 20-25 άτομα το καθένα. Τουλάχιστον από το 1791, εκτός των *μπολούκ* καταγράφονταν τέσσερεις αξιωματικοί και αξιωματούχοι: ένας αγάς, ένας κεχαγιάς, ένας γραμματέας και ένας απόστρατος.

Το σώμα της Ματωμένης Τάμπιας είχε το 1742 91 άτομα και το 1777-1819 από 84 έως 88 άτομα. Τα τέσσερα *μπολούκ* του σώματος είχαν από 20 έως 22 άτομα και έναν *μπολούκ*μπαση το καθένα. Τουλάχιστον από το 1791, εκτός των *μπολούκ* καταγράφονταν πέντε αξιωματικοί και αξιωματούχοι: ένας αγάς, ένας κεχαγιάς, ένας γραμματέας, ένας σημαιοφόρος και ένας τσαούσης.

Το σώμα της Κόκκινης Τάμπιας αριθμούσε το 1742 80 στρατιώτες και από το 1777 έως το 1819 από 78 έως 80 στρατιώτες. Τα τέσσερα *μπολούκ* του είχαν από 17 έως 19 άτομα και από έναν *μπολούκ*μπαση το καθένα. Τουλάχιστον από το 1791, εκτός των *μπολούκ* το σώμα είχε επτά αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν αγά, έναν κεχαγιά, δύο τσαούσηδες, έναν ντουατζή, ένα σημαιοφόρο και ένα γραμματέα.

Τέλος, το σώμα του Μικρού Πύργου του Νερού αριθμούσε το 1742 33 άτομα και το 1777-1819 33-36 άτομα. Αποτελούνταν μόνο από ένα *μπολούκ* με αξιωματικούς έναν *μπολούκ*μπαση, ο οποίος ήταν και κεχαγιάς του σώματος, έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο, έναν αρχικανονιέρη (*sertopi*) και δύο κανονιέρηδες (*topi*). Τουλάχιστον από το 1791, εκτός του *μπολούκ* αυτού καταγράφονταν τέσσερεις αξιωματούχοι και αξιωματικοί: ένας αγάς, ένας γραμματέας, ένας ντουατζής και ένας απόστρατος.

Τζεμπετζήδες

Οι οπλοφύλακες του Χάνδακα αριθμούσαν το 1742 206 άτομα και την περίοδο 1777-1819 από 197 έως 205 στρατιώτες. Το σώμα είχε πέντε *μπολούκ* που είχαν από έναν *μπολούκ*μπαση και έναν οντάμπαση. Το πρώτο *μπολούκ* είχε, εκτός

από τον μπολούκμπαση, ο οποίος ήταν και κεχαγιάς του σώματος, και τον οντάμπαση, ένα χαζινεντάρη ή θησαυροφύλακα (*hazinedar*) και έναν ντουατζή. Τέλος, δύο στρατιώτες του, ένας *μουχαφίζ* ή φρουρός (*muhafiz*), πιθανώς του οπλοστασίου, και ένας *σερτζεμπέ* ή αρχιοπλοφύλακας (*sercebe*), αναφέρονταν ως διορισμένοι στην Ιεράπετρα, το φρούριο της οποίας, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν είχε σώμα οπλοφυλάκων. Το δεύτερο *μπολούκ*, αντίστοιχα, εκτός του μπολούκμπαση και του οντάμπαση είχε ένα σημαιοφόρο. Τουλάχιστον από το 1791, εκτός των πέντε *μπολούκ* καταγράφονταν εννιά αξιωματικοί και αξιωματούχοι: ένας *σερτζεμπέ* ή τζεμπετζήμπασης, αρχηγός του σώματος του Χάνδακα (*sercebe / cebecibaşı*), ένας γραμματέας, ένας συνταξιούχος, ένας *σερπιρί* ή αρχηγός των πρεσβύτερων (*serpiri*), ένας σημαιοφόρος,²¹¹ ένας τσαούσης και ένας ντουατζής. Στα κατάστιχα του 1810 και εξής καταγράφεται επίσης μία γυναίκα, πιθανώς χήρα ή κόρη κάποιου νεκρού αξιωματούχου με δικαίωμα στο μισθό του.

Οι τζεμπετζήδες ήταν ένα από τα σώματα του Χάνδακα που είχαν δικό τους στρατώνα, ο οποίος βρισκόταν στα νοτιοδυτικά της πόλης στην περιοχή Γενί Καπί.²¹²

Τοπσήςδες του δεξιού και του αριστερού τομέα

Οι κανονιέρηδες του Χάνδακα χωρίζονταν, όπως και οι εθελοντές και οι αζάπηδες, σε δύο σώματα, ένα του δεξιού και ένα του αριστερού τομέα (*topi-yi yemin / topi-yi yesar*). Το σώμα των κανονιέρηδων του δεξιού τομέα του Χάνδακα αριθμούσε το 1742 209 στρατιώτες και το 1795-1819 206-207.²¹³ Το σώμα είχε πέντε *μπολούκ* στα οποία, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στα υπόλοιπα σώματα που αναφέρθηκαν μέχρι εδώ, καταγράφονταν όλοι ανεξαιρέτως οι αξιωματικοί και οι αξιωματούχοι του. Έτσι το πρώτο και πιο πολυάριθμο *μπολούκ* του σώματος είχε μπολούκμπαση τον *σερτοπί*, τοπτσήμπαση ή αγά του σώματος (*sertopi / torçibaşı*), ενώ σε αυτό ανήκαν επίσης ο γραμματέας του σώματος, δύο τσαούσηδες, ένας οντάμπασης, ένας σημαιοφόρος και ένας ντουατζής. Το δεύτερο *μπολούκ* είχε μπολούκμπαση τον κεχαγιά του σώματος, ενώ διέθετε και έναν οντάμπαση. Το τρίτο *μπολούκ*, εκτός από έναν μπολούκμπαση και έναν οντάμπαση, περιλάμβανε και τον τοπτσήμπαση της Ιεράπετρας, η οποία δεν είχε σώμα κανονιέρηδων. Το τέταρτο και

²¹¹ Για αυτόν τον αξιωματικό, δες και T.A.H.40: 108.

²¹² Για κάποιες αναφορές σε αυτόν τον στρατώνα, δες T.A.H.15: 65· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 6· T.A.H.31: 25-26· T.A.H.37: 32-33· Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 176-177. Για το οπλοστάσιο του Χάνδακα και τα πολεμοφόδια που φυλάσσονταν σε αυτό, δες T.A.H.33: 48-49.

²¹³ Για το 1777 γνωρίζουμε ότι και τα δύο σώματα των τοπτσήςδων αριθμούσαν μαζί 397 στρατιώτες, αλλά δυστυχώς δεν έχουμε στοιχεία για το καθένα ξεχωριστά· BOA, D.BŞM.d.4755: 2.

το πέμπτο *μπολούκ*, τέλος, είχαν μόνο από έναν *μπολούκ* και έναν *οντάμπαση*. Οι λόχοι στελεχώνονταν από 33 έως 65 άτομα ο καθένας.

Το σώμα των κανονιέρηδων του αριστερού τομέα αριθμούσε το 1742 192 στρατιώτες και την περίοδο 1795-1819 186-188. Όπως και το σώμα του δεξιού τομέα, αποτελούνταν από πέντε *μπολούκ*, στα οποία ανήκαν όλοι οι αξιωματικοί και οι αξιωματούχοι του. Έτσι, το πρώτο και πολυπληθέστερο *μπολούκ* είχε *μπολούκ* και τον αγά του σώματος, ενώ επίσης στις τάξεις του είχε τον γραμματέα του σώματος, έναν *οντάμπαση*, έναν *τσαούση* και ένα *σημαιοφόρο*. Το δεύτερο *μπολούκ* είχε *μπολούκ* και τον *κεχαγιά* του σώματος, ενώ διέθετε επίσης έναν *τσαούση*, ένα *σημαιοφόρο* και έναν *οντάμπαση*. Οι υπόλοιποι τρεις λόχοι είχαν από έναν *μπολούκ* και έναν *οντάμπαση*. Τα πέντε *μπολούκ* στελεχώνονταν από 30 έως 57 άτομα το καθένα.²¹⁴

Οι *τοπτσήδες* του Χάνδακα είχαν τον στρατώνα τους στα ανατολικά του φρουρίου κοντά στους στρατώνες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, απέναντι από το *χυτήριο κανονιών* ή *τοπχανέ* (*tophane*) που βρισκόταν δίπλα στην Πύλη της Λευκής Τάμπιας.²¹⁵

Κουμπαρατζήδες, λαγουμιτζήδες, λιμενικοί, μπαρουτσήδες, ντολαπτσήδες

Τα μέλη των πέντε αυτών σωμάτων δεν χωρίζονταν σε λόχους και καταγράφονταν πάντα μαζί με τους αξιωματικούς τους.

Οι *κουμπαρατζήδες* του Χάνδακα ήταν το 1742 30 άτομα και την περίοδο 1777-1819 29-30 άτομα. Είχαν ένα *σερχουμπαρα* ή *αρχιβομβιστή* (*serhumbara*), έναν *κεχαγιά*, ένα *γραμματέα* και έναν *τσαούση*.

Οι *λαγουμιτζήδες* ήταν το 1742 28 και το 1777-1819 29 άτομα. Είχαν έναν *αγά* και ένα *χαλιφέ*.

Οι *λιμενικοί* από το 1742 έως το 1819 ήταν 12 άτομα, είχαν αρχηγό ένα *σερλιμάν*, *λιμάν ρεϊσί* ή *λιμενάρχη* (*serliman / liman reisi*) και έναν *οντάμπαση*, οι οποίοι ήταν *μουσουλμάνοι*. Οι υπόλοιποι 10 *λιμενικοί* ήταν *χριστιανοί*.

Οι *μπαρουτσήδες* ήταν από το 1742 έως το 1819 20 άτομα. Είχαν αρχηγό ένα *σερμπαρουτσί* ή *αρχιμπαρουτσή* (*serbarutci*) και ένα *γραμματέα*, που ήταν και οι δύο *μουσουλμάνοι*. Από τους υπόλοιπους 18 *μπαρουτσήδες*, οι 14 ήταν *χριστιανοί*.

²¹⁴ Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, στο σώμα των *τοπτσήδων* υπηρετούν και *χριστιανοί*: T.A.H.11: 73· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 181.

²¹⁵ Για τον στρατώνα αυτόν, δες T.A.H.37: 32-33 και Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Kültürhanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, τ. 10, επιμ. Y. Dağlı-S. A. Kahraman-R. Dankoff, Κωνσταντινούπολη 2003, 231.

Οι ντολαπτσήδες ήταν το 1742 29 άτομα και από το 1777 έως το 1819 28-29. Αρχηγός τους ήταν ένας *σερντολάμπ* ή αρχικαθαριστής του λιμανιού (*serdolab*).²¹⁶

Π. Ιεράπετρα

Η Ιεράπετρα ήταν το τρίτο μικρότερο φρούριο της Κρήτης μετά τον Αλμυρό και την Κίσσαμο. Καθώς εκεί ήταν τοποθετημένα μόνο δύο σώματα ντόπιων, οι *μουσταχφιζάν* και οι *φαρισάν*, η συντήρηση και η φύλαξη των όπλων και των κανονιών ανετίθεντο στους λίγους *τζεμπετζήδες* και *τοπτσήδες* που αποστέλλονταν από τον Χάνδακα, οι οποίοι είχαν εκεί τους δικούς τους στρατώνες και εγκαταστάσεις.²¹⁷ Επικεφαλής όλων των στρατιωτών και διοικητής του φρουρίου, όπως στα περισσότερα φρούρια του νησιού όπου δεν έδρευε *πασάς*, ήταν ένας *μπέης* ή *μπασμπούγ* (*beğ / başbuğ*).²¹⁸

Μουσταχφιζάν

Οι *μουσταχφιζάν* της Ιεράπετρας ήταν ένα μικρό σώμα που είχε σταθερά 30 άτομα ως μέλη. Αυτά διαιρούνταν πάντα σε ένα *μπολούκ* 23 ατόμων με αρχηγό έναν *μπολούκμπαση* και σε μια ομάδα επτά αξιωματικών και αξιωματούχων που καταγράφονταν εκτός του *μπολούκ*. Αυτοί ήταν ο *αγάς* του σώματος και *ντιζντάρης* του φρουρίου,²¹⁹ ένας *κεχαγιάς*, ένας *γραμματέας*, ένας *τσαούσης*, ένας *ντουατζής*, ένας *σημαιοφόρος* και ένας *θυρωρός*. Οι *μουσταχφιζάν* της Ιεράπετρας είχαν στρατώνα εντός του φρουρίου.²²⁰

Φαρισάν

Οι *φαρισάν* της Ιεράπετρας είχαν το 1742 79 μέλη και το 1777-1819 76-78. Οι δυνάμεις τους χωρίζονταν σε τέσσερα *μπολούκ* των 14-18 ατόμων με έναν *μπολούκμπαση* το καθένα. Εκτός των *μπολούκ* καταγράφονταν πάντα εννιά αξιωματικοί και αξιωματούχοι: ένας *αγάς*, ένας *κεχαγιάς*, ένας *γραμματέας*, δύο

²¹⁶ Για μια καταχώριση όπου αυτός ο αξιωματικός χαρακτηρίζεται «ντολάμπ αγασί» (*dolab ağası*), δες Τ.Α.Η.43: 143.

²¹⁷ Για το *τζεμπεχανέ* ή *οπλοστάσιο* (*cebehane*) της Ιεράπετρας και τον στρατώνα των *τοπτσήδων*, δες Τ.Α.Η.33: 27-28.

²¹⁸ Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 40· Savary, *Letters on Greece*, 370. Βέβαια ενίοτε και ο διοικητής του Ρεθύμνου, που ήταν *πασάς* δύο και όχι *τριών* *ιππουρίδων* και έφερε τον τίτλο του *μιρμιράν* (*mirmiran*), χαρακτηριζόταν «μπέης». Τ.Α.Η.4: 315· Αίβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 2, 502· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 189-190· ό.π., τ. 3, 307.

²¹⁹ Για την έδρα του *ντιζντάρη* της Ιεράπετρας, δες Τ.Α.Η.33: 27-28.

²²⁰ Για τις εγκαταστάσεις και τον στρατώνα του σώματος των *μουσταχφιζάν*, δες ό.π.

τσαούσηδες, ένας σημαιοφόρος, ένας ντουατζής και δύο θυρωροί. Οι *φαρισάν* της Ιεράπετρας, όπως και οι *μουσταχιζάν*, είχαν στρατώνες εντός του φρουρίου.²²¹

III. Σπιναλόγκα

Η Σπιναλόγκα, παρά το μικρό της μέγεθος, είχε πολύ έντονη στρατιωτική παρουσία. Στη νησίδα ήταν εγκατεστημένα πέντε ντόπια στρατιωτικά σώματα στα οποία ενίοτε προσετίθεντο και οι υπάλληλοι των δύο τζαμιών του νησιού. Διοικητής του νησιού ήταν ένας μπέης ή *μπασμπούγ*, ο οποίος μάλλον προερχόταν από το σώμα των *μουσταχιζάν* του νησιού.²²²

Μουσταχιζάν

Οι *μουσταχιζάν* της Σπιναλόγκας αριθμούσαν 108 άτομα το 1742, 106 άτομα το 1762²²³ και 103-105 άτομα την περίοδο 1777-1819. Αποτελούνταν από τέσσερα *μπολούκ* και ένα *τζεμαάτ*. Τα τέσσερα *μπολούκ* είχαν 18-25 άτομα το καθένα και από έναν *μπολούκμπαση* ως αρχηγό. Το *τζεμαάτ* περιλάμβανε σιδηρουργούς, χτίστες, ξυλουργούς και ορυχαλκοχόους, συνολικά 9 άτομα, επτά από τα οποία ήταν χριστιανοί.²²⁴ Εκτός των *μπολούκ* και του *τζεμαάτ*, το σώμα είχε οκτώ αξιωματικούς και αξιωματούχους: τον αγά του σώματος και ντιζντάρη του φρουρίου, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο, ένα λιμενάρχη, ένα γραμματέα της δημόσιας σιταποθήκης (*katib-i enbar-i mîrî*) και έναν ντουατζή.²²⁵

Αζάπηδες

Οι *αζάπηδες* της Σπιναλόγκας αριθμούσαν 87 άτομα το 1742 και 86-89 άτομα το 1762-1819. Αποτελούνταν από τρία *μπολούκ* των 27-28 ατόμων, τα οποία είχαν επικεφαλής από έναν *μπολούκμπαση*. Εκτός των *μπολούκ*, καταγράφονταν πέντε

²²¹ Για τις εγκαταστάσεις και τον στρατώνες του σώματος των *φαρισάν*, δες ό.π.

²²² T.A.H.34: 171· BOA, C.AS.759/32007· T.A.H.2: 226· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 168. Κρίνοντας από το κατάστιχο BOA, MAD.d.3732, είναι δυνατό να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι ο μπέης δεν κατείχε το αξίωμα του εφ' όρου ζωής, καθώς στη σελίδα 51 του καταστίχου αναφέρονται έξι άτομα των *μουσταχιζάν* ως «πρώην αγάδες» (*ağa-yî sabik*). Ο αγάς στην περίπτωση αυτή μάλλον δεν είναι άλλος από τον μπέη, καθώς, με βάση την τυπολογία των απογραφικών καταστίχων, το άλλο άτομο στο οποίο θα μπορούσε να ανήκε ο τίτλος αυτός ήταν ο αγάς του σώματος των *μουσταχιζάν*, δηλαδή ο ντιζντάρης. Ωστόσο γνωρίζουμε ότι οι ντιζντάρηδες έφεραν το αξίωμά τους εφ' όρου ζωής και μπορούσαν να το διαχειρίζονται ως προσωπική τους περιουσία· BOA, C.AS.147/6511· T.A.H.27: 147· T.A.H.9: 217· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 137, 162-164· T.A.H.17: 48· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 177. Τέλος, το επιχείρημα αυτό ενισχύεται σημαντικά και από την πηγή BOA, HAT.340/19447, όπου δηλώνεται ρητά πως οι *μπασμπούγ* των στρατιωτών του νησιού υπό κανονικές συνθήκες δεν διορίζονταν για διάστημα άνω των δύο ετών. Πάντως στοιχεία από μια πηγή του 1793 μας δείχνουν ότι ο τότε μπέης κατείχε το αξίωμα για τουλάχιστον έξι χρόνια· T.A.H.34: 171.

²²³ BOA, C.AS.759/32007.

²²⁴ Το 1762 ήταν 10 και καταγράφηκαν ως πέντε σιδηρουργοί και πέντε ξυλουργοί· ό.π.

²²⁵ Ο ντουατζής απουσιάζει από τον κατάλογο του 1742.

αξιωματικοί και αξιωματούχοι: ο αγάς, ένας κεχαγιάς, ένας γραμματέας, ένας τσαούσης και ένας σημαιοφόρος. Το 1777 καταγράφηκαν μαζί με τους υπόλοιπους στρατιώτες 50 άτομα ως αζάπηδες του δεξιού τομέα, χωρίς να αναφέρεται η προέλευσή τους, ανεβάζοντας σημαντικά το συνολικό αριθμό των στρατιωτών του φρουρίου. Ωστόσο ο διορισμός αυτός φαίνεται ότι ήταν πρόσκαιρος, αφού δεν ξανασυναντάμε το σώμα αυτό σε κανένα άλλο κατάστιχο.

Τζεμπετζήδες

Οι τζεμπετζήδες του νησίδας αριθμούσαν 27 άτομα το 1742 και το 1762 και 26-30 το 1777-1819. Συγκροτούσαν ένα μόνο *μπολούκ* των 22-26 ατόμων με αρχηγό έναν μπολούκμπαση και τέσσερις αξιωματικούς και αξιωματούχους εκτός του *μπολούκ*: έναν αρχιοπλοφύλακα, ένα γραμματέα, ένα σημαιοφόρο και έναν τσαούση. Γνωρίζουμε ότι είχαν στρατώνα, κάτι το οποίο πιθανώς ίσχυε και για τα υπόλοιπα σώματα.²²⁶

Τοπτσήδες

Οι τοπτσήδες της Σπιναλόγκας αριθμούσαν 60 άτομα το 1742 και 58-60 το 1762-1819. Όλοι οι αξιωματικοί και αξιωματούχοι των κανονιέρηδων ανήκαν στα δύο *μπολούκ* του σώματος. Στο καθένα από τα δύο αυτά *μπολούκ* υπάγονταν 22-38 άτομα. Το πρώτο είχε μπολούκμπαση τον αρχικανονιέρη και αρχηγό του σώματος, ενώ διέθετε επίσης ένα γραμματέα του σώματος, έναν τσαούση, έναν οντάμπαση και ένα σημαιοφόρο. Το δεύτερο είχε μπολούκμπαση τον κεχαγιά του σώματος, έναν οντάμπαση και ένα χριστιανό αρχιορυχαλκοχόο (*serdökme*). Η ύπαρξη ονταμπασήδων πιθανώς φανερώνει τη στέγαση του σώματος σε δικούς τους στρατώνες.

Κουμπαρατζήδες

Τέλος, οι κουμπαρατζήδες της νησίδας αποτελούνταν σταθερά από 11 άτομα με αρχηγό έναν αρχιβομβιστή.

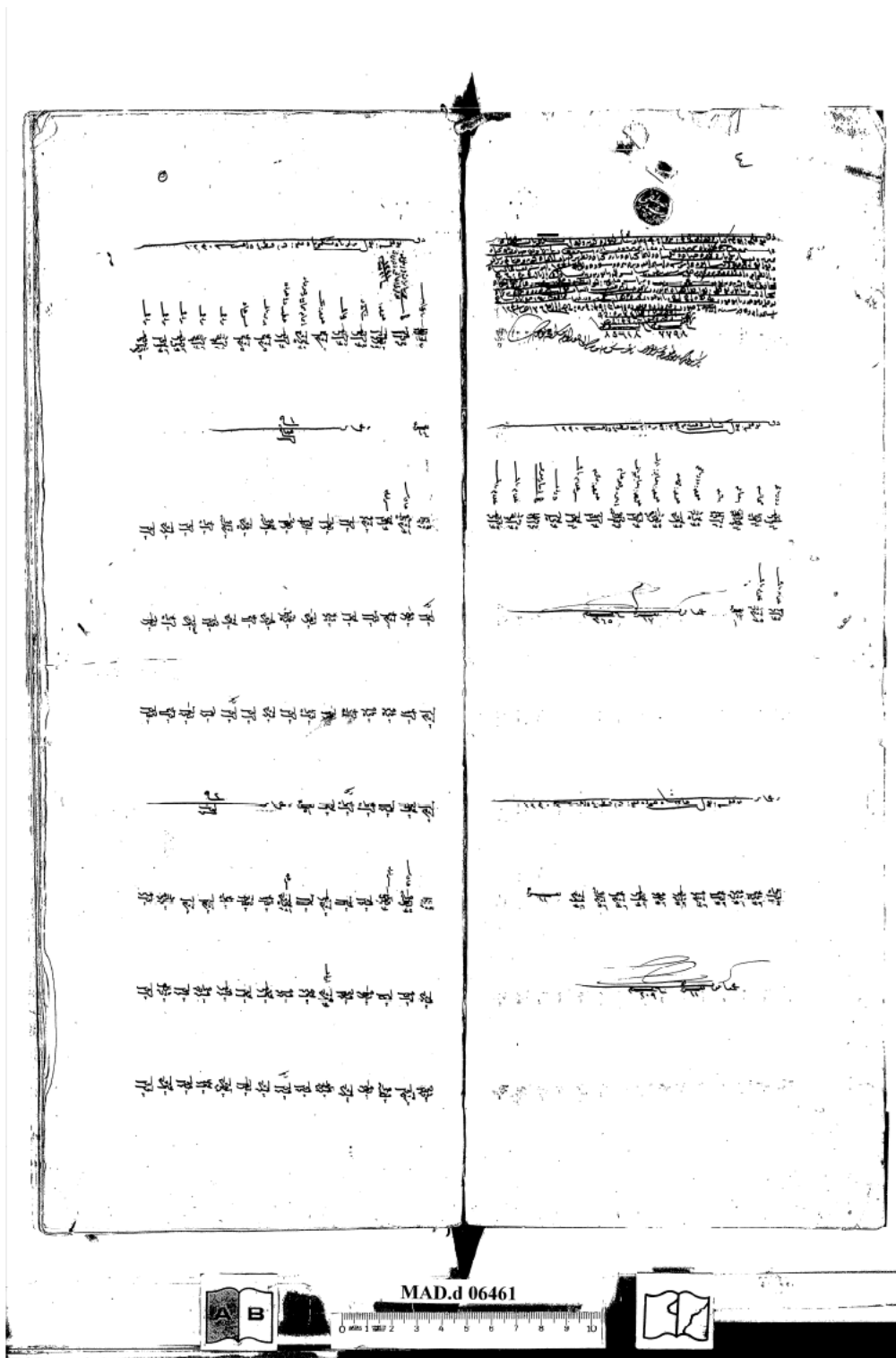
²²⁶ T.A.H.33: 66-67.

Πίνακας 2: Αριθμός των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακιού Χάνδακα, 1742-1819*

Πηγή	Χρονολογία	Χάνδακας	Ιεράπετρα	Σπιναλόγκα	Σύνολο
BOA, MAD.d.4449	1742	4.194	109	306	4.609
BOA, C.AS.759/32007	1762			301	
BOA, D.BŞM.d.4755	1777	4.194	109	347	4.650
BOA, MAD.d.3732	1791	4.135	106	308	4.549
BOA, MAD.d.7740	1807	δυσανάγνωστο	106	306	
BOA, MAD.d.4645	1810	4.154	106	306	4.566
BOA, MAD.d.6461	1815	4.158	106	294	4.558
BOA, MAD.d.4624	1819	4.159	106	294	4.559

* Στους αριθμούς έχουν συμπεριληφθεί οι λίγοι διοικητικοί αξιωματούχοι και οι εργαζόμενοι στα τεμένη και τους μεντρεσέδες των φρουριών που πληρώνονταν μαζί με τους στρατιώτες. Αυτοί επηρεάζουν σε κάποιο βαθμό τις αυξομειώσεις στους αριθμούς των ντόπιων σωμάτων της Σπιναλόγκας, καθώς άλλοτε συμπεριλαμβάνονταν στις απογραφές και άλλοτε όχι.

Εικόνα 3: Οι δύο πρώτες σελίδες του καταστίχου ΒΟΑ, MAD.d.6461 που καταγράφει τη μισθοδοσία των ντόπιων στρατιωτών της Κρήτης για το έτος 1815

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΡΕΘΥΜΝΟΥ: φρούρια Ρεθύμνου και Αλμυρού

I. Ρέθυμνο*Αυτοκρατορικοί γενίτσαροι*

Το Ρέθυμνο, όπως και ο Χάνδακας και τα Χανιά, είχε, εκτός των ντόπιων σωμάτων, και αυτοκρατορικούς γενίτσαρους. Όπως στον Χάνδακα, έτσι και στο Ρέθυμνο ο αριθμός τους μειώνεται αισθητά στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Έτσι, από 1.182 στρατιώτες το 1741 το σώμα αριθμούσε 887 άτομα το 1785.²²⁷

Δυστυχώς τα αναλυτικά κατάστιχα που αφορούν τους γενιτσάρους της πόλης σταματάνε το 1785 και, κατά συνέπεια, αδυνατούμε να μελετήσουμε με ακρίβεια τις εξελίξεις εντός του σώματος μετά από αυτό το έτος. Από τα στοιχεία που έχουμε ωστόσο, η οργάνωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Ρεθύμνου θυμίζει αρκετά εκείνη του Χάνδακα. Έτσι, και εδώ το σώμα αποτελείται από ονταλήδες, γιαμάκηδες και ομάδες προσωπικών φρουρών αξιωματικών.

Στο Ρέθυμνο ήταν διορισμένος πάντα μόνο ένας αυτοκρατορικός λόχος, ο οποίος, σύμφωνα με τον μεταγενέστερο και άρα όχι απόλυτα αξιόπιστο Ψιλάκη, είχε τον στρατώνα του κοντά στο λιμάνι της πόλης.²²⁸ Ο λόχος ο οποίος παρέμεινε στην πόλη περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο ήταν το 88^ο *τζεμαάτ*. Με την εξαίρεση τριών μεταθέσεών του, το 1759, το 1769 και το 1797,²²⁹ το 88^ο *τζεμαάτ* είχε συνεχή παρουσία στο Ρέθυμνο κατά την υπό εξέταση περίοδο, τουλάχιστον στα χρόνια για τα οποία έχουμε στοιχεία. Ο λόχος αριθμούσε 88 άτομα το 1750 και 76-79 άτομα από το 1769 έως το 1785.

Κατά τη διάρκεια των μεταθέσεων του προαναφερθέντος λόχου τουλάχιστον τρεις άλλοι λόχοι πέρασαν από το Ρέθυμνο για λίγα χρόνια ο καθένας: το 41^ο *τζεμαάτ* (1759-1761), το 31^ο *τζεμαάτ* (1761-πριν από το 1766) και το 4^ο *τζεμαάτ* (1797-;). Το 41^ο *τζεμαάτ* κατά την παραμονή του στην πόλη αριθμούσε 31 στρατιώτες και το 31^ο *τζεμαάτ* 64 στρατιώτες. Δυστυχώς, για τον αριθμό των στρατιωτών του 4^{ου} *τζεμαάτ* μετά την εγκατάστασή του στο Ρέθυμνο δεν έχουμε πληροφορίες. Πάντως κατά την

²²⁷ Η παρουσίαση του αριθμού και της οργάνωσης των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Ρεθύμνου για τα έτη 1750-1785 βασίζεται κατά κύριο λόγο στα παρακάτω κατάστιχα: BOA, MAD.d.6950· BOA, MAD.d.7015· BOA, MAD.d.5866· BOA, MAD.d.5552· BOA, MAD.d.6811· BOA, MAD.d.6280· BOA, MAD.d.17335· BOA, MAD.d.1717· BOA, MAD.d.17415· BOA, MAD.d.824· BOA, MAD.d.21189· BOA, MAD.d.17480· BOA, MAD.d.6351· BOA, MAD.d.17550.

²²⁸ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 73.

²²⁹ BOA, MAD.d.4281: 8· BOA, MAD.d.4281: 15· BOA, C.AS.1093/48239· BOA, C.AS.585/24615. Δυστυχώς δεν έχουμε ακριβείς πληροφορίες για το πόσο διήρκεσαν οι μεταθέσεις αυτές. Σίγουρα η πρώτη δεν διήρκεσε πάνω από επτά χρόνια και η δεύτερη πάνω από πέντε.

αναχώρησή του από το Ντεριγιέ²³⁰ το 1796 μόνο 15 άτομα καταγράφεται ότι θα μετακινούνταν στο Ρεθύμνο.²³¹ Τα αξιώματα που απαντούν εντός των λόχων είναι ίδια με αυτά που έχουν περιγραφεί στην περίπτωση του Χάνδακα.

Οι γιαμάκηδες του Ρεθύμνου, όπως συνέβαινε και στον Χάνδακα, χωρίζονταν στους γιαμάκηδες του γραμματέα και στους γιαμάκηδες του αγά του σώματος και είχαν έναν οντάμπαση, ενώ γνωρίζουμε και την ύπαρξη ντουατζήδων ανάμεσά τους.²³² Οι γιαμάκηδες του γραμματέα την περίοδο 1750-1785 αποτελούνταν από 187-243 άτομα, ενώ οι γιαμάκηδες του αγά την ίδια περίοδο από 480-618 άτομα. Όπως και στον Χάνδακα, οι απόστρατοι των αυτοκρατορικών γενιτσάρων συμπεριλαμβάνονταν σε αυτήν την κατηγορία και για την ακρίβεια στους γιαμάκηδες του αγά. Το έτος 1785 οι απόστρατοι του σώματος καταγράφονται χωριστά από τους υπόλοιπους γιαμάκηδες ως «τζεμαάτ των αποστράτων των γιαμάκηδων» (*cemaat-i tekaüid-i yamakan*) και έτσι έχουμε τη δυνατότητα να υπολογίσουμε τον αριθμό τους. Είναι 234 άτομα σε ένα σύνολο 887 ατόμων, περίπου το 26% των γενιτσάρων της πόλης.

Στο σώμα συμπεριλαμβάνονταν και ομάδες φρουρών διαφόρων αξιωματικών του σώματος, κυρίως τσαούσηδων, των οποίων ο αριθμός μειωνόταν με την πάροδο του χρόνου. Έτσι, από 13 ομάδες το 1750 που αριθμούσαν συνολικά 284 άτομα, το 1785 βρίσκουμε οκτώ ομάδες που αριθμούσαν μόνο 58 άτομα. Οι περισσότεροι τσαούσηδες που αναφέρονται ως αρχηγοί αυτών των ομάδων ανήκαν στο 5^ο *μπολούκ*, το *μπολούκ* του μπαστσαούση όλου του στρατού των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Αυτοκρατορίας. Εκτός από τους απλούς τσαούσηδες, προσωπικές φρουρές είχαν δύο ακόμα αξιωματικοί: ο μπαστσαούσης του Ρεθύμνου και τουλάχιστον από το 1759 μέχρι το 1785 ένας *σαγκίρντ Αλί χαλιφέ*. Όπως και στον Χάνδακα, το πιθανότερο είναι οι ομάδες που βρίσκονταν υπό τη διοίκηση τσαούσηδων να αποτελούσαν αγγελιοφόρους και εκπροσώπους του σώματος σε υποθέσεις που το αφορούσαν.

Και στο Ρεθύμνο δυο ήταν οι σημαντικότεροι αξιωματικοί που βρίσκονταν επικεφαλής όλου του σώματος: ο αγάς και ο γραμματέας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων με τρίτο στην ιεραρχία τον μπαστσαούση.

²³⁰ Το όνομα Ντεριγιέ πιθανώς αναφέρεται στην πόλη Ντιριγιά που βρίσκεται κοντά στο σημερινό Ριγιάντ της Σαουδικής Αραβίας: T. Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Άγκυρα 2006, 148.

²³¹ BOA, C.AS.534/22328.

²³² Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Ν. Ρεθύμνης (στο εξής Γ.Α.Κ./Α.Ν.Π.), R.-F.210A/4· Βαρούχα- Χαιρέτη, *Δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου*, 32-33.

Πίνακας 3: Αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Ρεθύμνου, 1741-1818

Πηγή	Χρονολογία	Αριθμός γενιτσάρων με πλήρεις αποδοχές	Συνολικός αριθμός γενιτσάρων
BOA, MAD.d.6568: 389-403	1741	1.050	1.182
BOA, MAD.d.6950: 657-668 BOA, MAD.d.7015: 549-560	1750	934	1.095
BOA, MAD.d.5866: 1107-1120 BOA, MAD.d.5552: 601-614	1758	862	956
BOA, MAD.d.6811: 597-610	1760	826	930
BOA, MAD.d.6280: 691-704	1762	909	981
BOA, MAD.d.17335: 82-95	1766	915	999
BOA, MAD.d.1717: 815-828 BOA, MAD.d.17415: 343-356	1774	761	998
BOA, MAD.d.824: 663-676 BOA, MAD.d.21189: 1-14	1776	653	942
BOA, MAD.d.17480: 126-139	1781	559	919
BOA, MAD.d.6351: 419-432	1782	536	902
BOA, MAD.d.17550: 84-100	1784	522	888
BOA, MAD.d.17550: 84-100	1785	515	887
BOA, C.AS.1031/45233	1818	406	

Μουσταχιζάν

Το Ρέθυμνο είχε 10 ντόπια σώματα με μεγαλύτερο το σώμα των *μουσταχιζάν*, που είχε 142 στρατιώτες το 1742 και 139-142 το 1777-1819.²³³ Οι *μουσταχιζάν* χωρίζονταν σε τέσσερα *μπολούκ* και δύο *τζεμαάτ*. Το κάθε *μπολούκ* είχε την περίοδο 1791-1819 από 30-33 άτομα και από έναν *μπολούκμπαση* επικεφαλής. Τα δύο *τζεμαάτ* ήταν της μπάντας του στρατού και των *χτιστών*. Το πρώτο αποτελούνταν από τέσσερα άτομα με επικεφαλής ένα *σερμεχτέρ* και το δεύτερο από πέντε άτομα, όλοι χριστιανοί.

Εκτός των λόχων καταγράφονταν οκτώ αξιωματικοί: ο αγάς του σώματος και ντιζντάρης του Ρεθύμνου, ένας γραμματέας, ένας *κεχαγιάς*, ένας *σαγκίρντ*, δύο *τσαούσηδες*, ένας *σημαιοφόρος* και ένας *λιμενάρχης*.

Εθελοντές του δεξιού και του αριστερού τομέα

Οι εθελοντές του Ρεθύμνου χωρίζονταν σε δύο σώματα, του δεξιού και του αριστερού τομέα. Οι εθελοντές του δεξιού τομέα είχαν 70 άτομα το 1742 και 69-70 το 1777-1819. Αποτελούνταν από δύο *μπολούκ*, που την περίοδο 1791-1819 είχαν 31-32 άτομα και έναν *μπολούκμπαση* το καθένα. Εκτός των δύο *μπολούκ* το σώμα είχε οκτώ αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν *αγά*, έναν *κεχαγιά*, ένα *γραμματέα*, δύο *τσαούσηδες*, ένα *σημαιοφόρο* και δύο *ντουατζήδες*.

Οι εθελοντές του αριστερού τομέα είχαν 62 άτομα το 1742 και 61-62 το 1777-1819. Αποτελούνταν και αυτοί από δύο *μπολούκ* που την περίοδο 1791-1819 είχαν 27-28 άτομα και από έναν *μπολούκμπαση* επικεφαλής το καθένα. Εκτός των δύο *μπολούκ* το σώμα είχε επτά αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν *αγά*, έναν *κεχαγιά*, ένα *γραμματέα*, δύο *τσαούσηδες*, ένα *σημαιοφόρο* και έναν *ντουατζή*.

Αζάπηδες

Οι *αζάπηδες* του Ρεθύμνου, 113 το 1742 και 112-113 το 1777-1819, αποτελούνταν από τέσσερα *μπολούκ* που είχαν από έναν *μπολούκμπαση* επικεφαλής. Τα *μπολούκ* αυτά είχαν την περίοδο 1791-1819 από 24-26 άτομα το καθένα. Εκτός των *μπολούκ* το σώμα είχε επτά αξιωματικούς και αξιωματούχους, έναν *αγά*, έναν *κεχαγιά*, ένα *γραμματέα*, έναν *τσαούση*, ένα *σημαιοφόρο*, έναν *τουγντάρ* και έναν *ντουατζή*.

Σώματα πύργων και προφυργίων

²³³ Οι περισσότερες πληροφορίες που παρατίθενται εδώ σχετικά με τον αριθμό και την οργάνωση των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακίου Ρεθύμνου προέρχονται από τα κατάστιχα BOA, MAD.d.4449· BOA, MAD.d.3732· BOA, MAD.d.7740· BOA, MAD.d.4645· BOA, MAD.d.6461· BOA, MAD.d.4624· BOA, D.BŞM.d.4755· T.A.H.48.

Στο Ρεθύμνο δύο σώματα υπηρετούσαν σε έναν πύργο και ένα προπύργιο. Ο πύργος ήταν ο Πύργος του Λιμανιού (*Kule-i Liman*)²³⁴ και το σώμα που υπηρετούσε εκεί αποτελούνταν από τρία *μπολούκ* 20-22 ατόμων το 1791-1819 με έναν μπολούκμπαση επικεφαλής το καθένα. Το σώμα είχε 68 στρατιώτες σε όλες τις απογραφές και έξι αξιωματικούς και αξιωματούχους εκτός των *μπολούκ*: έναν αγά, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο και έναν ντουατζή.

Το προπύργιο ήταν το Καινούργιο Προπύργιο ή Καινούργια Τάμπια (*Tabya-i Cedid*). Το σώμα του προπυργίου είχε 28 άτομα το 1742 και 29 το 1777-1819. Αποτελούνταν από μόνο ένα *μπολούκ* 25 ατόμων το 1791-1819 με έναν μπολούκμπαση επικεφαλής και τέσσερις αξιωματικούς εκτός *μπολούκ*: έναν αγά, έναν κεχαγιά, έναν τσαούση και ένα σημαιοφόρο.

Τζεμπετζήδες

Οι οπλοφύλακες του Ρεθύμνου ήταν 43 το 1742 και 42 το 1777-1819. Αποτελούνταν από μόνο ένα *μπολούκ* που το 1791-1819 είχε 38 άτομα, έναν μπολούκμπαση επικεφαλής, ένα χριστιανό σιδηρουργό και ένα γραμματέα. Εκτός του *μπολούκ* το σώμα είχε τέσσερις αξιωματικούς: έναν τζεμπετζήμπαση, έναν κεχαγιά, ένα σημαιοφόρο και έναν τσαούση.

Τοπσήςδες

Οι κανονιέρηδες του Ρεθύμνου ήταν 94 το 1742 και 92-94 το 1777-1819. Συγκροτούσαν τέσσερα *μπολούκ* και ένα *τζεμαάτ* ξυλουργών (*cemaat-i neccaran*). Τα τέσσερα *μπολούκ* είχαν το 1791-1819 από 19 έως 21 άτομα και έναν μπολούκμπαση επικεφαλής το καθένα. Εκτός των *μπολούκ* καταγράφονται έξι αξιωματικοί και αξιωματούχοι: ένας τοπσήςμπασης, ένας κεχαγιάς, ένας γραμματέας, ένας σημαιοφόρος, ένας τσαούσης και ένας ντουατζής.

Κουμπαρατζήδες και λιμενικοί

Αυτά τα δύο μικρά σώματα δεν χωρίζονταν σε *μπολούκ*. Οι κουμπαρατζήδες ήταν σε όλες τις απογραφές, εκτός από μία, έξι άτομα με αρχηγό έναν αρχιβομβιστή. Στην απογραφή του 1819 ο αριθμός τους ανεβαίνει στα 55 άτομα, ένα φαινόμενο που θα προσπαθήσω να εξηγήσω στην επόμενη ενότητα. Οι άλλοι αξιωματούχοι του σώματος ήταν ένας *χαλιφέ* και ένας ντουατζής.

²³⁴ Σε μια επιτύμβια στήλη από το Ρεθύμνο ο πύργος αναφέρεται και ως «Πύργος του Νερού» (*Kule-i Ab*). Για λεπτομέρειες σχετικά με αυτήν τη στήλη, δες http://digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_stele_display.php?l=2&id=209. Για μία ακόμα αναφορά στον «Πύργο του Νερού» του Ρεθύμνου, δες Τ.Α.Η.37: 97.

Οι λιμενικοί ήταν σε όλες τις απογραφές 15 άτομα με αρχηγό ένα λιμενάρχη και έναν οντάμπαση, η ύπαρξη του οποίου πιθανώς να δηλώνει και την ύπαρξη στρατώνα του σώματος.

II. Αλμυρός

Ο Αλμυρός ήταν το μικρότερο φρούριο της Κρήτης και βρισκόταν στον ναχιγέ Αποκόρωνα, που αποτελούσε διοικητική υποδιαίρεση του σαντζακιού των Χανίων και όχι του Ρεθύμνου. Ωστόσο σε όλες τις απογραφές φαίνεται να εξαρτάται στρατιωτικά από το Ρέθυμνο και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο παρατίθεται εδώ.²³⁵ Ίσως το γεγονός ότι βρισκόταν πιο κοντά στην πόλη του Ρεθύμνου από ό,τι στα Χανιά, αλλά και το ότι από τα Χανιά εξαρτώνταν διοικητικά τρία μικρότερα φρούρια ενώ από το Ρέθυμνο κανένα, να έπαιξαν ρόλο για αυτήν τη διοικητική ρύθμιση.

Μουσταχφιζάν

Ο Αλμυρός είχε μόνο ένα στρατιωτικό σώμα, τους *μουσταχφιζάν*, οι οποίοι αριθμούσαν 65 άτομα το 1742 και 59-60 άτομα το 1777-1819. Οι *μουσταχφιζάν* του Αλμυρού ήταν οργανωμένοι σε ένα μόνο *μπολούκ* με αξιωματικούς και αξιωματούχους έναν *μπολούκμπαση*, έναν *ντουατζή* και έναν *τσαούση*. Ο λόχος αυτός αριθμούσε την περίοδο 1791-1819 53-54 άτομα. Εκτός του λόχου οι *μουσταχφιζάν* είχαν τους παρακάτω αξιωματικούς και αξιωματούχους: τον *αγά* και *ντιζντάρη* του φρουρίου, έναν *κεχαγιά*, ένα *χαλιφέ*, ένα *μουεζίνη*, έναν *καγίμη* ή *φροντιστή τζαμιού (kayyim)* και ένα άτομο του οποίου το αξίωμα δεν αναφέρεται.

Το φρούριο του Αλμυρού είναι ένα από τα δύο μικρά φρούρια του νησιού – το άλλο είναι η Κίσσαμος – για τα οποία οι πηγές δεν αναφέρουν διοικητή-μπέη. Ίσως το μικρό μέγεθος του φρουρίου και η ύπαρξη μόνο ενός σώματος εκεί να μην έκανε επιτακτική την παρουσία ενός τέτοιου αξιωματούχου. Δεν θα ήταν απίθανο ωστόσο ο αξιωματούχος αυτός να υπήρχε, αλλά η παρουσία του να μην είναι ανιχνεύσιμη λόγω του μικρού αριθμού των σωζόμενων πηγών που αναφέρονται στο φρούριο.

²³⁵ Για τα προβλήματα που είχε δημιουργήσει η ρύθμιση αυτή στα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση, δεξ Τ.Α.Η.1: 132· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, 111-112.

Πίνακας 4: Αριθμός των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακιού Ρεθύμνου, 1742-1819

Πηγή	Χρονολογία	Ρεθύμνο	Αλμυρός	Σύνολο
BOA, MAD.d.4449	1742	641	65	706
BOA, D.BŞM.d.4755	1777	639	65	704
BOA, MAD.d.3732	1791	636	59	695
BOA, MAD.d.7740	1807	δυσανάγνωστο	59	
BOA, MAD.d.4645	1810	634	59	693
BOA, MAD.d.6461	1815	634	59	693
BOA, MAD.d.4624	1819	684	59	743

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΧΑΝΙΩΝ: φρούρια Χανίων, Κισσάμου, Γραμβούσας, Σούδας

I. Χανιά

Αυτοκρατορικοί γενίτσαροι

Τα Χανιά, η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη του νησιού μετά τον Χάνδακα, ήταν επίσης το δεύτερο σε μέγεθος και σημασία φρούριο της Κρήτης και ένα από τα τρία φρούρια στα οποία έδρευαν αυτοκρατορικοί γενίτσαροι. Το 1685 στο φρούριο καταγράφονται 1.735 γενίτσαροι.²³⁶ Ο αριθμός των στρατιωτών του σώματος, ακολουθώντας τη γενική τάση που επικρατούσε στο νησί, μειώθηκε σημαντικά από το τέλος του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα και εξής. Έτσι, από 1.801 άτομα που αριθμούσε το σώμα το 1741, το 1813 είχε μόλις 1.043 στρατιώτες στο δυναμικό του.²³⁷

Το αυτοκρατορικό γενιτσαρικό σώμα των Χανίων την υπό εξέταση περίοδο είχε σε διαφορετικές φάσεις από δύο έως έξι λόχους που έδρευαν στην πόλη. Οι λόχοι που είχαν την πιο μόνιμη παρουσία ήταν το 31^ο *τζεμαάτ* και το 22^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν*. Το 31^ο *τζεμαάτ* είχε στα χρόνια 1750-1785 64-67 στρατιώτες. Με μία μετάθεση στο Ρέθυμνο το 1761 και μία μετάθεση στη Ναύπακτο που έληξε το 1809 είναι ανιχνεύσιμο μέχρι και τα τελευταία χρόνια πριν από την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος.²³⁸

Το 22^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν*, εκτός από μια ανιχνεύσιμη μετάθεσή του το 1779 που δεν διήρκεσε περισσότερο από τρία χρόνια, βρισκόταν στα Χανιά τουλάχιστον από το 1759 μέχρι τα τελευταία χρόνια πριν από την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος.²³⁹ Το 1819 καταδικάστηκε σε δυσμενή μετάθεση αλλά η ποινή αυτή δεν εφαρμόστηκε.²⁴⁰ Τα χρόνια 1759-1785 αριθμούσε 42-72 στρατιώτες.

Το 4^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν* υπέστη τουλάχιστον δύο μεταθέσεις, μία που έλαβε χώρα κάποια στιγμή μεταξύ 1751 και 1759 και έληξε το 1760 και μία το 1779

²³⁶ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 329.

²³⁷ Η παρουσίαση του αριθμού και της οργάνωσης των αυτοκρατορικών γενιτσάρων των Χανίων για τα έτη 1750-1785 βασίζεται κατά κύριο λόγο στα παρακάτω κατάστιχα: BOA, MAD.d.6950· BOA, MAD.d.7015· BOA, MAD.d.5866· BOA, MAD.d.5552· BOA, MAD.d.6811· BOA, MAD.d.6280· BOA, MAD.d.1717· BOA, MAD.d.17415· BOA, MAD.d.824· BOA, MAD.d.17942· BOA, MAD.d.6351· BOA, MAD.d.17550.

²³⁸ BOA, C.AS.1155/51361· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 60.

²³⁹ Ο.π.

²⁴⁰ R. Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, Κέιμπριτζ και Λονδίνο 1837, 182-183.

που δεν διήρκεσε πάνω από τρία χρόνια.²⁴¹ Με την εξαίρεση των παραπάνω μεταθέσεων, το 4^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν* βρισκόταν σίγουρα στα Χανιά τουλάχιστον από το 1750 έως το 1785 έχοντας στο διάστημα αυτό 58-85 στρατιώτες.

Το 4^ο *μπολούκ*, το οποίο δεν πρέπει να συγχέεται με το 4^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν*, μετατέθηκε από τον Χάνδακα στα Χανιά το 1778 και παρέμεινε εκεί μέχρι και τα τελευταία χρόνια πριν από την κατάργηση του γενιτσαρικού θεσμού.²⁴² Τα έτη 1778-1785 στελεχωνόταν από 107-130 άτομα.

Το 4^ο *τζεμαάτ*, το οποίο δεν πρέπει να συγχέεται με το 4^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν* και το 4^ο *μπολούκ*, βρισκόταν στο Ρέθυμνο από το 1796 από όπου μετατέθηκε στα Χανιά κάποια χρόνια μετά για να παραμείνει εκεί μέχρι τα τελευταία χρόνια πριν από τη διάλυση του γενιτσαρικού σώματος. Δυστυχώς δεν έχουμε πληροφορίες για τον αριθμό των ατόμων που περιείχε ούτε για τον ακριβή χρόνο της μετάθεσής του στα Χανιά. Με σιγουριά ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι αυτή έλαβε χώρα τον 19^ο αιώνα.²⁴³

Το 26^ο *τζεμαάτ* είναι ένας από τους λόχους των Χανίων που ανέπτυξαν έντονη πολιτική δραστηριότητα, στην οποία θα αναφερθώ στο πέμπτο κεφάλαιο, κατά τα τελευταία χρόνια πριν από την κατάργηση του γενιτσαρικού θεσμού.²⁴⁴ Γνωρίζουμε ότι μετατέθηκε στα Χανιά το 1792, αλλά δυστυχώς δεν έχουμε πληροφορίες για τον αριθμό των στρατιωτών του.²⁴⁵

Το 29^ο *μπολούκ* διορίστηκε στα Χανιά το 1779²⁴⁶ και παρέμεινε στην πόλη τουλάχιστον μέχρι το 1785. Στα χρόνια που είναι ανιχνεύσιμη η παρουσία του στα Χανιά αριθμούσε 99-108 στρατιώτες.

Το 16^ο *μπολούκ* μετατέθηκε στα Χανιά το 1786.²⁴⁷ Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πόσο παρέμεινε στην πόλη, αν και, σύμφωνα με τον Πρακτικίδη, το 1818 δεν ήταν ένας από τους λόχους που έδρευαν εκεί.²⁴⁸ Το έτος 1785 είχε 75 στρατιώτες.

²⁴¹ Ο Πεπονάκης εντόπισε στις εκθέσεις του γαλλικού προξενείου των Χανίων αναφορές στη δυσμενή μετάθεση δύο λόχων το 1779. Προφανώς επρόκειτο για τη δυσμενή μετάθεση του 22^{ου} και του 4^{ου} *μπολούκ* των *σεκμπάν* που βρίσκουμε στα απογραφικά κατάστιχα: Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 55.

²⁴² Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 60.

²⁴³ Ο Pashley παραθέτει αναφορές του γάλλου προξένου των Χανίων από το 1819 σύμφωνα με τις οποίες η προαναφερθείσα ανεφάρμοστη διαταγή μετάθεσης του 22^{ου} *μπολούκ* των *σεκμπάν* αφορούσε και κάποιον από τους τρεις λόχους με αριθμό 4. Δυστυχώς δεν διευκρινίζεται αν η διαταγή αφορούσε το 4^ο *μπολούκ*, το 4^ο *τζεμαάτ* ή το 4^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν*: Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 182-183.

²⁴⁴ BOA, KK.d.827: 44.

²⁴⁵ BOA, C.AS.808/34315.

²⁴⁶ BOA, C.AS.1085/47862.

²⁴⁷ BOA, C.AS.900/38765.

²⁴⁸ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 60.

Τέλος, το 88^ο *τζεμαάτ*, το οποίο συναντήσαμε ως τον κύριο λόχο γενιτσάρων στο Ρέθυμνο, μετατέθηκε το 1762 για λίγα χρόνια στα Χανιά, όπου αντικατέστησε το 31^ο *τζεμαάτ*. Κατά τη σύντομη εκείνη περίοδο ο λόχος είχε 76 στρατιώτες.

Όπως και στις άλλες δύο μεγάλες πόλεις του νησιού, και στα Χανιά η πλειονότητα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ήταν γιαμάκηδες. Οι γιαμάκηδες, που και εδώ χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, τους γιαμάκηδες του γραμματέα και τους γιαμάκηδες του αγά, είχαν επικεφαλής έναν οντάμπαση. Οι γιαμάκηδες του γραμματέα την περίοδο 1750-1785 αριθμούσαν από 75 έως 155 άτομα, ενώ οι γιαμάκηδες του αγά από 493 έως 626 άτομα. Οι απόστρατοι του σώματος, όπως συνέβαινε και στον Χάνδακα και στο Ρέθυμνο, συμπεριλαμβάνονταν στους γιαμάκηδες. Το έτος 1785 μάλιστα έχουμε ξεχωριστή καταγραφή τους και έτσι μπορούμε να γνωρίζουμε τον αριθμό τους για το έτος εκείνο: ήταν 155 άτομα σε ένα σύνολο 1.076 ατόμων, αντιπροσωπεύοντας ένα ποσοστό της τάξης του 15%.

Η τρίτη κατηγορία στρατιωτών μετά τους λόχους και τους γιαμάκηδες ήταν οι ομάδες των προσωπικών φρουρών διαφόρων αξιωματικών. Οι ομάδες αυτές, 19 το 1750 και μόλις τρεις το 1785, είχαν επικεφαλής αξιωματικούς από διάφορα σώματα. Οι αρχηγοί των ομάδων ήταν κυρίως τσαούσηδες, συνήθως του 5^{ου} *μπολούκ*, αλλά και άλλων *μπολούκ* και *τζεμαάτ* που δεν βρίσκονταν στην πόλη. Εκτός των τσαούσηδων, κάποιων ομάδων ηγούνταν αξιωματικοί και αξιωματούχοι όπως πρώην *μπολουκμπασήδες*, *χαλιφέ*, γραφείς και πρώην ονταμπασήδες. Η βασική διαφορά από τις αντίστοιχες ομάδες που βλέπουμε στον Χάνδακα και το Ρέθυμνο είναι πως δεν υπήρχε ομάδα υπό τις διαταγές του *μπαστσαούση* του σώματος. Οι εν λόγω ομάδες που αριθμούσαν από 12 μέχρι 41 άτομα η κάθε μία στις αρχές της υπό εξέταση περιόδου, το 1785 δεν είχαν παρά 3-13 άτομα η κάθε μία, ακολουθώντας την ίδια πτωτική τάση με τις αντίστοιχες ομάδες στον Χάνδακα και το Ρέθυμνο.

Οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του σώματος, όπως και οι αξιωματούχοι των λόχων, ήταν ίδιοι με αυτούς που βλέπουμε στον Χάνδακα και στο Ρέθυμνο. Όπως και στις δύο αυτές πόλεις, και στα Χανιά οι λόχοι των αυτοκρατορικών γενιτσάρων είχαν τους δικούς τους στρατώνες, αν και δεν γνωρίζουμε πού ακριβώς βρίσκονταν.²⁴⁹

²⁴⁹ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 33-34. Για ένα διάταγμα από το 1818 που κάνει αναφορά στον στρατώνα του 22^{ου} *μπολούκ* των *σεκμπάν*, δες BOA, KK.d.827: 43.

Πίνακας 5: Αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων των Χανίων, 1741-1813

Πηγή	Χρονολογία	Αριθμός γενιτσάρων με πλήρεις αποδοχές	Συνολικός αριθμός γενιτσάρων
BOA, MAD.d.6568: 363-384	1741	1.450	1.801
BOA, MAD.d.6950: 635-652 BOA, MAD.d.7015: 529-546	1750	1.084	1.396
BOA, MAD.d.5866: 1087-1104 BOA, MAD.d.5552: 581-598	1758	806	816
BOA, MAD.d.6811: 577-594	1760	815	835
BOA, MAD.d.6280: 567-584	1762	809	839
BOA, MAD.d.1717: 771-784 BOA, MAD.d.17415: 361-374	1774	899	980
BOA, MAD.d.824: 643-661	1776	760	979
BOA, MAD.d.17942: 80-97	1778	744	996
BOA, C.AS.1014/44435	1781	896	
BOA, MAD.d.6351: 603-620	1782	901	1.107
BOA, MAD.d.17550: 56-78	1784	886	1.100
BOA, MAD.d.17550: 56-78	1785	853	1.076
BOA, C.AS.1014/44435	1789	923	
BOA, C.AS.26/1184	1802	688	
BOA, C.AS.26/1184	1803	667	
BOA, MAD.d.17575: 36	1813	679	1.043

Ντόπιοι γενίτσαροι

Τα Χανιά και ο Χάνδακας ήταν τα μόνα φρούρια της Κρήτης όπου έδρευαν ντόπιοι γενίτσαροι.²⁵⁰ Οι ντόπιοι γενίτσαροι των Χανίων, όπως και στον Χάνδακα, ήταν το μεγαλύτερο από τα ντόπια σώματα της πόλης.²⁵¹ Αριθμούσαν 386 άτομα το 1742 και 381-396 το 1777-1819. Το σώμα αποτελούνταν από δύο *τζεμαάτ* και τρία *μπολούκ*, τα οποία είχαν την περίοδο 1791-1819 από 59 έως 79 άτομα το καθένα. Κάθε λόχος είχε από έναν αγά (τσορμπατζή) και έναν οντάμπαση. Παρά την ύπαρξη οντάμπαση, σύμφωνα με τον Tancoigne, οι ντόπιοι γενίτσαροι των Χανίων δεν είχαν δικό τους στρατώνα.²⁵² Ο αρχηγός του 1^{ου} *μπολούκ*, του πολυπληθέστερου λόχου, ήταν και κεχαγιάς του σώματος. Αρχηγός του 2^{ου} *μπολούκ* ήταν ο μπαστσαούσης του σώματος.

Εκτός από αυτούς τους αξιωματικούς και αξιωματούχους που υπάγονταν σε συγκεκριμένους λόχους, υπήρχαν και εκείνοι που καταγράφονταν έξω από τους λόχους: ο αγάς του σώματος, ένας γραμματέας, ένας *χαλιφέ*, ένας *σαγκίρντ*, τρεις ντουατζήδες, ένας απόστρατος και ένας σημαιοφόρος.

Μουσταχφιζάν

Οι *μουσταχφιζάν* ήταν το δεύτερο μεγαλύτερο ντόπιο σώμα των Χανίων μετά τους ντόπιους γενίτσαρους. Αριθμούσε το 1742 273 άτομα και το 1777-1819 273-274. Αποτελούνταν από 17 *μπολούκ* και δύο *τζεμαάτ*. Κάθε *μπολούκ* είχε επικεφαλής έναν *μπολούκμπαση* και αποτελούνταν από 13-15 άτομα. Το ένα από τα δύο *τζεμαάτ* των *μουσταχφιζάν* ήταν το *τζεμαάτ* των χριστιάνων των Χανίων, το οποίο αποτελούνταν από 12 άτομα, όλα χριστιανοί.²⁵³ Το δεύτερο ήταν το *τζεμαάτ* των *μπεβαμπάν* ή θυρωρών των Χανίων (*benvaban*), που πιθανώς φιλούσαν κάποιες από τις πύλες του φρουρίου, το οποίο αποτελούνταν από έξι άτομα, έχοντας αρχηγό έναν αρχιθυρωρό (*serbenvab*).

²⁵⁰ Ο Nuri Adiyeye αναφέρει ότι το Ρέθυμνο είχε ντόπιους γενιτσάρους, ωστόσο αυτή η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται από καμία πηγή και πιθανώς προκύπτει από το γεγονός ότι ο εν λόγω ιστορικός μπερδεύει τους ντόπιους στρατιώτες της Κρήτης γενικά με τους ντόπιους γενιτσάρους: Adiyeye, “Girit’te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum”, 1617 και σποράδην.

²⁵¹ Οι περισσότερες πληροφορίες που παρατίθενται εδώ σχετικά με τον αριθμό και την οργάνωση των ντόπιων σωμάτων του σαντζακίου Χανίων προέρχονται από τα κατάστιχα BOA, MAD.d.4449· BOA, MAD.d.3732· BOA, MAD.d.7740· BOA, MAD.d.4645· BOA, MAD.d.6461· BOA, MAD.d.4624· BOA, D.BŞM.d.4755· T.A.H.48.

²⁵² Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 39.

²⁵³ Για κάποιες καταχωρήσεις που αφορούν τους χτίστες των Χανίων, δες T.A.H.15: 345, 347· T.A.H.16: 42· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 86-89, 100-101. Επίσης, δες S. Faroqhi, “Fifty Years After the Conquest: Eighteenth-Century Reforms in Ottoman Crete”, στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule*, 246-249.

Εκτός των λόγων το σώμα είχε 15 καταγεγραμμένους αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν αγά, ο οποίος ήταν και ντιζντάρης του φρουρίου, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, δύο τσαούσηδες, τρεις σημαιοφόρους, έναν απόστρατο, πέντε ντουατζήδες και ένα γραμματέα των υπόγειων αποθηκών όπου φυλασσόταν το σιτάρι του δημοσίου (*katib-i cah-i mîrî*).

Εθελοντές του δεξιού και του αριστερού τομέα

Οι εθελοντές των Χανίων χωρίζονταν στα ανεξάρτητα μεταξύ τους σώματα των εθελοντών του δεξιού και του αριστερού τομέα. Το σώμα των εθελοντών του δεξιού τομέα είχε 130 άτομα το 1742 και 128 άτομα το 1777-1819. Αποτελούνταν από τέσσερα *μπολούκ*, τα οποία είχαν 29-32 άτομα και έναν *μπολούκμπαση* το καθένα. Εκτός των *μπολούκ* καταγράφονταν οκτώ αξιωματικοί και αξιωματούχοι: ο αγάς, ένας κεχαγιάς, ένας γραμματέας, δύο τσαούσηδες, ένας σημαιοφόρος και δύο ντουατζήδες.

Οι εθελοντές του αριστερού τομέα είχαν 117 άτομα το 1742 και 116-118 άτομα το 1777-1819. Αποτελούνταν από τέσσερα *μπολούκ* με έναν *μπολούκμπαση* επικεφαλής και 26-28 άτομα το καθένα. Εκτός των *μπολούκ* το σώμα είχε οκτώ αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν αγά, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, δύο τσαούσηδες, ένα σημαιοφόρο, έναν ντουατζή και έναν απόστρατο. Οι εθελοντές πιθανώς είχαν στρατώνα στη συνοικία Καστέλι κοντά στο διοικητήριο της πόλης.²⁵⁴

Αζάπηδες του δεξιού και αριστερού τομέα

Και οι αζάπηδες των Χανίων χωρίζονταν σε δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους σώματα, του δεξιού και του αριστερού τομέα. Οι αζάπηδες του δεξιού τομέα ήταν 180 άτομα το 1742 και 176-180 άτομα το 1777-1819. Χωρίζονταν σε 12 *ριγιασέτ* με ένα *ρεϊς*, έναν οντάμπαση και 13-15 άτομα το καθένα.

Οι αζάπηδες του αριστερού τομέα των Χανίων ήταν 173 άτομα το 1742 και 168-172 άτομα το 1777-1819. Αποτελούνταν και αυτοί από 12 *ριγιασέτ* με επικεφαλής ένα *ρεϊς* και έναν οντάμπαση και 12-15 άτομα το καθένα. Η ύπαρξη ονταμπασήδων στα δύο σώματα των αζάπηδων πιθανώς δηλώνει την ύπαρξη στρατώνων των σωμάτων αυτών.

²⁵⁴ Εκεί είχε μέγαρο ο Αζίζ Μπέης Ζουλομύτης, ο οποίος, αν και αναφέρεται ως «ντιζντάρης» και «γερλή αγάς» από τον Ψιλάκη, ήταν μάλλον ο Αμπντουλαζίζ, ο αρχηγός των εθελοντών του δεξιού τομέα της πόλης, ο μοναδικός αγάς ντόπιου σώματος των Χανίων με αυτό το όνομα. Το κτήριο αυτό ήταν, σύμφωνα με τον Tancoigne, «μεγάλος στρατόνας του ιππικού», μια πληροφορία που μάλλον επιβεβαιώνει την ιδιότητα του Αζίζ Ζουλομύτη ως αρχηγού των εθελοντών· Α. Βενέρης, «Μια διαταγή του Χατζή Οσμάν Πασά», *Κρητικά Μελέται*, 1/1-2 (1933), 184· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 220-221· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 25· BOA, HAT.936/40498 B.

Το καθένα από τα δύο σώματα των αζάπηδων είχε εκτός των λόγων οκτώ αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν αγά, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, δύο τσαούσηδες, ένα σημαιοφόρο, έναν *τουγγνάρ* και έναν ντουατζή.

Τζεμπετζήδες

Οι τζεμπετζήδες των Χανίων ήταν 161 άτομα το 1742 και 156-160 το 1777-1819. Τα έξι *μπολούκ* του σώματος είχαν από έναν μπολούκμπαση και 14-25 άτομα το καθένα. Κάποια από τα *μπολούκ* περιλάμβαναν χριστιανούς: το τρίτο *μπολούκ* είχε τέσσερεις και το τέταρτο πέντε χριστιανούς, οι οποίοι υπηρετούσαν στο σώμα ως κονταξήδες. Εκτός των *μπολούκ* το σώμα είχε εννέα αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν τζεμπετζήμπαση, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, ένα γραμματέα του *τζεμπεχανέ* ή οπλοστασίου (*katib-i cebebane*), έναν τζιζγεντάρη ή υπεύθυνο για τη συλλογή του κεφαλικού φόρου (*cizyedar*), δύο τσαούσηδες, ένα σημαιοφόρο και έναν ντουατζή.

Τοπτσήδες του δεξιού και του αριστερού τομέα

Οι κανονιέρηδες των Χανίων χωρίζονταν σε δύο σώματα, του δεξιού και του αριστερού τομέα. Το σώμα του δεξιού τομέα είχε 206 άτομα το 1742 και 206-207 το 1777-1819. Αποτελούνταν από 16 *μπολούκ* και τρία *τζεμαάτ*. Το κάθε *μπολούκ* είχε από έναν μπολούκμπαση, το 14^ο *μπολούκ* είχε επίσης στις τάξεις του τον αρχιορυχαλκοχό του σώματος, ενώ στο 16^ο *μπολούκ* βρίσκουμε άλλους τρεις ορυχαλκοχόους. Στο 12^ο *μπολούκ* υπηρετούσε ένα άτομο που χαρακτηρίζεται ως αρχικανονιέρης του πάνω πυροβολείου (*sertopi-yi balâ*),²⁵⁵ ενώ στον λόχο αυτόν υπηρετούσαν και δύο χριστιανοί. Τα *μπολούκ* είχαν 8-19 άτομα το καθένα.

Τα *τζεμαάτ* των τοπτσήδων ήταν τα εξής: το *τζεμαάτ* των *τσεραχάρ* ή υπευθύνων για τον καθαρισμό και τη συντήρηση των φρουρίων (*çeraha*). Το *τζεμαάτ* αυτό είχε επικεφαλής ένα *σερτσεράχ* (*serçerah*) και συνολικά πέντε άτομα, δύο από τα οποία ήταν χριστιανοί. Το δεύτερο *τζεμαάτ* ήταν το *τζεμαάτ* των ξυλουργών των Χανίων, το οποίο αποτελούνταν από 11 χριστιανούς και είχε αρχηγό ένα *σερνετζάρ* ή αρχιξυλουργό (*serneccar*). Το τρίτο και τελευταίο *τζεμαάτ* του σώματος ήταν το *τζεμαάτ* των σιδηρουργών των Χανίων, το οποίο είχε οκτώ χριστιανούς ως μέλη και αρχηγό έναν αρχισιδηρουργό.

Οι τοπτσήδες του δεξιού τομέα είχαν επτά αξιωματικούς και αξιωματούχους εκτός των λόγων του σώματος: έναν τοπτσήμπαση, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα,

²⁵⁵ Για το πάνω τμήμα του πυροβολείου των Χανίων που είχε οκτώ κανόνια, δες De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 146.

έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο, έναν ντουατζή και ένα ναζίρη του *τοπχανέ* ή επιστάτη του χυτηρίου κανονιών της πόλης (*nazir-i tophane*).

Οι τοπτσήδες του αριστερού τομέα ήταν μικρότερο σώμα από αυτό του δεξιού τομέα έχοντας 96 άτομα το 1742 και 93-99 το 1791-1819.²⁵⁶ Αποτελούνταν από πέντε *μπολούκ* και ένα *τζεμαάτ*. Τα πέντε *μπολούκ* είχαν επικεφαλής από έναν *μπολούκμπαση* ενώ στο 2^ο *μπολούκ* ήταν καταγεγραμμένος και ένας απόστρατος. Τα *μπολούκ* είχαν 14-17 άτομα το καθένα. Το *τζεμαάτ* περιλάμβανε 11 χριστιανούς ξυλουργούς και σιδηρουργούς.

Οι τοπτσήδες του αριστερού τομέα είχαν έξι αξιωματικούς και αξιωματούχους εκτός των λόχων του σώματος: έναν τοπτσήμπαση, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο και έναν ντουατζή.

Σώματα πύργων

Δύο πύργοι του φρουρίου των Χανίων ήταν επανδρωμένοι με δύο σώματα που έφεραν τα ονόματά τους. Ο πρώτος ήταν ο Πύργος του Χουσεϊν Πασά (*Kule-i Hüseyin Paşa*), ο οποίος αριθμούσε 54 άτομα ως προσωπικό το 1742 και 53 άτομα το 1791-1819.²⁵⁷ Αυτά ήταν οργανωμένα σε τρία *μπολούκ* των 13-20 ατόμων με έναν *μπολούκμπαση* επικεφαλής το καθένα. Το τρίτο και πολυπληθέστερο *μπολούκ* του σώματος, εκτός από τον *μπολούκμπαση*, είχε και ένα χριστιανό πάνω από το όνομα του οποίου υπήρχε η σημείωση «τατχίρι ζιντάν» δηλαδή «καθαρισμός / απολύμανση της φυλακής του πύργου (*tathir-i zindan*)». Εκτός των λόχων το σώμα είχε έξι αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν αγά, έναν κεχαγιά, έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο, ένα θυρωρό και ένα γραμματέα.

Ο δεύτερος πύργος των Χανίων που είχε το δικό του σώμα στρατιωτών ήταν ο Πύργος του Φάρου (*Kule-i Fanos*), ο οποίος είχε 31 άτομα προσωπικό το 1742 και 30 το 1777-1819. Το προσωπικό ήταν οργανωμένο σε ένα μόνο *μπολούκ* με 25 άτομα και πέντε αξιωματούχους εκτός του *μπολούκ*: έναν αγά, έναν κεχαγιά, ένα σημαιοφόρο, έναν τσαούση και ένα γραμματέα.

Κουμπαρατζήδες

Οι κουμπαρατζήδες των Χανίων αποτελούνταν από 27 άτομα το 1742, 25 άτομα το 1777 και 75 άτομα το 1791-1819. Το 1791-1819 το σώμα είχε πέντε *μπολούκ* 13-15 ατόμων που είχαν από έναν *μπολούκμπαση* και ένα *χαλιφέ* το καθένα. Εκτός των λόχων οι κουμπαρατζήδες είχαν πέντε αξιωματικούς και αξιωματούχους:

²⁵⁶ Το συνοπτικό κατάστιχο του 1777 δεν αναφέρει το σώμα αυτό.

²⁵⁷ Το συνοπτικό κατάστιχο του 1777 δεν αναφέρει το σώμα αυτό.

έναν αρχιβομβιστή, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, έναν ντουατζή, ένα σημαιοφόρο και έναν τσαούση.

Λαγουμιτζήδες, λιμενικοί και μπαρουτσήδες

Αυτά τα τρία μικρά σώματα δεν χωρίζονταν σε *μπολούκ* και οι αξιωματικοί και αξιωματούχοι τους καταγράφονταν μαζί με τα υπόλοιπα άτομα που τα απάρτιζαν. Οι λαγουμιτζήδες των Χανίων ήταν 23 άτομα σε όλες τις απογραφές και είχαν έναν αγά και ένα *χαλιφέ*. Οι λιμενικοί ήταν σε όλες τις απογραφές 22 άτομα, 17 εκ των οποίων χριστιανοί, και βρίσκονταν υπό τη διοίκηση ενός λιμενάρχη. Τέλος, οι μπαρουτσήδες ήταν σε όλες τις απογραφές 16 άτομα, 13 εκ των οποίων χριστιανοί, και βρίσκονταν υπό τις εντολές ενός αρχιμπαρουτσή και ενός *χαλιφέ*.²⁵⁸

II. Κίσσαμος

Η Κίσσαμος ήταν το δεύτερο μικρότερο φρούριο της Κρήτης μετά τον Αλμυρό. Ούτε σε αυτό το φρούριο εντοπίζεται κάποιος μπέης-διοικητής μέσω των πηγών. Όπως και στην περίπτωση του Αλμυρού ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι τέτοιο αξίωμα δεν υπήρχε. Βέβαια, το γεγονός ότι τα δύο μικρότερα φρούρια της Κρήτης είναι και αυτά στα οποία δεν απαντά διοικητής ίσως είναι ενδεικτικό του ότι η οθωμανική διοίκηση δεν θεωρούσε απαραίτητη την παρουσία τέτοιου αξιωματούχου στα πιο μικρά φρούρια και ότι ένας φρούραρχος αρκούσε για τη διοίκησή τους.

Μουσταχφιζάν

Οι *μουσταχφιζάν* της Κισσάμου αριθμούσαν 40 άτομα το 1742 και 37-40 το 1777-1819. Ήταν οργανωμένοι σε ένα μόνο *μπολούκ* με αρχηγό έναν *μπολούκμπαση* και πέντε αξιωματούχους εκτός του *μπολούκ*: έναν αγά, ο οποίος ήταν και ντιζντάρης του φρουρίου, έναν κεχαγιά, έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο και έναν ντουατζή.

Αζάπηδες

Οι *αζάπηδες* ήταν το δεύτερο σώμα που έδρευε στο φρούριο της Κισσάμου. Το 1742 αποτελούνταν από 40 άτομα και το 1777-1819 από 39. Είχε μόνο ένα *μπολούκ* με αρχηγό έναν *μπολούκμπαση* και εκτός του *μπολούκ* τέσσερεις αξιωματικούς: έναν αγά, έναν κεχαγιά, έναν τσαούση και ένα σημαιοφόρο.

²⁵⁸ Για την μπαρουταποθήκη των Χανίων, δεξ ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 39.

III. Γραμβούσα

Η Γραμβούσα ήταν ένα από τα τέσσερα φρούρια της Κρήτης (μαζί με τη Σπιναλόγκα, την Ιεράπετρα και τη Σούδα) που είχαν διοικητή έναν μπέη ή *μπασμπούγ*.²⁵⁹ Πριν από το 1777 και ίσως και λίγο αργότερα στο φρούριο υπήρχαν τέσσερα σώματα, ενώ τουλάχιστον από το 1791 και μετά πέντε.

Μουσταχφιζάν

Οι *μουσταχφιζάν* της νησίδας ήταν σε όλες τις απογραφές 55 άτομα. Χωρίζονταν σε τέσσερα *μπολούκ* των 12-13 ατόμων με επικεφαλής από έναν *μπολούκμπαση* και έναν *οντάμπαση*, η παρουσία του οποίου πιθανώς φανερώνει την ύπαρξη στρατώνα του λόχου. Εκτός από τους παραπάνω αξιωματικούς, στο 3^ο *μπολούκ* καταγράφονται ένας *σιδηρουργός* και ένας *γραμματέας σχολείου*, ενώ στο 4^ο *μπολούκ* βρίσκουμε έναν *ντουατζή*.

Το σώμα είχε επίσης τους εξής αξιωματικούς και αξιωματούχους, που δεν υπάγονταν σε κάποιο *μπολούκ*: έναν *αγά* που ήταν και *ντιζντάρης* του φρουρίου, έναν *κεχαγιά*, ένα *γραμματέα*, ένα *σημαιοφόρο* και έναν *τσαούση*.

Αζάπηδες

Καθώς το σώμα των *αζάπηδων* της Γραμβούσας δεν συμπεριλαμβανόταν στις απογραφές πριν από το 1777 μεταξύ των σωμάτων της νησίδας, πρέπει να δημιουργήθηκε κάποια στιγμή μεταξύ του 1777 και του 1791. Στην απογραφή του 1791 υπήρχαν 44 *αζάπηδες* και στις απογραφές των 1807-1819 24. Είχαν μόνο ένα *μπολούκ* με αρχηγό έναν *μπολούκμπαση* και, εκτός του *μπολούκ*, τρεις αξιωματικούς: έναν *αγά*, ένα *σημαιοφόρο* και έναν *τσαούση*.

Τζεμπετζήδες

Οι *τζεμπετζήδες* της νησίδας ήταν σε όλες τις απογραφές ένα μικρό σώμα 20 ατόμων που δεν χωριζόταν σε *μπολούκ*. Οι αξιωματικοί και αξιωματούχοι τους ήταν ένας *τζεμπετζήμπασης*, ένας *κεχαγιάς*, ένας *οντάμπασης* και ένας *γραμματέας*.

Τοπτήδες

Οι *τοπτήδες* του φρουρίου της Γραμβούσας ήταν 35 άτομα στις απογραφές του 1742 και του 1777 και 34 άτομα από το 1791 μέχρι το 1819 τουλάχιστον. Είχαν ένα *μπολούκ* με αρχηγό έναν *μπολούκμπαση* και δύο αξιωματούχους καταγεγραμμένους εκτός *μπολούκ*: έναν *τοπτήμπαση* και έναν *κεχαγιά*. Ως μέλος

²⁵⁹ BOA, KK.d.827: 34.

του *μπολούκ* καταγράφεται και ένας χριστιανός του οποίου η ειδικότητα δεν αναγράφεται.

Λιμενικοί

Οι λιμενικοί της Γραμβούσας ήταν σε όλες τις καταγραφές 10 άτομα και δεν χωρίζονταν σε *μπολούκ*. Είχαν επικεφαλής ένα λιμενάρχη, ενώ στο σώμα υπήρχαν και πέντε χριστιανοί.

IV. Σούδα

Η Σούδα, το τέταρτο μεγαλύτερο σε στρατιωτικό δυναμικό φρούριο της Κρήτης, είχε πέντε σώματα και διοικητή έναν *μπέη* ή *μπασμπούγ*.²⁶⁰

Μουσταχιζάν

Οι *μουσταχιζάν* της νησίδας ήταν 117 άτομα το 1742 και 115-131 το 1777-1819. Το 1742 είχαν μόνο ένα *μπολούκ*, αλλά αργότερα η δομή τους άλλαξε και, τουλάχιστον από το 1807 και ύστερα, χωρίζονταν σε τρία *μπολούκ* των 39-40 ατόμων το καθένα. Στο σώμα ανήκε επίσης πάντα και το *τζεμαάτ των μεχτεράν* ή της μπάντας του στρατού, που αποτελούνταν από 4-5 άτομα. Τα *μπολούκ* είχαν επικεφαλής από έναν *μπολούκμπαση* και το *τζεμαάτ τον σερμεχτέρ*.

Μη ενταγμένους σε λόχους το σώμα είχε οκτώ αξιωματικούς και αξιωματούχους: έναν ντιζντάρη, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, δύο τσαούσηδες, ένα σημαιοφόρο, έναν *εμίνι ταχιρέ* ή υπεύθυνο καθαριότητας (*emin-i tahire*) και ένα θυρωρό.

Τζεμπετζήδες

Οι *τζεμπετζήδες* της Σούδας ήταν 90 άτομα το 1742 και το 1777 και 100 άτομα από το 1791 έως το 1819 τουλάχιστον. Το σώμα είχε μόνο ένα *μπολούκ* με αξιωματούχους έναν *μπολούκμπαση* και έναν ντουατζή. Μη ενταγμένους στο *μπολούκ* το σώμα είχε έναν *τζεμπετζήμπαση*, έναν κεχαγιά, ένα γραμματέα, έναν τσαούση και ένα σημαιοφόρο.

Τοπτσήδες

Οι *τοπτσήδες* της Σούδας ήταν 87 άτομα το 1742 και το 1777 και 102-103 το 1791-1819. Αποτελούνταν από πέντε *μπολούκ* 16-32 ατόμων με αρχηγό από έναν *μπολούκμπαση*. Μη ενταγμένους στα *μπολούκ* ο λόχος είχε έξι αξιωματούχους: έναν

²⁶⁰ ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 4, 17, 21, 32, 52· Τ.Α.Η.18: 87· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 230-231.

τοπστήμπαση, έναν κεχαγιά, έναν τσαούση, ένα σημαιοφόρο, έναν ορυχαλκοχόο και ένα γραμματέα.

Κουμπαρατζήδες και λιμενικοί

Οι κουμπαρατζήδες και οι λιμενικοί της Σούδας δεν χωρίζονταν σε *μπολούκ*. Το 1742 και το 1777 οι πρώτοι ήταν 30 και οι δεύτεροι 20 άτομα, ενώ, τουλάχιστον από το 1807 έως το 1819, τα δύο σώματα είχαν 33 και 24 άτομα αντίστοιχα. Οι κουμπαρατζήδες είχαν για αξιωματούχους έναν αρχιβομβιστή και ένα *χαλιφέ* και οι λιμενικοί ένα λιμενάρχη και έναν οντάμπαση.

Πίνακας 6: Αριθμός των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων του σαντζακιού Χανίων, 1742-1819*

Πηγή	Χρονολογία	Χανιά	Κίσσαμος	Γραμβούσα	Σούδα	Σύνολο
BOA, MAD.d.4449	1742	1.895	80	120	344	2.439
BOA, D.BŞM.d.4755	1777	1.744	79	120	342	2.285
BOA, MAD.d.3732	1791	1.939	76	163	391	2.569
T.A.H.37: 59-60	1799				391	
BOA, MAD.d.7740	1807	δυσανάγνωστο	76	143	δυσανάγνωστο	
BOA, MAD.d.4645	1810	1.926	76	147	390	2.539
BOA, MAD.d.6461	1815	1.934	76	143	390	2.543
BOA, MAD.d.4624	1819	1.934	76	143	390	2.543

* Στους αριθμούς έχουν συμπεριληφθεί οι διοικητικοί αξιωματούχοι και οι εργαζόμενοι στα τεμένη και τους μεντρεσέδες των φρουριών που πληρώνονταν μαζί με τους στρατιώτες. Αυτοί επηρεάζουν σε κάποιο βαθμό τις αυξομειώσεις στους αριθμούς των ντόπιων σωμάτων της Γραμβούσας, καθώς άλλοτε συμπεριλαμβάνονταν στις απογραφές και άλλοτε όχι.

Β'. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Σχεδόν όλα τα στρατιωτικά σώματα της Κρήτης είχαν όχι μόνο στρατιωτικές αλλά και άλλες αρμοδιότητες και λειτουργίες στο πλαίσιο της οργάνωσης που περιγράφηκε στην προηγούμενη ενότητα. Από τη σκοπιά της ιεραρχίας, κάθε λόχος βρισκόταν υπό τις διαταγές του αρχηγού του και κάθε αρχηγός δεχόταν διαταγές από τους ανώτερους αξιωματούχους του σώματος στο οποίο ανήκε ο λόχος του. Με τη σειρά τους, οι επικεφαλής των σωμάτων βρίσκονταν υπό τις διαταγές του διοικητή του φρουρίου στο οποίο υπηρετούσαν και αυτός βρισκόταν υπό τις διαταγές του διοικητή του σαντζακιού στο οποίο ανήκε το φρούριό του. Τέλος, οι διοικητές των σαντζακιών δέχονταν διαταγές από τον διοικητή του Χάνδακα, του σερασκέρη του βιλαετιού της Κρήτης.

Με βάση τις στρατιωτικές αρμοδιότητές τους, μπορούμε να χωρίσουμε τις στρατιωτικές δυνάμεις της Κρήτης σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: πεζικό, ιππικό, πυροβολικό και, τέλος, βοηθητικά σώματα· αυτές επιγραμματικά αναφέρονται στις οθωμανικές πηγές ως *πιγιαντέ (piyade)*, *σουβαρί (süvari)*, *τοπτσί (topçi)* και *τζεμπετζί (cebeci)* αντίστοιχα.²⁶¹ Οι κατηγορίες αυτές ωστόσο δεν αποτελούν παρά μια γενική ταξινόμηση, που δεν περιγράφει με ακρίβεια τον ρόλο των διαφόρων σωμάτων στο νησί, αφού το κάθε ένα από αυτά μπορούσε να έχει ποικίλες λειτουργίες που υπερέβαιναν τις τυπικές του αρμοδιότητες. Ας δούμε κάποιες από αυτές:

I. Πεζικό

Αυτοκρατορικοί γενίτσαροι

Οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι ήταν σώμα πεζικού που, όσον αφορά την Κρήτη είχε, όπως έχω ήδη αναφέρει, μονάδες στον Χάνδακα, το Ρέθυμνο και τα Χανιά, αλλά αναλάμβανε επιχειρήσεις εντός και εκτός πόλεων. Τόσο κατά τον Κρητικό Πόλεμο όσο και αργότερα, κατά τις επιχειρήσεις για την κατάληψη της Γραμβούσας, της Σπιναλόγκας και της Σούδας, καθώς και κατά τις επαναστάσεις του Δασκαλογιάννη και του 1821, το σώμα αυτό αποτέλεσε μια από τις κύριες

²⁶¹ ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 4.

στρατιωτικές δυνάμεις που χρησιμοποιήθηκαν κατά των εχθρών του οθωμανικού καθεστώτος.²⁶²

Μολονότι κατά τη διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων οι γενίτσαροι διοικούνταν κυρίως σε επίπεδο λόχων, εντός των μονάδων δημιουργούνταν και ομάδες εθελοντών, των οποίων αποστολή ήταν να επιτίθενται πρώτοι και ως επιβράβευση λάμβαναν αυξημένο μισθό.²⁶³ Αυτοί οι στρατιώτες ονομάζονταν *σερντενγκετσντί* (*serdengeçdi*) και ο αρχηγός κάθε τέτοιας ομάδας ονομαζόταν «αγάς των σερντενγκετσντί» ή «σερσερντενγκετσντί» (*serdengeçdi ağası / serserdengeçdi*).²⁶⁴ Μολονότι αυτές οι ομάδες κανονικά συγκροτούνταν όταν διεξάγονταν στρατιωτικές επιχειρήσεις,²⁶⁵ στα ιεροδικαστικά κατάστιχα του Χάνδακα στρατιώτες με τον τίτλο «σερντενγκετσντί» απαντούν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε και πιο πριν.²⁶⁶ Ωστόσο δεν γνωρίζουμε αν η διατήρηση του τίτλου αυτού και σε περιόδους χωρίς στρατιωτικές επιχειρήσεις αντικατοπτρίζει και διατήρηση του επιμίσθιου του *σερντενγκετσντί*, αν ήταν απλώς τιμητική ή αν ο τίτλος δινόταν αυθαίρετα σε άτομα που δεν τον δικαιούνται. Ένα φερμάνι του 1762, που ακολούθησε μια γενιτσαρική εξέγερση στον Χάνδακα, απαγόρευε τη δημιουργία ομάδων υπό τα «αντίθετα προς την αυτοκρατορική διαταγή και τον Νόμο του *Οτζάκ* (*ocak*)²⁶⁷ νεοεμφανιζόμενα λάβαρα των *σερντενγκετσντί*» και οποιαδήποτε άλλη συγκέντρωση ατόμων υπό τη σημαία κάποιου αγά.²⁶⁸ Η έκφραση αυτή δεν σημαίνει

²⁶² Για κάποια παραδείγματα στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Κρήτη με τη συμμετοχή αυτοκρατορικών γενιτσάρων, δες Murphey, *Ottoman Warfare*, 28· T.A.H.7: 30· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 421-422· T.A.H.14: 12-18, 20, 24-25, 29-30, 32· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 397-399, 401· T.A.H.15: 33· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 2· T.A.H.31: 51· T.A.H.43: 167-170.

²⁶³ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 376.

²⁶⁴ T.A.H.15: 360· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 51-52· T.A.H.32: 90-92· T.A.H.33: 27-28· T.A.H.37: 43-44, 107, 109· T.A.H.40: 94· T.A.H.41: 150.

²⁶⁵ Για τον διορισμό *σερντενγκετσντί* κατά τη διάρκεια μιας εξέγερσης το 1781-1782, δες T.A.H.32: 90-92. Για τον διορισμό *σερντενγκετσντί* και τις αμοιβές των αγάδων τους κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, δες T.A.H.43: 167-170 και T.A.H.48: 17. Δεν ξέρουμε αν θεωρούνταν *σερντενγκετσντί* και τα μέλη των περίφημων ομάδων ατάκτων με το όνομα «Ζουρίδες», που ίδρυσε ο γενίτσαρος Αλμπάνης κατά την Επανάσταση του 1821 στο Ρέθυμνο· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 235, 381, 500-501, 623, 634, 639, 699, 720· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 361-362 και ποσράδην.

²⁶⁶ T.A.H.19: 358-359, 364-365, 387· T.A.H.32: 2, 110· T.A.H.33: 1, 27-28· T.A.H.37: 43-44, 107, 109, 139· T.A.H.40: 145· T.A.H.41: 64, 93, 150· T.A.H.43: 114. Για τη διαθήκη ενός *σερντενγκετσντί* από την Κρήτη, δες A. Anastasopoulos, "In Preparation for the Hajj: The Will of a *Serdengeçti* from Crete (1782)", *Archivum Ottomanicum*, 23 (2005-2006), 79-92.

²⁶⁷ Η λέξη «οτζάκ» σε αυτό το πλαίσιο σημαίνει το αυτοκρατορικό γενιτσαρικό σώμα συνολικά. Μπορεί όμως να φέρει διάφορες σημασίες ανάλογα με τη στρατιωτική, θρησκευτική ή διοικητική οργάνωση στην οποία αναφέρεται· İ. Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, τ. 3, Κωνσταντινούπολη 2008, 2405. Σύμφωνα με τον Mouradgea d'Ohsson, σε επίπεδο στρατού, ο όρος «οτζάκ» χαρακτήριζε όλα τα τακτικά σώματα του οθωμανικού κράτους· Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 310.

²⁶⁸ "hilâf-i emr-i âlişan ve mugayir-i kânun-ı ocak zuhûr eden muhdes serdengeçdi alemleri"· T.A.H.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209.

ότι οι ομάδες των *σερντενγκετσντί* ήταν γενικά παράνομες ή νεοεμφανιζόμενες, όπως μεταφράστηκε σε διάφορες περιπτώσεις,²⁶⁹ αλλά δηλώνει καταδίκη της εμφάνισης διαφόρων ομάδων ατόμων που συγκεντρώνονταν υπό την αρχηγία κάποιου, οικειοποιούμενες τον τίτλο του *σερντενγκετσντί* χωρίς να τους έχει ανατεθεί επισήμως τέτοιος ρόλος, κάτι το οποίο, σύμφωνα με το φερμάνι, δεν συνέβαινε παλιότερα. Πραγματικά, στην Κρήτη της υπό εξέταση περιόδου οι ομάδες των *σερντενγκετσντί* είχαν καταλήξει να είναι κυρίως ομάδες αυτοκρατορικών γενιτσάρων που κατοικούσαν και δρούσαν στην ύπαιθρο διοικούμενοι από επίσης γενίτσαρους που ήταν *μαλικιανέ αγάδες* εκεί.²⁷⁰ Αυτοί οι γενίτσαροι *μαλικιανέ αγάδες* ήταν τα άτομα που ουσιαστικά είχαν καταλήξει να φέρουν τον τίτλο των αγάδων των *σερντενγκετσντί* και να διοικούν τους εν λόγω στρατιώτες.²⁷¹

Επίσης στους κόλπους των αυτοκρατορικών γενιτσάρων δημιουργούνταν ομάδες ατάκτων, οι τσέτες (*çete*), οι οποίοι είχαν αρχηγούς τούς «αγάδες των τσετών» (*çete ağası / serçete*). Δυστυχώς, εκτός από σποραδικές αναφορές, δεν έχουμε πληροφορίες για την οργάνωση και τις αρμοδιότητες αυτών των ομάδων.²⁷² Σύμφωνα με τον Σταυρινίδη, από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα οι τσέτες αντικατέστησαν τις καταργηθείσες ομάδες των αρματολών στην καταδίωξη χαϊνηδων, ατόμων συνεργαζόμενων με τους Βενετούς κατά της οθωμανικής εξουσίας.²⁷³ Σε κάθε περίπτωση, οι ομάδες των τσετών είναι ανιχνεύσιμες στις πηγές και αρκετά χρόνια μετά την εξαφάνιση της βενετικής απειλής.

Οι λόχοι των αυτοκρατορικών γενιτσάρων είχαν επίσης αστυνομικά καθήκοντα, ως σκοποί και περίπολοι.²⁷⁴ Οι σκοπιές γενικά ονομάζονταν *καρακόλ* ή *καραούλια* (*karakol / karağol*) και σε αυτές συμμετείχαν τακτικά στρατιώτες από τα

Για μια ομάδα γενιτσάρων που ο Ψιλάκης ονομάζει «μπαϊράκι (δηλ. σημαία) των γενιτσάρων», η οποία αποστέλλεται στην ύπαιθρο για τη σύλληψη εγκληματιών, δες Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 304.

²⁶⁹ Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209· M. Sariyannis, “Rebellious Janissaries: Two Military Mutinies in Candia (1688, 1762) and their Aftermaths”, στο *Halcyon Days in Crete VI*, 261.

²⁷⁰ T.A.H.37: 109.

²⁷¹ Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι οι *μαλικιανέ αγάδες* Αφεντακάκης και Καρακάσης, οι οικογένειες των οποίων ηγήθηκαν στρατιωτικών ομάδων από τις επαρχίες τους κατά την Επανάσταση του 1821, αλλά και ο γενίτσαρος Μεμέτακας από τη Σητεία και ο Τσαλίκης από το Τέμενος· T.A.H.32: 81-82· T.A.H.33: 27-28· T.A.H.34: 111.

²⁷² T.A.H.11: 99· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 191-192· T.A.H.16: 48· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 122-123· T.A.H.37: 109. Για άτακτους στρατιώτες του Χάνδακα που δρούσαν στην επαρχία με αρχηγό κάποιον Χασάν Τσελεμπί του Χασεκί, δες Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 39.

²⁷³ Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 190-191.

²⁷⁴ Οι γενίτσαροι αποτελούσαν και στην Κωνσταντινούπολη τη βασική αστυνομική δύναμη· G. W. Swanson, “The Ottoman Police”, *Journal of Contemporary History*, 7/1-2 (1972), 246.

περισσότερα στρατιωτικά σώματα της Κρήτης. Αυτοί οι στρατιώτες ονομάζονταν καρακολουκτσήδες (*karakollukci*) και στις ομάδες τους, ανάλογα με τις ανάγκες, μπορούσαν να προστίθενται έφεδροι καρακολουκτσήδες (*zaid ikinci karakollukci*) από ντόπια σώματα.²⁷⁵ Στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, γενικός υπεύθυνος για την αστυνόμευση ήταν ο μπαστσαούσης, ο οποίος είχε τον ρόλο και του μπασκαρακολουκτσή ή επικεφαλής των καρακολουκτσήδων (*başkarakollukci*) και βρισκόταν υπό τις διαταγές του αγά του σώματος. Οι σκοπιές γίνονταν από στρατιώτες όλων των λόχων και των γιαμάκηδων της κάθε πόλης υπό τις διαταγές των *μπασεσκι* του κάθε λόχου.²⁷⁶

Τα φυλάκια όπου γίνονταν οι σκοπιές ονομάζονταν *καρακολχανέ* (*karakolhane*). Τα πιο σημαντικά φυλάκια των αυτοκρατορικών γενιτσάρων βρίσκονταν στις κεντρικές πύλες των τριών μεγάλων πόλεων της Κρήτης, τις γνωστές ως «Πύλες Εφόδου» (*Yürüyüş Kapuları*). Στον Χάνδακα υπεύθυνοι για τη φύλαξη κάθε μιας από τις τέσσερις Πύλες Εφόδου ήταν, καθ' όλο το εικοσιτετράωρο, 20 στρατιώτες που ανανεώνονταν ανά δύο μήνες και φρουρούσαν σε βάρδιες των έξι ατόμων με αρχηγό ένα σημαιοφόρο. Ο μπασκαρακολουκτσή διόριζε νέους φρουρούς μετά το πέρας των δύο μηνών με τη βοήθεια ενός αξιωματικού που ονομαζόταν *κολτσαούσης* (*kol çavuşı*). Οι πύλες παρέμεναν κλειδωμένες για 12 ώρες κατά τη διάρκεια της νύχτας, καθώς και κατά τη διάρκεια της μεσημεριανής προσευχής της Παρασκευής, και τα κλειδιά τους παραδίδονταν στον αγά των γενιτσάρων. Στον Χάνδακα, για τον οποίο έχουμε σχετικές πληροφορίες, το 1778 το 37^ο *τζεμαάτ* φυλούσε την Πύλη του Λαζαρέτου (στα ανατολικά των τειχών), το 4^ο *μπολούκ* φυλούσε την Καινούρια Πύλη ή Γενί Καπί (στα νότια των τειχών), το 14^ο *τζεμαάτ* φυλούσε την Πύλη της Άμμου ή Κουμ Καπί (στον Κόλπο του Δερματά στο θαλάσσιο μέτωπο),²⁷⁷ ενώ οι γιαμάκηδες φυλούσαν τη Χανιόπορτα (στα δυτικά των τειχών), την οποία ξέρουμε ότι το 1761 φυλούσε το 42^ο *τζεμαάτ*.²⁷⁸ Εκτός από τις πύλες, οι

²⁷⁵ Ο γενικός όρος που χρησιμοποιείται στις οθωμανικές πηγές για να περιγράψει τις δυνάμεις στρατιωτών που εκτελούσαν σκοπιές και περιπολίες ήταν «κολούκ» (*kolluk*). Για τους τακτικούς και εφέδρους καρακολουκτσήδες, δες T.A.H.42: 1. Για μια διαταγή σχετικά με την τήρηση των σκοπιών στα *καρακολχανέ* του Ρεθύμνου, δες BOA, C.AS.741/31127.

²⁷⁶ Σύμφωνα με τον Mouradgea d'Ohsson, ο μπασκαρακολουκτσή ήταν ένας απλός αξιωματικός λόχου, επικεφαλής των καρακολουκτσήδων του ορτά. Στην Κρήτη πάντως φαίνεται πως το αξίωμα αυτό είχε ταυτιστεί με τον μπαστσαούση του σώματος. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 320.

²⁷⁷ Η θέση αυτού του *καρακολχανέ* σώζεται σε χάρτη: Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 80-81.

²⁷⁸ Ό.π., 31, 45· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 20, 41· T.A.H.7: 133· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, 133· T.A.H.3: 365-366, 382, 398-399, 417· T.A.H.9: 213· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 159, 209-210, 213, 221-222· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 429, 439, 451-452, 466· T.A.H.19: 309-310, 327· T.A.H.31: 114· T.A.H.32: 13· T.A.H.37: 4, 23, 32-33, 49-51,

αυτοκρατορικοί γενίτσαροι ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη και άλλων σημείων της πόλης του Χάνδακα. Έτσι, π.χ., γνωρίζουμε ότι το 1761 το 37^ο *τζεμαάτ* ήταν υπεύθυνο για τη φύλαξη της Κρήνης Μοροζίνη στον Χάνδακα.²⁷⁹ Ο Sieber αναφέρει ότι γενίτσαροι φυλούσαν και την Πύλη του Λιμανιού,²⁸⁰ ενώ, σύμφωνα με μια πηγή του 1750, στην Πύλη του Πασά ήταν διορισμένοι και «γενίτσαροι σκοποί» (*yeniçeri nöbetçileri*).²⁸¹

Όπως συνέβαινε με όλα τα στρατιωτικά σώματα των οποίων οι στρατιώτες έκαναν σκοπιές σε φυλάκια, οι λόχοι των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ήταν υπεύθυνοι για την αναφορά ζημιών και άλλων αναγκών των φυλακίων στα οποία υπηρετούσαν. Οι αιτήσεις τους για επιδιορθώσεις αποστέλλονταν στον πασά του φρουρίου όπου βρισκόταν το φυλάκίό τους, αυτός ζητούσε εκτίμηση της ζημιάς από τους υπαλλήλους του ιεροδικείου και ο ντεφτερντάρης αναλάμβανε την κάλυψη των εξόδων με χρήματα του δημόσιου ταμείου του νησιού.²⁸²

Εκτός από τη φύλαξη διαφόρων φυλακίων των πόλεων που αναλάμβαναν οι γενίτσαροι καρακολουκτσήδες, μια άλλη ομάδα γενιτσάρων, οι *κουλογλανί* (*kul oğlanı*), διενεργούσαν περιπολίες (*devre-i kal'e / kol dolaşma*) μέρα και νύχτα.²⁸³ Τα άτομα αυτά, σύμφωνα με τον Mouradgèa d'Ohsson, ήταν νεοσύλλεκτοι στρατιώτες, παιδιά ή συγγενείς γενιτσάρων, που εντάσσονταν στο σώμα χάρη σε αυτήν τους τη συγγένεια²⁸⁴ και πιθανώς οι περιπολίες να ήταν μέρος της εκπαίδευσής τους. Δυστυχώς ωστόσο, για την ομάδα αυτήν και τις αρμοδιότητές της δεν έχουμε παρά ελάχιστες πληροφορίες. Γνωρίζουμε πάντως ότι στις νυχτερινές περιπολίες, εκτός από τους *κουλογλανί*, συμμετείχε και άλλη μία περίπολος γενιτσάρων, οι

103· T.A.H.40: 55, 88, 152· T.A.H.41: 56· T.A.H.42: 1· T.A.H.43: 46, 139, 167-170, 183· BOA, C.AS.741/31127. Για τις πύλες του Χάνδακα, δες Σ. Ξανθουδίδης, *Χάνδαξ-Ηράκλειον: Ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο 1927, 62-66.

²⁷⁹ T.A.H.9: 339· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 182. Λανθασμένα ο Σταυρινίδης σημειώνει ότι ο Αχμέτ ουστάς (ο μάγεις) του 37^{ου} *τζεμαάτ* ήταν ο φρουρός του φυλακίου της κρήνης. Από τη διατύπωση της καταχώρισης είναι σαφές ότι ο ουστάς εκπροσωπούσε όλο τον λόχο του ενώ και η μετάφραση του ονόματος του ουστά είναι λάθος, καθώς η σωστή ανάγνωση του ονόματος είναι Χιουσεΐν. Για το φυλάκιο αυτό, δες και T.A.H.3: 419-421· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 226-227· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 467. Για μια αφιέρωση ενός οντάμπαση που αφορά την κρήνη, δες T.A.H.15: 162· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 57.

²⁸⁰ Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήνη*, 75-76. Για αναφορές σε φρουρές πυλών στις πόλεις του νησιού, δες ό.π., 85, 97, 120, 136-138, 280 και Tapcoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 20.

²⁸¹ T.A.H.3: 257· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 349· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 363-364.

²⁸² T.A.H.9: 213, 339· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 159, 182.

²⁸³ T.A.H.19: 327.

²⁸⁴ Mouradgèa d'Ohsson, *Tableau général*, 327-328. Για κάποιες υποθέσεις σχετικά με τον τρόπο διορισμού και λειτουργίας των ομάδων αυτών στις οθωμανικές επαρχίες, δες Radushev, “‘Peasant’ Janissaries?”, 459-460.

ασεσκολουκτσήδες (*ases kollukci*), οι οποίοι έδρευαν σε ένα φυλάκιο κοντά στη μεγάλη σιταποθήκη της πόλης (δίπλα στη σημερινή Πλατεία Ελευθερίας) και, σύμφωνα με τον Πρακτικίδη, ήταν «η πρώτη σπύρα (*sic*) των φυλαττόντων την πόλιν, και φερόντων εις καταδίκην τους κακοποιούς».²⁸⁵ Ξέρουμε ότι οι αστυνομεύοντες γενίτσαροι είχαν διαταγές να συλλαμβάνουν οποιονδήποτε ένοπλο συναντούσαν κατά τις περιπολίες και να τον μεταφέρουν στην Πύλη του Αγά, όπου καταστρεφόταν το όπλο του.²⁸⁶ Επίσης, κατά τη διάρκεια κοινωνικών και θρησκευτικών συγκεντρώσεων διοριζόταν ένας αυτοκρατορικός γενίτσαρος ως υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης, ο γιασακτσής (*yasakci*). Ο γιασακτσής διοριζόταν από τον αγά του σώματός του και εισέπραττε χρήματα από τους τελούντες τις συγκεντρώσεις για τις υπηρεσίες του.²⁸⁷ Τέλος, από μια καταχώριση του 1673 γνωρίζουμε ότι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι διοριζόνταν και φύλακες (*pasban*) καταστημάτων αμειβόμενοι από τους καταστηματαρχές του Χάνδακα.²⁸⁸

Οι παραπάνω ομάδες σκοπών, περιπόλων και φυλάκων δεν ήταν οι μοναδικοί υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης στο νησί. Στις νυχτερινές περιπολίες του Χάνδακα γνωρίζουμε ότι μπορούσαν να συμμετέχουν ο σούμπασης της πόλης, ο οποίος διοριζόταν από τον διοικητή της και όχι από το γενιτσαρικό σώμα, ένας άνθρωπος διορισμένος από το ιεροδικείο καθώς και οι μιάμηδες των συνοικιών.²⁸⁹ Σουμπασήδες, όπως έχουμε δει στο πρώτο κεφάλαιο, δεν υπήρχαν μόνο στις πόλεις, αλλά και σε χωριά, όπου διοριζόνταν από τους νομείς των φόρων κάθε περιοχής. Οι σουμπασήδες που ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης σε επίπεδο χωριών υπάγονταν στους σερντάρηδες (*serdar*), που ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης σε επίπεδο ναχιγέ, τη διοικητική υποδιαίρεση του σαντζακιού. Οι τελευταίοι είχαν την υποχρέωση να συγκεντρώνουν σε περίπτωση επιστράτευσης τους διασκορπισμένους στην επαρχία γενίτσαρους και διοριζόνταν από τον αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Παρά το γεγονός ότι οι σουμπασήδες θεωρητικά δεν διοριζόνταν από τα γενιτσαρικά σώματα, σε όλες τις περιπτώσεις της υπό εξέταση

²⁸⁵ T.A.H.20: 119· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 234-235· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 48.

²⁸⁶ T.A.H.19: 327.

²⁸⁷ T.A.H.19: 178-179· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 25-26· T.A.H.19: 330-331. Για μια περίπτωση καθάρσεως γιασακτσή από τον κεχαγιά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων το 1782 ύστερα από διαμαρτυρία των μοναχών του Αγίου Ματθαίου στον Χάνδακα, δες Σαρηγιάννης- Σπυρόπουλος, «Το οθωμανικό αρχείο», 82.

²⁸⁸ T.A.H.4: 11· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 68· Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 1, 53.

²⁸⁹ T.A.H.20: 119· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 234-235· T.A.H.3: 246· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, 325-326· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 327-328· T.A.H.2: 301· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 374.

περιόδου για τις οποίες υπάρχουν σχετικές πληροφορίες, ήταν αυτοκρατορικοί γενίτσαροι, ένα φαινόμενο η σημασία του οποίου θα αναλυθεί εκτενέστερα στο τέταρτο κεφάλαιο.²⁹⁰

Οι εγκληματίες που δρούσαν εκτός πόλεων καταδιώκονταν και συλλαμβάνονταν ως αποτέλεσμα συνεργασίας των σουμπασήδων και των επικεφαλής των διαφόρων κοινοτήτων του νησιού, ενώ, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η σύλληψη του εγκληματία ήταν ιδιαίτερης σημασίας για τη διοίκηση, διορίζονταν για τον σκοπό αυτόν και άνθρωποι της ακολουθίας του πασά του σαντζακίου όπου είχε γίνει το έγκλημα. Οι εγκληματίες που συλλαμβάνονταν οδηγούνταν ενώπιον του πασά, ο οποίος διέταζε την προσαγωγή τους στη δικαιοσύνη.²⁹¹

Τα σώματα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων είχαν θεσμική συμμετοχή στην παραπάνω διαδικασία είτε μέσω των σερντάρηδών τους, που συχνά συμμετείχαν στις συλλήψεις, είτε μέσω στρατιωτών που στέλνονταν από τις πόλεις στην ύπαιθρο για την καταδίωξη εγκληματιών. Στη δεύτερη περίπτωση ο αγάς των γενιτσάρων λάμβανε αποζημίωση από τη διοίκηση για τα έξοδα του σώματος.²⁹² Ωστόσο, το γενιτσαρικό σώμα αποκτούσε ακόμα πιο ενεργή συμμετοχή στη σύλληψη και τιμωρία εγκληματιών που δρούσαν εκτός πόλεων όταν αυτοί ήταν γενίτσαροι. Στις περιπτώσεις εγκληματιών και δολοφόνων (*eşkiya ve katil*) γενιτσάρων ο λόχος του εγκληματία τον συλλάμβανε και τον οδηγούσε στην Πύλη του Αγά, όπου δικαζόταν από τον αγά των γενιτσάρων. Μετά την κράτησή του στον στρατώνα του λόχου του και την εφαρμογή της ποινής του, ο εγκληματίας παραδινόταν στον τσορματζή και τον *μπασεσκή* του. Όταν η ποινή του γενίτσαρου ήταν φυλάκιση τότε, με ευθύνη του αγά των γενιτσάρων, μεταφερόταν από τον στρατώνα όπου τελούσε υπό κράτηση είτε σε κάποια από τις φυλακές των πύργων του φρουρίου όπου υπηρετούσε ο λόχος του είτε σε κάποιο άλλο φρούριο του νησιού. Αν ο εγκληματίας δεν παραδινόταν στους αξιωματικούς του, κρυβόταν ή διέφευγε στην ύπαιθρο χώρα του νησιού, τότε έπρεπε

²⁹⁰ T.A.H.9: 283-285· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 173-176· T.A.H.37: 84, 139· T.A.H.40: 18, 53, 57, 111· T.A.H.41: 6-7, 12-13, 25, 43-44, 44-45, 143-144· T.A.H.42: 51, 56, 63, 175-188· T.A.H.43: 14, 76, 107, 112-113, 123, 124· Pococke, “A Description of the East”, 619-620· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 203· Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 327. Στα πρώτα χρόνια μετά την οθωμανική κατάκτηση, στα κατάστιχα απαντούν μέχρι και χριστιανοί σουμπασήδες· T.A.H.1: 140· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, 42. Το 1671 και το 1713 οι πηγές μαρτυρούν τον διορισμό σουμπαση του Χάνδακα μεταξύ των ανθρώπων της συνοδείας του πασά· T.A.H.2: 301· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 374· T.A.H.3: 246· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, 325-326· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 327-328.

²⁹¹ Για κάποια παραδείγματα καταδίωξης εγκληματιών στην επαρχία, δες T.A.H.32: 24· BOA, KK.d.827: 5-6, 9, 13-15, 29, 31, 33, 34, 35, 42, 43, 46, 49, 53, 54· T.A.H.9: 241· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 171-172.

²⁹² Δες, π.χ., τις πηγές T.A.H.17:122· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 115 και BOA, KK.d.827: 24.

να διαγραφεί από το γενιτσαρικό στρατό με απόφαση (*i'lâm*) του αγά των γενιτσάρων της πόλης του και να αντικατασταθεί. Αν πάλι βρισκόταν εκτός νησιού, αλλά επέστρεφε και παραδινόταν σε διάστημα το πολύ ενός έτους, δικαζόταν κανονικά και εφαρμοζόταν η ποινή που του επιβαλλόταν. Σε περίπτωση μη παράδοσης του εγκληματία και διαφυγής του στην ύπαιθρο ή σε περίπτωση που το έγκλημα γινόταν εκτός πόλεως, ζητούνταν η σύλληψή του από τους σουμπασήδες και τους σερντάρηδες των ναχιγέδων. Όταν αυτοί τον συλλάμβαναν, ενημέρωναν τον επικεφαλής της μονάδας του και αυτός με τη σειρά του ενημέρωνε τους караκολуктσήδες του λόχου του εγκληματία, οι οποίοι κατέγραφαν τη σύλληψη και τον κρατούσαν στον στρατώνα του λόχου για να εφαρμοστεί η ποινή του. Σε περίπτωση που ο γενίτσαρος ήταν δολοφόνος και αντιστεκόταν στη σύλληψή του, ο σούμπασης είχε το δικαίωμα να τον θανατώσει, όπως και όσους συνεργούς του προέβαλλαν αντίσταση. Αν ο σούμπασης και ο σερντάρης δεν κατέβαλλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για τη σύλληψη των εγκληματιών, διατασσόταν η σύλληψή τους και τιμωρούνταν από τον πασά του σαντζακιού ο πρώτος και από το σώμα του ο δεύτερος. Σε περίπτωση που ο εγκληματίας ήταν ο σούμπασης και τον προστάτευε αυτός που τον είχε διορίσει, τότε έπρεπε να τιμωρούνται και οι δύο με την ίδια ποινή.²⁹³

Βλέπουμε λοιπόν ότι οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι είχαν αυτονομία στην επιβολή και εκτέλεση ποινών, μια πρακτική που δεν είναι ανιχνεύσιμη για κανένα άλλο στρατιωτικό σώμα.²⁹⁴ οι εγκληματίες δικάζονταν από τον αγά των γενιτσάρων, κρατούνταν και τιμωρούνταν από τους αξιωματικούς των λόχων τους. Σύμφωνα με τον Tancoigne, «Κανένας γενίτσαρος δεν μπορεί να τιμωρηθεί ούτε να φυλακιστεί για ένα σύνθητες παράπτωμα, παρά μόνο μέσα στο Στρατώνα του. Όταν, για παράδειγμα, ένας yoldach²⁹⁵ (= συνάδελφος) καταδικαστεί σε ραβδισμό, καλούνται όλοι οι γενίτσαροι του οικείου Ορτά να παρευρεθούν, φορώντας στο κεφάλι το ειδικό για τις τελετές κάλυμμα. Η τελετή γίνεται κατά το βραδάκι στην αίθουσα όπου συνέρχονται τα στελέχη του Ορτά. Εκεί, αφαιρούνται από τον ένοχο μερικά ρούχα και ένας από

²⁹³ T.A.H.2: 218· T.A.H.16: 162, 167· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 108, 134, 166· T.A.H.19:327· T.A.H.34: 158, 163· T.A.H.37: 42, 49-50, 109· T.A.H.40: 124· BOA, C.AS.524/21898· BOA, KK.d.827: 16, 24, 35, 43.

²⁹⁴ Περί του ότι τα ντόπια σώματα δεν είχαν τα προνόμια των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, δεξ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 39.

²⁹⁵ Ο όρος «γιολντάς» (*yoldas*), που κυριολεκτικά σημαίνει «συνοδοιπόρος», ήταν ένας κοινός χαρακτηρισμός για τους γενιτσάρους.

τους “καρφάδες”,²⁹⁶ βγάζοντας τη βαριά χάλκινη ζώνη του, καταφέρνει στους ώμους του καταδικασμένου όσα χτυπήματα αντιστοιχούν στην ποινή του, ανάλογα με τη σοβαρότητα του παραπτώματος. Μετά απ’ αυτόν τον συναδελφικό σωφρονισμό, ο ένοχος αφήνεται ελεύθερος, εκτός κι αν έχει διαπράξει μεγαλύτερο σφάλμα, οπότε τον κρατούν στη φυλακή για οκτώ μέρες το πολύ». ²⁹⁷ Βέβαια, στα ιεροδικαστικά κατάστιχα είναι ανιχνεύσιμες και λίγες περιπτώσεις εγκληματιών γενιτσάρων που δικάζονταν από τον καδή στο ιεροδικείο και όχι στην Πύλη του Αγά, αλλά και σε αυτές τις περιπτώσεις γίνεται σαφές ότι ο εγκληματίας προσαγόταν παρουσία των αξιωματικών του λόχου του. ²⁹⁸ Η παράκαμψη του καθεστώτος ειδικής δωσιδικίας που απολάμβαναν οι στρατιώτες του σώματος και η προσαγωγή ενός γενιτσάρου στο ιεροδικείο επαφιόταν στη θέληση της διοίκησης του λόχου του κάθε στρατιώτη και χρησιμοποιούνταν από τους γενιτσάρους συμβολικά ως ένα μέσο που προσέδιδε μεγαλύτερη ηθική νομιμοποίηση στην τιμωρία του. Αυτή η νομιμοποίηση συνδεόταν με την αποκλειστική αρμοδιότητα του καδή να δικάζει με βάση το *σεριάτ*.²⁹⁹

Από την άλλη, μπορούμε να εικάσουμε πως οι αξιωματικοί των γενιτσάρων δίκάζαν με βάση τον «Νόμο των Γενιτσάρων» (*Kavanin-i Yeniçeriyân / Kanun-i Ocak*), μια κωδικοποίηση των αρμοδιοτήτων, υποχρεώσεων, δικαιωμάτων και προνομίων των μελών του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού στρατού με αναφορές στο σύνολο της εσωτερικής οργάνωσής του. Μολονότι διασώζονται διάφορες εκδοχές ενός κειμένου των αρχών του 17^{ου} αιώνα που φέρει αυτό το όνομα, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν το κείμενο αυτό ταυτιζόταν πλήρως με την προαναφερθείσα κωδικοποίηση. Επίσης δεν ξέρουμε ποια ήταν η έκταση της κυκλοφορίας του Νόμου των Γενιτσάρων, κατά πόσο αυτός ίσχυε απaráλλακτος ή τροποποιούνταν στο πέρασμα του χρόνου, πόσο απόλυτα ή σχετικά εφαρμοζόταν διαχρονικά και από επαρχία σε επαρχία. Σύμφωνα με τον ιστορικό Pál Fodor, το γνωστό σε εμάς κείμενο του «Νόμου των Γενιτσάρων» συντάχθηκε κατά τη διάρκεια των μεγάλων αλλαγών στη δομή και την οργάνωση του γενιτσαρικού σώματος που έλαβαν χώρα στα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και αποτελεί περισσότερο έκφραση της επιθυμίας του συγγραφέα του να προστατευθεί η παλαιά τάξη πραγμάτων που ίσχυε

²⁹⁶ Ο Tancoigne με τον όρο αυτό πιθανώς εννοεί τους *μπασεσκι*, οι οποίοι αλλού ονομάζονται και «πρωτοκαρφάδες», και τους *καρκαλουκτσήδες* τους, τους οποίους χαρακτηρίζει «κατώτερους καρφάδες»: Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 34.

²⁹⁷ Ο.π., 35.

²⁹⁸ Δες, π.χ. τις πηγές T.A.H.32: 123· T.A.H.37: 4.

²⁹⁹ Για τη σχέση του γενιτσαρικού σώματος με τον ισλαμικό νόμο, δες Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff”, 132-133.

εντός του σώματος παρά μια επίσημη κωδικοποίηση ισχύοντων κανονισμών. Ως εκ τούτου το γνωστό σε εμάς κείμενο πρέπει να αντιμετωπίζεται όχι ως οργανόγραμμα και νομικό πλαίσιο, αλλά ως πραγματεία συμβουλευτικού περιεχομένου.³⁰⁰ Σε κάθε περίπτωση, αν και είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι τόσο ο γενιτσαρικός στρατός όσο και η επίσημη οθωμανική εξουσία αναγνώριζαν την ύπαρξη και την εφαρμογή του Νόμου των Γενιτσάρων, δεν σώζεται κανένα επίσημο γραπτό τεκμήριο που να έχει τη μορφή πρακτικού ή απόφασης δίκης η οποία να διεξήχθη από γενιτσάρους.³⁰¹

Πολλά από τα ζητήματα που προαναφέρθηκαν και αφορούν τον ρόλο των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ως προς την αστυνόμευση και την τήρηση της τάξης στο νησί καταγράφονται σε αποφάσεις δύο σημαντικότερων για τη διοίκηση της Κρήτης οργάνων λήψης αποφάσεων στα οποία συμμετείχαν αξιωματικοί των γενιτσάρων: την Πύλη του Πασά και την Πύλη του Αγά. Όπως έχει προαναφερθεί, στις Πύλες των Πασάδων των τριών πόλεων της Κρήτης συνέρχονταν τα συμβούλια διοίκησης κάθε σαντζακιού, τα «ντιβάνια», στα οποία συμμετείχαν οι σημαντικότεροι κρατικοί αξιωματούχοι και αξιωματικοί του στρατού, συζητώντας τη λήψη αποφάσεων σε τοπικό επίπεδο και την εφαρμογή διαταγών που λάμβαναν από το κέντρο. Τα συμβούλια αυτά συνέρχονταν δύο φορές την εβδομάδα υπό την προεδρία του πασά της κάθε πόλης, ο οποίος είχε τον τελευταίο λόγο επί των ζητημάτων που συζητώνταν.

Στις πηγές που εξετάζουμε δεν διαφαίνεται η σύνθεση των συμβουλίων να ήταν σταθερή. Το πιθανότερο είναι κάποιοι σημαντικοί αξιωματικοί και αξιωματούχοι να συμμετείχαν μόνιμα και κάποιοι να καλούνταν μόνο όταν το θέμα της συζήτησης αφορούσε τις αρμοδιότητές τους. Ανάμεσα στους αξιωματικούς που συμμετείχαν μόνιμα στα συμβούλια ήταν οι αγάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, οι οποίοι, όπως έχουμε δει, μαζί με τους καδήδες και τον ντεφτερντάρη του νησιού δεν διοριζόνταν από τον πασά, αλλά απευθείας από τον σουλτάνο. Έτσι, οι αγάδες των γενιτσάρων, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους αρχηγούς στρατιωτικών σωμάτων

³⁰⁰ P. Fodor, “Bir Nasihat-name Olarak Kavanin-i Yeniçeriyân”, στο *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi: Tebliğler III. Türk Tarihi, Cilt 1*, Κωνσταντινούπολη 1986, 217-224.

³⁰¹ Για κάποιες αναφορές σχετικά με την εφαρμογή του Νόμου των Γενιτσάρων στην Κρήτη και την Αυτοκρατορία, δες Τ.Α.Η.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209· Τ.Α.Η.45: 82-85· Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff”, 132-133. Για διάφορες μεταγραφές και μεταφράσεις του γνωστού σε εμάς κειμένου του Νόμου των Γενιτσάρων, δες Α. Akgündüz (επιμ.), “Kavânîn-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî”, στο *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, τ. 9, Κωνσταντινούπολη 1996, 127-268· Ι. Ε. Petrosian (επιμ.), *Mebde-yi Kanun-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi*, Μόσχα 1987· Τ. Toroser (επιμ.), *Kavanin-i Yeniçeriyân: Yeniçeri Kanunları*, Κωνσταντινούπολη 2008.

που συμμετείχαν στο ντιβάνι,³⁰² δεν δέχονταν διαταγές από τους πασάδες για ζητήματα οργάνωσης, διορισμών και απονομής δικαιοσύνης στο εσωτερικό των σωμάτων τους. Με δυο λόγια, οι αγάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ήταν μεταξύ των αξιωματικών και αξιωματούχων που έχαιραν σημαντικής ανεξαρτησίας από την εξουσία των πασάδων του νησιού, κάτι που αναμφίβολα τους έφερνε ένα σκαλί ψηλότερα στη διοικητική και στρατιωτική ιεραρχία της επαρχίας και τους έδινε μεγαλύτερη δύναμη σε σχέση με τους υπόλοιπους αρχηγούς στρατιωτικών σωμάτων.

Γενικά, οι αγάδες των γενιτσάρων, ως διοικητές μονάδων που αντιπροσώπευαν την οργάνωση της Κωνσταντινούπολης και «αστυνομικοί διευθυντές» των πόλεων, αντιμετώπιζονταν ως ιεραρχικά ανώτεροι από τους υπόλοιπους αρχηγούς στρατιωτικών σωμάτων. Αυτό γίνεται φανερό από τη μεγάλη συχνότητα με την οποία τα διάφορα διατάγματα αναφέρονται σε αυτούς σε σχέση με τους υπόλοιπους αρχηγούς, από τον ρόλο επιβλεπόντων που αναλάμβαναν σε διάφορες περιπτώσεις ανάθεσης δημοσίων έργων και αποστολών σε άλλα στρατιωτικά σώματα αλλά και γενικότερα από την αρχηγική θέση που αναλάμβαναν οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι έναντι των υπολοίπων σωμάτων της Κρήτης κατά την αποστολή τους σε εκστρατείες.³⁰³

³⁰² Συνήθως αναφέρονται με γενικούς τίτλους όπως «αγάδες των ντόπιων οτζάκ» (*yerli ocakların ağavati*) με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε ποιοι από αυτούς παραβρίσκονταν κάθε φορά στα συμβούλια. Πάντως ο Savary περιγράφει το ντιβάνι του πασά του Χάνδακα ως εξής: «Το συμβούλιο του Πασά αποτελείται από έναν Κεχαγιά που έχει μεγάλη επιρροή σε όλες τις δημόσιες υποθέσεις και τη διαχείριση όλων σχεδόν των διορισμών, από τον Αγά των [αυτοκρατορικών] γενιτσάρων, που είναι ο στρατηγός (*colonel-general*) του στρατού και ο αστυνομικός διευθυντής (*principal superintendent of the police*), από δύο Τοπτημπασήδες, από έναν Ντεφτερντάρη, γενικό ταμιά (*treasurer-general*) των αυτοκρατορικών εσόδων, από τον θησαυροφύλακα του αυτοκρατορικού ταμείου (*keeper of the imperial treasury*) και από τους επικεφαλής αξιωματικούς (*first officers*) του στρατού. Είναι εμφανές, ως εκ τούτου, ότι αυτή η κυβέρνηση είναι καθαρά στρατιωτική και, κατά φυσική συνέπεια, η εξουσία του Πασά Σερασκέρη είναι απόλυτη». Ο ίδιος περιηγητής αναφέρει επίσης σχετικά με τους πασάδες των Χανίων και του Ρεθύμνου ότι στα σαντζάκια τους «έχουν τα ίδια προνόμια [με τον πασά του Χάνδακα] και τα συμβούλιά τους αποτελούνται από τους ίδιους αξιωματούχους». Savary, *Letters on Greece*, 371, 375. Οι De Bonneval-Dumas στη δική τους περιγραφή της διοίκησης του Χάνδακα σημειώνουν ότι «Η πόλη του Χάνδακα διοικείται από έναν πασά τριών ιππουρίδων, ένα γενιτσαράγα [αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων], ένα μουφτή, υπεύθυνο για την εφαρμογή του νόμου, έναν καδή και ένα δεστερδάρη [ντεφτερντάρη]. Εκτός απ' αυτούς τους διοικητές υπάρχουν πολλοί αγάδες, οι οποίοι συμμετέχουν στις συζητήσεις του συμβουλίου, που συγκαλεί ο πασάς δύο φορές την εβδομάδα. Αυτοί οι αγάδες είναι ο διδάρης [ντιζντάρης], ο γιερλή-αγάς [αγάς των ντόπιων γενιτσάρων], οι τέσσερις μπέηδες, καθένας από τους οποίους διοικεί ένα σύνταγμα ιππικού ή εθελοντών [αγάδες των εθελοντών και των αζάπηδων], οι δύο συνταγματάρχες του πυροβολικού [αγάδες των τοπτηδών], οι σουσεαγασήδες (*souchéagassis*) [αγάδες του Μικρού και του Μεγάλου Πύργου του Νερού], οι ακτιαβασήδες (*actiavassis*) [αγάδες της Λευκής Τάμπιας], οι διοικητές των προχωρημένων οχυρών [αγάδες των ταμπιών], οι αρχηγοί των βομβαρδιστών και αυτός των μιναδόρων [αγάς των λαγουμιτζήδων] και των φρουρών της πυρίτιδας». De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 191.

³⁰³ Για δυο παραδείγματα όπου ο αγάς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων αναλαμβάνει την επίβλεψη των εργασιών άλλων σωμάτων, δες T.A.H.32: 127 και T.A.H.37: 37. Για μια αποστολή στρατιωτών

Καθώς ο Χάνδακας ήταν έδρα του διοικητή-σερασκέρη όλης της επαρχίας, στο ντιβάνι της πόλης μπορούσαν να λαμβάνονται αποφάσεις στρατιωτικού περιεχομένου που αφορούσαν όχι μόνο το συγκεκριμένο σαντζάκι, αλλά όλη την Κρήτη.³⁰⁴ Ωστόσο σε άλλα ζητήματα ο πασάς των Χανίων και ο πασάς του Ρεθύμνου, με τα ντιβάνια τους, έχαιραν διοικητικής αυτονομίας και κάποιες φορές πλήρους ανεξαρτησίας.³⁰⁵ Μεταξύ των αποφάσεων των ντιβανιών βλέπουμε διοικητικές πράξεις που αφορούν ζητήματα όπως απογραφές ντόπιων στρατιωτών, διαχείριση του δημόσιου σιταριού, επιβολή φόρων, ντόπιο εμπόριο, επιβολή ποινών σε διοικητικούς αξιωματούχους και εγκληματίες, επιβολή της τάξης μεταξύ συγκρουόμενων κοινοτήτων-χωριών, επικηρύξεις και αποφυλακίσεις εγκληματιών, διορισμούς, επισκευές σε δημόσια κτήρια, εφαρμογή αυτοκρατορικών διαταγμάτων, προστασία του νησιού από εξωτερικούς κινδύνους κ.ά.³⁰⁶ Οι αγάδες των γενιτσάρων λοιπόν, μέσω της σταθερής συμμετοχής τους στα ντιβάνια των πασάδων συνέπρατταν στη λήψη αποφάσεων που αφορούσαν ένα πολύ ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων της δημόσιας διοίκησης των πόλεων και της επαρχίας.

Το ντιβάνι του πασά δεν αποτελούσε τον μοναδικό θεσμό μέσω του οποίου οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι συμμετείχαν στη λήψη αποφάσεων που αφορούσαν τη διοίκηση του νησιού. Ένας πολύ σημαντικός διοικητικός θεσμός ήταν και η Πύλη του Αγά, η υπηρεσία, δηλαδή, του αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της κάθε πόλης του νησιού, η οποία στην περίπτωση του Χάνδακα γνωρίζουμε ότι βρισκόταν ακριβώς απέναντι από την Πύλη του Πασά στο κέντρο της πόλης.³⁰⁷ Οι Πύλες των Αγάδων ήταν τα κέντρα λήψης αποφάσεων για τα ζητήματα που αφορούσαν την οργάνωση και τη λειτουργία των αυτοκρατορικών γενιτσάρων των πόλεων, αλλά συχνά αναλάμβαναν και τον ρόλο συντονιστή πολλών διαδικασιών που αφορούσαν τη διοίκηση των σαντζακίων.

Οι βασικές λειτουργίες της Πύλης του Αγά, όπως ανιχνεύονται μέσα από τις πηγές, ήταν τέσσερεις: η διαχείριση των θεμάτων που αφορούσαν τα εσωτερικά ζητήματα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της κάθε πόλης, η διαχείριση θεμάτων

εκτός Κρήτης και τον διορισμό των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ως επικεφαλής τους, δες T.A.H.19: 285-288. Γενικά, οι γενίτσαροι θεωρούνταν από την οθωμανική διοίκηση ως «κατέχοντες, δικαίως, την πρώτη θέση ανάμεσα στους οθωμανούς στρατιώτες»: Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 310.

³⁰⁴ Δες, π.χ., BOA, C.AS.741/31127 και BOA, KK.d.827: 13-14. Επίσης, δες Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 141-142 και De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 213.

³⁰⁵ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 40.

³⁰⁶ Δες, π.χ., το κατάστιχο BOA, KK.d.827.

³⁰⁷ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 48.

που αφορούσαν την αστυνόμευση και την τήρηση του νόμου και της τάξης σε επίπεδο πόλεων και ναχιγέδων, η διαχείριση θεμάτων που αφορούσαν τη λειτουργία της αγοράς και, τέλος, ο συντονισμός των στρατιωτικών σωμάτων της κάθε πόλης για τη διατύπωση αιτημάτων προς την κεντρική και τοπική διοίκηση και την εκτέλεση διαταγών των τελευταίων. Οι παραπάνω λειτουργίες πραγματοποιούνταν μέσω συμβουλίων που συνέρχονταν στην Πύλη του Αγά υπό την προεδρία του αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.

Οι συμμετέχοντες στα συμβούλια αυτά μπορούσαν να διαφέρουν ανάλογα με το θέμα υπό συζήτηση, αλλά σε όλες τις περιπτώσεις που είναι ανιχνεύσιμοι, αναφέρονται οι «πρεσβύτεροι του οτζάκ», μια ομάδα στρατιωτών της οποίας, όπως έχει αναφερθεί, την ακριβή σύσταση δεν γνωρίζουμε, αλλά σίγουρα συμπεριλάμβανε άτομα από όλους τους γενιτσαρικούς λόχους της πόλης. Οι πρεσβύτεροι ήταν οι βασικοί αντιπρόσωποι των ορτάδων στην Πύλη του Αγά και μετέφεραν τις αποφάσεις που παίρνονταν στα συμβούλια των λόχων που λάμβαναν χώρα στους στρατώνες. Εκτός από τους πρεσβυτέρους, στις διαδικασίες μπορούσαν να συμμετέχουν διάφοροι αξιωματικοί και αξιωματούχοι των γενιτσάρων, όπως τσορμπατζήδες, ονταμπασήδες, τσαούσηδες, απόστρατοι κ.ά.³⁰⁸

Όταν τα θέματα υπό συζήτηση αφορούσαν όχι μόνο τους αυτοκρατορικούς γενίτσαρους, αλλά και άλλα στρατιωτικά σώματα, τότε στα συμβούλια της Πύλης του Αγά συμμετείχαν και οι επικεφαλής των σωμάτων αυτών. Έτσι, π.χ., όταν παρουσιαζόταν κάποιο ζήτημα που αφορούσε την πληρωμή των ντόπιων στρατιωτών σε σιτάρι, ή όταν ετίθετο κάποιο θέμα αστυνόμευσης και επιβολής του νόμου, τότε εκεί συγκεντρώνονταν και συνεδρίαζαν αντιπρόσωποι από όλα τα ντόπια σώματα.³⁰⁹

Ένας βασικός λόγος για τον οποίο ζητήματα που αφορούσαν τη διακίνηση σιταριού συζητώνταν στην Πύλη του Αγά είναι ότι εκεί καθορίζονταν οι τιμές διαφόρων προϊόντων με σκοπό τη διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της αγοράς. Σε αυτές τις συζητήσεις, εκτός από τους στρατιωτικούς, συμμετείχαν αντιπρόσωποι των συντεχνιών και, κάποιες φορές, άλλα σημαίνοντα άτομα των πόλεων, όπως οι μουφτήδες.³¹⁰ Οι αποφάσεις του συμβουλίου ανακοινώνονταν με αναφορές (*ilam*) και τα αιτήματά του με αρζουχάλια ή αιτήσεις (*arzihal*) προς το συμβούλιο του πασά

³⁰⁸ Δες, π.χ., T.A.H.37: 34-35, 39· BOA, HAT.500/24476.

³⁰⁹ T.A.H.19: 244· T.A.H.32: 84-85· T.A.H.37: 48, 49-50.

³¹⁰ T.A.H.23: 40· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 278, 304· T.A.H.27: 20· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 126· T.A.H.19: 312, 323· T.A.H.32: 92-93, 109-110· T.A.H.33: 99· T.A.H.37: 34-35, 39.

μέσω του αγά των γενιτσάρων.³¹¹ Επίσης, όταν αφορούσαν ζητήματα του γενιτσαρικού σώματος, οι αναφορές και τα αιτήματα αποστέλλονταν στην κεντρική οργάνωση της Κωνσταντινούπολης.³¹²

Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως τα συμβούλια των Πυλών των Αγάδων στην Κρήτη θυμίζουν πολύ τα συμβούλια των «αγιάνηδων» (*ayan*) που απαντούν σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας, όπως αυτά περιγράφονται από τον ιστορικό Halil İnalçık. Βέβαια η σύγκριση των συμβουλίων των Πυλών των Αγάδων στην Κρήτη με τα διάφορα συμβούλια των αγιάνηδων που λειτουργούσαν σε άλλες οθωμανικές επαρχίες καθίσταται για την ώρα αδύνατη, καθώς μέχρι σήμερα δεν υπάρχει κάποια συστηματική μελέτη των τελευταίων και ως εκ τούτου δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ούτε την έκταση της λειτουργίας τους ούτε αν αυτά δραστηριοποιούνταν ως τακτικά, οργανωμένα σώματα. Σύμφωνα πάντως με τον İnalçık, τα συμβούλια αυτά κατά τον 18^ο αιώνα είχαν αρχίσει να παίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη διαχείριση τοπικών ζητημάτων των επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στελεχώνονταν από τους σημαντικότερους μουσουλμάνους επαρχιακούς προύχοντες, στρατιωτικούς, ουλεμάδες και μέλη των συντεχνιών, οι οποίοι συνεδρίαζαν συνήθως στο ιεροδικείο υπό την προεδρία του καδή (*meclis-i şer*), ενώ μεταξύ των λειτουργιών τους ήταν η λήψη αποφάσεων που αφορούσαν την τοπική οικονομία και αγορά, την αστυνόμευση και την ασφάλεια των περιοχών όπου λάμβαναν χώρα.³¹³ Μολονότι, όπως σημειώθηκε, δεν μπορούμε με ασφάλεια να δεχτούμε όσα γράφει ο εν λόγω ιστορικός επί του θέματος, αξίζει να αναφερθεί ότι στην Κρήτη οι παραπάνω λειτουργίες είχαν ταυτιστεί πλήρως με το συμβούλιο της Πύλης του Αγά, μια ταύτιση ίσως ενδεικτική του κομβικού ρόλου που είχαν αναλάβει οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι στη διοίκηση του νησιού. Άλλωστε, όπως θα αναλυθεί στο πέμπτο κεφάλαιο, στην Κρήτη της υπό εξέταση περιόδου δεν αναφέρεται ισχυρός ο θεσμός των αγιάνηδων και κατά συνέπεια είναι πιθανό οι γενίτσαροι και οι δομές τους να κάλυπταν αυτό το «κενό».

Η Πύλη του Αγά είχε τους δικούς της γραφείς, οι οποίοι συνέτασσαν τις αποφάσεις του συμβουλίου και ονομάζονταν «κεχαγιάδες γερί» (*kethüda yeri*), και τους δικούς της αγγελιοφόρους, που ονομάζονταν «επίλεκτοι τσαούσηδες» (*çavuşan-ı keşidegan*), οι οποίοι είχαν υπό τις εντολές τους χαμηλόβαθμους αγγελιοφόρους, τους

³¹¹ BOA, HAT.339/19401· BOA, HAT.500/24476· T.A.H.19: 244· T.A.H.37: 49-50.

³¹² T.A.H.34: 163.

³¹³ İnalçık, “Centralization and Decentralization”, 32-33, 42-44.

τσοχαντάρηδες (*çukadar*).³¹⁴ Ο αγάς των γενιτσάρων διόριζε έναν κεχαγιά που έδρευε στην Πύλη του Αγά και τον αντικαθιστούσε όταν απουσίαζε, ενώ είχε και έναν προσωπικό γραμματέα.³¹⁵ Είναι πιθανό στην Πύλη του Αγά να έδρευε και η υπηρεσία του γραμματέα των γενιτσάρων, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση των οικονομικών του σώματος,³¹⁶ αλλά, δυστυχώς δεν έχουν σωθεί σχετικές πληροφορίες.

Ο αγάς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ήταν υπεύθυνος για την πώληση στην τοπική αγορά των περιουσιών των άκληρων ατόμων που πέθαιναν στην πόλη του και οι περιουσίες τους δημεύονταν και γενικά όσων η περιουσία κατασχόταν από το αυτοκρατορικό ταμείο ύστερα από σουλτανική εντολή.³¹⁷ Οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι ήταν επίσης αρμόδιοι για την προστασία, συνοδεία και παρακολούθηση των ξένων που επισκέπτονταν την Κρήτη και των διαφόρων προξένων.³¹⁸ Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι ο γραμματέας των γενιτσάρων των Χανίων διορίστηκε υπεύθυνος, κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων Πολέμων, για τη διερεύνηση ζητημάτων που αφορούσαν τις περιουσίες των Γάλλων που κατοικούσαν στην πόλη και τη φυλάκιση οκτώ εξ αυτών.³¹⁹

Τα σώματα των γενιτσάρων ήταν επίσης επιφορτισμένα με την κλήτευση και προσαγωγή κατηγορουμένων στο ιεροδικείο, καθώς και με την εκτέλεση των ποινών που το τελευταίο επέβαλλε.³²⁰ Συγκεκριμένα, γι' αυτόν τον λόγο διοριζόταν μια ομάδα στρατιωτών, υπαλλήλων του δικαστηρίου, που ονομάζονταν μουχζίρηδες (*muhzir*) και είχαν αρχηγό έναν αρχιμουχζίρη (*muhzir ağa / sermuhzir / muhzirbaşı*), ο οποίος έφερε τον τίτλο του οντάμπαση και, αν κρίνουμε από τη μακρά διάρκεια της θητείας των ατόμων που κατείχαν αυτήν τη θέση, πιθανώς διοριζόταν εφ' όρου

³¹⁴ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 182· T.A.H.3: 360· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 425-426· T.A.H.9: 283-285· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 173-176· T.A.H.19: 325-326· T.A.H.34: 158· T.A.H.37: 43-44· T.A.H.42: 1.

³¹⁵ T.A.H.19: 357· T.A.H.31: 93. Για μια περίπτωση στην οποία ο κεχαγιάς του αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων υπογράφει την αντικατάσταση ενός γιασακτσή, δες Σαρηγιάννης-Σπυρόπουλος, «Το οθωμανικό αρχείο», 82.

³¹⁶ T.A.H.19: 244· T.A.H.33: 31, 43, 69-70.

³¹⁷ T.A.H.19: 381· T.A.H.31: 93· T.A.H.40: 10, 140-141.

³¹⁸ Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 114, 183-184, 276· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 187· C. S. Sonnini, *Travels in Greece and Turkey Undertaken by Order of Louis XVI and with the Authority of the Ottoman Court*, τ. 1, Λονδίνο 1801, 331-333, 409· Pococke, "A Description of the East", 598. Για αντίστοιχες αρμοδιότητες των γενιτσαρων του Χαλεπιού, δες Bodman, *Political Factions in Aleppo*, 68.

³¹⁹ T.A.H.37: 14.

³²⁰ Δες, π.χ., T.A.H.17: 122· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 115.

ζωής.³²¹ Επίσης, σύμφωνα με τον Sieber, γενίτσαροι εκτελούσαν και τις ποινές που επιβάλλονταν από τον πασά.³²²

Στην Κωνσταντινούπολη γνωρίζουμε ότι υπήρχε μια ομάδα αυτοκρατορικών γενιτσάρων που ονομάζονταν τουλουμπατζήδες (*tulumbaçi*) και είχαν αρμοδιότητα πυροσβεστών,³²³ αλλά στα ιεροδικαστικά κατάστιχα του Χάνδακα δεν απαντούν καταχωρίσεις που να αναφέρονται στην αντιμετώπιση πυρκαγιών και αντίστοιχα δεν υπάρχουν αναφορές στην ύπαρξη κάποιας τέτοιας ομάδας. Ωστόσο το πιθανότερο είναι ότι οι γενίτσαροι των πόλεων της Κρήτης είχαν και τέτοια αρμοδιότητα.

Ντόπιοι γενίτσαροι

Οι γερλήδες ήταν επίσης σώματα πεζικού που αναλάμβαναν στρατιωτικές επιχειρήσεις τόσο εντός όσο και εκτός των πόλεων όπου υπηρετούσαν. Δυστυχώς δεν έχουν διασωθεί πληροφορίες σχετικές με τις υπηρεσίες που προσέφεραν στα Χανιά. Για τον Χάνδακα γνωρίζουμε ότι οι ντόπιοι γενίτσαροι αναλάμβαναν τη φρούρηση κάποιων *καρακολχανέ* εντός και κάποιων ταμπιών εκτός των τειχών του φρουρίου.³²⁴ Έτσι, γνωρίζουμε ονομαστικά την ύπαρξη ενός φυλακίου των ντόπιων γενιτσάρων μπροστά από τους στρατώνες τους, που βρίσκονταν νοτιοδυτικά της Πύλης της Άμμου, ενός φυλακίου στη συνοικία Σουλτάν Ιμπραχίμ, στα ανατολικά της Πύλης της Άμμου, καθώς και φυλακίων τους σε δυο τάμπιες, που ονομάζονται Μπιγκκλί Τάμπια (*Biçikli Tabya*, κυριολεκτικά σημαίνει «η τάμπια με το μουστάκι») και Φουτσουλί Τάμπια (*Fuçulî Tabya*, κυριολεκτικά σημαίνει «η τάμπια με τα βαρέλια»). Στην Μπιγκκλί Τάμπια μάλιστα αναφέρεται ότι υπήρχε και στρατώνας των ντόπιων γενιτσάρων, καθώς και γραφείο του επικεφαλής του σώματος (*zâbit odası*).³²⁵ Όπως επιβεβαιώνεται από τις οθωμανικές πηγές, πρόκειται για την τάμπια που ο Πρακτικίδης αναφέρει ως «Προπύργιον των εντοπίων (Γερλί Τάμπια), έχον Πύλην και κανόνια», που βρισκόταν απέναντι από τη Νέα Πύλη (Γενί Καπί) και, σύμφωνα με τον Νικόλαο Τομαδάκη, «ήτο το επί Ενετοκρατίας εξωτερικόν προπύργιον του Αγίου Νικολάου». Η Φουτσουλί Τάμπια ίσως να ήταν η μικρή τάμπια στα δυτικά του

³²¹ T.A.H.37: 2, 17· T.A.H.40: 4, 132, 136-137, 145, 149· T.A.H.43: 33-34, 132, 161. Επίσης δεξ Σαρηγιάννης, «Δικαστική οργάνωση», 38-39.

³²² Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 218.

³²³ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 82-85, 456, 579· Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 323-324· B. Taşkayan, "The Volunteer Firefighters of Istanbul, 1826-1913", αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Κωνσταντινούπολη 2008, 10, 14-15.

³²⁴ T.A.H.17: 154· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 108.

³²⁵ T.A.H.31: 25-26· T.A.H.33: 25-26· T.A.H.37: 32-33.

Κόλλου του Δερματά που βρισκόταν βορειοανατολικά του στρατώνα των γερλήδων και ίσως να ταυτίζεται με το προαναφερθέν φυλάκίό τους που βρισκόταν εκεί.³²⁶

Σε μια ιεροδικαστική καταχώριση του 1799 αναφέρεται ότι στον Χάνδακα, σύμφωνα με μια ρύθμιση της περιόδου, από τις 10.00 το βράδυ και κατά τη διάρκεια της νύχτας οι ντόπιοι γενίτσαροι αναλάμβαναν τη φρούρηση των *καρακολχανέ* που βρίσκονταν κοντά στα κανόνια κατά μήκος των τειχών του φρουρίου. Κάθε ορτάς αναλάμβανε τη φρούρηση ενός φυλακίου διορίζοντας 25 στρατιώτες. Επίσης, όπως και στα *καρακολχανέ*, έτσι και η φύλαξη κάθε εξωτερικού προμαχώνα των γερλήδων ανετίθετο κατά τη διάρκεια της νύχτας σε 25 στρατιώτες ενός ορτά, ενώ κατά τη διάρκεια της μέρας ο αριθμός τους μειωνόταν σε 12 ανά προμαχώνα.³²⁷ Υπεύθυνοι για την φρούρηση του κάθε φυλακίου ορίζονταν δύο ορτάδες το μήνα.³²⁸ Αντίστοιχα, για τις σκοπιές των υπολοίπων ντόπιων σωμάτων που φυλούσαν άλλα σημεία του φρουρίου οριζόταν ότι σε κάθε *καρακολχανέ* έπρεπε να διορίζονται 12 άτομα από ένα λόχο τη φορά, ενώ οι ημερήσιες σκοπιές έπρεπε να γίνονταν μόνο από τέσσερα άτομα.³²⁹

Οι γερλήδες του Χάνδακα και των Χανίων γνωρίζουμε ότι αναλάμβαναν επίσης σκοπιές σε φυλάκια που βρίσκονταν εκτός πόλεων σε λόφους και βουνά για την ανίχνευση πειρατικών και άλλων εχθρικών πλοίων. Στην περίπτωση εντοπισμού εχθρικού πλοίου ήταν υποχρεωμένοι να ειδοποιούν το ιεροδικείο του σαντζακίου τους, το οποίο ενημέρωνε τους υπόλοιπους διοικητικούς φορείς.³³⁰ Μεταξύ των γερλήδων οργανώνονταν ομάδες ατάκτων, που ονομάζονταν, όπως και στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, «τσέτες», είχαν αρχηγό από έναν «αγά των τσετών» και ήταν επιφορτισμένες με την άμυνα του νησιού στην περίπτωση εξωτερικών επιθέσεων.³³¹ Επίσης, οι ντόπιοι γενίτσαροι Χάνδακα και Χανίων, ως σώματα που αναλάμβαναν τη φρούρηση φυλακίων που βρίσκονταν εκτός των πόλεων, ήταν υπεύθυνοι για τον έλεγχο και την προστασία των επαρχιακών δρόμων, γεγονός που τους καθιστούσε σημαντικό όργανο επιβολής της τάξης για τη διοίκηση

³²⁶ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 33-35, 80-81· Τ.Α.Η.33: 25-26.

³²⁷ Τ.Α.Η.37: 37.

³²⁸ Τ.Α.Η.17: 154· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 108. Ο Σταυρινίδης μεταφράζει «καθ' εκάστην διμηνίαν αναλαμβάνουν εναλλάξ μετά του ορτά και των σημαιών των», αν και στην πηγή αναφέρεται σαφώς ότι στις σκοπιές διορίζονταν κάθε μήνα από δύο ορτάδες (*beher mah ikişer orta*).

³²⁹ Τ.Α.Η.37: 37· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 191.

³³⁰ Τ.Α.Η.17: 154· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 108· Τ.Α.Η.31: 23· ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 27, 51, 52.

³³¹ Τ.Α.Η.16: 76· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 145· Τ.Α.Η.3: 282· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 370-371. Σύμφωνα με τους De Bonneval-Dumas, γερλήδες φυλούσαν και τις ακτές της Ιεράπετρας από τις πειρατικές επιδρομές· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 204.

του νησιού. Έτσι, οι δυνάμεις τους χρησιμοποιούνταν για την καταδίωξη όχι μόνο πειρατών, αλλά και απειθών μελών της επαρχιακής διοίκησης και κάθε είδους παρανόμων, καθώς και για τον αποκλεισμό διόδων και διαβάσεων σε περιπτώσεις ανάγκης.³³²

Οι ντόπιοι γενίτσαροι δεν ήταν οι μοναδικοί σκοποί σε φυλάκια εκτός των φρουριών του νησιού. Από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης του νησιού οι Οθωμανοί οργάνωσαν ένα σύστημα παρατηρητηρίων / πύργων σε παραθαλάσσιες τοποθεσίες με υψηλό υψόμετρο σε όλο το νησί εκτός από την περιοχή των Σφακίων, με σκοπό τον εντοπισμό πειρατικών και άλλων εχθρικών πλοίων και την έγκυρη αντιμετώπισή τους. Τις σκοπιές σε αυτά τα *καρακολχανέ*, που ονομάζονταν και βάρδιες / βίγλες, αρχικά τις είχαν αναλάβει ντόπιοι χριστιανοί, ενώ τη φύλαξη της υπαίθρου την είχαν αναλάβει διάφορα χωριά και ομάδες χριστιανών αρματολών (*martolos*). Ωστόσο, λίγες δεκαετίες αργότερα, οι βίγλες των χριστιανών απαγορεύτηκαν και το σώμα των αρματολών καταργήθηκε.³³³ Παρά την απαγόρευση των βιγλών το 1690, τόσο στα μέσα του 18^{ου} όσο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα βίγλες από χριστιανούς και μουσουλμάνους ντόπιους, με την ενεργή συμμετοχή των ντόπιων γενιτσάρων, απαντούν σε διάφορες πηγές, κάτι το οποίο δεν ισχύει ωστόσο για τα σώματα των αρματολών, τις αρμοδιότητες των οποίων φαίνεται πως ανέλαβαν οι γερλήδες.³³⁴ Σύμφωνα πάλι με τον Πρακτικίδη, τις βίγλες «φυλάττουσιν ανά τέσσαρες χριστιανοί».³³⁵

Σύμφωνα με το Savary και τους De Bonneval-Dumas, ο αγάς των ντόπιων γενιτσάρων του Χάνδακα, όπως και όλοι οι επικεφαλής των ντόπιων σωμάτων της πόλης, συμμετείχε στα συμβούλια της Πύλης του Πασά,³³⁶ ενώ το 1756 καταγράφεται μία περίπτωση στην οποία πραγματοποιείται συμβούλιο στην οικία του για ζητήματα που αφορούσαν την αγορά της πόλης, μια πρακτική η οποία ωστόσο φαίνεται να αποτελούσε εξαίρεση από τη συνήθη πρακτική που ήθελε τέτοιου τύπου συμβούλια να λαμβάνουν χώρα στην Πύλη του Αγά των αυτοκρατορικών

³³² T.A.H.16: 76· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 145· T.A.H.17: 4, 154· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 108, 112-113.

³³³ Δες, π.χ., T.A.H.4: 445, 448· T.A.H.5: 240-241, 261-264, 299-301· T.A.H.7: 23· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 252-253, 296-298, 329-331, 338-344, 351-355, 368-369· Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 2, 660-663· Βαρούχα-Χαιρέτη-Σαρηγιάννης, *Πέμπτος κώδικας*, τ. 2, 439-441, 467-473, 475-477, 526-530.

³³⁴ ΒΟΑ, ΚΚ.d.827: 27· Πρακτικίδη, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 44-45· Poccocke, "A Description of the East", 619· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 204· Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 190-191.

³³⁵ Πρακτικίδη, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 44.

³³⁶ Savary, *Letters on Greece*, 371, 375· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 191.

γενιτσάρων.³³⁷ Τέλος, γνωρίζουμε ότι ο κεχαγιάς των ντόπιων γενιτσάρων στελνόταν μαζί με κάποιο γραμματέα του ιεροδικείου και τον εργολάβο των δημόσιων έργων (*bina emini*) για να εξετάσουν και να καταγράψουν τις ζημιές των φρουρίων του νησιού προκειμένου να επιδιορθωθούν, ενώ ήταν αρμόδιος και για την απογραφή των ντόπιων στρατιωτών του νησιού.³³⁸

Μουσταχφιζάν

Οι ντιζνταρλήδες, όπως και οι αυτοκρατορικοί και οι ντόπιοι γενίτσαροι, ήταν σώματα πεζικού, αλλά, αντίθετα από τους γενιτσάρους, οι αρμοδιότητές τους περιοριζόνταν μόνο σε υπηρεσίες εντός των φρουρίων όπου υπηρετούσαν.³³⁹ Όπως υποδεικνύει και το όνομά τους (*mustahfizan* = φρουροί και *dizdarlular* = στρατιώτες του φρούραρχου [*dizdar*]), η κύριά τους αρμοδιότητα ήταν η φύλαξη των φρουρίων, τα οποία δεν εγκατέλειπαν ποτέ, αποτελώντας το μόνο είδος σώματος που ήταν εγκατεστημένο και στα εννιά φρούρια του νησιού.

Στον Χάνδακα ξέρουμε ότι οι *μουσταχφιζάν* είχαν τουλάχιστον δύο φυλάκια τα οποία φρουρούσαν, ένα από τα οποία βρισκόταν εντός των τειχών, στην Πύλη των Χανίων, κοντά στην οποία βρισκόταν και η κατοικία του ντιζντάρη.³⁴⁰ Στη Σπιναλόγκα το σώμα φυλούσε έναν προμαχώνα με την ονομασία «η Τάμπια του Ντιζντάρη».³⁴¹ Στη Γραμβούσα, για την οποία έχουμε λίγες πληροφορίες, οι *μουσταχφιζάν*, μαζί με τους τζεμπετζήδες, τους τοπσήςδες και τους αζάπηδες της νησίδας, φυλούσαν το φρούριο νυχθημερόν σε σκοπιές των 20 ατόμων.³⁴²

Οι *μουσταχφιζάν*, λόγω της μόνιμης θέσης που κατείχαν στα φρούρια, αναλάμβαναν πολλές από τις μη στρατιωτικές αρμοδιότητες που αφορούσαν τη λειτουργία των τελευταίων, η βασικότερη από τις οποίες ήταν η προστασία και διαχείριση των γουβών ή υπόγειων δημοσίων σιταποθηκών (*cah / kuyu*) των φρουρίων, των οποίων ναζίρης ή επόπτης (*nazir*) ήταν ο ντιζντάρης του κάθε φρουρίου.³⁴³ Ο ντιζντάρης τηρούσε ένα κατάστιχο στο οποίο υπολογιζόταν η

³³⁷ T.A.H.18: 246· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 77.

³³⁸ BOA, C.AS.444/18512· T.A.H.33: 25-28, 66-67.

³³⁹ Poccocke, “A Description of the East”, 619-620.

³⁴⁰ T.A.H.37: 32-33· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 33, 36. Για το γραφείο (*oda*) του ντιζντάρη στην Ιεράπετρα, δες T.A.H.33: 27-28.

³⁴¹ T.A.H.33: 66-67.

³⁴² BOA, KK.d.827: 15. Για τα *καρακολχανέ* της Ιεράπετρας, από τα οποία δεν γνωρίζουμε ποια φυλούσαν οι *μουσταχφιζάν*, δες T.A.H.33: 27-28.

³⁴³ T.A.H.17: 137· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 96· T.A.H.43: 40· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 41-42. Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι στον Χάνδακα υπήρχαν 28 γούβες κοντά στην Πύλη των Χανίων και οκτώ κοντά στην Πύλη του Λαζαρέτου στη σημερινή Πλατεία Ελευθερίας. Για τις γούβες των Χανίων και του Ρεθύμνου, δες BOA, KK.d.827: 20, 42. Στο Ρέθυμνο, σύμφωνα με το παραπάνω

ποσότητα του σιταριού που εισαγόταν και εξαγόταν από τις σιταποθήκες και θεωρούνταν υπεύθυνος για τη διαχείριση και ανανέωσή του.³⁴⁴ Εκτός τούτου, όπως φαίνεται και από τα απογραφικά κατάστιχα, οι ντιζνταρλήδες του Χάνδακα, του Ρεθύμνου, των Χανίων και της Σπιναλόγκας είχαν στη διάθεσή τους οργανωμένες ομάδες διαφόρων μαστόρων που κάλυπταν τις ανάγκες ελέγχου, συντήρησης και επισκευών των φρουρίων και των πολεμοφοδίων τους. Μεταξύ των ειδικοτήτων που αναφέρονται στα κατάστιχα είναι αρχιτέκτονες, χτίστες, ξυλουργοί, σιδηρουργοί, κονταξήδες, γανωματήδες, ορυχαλκοχόοι και υδρονομείς, οι οποίοι δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για την κάλυψη των αναγκών του σώματος ή για εργασίες που αφορούσαν τις οχυρώσεις, τα πολεμοφόδια και τα στρατεύματα, αλλά και για την κάλυψη αναγκών που αφορούσαν περιουσίες ιδιωτών, τζαμιά, δημόσια κτήρια κ.ά.³⁴⁵ Κάποιες ειδικότητες, όπως ορυχαλκοχόοι, ξυλουργοί κ.ά., απαντούν και μεταξύ των στρατιωτών άλλων σωμάτων, αλλά η μη οργάνωσή τους σε ομάδες και η αναφορά σε αυτούς στις οθωμανικές πηγές ως, π.χ., «ο ορυχαλκοχόος του τάδε λόχου» με κάνει να υποθέτω ότι αυτοί μάλλον εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τις ανάγκες των λόχων στους οποίους ανήκαν.³⁴⁶ Εξαίρεση αποτελούσαν οι τοπτσήδες, η περίπτωση των οποίων θα εξεταστεί παρακάτω, που, όπως και οι *μουσταχφιζάν*, μπορούσαν να έχουν στις τάξεις τους οργανωμένες ομάδες ξυλουργών, σιδηρουργών και συντηρητών / καθαριστών των φρουρίων.

Σώματα πύργων και προπυργίων

Τα διάφορα σώματα που βρίσκουμε στα κατάστιχα να φέρουν τα ονόματα διαφόρων πύργων και προπυργίων ήταν επιφορτισμένα με τη φύλαξη συγκεκριμένων οχυρών θέσεων στα τρία μεγάλα φρούρια του νησιού· αυτές οι θέσεις είχαν ιδιαίτερη στρατηγική σημασία για την άμυνα των πόλεων λόγω της τοποθεσίας και του μεγέθους τους. Οι στρατιώτες των σωμάτων αυτών, όπως και οι *μουσταχφιζάν*, δεν εγκατέλειπαν ποτέ τα φρούρια στα οποία υπηρετούσαν. Οι πύργοι και τα προπύργια των πόλεων εκτός από σημεία άμυνας ήταν και οι φυλακές των πόλεων και οι

κατάστιχο, ένα πηγάδι υπήρχε στην πλευρά της Παλιάς Οδού (;) (μπορεί να διαβαστεί *Eski Odos / Lodos / Levros* κ.ά.)· δυστυχώς δεν γνωρίζουμε ποια είναι η τοποθεσία αυτή. Για τη σιταποθήκη της Σπιναλόγκας, δες BOA, C.AS.759/32007. Για τις γούβες της Γραμβούσας, δες BOA, KK.d.827: 15. Επίσης, για τις γούβες που βρίσκονταν κοντά στον ναό των Αγίων Αναργύρων στα Χανιά, δες Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 71 και Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 28.

³⁴⁴ BOA, KK.d.827: 20.

³⁴⁵ Δες, π.χ. T.A.H.15: 173, 261· T.A.H.22, 109· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 58, 64, 277. Στις πηγές δεν είναι σαφές αν, π.χ., ο αρχιαρχιτέκτονας που καλούνταν να κάνει μια εκτίμηση των αναγκαίων επισκευών σε μια ιδιωτική οικία αμειβόταν για τις υπηρεσίες του από τον ιδιοκτήτη της οικίας ή από το κράτος. Το πρώτο φαίνεται πιθανότερο.

³⁴⁶ Δες, π.χ., T.A.H.41: 66, 118.

στρατιώτες που υπηρετούσαν εκεί ήταν υπεύθυνοι για την κράτηση των φυλακισμένων σε αυτές, για την καθαριότητα και τη συντήρησή τους, όπως και για τις σκοπιές στα *καρακολχανέ* που βρίσκονταν πλησίον και επί των πύργων και των προπυργίων τους. Πολλοί από τους πύργους και τα προπύργια είχαν οπλοστάσια και γραφεία των αξιωματικών των σωμάτων. Τέλος, οι στρατιώτες αυτών των σωμάτων ήταν υπεύθυνοι για τον χειρισμό των κανονιών που βρίσκονταν στους πύργους και τα προπύργιά τους, αλλά και των φάρων που μπορεί να βρίσκονταν σε πύργους λιμανιών.³⁴⁷

II. Ιππικό

Εθελοντές

Οι εθελοντές ήταν σώματα ιππικού (σπαχήδες) τα οποία είχαν ενεργή στρατιωτική παρουσία από τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κατάκτησης του νησιού.³⁴⁸ Όπως και οι αζάπηδες και οι τοπτσήδες της Κρήτης, είδαμε ότι χωρίζονταν σε δύο τομείς ή, κυριολεκτικά, «βραχίονες» (*kol*), τον αριστερό και τον δεξιό. Δυστυχώς δεν έχουμε πληροφορίες σχετικά με τη λογική αυτού του διαχωρισμού στην Κρήτη, ούτε γνωρίζουμε λεπτομέρειες για το πώς αυτός επηρέαζε τις αρμοδιότητες των διαφόρων σωμάτων.

Ο διαχωρισμός των εδαφών της Αυτοκρατορίας σε γεωγραφικά προσδιορισμένους «βραχίονες», στρατιωτικούς, δηλαδή, διαδρόμους, είναι μια παλιά πρακτική που αποσκοπούσε στην ταχεία μετακίνηση των στρατευμάτων από περιοχή σε περιοχή και στη μείωση του κόστους της, καθώς και στη μεγαλύτερη δυνατή συγκέντρωση δυνάμεων. Με τη διευκόλυνση της μετακίνησης των στρατευμάτων από τους διαδρόμους αυτούς μέσω της παροχής ζώων και με τη συντήρηση και την προστασία των δρόμων και των γεφυρών επιφορτίζονταν διάφορα ντόπια σώματα της Αυτοκρατορίας, όπως οι ντερμπεντζήδες (*derbendci*), οι αρματολοί, οι βοϊνούκοι (*voynuk*) κ.ά.³⁴⁹ Δεν είναι απίθανο, κατά τη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου, κάποια

³⁴⁷ BOA, HAT.500/24476· T.A.H.31: 25-26· T.A.H.37: 32-33· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 36. Για τον αρχικανονιέρη και δύο τοπτσήδες του σώματος του Μικρού Πύργου του Νερού, δες BOA, MAD.d.6461: 38.

³⁴⁸ Δες, π.χ., T.A.H.7: 94· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 428· Γ. Σπυρόπουλος, «Δούλοι και απελεύθεροι στην πρόιμη οθωμανική Κρήτη», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα στην Τουρκολογία, Ρέθυμνο 2008, 175-176.

³⁴⁹ M. Uyar-E. J. Erickson, *A Military History of the Ottomans*, Σάντα Μάρμπαρα-Ντένβερ-Οξφόρδη 2009, 83, 307· R. Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Άγκυρα 1966, 1-4, 21-24.

από τα ντόπια σώματα του νησιού να είχαν χωριστεί σε τομείς για παρόμοιους λόγους και ο διαχωρισμός να παρέμεινε και μετά τη λήξη του πολέμου. Ωστόσο πιθανώς ο διαχωρισμός αυτός να μην αφορούσε μόνο το γεωγραφικό προσδιορισμό των αρμοδιοτήτων και την πορεία που ακολουθούσε το κάθε σώμα κατά την ανάπτυξή του στο μέτωπο, αλλά να έπαιζε κάποιο ρόλο και στην παράταξή του εντός των φρουριών όπου υπηρετούσε. Έτσι, π.χ., βλέπουμε ότι στο βόρειο μέρος του φρουρίου των Χανίων, το οποίο είχε τα περισσότερα και μεγαλύτερα κανόνια, υπηρετούσαν οι τοπτσήδες του δεξιού τομέα του φρουρίου, το σώμα των οποίων ήταν υπερδιπλάσιο σε μέγεθος σε σχέση με αυτό του αριστερού τομέα.³⁵⁰ Ίσως λοιπόν να υπήρχε κάποια σύνδεση μεταξύ του διαχωρισμού των σωμάτων σε τομείς, του μεγέθους, της παράταξής τους εντός των φρουριών που υπηρετούσαν και των στρατιωτικών αναγκών των τελευταίων. Δυστυχώς η έλλειψη πληροφοριών δεν επιτρέπει την εξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων.

Στην υπό εξέταση περίοδο ένα από τα κύρια καθήκοντα των εθελοντών ήταν η συντήρηση των αλόγων και των άλλων υποζυγίων του στρατού και η παροχή ζώων για τη μεταφορά των διοικητών και των συνοδών τους στις διάφορες πόλεις του νησιού. Η αρμοδιότητα αυτή θυμίζει τον ρόλο τον οποίο αναλάμβαναν τα διάφορα προαναφερθέντα βοηθητικά σώματα κατά τις μετακινήσεις του οθωμανικού στρατού στους διάφορους στρατιωτικούς διαδρόμους και ίσως να σχετίζεται με το γεγονός ότι οι εθελοντές ήταν το μοναδικό από τα τρία είδη σωμάτων της Κρήτης που χωρίζονταν σε τομείς οι οποίοι διατηρούσαν τον διαχωρισμό αυτόν σε όλα τα φρούρια που υπηρετούσαν. Τους διοικητές που διορίζονταν στην Κρήτη ακολουθούσαν συνοδείες εκατοντάδων ατόμων και ήταν συχνό φαινόμενο η μετάθεση ή η απλή μετακίνησή τους από τη μια πόλη του νησιού στην άλλη. Την παροχή ζώων για τις μετακινήσεις αυτές αναλάμβαναν από κοινού οι εθελοντές και ο πληθυσμός των πόλεων, ρύθμιση που είχε οδηγήσει επανειλημμένως σε μεταξύ τους αντιπαραθέσεις για το κόστος των ημιονικών.³⁵¹

Οι εθελοντές αναλάμβαναν επιχειρήσεις στην ύπαιθρο σε περίπτωση ζωοκλοπών και δήμευσης ζώων από το κράτος ή εκτελούσαν χρέη αγγελιοφόρων / κλητηρών σε περιπτώσεις όπου χρειαζόταν εκτενής έρευνα στην ύπαιθρο για την ανεύρεση λιποτακτών στρατιωτών, ακόμα και αν οι λιποτάκτες δεν ανήκαν στο σώμα

³⁵⁰ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 144-148· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 56.

³⁵¹ BOA, HAT.868/38598· BOA, KK.d.827: 37-39, 47· T.A.H:15, 83· T.A.H.26: 237· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 21, 382-384· T.A.H.19: 185· T.A.H.27: 18· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 28, 124· Poccocke, "A Description of the East", 620. Adiyekke, "Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum", 1617.

τους.³⁵² Επίσης, στην περίπτωση του Χάνδακα, για την οποία έχουμε σχετικές πληροφορίες, γνωρίζουμε ότι οι εθελοντές του αριστερού και του δεξιού τομέα είχαν από μία τάμπια, οι οποίες δυστυχώς δεν ξέρουμε πού βρίσκονταν, καθώς και ότι οι εθελοντές του δεξιού τομέα είχαν στρατόνα και γραφεία των αξιωματικών τους, κάτι το οποίο το πιθανότερο είναι να ίσχυε και για τους στρατιώτες του αριστερού τομέα.³⁵³ Τέλος, σύμφωνα με τον Adiyeke, το 1753, στο πλαίσιο των προετοιμασιών της οθωμανικής κυβέρνησης για επιχειρήσεις κατά των Βενετών οι οποίες θα λάμβαναν χώρα κοντά στην Κρήτη, είχε σταλεί διαταγή προς τον διοικητή του νησιού η οποία ζητούσε οι εθελοντές του Χάνδακα, των Χανίων και του Ρεθύμνου να παραμένουν διαρκώς μέσα στις πόλεις σε πλήρη ετοιμότητα, γεγονός που δείχνει ότι τα σώματά τους λογίζονταν από τη διοίκηση ως μία από τις βασικές δυνάμεις υπεράσπισης των τριών μεγαλύτερων φρουριών της επαρχίας.³⁵⁴

Αζάπηδες

Οι αζάπηδες ήταν μετά τους *μουσταχφιζάν*, τους *τοπτσήδες* και τους *τζεμπετζήδες* το τέταρτο πιο διαδεδομένο είδος στρατιωτικού σώματος στην Κρήτη, αφού υπηρετούσε σε έξι φρούρια του νησιού (Χάνδακας, Ρέθυμνο, Χανιά, Σπιναλόγκα, Κίσαμος και Γραμβούσα). Στον Χάνδακα και στα Χανιά τα σώματά τους ήταν χωρισμένα σε τομείς και είχαν αρμοδιότητες ιππικού, γεγονός που ενίοτε έκανε τους περιηγητές να αναφέρονται σε αυτούς ως *σπαχήδες*, δημιουργώντας σε κάποιες περιπτώσεις σύγχυση των σωμάτων τους με εκείνα των εθελοντών.³⁵⁵ Τα ιεροδικαστικά κατάστιχα ωστόσο κάνουν σαφή διαχωρισμό μεταξύ των δύο, χαρακτηρίζοντας *σπαχήδες* μόνο τους εθελοντές (χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει ότι και οι αζάπηδες δεν ήταν ιππικό), ένα διαχωρισμό τον οποίο ακολουθώ εδώ.³⁵⁶

Οι αρμοδιότητες των αζάπηδων στα διάφορα φρούρια είναι ασαφείς, κάτι το οποίο οφείλεται στην έλλειψη σχετικών αναφορών στις πηγές. Αυτό το κενό είναι δύσκολο να καλυφθεί από τη δευτερογενή βιβλιογραφία, καθώς οι αζάπηδες, σύμφωνα με τα διάφορα έργα που περιγράφουν την οργάνωσή τους σε άλλες περιοχές

³⁵² ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 13-14, 28.

³⁵³ Τ.Α.Η.31: 25-26· Τ.Α.Η.37: 32-33. Σύμφωνα με την καταχώριση Τ.Α.Η.33: 25-26, η τάμπια των εθελοντών του αριστερού τομέα βρισκόταν στο εξωτερικό μέρος των τειχών.

³⁵⁴ Adiyeke, "Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum", 1617.

³⁵⁵ Ο Πρακτικίδης, π.χ., ταυτίζει τους αζάπηδες του Χάνδακα με τους σπαχήδες και δεν αναφέρει καθόλου τους εθελοντές· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 34, 43-44. Τους αζάπηδες του Χάνδακα και των Χανίων χαρακτηρίζουν ιππικό οι Bonneval-Dumas, Savary και Tournefort· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 149-150, 190-191· Savary, *Letters on Greece*, 372-373· Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη*, 52.

³⁵⁶ Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, δες Τ.Α.Η.37: 32-33.

της Αυτοκρατορίας, είχαν ποικίλες λειτουργίες. Έτσι, π.χ., στην Αίγυπτο είχαν αρμοδιότητες πεζικού και φρουρούσαν τον περιβάλλοντα χώρο της ακρόπολης και της πόλης του Καΐρου, διορίζονταν ως φρουρές σε διάφορα μικρότερα φρούρια της επαρχίας και ως πληρώματα σε πλοία τα οποία φρουρούσαν τον Νείλο και το Σουέζ, ενώ αντίστοιχες αρμοδιότητες είχαν και στην Ουγγαρία, όπου υπηρετούσαν τόσο ως φρουρές πεζικού σε μεγάλα φρούρια όσο και ως ναύτες σε πλοία που περιπολούσαν τα ποτάμια της περιοχής.³⁵⁷ Στη Βοσνία αντίστοιχα γνωρίζουμε ότι οι αζάπηδες ήταν πεζικό.³⁵⁸ Σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρεται ότι οι αζάπηδες είχαν αναλάβει αρμοδιότητες οπλοφυλάκων (τζεμπετζήδων), ότι χρησιμοποιούνταν ως πεζικό που υπηρετούσε στην παραμεθόριο, ως μισθοφόροι ιππείς, τυφεκιοφόροι, φρουροί πλοίων σε λιμάνια, κατασκευαστές γεφυρών και λαγουμιτζήδες.³⁵⁹ Αυτή η τελευταία αρμοδιότητα θυμίζει μια αναφορά του Πρακτικίδη στους αζάπηδες του Χάνδακα, στην οποία σημειώνεται ότι «ούτοι εισίν εν καιρώ πολέμου ορυκτουργοί».³⁶⁰ Μολονότι αυτή η αρμοδιότητα φαίνεται να μην ταιριάζει με τον ρόλο του ιππικού που οι αζάπηδες είχαν στο φρούριο αυτό, ίσως δηλώνει ότι τα σώματά τους, όπως άλλωστε συνέβαινε και με τα περισσότερα στρατιωτικά σώματα του νησιού, αναλάμβαναν διάφορων ειδών υπηρεσίες. Άλλωστε, ο Tancoigne υποτιμητικά ισχυρίζεται αμέσως μετά την αναφορά του στο ιππικό των Χανίων ότι «τέτοιο σώμα δεν υπάρχει», κάτι το οποίο πιθανώς δηλώνει πως οι ιππείς των πόλεων της Κρήτης μάλλον δεν περνούσαν αρκετό χρόνο ιππεύοντας.³⁶¹

Διαφορές φαίνεται να υπήρχαν και στις λειτουργίες των αζάπηδων από φρούριο σε φρούριο, όπως φανερώνει και η διαφορά στην ονομασία μεταξύ των λόγων στον Χάνδακα και τα Χανιά, όπου ονομάζονταν «ριγιασέτ» έχοντας επικεφαλής «ρεΐς», και στα υπόλοιπα φρούρια, όπου χαρακτηρίζονταν «μπολούκ» και είχαν επικεφαλής «μπολουκμπασήδες». Έτσι, αντίθετα με τα δύο μεγαλύτερα φρούρια του νησιού, όπου οι αζάπηδες χαρακτηρίζονται ιππικό, σε κανένα περιηγητικό ή άλλο κείμενο δεν υπάρχει αντίστοιχος χαρακτηρισμός για τους αζάπηδες των τεσσάρων μικρότερων φρουρίων. Άλλωστε, ακούγεται παράλογο, π.χ., οι 87-90 αζάπηδες της μικρής νησίδας της Σπιναλόγκας να ήταν ιππείς. Από την άλλη, η οργάνωση των λόγων του Χάνδακα και των Χανίων σε *ριγιασέτ* με αρχηγούς

³⁵⁷ Shaw, *Ottoman Egypt*, 191· Hegyi, “The Ottoman Military”, 136.

³⁵⁸ Hickok, *Eighteenth-Century Bosnia*, 16.

³⁵⁹ H. Bowen, “Azab”, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 1, 801· Uyar-Erickson, *A Military History*, 61· Aksan, *Ottoman Wars*, 63.

³⁶⁰ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 34.

³⁶¹ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 41.

ρείς, έναν τίτλο που χρησιμοποιούνταν συχνά για τους ναυτικούς, παραπέμπει στους λόγους των αζάπηδων που από τη βιβλιογραφία ξέρουμε ότι υπηρετούσαν ως πληρώματα και φύλακες πλοίων, φέροντας αντίστοιχα ονόματα.³⁶² Βέβαια, στις πηγές μας δεν εντοπίζεται ούτε ένας αζάπης που να υπηρετεί σε πλοίο ή έστω στα λιμάνια του Χάνδακα και των Χανίων.

Οι αζάπηδες γνωρίζουμε ότι, ήδη από την κατάκτηση των Χανίων και του Χάνδακα, είχαν διοριστεί φρουροί εκεί.³⁶³ Στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν εδώ, από καταγραφές επισκευών του φρουρίου του Χάνδακα, μαθαίνουμε ότι οι αζάπηδες είχαν μια δική τους τάμπια με *καρακολχανέ*.³⁶⁴ Σύμφωνα με τον Πρακτικίδη, υπήρχε και ένα φυλάκιο των αζάπηδων απέναντι από την τάμπια των γερλήδων στο Γενί Καπί, το οποίο δεν γνωρίζουμε ωστόσο αν ταυτίζεται με την τάμπια που βρίσκουμε στις οθωμανικές πηγές.³⁶⁵ Πάντως και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται πως την τάμπια και το φυλάκιο φρουρούσαν από κοινού τα δύο σώματα των αζάπηδων. *Καρακολχανέ* των αζάπηδων υπήρχε και κάτω από την Κόκκινη Τάμπια.³⁶⁶ Επίσης, γνωρίζουμε ότι, όπως προαναφέρθηκε, στη Γραμβούσα οι αζάπηδες, μαζί με τους τζεμπετζήδες, τους τοπτσήδες και τους *μουσταχφιζάν* της νησίδας, φυλούσαν το φρούριο νυχθημερόν σε σκοπιές των 20 ατόμων. Τέλος, σε πηγές του 1764 βλέπουμε έναν από τους επικεφαλής των αζάπηδων του Χάνδακα «με τους κολτζήδες του» να συνοδεύει ένα φοροεισπράκτορα στην είσπραξη φόρων (*tahsildar Elhac Mustafa ve azab ağası ve kolcuları marifetiyle tahsil olınub*) ύστερα από διαταγή του ντεφτερντάρη του νησιού.³⁶⁷ Τέτοιοι στρατιώτες (*kolciyan*) γνωρίζουμε ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα πληρώνονταν από την τοπική διοίκηση για να συνοδεύουν τους εισπράκτορες του κεφαλικού φόρου στο νησί κατά την είσπραξή του, ωστόσο στις πηγές δεν προσδιορίζεται αν αυτοί προέρχονταν από τους αζάπηδες ή και από άλλα σώματα.³⁶⁸

Φαρισάν

³⁶² Bowen, “Azab”, 801.

³⁶³ Gülsoy, *Girit'in Fethi*, 229, 249, 306-308.

³⁶⁴ T.A.H.31: 25-26· T.A.H.37: 32-33.

³⁶⁵ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 34.

³⁶⁶ T.A.H.37: 32-33. Για μια αναφορά σε *καρακολχανέ* των αζάπηδων με περίπτερο, του οποίου η τοποθεσία δεν προσδιορίζεται, αλλά καταλαβαίνουμε από διπλανές καταχωρίσεις ότι μάλλον βρισκόταν κοντά στη σημερινή Πλατεία Ελευθερίας, δες T.A.H.33: 25-26.

³⁶⁷ T.A.H.28: 59· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 237-238. Επίσης, δες του ίδιου, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Σφακιών», *Κρητικά Χρονικά*, 9 (1955), 320.

³⁶⁸ T.A.H.48: 50-60. Για ένα παράδειγμα είσπραξης κεφαλικού φόρου με υπεύθυνο έναν αγά των ντόπιων, το σώμα του οποίου δεν προσδιορίζεται, το 1727-1728, δες Adıyeke, “Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum”, 1618.

Οι *φαρισάν* αποτελούσαν το τρίτο σώμα ιππικού που βρίσκουμε στην Κρήτη. Μολονότι κατά τη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου και τα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση του νησιού σώματα *φαρισάν* του δεξιού και αριστερού τομέα εντοπίζονται και στον Χάνδακα και στο Ρέθυμνο και στα Χανιά,³⁶⁹ την υπό εξέταση περίοδο *φαρισάν* υπήρχαν μόνο στην Ιεράπετρα, όπου αποτελούσαν τη μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη της πόλης. Δυστυχώς, από τις υπάρχουσες πηγές δεν μπορούμε να συναγάγουμε σχεδόν τίποτα για τις αρμοδιότητες του σώματος. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι ο επικεφαλής τους είχε ένα γραφείο εντός του φρουρίου και ότι το σώμα είχε τουλάχιστον δύο στρατώνες. Το πιθανότερο είναι αυτά τα κτήρια να φρουρούνταν από τους στρατιώτες του σώματος. Επίσης, με δεδομένο τον πολύ μικρό αριθμό *μουσταχφιζάν* του φρουρίου (μόλις 30 άτομα), μπορούμε να εικάσουμε ότι οι *φαρισάν*, που ήταν πολύ περισσότεροι, συμμετείχαν στη φύλαξη θέσεων όπως πύργοι (*burc*), προπύργια, *καρακολχανέ*, το οπλοστάσιο, τη φυλακή και τις πύλες του φρουρίου που σημειώνονται στις πηγές.³⁷⁰

Δυστυχώς ούτε η δευτερογενής βιβλιογραφία που έχω μελετήσει, ίσως λόγω έλλειψης πληροφοριών, δεν έχει καταγράψει συγκεκριμένες αρμοδιότητες του σώματος σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας, καταλήγοντας να τους χαρακτηρίζει απλά ως «ιππικό» ή «ελαφρύ ιππικό».³⁷¹ Έτσι είναι αδύνατο να συμπληρώσουμε το κενό που προκύπτει από τις πηγές που αφορούν την Κρήτη ως προς τις αρμοδιότητες που είχε το σώμα των *φαρισάν*.

III. Πυροβολικό

Τοπσιήδες

Οι τοπσιήδες ήταν το σημαντικότερο είδος σώματος πυροβολικού και, μαζί με τους *τζεμπετζήδες*, το δεύτερο πιο διαδεδομένο στρατιωτικό είδος σώματος που

³⁶⁹ Gülsoy, *Girit'in Fethi*, 308-310· T.A.H.4: 53-54, 58-59, 123-124, 137, 157-158, 192, 192-193, 201-202, 206-207, 210, 213-214, 214-215, 228, 232, 259· Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 1, 112, 118-119, 204-205, 222, 244-245, 290-291, 306-307, 315, 321, 326, 351, 357, 407-408· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 76, 89, 89, 94, 102, 105. Το σώμα του Χάνδακα πρέπει να καταργήθηκε πριν από το 1683, καθώς η ύπαρξή του δεν εντοπίζεται στο δεύτερο μέρος του 4^{ου} κώδικα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, που αφορά τα έτη 1683-1686. Για μια καταχώριση από το 1652 που αναφέρεται σε *φαρισάν* κατοίκους του σαντζακίου Ρεθύμνου, δες Γ.Α.Κ/Α.Ν.Ρ., R.-F.210A/184· Βαρούχα-Χαιρέτη, *Δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου*, 289.

³⁷⁰ Συγκεκριμένα, σε μια καταχώριση που δεν έχει χαρακτήρα πλήρους απογραφής γίνεται αναφορά σε έξι πύργους, ένα προπύργιο, δύο *καρακολχανέ*, ένα *τζεμπεχανέ*, μία φυλακή και δύο πύλες του φρουρίου που έχρηζαν επισκευών· T.A.H.33: 27-28.

³⁷¹ Δες, π.χ., Aksan, *Ottoman Wars*, 63· Hegyi, "The Ottoman Military", 137· Hickok, *Eighteenth-Century Bosnia*, 16· Uyar-Erickson, *A Military History*, 61· M. L. Stein, "Ottoman Garrison Life: Kanije in the Mid-Seventeenth Century", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 17/1 (1993), 131.

απαντά στην Κρήτη μετά τους *μουσταχφιζάν*, αφού ήταν διορισμένοι σε επτά φρούρια του νησιού. Εκτός από τα φρούρια Κισσάμου και Αλμυρού, όπου το πιθανότερο είναι οι εκεί *μουσταχφιζάν* ή *αζάπηδες* να χειρίζονταν τα κανόνια, στα φρούρια του Χάνδακα, της Σπιναλόγκας, του Ρεθύμνου, των Χανίων, της Γραμβούσας και της Σούδας υπήρχαν σώματα τοπτσήδων, ενώ στην Ιεράπετρα διορίζονταν στρατιώτες από το σώμα των τοπτσήδων του δεξιού τομέα του Χάνδακα.

Οι τοπτσήδες του Χάνδακα και των Χανίων ήταν χωρισμένοι σε δύο τομείς, διαχωρισμός που δεν υπήρχε στα υπόλοιπα φρούρια. Κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων του 1821-1823, στο κατάστιχο πολεμικών δαπανών (*cihadiye defteri*) της Κρήτης, εκτός από τους απλούς τοπτσήδες του νησιού εντοπίζουμε και κάποιους «τοπτσήδες άμεσης επέμβασης» (*sür'at topçilari*),³⁷² στρατιωτικό σώμα το οποίο είχε δημιουργηθεί το 1774 από τον σουλτάνο Μουσταφά Γ' υπό την καθοδήγηση γάλλων εκπαιδευτών με σκοπό τον εκσυγχρονισμό του οθωμανικού πυροβολικού. Το σώμα αυτό, το οποίο κανονικά αναπτυσσόταν σε ανοιχτό πεδίο μάχης (*sahra topçusu*), αρχικά έδρευε αποκλειστικά στην Κωνσταντινούπολη. Αργότερα όμως σώματα τοπτσήδων άμεσης επέμβασης αναπτύχθηκαν και σε οθωμανικές επαρχίες, όπως η Βοσνία.³⁷³ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν οι τοπτσήδες άμεσης επέμβασης που συναντάμε στην Κρήτη τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης του 1821 έδρευαν στο νησί ή είχαν αποσταλεί από αλλού. Ωστόσο το δεύτερο φαίνεται πιθανότερο, αφού το όνομα του σώματος δεν εντοπίζεται στις οθωμανικές πηγές πριν από την επανάσταση, ενώ σώζονται πηγές στις οποίες ο διοικητής Χανίων Λουτφουλάχ πασάς ζητάει και παίρνει έγκριση για την αποστολή τοπτσήδων από την Κωνσταντινούπολη λίγο μετά την έναρξη της επανάστασης.³⁷⁴

Από την εκτεταμένη χρήση κανονιών κατά την εκστρατεία του 1770 στα Σφακιά, η οποία διενεργήθηκε κυρίως με στρατεύματα που έδρευαν στην Κρήτη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι τοπτσήδες του νησιού αναλάμβαναν επιχειρήσεις και εκτός των φρουρίων όπου υπηρετούσαν.³⁷⁵ Καθώς ωστόσο εκτεταμένες επιχειρήσεις κατάληψης εδαφών με τη χρήση πυροβολικού ήταν σπάνιες στην Κρήτη, μπορούμε

³⁷² T.A.H.43: 167-170. Επίσης, δες και την πηγή T.A.H.48: 21-22.

³⁷³ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 2, 67-68· A. Levy, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 18/3 (1982), 235-236, 247.

³⁷⁴ BOA, HAT.868/38598· BOA, C.AS.16/674.

³⁷⁵ T.A.H.31: 57· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 118-119. Για επιχειρήσεις με πυροβολικό εκτός των φρουρίων κατά την Επανάσταση του 1821, δες ό.π., 399, 547, 557, 613, 627, 630.

να εικάσουμε πως τα σώματα των τοπτσήδων είχαν κατά κύριο λόγο στρατιωτικές αρμοδιότητες που αφορούσαν την άμυνα των φρουρίων όπου υπηρετούσαν.

Οι τοπτσήδες χειρίζονταν τα κανόνια που βρίσκονταν στα τείχη των φρουρίων και στα προπύργιά τους, ενώ, όπως προαναφέρθηκε, τα κανόνια των πύργων και προπυργίων όπου υπηρετούσαν άλλα σώματα τα χειρίζονταν οι στρατιώτες των σωμάτων αυτών.³⁷⁶ Οι τοπτσήδες του Χάνδακα ήταν επίσης υπεύθυνοι για τη φύλαξη των κανονιών και των κανονιοθυρίδων στα τείχη του φρουρίου (*beden siperleri*). Έτσι, σύμφωνα με μια ιεροδικαστική καταχώριση, «ένας στρατιώτης [των τοπτσήδων] φρουρούσε από το τείχος μπροστά από το τζαμί του Σουλτάν Ιμπραχίμ [στο βορειοανατολικό μέρος των τειχών] ως το τείχος της Κόκκινης Τάμπιας [στο βορειοδυτικό μέρος των τειχών], ένας άλλος στρατιώτης φρουρούσε από το προαναφερθέν μέρος μέχρι το τείχος της Ψηλής Τάμπιας [στο νοτιοδυτικό μέρος των τειχών], ένας τρίτος φρουρούσε από το προαναφερθέν μέρος μέχρι το τείχος του μεγάρου (*köşk*) του Ιμπραχίμ Πασά [στο νοτιοανατολικό μέρος των τειχών, βορειοανατολικά της Καινούργιας Πύλης] και ένας τέταρτος φρουρούσε από το προαναφερθέν μέρος μέχρι την τοποθεσία που είναι γνωστή ως Επτά Μπαλτάδες [στο βορειοανατολικό μέρος των τειχών, νοτιοανατολικά του λιμανιού]». ³⁷⁷ Οι στρατιώτες αυτοί ήταν υπεύθυνοι και για τη φύλαξη, καθ' όλο το εικοσιτετράωρο, των *καρακολχανέ* που βρίσκονταν εντός του φρουρίου κατά μήκος των τειχών. Για τις βραδινές σκοπιές αναφέρεται ότι τη φύλαξη των παραπάνω σημείων αναλάμβανε από ένα *μπολούκ* τοπτσήδων με καθορισμένη σειρά, τουλάχιστον μέχρι το 1799, όταν τις βραδινές σκοπιές ανέλαβαν, ύστερα από απόφαση του διοικητή του Χάνδακα, οι γερλήδες.³⁷⁸

Οι τοπτσήδες του αριστερού τομέα του Χάνδακα είχαν τουλάχιστον μια δική τους τάμπια και ένα δικό τους *καρακολχανέ*, των οποίων δυστυχώς την τοποθεσία δεν γνωρίζουμε. Είναι πιθανό κάτι αντίστοιχο να συνέβαινε και με τους τοπτσήδες του δεξιού τομέα. Επίσης, στις πηγές αναφέρεται ότι οι τοπτσήδες είχαν μια αποθήκη

³⁷⁶ Για αναλυτική καταγραφή του αριθμού των κανονιών και των διαμετρημάτων τους στα φρούρια της Γραμβούσας, των Χανίων, της Σούδας, του Ρεθύμνου, του Χάνδακα, της Ιεράπετρας και της Σπιναλόγκας, δες De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 136, 146-148, 155-158, 173, 178-189, 203-204, 207. Επίσης, για μια σύντομη αναφορά στα κανόνια του Χάνδακα, δες Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 55.

³⁷⁷ “*Bir neferi Sultan İbrahim Han, aleyhirrahme ve’l-gufran hazretlerinin cami’i-yi şerifi mişkât bedeninden Tabya-ı Surh bedenine değin, diğer neferi mahall-i mezkûrden Yüksek Tabya bedenine varınca ve diğer neferi mahall-i mezkûrden İbrahim Paşa köşki bedenine varınca ve diğer neferi mahall-i mezkûrden Yedi Baltalar nam mahalle dek gerek siper ve gerek toplarin muhafazalarına memur olunagelüb*”. T.A.H.37: 37.

³⁷⁸ Ο.π.· T.A.H.37: 103, 112.

(*mahzen*) που βρισκόταν κοντά στην Κόκκινη Τάμπια και άλλη μια στη συνοικία Σουλτάν Ιμπραχίμ (στο βορειοανατολικό μέρος της πόλης), στο παραθαλάσσιο τείχος που βρισκόταν κοντά στην Πύλη της Άμμου. Αντίστοιχα, στα δυτικά του φρουρίου, κοντά στη Λευκή Τάμπια, υπήρχαν ένα χυτήριο κανονιών και οι στρατώνες των τοπτσήδων, τους οποίους το πιθανότερο είναι να φρουρούσαν οι ίδιοι.³⁷⁹ Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, γνωρίζουμε ότι στη Γραμβούσα οι τοπτσήδες, μαζί με τους τζεμπετζήδες, τους *μουσταχιζάν* και τους *αζάπηδες* της νησίδα, φυλούσαν το φρούριο νυχθημερόν σε σκοπιές των 20 ατόμων.³⁸⁰

Στα Χανιά το σώμα των τοπτσήδων είχε στις τάξεις τους, όπως και οι *μουσταχιζάν*, κάποιες ομάδες τεχνιτών που κάλυπταν τις ανάγκες ελέγχου, συντήρησης και επισκευών του φρουρίου και του πολεμικού εξοπλισμού του. Έτσι, στα σώματα του δεξιού και του αριστερού τομέα υπάγονταν ομάδες ξυλουργών, σιδηρουργών και συντηρητών / καθαριστών των τειχών, ενώ σε διάφορους λόχους υπήρχαν ορυχαλκοχόοι. Κάποιοι από τους παραπάνω τεχνίτες είναι πιθανό να εργάζονταν στο χυτήριο κανονιών των Χανίων, επιστάτης του οποίου ήταν ένας αξιωματικός του σώματος του δεξιού τομέα. Ξυλουργοί και ορυχαλκοχόοι ανιχνεύονται και μεταξύ των τοπτσήδων του Ρεθύμνου, της Σούδας και της Σπιναλόγκας.

Το χυτήριο κανονιών του Χάνδακα, εκτός από τα κανόνια του δικού του φρουρίου, αναλάμβανε την επιδιόρθωση των κανονιών και των φρουρίων της Ιεράπετρας και της Σπιναλόγκας, χρησιμοποιώντας ξυλεία που μεταφερόταν με πλοία από τις περιοχές της Σητείας και του Ρεθύμνου,³⁸¹ μολονότι ξέρουμε ότι η Σπιναλόγκα είχε δικό της χυτήριο.³⁸² Αντίστοιχα το χυτήριο των Χανίων χρησιμοποιούσε ξυλεία από τα δάση του σαντζακιού Χανίων, ενώ το σίδηρο προερχόταν από τα παλιά αχρηστευμένα εξαρτήματα όπλων και κανονιών.³⁸³ Όταν υπήρχε ανάγκη για προμήθεια κανονιών και άλλων εξαρτημάτων, ο διοικητής της Κρήτης έστελνε αίτηση στην Κωνσταντινούπολη και, με τη διαμεσολάβηση του αγά των αυτοκρατορικών τοπτσήδων της πρωτεύουσας, αποστελλόταν από κάποιο άλλο μέρος της Αυτοκρατορίας ο ζητούμενος αριθμός κανονιών ή εξαρτημάτων.³⁸⁴ Αντίστοιχα, τα κατεστραμμένα κανόνια των φρουρίων της Κρήτης που δεν

³⁷⁹ T.A.H.33: 25-26· T.A.H.37: 32-33.

³⁸⁰ ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 15.

³⁸¹ T.A.H.33: 26.

³⁸² T.A.H.33: 66-67.

³⁸³ T.A.H.9: 224· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 165-166.

³⁸⁴ T.A.H.29: 129· T.A.H.34: 89· T.A.H.37: 38.

μπορούσαν να επισκευαστούν αποστέλλονταν στο χυτήριο κανονιών της Κωνσταντινούπολης και αντικαθίσταντο. Συνήθως με αυτοκρατορική διαταγή ζητούνταν από όλες τις περιοχές της παραμεθορίου της Αυτοκρατορίας η καταγραφή σε κατάστιχα των κατεστραμμένων κανονιών και όλμων, η αποστολή τους στην πρωτεύουσα και η αντικατάστασή τους με καινούργια. Ο διοικητής κάθε σαντζακιού με διάταγμα ενημέρωνε τους επικεφαλής των τοπτήδων και των κουμπαρατζήδων των φρουριών του σαντζακιού του για τη διαδικασία, ενώ για την επίβλεψή της αποστελλόταν από την Κωνσταντινούπολη κάποιος υπάλληλος του αυτοκρατορικού χυτηρίου.³⁸⁵

Οι τοπτήδες των διαφόρων φρουριών είχαν και άλλες μη στρατιωτικές αρμοδιότητες. Ήταν υπεύθυνοι για τους κανονιοβολισμούς που σηματοδοτούσαν την εκτέλεση θανατικών ποινών μουσουλμάνων, την έναρξη θρησκευτικών και κοσμικών εορτασμών, νηστειών, τη γέννηση πριγκίπων, τη λήξη νικηφόρων πολέμων, την υποδοχή διοικητών κ.ά.³⁸⁶

Κουμπαρατζήδες

Οι κουμπαρατζήδες ήταν επιφορτισμένοι με την κατασκευή όλμων για τα κανόνια (*havan*) και χειροβομβίδων (*humbara*) τις οποίες χειρίζονταν οι ίδιοι.³⁸⁷ Σώματα κουμπαρατζήδων υπήρχαν στα πέντε μεγαλύτερα φρούρια της Κρήτης (Χάνδακας, Ρέθυμνο, Χανιά, Σούδα και Σπιναλόγκα) με τα πιο πολυάριθμα να εντοπίζονται στα φρούρια των Χανίων και του Ρεθύμνου, όπου βλέπουμε σημαντική αύξηση των δυνάμεών τους στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η αριθμητική αύξηση των στρατιωτών των δύο αυτών σωμάτων ίσως να συνδέεται με την πολιτική που εγκαινίασε ο μεγάλος βεζίρης Χαλίλ Χαμίντ για επιμόρφωση και βελτίωση της απόδοσης των κουμπαρατζήδων στις οθωμανικές επαρχίες· αυτή η προσπάθεια ξεκίνησε το 1783 και συνεχίστηκε τον 19^ο αιώνα.³⁸⁸ Πάντως, αν αυτή ήταν η αιτία της αύξησης των κουμπαρατζήδων των δύο αυτών φρουριών, δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο αντίστοιχο φαινόμενο δεν παρατηρείται στα υπόλοιπα φρούρια. Σε μια πηγή του 1808 καταγράφεται η δημιουργία μιας μονάδας 74 κουμπαρατζήδων στο Ρέθυμνο,³⁸⁹ η οποία ωστόσο δεν σημειώνεται στα μισθολογικά

³⁸⁵ BOA, KK.d.827: 17.

³⁸⁶ BOA, KK.d.827: 21, 32· T.A.H.14: 89· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 415-422· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, 191-192· Ψυλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 133.

³⁸⁷ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 2, 117-120· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 43· BOA, KK.d.827: 17.

³⁸⁸ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 2, 120, 125-127.

³⁸⁹ Adıyeke, "Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum", 1618.

κατάστιχα, ίσως λόγω του ότι οι στρατιώτες αυτοί ανακλήθηκαν αργότερα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται εξάλλου από μια καταχώριση του 1814 που αναφέρεται στον «εκ νέου διορισμό 74 κουμπαρατζήδων» (*Resmo kalesine müceddeden tertib olinan yetmiş dört nefer kumbaracı neferati*) στην πόλη, κάτι που ίσως εξηγεί την απότομη αύξηση του αριθμού των ντόπιων κουμπαρατζήδων της πόλης στην απογραφή του 1819.³⁹⁰

Στις οθωμανικές πηγές που έχω εξετάσει δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε φυλάκια κουμπαρατζήδων, κάτι που με κάνει να υποθέτω ότι δεν είχαν αρμοδιότητες φύλαξης στα φρούρια όπου υπηρετούσαν. Ίσως αυτό δηλώνει ότι η διοίκηση έδινε μεγαλύτερη έμφαση στις αρμοδιότητές τους ως κατασκευαστές βομβών και όλμων παρά στη συμμετοχή τους σε στρατιωτικές επιχειρήσεις. Η αρμοδιότητά τους αυτή αναφέρεται και από τον Πρακτικίδη, ο οποίος γράφει πως «ο Αρχικανονιέρης και ο Βόμβαρχος (του Χάνδακα) έχουσι χριστιανούς σιδηρουργούς ανά 10 ο καθείς, οίτινες επιμελούνται τα αναγκαία των κανονιών. Εις τους ρηθέντας δύο υπόκειται εις χριστιανός Δουκμετζήμπασης ή αρχιορχαλκοχόος», πληροφορία ωστόσο που δεν επιβεβαιώνεται από τα απογραφικά κατάστιχα.³⁹¹

Τέλος, γνωρίζουμε ότι τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης του 1821, εκτός από τους ντόπιους, είχαν αποσταλεί και τουλάχιστον τρεις μονάδες αυτοκρατορικών κουμπαρατζήδων από την Κωνσταντινούπολη για ενίσχυση του ντόπιου πυροβολικού.³⁹²

IV. Βοηθητικά σώματα

Τζεμπετζήδες

Οι τζεμπετζήδες ήταν ένα από τα πιο διαδεδομένα είδη σωμάτων στην Κρήτη με στρατιώτες σε επτά φρούρια του νησιού. Εκτός από τα φρούρια Κισσάμου και Αλμυρού, στα φρούρια του Χάνδακα, της Σπιναλόγκας, του Ρεθύμνου, των Χανίων, της Γραμβούσας και της Σούδας υπήρχαν σώματα τζεμπετζήδων, ενώ στην Ιεράπετρα διορίζονταν στρατιώτες από το σώμα των τζεμπετζήδων του Χάνδακα. Ο Uzunçarşılı χαρακτηρίζει τους τζεμπετζήδες τυφεκιοφόρους στρατιώτες πεζικού.³⁹³ Σύμφωνα με τον Tournefort, στον Χάνδακα το 1702 οι «*Τοπτσήδες και Γκεετζήδες* (sic), δηλαδή

³⁹⁰ BOA, HAT.1338/52214.

³⁹¹ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 43.

³⁹² BOA, C.AS.16/674. Για τη χρήση βομβών από τους Οθωμανούς στην Επανάσταση του 1821, δεξ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 375, 557, 627.

³⁹³ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 2, 3-5.

κανονιέρηδες και άλλοι άνδρες που υπηρετούν στο πυροβολικό, [ήταν] οπλισμένοι με σπάθα, ημιλόγχη και αλυσιδωτό θώρακα».³⁹⁴ Η μαρτυρία του Tournefort ότι οι τζεμπετζήδες συνεργάζονταν με το πυροβολικό φαίνεται πιο κοντά στην αλήθεια, καθώς η διασπορά τους στα διάφορα φρούρια του νησιού ταυτίζεται πλήρως με εκείνη των τοπτσήδων. Το σίγουρο είναι πως η κύρια αρμοδιότητα των τζεμπετζήδων ήταν η επισκευή, φύλαξη, συντήρηση και διανομή πολεμικού υλικού στα υπόλοιπα στρατιωτικά σώματα. Ήταν τα σώματα που κατά τη διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων μετέφεραν τις πολεμικές προμήθειες στο μέτωπο και φρόντιζαν για τη σωστή τροφοδοσία των στρατιωτών που πολεμούσαν.³⁹⁵ Ένα μεγάλο μέρος των όπλων που χρησιμοποιούνταν στη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων κατά τις ειρηνικές περιόδους φυλασσόταν στα οπλοστάσια των φρουρίων των οποίων τα κλειδιά κρατούσε ο τζεμπετζήμπασης κάθε φρουρίου. Έτσι, π.χ., διάφορα πολεμοφόδια που ανήκαν στα αυτοκρατορικά γενιτσαρικά τάγματα αναφέρεται στις πηγές ότι φυλάσσονταν στο *τζεμπεχανέ*.³⁹⁶ Επίσης, τα όπλα που περιέρχονταν στο κράτος στη διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων αποθηκεύονταν στα *τζεμπεχανέ* των πόλεων.³⁹⁷ Στο μεγάλο *τζεμπεχανέ* του Χάνδακα, το οποίο βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, σύμφωνα με τον Πρακτικίδη, υπήρχαν «όλα τα των Ενετών μείναντα εκεί όπλα, θώρακες, περικεφαλαίαι, ασπίδες, κνημίδες, βραχιονίδες, λόγχοι, ομοίως και εν κανόνιον μηχανικόν ως τροχός, έχων δώδεκα στόματα. Έτι δε μερικοί πίθοι πλήρεις βαλσάμων και ναφθελαιίου ή νεφτ γιαγί, τα μεν δια πληγάς τα δε δια εναύσματα. Εκεί βρίσκεται και η μεγίστη μάχαιρα του περιβόητου Δελή Μάρκου και η ασπίς αυτού, ομοίως και το ρόπαλον του Δελή Χουσεΐν Πασά των μονομαχησάντων ποτέ».³⁹⁸

Οι τζεμπετζήδες, ως αρμόδιοι για τη φύλαξη των *τζεμπεχανέ* των πόλεων, ήταν υπεύθυνοι για την καταμέτρηση και καταγραφή των πολεμοφοδίων που φυλάσσονταν εκεί. Οι απογραφές αυτές γίνονταν συνήθως ύστερα από σουλτανική διαταγή με αποδέκτες τον πασά, τον καδή και τον τζεμπετζήμπαση της πόλης. Ο τελευταίος κατέγραφε τα υλικά και έστελνε τα σχετικά κατάστιχα μέσω του απεσταλμένου της Πύλης στην Κωνσταντινούπολη. Δεν ήταν μάλιστα σπάνιο το φαινόμενο η Κωνσταντινούπολη να ζητά την αποστολή πολεμοφοδίων από το

³⁹⁴ Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη*, 52.

³⁹⁵ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 2, 3-5· Poccocke, “A Description of the East”, 620· Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 43.

³⁹⁶ T.A.H.45: 98-117.

³⁹⁷ T.A.H.31: 78-79.

³⁹⁸ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 36-37. Για αναλυτικές καταγραφές των πολεμοφοδίων του *τζεμπεχανέ* του Χάνδακα, δες T.A.H.19: 249-252 και T.A.H.29: 129-138.

τζεμπεχανέ στο κέντρο.³⁹⁹ Αντίστοιχα, όταν τα τζεμπεχανέ της Κρήτης είχαν ανάγκη για την εισαγωγή πολεμοφοδίων, τότε, ύστερα από καταγραφή των χρεωδών και αίτηση του τζεμπετζήμπαση, αποστέλλονταν αυτά από την Κωνσταντινούπολη.⁴⁰⁰ Όταν πάλι ο τζεμπετζήμπασης χρειαζόταν για το τζεμπεχανέ αντικείμενα που μπορούσε να προμηθευτεί τοπικά, όπως, π.χ., καλάθια και υφάσματα, υπέβαλλε αίτημα στον εκάστοτε πασά και αυτός ζητούσε την αγορά από εμπόρους ή την κατασκευή από συγκεκριμένα χωριά του απαραίτητου εξοπλισμού.⁴⁰¹

Οι τζεμπετζήδες του Χάνδακα είχαν ένα στρατόνα κοντά στο Γενί Καπί, τον οποίο πιθανώς φρουρούσαν οι ίδιοι.⁴⁰² Σύμφωνα πάλι με τον Πρακτικίδη, εκτός των κλειδιών του μεγάλου οπλοστασίου, ο τζεμπετζήμπασης του Χάνδακα κρατούσε και τα κλειδιά της πυριτιδαποθήκης του φρουρίου, η οποία βρισκόταν κοντά στην Ψηλή Τάμπια, οπότε δεν είναι απίθανο και η πυριτιδαποθήκη αυτή να φυλασσόταν από το σώμα.⁴⁰³ Πάντως, με την εξαίρεση της Γραμβούσας και του οπλοστασίου του Χάνδακα, δεν υπάρχει ρητή αναφορά σε σκοπιές τζεμπετζήδων σε κάποιο άλλο φρούριο του νησιού.⁴⁰⁴

Καθώς στον Χάνδακα το ταμείο του νησιού, όπου φυλάσσονταν τα χρήματα από τους φόρους της επαρχίας, βρισκόταν μέσα στο οπλοστάσιο, οι τζεμπετζήδες της πόλης ήταν επιφορτισμένοι και με την πολύ σημαντική αρμοδιότητα της φύλαξης του.⁴⁰⁵ Έτσι, ο θησαυροφύλακας του Χάνδακα δεν υπαγόταν στους 17 υπαλλήλους του κρατικού ταμείου, αλλά στο πρώτο *μπολούκ* του σώματος των τζεμπετζήδων του φρουρίου και έφερε τον τίτλο του επόπτη του τζεμπεχανέ.⁴⁰⁶ Αντίστοιχα, στα Χανιά, μεταξύ των αξιωματούχων των τζεμπετζήδων υπάρχει ένας υπεύθυνος για τη συλλογή του κεφαλικού φόρου, κάτι που πιθανώς δηλώνει ότι οι φόροι του σαντζακιού, πριν να αποσταλούν στο κεντρικό ταμείο του Χάνδακα, συγκεντρώνονταν στο τζεμπεχανέ των Χανίων. Πάντως δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες που να στηρίζουν αυτήν την υπόθεση.

Μπαρουτσήδες

³⁹⁹ T.A.H.19: 310· T.A.H.33: 48-49· T.A.H.43: 65, 102, 117-118.

⁴⁰⁰ T.A.H.16: 388· T.A.H.18: 77, 87· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 216, 227-228, 230-231.

⁴⁰¹ BOA, KK.d.827: 45· T.A.H.29: 129· T.A.H.16: 176· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 184.

⁴⁰² T.A.H.31: 25-26· T.A.H.37: 32-33.

⁴⁰³ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 33, 36-37, 43. Για το οπλοστάσιο του Χάνδακα, δες επίσης Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 55.

⁴⁰⁴ T.A.H.19: 377-381· BOA, KK.d.827: 15.

⁴⁰⁵ Δες, π.χ., T.A.H.15: 344· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 93-94· T.A.H.19: 182· T.A.H.27: 62· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 27, 126-127· BOA, C.ML.682/28016· T.A.H.32: 114· T.A.H.33: 69-70· T.A.H.37: 26.

⁴⁰⁶ T.A.H.43: 127· BOA, MAD.d.6461: 38.

Μπαρουτσήδες υπήρχαν μόνο στα φρούρια του Χάνδακα και των Χανίων. Η αρμοδιότητά τους ήταν η κατασκευή πυρίτιδας, η οποία φυλασσόταν στις διάφορες πυριτιδαποθήκες των πόλεων, που βρίσκονταν συνήθως στις τάμπιες και σε χώρους στο εσωτερικό των τειχών.⁴⁰⁷ Μολονότι, σύμφωνα με τον Πρακτικίδη, το κλειδί της κεντρικής πυριτιδαποθήκης του Χάνδακα το φυλούσε ο τζεμπετζήμπασης,⁴⁰⁸ μια καταχώριση που αφορά τα Χανιά δηλώνει ότι υπεύθυνος για την ασφάλεια της εκεί πυριτιδαποθήκης ήταν ο μπαρουτσήμπασης. Έτσι, όταν το 1818 ανατινάχθηκε η πυριτιδαποθήκη της πόλης, ο τελευταίος καταδικάστηκε σε φυλάκιση στο φρούριο της Σούδας, «γιατί, αν και είχε προειδοποιηθεί επανειλημμένα, δεν πρόσεξε και το μπαρουτχανέ πήρε φωτιά».⁴⁰⁹

Λαγουμιτζήδες

Οι λαγουμιτζήδες ήταν το σώμα που ήταν επιφορτισμένο, κατά τις πολιορκίες οχυρών, με το σκάψιμο λαγουμιών και την τοποθέτηση ναρκών για την ανατίναξη των τειχών τους. Σύμφωνα με τον Uzunçarşılı, στην πολιορκία του Χάνδακα οι λαγουμιτζήδες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την οθωμανική κατάκτηση της πόλης συμβάλλοντας σε νίκες που σηματοδότησαν την ακμή της τέχνης τους. Η λήξη της πολιορκίας ωστόσο αποτέλεσε την απαρχή της μείωσης της σημασίας τους ως σώμα. Την περίοδο που εξετάζουμε, τόσο στην Κρήτη όσο και σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας, οι λαγουμιτζήδες ασχολούνταν κυρίως με κατασκευαστικά έργα, όπως την κατασκευή αποχετεύσεων και την επισκευή και συντήρηση των λαγουμιών και των χαντακιών που βρίσκονταν στις τάμπιες και τα τείχη των φρουρίων.⁴¹⁰

Λιμενικοί

Οι λιμαντζιγιάν ήταν οι επιστάτες των λιμανιών των φρουρίων και οι οδηγοί των πλοίων που τα χρησιμοποιούσαν. Οδηγούσαν τα πλοία που εισέρχονταν και εξέρχονταν από τα λιμάνια, ενώ στα μικρότερα φρούρια ήταν επιφορτισμένοι και με τη φύλαξή τους. Επίσης, αναλάμβαναν τη θαλάσσια μεταφορά των στρατιωτών των φρουρίων και διενεργούσαν περιπολίες με καΐκια. Στη Γραμβούσα, π.χ., γνωρίζουμε ότι έξι λιμενικοί έκαναν περιπολίες στις ακτές της νησίδας.⁴¹¹ Τέλος, οι λιμενικοί

⁴⁰⁷ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 36, 44, 60.

⁴⁰⁸ Ο.π., 43.

⁴⁰⁹ BOA, KK.d.827: 39. Η ποινή αυτή ήταν ήπια. Για δύο εκρήξεις μπαρουτιού εξαιτίας των οποίων επιβλήθηκαν θανατικές ποινές στη Βούδα και στον Χάνδακα, δες G. Ágoston, "Ottoman Gunpowder Production in Hungary in the Sixteenth Century: the *Baruthane* of Buda", στο *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations*, 158-159· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 268-271.

⁴¹⁰ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 2, 131-133· Gülsoy, *Girit'in Fethi*, 211-213· *Φυλλάδα για τσοι Τούρκους της Κρήτης*, 5· T.A.H.37: 32-33.

⁴¹¹ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 44· BOA, KK.d.827: 15, 34.

ήταν επιφορτισμένοι με τον έλεγχο των πλοίων και των καϊκιών που προσάραζαν στα λιμάνια των φρουρίων και με την καταγραφή και αναφορά του είδους των πλοίων και του φορτίου τους στα συμβούλια των πασάδων.⁴¹²

Ντολαπτσήδες

Το σώμα των ντολαπτσήδων απαντά μόνο στον Χάνδακα, όπου ήταν υπεύθυνο για τον καθαρισμό του λιμανιού από την άμμο και τα άλλα φερτά υλικά που συσσωρεύονταν εκεί, έτσι ώστε το λιμάνι να παραμένει ανοιχτό για τα πλοία.⁴¹³ Ντολαπτσήδες υπηρετούσαν στο λιμάνι του Χάνδακα, καθώς το μικρό βάθος και μέγεθος, αλλά και ο αμμόδης πυθμένας του έκαναν επιτακτική την ανάγκη διαρκούς καθαρισμού του. Μάλιστα για το λόγο αυτό είχε ναυπηγηθεί ειδικό εξοπλισμένο πλοίο που βρισκόταν μόνιμα στο λιμάνι.⁴¹⁴ Εκτός από τους ντολαπτσήδες, οι οποίοι αποτελούσαν το κύριο δυναμικό καθαρισμού του λιμανιού, άτομα για τη δουλειά αυτή προσέφεραν και άλλα βοηθητικά σώματα, όπως οι λιμενικοί και οι μπαρουτσήδες, καθώς και διάφορες κοινότητες και συντεχνίες της πόλης.⁴¹⁵

⁴¹² ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 34, 48.

⁴¹³ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 44.

⁴¹⁴ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 178· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 182· John Purdy, *The New Sailing Directory for the Gulf of Venice and the Eastern or Levantine Division of the Mediterranean Sea...*, Λονδίνο 1834, 69· Sonnini, *Travels in Greece and Turkey*, 422-423· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 15· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 42.

⁴¹⁵ Τ.Α.Η.19: 173· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 21-22. Για κάποιες διαταγές καθαρισμού του λιμανιού του Χάνδακα, δες Τ.Α.Η.16: 247· Τ.Α.Η.18: 77· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 193, 228-229.

Εικόνα 5: Δύο ιεροδικαστικές καταχωρίσεις του 1779 που αναφέρονται στις περιπολίες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα (Τ.Α.Η.19: 327)

صاحب وزیر محکم حضرت امین محمد باس
 حال محرم قندیم مسندار شریعت غا فضل و افتخار سرحدی
 قراس و محافلین اولاً جنود نیت موعودتک بالانتباه محافل الغور
 اسلامیة لیلا مصارف اولاً سعی و اهتمام و شرکت خواب و احتیاج
 قریح افضل ایدوی بدیدار علی الخصوص درگاه عالی کیمچ اولی و
 سابع به باهرالرحمان ابد منظور حسن نظر حضرت بارت دار
 و کمنزروفار اولدیفنه بنا برقدتین بروصنود ادب و ابراهیم قدر
 استعاب ایدن سبحان سبحان و سائیدن از اسید فاعده حسن فیر
 افزایدر امرن طرف در شرف جناب نصر تهاب خلافتنا صید حاکم
 دقت نام و احتیاج مز در کار و محرم قندیم حال درگاه عالی کیمچ
 خنوم طور نایب اعاب خطاب مؤکد و منزه دیور لیکر اهدار اولد
 اولاً استیوا اعلامی ناطق اولدی اوزر جمده ضابطه و روسا راز
 و تقدیر لریله اوجاع مذکور و بیرون نظام مسئول الدوام کیمچ
 و بتود انقلاب زمان و جزو او ان اید تبدیل و تغییر اولد
 جن برله بعد کسم فاعنا الله علی الذی یتولونه نظم جلیله انضمام
 علی النفضیل شت و قیر و سجیل ایلیکن جمجمه بر
 موصی قولدریک
 قندیم تعلیم محافل مذکور درگاه عالی کیمچ بری قولدریک صکی تقاضی
 قول جابگیر و متقاعدین اوجاق اختیارانی و نفاذی انقا قیوسه
 دولتیو محملو اولدینم اذ منزه احد و فرماندین حکیمه تفهیم ابد
 و طاعة مکتفی بهر الادا عموماً جواب ابد بریکه دون علم فی حفظ
 نعیین اونان قولق بودیم کیمچ و کونیزم بورسولی سالی راست
 کتور دکلری حسین اذ و انقا قیوسه طوعی کتور بورسولی شی و
 بعد قنقی اورطه در ایدر او و اقرن اولور ایدر صابطه و برلوب
 اقتضاسه کون تا دین اولد انقا قیوسه کتور در اقدام برکنده
 و بریکچو میانه و پس کسی طرفین طلب اولدوقه ا حضارینه
 قره قولق و اشجی و کرک جا و کیدوب اطاعت ایلیوب برطبق
 کتور و کتوری حاله دفتر لریون اخرج و بولر کتور و کتور
 و بریکه اطاعت ایدوب کتوری حاله اقتضاسه کتور تا دین
 صکره اخرجد شفا عتی ایدر خلاص اولوب میانه و ط بایستی
 شفا عتی اطلاق اولد و انقا حضرت ضبط و ربط ایدوب امور
 دولتق و قی انعم اذ منزه عین برکنه تقدیر ایدر اولور
 طرف اولد انعم کوشمال اولد صوموا طبت عای دولت وزیر
 ختم کلام ایدر کتوری قرین علم عالم کتوری اولدوقه صوم
 عالیدر ارزانی و سجن محفوظن قید بولری صاحب کتور و
 اعلام اولدیر باقی ام و زمان دولتور مستو ولی انعم
 اذ من لظلم حضرت لیکر
 صاحب العمل
 اعالی کیمچ
 ص
 ۴

Γ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα επίσημα απογραφικά οθωμανικά κατάστιχα, οι βασικές πηγές που χρησιμοποίησα σε αυτό το κεφάλαιο για να περιγράψω την οργάνωση και τον αριθμό των στρατιωτικών σωμάτων της Κρήτης, αντικατοπτρίζουν κυρίως την εικόνα που ήθελε να παρουσιάζει ο ίδιος ο στρατός για τον τρόπο λειτουργίας του στην οθωμανική διοίκηση και ως εκ τούτου αφήνουν μικρό περιθώριο ανίχνευσης της «ανεπίσημης» πλευράς των δραστηριοτήτων του στο νησί. Ωστόσο, αυτή η εικόνα, όσο ελλιπής και αν είναι, παρουσιάζει ένα σημαντικό πλεονέκτημα: μας δίνει τη δυνατότητα να σκιαγραφήσουμε καθαρότερα το θεσμικό πλαίσιο που αποτέλεσε τη βάση της λειτουργίας του στρατού στην Κρήτη, ένα πλαίσιο πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν οι περισσότερες δραστηριότητές του που θα γίνει προσπάθεια να περιγραφούν στα επόμενα κεφάλαια.

Η Κρήτη, ακόμα και μετά την οριστική παύση της βενετικής απειλής, συνέχιζε να φιλοξενεί στο έδαφός της ένα ισχυρό στρατό που αποτελούνταν αφενός από διάφορα ντόπια σώματα και αφετέρου από αυτοκρατορικούς γενιτσάρους. Τα πρώτα ήταν μοιρασμένα σε όλα τα φρούρια της Κρήτης, ενώ οι δεύτεροι στις τρεις μεγάλες της πόλεις: τον Χάνδακα, το Ρέθυμνο και τα Χανιά. Η τοποθέτηση αυτοκρατορικών μονάδων μόνο στις τρεις πόλεις δεν ήταν τυχαίος· αντιπροσώπευε την αντίληψη του κέντρου ότι οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι ήταν εκπρόσωποί του, προασπιστές των συμφερόντων του στις επαρχίες και ένα μέσο ελέγχου της τοπικής διοίκησης και, ως εκ τούτου, έπρεπε να διορίζονται στα διοικητικά κέντρα των σαντζακιών και των καζάδων της Αυτοκρατορίας, τα οποία στην περίπτωση της Κρήτης ταυτίζονταν. Η οργάνωση του στρατού λοιπόν βασιζόταν διοικητικά σε δύο αυτόνομους πόλους εξουσίας: α. τους επαρχιακούς διοικητές που είχαν υπό τις διαταγές τους τα ντόπια σώματα και β. την κεντρική γενιτσαρική οργάνωση που ήλεγχε τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους.

Μπορεί στο σύνολό τους τα ντόπια σώματα να αντιπροσώπευαν την πλειονότητα των στρατιωτών κάθε σαντζακιού, αλλά αναμφίβολα οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι ήταν το πολυπληθέστερο στρατιωτικό σώμα του νησιού με τις περισσότερες και πιο σημαντικές αρμοδιότητες, γεγονός που δείχνει και τη σημασία που τους προσέδιδε η κεντρική διοίκηση, η οποία καθόριζε τον αριθμό των καταγεγραμμένων στα κατάστιχα στρατιωτών τους. Από τον αριθμό των στρατιωτών που έδρευαν σε κάθε φρούριο αντιλαμβανόμαστε και τη στρατηγική σημασία που

είχε κάθε μια από τις οχυρές θέσεις της Κρήτης για την οθωμανική διοίκηση. Οι τρεις πόλεις του νησιού λογίζονταν σίγουρα ως τα σημαντικότερα φρούρια, ακολουθούμενες από τις τρεις οχυρωμένες νησίδες και, τέλος, από τα τρία μικρά χερσαία φρούριά του.

Κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ λαμβάνει χώρα μια σημαντική αλλαγή στην οργάνωση του στρατού της Κρήτης. Μέχρι τα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα οι μόνοι λόχοι που έδρευαν μόνιμα στην Κρήτη ήταν αυτοί των ντόπιων σωμάτων, ενώ οι λόχοι των αυτοκρατορικών μονάδων εναλλάσσονταν περιοδικά και αντικαθίσταντο από άλλους αυτοκρατορικούς λόχους που διορίζονταν από διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας. Ωστόσο η πρακτική αυτή, πιθανώς για λόγους που σχετίζονταν με το κόστος της, παύει περίπου στις αρχές της υπό εξέταση περιόδου, καθιστώντας την παρουσία συγκεκριμένων αυτοκρατορικών λόχων στο νησί, άσχετα από τις όποιες πρόσκαιρες μεταθέσεις τους, επίσης μόνιμη. Παρά τη μονιμοποίηση των αυτοκρατορικών λόχων ωστόσο, η διοικητική οργάνωση του στρατού της Κρήτης παρέμεινε προσανατολισμένη στο δίπολο που ήθελε τους διοικητές του νησιού να είναι επικεφαλής της οργάνωσης των ντόπιων σωμάτων και την κεντρική γενιτσαρική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης να είναι επικεφαλής των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Το γεγονός αυτό καθιστούσε τους τελευταίους, παρά το μόνιμο διορισμό τους στο νησί, ελάχιστα ελεγχόμενους από την τοπική διοίκηση, κάτι που, όπως θα δούμε παρακάτω, επρόκειτο να ενισχύσει σημαντικά την επιρροή τους στην πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου και να τους φέρει σε σύγκρουση με την τελευταία.

Από αυτό το κεφάλαιο προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα σώματα του στρατού της Κρήτης είχαν πολλές αρμοδιότητες και λειτουργίες που εκτείνονταν πέρα από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Οι χιλιάδες αξιωματικοί και απλοί στρατιώτες του νησιού καλούνταν να προσφέρουν υπηρεσίες στο κράτος και σε ιδιώτες στελεχώνοντας το σύνολο σχεδόν της κρατικής υπαλληλίας της επαρχίας και αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της διοίκησής της. Από τη συμμετοχή τους στη λήψη διοικητικών αποφάσεων, τη συλλογή φόρων, την αγορανομία, την αστυνόμευση των πόλεων και της υπαίθρου μέχρι τον καθαρισμό των φρουρίων, τον έλεγχο των λιμανιών και την εκτέλεση δημοσίων έργων οι στρατιώτες της Κρήτης ήταν επιφορτισμένοι με αρμοδιότητες που υπερέβαιναν σε μεγάλο βαθμό τις υπηρεσίες που θεωρούμε ότι συνήθως προσφέρει ένας σύγχρονος στρατός.

Η κατανόηση της πολυλειτουργικότητας των στρατιωτικών θεσμών και του κεντρικού τους ρόλου στην οθωμανική διοίκηση της Κρήτης είναι σημαντική προκειμένου να αντιληφθούμε την εξάρτηση που, όπως θα δούμε, είχε αναπτύξει τόσο η τοπική κοινωνία όσο και η κεντρική οθωμανική διοίκηση από αυτούς. Ο έλεγχος ενός σημαντικού μέρους της λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού της Κρήτης από τον στρατό καθιστούσε τον τελευταίο απαραίτητο μεσάζοντα στην άσκηση οποιασδήποτε πολιτικής στο νησί και καταλύτη για τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις τις οποίες θα εξετάσουμε συστηματικά στα επόμενα κεφάλαια.

Αναμφίβολα, μεταξύ των διαφόρων στρατιωτικών σωμάτων του νησιού τον πλέον κομβικό ρόλο για τη λειτουργία της τοπικής διοίκησης είχαν οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι, γεγονός που εξηγείται εν μέρει από τον πολύπλευρο ρόλο τους ως κύριας αστυνομικής δύναμης στα τρία διοικητικά κέντρα των σαντζακιών και την ύπαιθρο χώρα και ως βασικών μετεχόντων στα όργανα λήψης αποφάσεων της επαρχίας. Ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων έναντι των ντόπιων σωμάτων ήταν το καθεστώς ειδικής δωσιδικίας που απολάμβαναν, το οποίο τους καθιστούσε πολύ λιγότερο εξαρτώμενους από τον έλεγχο της τοπικής διοίκησης και έμελλε να συμβάλει δραστικά στην οικονομική και πολιτική επικράτησή τους στην Κρήτη.

Ωστόσο και τα ντόπια σώματα, παρά τη διοικητική εξάρτηση που είχαν από τους πασάδες, έπαιζαν πολύ σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της διοίκησης του νησιού. Σε αντίθεση με τις τρεις μεγάλες πόλεις της Κρήτης, όπου μαζί με τις διοικούμενες αποκλειστικά από στρατιωτικούς υπηρεσίες συνυπήρχαν και άλλοι κρατικοί θεσμοί, όπως οι Πύλες των Πασάδων, το ταμείο του νησιού και τα ιεροδικεία, τα μικρότερα φρούρια λειτουργούσαν εξ ολοκλήρου χάρη στους στρατιώτες των εκεί τοποθετημένων ντόπιων σωμάτων. Αλλά και στα μεγαλύτερα φρούρια, εκτός από τις βασικές αρμοδιότητες φύλαξης που είχαν, τα ντόπια σώματα αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση των περισσότερων δημοσίων έργων, φρόντιζαν για τον σταθερό εφοδιασμό των πόλεων με διαφόρων ειδών προμήθειες, αναλάμβαναν καθήκοντα φοροείσπραξης και αποτελούσαν γενικότερα ένα σημαντικό κομμάτι του ανθρώπινου δυναμικού που χρησιμοποιούσαν οι τοπικές υπηρεσίες για τη λειτουργία τους.

Όταν μιλάμε για τον στρατό της οθωμανικής Κρήτης μέχρι το 1826 λοιπόν, πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας ότι δεν εννοούμε απλώς μια πολεμική δύναμη, αλλά ουσιαστικά τον πυρήνα της κρατικής «υπαλληλίας» και ένα αναπόσπαστο κομμάτι

της διοίκησης του νησιού. Οι πολύπλευρες λειτουργίες του στρατού της Κρήτης ωστόσο δεν εξαντλούνται σε όσα περιγράφηκαν εδώ· στα επόμενα δύο κεφάλαια θα ασχοληθούμε με τις οικονομικές δραστηριότητές του στο νησί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗ, ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΑΠΟΛΑΒΕΣ ΚΑΙ ΒΑΚΟΥΦΙΑ

Α'. ΑΠΟΛΑΒΕΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ

Αυτοκρατορικοί γενίτσαροι

I. Μισθοί και επιδόματα

Τα χρηματικά ημερομίσθια όλων των στρατιωτών της Κρήτης, αυτοκρατορικών και ντόπιων, υπολογίζονταν σε άσπρα και οι μισθοί τους επιμερίζονταν σε τέσσερεις τριμηνιαίες δόσεις με βάση το σεληνιακό ημερολόγιο. Κάθε τριμηνιαία δόση έπαιρνε το όνομά της από τα γράμματα που συμβόλιζαν συντομογραφικά τους μήνες που συμπεριλάμβανε. Έτσι οι τέσσερεις δόσεις ονομάζονταν «**Μασάρ**» (*Masar*) από τους μήνες **Μουχαρέμ**, **Σαφέρ**, **Ρεμπιουλεβέλ** (*Muharrem, Safer, Rebiülevvel*), «**Ρετζέτζ**» (*Recec*) από τους μήνες **Ρεμπιουλαχίρ**, **Τζεμαζιγιουλεβέλ**, **Τζεμαζιγιουλαχίρ** (*Rebiülahir, Cemaziyülevvel, Cemaziyülahir*), «**Ρεσέν**» (*Reşen*) από τους μήνες **Ρετζέμπ**, **Σαμπάν**, **Ραμαζάν** (*Receb, Şaban, Ramazan*) και, τέλος, «**Λεζέζ**» (*Lezez*) από τους μήνες **Σεβάλ**, **Ζιλκαντέ**, **Ζιλχιτζέ** (*Şevval, Zilkade, Zilhicce*). Ωστόσο, παρά τις ομοιότητες αυτές στο σύστημα καταβολής των μισθών των ντόπιων και αυτοκρατορικών στρατιωτών, τα ποσά που έπαιρναν, ο τρόπος και οι πηγές πληρωμής τους μπορεί να διέφεραν αρκετά από σώμα σε σώμα και από φρούριο σε φρούριο.

Δυστυχώς στα μισθολογικά κατάστιχα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων δεν γίνεται αναφορά στους τίτλους και τα αξιώματα των περισσότερων στρατιωτών ώστε να είμαστε σε θέση να εξετάσουμε τους παράγοντες που επηρέαζαν το ύψος των μισθών τους. Τα μόνα αξιώματα που καταγράφονται είναι αυτά των τσορμπατζήδων των λόχων και των αρχηγών κάποιων μικρών ομάδων στρατιωτών.

Γενικά, οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι έπαιρναν αρκετά χαμηλούς μισθούς. Χαρακτηριστικά ο Tancoigne αναφέρει ότι «η αμοιβή τους [στα Χανιά] αντιστοιχεί

σε 3 έως 15 άσπρα την ημέρα και, συνεπώς, αποτελεί μάλλον απόδοση τιμής παρά οφέλους».⁴¹⁶ Μολονότι τα ποσά που αναφέρει ο περιηγητής δεν είναι ακριβή, η παρατήρησή του αληθεύει. Τα ημερομίσθια που δίνονταν στους στρατιώτες των λόχων που βρίσκονταν στον Χάνδακα, στο Ρέθυμνο και στα Χανιά κυμαίνονταν από τέσσερα έως 24 άσπρα. Η συντριπτική πλειονότητα των ονταλήδων έπαιρνε επτά ή οκτώ άσπρα, ενώ ελάχιστοι στρατιώτες έπαιρναν τέσσερα, πέντε, εννιά, δέκα ή 11 άσπρα. Οι τσορμπατζήδες των *μπολούκ* και των *μπολούκ* των *σεκμπάν* αμείβονταν με δέκα άσπρα, ενώ αυτοί των *τζεμαάτ* με 24.

Οι γιαμάκηδες, από την άλλη, είχαν μεγαλύτερη ποικιλία στους μισθούς τους. Στην πλειονότητά τους αμείβονταν επίσης με επτά ή οκτώ άσπρα, αλλά στις τάξεις τους συναντάμε και αρκετά άτομα που έπαιρναν μεγαλύτερα ημερομίσθια, τα οποία μπορεί να έφταναν μέχρι και τα 120 άσπρα. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι στις τάξεις τους βρίσκονταν και οι απόστρατοι των σωμάτων, των οποίων οι ημερήσιες συντάξεις ξεπερνούσαν συνήθως κατά πολύ τους μισθούς των απλών ενεργών στρατιωτών. Η μεγάλη διαφορά μεταξύ των συντάξεων των απόστρατων και των μισθών των ενεργών γιαμάκηδων διακρίνεται καθαρά στο κατάστιχο BOA, MAD.d.17550 των ετών 1784-1785, όπου γίνεται σαφής διαχωρισμός των δύο κατηγοριών. Στο κατάστιχο βλέπουμε ότι, ενώ οι ενεργοί γιαμάκηδες αμείβονταν με τους ίδιους περίπου μισθούς που έπαιρναν και οι στρατιώτες των λόχων (συνήθως επτά με οκτώ άσπρα), οι απόστρατοι έπαιρναν σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις πάνω από δέκα άσπρα, με την πλειονότητα των ημερησίων συντάξεών τους να ξεπερνούν τα 25 άσπρα και αρκετές να υπερβαίνουν τα 100.

Τέλος, και οι στρατιώτες που υπηρετούσαν στις μικρές ομάδες, που, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, καταγράφονταν χωριστά και βρίσκονταν υπό τις εντολές ορισμένων αξιωματικών και αξιωματούχων των γενιτσάρων, είχαν τους ίδιους περίπου μισθούς με τους ονταλήδες και τους εν ενεργεία γιαμάκηδες. Ωστόσο οι μισθοί των επικεφαλής τους ήταν κάποιες φορές, αν και όχι σε όλες τις περιπτώσεις, υψηλότεροι και μπορούσαν να φτάσουν μέχρι και τα 60 άσπρα, χωρίς όμως να διακρίνεται κάποια συγκεκριμένη λογική αυξομείωσης των μισθών ανάλογα με τα αξιώματά τους και τον λόγο στον οποίο ανήκαν. Έτσι, π.χ., δύο τσαούσηδες, οι οποίοι ήταν επικεφαλής ομάδων και ανήκαν και οι δύο στο 5^ο *μπολούκ*, είχαν διαφορά 58 άσπρων μεταξύ των ημερομισθίων τους. Αντίστοιχα, ένας άλλος

⁴¹⁶ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 37.

επικεφαλής μιας από τις ομάδες, ο Νουμάν χαλιφέ, ο οποίος από άλλες πηγές ξέρουμε ότι ήταν γραμματέας των γενιτσάρων του Χάνδακα, σύμφωνα με τα κατάστιχα, δεν έπαιρνε παρά μόνο οκτώ άσπρα.

Για να γίνουν καλύτερα κατανοητά τα μεγέθη που αντιπροσωπεύουν οι προαναφερθέντες αριθμοί, αξίζει να κάνουμε μια αναφορά στο μισθολογικό καθεστώς των γενιτσάρων της Κωνσταντινούπολης όπως περιγράφεται από τον Mouradgea d'Ohsson στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: «σε καιρό ειρήνης πρέπει κάποιος να υπηρετήσει τρία χρόνια για να αποκτήσει δικαίωμα στη μισθοδοσία. Αρχικά, ο γενίτσαρος δεν παίρνει παρά ένα άσπρο τη μέρα· ωστόσο, αν διακριθεί για την ανδρεία του, παίρνει στο τέλος κάθε εκστρατείας μια αύξηση δύο ή τριών άσπρων. Αυτός ο κανονισμός παρέμεινε μέχρι τη βασιλεία του Σουλεϊμάν Α΄ [1520-1566], ο οποίος δημιούργησε τρεις τάξεις μισθοδοσίας: η πρώτη, που ονομάζεται “μικρή” (*keutchek*), ανέρχεται σε τρία με επτά άσπρα τη μέρα για τους εν ενεργεία στρατιώτες, τους “εσκιντζήδες” (*Eschkindjis*)· η δεύτερη σε οκτώ με είκοσι εννιά άσπρα για τους βετεράνους (*amel-mandé*) οι οποίοι έχουν επιδείξει ανδρεία στις μάχες και φέρουν ένδοξες ουλές (*cicatrices glorieuses*)· όσοι από αυτούς είναι εγκατεστημένοι στους στρατώνες της πρωτεύουσας, φέρουν τον τίτλο “κορουτζήδες” (*Couroudjis*)· η τρίτη τάξη, των τριάντα έως εκατόν είκοσι άσπρων, περιέχει τους αξιωματικούς και στρατιώτες των οποίων η ηλικία ή τα τραύματα τους καθιστούν ανίκανους να προσφέρουν υπηρεσία, τους “οτουράκ” (*Otourac*) ή “μουτετζαϊντ” (*Moutécaid*)». Αντίστοιχα, για τους υψηλόβαθμους αξιωματικούς που συναντούμε και στην Κρήτη σημειώνει: «ο ζαγαρτζήμπασης [παίρνει] τέσσερις χιλιάδες [γρόσια το χρόνο]· ο σεκσοντζήμπασης και ο τουρνατζήμπασης δύο χιλιάδες, τα οποία εισπράττουν τις [ίδιες] εποχές που οι στρατιώτες παίρνουν το μισθό τους. Καθένας από τους τρεις τελευταίους αξιωματικούς χαίρει επίσης, από το έτος 1773, ενός επιδόματος (*gratification*) έξι χιλιάδων πιάστων [γροσιών] το χρόνο ως “έξοδα τραπεζιού” (*frais de table*).⁴¹⁷ Οι τακτικοί μισθοί των αρχηγών λόχων είναι εκατόν είκοσι άσπρα τη μέρα, δηλαδή ίσοι με τον υψηλότερο μισθό που παίρνει ένας απλός στρατιώτης».⁴¹⁸

Από όσο γνωρίζω, μέχρι σήμερα δεν έχει εκπονηθεί κάποια ακαδημαϊκή μελέτη που να ασχολείται με το μισθολογικό καθεστώς των αυτοκρατορικών

⁴¹⁷ Πιθανώς το επίδομα αυτό να αφορούσε τις γραφειοκρατικές υποχρεώσεις που αναλάμβαναν αυτοί οι αξιωματικοί.

⁴¹⁸ Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 332-333.

γενιτσάρων και να μπορεί να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει όσα γράφει ο Mouradgea d'Ohsson. Αν οι αριθμοί που δίνει ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αντιλαμβανόμαστε ότι η συντριπτική πλειονότητα των γενιτσάρων της Κρήτης ανήκαν είτε στην πρώτη είτε στο χαμηλότερο όριο της δεύτερης μισθολογικής κατηγορίας, με τους τσορμπατζήδες τους να παίρνουν 86 με 110 λιγότερα άσπρα ημερομίσθιο σε σχέση με τους συναδέλφους τους στην πρωτεύουσα του κράτους.

Γενικά, από τα απογραφικά κατάστιχα δεν είναι εύκολο να βγάλουμε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα για τους παράγοντες που επηρέαζαν το μισθολογικό καθεστώς των γενιτσάρων της Κρήτης, ενώ αναλυτικές πληροφορίες σχετικές με τη μισθοδοσία τους δεν σώζονται σε καμία άλλη οθωμανική πηγή της περιόδου. Το σίγουρο πάντως είναι πως οι πηγές αποκαλύπτουν ένα μεγάλο μισθολογικό χάσμα μεταξύ των ενεργεία και των απόστρατων γενιτσάρων, το οποίο δηλώνει τη σημασία που η παλαιότητα φαίνεται να έπαιζε στα σώματα και συμφωνεί τόσο με τις παρατηρήσεις του Mouradgea d'Ohsson όσο και με την αναγνώριση που φαίνεται από άλλες πηγές ότι απολάμβαναν οι «πρεσβύτεροι των λόχων» της Κρήτης ως εκπρόσωποι των υπολοίπων στρατιωτών. Επίσης γίνεται σαφές ότι ο μέσος εν ενεργεία στρατιώτης έπαιρνε πολύ χαμηλό μισθό τόσο σε σχέση με άλλους ειδικευμένους και ανειδίκευτους εργάτες σε αστικά κέντρα της Αυτοκρατορίας όσο και σε σχέση με το κόστος ζωής στις πόλεις του νησιού.⁴¹⁹

Εκτός από τα παραπάνω ημερομίσθια οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι εισέπρατταν και κάποια ετήσια επιδόματα διατροφής, ένδυσης και χειμερινών εξόδων, τα οποία δίνονταν μαζί με τον κανονικό μισθό, αλλά μόνο στους στρατιώτες που λάμβαναν πλήρεις αποδοχές.⁴²⁰ Σύμφωνα με τον Uzunçarşılı, παλαιότερα κάποια από τα επιδόματα αυτά πληρώνονταν στους γενίτσαρους της Αυτοκρατορίας σε είδος,⁴²¹ αλλά στην Κρήτη της περιόδου που εξετάζουμε εδώ δίνονταν όλα σε χρήμα.

⁴¹⁹ Στον Χάνδακα το 1761 οι κτίστες και οι ξυλουργοί έπαιρναν είτε 40 άσπρα την ημέρα χωρίς τροφή είτε 30 άσπρα με τροφή συν τρία άσπρα για ψωμί, ενώ οι μαθητευόμενοι τους πληρώνονταν τα μισά χρήματα· T.A.H.9: 212· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 157-158. Σύμφωνα με μετρήσεις των Süleyman Özmucur και Şevket Pamuk, ένας ανειδίκευτος εργάτης κατασκευαστικών έργων στην Κωνσταντινούπολη έπαιρνε τα χρόνια 1760-1789 περίπου 30-57 άσπρα ημερησίως, ενώ οι ειδικευμένοι περίπου 50-113 άσπρα· S. Özmucur-Ş. Pamuk, “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, *The Journal of Economic History*, 62/2 (2002), 301. Ως προς το κόστος ζωής στα αστικά κέντρα της Κρήτης, ας αναφέρουμε ενδεικτικά ότι τα διάφορα είδη κρέατος που πωλούνταν στον Χάνδακα τιμολογούνταν το 1782 μεταξύ τεσσάρων και οκτώ παραδών (12 και 24 άσπρα αντίστοιχα) η οκά (1,28 κιλά), ενώ το ψωμί τιμολογούνταν 74 δράμια (236 γραμμάρια) προς ένα άσπρο το 1763· T.A.H.32: 109· T.A.H.3: 398-400· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, κζ', 451-452· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 221-222.

⁴²⁰ Για τους στρατιώτες αυτούς, δες το δεύτερο κεφάλαιο.

⁴²¹ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 325.

Συγκεκριμένα, αν θεωρήσουμε ότι όλοι οι στρατιώτες δικαιούνταν το ίδιο ποσό επιδομάτων,⁴²² κάθε δικαιούχος στρατιώτης έπαιρνε περίπου 444 άσπρα ετησίως ως επίδομα κρέατος και σιταριού,⁴²³ 180 άσπρα ετησίως ως επίδομα τσόχας,⁴²⁴ ενώ δεν γνωρίζουμε το ποσό που δινόταν ως επίδομα «για τα έξοδα του χειμώνα» (*zemistani bahalari*).⁴²⁵ Τα επιδόματα αυτά λοιπόν φαίνεται πως ήταν ένα σημαντικό συμπλήρωμα εισοδήματος για τους απλούς στρατιώτες. Ωστόσο, ακόμα και με τα δύο επιδόματα τις τιμές των οποίων γνωρίζουμε, ο μισθός των περισσοτέρων εν ενεργεία γενιτσάρων δεν άγγιζε ούτε το ένα τρίτο του μέσου μισθού ενός ανειδίκευτου εργάτη της περιόδου.⁴²⁶

Κανονικά οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι λάμβαναν έκτακτα χρηματικά επιδόματα κατά την ενθρόνιση σουλτάνων (*cülus bahşisi*),⁴²⁷ ωστόσο στις πηγές που αφορούν την Κρήτη της υπό εξέταση περιόδου δεν έχω εντοπίσει κάποια σχετική μαρτυρία. Πάντως από τις ιεροδικαστικές πηγές του Χάνδακα γνωρίζουμε ότι το 1688, ένα χρόνο μετά την ενθρόνιση του σουλτάνου Σουλεϊμάν Β΄, το επίδομα αυτό είχε δοθεί κανονικά στους στρατιώτες της πόλης.⁴²⁸

Από όλα τα παραπάνω μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε ότι η πλειονότητα των γενιτσάρων δεν μπορούσαν να ζήσουν αποκλειστικά από τους χαμηλούς μισθούς και τα επιδόματα που έπαιρναν. Μάλιστα, τα μισθολογικά κατάστιχα φανερώνουν πάγωμα των ημερομισθίων τους καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, γεγονός που αντικατοπτρίζει την απροθυμία της κεντρικής κυβέρνησης να επωμισθεί το οικονομικό βάρος μισθολογικών αυξήσεων σε μια εποχή μεγάλης επέκτασης του αριθμού της μισθοδοτούμενης υπαλληλίας της. Εύλογα κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί γιατί αυτή η κρατική πολιτική δεν πυροδοτούσε αντιδράσεις στους γενίτσαρους της Κρήτης. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, οι περισσότεροι κάτοικοι της Κρήτης δεν εντάσσονταν στα γενιτσαρικά σώματα πρωτίστως για τον μισθό που θα έπαιρναν αλλά κυρίως για την απόκτηση προνομίων και την ένταξή τους σε πελατειακά δίκτυα. Έτσι, προκειμένου να επιβιώνουν, παράλληλα με τη

⁴²² Τα επιδόματα που αναφέρονται στις πηγές πάντα δίνονται ως συνολικά ποσά μαζί με τον αριθμό των στρατιωτών που τα δικαιούνται. Καθώς τα ποσά στις πηγές αναφέρονται σε γρόσια, εδώ για τη μετατροπή από γρόσια σε άσπρα χρησιμοποίησα την αναλογία 1:120 που δίνει ο Pamuk· Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Κέμπριτζ 2000, 163.

⁴²³ BOA, C.AS.26/1184.

⁴²⁴ BOA, C.AS.1014/44435· BOA, C.AS.108/4890.

⁴²⁵ BOA, C.AS.1031/45233.

⁴²⁶ Δες την υποσημείωση 419.

⁴²⁷ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 337-343.

⁴²⁸ T.A.H.5: 254-255· Βαρούχα-Χαιρέτη-Σαρηγιάννης, *Πέμπτος κώδικας*, τ. 2, 459-460.

στρατιωτική τους ιδιότητα, οι περισσότεροι από αυτούς ασχολούνταν και με άλλα επαγγέλματα διατηρώντας ωστόσο και τον στρατιωτικό μισθό ως συμπλήρωμα του εισοδήματός τους.

II. Τρόπος πληρωμής, πηγές και προβλήματα

Οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι δεν έπαιρναν μόνο χαμηλούς μισθούς, αλλά επίσης πληρώνονταν σχεδόν πάντα με μεγάλη καθυστέρηση. Σύμφωνα με τους De Bonneval-Dumas, οι γενίτσαροι των Χανίων είναι «κακοπληρωμένοι» και στον Χάνδακα «οι γερλήδες μαζί με άλλες ομάδες της πόλης είναι οι μόνοι που υποχρεώνονται να παρουσιαστούν για να εκπληρώσουν κανονικά τη στρατιωτική τους υπηρεσία, γιατί είναι οι μόνοι που πληρώνονται κανονικά. Το σώμα των γενιτσάρων δε συγκεντρώνεται παρά μόνο ύστερα από ειδικές εντολές του Σουλτάνου. Αυτή την εποχή τους οφείλει μισθούς εννέα ετών».⁴²⁹ Οι συχνές και μεγάλες καθυστερήσεις στην καταβολή των μισθών των αυτοκρατορικών γενιτσάρων δεν ήταν ίδιον μόνο της στρατιωτικής οργάνωσης της Κρήτης, αλλά σχετίζονταν με ένα γενικότερο ασταθές σύστημα πληρωμών που είχε καθιερώσει η Πύλη ως προς την καταβολή των μισθών των αυτοκρατορικών σωμάτων.

Οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι της Κρήτης, παρότι σύμφωνα με τα λογιστικά κατάστιχα έπρεπε να πληρώνονται σε τέσσερις χρηματικές ισόποσες τριμηνιαίες δόσεις στις οποίες επιμεριζόταν ο μισθός τους, εισέπρατταν το σύνολο της ετήσιας πληρωμής τους μία μόνο φορά το χρόνο από χρήματα που εξασφάλιζε και έστελνε η κεντρική γενιτσαρική διοίκηση. Κάθε χρόνο, αφού εκδίδονταν τα κατάστιχα πληρωμών από την κεντρική λογιστική υπηρεσία και σχετικό φιρμάνι, αποστελλόταν από την Κωνσταντινούπολη ένας από τους «σαλγιανετζήδες» (*salyaneci*) των γενιτσάρων, αξιωματούχους επιφορτισμένους με τη μεταφορά και παράδοση των μισθών στα σώματα. Ο απεσταλμένος σαλγιανετζής παρέδιδε τα χρήματα ενώπιον των πρεσβυτέρων, των αξιωματικών των γενιτσάρων, του πασά και, όταν η παράδοση αφορούσε τους μισθούς των αυτοκρατορικών στρατιωτών του Χάνδακα, του ντεφτερντάρη, ο οποίος τα τοποθετούσε στο ταμείο. Αντίστοιχα, όταν η παράδοση γινόταν στα Χανιά και το Ρέθυμνο για τους εκεί στρατιώτες, υπεύθυνος για τη φύλαξη δεν ήταν ο ντεφτερντάρης, αλλά οι εμίνηδες των τελωνείων των πόλεων αυτών. Αμέσως μετά την παράδοση, οι πρεσβύτεροι, οι αξιωματικοί και

⁴²⁹ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 150, 190.

αξιωματούχοι των γενιτσάρων πήγαιναν στο ιεροδικείο όπου δήλωναν ενώπιον του καδή ότι η διαδικασία παράδοσης και φύλαξης των χρημάτων είχε ολοκληρωθεί κανονικά και η δήλωσή τους καταγραφόταν στα ιεροδικαστικά κατάστιχα.⁴³⁰ Μετά την καταγραφή ο καδής εξέδιδε *ιλάμ* (*i'lâm*), δηλαδή απόφαση με βάση την οποία διατασσόταν η εξαγωγή των χρημάτων από το ταμείο.⁴³¹ Τα χρήματα παραδίδονταν στον γραμματέα των γενιτσάρων, ο οποίος τηρούσε τα κατάστιχα μισθοδοσίας, και αυτός με τη σειρά του τα μοίραζε στους τσορμπατζήδες, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την καταβολή των μισθών στους στρατιώτες. Τα χρήματα μεταφέρονταν τότε στους στρατώνες των λόχων όπου γινόταν η πληρωμή με βάση τα κατάστιχα. Ο Tancoigne (1811-1814) διασώζει κάποιες λεπτομέρειες της διαδικασίας που δυστυχώς δεν μπορούν να διασταυρωθούν με κάποια άλλη πηγή. Σύμφωνα με τον περιηγητή, «κάθε χρόνο, τον μήνα Μάρτιο, η Πύλη στέλνει στα Χανιά ένα scèanèdji,⁴³² έναν αξιωματούχο δηλαδή του οποίου η αποστολή είναι να κάνει την πληρωμή των γενιτσάρων της πόλης [των Χανίων]. Αυτό γίνεται με ένα συγκεκριμένο τυπικό, στην έδρα του τελωνειακού προϊσταμένου, ο οποίος και φροντίζει για την προώθηση των αναγκαίων κεφαλαίων. Κάθε ορτάς εκπροσωπείται από τους αρχηγούς του και μερικούς εκπροσώπους του λαού, οι οποίοι είναι ντυμένοι με τα πιο επίσημα ενδύματά τους όταν φέρνουν στο Στρατόνα των γενιτσάρων (*kichla*) τους σάκους με τα χρήματα. Στη συνέχεια τα μοιράζουν στους γενιτσάρους και εκείνοι χαίρονται για την πληρωμή».⁴³³

Το γεγονός ότι οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι εξαρτώνταν από την Κωνσταντινούπολη για την πληρωμή τους ήταν ο βασικότερος λόγος καθυστέρησης των μισθών τους. Όπως έχουμε δει, η κεντρική διοίκηση αντιμετώπιζε τις επαρχιακές μονάδες του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος όχι ως κομμάτι της στρατιωτικής οργάνωσης της επαρχίας στην οποία ήταν εγκατεστημένες αλλά ως μέρος της κεντρικής γενιτσαρικής οργάνωσης. Αυτό είχε ως συνέπεια και η πληρωμή τους να μη γίνεται από τα έσοδα του ταμείου της επαρχίας στην οποία έδρευαν, αλλά με βάση ένα κεντρικά οργανωμένο σύστημα καταβολής των μισθών.⁴³⁴ Κάθε χρόνο το κεντρικό ταμείο, ανάλογα με τις εκάστοτε ιδιαίτερες ανάγκες του κράτους, τα

⁴³⁰ T.A.H.43: 154.

⁴³¹ BOA, C.AS.1031/45233· T.A.H.43: 154.

⁴³² Σαλγιανετζή.

⁴³³ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 37. Για αναλυτική περιγραφή της διαδικασίας πληρωμής των αυτοκρατορικών γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη, δες Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 419-424.

⁴³⁴ Ο.π., 325-326.

έσοδα της κάθε επαρχίας και τις ανάγκες των μονάδων, το μέγεθος των οποίων μπορούσε να αλλάζει από χρόνο σε χρόνο, εξέδιδε αποφάσεις με βάση τις οποίες καθοριζόταν από ποια πηγή εσόδων θα πληρώνονταν οι μισθοί κάθε μονάδας. Έτσι, π.χ., ανάλογα με τη συγκυρία, οι μισθοί των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Κρήτης μπορούσαν να προέρχονται από τα έσοδα κάποιου φόρου του Ναυπλίου,⁴³⁵ του Λιβάνου,⁴³⁶ του Αϊδινίου κ.ά.,⁴³⁷ ή / και από τη δήμευση της περιουσίας κάποιου πλούσιου κατοίκου της Αυτοκρατορίας,⁴³⁸ από την επιβολή προστίμων,⁴³⁹ έκτακτων εισφορών⁴⁴⁰ κ.ά. Το κεντρικό σύστημα διοίκησης και μισθοδοσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ήταν σχεδιασμένο έτσι ώστε να μειώνει την εξάρτηση των τελευταίων από τους φορείς της τοπικής διοίκησης και να συντηρεί τον ρόλο τους ως ανεξάρτητων οργάνων κεντρικού ελέγχου επί των επαρχιών όπου έδρευαν. Ωστόσο η αποσύνδεση της μισθοδοσίας τους από τους πόρους των επαρχιών όπου κατοικούσαν δημιούργησε τόσα προβλήματα που, όπως θα δούμε, κατέληξε να έχει το αντίθετο αποτέλεσμα από το επιδιωκόμενο.

Καθυστερήσεις στη μισθοδοσία προέκυπταν στο πλαίσιο του παραπάνω συστήματος πληρωμής λόγω της αδυναμίας υπολογισμού εκ των προτέρων του ακριβούς ποσού που χρειάζονταν οι γενίτσαροι κάθε επαρχίας. Αυτό συνέβαινε γιατί, όπως έχουμε δει, το μέγεθος των μονάδων χρόνο με το χρόνο μπορεί να παρουσίαζε μεγάλες αυξομειώσεις, κάτι που με τη σειρά του επηρέαζε την επιλογή της πηγής εσόδων από την οποία θα πληρώνονταν οι μισθοί και επέβαλλε διαρκείς αναπροσαρμογές στον τρόπο διαχείρισης των κεφαλαίων που προοριζόνταν για τη μισθοδοσία των γενιτσάρων. Παράλληλα, η ξαφνική και απρόβλεπτη αναδιανομή των δαπανών για μισθοδοσία σε διαφορετικούς προορισμούς δημιουργούσε αντιδράσεις μεταξύ των διάφορων φορέων της διοίκησης των επαρχιών που καλούνταν αιφνιδιαστικά να πληρώσουν τα ποσά αυτά.⁴⁴¹ Έτσι, συχνά οι διοικητικοί φορείς των επαρχιών που έπρεπε να χρηματοδοτήσουν το σύστημα δήλωναν αδυναμία πληρωμής, με αποτέλεσμα να εκδίδονται διαταγές με βάση τις οποίες το ποσό έπρεπε να συμπληρώνεται από διάφορες άλλες πηγές, όπως εισπράξεις χρεών ιδιωτών προς

⁴³⁵ Τ.Α.Η.18: 68· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 220.

⁴³⁶ Τ.Α.Η.15: 358· Τ.Α.Η.23: 12· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 53, 305-306· ΒΟΑ, C.AS.841/35909· ΒΟΑ, C.AS.1106/48950.

⁴³⁷ ΒΟΑ, C.AS.1078/47511.

⁴³⁸ Ο.π.

⁴³⁹ ΒΟΑ, C.AS.460/19185.

⁴⁴⁰ ΒΟΑ, C.BH.213/9933.

⁴⁴¹ ΒΟΑ, C.AS.361/14972· ΒΟΑ, C.AS.841/35909· ΒΟΑ, C.AS.1078/47511.

το δημόσιο,⁴⁴² δάνεια του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου κ.ά.,⁴⁴³ οι οποίες μπορούσαν να αποδειχθούν στην πράξη εξίσου προβληματικές. Ένας ακόμα λόγος καθυστέρησης ήταν η οθωμανική πολιτική βάσει της οποίας σε περίπτωση πολέμου δινόταν προτεραιότητα στην πληρωμή των στρατιωτών που πολεμούσαν στο μέτωπο σε βάρος όσων παρέμεναν στις επαρχίες μακριά από τις επιχειρήσεις.⁴⁴⁴ Ήταν λοιπόν λογικό, στις πολεμικές συνθήκες στις οποίες αρκετά συχνά βρισκόταν η Αυτοκρατορία κατά την υπό εξέταση περίοδο,⁴⁴⁵ να υπάρχουν και συχνές καθυστερήσεις στη μισθοδοσία των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Κρήτης.

Επίσης, πρέπει να ληφθεί υπόψη πως η αποστολή των μεγάλων ποσών της μισθοδοσίας των γενιτσάρων από την Κωνσταντινούπολη και άλλες επαρχίες στην Κρήτη ήταν χρονοβόρα, εγκυμονούσε κινδύνους, κυρίως λόγω της πειρατείας, αλλά και απαιτούσε μακρές και πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες που επίσης καθυστερούσαν αρκετά τη μισθοδοσία. Ειδικά από τη δεκαετία του 1730 και εξής οι διαδικασίες αυτές έγιναν πιο πολύπλοκες, καθώς την περίοδο εκείνη δημιουργήθηκε ένας θεσμός μη μουσουλμάνων ιδιωτών πρακτόρων, των «εμπόρων του οτζάκ» (*ocak bazirgâni*), που είχαν ως ρόλο τη διαχείριση των ζητημάτων που αφορούσαν την πληρωμή των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.⁴⁴⁶ Μεταξύ των εμπόρων του οτζάκ και της κεντρικής γενιτσαρικής διοίκησης παρουσιάζονταν ασυμφωνίες που κατέληγαν σε ανταγωνισμούς, διαρκείς αλλαγές στα άτομα που μίσθωναν το προαναφερθέν αξίωμα και αναστάτωση στο καθεστώς πληρωμών, που είχαν ως αποτέλεσμα τη μισθοδοσία να αναλαμβάνουν μια οι έμποροι του οτζάκ και μια οι αρχιγραφείς της κεντρικής γενιτσαρικής διοίκησης (*ocak basyazıcısı*) με συνέπεια συχνή σύγχυση στα κατάστιχα μισθοδοσίας.⁴⁴⁷

⁴⁴² BOA, C.AS.892/38359· BOA, C.AS.1078/47511.

⁴⁴³ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 417-419· T.A.H.32: 124· BOA, C.AS.361/14972· BOA, C.AS.932/40351.

⁴⁴⁴ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 419. Για ένα παράδειγμα μισθών που προορίζονταν κανονικά για τους στρατιώτες της Κρήτης, αλλά στάλθηκαν τελικά στους στρατιώτες που πολεμούσαν στο Βελιγράδι το 1739, δες T.A.H.20: 121-123· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 234, 236-237.

⁴⁴⁵ Πριν από το 1821 πόλεμοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εναντίον της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας διεξήχθησαν το 1768-1774, το 1787-1792, το 1798-1799 και το 1806-1812, ενώ το 1804-1813 έλαβε χώρα και η Σερβική Επανάσταση.

⁴⁴⁶ Δυστυχώς, καθώς δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί κάποια εξειδικευμένη μελέτη για τους εμπόρους του οτζάκ, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για τις ακριβείς τους υποχρεώσεις.

⁴⁴⁷ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 407-410· Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff”, 117. Για ένα έγγραφο που αποκαλύπτει τις επαφές της διοικητικής ελίτ της Κρήτης με τους εμπόρους του οτζάκ, δες BOA, C.DH.250/12485. Για καθυστερήσεις στην πληρωμή των αυτοκρατορικών γενιτσάρων των Χανίων λόγω λάθους υπολογισμού των στρατιωτών από το κέντρο, δες BOA, KK.d.827: 52. Σύμφωνα με τον Mouradgea d’Ohsson ο μπεϊτουλματζής του οτζάκ, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω στο ίδιο κεφάλαιο, ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση των σχέσεων του σώματος με τους εμπόρους του οτζάκ· Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général*, 318.

Πολλές φορές, για την αποφυγή περαιτέρω καθυστερήσεων, η οθωμανική κυβέρνηση αναγκαζόταν να καταφεύγει στην πληρωμή των αυτοκρατορικών γενιτσάρων απευθείας από το *ιρσαλιγιέ* (*irsaliye*) του νησιού, από τις εισφορές δηλαδή της Κρήτης που, μετά την αφαίρεση των εξόδων για την κάλυψη των αναγκών της τοπικής διοίκησης, αποστέλλονταν στο αυτοκρατορικό ταμείο.⁴⁴⁸ Σε αυτήν την περίπτωση ένας από τους σαλγιανετζήδες της κεντρικής γενιτσαρικής διοίκησης κατέφθανε στο νησί και αναλάμβανε επιτόπου τη διαδικασία της πληρωμής από τα χρήματα που είχαν συγκεντρωθεί εκεί για να αποσταλούν στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁴⁹ Εδώ πρέπει να γίνει σαφές ότι, μολονότι το *ιρσαλιγιέ* της Κρήτης προερχόταν από τους φόρους του νησιού, καθώς ήταν ποσό που προοριζόταν για το κέντρο, η καταβολή μισθών από τους φόρους αυτούς θεωρούνταν και πάλι δαπάνη του αυτοκρατορικού ταμείου και όχι του ταμείου της Κρήτης.

Η καταβολή των μισθών των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Κρήτης από τις εισφορές του νησιού που προοριζόνταν κανονικά για την Κωνσταντινούπολη λειτουργούσε ως μέτρο άμεσης ανακούφισης των στρατιωτών, καθώς ο μισθός τους δεν έπαυε να είναι ένα διόλου ευκαταφρόνητο συμπλήρωμα του εισοδήματός τους και η μεγάλη καθυστέρηση της καταβολής του αφορμή για εξεγέρσεις.⁴⁵⁰ Αποτελούσε ωστόσο ομολογία αποτυχίας για την κεντρική διοίκηση, αφού, ουσιαστικά, με αυτόν τον τρόπο αποδεχόταν την εξάρτηση των αυτοκρατορικών στρατιωτών – που επισήμως βρίσκονταν στην Κρήτη ως δικά της όργανα – από τα οικονομικά δίκτυα της επαρχίας στην οποία υπηρετούσαν. Πράγματι, η παραπάνω ρύθμιση έδωσε έρεισμα στους γενίτσαρους να αναμειγνύονται συχνά στις υποθέσεις του ταμείου της Κρήτης, όπου φυλασσόταν το *ιρσαλιγιέ* πριν να σταλεί στο κέντρο, και μάλιστα αρκετές φορές χωρίς την άδεια της κεντρικής και της τοπικής διοίκησης. Η ανάμειξη αυτή εκφράζεται με πιέσεις του γενιτσαρικού σώματος προς την Πύλη για χρήση μέρους του *ιρσαλιγιέ* για τις δικές του ανάγκες, με την παράνομη απόσπαση χρημάτων για την πληρωμή στρατιωτών ή και απλώς με την κατάχρηση χρημάτων εκ μέρους αξιωματικών των γενιτσάρων.

Το 1762 ξέσπασε στον Χάνδακα μια από τις μεγαλύτερες γενιτσαρικές εξεγέρσεις που έχουν καταγραφεί στις επίσημες οθωμανικές πηγές της περιόδου.

⁴⁴⁸ T.A.H.19: 178· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 24-25· BOA, C.AS.649/47296· BOA, C.BH.213/9933· BOA, C.AS.535/22384· BOA, C.AS.841/35909· BOA, C.ML.682/28016· BOA, BOA, C.AS.932/40351· BOA, C.AS.467/19478· T.A.H.32: 124, 141-142· T.A.H.33: 31, 69-70.

⁴⁴⁹ BOA, C.AS.467/19478· T.A.H.33: 8-10.

⁴⁵⁰ Δες, π.χ., Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 54.

Αιτία ήταν η απόφαση της ηγεσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της πόλης να πάρει ένα σημαντικό χρηματικό ποσό από το *ιρσαλιγέ* που φυλασσόταν στο ταμείο της Κρήτης. Οι γενίτσαροι του Χάνδακα είχαν, ως συνήθως, μείνει απλήρωτοι για κάποια χρόνια. Όταν ο γραμματέας των γενιτσάρων της πόλης αποφάσισε να αποσπάσει κρυφά από το *ιρσαλιγέ* 16.453 γρόσια για να πληρώσει κάποιους από τους στρατιώτες, οι υπόλοιποι γενίτσαροι, που παρέμεναν απλήρωτοι, εξεγέρθηκαν θεωρώντας ότι η προαναφερθείσα ενέργεια τους αδικούσε. Συγκεντρώθηκαν έξω από την Πύλη του Αγά και απαίτησαν την πληρωμή των μισθών τους, τη φυλάκιση του γραμματέα και του αγά των γενιτσάρων, ενώ δολοφόνησαν και τον μπαστσαούση της μονάδας τους.⁴⁵¹ Από σχετική έρευνα που διενήργησε μετά το συμβάν η τοπική διοίκηση αποδείχτηκε ότι τόσο οι εμπλεκόμενοι στην εν λόγω υπόθεση αξιωματικοί όσο και μέλη της παλαιότερης ηγεσίας των γενιτσάρων του Χάνδακα είχαν από καιρό ξεκινήσει να δανείζονται τα κεφάλαια του *ιρσαλιγέ* που φυλάσσονταν στο ταμείο και να τα χρησιμοποιούν για υποθέσεις τους.⁴⁵²

Παρόμοιες καταγγελίες έγιναν το 1782, όταν αποκαλύφθηκε ότι «οι αξιωματικοί [των γενιτσάρων] πήραν *ιλάμ* από τον καδή της προαναφερθείσας παραμεθορίου πόλης [του Χάνδακα], εξέδωσαν *μπουγιουρουλντί*, απέσπασαν το σύνολο του φυλασσόμενου [στο ταμείο] *ιρσαλιγέ* και το ξόδεψαν για υποθέσεις τους».⁴⁵³ Αντίστοιχα, το 1784 ο πρώην γραμματέας των γενιτσάρων Χασάν *εφέντι* κατηγορήθηκε και εκτελέστηκε για οικονομικά σκάνδαλα που αφορούσαν τους μισθούς των γενιτσάρων του Χάνδακα. Η σημαντικότερη εναντίον του κατηγορία ήταν ότι «όταν ήταν γραμματέας, μοιράστηκε με έναν άνθρωπο της υπηρεσίας του τους μισθούς κάποιων χρόνων που προέρχονταν από το *ιρσαλιγέ* του Χάνδακα, από τον φόρο του σαπουνιού των Χανίων και από άλλους φόρους και προορίζονταν για τις πληρωμές των υπηρετούντων στα κάστρα του Χάνδακα, των Χανίων και του Ρεθύμνου».⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Sariyannis, “Rebellious Janissaries”, 255-274· T.A.H.3: 345-350, 361-363, 365-366· T.A.H.9: 365-366· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 416-417, 426-427, 429· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 193-194, 196-200, 207-210· BOA, C.ML.165/6920.

⁴⁵² Sariyannis, “Rebellious Janissaries”, 258· T.A.H.9: 250-254. Για αντίστοιχους δανεισμούς το 1778-1779, δες T.A.H.19: 244 και T.A.H.32: 114.

⁴⁵³ “*Serhadd-ı merkumede zabıt olanlar kadısından ilam ahziyla buyruldu ısdar ve mahfuz olan irsaliye malından külliyyetli mal ifraz ve ihrac edüb umurlarina sarf*”· T.A.H.32: 80.

⁴⁵⁴ “*Katibliği hengâmında Kandıye irsaliye malını ve Hanyā sabun bid’atı ve havalat-ı saireden me’huzı olan emval-ı mîrîyeden Kandıye ve Hanyā ve Resmo kala’ı mevaciclerinin birkac senelik mevaciclerini kendü kul hodyyla tevzi*”· T.A.H.33: 31, 69-70.

Οι παραπάνω παράνομες ενέργειες της γενιτσαρικής ηγεσίας, είτε αφορούσαν επιλεκτικές πληρωμές ατόμων που εντάσσονταν στα πελατειακά δίκτυά τους είτε καταχρήσεις, αποτελούν ακραία έκφραση μιας γενικότερης αντίληψης που είχε καλλιεργηθεί μεταξύ των γενιτσάρων της Κρήτης σύμφωνα με την οποία οι λόχοι και οι αξιωματικοί τους έπρεπε να έχουν πρόσβαση στα χρήματα του *ιρσαλιγέ* του νησιού. Η αντίληψη αυτή αντικατοπτρίζεται σαφώς σε αιτήσεις των στρατιωτών προς την Πύλη στις οποίες διεκδικούν μέρος των εσόδων της επαρχίας, επικαλούμενοι παλαιότερες αποφάσεις που είχαν επιτρέψει την πληρωμή τους από το *ιρσαλιγέ*. Έτσι, π.χ., το 1773, όταν οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι των Χανίων είχαν μείνει απλήρωτοι για τρία χρόνια, μολονότι γνώριζαν ότι σύμφωνα με απόφαση της Πύλης έπρεπε να πληρωθούν από τον μουκατά της Τρίπολης του Λιβάνου, έστειλαν εκπρόσωπο στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας την πληρωμή τους από το *ιρσαλιγέ* της Κρήτης «λόγω του ότι και λίγο παλαιότερα ένα μέρος των μισθών τους είχε δοθεί από τον μουκατά του φόρου σαπουνιού και ελαιολάδου της Κρήτης».⁴⁵⁵

Η κεντρική οθωμανική διοίκηση, εκτός από την άδεια που έδωσε σε αρκετές περιπτώσεις για πληρωμή των γενιτσάρων από το *ιρσαλιγέ* του νησιού, είχε και για άλλους λόγους μεγάλο μερίδιο ευθύνης για την καλλιέργεια της γενικότερης αντίληψης ότι οι γενίτσαροι είχαν δικαίωμα να παρεμβαίνουν στη διαχείριση των εσόδων της Κρήτης που προορίζονταν για την Κωνσταντινούπολη. Έλεγχοι στο ταμείο του νησιού στη δεκαετία του 1750, στα τέλη της δεκαετίας του 1770 και στις αρχές της δεκαετίας του 1780 αποκάλυψαν παρανομίες των ντεφτερντάρηδων της Κρήτης, κάτι που επισημαίνουν και οι De Bonneval-Dumas.⁴⁵⁶ Η Πύλη θεώρησε ότι πηγή της κατασπατάλησης των χρημάτων του *ιρσαλιγέ* ήταν το γεγονός ότι, μέχρι να αποσταλεί στην Κωνσταντινούπολη, το ποσό παρέμενε στα χέρια του ντεφτερντάρη για έναν ολόκληρο χρόνο, κατά τον οποίο αυτός μπορούσε να το χρησιμοποιεί για δικούς του σκοπούς. Κατόπιν αυτής της διαπίστωσης, η αντίδραση της πρωτεύουσας ήταν να διαταχθεί η μεταφορά των χρημάτων από την κατοχή του ντεφτερντάρη στο οπλοστάσιο του Χάνδακα. Ο ντεφτερντάρης υποχρεώθηκε να δηλώνει ενώπιον των αγάδων των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και διαφόρων ακόμα υπαλλήλων και προυχόντων το εισπραχθέν ποσό και να το καταθέτει, επίσης ενώπιόν τους, στο

⁴⁵⁵ “Az kadim mal-i mevaciblerin bir mikdari Girid ceziresinde vaki resm-i sabun ve revgan-i zeyt mukataasi malından havale olunugeldiğine binaen”· BOA, C.AS.841/35909.

⁴⁵⁶ T.A.H.19: 182· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 27· T.A.H.32: 40, 124· T.A.H.33: 8-10· BOA, C.ML.682/28016· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 214.

τζεμπεχανέ.⁴⁵⁷ Ωστόσο, παρά τα παραπάνω μέτρα, κάποια χρόνια αργότερα αποκαλύφθηκε ότι οι ντεφτερντάρηδες εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν το *ιρσαλιγέ* για τις προσωπικές τους επενδύσεις. Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, το 1780 ο σουλτάνος αποφάσισε ότι το ποσό του *ιρσαλιγέ* έπρεπε να παραμένει για ένα εξάμηνο στα χέρια του ντεφτερντάρη και με το πέρας του διαστήματος αυτού να παραδίδεται προς φύλαξη στον γραμματέα των γενιτσάρων για το δεύτερο εξάμηνο, ο οποίος θα αποτελούσε πια μαζί με τον ντεφτερντάρη εγγυητή της φύλαξης των χρημάτων.⁴⁵⁸ Η κίνηση αυτή πιθανώς βασίστηκε στη «ρομαντική» αντίληψη του κέντρου που ήθελε τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους να είναι προασπιστές των συμφερόντων του στην επαρχία έναντι της αυθαιρεσίας των παραγόντων της τοπικής διοίκησης.⁴⁵⁹ Ωστόσο, αν κρίνουμε από τα δύο σκάνδαλα που είδαμε ότι ξέσπασαν τα επόμενα τέσσερα χρόνια εμπλέκοντας τους γραμματείς των γενιτσάρων, το σχέδιο της κεντρικής διοίκησης ήταν μια κίνηση που μάλλον ευνόησε ακόμα περισσότερο την αυθαιρεσία της ηγεσίας του σώματος.

Πάντως φαίνεται ότι όλη αυτή η πίεση από την πλευρά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων για πληρωμή των μισθών τους από τα έσοδα των φόρων της Κρήτης και η τάση των αξιωματικών τους να επεμβαίνουν διαρκώς στη διαχείριση των εσόδων αυτών, σε συνδυασμό με τις εγγενείς δυσκολίες που παρουσίαζε το ισχύον διεπαρχιακό σύστημα πληρωμών, ανάγκασε τελικά την οθωμανική κυβέρνηση να υποχωρήσει και να αναγνωρίσει επίσημα το δικαίωμα άμεσης πρόσβασης των γενιτσάρων και της ηγεσίας τους σε ένα μέρος του *ιρσαλιγέ*, καταφεύγοντας το 1784 στην επισημοποίηση ενός «υβριδικού» συστήματος πληρωμών. Σύμφωνα με αυτό, κάθε χρόνο, ένα μέρος του *ιρσαλιγέ* της Κρήτης αξίας 10.000 γροσίων (1.200.000 άσπρων) μαζί με τα έσοδα από τον μουκατά της φορολογίας των προβάτων (*âdet-i ağnam mukataasi*) θα δίνονταν ως «οτζακλίκι» (*ber vech-i ocaklık havale*), δηλαδή πρόσδοδος μόνιμα προορισμένη για την πληρωμή ενός μέρους των μισθών των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του νησιού.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ T.A.H.19: 182· T.A.H.27: 62· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 27, 126-127· T.A.H.33: 2.

⁴⁵⁸ BOA, C.ML.682/28016.

⁴⁵⁹ Kafadar, “Yeniçeri-Esnaf Relations”, 68· İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, 290.

⁴⁶⁰ T.A.H.33: 69-70. Για μια εκτενή ανάλυση του όρου «οτζακλίκι», δες Hickok, *Administration*, 42-53. Για την είσπραξη φόρων ως «οτζακλίκι» των γενιτσάρων από τα χωριά του Πηλίου στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, δες Σ. Δ. Πετμεζάς, «Διαχείριση των κοινοτικών οικονομικών και κοινωνική κυριαρχία, η στρατηγική των προυχόντων: Ζαγορά 1784-1822», *Μνήμων*, 13 (1991), 78, 87.

III. Απολαβές των γενιτσάρων προερχόμενες από μη κρατικούς πόρους

Εκτός από τους παραπάνω μισθούς και τα επιδόματα που δίνονταν από το κράτος στους γενιτσάρους, κάποιοι στρατιώτες είχαν και άλλες απολαβές που προέκυπταν από την ανάληψη αξιωμάτων καθώς και από τακτικές και έκτακτες αρμοδιότητες που αναλάμβαναν μέσω της Πύλης του Αγά, των λόχων τους ή άλλων διοικητικών υπηρεσιών.

Όπως έχουμε δει, η Πύλη του Αγά ήταν μια υπηρεσία με ποικίλες διοικητικές αρμοδιότητες. Ωστόσο, εκτός από τους μισθούς που έπαιρναν οι γενίτσαροι που εργαζόνταν εκεί, δεν προβλεπόταν άλλη κρατική χρηματοδότηση για τη λειτουργία της και έτσι για διάφορες εργασίες που πραγματοποιούσε εισέπραττε τέλη (*harc-i Ağa Karusi*) ώστε να καλύπτει τα έξοδά της.⁴⁶¹ Εκτός από τα τέλη για τα έξοδα της Πύλης του Αγά, τα οποία δυστυχώς δεν προσδιορίζονται στις πηγές, ο εκάστοτε αγάς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων γινόταν κατά τη διάρκεια της θητείας του προσωπικά νομέας πολλών εσόδων που προέρχονταν από τέλη που χρέωνε για υπηρεσίες που προσέφερε. Για παράδειγμα, εισέπραττε χρήματα από γενίτσαρους για τον διορισμό τους ως υπευθύνων για τη φρούρηση καταστημάτων, πλοίων, κοινωνικών-θρησκευτικών συγκεντρώσεων, αλλά και για την προστασία μητροπολιτών και μη οθωμανών υπηκόων κατά την περιήγησή τους στο σαντζάκι της πόλης στην οποία υπηρετούσε.⁴⁶² Από την πλευρά τους, οι ιδιώτες που δέχονταν την προστασία αυτή έπρεπε να πληρώνουν κάθε μήνα τους στρατιώτες για τις υπηρεσίες τους.⁴⁶³ Η φρούρηση / προστασία αυτή θεωρούνταν θεμιτή μόνο όταν εγκρινόταν από τον αγά των γενιτσάρων, αν και, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, δεν έλειπαν οι περιπτώσεις στις οποίες γενίτσαροι προσπαθούσαν να παρακάμψουν τη γραφειοκρατική αυτή διαδικασία και να αναλάβουν παράνομα την προστασία ιδιωτών.

Η προστασία φαίνεται πως σε πολλές περιπτώσεις επιβαλλόταν από τη διοίκηση των γενιτσάρων και ήταν πολύ κερδοφόρα, τόσο για τους αγάδες των γενιτσάρων, όσο και για τους στρατιώτες που αναλάμβαναν αυτόν τον ρόλο. Πάντως

⁴⁶¹ T.A.H.40: 10.

⁴⁶² T.A.H.4: 11· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 68· Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 1, 53· T.A.H.19: 178-179· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 21-22· T.A.H.19: 178-179· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 25-26· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 74, 114, 183-184, 276· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 187· Sonnini, *Travels in Greece and Turkey*, 331-333, 409· Pococke, "A Description of the East", 598.

⁴⁶³ Το 1673 κάθε καταστηματάρχης του Χάνδακα πλήρωνε πέντε άσπρα το μήνα στους διορισμένους ως φύλακες γενίτσαρους· T.A.H.4: 11· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 68· Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 1, 53.

μαλικιανέ αγάδες μπορούσαν να αναλάβουν την προστασία ξένων υπηκόων που ταξίδευαν στην επαρχία ύστερα από συνεννόηση με τον αγά των γενιτσάρων, μια διαδικασία την οποία περιγράφει ο γιατρός περιηγητής Sieber στο έργο του, δίνοντάς μας παράλληλα και κάποιες λεπτομέρειες για τη φύση αυτής της πρακτικής.⁴⁶⁴

Εκτός από τα τέλη διορισμών υπήρχαν και άλλες αμοιβές που εισέπρατταν διάφοροι υψηλόβαθμοι γενίτσαροι για υπηρεσίες που προσέφεραν. Όπως θα δούμε και σε άλλο σημείο του κεφαλαίου, όταν κάποιο άτομο πέθαινε χωρίς κληρονόμους σε μια από τις τρεις πόλεις της Κρήτης, ο αγάς των γενιτσάρων της πόλης ήταν αρμόδιος για την πώληση της περιουσίας του, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας πήγαινε, αν επρόκειτο για άκληρο μη γενίτσαρο, στο κρατικό ταμείο και, αν επρόκειτο για άτεκνο γενίτσαρο, στο *μπεϊτουλμάλ* του *σιζάκ* ή κεντρικό ταμείο της γενιτσαρικής οργάνωσης (*ocak beytülmalı*) που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁶⁵ Ο αγάς σε κάθε περίπτωση δικαιούνταν το 1/10 της συνολικής αξίας της περιουσίας του θανόντος πριν από την αφαίρεση των εξόδων για την τέλεση της κηδείας, για τη συμμετοχή του ιεροδικείου στη διαδικασία κ.τ.λ., ενώ στην περίπτωση που ο νεκρός ήταν γενίτσαρος ακόμα 1/10 του ποσού μοιραζόταν μεταξύ του γραμματέα των γενιτσάρων, του εμίνη του *μπεϊτουλμάλ*, του τοπικού διαχειριστή δηλαδή των χρημάτων που προορίζονταν για το κεντρικό ταμείο των γενιτσάρων (*emin-i beytülmal*), και των τσοχαντάρηδων που εμπλέκονταν στη δήμευση της περιουσίας, την καταγραφή, τη διανομή και τη φύλαξη του ποσού. Ο αγάς των γενιτσάρων επίσης εισέπραττε το 1/10 από τον φόρο αίματος που πληρωνόταν από

⁴⁶⁴ «μπήκαν [στο σπίτι] κάποιοι γενίτσαροι αξιωματικοί. Είχαν πληροφορηθεί το σκοπό του ταξιδιού μου και είπαν ότι δεν μπορούσα να ταξιδέψω χωρίς τιμητική συνοδεία, δηλαδή τη συνοδεία ενός αργόσχολου γενίτσαρου – γιατί ήταν υπεύθυνοι για την ασφάλειά μου. Ήταν απαραίτητο, ωστόσο, να απαλλαγώ από έναν τόσο ακριβό και άχρηστο συνοδό, πράγμα που το κατάφερε ο Γιώργης [ο ντόπιος χριστιανός συνοδός του περιηγητή]. Πρόβαλαν κάθε εμπόδιο στο δρόμο μας, για να μας αναγκάσουν να πάρουμε ένα γενίτσαρο μαζί μας, αλλά εκεί που είχαμε χάσει κάθε ελπίδα, συνέβη κάτι που μας βοήθησε. Ένας πλούσιος Τούρκος από την όμορφη κοιλάδα του Μεραμπέλου, που έλεγαν ότι είχε μια περίεργη αρρώστια, ζήτησε από τον αδελφό του στην πόλη να πείσει το γιατρό που μόλις είχε φτάσει εκεί, να έρθει να τον εξετάσει. Ο Γιώργης απάντησε επιδέξια ότι θα έπρεπε να πληρώσει για τον γενίτσαρο που ήθελαν να μας επιβάλουν. Επειδή οι Τούρκοι προσπαθούν πάντα να κάνουν οικονομία, μας απάντησε ότι θα έστελνε έναν σούμπαση από το κτήμα του, για να μας συνοδεύσει. “Αυτό πρέπει να το αναφέρω στον αγά”, είπε ο Γιώργης, “και να τον παρακαλέσω να σταματήσει και να μη στείλει κάποιον από τους ανθρώπους του μαζί μας”. “Αυτό δεν θα χρειαστεί”, είπε θυμωμένος ο Τούρκος, “θα του μιλήσω προσωπικά”... Ο αγάς των γενιτσάρων, μάλιστα, μας έδωσε μια συστατική επιστολή για τον διοικητή του μικρού φρουρίου στην Ιεράπετρα, παρόλο που ήταν φανερά δυσσαρεστημένος, που τον εμπόδισαν να στείλει κάποιον από τους δικούς του, για να μας συνοδέψει». Sieber, *Ταξιδεδόντας στη νήσο Κρήτη*, 183-184. Πιθανώς «ο πλούσιος Τούρκος» που αναφέρει ο περιηγητής να ήταν μέλος της οικογένειας Καρακάση, οι οποίοι ήταν *μαλικιανέ αγάδες* του Μεραμπέλου και μεταξύ των ισχυρότερων γενιτσαρικών οικογενειών της Κρήτης. Αν αυτή η υπόθεση είναι σωστή, εξηγείται και η υποχώρηση του αγά των γενιτσάρων στο αίτημά του αδερφού του «πλούσιου Τούρκου».

⁴⁶⁵ T.A.H.19: 357· T.A.H.33: 44, 58-59· Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 311-320.

δολοφόνους στους συγγενείς θυμάτων, πριν από την καταβολή του ποσού στους δικαιούχους.⁴⁶⁶ Αντίστοιχα, στην περίπτωση που ο οντάμπασης κάποιου λόχου προσέφευγε σε δίκη και κέρδιζε κάποιο ποσό υπέρ του λόχου δικαιούνταν αμοιβή αξίας 1/10 του κερδισμένου ποσού.⁴⁶⁷ Γενικά, οι αρμόδιοι αξιωματικοί φαίνεται πως εισέπρατταν διάφορα ποσά από την ανάμειξή τους στη διαχείριση της βακουφικής περιουσίας των σωμάτων και των λόχων τους, αλλά δυστυχώς πέρα από τις παραπάνω περιπτώσεις, δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για τα ποσά αυτά.

Επίσης, δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για τα ποσά που εισέπρατταν οι γενίτσαροι που εργάζονταν σε υπηρεσίες της τοπικής διοίκησης. Από μια καταχώριση του 1819 γνωρίζουμε ότι αυτοί εισέπρατταν κατά τις δίκες στο ιεροδικείο των Χανίων «τέλη τιμωρίας» (*resm-i haddi*), «τέλη διανομής περιουσίας» (*resm-i kismet*), καθώς και χρήματα για «έξοδα φετβάδων» (*harc-i fetva*), «έξοδα δικαστικών αποφάσεων» (*harc-i ilam*) και «έξοδα χοτζετιών»⁴⁶⁸ (*harc-i hüccet*), χωρίς να προσδιορίζεται η φύση και το μέγεθος των τελών αυτών, πότε καθιερώθηκε αυτή η πρακτική και αν ίσχυε σε όλες τις πόλεις.⁴⁶⁹ Επίσης, για τους γενίτσαρους μουχζίρηδες του ιεροδικείου του Χάνδακα γνωρίζουμε ότι μπορούσαν κατά τη διάρκεια της μακράς θητείας τους να συγκεντρώσουν σημαντική περιουσία, αλλά και ότι μοιράζονταν μαζί με τον γραφέα και κάποιους ακόμα υπηρετούντες στο ιεροδικείο ένα ποσό της τάξης του 1,25% (*muhziriyeye*) από τη διανομή κληρονομιών.⁴⁷⁰ Από μια καταχώριση του 1816 μαθαίνουμε πάλι ότι, κατά τον διορισμό των ουλεμάδων του Χάνδακα, διάφοροι αξιωματούχοι της πόλης, μεταξύ των οποίων και γενίτσαροι, λάμβαναν από τους πρώτους ένα δώρο διορισμού. Ως προς τους γενίτσαρους, σημειώνεται ότι το ποσό που έδιναν οι ουλεμάδες για τους μάγειρες του σώματος ανερχόταν συνολικά στα 15 γρόσια, για τους कारακολουκτσήδες στα τρία, για τον μπασκαρακολουκτσή στα πέντε, ενώ για τους σακά έδιναν δύο γρόσια και 20 παράδες.⁴⁷¹

Τέλος, στα παραπάνω ποσά φαίνεται να προσετίθεντο και άλλα που προέκυπταν από καθιερωμένες στο νησί, αλλά μάλλον παράνομες, πρακτικές.

⁴⁶⁶ T.A.H.42: 44.

⁴⁶⁷ T.A.H.41: 35-36.

⁴⁶⁸ Χοτζέτια ήταν τα λυτά έγγραφα που εξέδιδε το ιεροδικείο και περιείχαν δικαστικές αποφάσεις για μη διαφιλονικούμενες υποθέσεις. Τα έγγραφα αυτά δίνονταν στους ενδιαφερόμενους ως επίσημα αποδεικτικά.

⁴⁶⁹ BOA, KK.d.827: 52.

⁴⁷⁰ T.A.H.42: 3· Σαρηγιάννης, «Η δικαστική οργάνωση», 39.

⁴⁷¹ T.A.H.42: 1.

Σύμφωνα με τον Olivier (1794), τα οθωμανικά πλοία που μετέφεραν δημητριακά και άραζαν στην Κρήτη ήταν υποχρεωμένα να πουλήσουν το φορτίο τους στην τοπική αγορά. Έτσι, «ο καπετάνιος δεν μπορούσε να πάρει άδεια για να μεταφέρει το εμπόρευσμά του αλλού χωρίς να κάνει κάποιο δώρο στον πασά, στον εμίνη του τελωνείου και το σώμα των γενιτσάρων».⁴⁷² Δυστυχώς, ο περιηγητής δεν προσδιορίζει σαφώς πού κατέληγε το «δώρο» αυτό. Πάντως, ο Tancoigne σημειώνει ότι ο αγάς των γενιτσάρων στα Χανιά «κρατά για λογαριασμό του ένα μέρος από τα εισαγόμενα δια ξηράς στην πόλη τρόφιμα και το κάνει πάντα με ύβρεις και ταπεινώσεις εις βάρος των Ελλήνων».⁴⁷³ Έτσι δεν θα μας έκανε εντύπωση αν, όπως γινόταν και στην περίπτωση του εσωτερικού δια ξηράς εμπορίου της Κρήτης, και στο θαλάσσιο εμπόριο τα «δώρα» κατέληγαν τελικά, όχι σε κάποιο βακουφικό ταμείο του σώματος, αλλά στον αγά του.⁴⁷⁴

Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι οι αξιωματικοί των γενιτσάρων και ένας περιορισμένος αριθμός απλών στρατιωτών είχαν τη δυνατότητα να ενισχύουν το εισόδημά τους με απολαβές που δεν προέρχονταν από κρατικούς πόρους. Οι αγάδες των γενιτσάρων ήταν μακράν οι πιο ευνοημένοι αξιωματικοί από τη ρύθμιση αυτή, καθώς εισέπρατταν μια σειρά τελών που είχαν να κάνουν με υπηρεσίες που προσέφεραν είτε οι ίδιοι είτε οι στρατιώτες του σώματός τους. Έτσι, το αξίωμα του αγά των γενιτσάρων καθίστατο μια κερδοφόρα επένδυση για όποιον το καταλάμβανε, ενώ κερδοφόρα, αλλά σε αρκετά μικρότερο βαθμό, φαίνεται να ήταν και μια σειρά από αξιώματα που συνδέονταν με τους γενιτσαρικούς λόχους και τα ιεροδικεία και ιδίως τα αξιώματα γενιτσάρων που αναλάμβαναν τη φύλαξη διαφόρων χώρων, συγκεντρώσεων και ατόμων.

Βέβαια, καθώς όλα τα παραπάνω δεν αφορούσαν εντέλει παρά μια μικρή μειονότητα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του νησιού, δεν φαίνεται να αποτελούσαν ουσιαστικό μέσο αύξησης των χαμηλών εσόδων των απλών στρατιωτών, οι οποίοι, όπως είδαμε, ήταν υποχρεωμένοι να ασχολούνται με μη στρατιωτικά επαγγέλματα για να βγάζουν τα απαραίτητα προς το ζην. Στην ουσία μάλλον επρόκειτο για προνόμια που ωφελούσαν μόνο ένα μικρό κομμάτι της ελίτ που

⁴⁷² Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 246.

⁴⁷³ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 35.

⁴⁷⁴ Η δωροδοκία γενιτσάρων για την εισαγωγή προϊόντων στις πόλεις του νησιού μαρτυράται ήδη από το 1691, όταν γενίτσαροι του Χάνδακα κατηγορήθηκαν ότι εισέπρατταν λεφτά για να επιτρέπουν την παράνομη εισαγωγή κρασιού στην πόλη. Τ.Α.Η.7: 133· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 424.

διοικούσε το σώμα και των ευνοούμενών της. Ας δούμε όμως τώρα ποιοι ήταν οι αντίστοιχοι μισθοί και οι απολαβές των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης.

Πίνακας 7: Ετήσιοι μισθοί σε άσπρα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Κρήτης ανά φρούριο, 1741-1785*

Πηγή	Χρονολογία	Χάνδακας	Ρέθυμνο	Χανιά
BOA, MAD.d.6568: 363-403, 663-695	1741	8.981.332	3.409.728	5.040.252
BOA, MAD.d.6950: 635-668, 967-989 BOA, MAD.d.7015: 529-560, 583-603	1750	7.511.524	3.838.420	4.072.060
BOA, MAD.d.5866: 1055-1120 BOA, MAD.d.5552: 581-614, 841-870	1758	8.562.904	4.285.876	3.658.236
BOA, MAD.d.6811: 577-610, 805-834	1760	8.078.988	4.290.832	3.661.776
BOA, MAD.d.6280: 567-584, 691-704, 915-940	1762	7.402.848	4.594.212	3.673.456
BOA, MAD.d.17335: 54-95	1766	7.355.412	4.473.496	
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1767	7.279.656		
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1768	7.208.148		
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1769	7.161.064		
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1770	7.194.696		
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1771	7.232.572		
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1772	7.189.384		
BOA, MAD.d.17344: 157-188	1773	7.190.092		
BOA, MAD.d.1717: 743-784, 815-828 BOA, MAD.d.17415: 309-374	1774	7.195.404	3.900.724	3.852.580
BOA, MAD.d.824: 615-676 BOA, MAD.d.21189: 1-14	1776	7.234.696	3.726.912	3.531.148
BOA, MAD.d.17942: 50-97	1778	7.127.788		3.496.812
BOA, MAD.d.17480: 98-139	1781		3.455.748	
BOA, MAD.d.6351: 419-432, 603-620	1782		3.396.628	3.834.172
BOA, MAD.d.17505: 49-74	1783	6.118.180		
BOA, MAD.d.17550: 56-100	1784			3.735.052
BOA, MAD.d.17550: 56-100	1785			3.670.624

* Οι αυξομειώσεις των χρηματικών ποσών δεν εκφράζουν αυξομειώσεις στο ύψος των ημερομισθίων, τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, είχαν «παγώσει» καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, αλλά ακολουθούν τις αυξομειώσεις του αριθμού των αυτοκρατορικών γενιτσάρων στις τρεις πόλεις. Για αντιπαραβολή των αυξομειώσεων αυτών, δες το προηγούμενο κεφάλαιο.

Ντόπια σώματα

I. Μισθοί σε χρήμα

Μια αναλυτική παράθεση των μισθών σε χρήμα των χιλιάδων ντόπιων στρατιωτών του νησιού θα απαιτούσε πολλές δεκάδες σελίδες. Εδώ, θεωρώντας ότι σκοπός της ενότητας δεν είναι μια εκτενής και λεπτομερειακή παρουσίαση των μισθών, αλλά η ανάδειξη των κύριων χαρακτηριστικών της μισθοδοσίας των ντόπιων στρατιωτών βάσει όσων καταγράφονται στα σχετικά κατάστιχα, επέλεξα να αναφέρω μόνο κάποια βασικά, κατά την άποψή μου, δεδομένα της μισθοδοσίας κάθε σώματος, δίνοντας έμφαση στις αμοιβές που έπαιρνε η πλειονότητα των απλών στρατιωτών, καθώς και κάποιοι σημαντικοί αξιωματικοί και αξιωματούχοι που σημειώνονται με κάποια περιοδικότητα στις πηγές (π.χ. μολουκμπασήδες, ονταμπασήδες, επικεφαλής σωμάτων κ.ά.).⁴⁷⁵

Ντόπιοι γενίτσαροι

Οι ντόπιοι γενίτσαροι ήταν μεταξύ των πιο χαμηλόμισθων στρατιωτών της Κρήτης. Η πλειονότητα των γερλήδων του Χάνδακα έπαιρναν οκτώ άσπρα ημερομίσθιο και των Χανίων μόλις έξι, ενώ υπήρχαν διακυμάνσεις στα έσοδα των απλών στρατιωτών, χαμηλόβαθμων αξιωματικών και αξιωματούχων που βρίσκονταν εντός των λόγων, με τα ημερομίσθιά τους να κινούνται μεταξύ έξι και 38 άσπρων. Οι τσορμπατζήδες των *τζεμαάτ* και των *μολούκ* έπαιρναν 24 άσπρα, εκτός από τον τσορμπατζή του 6^{ου} *τζεμαάτ* του Χάνδακα, που έπαιρνε 34, και τους τσορμπατζήδες των 1^{ου} *μολούκ* των δύο πόλεων, που ήταν παράλληλα κεχαγιάδες των σωμάτων και αμείβονταν με 59 άσπρα στον Χάνδακα και 81 στα Χανιά.⁴⁷⁶ Οι ονταμπασήδες των λόγων έπαιρναν δέκα και οι τσαούσηδες από 11 έως 15 άσπρα. Οι αξιωματικοί, αξιωματούχοι, βοηθοί, ιμάμηδες κ.ά. που καταγράφονταν εκτός των λόγων⁴⁷⁷ και δεν ήταν αγάδες σωμάτων έπαιρναν αμοιβές που ξεκινούσαν από πέντε και έφταναν έως τα 84 άσπρα, ενώ οι αγάδες των δύο σωμάτων αμείβονταν με ζεαμέτια και ο γραμματέας του σώματος των Χανίων με τιμάριο.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Οι περισσότερες πληροφορίες που παρατίθενται εδώ σχετικά με τη μισθοδοσία των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης προέρχονται από τα κατάστιχα BOA, MAD.d.4449· BOA, MAD.d.3732· BOA, MAD.d.7740· BOA, MAD.d.4645· BOA, MAD.d.6461· BOA, MAD.d.4624· BOA, D.BŞM.d.4755· T.A.H.48.

⁴⁷⁶ Για τη μισθοδοσία του κεχαγιά των ντόπιων γενιτσάρων των Χανίων, δες BOA, C.AS.372/15418.

⁴⁷⁷ Για τον διαχωρισμό των ντόπιων στρατιωτών σε αυτούς που καταγράφονταν στα απογραφικά κατάστιχα εντός και σε αυτούς που καταγράφονταν εκτός των λόγων, δες το προηγούμενο κεφάλαιο.

⁴⁷⁸ Σύμφωνα ωστόσο με μια οθωμανική πηγή των αρχών του 19^{ου} αιώνα ο γραμματέας του σώματος των Χανίων το 1800 αμειβόταν όχι με τιμάριο, αλλά με ζεαμέτι· Μ. Σαρηγιάννης, «Μια πηγή για την

Μουσταχιζάν

Οι *μουσταχιζάν* του Χάνδακα, της Ιεράπετρας, του Ρεθύμνου, του Αλμυρού, των Χανίων και της Κισσάμου έπαιρναν ως ημερομίσθιο οκτώ άσπρα, της Σπιναλόγκας και της Γραμβούσας 15 άσπρα, ενώ της Σούδας 18 άσπρα. Οι μπουλουκμπασήδες στον Χάνδακα και την Κίσαμο έπαιρναν 14-15 άσπρα, στην Ιεράπετρα, το Ρέθυμνο και τα Χανιά 12 άσπρα, στη Σπιναλόγκα 30 άσπρα, στον Αλμυρό 20 άσπρα, στη Γραμβούσα 19 άσπρα και στη Σούδα 25-33 άσπρα. Οι μισθοί των διαφόρων αξιωματικών, αξιωματούχων κ.ά. που καταγράφονται εκτός των λόχων και δεν ήταν ντιζντάρηδες κυμαίνονταν στα διάφορα φρούρια μεταξύ δέκα και 44 άσπρων. Οι ντιζντάρηδες της Σπιναλόγκας, της Κισσάμου, της Γραμβούσας και της Σούδας έπαιρναν 80 άσπρα ημερομίσθιο, αυτός της Ιεράπετρας 50, του Αλμυρού 20, οι ντιζντάρηδες του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων πληρώνονταν με ζεαμέτια, ενώ οι γραμματείς των *μουσταχιζάν* του Ρεθύμνου και των Χανίων με τιμάρια. Οι τεχνίτες των *τζεμαάτ* των διαφόρων σωμάτων έπαιρναν μισθούς που ξεκινούσαν από τα οκτώ και έφταναν τα 29 άσπρα.

Εθελοντές

Οι εθελοντές ήταν οι πιο υψηλόμισθοι στρατιώτες των τριών μεγάλων φρουριών, αφού αμείβονταν με 15 άσπρα την ημέρα, κάτι που φαίνεται πως ίσχυε και σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας.⁴⁷⁹ Οι μπουλουκμπασήδες τους έπαιρναν 18 έως 24 άσπρα, ενώ οι μισθοί των αξιωματικών, αξιωματούχων κ.ά. που καταγράφονται εκτός των *μπολούκ* και δεν ήταν αγάδες των σωμάτων κυμαίνονταν μεταξύ 15 και 96 άσπρων. Οι έξι αγάδες των σωμάτων τους αμείβονταν με ζεαμέτια και ο κεχαγιάς των εθελοντών του δεξιού τομέα του Ρεθύμνου με τιμάριο.

Αζάπηδες

Οι *αζάπηδες* αμείβονταν στον Χάνδακα, το Ρέθυμνο, τα Χανιά και την Κίσαμο με οκτώ άσπρα και στη Σπιναλόγκα και τη Γραμβούσα με 15 άσπρα την ημέρα. Οι *ρεΐς* των λόχων του Χάνδακα και των Χανίων έπαιρναν 14 έως 15 άσπρα και οι ονταμπασήδες τους από δέκα άσπρα, οι μπουλουκμπασήδες του Ρεθύμνου 12, της Κισσάμου 13, της Γραμβούσας 20 και της Σπιναλόγκας 30 άσπρα. Οι μισθοί των αξιωματικών, αξιωματούχων κ.ά. που καταγράφονται εκτός των *ριγιασέτ* και των *μπολούκ* και δεν ήταν αγάδες των σωμάτων κυμαίνονταν μεταξύ δέκα και 43 άσπρων.

πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης του 18^{ου} αιώνα», *Αριάδνη*, 13 (2007), 82· N. Clayer-A. Popovic, “Les réseaux soufis dans la Crète ottomane”, στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule*, 215.

⁴⁷⁹ Hegyi, “The Ottoman Military”, 136-137.

Οι αγάδες των δύο σωμάτων του Χάνδακα, της Κισσάμου και του σώματος του δεξιού τομέα των Χανίων αμείβονταν με ζεαμέτια, ενώ ο αγάς του σώματος της Σπιναλόγκας έπαιρνε 80 άσπρα, του Ρεθύμνου 60, της Γραμβούσας 40 και αυτός του σώματος του αριστερού τομέα των Χανίων 76 άσπρα.

Σώματα πύργων και προπυργίων

Οι στρατιώτες των πύργων και των προπυργίων του Χάνδακα και του Ρεθύμνου έπαιρναν οκτώ άσπρα ως ημερομίσθιο με την εξαίρεση του σώματος του Μικρού Πύργου του Νερού του Χάνδακα, οι στρατιώτες του οποίου έπαιρναν δέκα άσπρα. Δέκα άσπρα έπαιρναν και οι στρατιώτες των δύο πύργων των Χανίων. Οι μπολουκμπασήδες των σωμάτων έπαιρναν ημερομίσθια της τάξης των 12-18 άσπρων, οι τσαούσηδες, όπου υπήρχαν, έπαιρναν 10-12 άσπρα, ενώ τα ημερομίσθια των διαφόρων άλλων αξιωματικών, αξιωματούχων και άλλων εξειδικευμένων εργατών που καταγράφονταν εντός των λόχων κυμαίνονταν μεταξύ οκτώ και 20 άσπρων. Τα ημερομίσθια των αξιωματικών, αξιωματούχων κ.ά. που καταγράφονταν εκτός των λόχων κυμαίνονταν μεταξύ τεσσάρων και 88 άσπρων. Οι αγάδες του Μεγάλου Πύργου του Νερού, της Λευκής Τάμπιας, της Πέτρινης Τάμπιας, της Κόκκινης Τάμπιας του Χάνδακα και του Πύργου του Λιμανιού του Ρεθύμνου αμείβονταν με ζεαμέτια, ο αγάς της Ματωμένης Τάμπιας του Χάνδακα αμειβόταν με 92 άσπρα, ο αγάς του Μικρού Πύργου του Νερού του Χάνδακα με 40 άσπρα, ο αγάς της Καινούργιας Τάμπιας του Ρεθύμνου με 80 άσπρα, ο αγάς του Πύργου του Χιουσεϊν Πασά των Χανίων με 40 άσπρα και ο αγάς του Πύργου του Φάρου των Χανίων με 30 άσπρα.

Τζεμπετζήδες

Οι τζεμπετζήδες του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων έπαιρναν οκτώ άσπρα, της Σπιναλόγκας και της Γραμβούσας 15 άσπρα, ενώ της Σούδας 18 άσπρα. Οι μπολουκμπασήδες του Χάνδακα έπαιρναν 24 έως 43 άσπρα, της Σπιναλόγκας 40, του Ρεθύμνου 13, των Χανίων 12 έως 20 άσπρα, της Σούδας 25 άσπρα, ενώ στη Γραμβούσα ο μοναδικός μπολουκμπασης που ήταν και αγάς του σώματος, έπαιρνε 40 άσπρα. Οι ονταμπασήδες των λόχων έπαιρναν δέκα άσπρα στον Χάνδακα, 25 άσπρα στη Σπιναλόγκα και 19 άσπρα στη Γραμβούσα. Τα ημερομίσθια των αξιωματικών και αξιωματούχων κ.ά. που καταγράφονταν εκτός των λόχων και δεν ήταν αγάδες σωμάτων κυμαίνονταν από εννιά έως 80 άσπρα. Ο αγάδες του Χάνδακα και των Χανίων έπαιρναν 90 άσπρα, της Σπιναλόγκας και της Σούδας 80, ενώ του Ρεθύμνου και της Γραμβούσας 40.

Τοπτσήδες

Οι τοπτσήδες του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων έπαιρναν από οκτώ άσπρα ημερομίσθιο, της Σπιναλόγκας, της Γραμβούσας από 15 άσπρα και της Σούδας από 18 άσπρα. Οι μπολουκμπασήδες τους, όταν δεν ήταν και αγάδες σωμάτων, έπαιρναν 12-32 άσπρα, οι μπολουκμπασήδες των 1^{ov} *μπολούκ* του δεξιού και αριστερού τομέα του Χάνδακα και του 1^{ov} *μπολούκ* της Σπιναλόγκας, που ήταν αγάδες των σωμάτων τους, έπαιρναν 68, 64 και 80 άσπρα αντίστοιχα, οι μπολουκμπασήδες των 2^{ov} *μπολούκ* του δεξιού και αριστερού τομέα του Χάνδακα και του 2^{ov} *μπολούκ* της Σπιναλόγκας, που ήταν κεχαγιάδες των σωμάτων τους, έπαιρναν 43, 32 και 40 άσπρα αντίστοιχα. Οι τεχνίτες των *τζεμαάτ* των τοπτσήδων των Χανίων έπαιρναν μισθούς που κυμαίνονταν μεταξύ πέντε και 14 άσπρων. Τα ημερομίσθια των αξιωματικών και αξιωματούχων κ.ά. που καταγράφονταν εκτός των λόχων και δεν ήταν αγάδες των σωμάτων κυμαίνονταν από 10 έως 35 άσπρα. Αντίστοιχα, οι αγάδες του Ρεθύμνου και της Γραμβούσας έπαιρναν 40 άσπρα, οι των τοπτσήδων του δεξιού και του αριστερού τομέα των Χανίων 70 και 60 άσπρα αντίστοιχα, ενώ αυτός της Σούδας έπαιρνε 80 άσπρα.

Κουμπαρατζήδες

Οι κουμπαρατζήδες του Χάνδακα και του Ρεθύμνου έπαιρναν 15 άσπρα ως ημερομίσθιο, της Σπιναλόγκας και της Σούδας 18 άσπρα, ενώ των Χανίων οκτώ. Οι διάφοροι αξιωματικοί και αξιωματούχοι που δεν ήταν αγάδες των σωμάτων έπαιρναν ημερομίσθια που κυμαίνονταν μεταξύ 15 και 40 άσπρων. Στα Χανιά, όπου το σώμα ήταν χωρισμένο σε *μπολούκ*, οι μπολουκμπασήδες και οι *χαλιφέ* των λόχων έπαιρναν 15 άσπρα. Ο αγάς του Χάνδακα αμειβόταν με ζεαμέτι, ο αγάς των Χανίων με τιμάριο, της Σπιναλόγκας έπαιρνε 60 άσπρα, του Ρεθύμνου 30 άσπρα και της Σούδας 80 άσπρα.

Φαρισάν

Οι *φαρισάν* της Ιεράπετρας έπαιρναν 15 άσπρα ως ημερομίσθιο, οι μπολουκμπασήδες τους 18 άσπρα, οι αξιωματικοί, αξιωματούχοι κ.ά. που καταγράφονταν εκτός των λόχων και δεν ήταν αγάδες του σώματος έπαιρναν από δέκα έως 40 άσπρα και ο αγάς αμειβόταν με ζεαμέτι.

Λαγουμιτζήδες

Οι λαγουμιτζήδες του Χάνδακα έπαιρναν 15 άσπρα ημερομίσθιο και των Χανίων οκτώ άσπρα. Ο *χαλιφέ* του σώματος του Χάνδακα έπαιρνε 40 άσπρα και

αυτός των Χανίων 20 άσπρα. Ο αγάς του Χάνδακα αμειβόταν με ζεαμέτι και αυτός των Χανίων έπαιρνε 35 άσπρα.

Μπαρουτσήδες

Οι μπαρουτσήδες του Χάνδακα έπαιρναν δέκα άσπρα ημερομίσθιο και των Χανίων οκτώ άσπρα. Οι αξιωματικοί και αξιωματούχοι που δεν ήταν αγάδες των σωμάτων έπαιρναν ημερομίσθια που κυμαίνονταν μεταξύ δέκα και 15 άσπρων. Ο αγάς του Χάνδακα έπαιρνε 35 άσπρα και αυτός των Χανίων 41.

Λιμενικοί

Οι λιμενικοί του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων έπαιρναν οκτώ άσπρα, της Γραμβούσας 15 άσπρα και της Σούδας 18 άσπρα. Το ημερομίσθιο των ονταμπασήδων του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων ήταν δέκα άσπρα, ενώ αυτό του οντάμπαση της Σούδας 25 άσπρα. Ο αγάς του σώματος του Χάνδακα έπαιρνε 20 άσπρα, του Ρεθύμνου και της Σούδας 30 άσπρα, των Χανίων 33 άσπρα και της Γραμβούσας 15 άσπρα.

Ντολαπτσήδες

Οι ντολαπτσήδες του Χάνδακα έπαιρναν 14 άσπρα ως ημερομίσθιο και ο αγάς τους 28 άσπρα.

II. Μισθοί σε είδος

Εκτός από την πληρωμή τους σε χρήμα, οι ντόπιοι στρατιώτες της Κρήτης εισέπρατταν και μια ετήσια πληρωμή σε σιτάρι. Δυστυχώς δεν έχουν σωθεί αναλυτικές καταγραφές της ποσότητας σιταριού που δικαιούνταν ο κάθε στρατιώτης. Ωστόσο, στον 48^ο κώδικα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, σώζονται αντίγραφα περιληπτικών καταστίχων των ετών 1817-1821 που καταγράφουν τα συνολικά ποσά των μισθών σε σιτάρι που δίνονταν σε κάθε ντόπιο σώμα του σαντζακιού του Χάνδακα και τα συνολικά ποσά σιταριού που δίνονταν για κάθε φρούριο του νησιού.⁴⁸⁰ Σύμφωνα με αυτά, στον Χάνδακα οι ντόπιοι γενίτσαροι δικαιούνταν ετησίως 14.445 μουζούρια,⁴⁸¹ οι μουσταχφιζάν 4.103 μουζούρια, οι εθελοντές του δεξιού τομέα 4.014 μουζούρια, οι εθελοντές του αριστερού τομέα 4.002 μουζούρια, οι αζάπηδες του δεξιού τομέα 2.245,5 μουζούρια, οι αζάπηδες του αριστερού τομέα επίσης 2.245,5 μουζούρια, οι στρατιώτες του Μεγάλου Πύργου του Νερού 1.341,25

⁴⁸⁰ T.A.H.48: 13-16.

⁴⁸¹ Το βάρος του μουζουριού στην Κρήτη είχε καθοριστεί το 1720 σε 15 οκάδες· T.A.H.15: 317· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 70-71.

μουζούρια, οι στρατιώτες της Λευκής Τάμπιας 1.333,25 μουζούρια, οι στρατιώτες της Πέτρινης Τάμπιας 899,5 μουζούρια, οι στρατιώτες της Ματωμένης Τάμπιας 989 μουζούρια, οι στρατιώτες της Κόκκινης Τάμπιας 765,5 μουζούρια, οι στρατιώτες του Μικρού Πύργου του Νερού 458,25 μουζούρια, οι τζεμπετζήδες 2.290,25 μουζούρια, οι τοπτσήδες του δεξιού τομέα 2.112 μουζούρια, οι τοπτσήδες του αριστερού τομέα 1.935,5 μουζούρια, οι κουμπαρατζήδες 507,25 μουζούρια, οι λαγουμιτζήδες 503 μουζούρια, οι μπαρουτσήδες 251,25 μουζούρια, οι λιμενικοί 120,25 μουζούρια και οι ντολαπτσήδες 451 μουζούρια. Στην Ιεράπετρα οι *μουσταχφιζάν* δικαιούνταν 344 μουζούρια και οι *φαρισάν* 1.303,75 μουζούρια. Τέλος, στη Σπιναλόγκα οι *μουσταχφιζάν* δικαιούνταν 1.320 μουζούρια, οι αζάπηδες 1.080 μουζούρια, οι τζεμπετζήδες 372 μουζούρια, οι τοπτσήδες 744 μουζούρια και οι κουμπαρατζήδες 144 μουζούρια. Στο σημείο αυτό τα κατάστιχα παύουν να καταγράφουν τις ετήσιες ποσότητες σιταριού που δίνονταν για κάθε σώμα ξεχωριστά και δίνουν στοιχεία μόνο για τις ποσότητες που δικαιούνταν συνολικά οι ντόπιοι στρατιώτες σε καθένα από τα υπόλοιπα φρούρια του νησιού. Στον Αλμυρό οι ντόπιοι στρατιώτες δικαιούνταν συνολικά 577 μουζούρια, στην Κίσσαμο 805 μουζούρια, στη Γραμβούσα 1.526 μουζούρια, στη Σούδα 7.460,75 μουζούρια, στα Χανιά 21.307,5 μουζούρια και στο Ρέθυμνο 8.400,75 μουζούρια.

Εκτός από τις παραπάνω γενικές αναφορές, σε κάποια οθωμανικά έγγραφα μπόρεσα να εντοπίσω πληροφορίες για τους μηνιαίους μισθούς σε σιτάρι κάποιων από τους αξιωματικούς και αξιωματούχους των ντόπιων σωμάτων της Σπιναλόγκας. Σύμφωνα με τα έγγραφα αυτά, από δύο μουζούρια κάθε μήνα δικαιούνταν ο τοπτσήμπασης της νησίδας το 1760, ο ντιζντάρης της το 1762, ο τζεμπετζήμπασης και ο κουμπαρατζήμπασης της το 1816, ενώ ο λιμενάρχης της δικαιούνταν το 1816 ένα μουζούρι σιταριού κάθε μήνα.⁴⁸² Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν οι μισθοί σε σιτάρι ήταν παρόμοιοι και για τους αντίστοιχους αξιωματικούς άλλων φρουρίων.

Κρίνοντας από το γεγονός ότι η τιμή του σιταριού το 1819 είχε καθοριστεί από τη διοίκηση του Χάνδακα στα τέσσερα γρόσια ανά μουζούρι (480 άσπρα),⁴⁸³ αντιλαμβανόμαστε ότι το σιτάρι δεν αποτελούσε απλώς συμπλήρωμα, αλλά τη σημαντικότερη πρόσοδο των ντόπιων σωμάτων. Αν πολλαπλασιάσουμε την τιμή του μουζουριού το 1819 με το συνολικό ποσό σιταριού που έπρεπε κανονικά να δοθεί για

⁴⁸² T.A.H.27: 127· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 128· BOA, C.AS.147/6511· BOA, C.AS.759/32007.

⁴⁸³ T.A.H.43: 40.

τους μισθούς των ντόπιων στρατιωτών την ίδια χρονιά⁴⁸⁴ βλέπουμε ότι η αξία σε χρήμα του σιταριού που διανεμόταν ήταν 46.070.640 άσπρα, ποσό πολύ μεγαλύτερο από τα 17.439.280 άσπρα που δόθηκαν για μισθούς σε χρήμα την ίδια περίοδο. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, λόγω της υψηλής συνολικής αξίας τους οι τίτλοι μισθοδοσίας των ντόπιων σωμάτων καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό τις διακυμάνσεις της αγοράς δημητριακών του νησιού και γίνονταν αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης από διάφορα κυκλώματα της επαρχίας.

III. Τρόπος πληρωμής, πηγές και προβλήματα

Αν και επίσης χαμηλόμισθοι, οι ντόπιοι στρατιώτες της Κρήτης σε γενικές γραμμές πληρώνονταν αρκετά καλύτερα από τους αυτοκρατορικούς γενίτσαρους και με λιγότερες καθυστερήσεις. Ο Savary σημειώνει ότι όλοι οι στρατιώτες του Χάνδακα «εισπράττουν τον μισθό τους τακτικά και ακριβώς κάθε τρεις μήνες, εκτός από τους γενιτσάρους».⁴⁸⁵ Η τακτικότερη καταβολή των μισθών των ντόπιων στρατιωτών συνδεόταν με το πιο σταθερό και αποκεντρωμένο σύστημα πληρωμών που είχε καθιερωθεί για τα σώματα αυτά· τόσο οι μισθοί σε χρήμα όσο και το σιτάρι των στρατιωτών πληρώνονταν από τους φόρους του νησιού που προοριζόνταν για το ταμείο της Κρήτης και θεωρούνταν δαπάνες του τελευταίου και όχι του αυτοκρατορικού ταμείου, όπως γινόταν στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.

Οι μισθοί σε χρήμα των ντόπιων στρατιωτών προέρχονταν από τις εισπράξεις του κεφαλικού φόρου των μη μουσουλμάνων του νησιού (*cizye*). Πληρώνονταν για τους μισθούς του εξαμήνου «Μασάρ-Ρετζέτζ» σε μία διπλή δόση, σε μία μονή τριμηνιαία δόση για την περίοδο «Ρεσέν», ενώ για το τρίμηνο «Λεζέζ», κατά το οποίο πληρώνονταν οι μισθοί σε σιτάρι, χρηματικούς μισθούς δικαιούνταν μόνο κάποιοι υπάλληλοι της διοίκησης, κάποιοι θρησκευτικοί λειτουργοί, καθώς και λίγοι υπηρετούντες στη Σπιναλόγκα, στη Γραμβούσα και στη Σούδα, πιθανώς υψηλόβαθμοι αξιωματικοί και αξιωματούχοι.⁴⁸⁶ Οι στρατιώτες λάμβαναν 68 ημερομίσθια ανά τρίμηνο. Έτσι η πλειονότητά τους έπαιρνε 204 ημερομίσθια

⁴⁸⁴ Η ποσότητα που καταγράφεται στα κατάστιχα είναι 95.980,5 μουζούρια. Στην ποσότητα αυτή συμπεριλαμβάνεται και εκείνη που δόθηκε για τους υπάλληλους του δημόσιου ταμείου, τους τσαούσηδες του ντιβανιού και ένα μουντερύση του Χάνδακα.

⁴⁸⁵ Savary, *Letters on Greece*, 373.

⁴⁸⁶ T.A.H.48: 21-30.

συνολικά ανά έτος, ενώ οι λίγοι στρατιώτες που εισέπρατταν χρηματικό μισθό και κατά τη δόση «Λεζέζ» (*eshab-i nukud-i Lezez*) έπαιρναν 272.

Ο κεφαλικός φόρος, ο οποίος ανερχόταν σε ένα συγκεκριμένο ποσό για κάθε κοινότητα και υπολογιζόταν με βάση απογραφές των μη μουσουλμάνων κατοίκων της Κρήτης, συλλεγόταν από τους τοπικούς μη μουσουλμάνους προύχοντες και τους σουμπασήδες των αγάδων και αποδιδόταν στους εισπράκτορες του φόρου, τους τζιζγεντάρηδες. Οι τζιζγεντάρηδες, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι και για τη διανομή των φορολογικών δελτίων με βάση τα οποία θα γινόταν η συλλογή, παρέδιδαν τα χρήματα στο ταμείο του νησιού και από εκεί με εντολή του ντεφτερντάρη το αναλογούν ποσό αποστελλόταν στα διάφορα φρούρια και δινόταν στους αγάδες των σωμάτων που με τη σειρά τους το μοίραζαν στους στρατιώτες.⁴⁸⁷

Αντίστοιχα, το σιτάρι των ντόπιων στρατιωτών πληρωνόταν από τις εισπράξεις της δεκάτης (*öşür*), η οποία ουσιαστικά αντιστοιχούσε στο 1/7 της παραγωγής των φορολογούμενων καλλιεργητών του νησιού. Οι καλλιεργητές μαζί με τους σουμπασήδες και τους προύχοντες των χωριών συνέλεξαν το σιτάρι και το αποθήκευαν στις σιταποθήκες των *μαλικιανέ* αγάδων. Οι τελευταίοι διέταζαν την αποστολή του σιταριού με έξοδα των καλλιεργητών στις δημόσιες σιταποθήκες των τριών πόλεων, οι οποίες ήταν υπό τη διεύθυνση των ντιζντάρηδων. Για την εξαγωγή του σιταριού από τις αποθήκες ωστόσο χρειαζόταν και πάλι η έγκριση του ντεφτερντάρη του νησιού. Κατόπιν, το σιτάρι αποστελλόταν στους ντιζντάρηδες των διαφόρων μικρότερων φρουρίων και μοιραζόταν στους στρατιώτες από τους αγάδες τους.⁴⁸⁸ Η παραπάνω εξαγωγή γινόταν υπό την επίβλεψη του πασά και του ντιζντάρη κάθε πόλης, ο οποίος κρατούσε τα κατάστιχα εισαγωγής και εξαγωγής των δημητριακών της σιταποθήκης. Το σιτάρι που δινόταν στους στρατιώτες ήταν συχνά από την παραγωγή της προηγούμενης χρονιάς. Η εξαγωγή του γινόταν μία φορά το χρόνο κατά την απόδοση της δόσης «Λεζέζ» και ακολουθούνταν από αντικατάστασή του με την καινούργια παραγωγή του νησιού.⁴⁸⁹

Για τη μισθοδοσία των ντόπιων στρατιωτών δίνονταν κάθε χρόνο χρηματικά ποσά και ποσότητα σιταριού που αντιστοιχούσαν στο μεγαλύτερο μέρος και κάποιες

⁴⁸⁷ T.A.H.20: 121-123· T.A.H.21: 18· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 234, 236-237, 253· T.A.H.48: 21-25, 50-60. Για τη συλλογή του κεφαλικού φόρου στην Κρήτη, δεξ M. Sariyannis, "Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54 (2011), 39-61.

⁴⁸⁸ BOA, C.AS.991/43292· BOA, KK.d.827: 20· T.A.H.31: 61-62· T.A.H.32: 84-85, 132-133· T.A.H.41: 16· T.A.H.48: 1-10.

⁴⁸⁹ T.A.H.32: 32-33.

φορές στο σύνολο σχεδόν των εσόδων του ταμείου της Κρήτης από τον κεφαλικό φόρο και τη δεκάτη. Σύμφωνα με τους De Bonneval-Dumas το 1783, «ο Σουλτάνος εισπράττει από τη νήσο Κρήτη εκατόν εξήντα χιλιάδες πιάστρα ως χαράτσι και εκατόν είκοσι χιλιάδες μεζούρες σιταριού, που οι άρχοντες των χωριών είναι υποχρεωμένοι να βάλουν ανθρώπους να το μεταφέρουν στις δημόσιες αποθήκες σιτηρών των δισδάρηδων. Απ' αυτές τις εκατόν είκοσι χιλιάδες μεζούρες, ενενήντα χιλιάδες προορίζονται για το μισθό των γερλήδων, των σπαχήδων και των άλλων βοηθητικών σωμάτων. Οι υπόλοιπες τριάντα χιλιάδες πρέπει να στέλνονται στην Κωνσταντινούπολη».⁴⁹⁰ Εμείς, από στοιχεία που έχουμε για την παραγωγή της Κρήτης το 1820-1821, πριν από την επανάσταση, και για το σιτάρι που έπρεπε να δοθεί για τους μισθούς του ίδιου έτους, γνωρίζουμε ότι τα έσοδα του ταμείου του νησιού ήταν 102.434,625 μουζούρια σιτάρι, ενώ τα ντόπια σώματα κανονικά εισέπρατταν στη δόση «Λεζέζ» 95.980,5 μουζούρια. Την ίδια χρονιά οι μισθοί σε χρήμα των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης ανέρχονταν για τις δόσεις «Μασάρ-Ρετζέτζ», που υπολογίζονταν και δίνονταν μαζί, σε 96.707 γρόσια και 24 παράδες, για τη δόση «Ρεσέν» σε 48.612 γρόσια και 38 παράδες και για τη χρηματική δόση «Λεζέζ», που, όπως σημειώσαμε, αφορούσε μόνο λίγα άτομα, σε 4.515 γρόσια και δύο παράδες. Δηλαδή, συνολικά για το έτος 1820-1821 τα ντόπια σώματα μαζί με λίγους υπαλλήλους της διοίκησης και κάποιους θρησκευτικούς λειτουργούς έπρεπε να εισπράξουν 149.835 γρόσια και 24 παράδες τη στιγμή που ο κεφαλικός φόρος που εισπράχθηκε στο νησί το 1821-1822 ανερχόταν σε 154.014 γρόσια και 20 παράδες.⁴⁹¹

Με δυο λόγια, τα ντόπια σώματα της Κρήτης με τους χιλιάδες στρατιώτες τους αποτελούσαν μεγάλο οικονομικό βάρος για το ταμείο του νησιού. Σε περιόδους ειρήνης τα χρηματικά ποσά μπορούσαν να εξασφαλιστούν σχετικά εύκολα, αφού, στη σπάνια περίπτωση που ο κεφαλικός φόρος δεν επαρκούσε, άλλες πηγές εσόδων μπορούσαν να καλύψουν το έλλειμμα.⁴⁹² Το ίδιο όμως δεν ίσχυε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, όταν υπήρξαν τεράστιες μειώσεις στα χρηματικά έσοδα του

⁴⁹⁰ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 214. Ο ισχυρισμός ότι η Κρήτη είχε τη δυνατότητα αποστολής 30.000 μουζουριών στην Κωνσταντινούπολη το 1783 δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού ακόμα και κατά το 1699, όταν το νησί μπορούσε ακόμα να εξάγει σιτηρά αγγίζοντας το μέγιστο των εξαγωγικών δυνατοτήτων του, η ποσότητα που εξήγαγε δεν ξεπερνούσε τα 30.000 μουζούρια· Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Ηράκλειο 1988, 170.

⁴⁹¹ T.A.H.48: 1-16, 21-22, 29-30, 33-34. Παρά το ότι η Επανάσταση μαινόταν την περίοδο 1821-1822, ο κεφαλικός φόρος του νησιού φαίνεται να εισπράχθηκε κανονικά, αφού, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του λογιστηρίου, εισπράχθηκε μόλις 8.029 γρόσια και 20 παράδες λιγότερα από όσα η διοίκηση είχε υπολογίσει αρχικά με βάση τα δελτία εισπραχής που είχε μοιράσει.

⁴⁹² Για δύο περιπτώσεις όπου τέτοια ελλείμματα καλύπτονται με έσοδα από δημεύσεις περιουσιών, δες T.A.H.19: 179-180· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 27· T.A.H.42: 57.

ταμείου του νησιού. Ο εισπραττόμενος κεφαλικός φόρος, που, όπως ανέφερα, ανερχόταν το 1821-1822 σε 154.014 γρόσια και 20 παράδες, το 1822-1823 αντιστοιχούσε σε 97.033 γρόσια και οκτώ παράδες, το 1823-1824 σε 98.109 γρόσια και δύο παράδες και το 1824-1825 σε μόλις 35.090 γρόσια και 36 παράδες.⁴⁹³ Το αποτέλεσμα ήταν οι στρατιώτες να κακοπληρώνονται κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων, ενώ για κάποια χρόνια πολλοί από αυτούς δεν λάμβαναν καθόλου μισθό.⁴⁹⁴ Ωστόσο η πολεμική αυτή περίοδος αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση και φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές το ταμείο της Κρήτης κατάφερνε να είναι συνεπές στην καταβολή των χρηματικών μισθών των ντόπιων σωμάτων, κάτι που, όπως είδαμε, επεσήμαναν και οι De Bonneval-Dumas λέγοντας ότι, σε αντίθεση με τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους, «οι γερλήδες μαζί με άλλες ομάδες της πόλης... είναι οι μόνοι που πληρώνονται κανονικά». Η παρατήρηση αυτή των γάλλων αξιωματικών ενισχύεται από το γεγονός ότι στις οθωμανικές πηγές της περιόδου που εξετάζουμε δεν έχει καταγραφεί ούτε μία περίπτωση διαμαρτυρίας ή εξέγερσης για καθυστέρηση χρηματικών ποσών με υπαιτιότητα του ταμείου της Κρήτης. Παρόλα αυτά, σώζονται παράπονα ντόπιων στρατιωτών κατά αξιωματικών τους που κακοδιαχειρίζονταν τα ποσά που προορίζονταν για αυτούς.⁴⁹⁵

Το μεγάλο πρόβλημα για την τοπική διοίκηση ήταν πάντα η εξασφάλιση των μισθών σε είδος. Την περίοδο που εξετάζουμε παρουσιάζεται συχνά το φαινόμενο καθυστερήσεων των πληρωμών αυτών λόγω έλλειψης σιταριού στις δημόσιες σιταποθήκες. Οι λόγοι που επικαλούνται οι πηγές είναι ποικίλοι και περιλαμβάνουν φυσικά αίτια (κακή συγκομιδή), αλλά και παρανομίες και απροσεξίες των παραγόντων που εμπλέκονταν στην παραγωγή του σιταριού και τη συλλογή και διαχείριση της δεκάτης. Ωστόσο στη βάση όλων αυτών των φαινομένων βρισκόταν μια σημαντική εξέλιξη στην οικονομία της Κρήτης. Η παραγωγή δημητριακών του νησιού κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα μειώθηκε δραματικά σε σχέση με το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα και η Κρήτη, από εξαγωγική αγορά σιτηρών που ήταν στο παρελθόν, προσανατολίστηκε κυρίως στην εξαγωγή ελαιολάδου.⁴⁹⁶ Ο νέος αυτός

⁴⁹³ T.A.H.48: 33-34.

⁴⁹⁴ T.A.H.48: 21-30.

⁴⁹⁵ T.A.H.17: 155· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 109· BOA, C.AS.36/1626· BOA, C.AS.58/2740· BOA, C.AS.759/32007.

⁴⁹⁶ Greene, *A Shared World*, 125-126, 134-140· Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 169-172, 184-185· A. Brumfield, "Agriculture and Rural Settlement in Ottoman Crete, 1669-1898", στο *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, επιμ. U. Baram-L. Carroll, Νέα Υόρκη-Βοστώνη-Ντόρντρεχτ-Λονδίνο-Μόσχα 2002, 42-44.

εμπορικός προσανατολισμός του νησιού έφερε τη διοίκησή του σε δύσκολη θέση, καθώς δυσκολευόταν να συγκεντρώνει τις απαραίτητες ποσότητες σιταριού για την πληρωμή των στρατιωτών και παράλληλα να διατηρεί ένα πλεόνασμα δημητριακών στις σιταποθήκες ως εγγύηση για την αγορά, στην οποία έπρεπε να διοχετεύει σιτάρι όταν παρουσιάζονταν σιτοδείες. Το πρόβλημα μάλιστα ενέτεινε το γεγονός ότι, μολονότι η δεκάτη δεν συλλεγόταν μόνο σε σιτάρι, η πληρωμή των στρατιωτών δεν μπορούσε να γίνεται σε άλλα δημητριακά. Έτσι, τη συγκομιδή έπρεπε να ακολουθεί μετατροπή των υπολοίπων δημητριακών σε σιτάρι.⁴⁹⁷ Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν συχνά κάποιο από τα μεγάλα φρούρια του νησιού να μην έχει σιτάρι και να προμηθεύεται τις απαραίτητες ποσότητες από τα υπόλοιπα φρούρια με έξοδα του ταμείου της Κρήτης.⁴⁹⁸ Αν πάλι κανένα φρούριο του νησιού δεν μπορούσε να προμηθεύσει τα υπόλοιπα, η διοίκηση έπρεπε είτε να προμηθεύεται το απαραίτητο σιτάρι από αγορές εκτός της Κρήτης, όπως της Δαμασκού, της Ρόδου, της Κω, του Βόλου, της Θεσσαλονίκης, της Πελοποννήσου και της Αιγύπτου, είτε να αγοράζει σιτάρι από ιδιώτες σε υψηλές τιμές, πρακτικές που όχι μόνο ήταν ασύμφορες οικονομικά αλλά και χρονοβόρες.⁴⁹⁹

Εξαιτίας του παραπάνω φαινομένου είναι συχνές στις πηγές οι αναφορές σε καθυστερήσεις πληρωμών σε σιτάρι λόγω μη συγκέντρωσης της απαραίτητης ποσότητας από το ταμείο της Κρήτης.⁵⁰⁰ Παράλληλα, ακόμα και όταν το ταμείο κατάφερε να εξασφαλίσει τις ποσότητες αυτές, όπως γινόταν και με τους μισθούς σε χρήμα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες αποκαλύπτονταν φαινόμενα διασπάθισής τους με πρωταγωνιστές αξιωματικούς των ντόπιων σωμάτων.⁵⁰¹ Καθώς, όπως είδαμε, η πληρωμή σε είδος αντιπροσώπευε το μεγαλύτερο ποσοστό της συνολικής αμοιβής των ντόπιων σωμάτων, οι καθυστερήσεις αυτές αποκτούσαν μεγάλη βαρύτητα και κάποιες φορές οδηγούσαν σε εκτεταμένη δυσαρέσκεια και στρατιωτικές εξεγέρσεις.⁵⁰²

⁴⁹⁷ T.A.H.32: 132-133.

⁴⁹⁸ T.A.H.28: 2, 8· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 230, 234· BOA, C.AS.991/43292· BOA, KK.d.827: 20.

⁴⁹⁹ T.A.H.31: 70, 72-73, 80· BOA, KK.d.827: 20· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 247.

⁵⁰⁰ BOA, C.AS.1218/54668· BOA, C.AS.1141/50724· BOA, C.AS.991/43292· T.A.H.31: 61-62· T.A.H.32: 84-85, 102, 132-133· T.A.H.37: 48. Επίσης, δες παρακάτω τους πίνακες 9 και 10.

⁵⁰¹ BOA, C.AS.759/32007· BOA, KK.d.827: 20· T.A.H.32: 32-33· T.A.H.40: 115.

⁵⁰² BOA, C.AS.1218/54668· BOA, C.AS.759/32007· BOA, C.AS.58/2740· Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 184.

IV. Τιμάρια και ζεαμέτια

Ελάχιστες πληροφορίες υπάρχουν σχετικά με τα τιμάρια και τα ζεαμέτια των ντόπιων στρατιωτικών της Κρήτης, κυρίως εξαιτίας της ξεχωριστής καταγραφής των προσόδων τους σε κατάστιχα του λογιστηρίου του ταμείου της Κρήτης, τα οποία δεν σώζονται.⁵⁰³ Επίσης, στα μισθολογικά κατάστιχα δεν γίνεται καμιά αναφορά στις πληρωμές των μπέδων των μικρών φρουριών της Κρήτης, οι οποίοι γνωρίζουμε ότι νέμονταν επίσης τα έσοδα ζεαμετιών. Πάντως, το σίγουρο είναι ότι τα τιμάρια και τα ζεαμέτια για τα οποία έχουμε στοιχεία απέδιδαν σημαντικό εισόδημα στους δικαιούχους τους.

Τα ζεαμέτια και τα τιμάρια δίνονταν εφ' όρου ζωής μαζί με το αξίωμα που συνόδευαν στον δικαιούχο, ο οποίος θεωρητικά καθοριζόταν ύστερα από πλειστηριασμό που διεξήγε το ταμείο της Κρήτης. Όσο ο δικαιούχος ήταν εν ζωή, διαχειριζόταν το ζεαμέτι ή τιμάριό του σαν να ήταν ιδιωτική του περιουσία. Έτσι είχε το δικαίωμα να το μεταβιβάσει ή να το δώσει έναντι χρηματικού τιμήματος, εφόσον όμως μαζί με αυτό μεταβίβαζε και το αξίωμά του. Αν ήθελε να διατηρήσει το αξίωμά του, αλλά να παραιτηθεί από τη διαχείριση του ζεαμετιού ή του τιμαρίου του, μπορούσε να υπεκμισθώσει με ιδιωτικό συμφωνητικό τη νομή των εσόδων του (*iltizam*) για ορισμένο χρονικό διάστημα σε κάποιον ιδιώτη μουλτεζίμη, δηλαδή νομέα προσόδων (*mültezim*). Όταν πέθαινε ο ζαΐμης ή ο τιμαριούχος, κανονικά διεξαγόταν καινούριος πλειστηριασμός. Ωστόσο η συχνή διαδοχή στα αξιώματα αυτά από πατέρα σε γιο φανερώνει ότι στην πραγματικότητα είχε καθιερωθεί ένα κληρονομικό σύστημα μεταβίβασης στο οποίο ο γιος, εφόσον μπορούσε να πληρώσει το αντίτιμο που ζητούνταν, θεωρούνταν «δικαιωματικά» (*bi'l-istihkak*) κάτοχος του αξιώματος και μαζί του τιμαρίου ή ζεαμετιού του πατέρα του.

Στα κατάστιχα υπάρχει μία μόνη περίπτωση στην οποία κάποιος άλλος πλειοδότης κατάφερε να «σπάσει» προσωρινά μια τέτοια κληρονομική διαδοχή σε αξίωμα των ντόπιων. Ωστόσο τέτοια περιστατικά προφανώς ήταν σπάνια ενώ και στη συγκεκριμένη περίπτωση η απόκλιση αυτή από τον κανόνα «διορθώθηκε» γρήγορα από το ταμείο της Κρήτης ύστερα από τη συγκέντρωση ενός ικανού χρηματικού ποσού από τον κληρονομικά «δικαιούχο». Η παραπάνω περίπτωση είναι ενδεικτική του πώς λειτουργούσε το σύστημα μεταβίβασης τιμαρίων και ζεαμετιών και του οικογενειοκρατούμενου χαρακτήρα του. Συγκεκριμένα, στην προαναφερθείσα

⁵⁰³ Για μια αναφορά στην ύπαρξη αυτών των καταστίχων, δες T.A.H.34: 171.

καταχώριση, που κατεγράφη το 1761, διαβάζουμε τα εξής: «το αξίωμα του ντιζντάρη του φρουρίου του Χάνδακα μαζί με το ζεαμέτι του χωριού Μελιδόνι και των περιχώρων του, το οποίο ανήκει στον ναχιγέ Μυλοποτάμου του σαντζακιού του Χάνδακα και αποδίδει 34.723 άσπρα [ετησίως], ανήκε στον Γιουσούφ, παππού του [ντιζντάρη Ισμαΐλ]. Όταν πέθανε [ο Γιουσούφ, το ζεαμέτι με το αξίωμα] μεταβιβάστηκε στον πατέρα του Ισμαΐλ, τον Αχμέντ, και με τον θάνατο του Αχμέντ [μεταβιβάστηκε] με μπεράτι στον μεγάλο αδερφό του [Ισμαΐλ]. Όταν πέθανε και αυτός [το ζεαμέτι με το αξίωμα] πάρθηκε από κάποιον Μαχμούντ εκτός [της οικογένειας]. Ωστόσο, λόγω της συγκέντρωσης [από τον Ισμαΐλ] προς όφελος του ταμείου [της Κρήτης χρημάτων που αντιστοιχούν στην πληρωμή] δικαιωμάτων ημερομισθίων αξίας 200 άσπρων,⁵⁰⁴ λόγω του θανάτου του πατέρα και του αδερφού του [Ισμαΐλ] και λόγω της καθαίρεσης του προαναφερθέντος Μαχμούντ, τον μήνα Μουχαρέμ του έτους [11]43,⁵⁰⁵ ύστερα από αίτηση [του ενδιαφερομένου, το ζεαμέτι με το αξίωμα] ανατέθηκε στον προαναφερθέντα Ισμαΐλ γιο του Αχμέντ με μπεράτι, ως πρόσοδος μέσω της οποίας βγάζει τα προς το ζην από παλιά».⁵⁰⁶

Εκτός από την επίσημα εκτιμώμενη απόδοση της παραγωγής του ζεαμετιού του ντιζντάρη του Χάνδακα, γνωρίζουμε και την αντικειμενική αξία της παραγωγής του ζεαμετιού του μπέη της Σπιναλόγκας, η οποία υπολογιζόταν το 1793 σε 40.000 άσπρα ετησίως. Ο μπέης της νησίδας είχε αναλάβει ως ζεαμέτι τη νομή των εσόδων των αλυκών της Ελούντας και είχε υπεκμισθώσει τα 3/4 του ζεαμετιού του ως αντάλλαγμα για την αποπληρωμή χρεών του αδερφού του.⁵⁰⁷

Μπορεί το ζεαμέτι του μπέη της Σπιναλόγκας να ήταν οι πρόσοδοι αλυκών, ωστόσο όλα τα άλλα ζεαμέτια και τιμάρια που εντοπίζονται στις πηγές αποτελούνται από πρόσοδος χωριών και κτημάτων: ο αγάς των αζάπηδων του φρουρίου της

⁵⁰⁴ Σε αυτό το σημείο η πηγή δεν διευκρινίζει ποιο ήταν το συνολικό ποσό που έδωσε ο Ισμαΐλ, αλλά μόνο ότι το ποσό που κατέθεσε στο ταμείο της Κρήτης υπολογίστηκε σε ημερομίσθια αξίας 200 άσπρων. Καθώς στην πηγή η αξία του ζεαμετιού υπολογίζεται με βάση την ετήσια του απόδοση, υποθέτω ότι και το συνολικό ποσό που πλήρωσε ο Ισμαΐλ στο ταμείο αντιστοιχούσε στη μισθοδοσία ενός έτους, δηλαδή σε 54.400 άσπρα.

⁵⁰⁵ Ιούλιος-Αύγουστος 1730.

⁵⁰⁶ “*Kandiye sancağında Milapotama nahiyesinde Melidon nam karye ve gayriden otuz dört bin yedi yüz yigirmi üç akçe gedik zeamet ile Kandiye kalesi dizdarlığı büyük pederi Yusuf üzerinde iken fevt olmağla fevtinden mezbur İsmail’in babası Ahmed’e tevcih ve babası Ahmed dahi fevt oldıkda büyük karındaşına berat ol dahi fevt oldıkda âhardan Mahmud alub lâkin tedarik eylediği iki yüz akçe esamiler hazine-mande babası ve karındaşı fevtlerinden ve mezbur Mahmud’in ref’inden kırk üç senesi Muharrem’inde kadimî etmeği olmağla ba arz-ı hal mezbur İsmail veled Ahmed’e tevcih ve berat*”.

T.A.H.9: 217-218· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 162-164. Για την οικογένεια αυτή των ντιζντάρηδων του Χάνδακα και τις κτήσεις της στην Κρήτη, δες Σταυρινίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Σφακίων», 301-302.

⁵⁰⁷ T.A.H.34: 171.

Κισσάμου είχε υπεκμισθώσει για τα έτη 1232-1233 (1816-1817) και 1234-1235 (1817-1818) ένα μέρος του ζεαμετιού του, που περιλάμβανε τα χωριά Μουρί και Τοπόλια του ναχιγέ Κισσάμου έναντι 10.000 άσπρων ετησίως. Ο μουλτεζίμης είχε αναλάβει την υποχρέωση να καταβάλει τα χρήματα αυτά σε δύο δόσεις έχοντας εγγυητή τον εμίνη του τελωνείου των Χανίων.⁵⁰⁸ Το 1761 ο αγάς του Μεγάλου Πύργου του Νερού του Χάνδακα πούλησε σε έναν ιδιώτη το αξίωμα με το ζεαμέτι του, το χωριό Θραψανό (Çömlekçi) του ναχιγέ Πεδιάδας, έναντι 3.100 γροσίων (372.000 άσπρων).⁵⁰⁹

Εκτός από τα παραπάνω τιμάρια και ζεαμέτια, για την αξία και τη διαχείριση των οποίων έχουμε κάποιες πληροφορίες, γνωρίζουμε επίσης ότι το 1740 ο Μπιλάλ, αγάς των εθελοντών του δεξιού τομέα του Ρεθύμνου,⁵¹⁰ αν και έπρεπε κανονικά να εισπράττει φόρο αξίας 80 άσπρων ανά ντονούμ⁵¹¹ από τους καλλιεργητές των εκτάσεων που περιλαμβάνονταν στο τιμάριό του, τους ζητούσε παράνομα 105 άσπρα ανά ντονούμ, ενώ τους επέβαλλε και σωρεία άλλων παράνομων εισφορών.⁵¹² Επίσης, σε οθωμανικά έγγραφα σημειώνεται ότι το 1801 το τιμάριο του γραμματέα των ντόπιων γενιτσάρων των Χανίων είχε ετήσια αξία 14.000 άσπρων.⁵¹³ Αν και στις επίσημες οθωμανικές πηγές δεν αναφέρονται οι πρόσοδοι τις οποίες περιλάμβανε, σύμφωνα με ένα οθωμανικό λογοτεχνικό έργο των αρχών του 19^{ου} αιώνα το 1800 το τιμάριο (στην πηγή αναφέρεται ως ζεαμέτι) του τότε γραμματέα των ντόπιων γενιτσάρων και συγγραφέα Νουρί Οσμάν βρισκόταν στο χωριό Μόρος (;).⁵¹⁴ Τέλος, από οθωμανικές και άλλες πηγές ξέρουμε πως το ζεαμέτι του αγά των ντόπιων γενιτσάρων του Χάνδακα περιλάμβανε εκτάσεις στα βορειοδυτικά Λευκά Όρη και χωριά κοντά στον ναχιγέ Λασιθίου, καθώς και πως το χωριό Σκουλούφια του ναχιγέ Μυλοποτάμου ήταν ζεαμέτι του αγά του Πύργου του Λιμανιού του Ρεθύμνου.⁵¹⁵

⁵⁰⁸ BOA, KK.d.827: 53. Στην πηγή η πρόσοδος αναφέρεται ως τιμάριο, αν και από τα μισθολογικά κατάστιχα ξέρουμε ότι ήταν ζεαμέτι.

⁵⁰⁹ T.A.H.23: 11· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 304-305· T.A.H.9: 178· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 155.

⁵¹⁰ Για το αξίωμα του Μπιλάλ, δεξ BOA, MAD.d.4449: 41.

⁵¹¹ Σύμφωνα με τον İnalçık, ένα ντονούμ (*dönüm*) σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου αντιστοιχούσε καταρχήν σε 919,30 τ.μ.· H. İnalçık, “Weights and Measures”, στο İnalçık με τον Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History*, τ. 1, xxxviii.

⁵¹² Adıyeke, “Girit’te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum”, 1616.

⁵¹³ BOA, C.AS.412/17034.

⁵¹⁴ Σύμφωνα με τον Σαρηγιάννη το όνομα μπορεί να διαβαστεί και ως «Μόρνες», οπότε ίσως ταυτίζεται με τις Μουρνιές, ένα χωριό τέσσερα χιλιόμετρα από την πόλη των Χανίων· Σαρηγιάννης, «Μια πηγή για την πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης», 82· Clayer- Popovic, “Les réseaux soufis”, 215.

⁵¹⁵ T.A.H.9: 283-285, 340· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 173-177· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 10· T.A.H.37: 97.

V. Απολαβές των ντόπιων στρατιωτών προερχόμενες από μη κρατικούς πόρους

Αναλογικά με τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους, οι ντόπιοι στρατιώτες φαίνεται πως είχαν πολύ λιγότερες απολαβές από μη κρατικές πηγές. Για την ακρίβεια, οι μόνες τέτοιες απολαβές για τις οποίες έχουμε στοιχεία είναι κάποια χρήματα που δίνονταν από τους ουλεμάδες ως δώρο διορισμού τους σε κάποιους από τους αξιωματούχους των ντόπιων σωμάτων. Συγκεκριμένα το 1816 αναγράφεται ως δώρο που δινόταν στους ντόπιους *σακά* ένα συνολικό ποσό δύο γροσιών και 20 παράδων, στους φρουρούς (*bekçi*) ποσό τριών γροσιών, στους έφεδρους καρακολουκτσήδες επίσης ποσό τριών γροσιών, ενώ στους σκοπούς του φυλακίου της Πύλης του Αγά (*Ağa Karusi nöbetçileri*), οι οποίοι ήταν επίσης ντόπιοι, δινόταν ένα γρόσι.⁵¹⁶

Συνοψίζοντας όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για τους μισθούς και τις απολαβές των ντόπιων σωμάτων μπορούμε να πούμε ότι οι χιλιάδες στρατιώτες τους αποτελούσαν ένα δυσβάστακτο οικονομικό βάρος για το ταμείο της Κρήτης, καθώς απορροφούσαν το σύνολο σχεδόν των εσόδων του τελευταίου από τους φόρους της επαρχίας. Επίσης παρατηρούμε ότι οι ντόπιοι στρατιώτες έπαιρναν αρκετά υψηλότερους μισθούς σε σχέση με τους αυτοκρατορικούς γενίτσαρους του νησιού. Μολονότι και τα χρηματικά τους ημερομίσθια ήταν σε γενικές γραμμές υψηλότερα από αυτά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, το σημαντικότερο έσοδο των ντόπιων στρατιωτών ήταν αναμφίβολα η πληρωμή τους σε σιτάρι, καθώς η χρηματική της αξία αντιστοιχούσε σε πάνω από δύομισι φορές την αξία των ετήσιων απολαβών τους σε χρήμα. Πάντως, μολονότι οι ντόπιοι στρατιώτες μπορούσαν να ζήσουν πολύ πιο εύκολα μόνο με το μισθό που έπαιρναν σε σχέση με τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους, δεν μπορούμε παρά να τους χαρακτηρίσουμε και αυτούς ως χαμηλόμισθους. Επιπλέον, όπως αποκαλύπτουν τα μισθολογικά κατάστιχά τους, οι ντόπιοι στρατιώτες λάμβαναν τους μισθούς τους σε είδος συχνά με καθυστέρηση, ενώ και το ύψος των χρηματικών τους απολαβών παρέμεινε, όπως και των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, σταθερό καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου.

---

⁵¹⁶ T.A.H.42: 1.

Από την άλλη, σε αντίθεση με τους χαμηλόβαθμους στρατιωτικούς των ντόπιων σωμάτων, μια μικρή ελίτ αξιωματικών τους απολάμβανε παχυλά ημερομίσθια, ενώ λίγες δεκάδες άτομα ήταν δικαιούχοι τιμαρίων και ζεαμετιών που τους απέφεραν σημαντικά έσοδα. Όπως και στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι τα σώματα των ντόπιων στρατιωτών αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από χαμηλόμισθους στρατιώτες που διοικούνταν από μια μικρή ελίτ αξιωματικών με υψηλές απολαβές. Πάντως, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, τόσο τα ντόπια όσο και τα αυτοκρατορικά σώματα δεν εξαρτώνταν μόνο από τη μισθοδοσία και τα επιδόματα που λάμβαναν για την επιβίωσή τους. Οι λόχοι τους είχαν ταμεία τα οποία χρησιμοποιούσαν ως πηγή επενδύσεων και μέσο ελέγχου ενός σημαντικού κομματιού της τοπικής οικονομίας.

Πίνακας 8: Ημερομίσθια σε άσπρα των στρατιωτών των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης ανά φρούριο, 1742-1819*

Πηγή	Χρονολογία	Χάνδακας	Ιεράπετρα	Σπιναλόγκα	Ρέθυμνο	Αλμυρός	Χανιά	Κίσαμος	Γραμβούσα	Σούδα	Σύνολο
BOA, MAD.d.4449	1742	42.586	1.537	5.289	6.966	552	18.094	737	1.970	6.564	84.295
BOA, C.AS.759/32007	1762			5.235							
BOA, D.BSM.d.4755	1777	42.691	1.852	5.598	6.951	552	18.094	737	2.370	6.964	85.809
BOA, MAD.d.3732	1791	41.148	1.507	5.318	6.934	528	19.485	737	2.370	6.991	85.018
T.A.H.37: 59-60	1799									6.991	
BOA, MAD.d.7740	1807	δυσαν.	δυσαν.	δυσαν.	δυσαν.	δυσαν.	δυσαν.	δυσαν.	δυσαν.	δυσαν.	85.618**
BOA, MAD.d.4645	1810	41.725	1.507	5.348	6.935	528	19.945	737	2.535	6.991	86.251**
BOA, MAD.d.6461	1815	41.716	1.507	5.144	6.934	528	19.495	737	2.370	6.991	85.422**
BOA, MAD.d.4624	1819	41.718	1.507	5.144	7.684	528	19.495	737	2.370	6.991	86.174**

* Στους αριθμούς έχουν συμπεριληφθεί, όποτε καταγράφονται στις πηγές, και τα ημερομίσθια των διοικητικών αξιωματούχων και των εργαζομένων σε τεμένη και μεντρεσέδες των φρουρίων που πληρώνονταν από το ταμείο της Κρήτης.

** Μολονότι τα σύνολα που σημειώνω εδώ είναι οι πραγματικοί αριθμοί που προκύπτουν από την πρόσθεση όλων των ημερομισθίων των ντόπιων στρατιωτών της Κρήτης, τα σύνολα που δίνονται στο τέλος αυτών των τεσσάρων καταστάσεων δεν αντιστοιχούν στο πραγματικό άθροισμα των αριθμών. Για λογιστικούς προφανώς λόγους, που πιθανώς σχετίζονται με τη διευκόλυνση της διαδικασίας εκταμίευσης του ποσού, πάντα δίνεται ως άθροισμα των ημερομισθίων το ποσό των 85.618 άσπρων. Το σύνολο που δίνεται εδώ για το κατάστιχο BOA, MAD.d.7740 αντιπροσωπεύει το πλασματικό αυτό άθροισμα, αφού η κακή κατάσταση του καταστίχου δεν επιτρέπει την αναλυτική ανάγνωση των περισσότερων πληροφοριών που περιέχει.

Πίνακας 9: Προβλεπόμενες ετήσιες δαπάνες του ταμείου της Κρήτης σε μουζούρια σιταριού για τους μισθούς των ντόπιων σωματών των φρουρίων του νησιού στα έτη 1818-1821*

Πηγή	Χρονολογία	Χάνδακας	Ιεράπετρα	Σπιναλόγκα	Ρέθυμνο	Αλμυρός	Χανιά	Κίσσαμος	Γραμβούσα	Σούδα	Σύνολο
T.A.H.48: 13-16	1818-1821	50.487,75	1.647,75	3.768	8.400,75	577	21.307,5	805	1.526	7.460,75	95.980,5

Πίνακας 10: Πραγματικές δαπάνες σε μουζούρια σιταριού του ταμείου της Κρήτης μέχρι το 1824 για τους μισθούς των ετών 1818-1821*

Πηγή	Χρονολογία	Χάνδακας	Ιεράπετρα	Σπιναλόγκα	Ρέθυμνο	Αλμυρός	Χανιά	Κίσσαμος	Γραμβούσα	Σούδα	Σύνολο
T.A.H.48: 13	1818	50.466,5	1.647,75	3.768	8.400,75	577	21.307,5**	805	1.526	7.460,75	95.959,25***
T.A.H.48: 13-14	1819	9.820	583	1.322	0	0	19.361,25	0	0	7.460,75****	31.086,25*****
T.A.H.48: 14-15	1820	5.660,25	544	0	0	0	0	0	0	0	6.204,25*****
T.A.H.48: 15-16	1821	7.124,25	781,25	0	0	0	0	0	0	0	7.905,5*****

* Στους αριθμούς έχουν συμπεριληφθεί και οι μισθοί των διοικητικών αξιωματούχων και των εργαζομένων σε τεμένη και μεντρεσέδες των φρουρίων που πληρώνονταν από το ταμείο της Κρήτης.

** Σε σημείωση αναφέρεται ότι από τους μουκατάδες των Χανίων δόθηκαν 19.361,25 μουζούρια, ενώ τα υπόλοιπα 1.946,25 δόθηκαν από τη σιταποθήκη του Χάνδακα.

*** Το σιτάρι αποδόθηκε το 1821, δηλαδή με τρία χρόνια καθυστέρηση.

**** Σε σημείωση αναφέρεται ότι το σιτάρι δόθηκε από την οθωμανική κυβέρνηση (*taraf-i saltanat-i seniyeden*) και ζητείται να επιστραφεί από τους μουκατάδες της Κρήτης. Γι' αυτόν τον λόγο ο γραφέας αφαιρεί το ποσό αυτό από το σύνολο των δαπανών.

***** Το σιτάρι αποδόθηκε το 1822, δηλαδή με τρία χρόνια καθυστέρηση.

***** Το σιτάρι αποδόθηκε κανονικά το 1820.

***** Το σιτάρι αποδόθηκε το 1824, δηλαδή με τρία χρόνια καθυστέρηση. Αναφέρεται ότι 3.000,25 μουζούρια επιστράφηκαν μετά την παράδοση για το ψήσιμο παξιμαδιού για τους στρατιώτες που πολεμούσαν στο μέτωπο. Δηλαδή η πραγματική ποσότητα που δόθηκε ήταν 4.905,25 μουζούρια σιταριού.

Εικόνα 7: Δύο σελίδες από την καταγραφή των μισθών σε σιτάρι των ντόπιων στρατιωτών της Κρήτης για τα έτη 1818-1821 (Τ.Α.Η.48: 13-14)

The image displays two pages of handwritten Greek military pay records. The text is written in a cursive script and organized into columns. The columns generally represent different categories of soldiers or ranks, with their names and corresponding wages listed. The wages are measured in wheat, as indicated by the caption. The records cover the years 1818, 1819, 1820, and 1821. There are several large handwritten numbers and some smaller notes interspersed throughout the columns, likely representing totals or specific remarks. The overall layout is dense and characteristic of historical administrative documents.

Β'. ΒΑΚΟΥΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΕΣ

Το βακουφικό ταμείο της κεντρικής γενιτσαρικής οργάνωσης και οι εισφορές των μονάδων της Κρήτης

Όπως είδαμε παραπάνω το σώμα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων είχε το κεντρικό ταμείο του που φυλασσόταν στην Πύλη του Αγά στην Κωνσταντινούπολη.⁵¹⁷ Τα έσοδα του ταμείου αυτού, τα οποία διαχειριζόταν ένας αξιωματικός που έφερε τον τίτλο του «μπεϊτουλματζή του οτζάκ» (*ocak beytülmalcisi*), προέρχονταν κυρίως από τις περιουσίες θανόντων άτεκνων γενιτσάρων που αποστέλλονταν από τις μονάδες όλης της Αυτοκρατορίας.⁵¹⁸ Σύμφωνα με τον Mouradgea d'Ohsson, οι αξιωματικοί των επαρχιών είχαν κανονικά το δικαίωμα να κληρονομήσουν τους νεκρούς γενιτσάρους της περιοχής τους, ενώ η περιουσία των τελευταίων αποστελλόταν στο κεντρικό ταμείο του σώματος στην Κωνσταντινούπολη μόνο αν ξεπερνούσε τα 1500 γρόσια,⁵¹⁹ πληροφορία την οποία ωστόσο δεν έχω καταφέρει να επιβεβαιώσω για την περίπτωση της Κρήτης. Εκεί, όπως και σε άλλες επαρχίες, υπεύθυνος για την εκποίηση των περιουσιών των άτεκνων γενιτσάρων ήταν ο αγάς των γενιτσάρων κάθε πόλης, ενώ σε πόλεις που δεν ήταν πρωτεύουσες σαντζακιών και δεν είχαν αγά υπεύθυνος ήταν ο σερντάρης των γενιτσάρων.⁵²⁰ Η περιουσία των θανόντων εκποιούνταν στην τοπική αγορά. Αν ο νεκρός γενιτσαρος είχε σύζυγο, αυτή δικαιούνταν το 1/4 της περιουσίας του, και, μετά από την αφαίρεση διαφόρων εξόδων και τελών, τα υπόλοιπα χρήματα δίνονταν στον τοπικό εμίνη του *μπεϊτουλμάλ*, ο οποίος διοριζόταν με φερμάνι και συνήθως ήταν είτε κάποιος τσορμπατζής λόχου είτε ο ίδιος ο αγάς του σώματος.⁵²¹ Ο εμίνης του *μπεϊτουλμάλ* φρόντιζε μαζί με τον γραμματέα του σώματος και κάποιους τσοχαντάρηδες για την καταγραφή και αποστολή των χρημάτων στην Κωνσταντινούπολη με τη συμβολή ενός αξιωματικού που αποστελλόταν από το κέντρο.⁵²²

⁵¹⁷ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 313.

⁵¹⁸ T.A.H.33: 44, 58-59. Για το αξίωμα του μπεϊτουλματζή του οτζάκ, δες Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 318, 335.

⁵¹⁹ Ο.π., 335-336.

⁵²⁰ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 312.

⁵²¹ T.A.H.3: 371-372· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 432-433· T.A.H.31: 43-45· T.A.H.34: 92-94· T.A.H.40: 10.

⁵²² Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 312. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την καταγραφή των περιουσιών νεκρών γενιτσάρων, δες C. Toraman-S. Yilmaz-F. Bayramoglu, "Estate

Όπως αναφέρθηκε στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου, στην Κρήτη οι αξιωματικοί των γενιτσάρων που εμπλέκονταν στην παραπάνω διαδικασία εισέπρατταν ένα ποσοστό που συνολικά ανερχόταν στο 20% των εκποιούμενων περιουσιών των νεκρών άτεκνων γενιτσάρων πριν από την αφαίρεση από αυτές χρημάτων για την πληρωμή τελών και διαδικαστικών εξόδων. Καθώς η πρακτική αυτή μπορούσε να είναι εξαιρετικά επικερδής, φαίνεται ότι κάποιες φορές γίνονταν καταχρήσεις που κατέληγαν σε αντιδικίες μεταξύ των αξιωματικών και άλλων διεκδικητών: κάποια στιγμή πριν από το 1760 δύο αδέρφια που ήταν *κουλογλανί* των γενιτσάρων του Χάνδακα πέθαναν και κάποιος χατζής Χιουσεϊν, ισχυριζόμενος ότι είχαν κληρονόμους που κατοικούσαν σε κάποιο άλλο μέρος, ανέλαβε τη διαχείριση της περιουσίας τους για τέσσερα χρόνια. Ωστόσο, λόγω του ότι οι συγγενείς δεν εμφανίστηκαν, το 1764 διατάχθηκε με τη συνδρομή του αγά των γενιτσάρων Οσμάν αγά η δήμευση της περιουσίας, την οποία διαχειρίζονταν οι κληρονόμοι του χατζή Χιουσεϊν που εντωμεταξύ είχε πεθάνει.⁵²³ Αναλόγως, το 1771 οι συγγενείς κάποιου *κουλογλανί* ονόματι Αχμέντ αγά κατέφυγαν στην Υψηλή Πύλη και απέσπασαν φιρμάνι κατά του πρώην αγά των γενιτσάρων Καρακάση Σουλεϊμάν αγά. Σύμφωνα με το έγγραφο, ο πρώην αγάς τριάμισι χρόνια νωρίτερα είχε κατασχέσει παράνομα την περιουσία του Αχμέντ αγά αξίας 6.000 γροσιών και έπρεπε να επιστρέψει τα χρήματα. Το αποτέλεσμα ήταν να διαταχθεί η σύλληψη και η προσαγωγή του Σουλεϊμάν.⁵²⁴ Τέλος, παρατηρούνταν επίσης το φαινόμενο οι περιουσίες άκληρων γενιτσάρων που έφταναν από άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας στην Κρήτη για εμπορικές τους υποθέσεις να μην αποστέλλονται στο κεντρικό γενιτσαρικό ταμείο, γεγονός που προκάλεσε το 1784 την επέμβαση του διοικητή της Τύνιδας για την αποκατάσταση της νομιμότητας.⁵²⁵

Accounting as a Public Policy Tool and its Application in the Ottoman Empire in the 17th Century”, *De Computis: Revista Española de Historia de la Contabilidad / Spanish Journal of Accounting History*, 4 (2006), 128-129.

⁵²³ T.A.H.3: 417· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 466.

⁵²⁴ T.A.H.31: 104-105.

⁵²⁵ T.A.H.33: 44. Η επέμβαση του βαλή της Τύνιδας Χαμντί οφειλόταν στο γεγονός ότι, όπως αναφέρεται στο έγγραφο, γενίτσαροι από την περιοχή εκείνη αποστέλλονταν στην Κρήτη και σε άλλα μέρη του Αιγαίου ως έμποροι και αντιπρόσωποι των εκεί γενιτσαρικών μονάδων. Το ζήτημα των γενιτσαρικών εμπορικών δικτύων θα αναπτυχθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Τα βακούφια των ντόπιων και αυτοκρατορικών λόχων και η οικονομική τους διαχείριση

Εκτός από το κεντρικό ταμείο του γενιτσαρικού σώματος, οι ορτάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, των ντόπιων γενιτσάρων, των τοπτσήδων του Χάνδακα και πιθανώς άλλοι λόχοι του νησιού είχαν τις δικές τους βακουφικές περιουσίες, τις οποίες είχαν δικαίωμα να επενδύουν κατά την κρίση τους προς όφελος των στρατιωτών. Διαχειριστές ή μουτεβελήδες των βακουφικών αυτών περιουσιών ήταν οι ονταμπασήδες, η δύναμη των οποίων την υπό εξέταση περίοδο φαίνεται να είχε αυξηθεί σημαντικά.

Οι ονταμπασήδες ήταν ανέκαθεν σημαντικοί αξιωματούχοι, αλλά σε σχέση με τον 17^ο αιώνα η συχνότητα με την οποία απαντούν στα κατάστιχα κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ως εκπρόσωποι των λόχων τους αυξάνεται σημαντικά έναντι άλλων αξιωματικών με οικονομικές αρμοδιότητες. Για παράδειγμα, οι *βεκίλι χαρτζ*, μολονότι παλαιότερα εκπροσωπούσαν συχνά τους λόχους τους σε ζητήματα που αφορούσαν τα βακούφια τους, κατά την υπό εξέταση περίοδο αναφέρονται πολύ σπάνια στα ιεροδικαστικά κατάστιχα. Για την ακρίβεια, οι ονταμπασήδες είναι μακράν οι αξιωματικοί με τις περισσότερες αναφορές στις επίσημες οθωμανικές πηγές της περιόδου, με δεύτερους τους τσορμπατζήδες και τρίτους τους μάγειρες των λόχων. Παράλληλα, οι ονταμπασήδες είναι οι μόνοι αξιωματικοί των οποίων ο τίτλος αναβαθμίζεται κατά τον 18^ο αιώνα από «μπεσέ» σε «αγάς», φέρνοντάς τους πλάι στους τσορμπατζήδες, οι οποίοι μέχρι τότε ήταν οι μοναδικοί αξιωματικοί λόχων που έφεραν τον τίτλο αυτό. Όπως θα δούμε, όλες αυτές οι εξελίξεις πιθανώς να συνδέονται με την αύξηση της σημασίας των βακουφικών περιουσιών των στρατιωτικών σωμάτων για την οικονομία της Κρήτης.⁵²⁶

Οι βακουφικές περιουσίες των λόχων των αυτοκρατορικών και των ντόπιων σωμάτων αποτελούνταν τόσο από μετρητά όσο και από διάφορα άλλα κινητά και ακίνητα αγαθά. Στα ταμεία τους (*orta sanduđi*) κανονικά φυλασσόταν ένα χρηματικό

⁵²⁶ Ίσως η μονιμοποίηση κάποιων λόχων στο νησί και η μακρά αποχή τους από πολεμικές επιχειρήσεις (για την αποχή αυτή, δες το κεφάλαιο 6) να έπαιξε επίσης κάποιο ρόλο στην αναβάθμιση της σημασίας των ονταμπασήδων για τα οικονομικά των ορτάδων σε σχέση με τους *βεκίλι χαρτζ*. Οι τελευταίοι ήταν υπεύθυνοι για τις προμήθειες των λόχων κατά τις μετακινήσεις τους και σε περιόδους εκστρατειών (δες, π.χ., T.A.H.19: 285-288) και σίγουρα η υπηρεσία τους αποκτούσε άλλη βαρύτητα σε συνθήκες πολέμου ή όταν οι λόχοι τους αναγκάζονταν να μετατίθενται διαρκώς από μέρος σε μέρος. Αντίθετα, η μόνιμη εγκατάσταση των ορτάδων σε συγκεκριμένες πόλεις και σε συγκεκριμένους στρατώνες φαίνεται ότι συνέβαλλε στην αύξηση της σημασίας των ονταμπασήδων ως αξιωματικών των λόχων.

ποσό το οποίο αντιστοιχούσε σε κάθε στρατιώτη και μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη βασικών αναγκών του, όταν ο μισθός του δεν επαρκούσε. Παράλληλα, τα έσοδα από την εκμετάλλευση της βακουφικής περιουσίας κάθε λόχου χρησιμοποιούνταν για διάφορα κοινά έξοδά του, τα οποία δεν καλύπτονταν από το κράτος, όπως για τη συντήρηση και αγορά εξοπλισμού σε περίπτωση εκστρατείας. Η διαχείριση των χρημάτων αυτών καταγραφόταν από τον οντάμπαση σε κατάστιχα και μπορούσε να ελεγχθεί από όλο τον ορτά.⁵²⁷

Πριν από την περίοδο που εξετάζεται εδώ, όταν ένας αυτοκρατορικός λόχος μετετίθετο σε κάποιο άλλο μέρος, πουλούσε όσα αγαθά της βακουφικής περιουσίας του δεν μπορούσε να μεταφέρει στο μέρος μετάθεσής του. Έτσι, π.χ., το 1689, όταν το 16^ο *τζεμαάτ*,⁵²⁸ το οποίο μέχρι τότε υπηρετούσε στον Χάνδακα, διατάχθη να συμμετάσχει σε κάποια αυτοκρατορική εκστρατεία,⁵²⁹ πούλησε, με πληρεξούσιο τον *βεκίλι χαρτζ* του, τον στρατώνα του στους γιαμάκηδες του Χάνδακα έναντι 180 ασλανιών γροσίων.⁵³⁰ Ωστόσο την περίοδο που εξετάζουμε αυτή η πρακτική είχε σταματήσει. Με τη μονιμοποίηση συγκεκριμένων αυτοκρατορικών λόχων σε κάθε πόλη του νησιού, ακόμα και αν μετετίθεντο για κάποια χρόνια, δεν πουλούσαν πια τους στρατώνες και τα ακίνητα που ανήκαν στη βακουφική τους περιουσία. Αντίθετα φρόντιζαν να υπάρχει διαρκής παρουσία ενός οντάμπαση στην πόλη της Κρήτης όπου συνήθως έδρευαν· αυτός διαχειριζόταν τα εκεί υπάρχοντα και κτήρια του λόχου, ενώ παράλληλα πραγματοποιούσε επενδύσεις και συναλλαγές. Έτσι, π.χ., το 1771, ενώ το 37^ο *τζεμαάτ* είχε μετατεθεί στο Ναύπλιο, ο οντάμπασής του κινούσε δίκη στο ιεροδικείο του Χάνδακα κατά ενός ιδιώτη για να διεκδικήσει ένα κτήριο της πόλης ως μέρος της βακουφικής περιουσίας του λόχου.⁵³¹

I. Έσοδα των βακουφιών

Τα βακουφικά ταμεία τόσο των αυτοκρατορικών όσο και των ντόπιων λόχων που έδρευαν στην Κρήτη είχαν το δικαίωμα επέμβασης στη διαχείριση ή και διεκδίκησης μέρους ή του συνόλου της περιουσίας των στρατιωτών τους ή ακόμα και

⁵²⁷ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 311-312.

⁵²⁸ Στην καταχώριση αναφέρεται απλώς ως «16^{ος} οντάς», αλλά από προηγούμενες καταχωρίσεις γνωρίζουμε ότι στον Χάνδακα ήταν διορισμένο το 16^ο *τζεμαάτ*. Τ.Α.Η.5: 59· Βαρούχα-Χαιρέτη-Σαρηγιάννης, *Πέμπτος κώδικας*, τ. 1, 147.

⁵²⁹ Ο πόλεμος που ξεκίνησε μεταξύ των Αψβούργων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συνεχίστηκε με τη συμμετοχή της Πολωνίας, της Ρωσίας και της Βενετίας, διήρκεσε από το 1683 έως το 1699 και έληξε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς.

⁵³⁰ Τ.Α.Η.5: 302· Βαρούχα-Χαιρέτη-Σαρηγιάννης, *Πέμπτος κώδικας*, τ. 2, 530-531.

⁵³¹ Τ.Α.Η.31: 103-104.

συγγενών των τελευταίων, όταν συνέτρεχαν ορισμένες προϋποθέσεις που θα γίνει προσπάθεια αναλυθούν παρακάτω. Επίσης συχνά ήταν αποδέκτες δωρεών και κληρονόμοι περιουσιών τόσο στρατιωτικών όσο και απλών κατοίκων της Κρήτης, ενώ εισέπρατταν και εισφορές από τα μέλη τους. Καθώς, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της Κρήτης συνδεόταν άμεσα ή έμμεσα με τον στρατό, τα παραπάνω αποτελούσαν αναμφίβολα μια αξιόλογη πηγή πλούτου για τους λόχους του νησιού και τη βάση συγκέντρωσης σημαντικών κεφαλαίων, τα οποία, όπως θα δούμε λίγο παρακάτω, οι λόχοι επένδυναν με διάφορους τρόπους, πολλαπλασιάζοντας την περιουσία τους.

Μολονότι, όπως προαναφέρθηκε, οι περιουσίες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων που πέθαιναν χωρίς κληρονόμους αποστέλλονταν στο κοινό ταμείο της κεντρικής γενιτσαρικής οργάνωσης, το ίδιο δεν συνέβαινε με τις περιουσίες των άκληρων ντόπιων γενιτσάρων. Σε μια πηγή του 1758 που αφορά τους ντόπιους γενιτσάρους του Χάνδακα διαβάζουμε ότι «με υψηλή εντολή, που [οι ντόπιοι γενίτσαροι] έχουν στα χέρια τους, από την κατάκτηση του προαναφερθέντος φρουρίου έως σήμερα οι περιουσίες των νεκρών στρατιωτών του προαναφερθέντος σώματος που δεν έχουν γνωστούς κληρονόμους κατάσχονται από το προαναφερθέν σώμα για να καλύπτουν τα έξοδα της κηδείας και του σαβανώματος των νεκρών και άλλα χρειώδη, καθώς και το κόστος του λαδιού των καντηλιών που υπάρχουν στους στρατώνες, στα *καρακολχανέ* και στις *τάμπιες* τους».⁵³² Από τη διατύπωση δεν γίνεται σαφές αν τα χρήματα κατέληγαν σε κάποιο κοινό ταμείο του σώματος των ντόπιων γενιτσάρων ή στα ταμεία των λόχων. Ωστόσο, εκτός του ότι σε καμία πηγή δεν έχω συναντήσει αναφορά στην ύπαρξη κοινού ταμείου των ντόπιων γενιτσάρων, μια καταχώριση του 1686 μαρτυρά ότι οι περιουσίες των άτεκνων ντόπιων γενιτσάρων κατέληγαν στα βακουφικά ταμεία των λόχων τους. Μάλιστα προσδιορίζει ότι, όπως συνέβαινε και με τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους, όταν ο νεκρός άτεκνος γενίτσαρος είχε σύζυγο, αυτή δικαιούνταν το 1/4 της περιουσίας του και ο λόχος τα 3/4.⁵³³ Η εικασία μου είναι ότι η ρύθμιση αυτή συνέχισε να ισχύει και κατά την υπό εξέταση περίοδο.

⁵³² “*Ocağ-ı mezbur neferatından bilâ varis-i ma’ruf olanların tereke ve muhalefatı ocağ-ı mezbur tarafından ahz ve zabt ve vaki olan mevtağlarının tecehhüz ve tekfin ve levazimat-ı sairelerine harc ve sarf ve neferat-ı mezburın kışlaklarında karağolhane ve tabyalarında kandil yaği bahası olmak üzere kale-i mezkûrenin fethinden berü elyevm münaheze yedlerinde olan atik emr-i âlişan*”. T.A.H.17: 154-155· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 108.

⁵³³ T.A.H.4: 475· Αϊβαλή-Χαιρέτη-Φωτεινού-Σαρηγιάννης, *Τέταρτος κώδικας*, τ. 2, 686.

Κάποια από τα έσοδα των βακουφιών των αυτοκρατορικών λόγων προέρχονταν από τις περιουσίες ανήλικων παιδιών νεκρών γενιτσάρων. Ακόμα και αν ζούσε η μητέρα, το κληρονομικό μερίδιο των ανηλικών περνούσε υποχρεωτικά στον ορτά του πατέρα μέχρι το παιδί να ενηλικιωθεί, οπότε το ποσό έπρεπε να του επιστραφεί. Ο εκάστοτε οντάμπασης του ορτά οριζόταν υπεύθυνος για την εκποίηση της περιουσίας του θανόντος στην τοπική αγορά και διαχειριστής του χρηματικού ποσού που αναλογούσε στο παιδί, ενώ ο λόχος καρπωνόταν ένα ποσοστό της περιουσίας και πλήρωνε διατροφή. Επίσης, όταν πέθαινε η μητέρα κάποιου παιδιού γενιτσάρου, ο πατέρας οριζόταν κηδεμόνας και ο οντάμπασης του λόχου διοριζόταν επιβλέπων και εγγυητής της κηδεμονίας, ενώ σώζονται και περιπτώσεις στις οποίες ο πατέρας μετά τον θάνατο της μητέρας ορίζει κηδεμόνες τους ονταμπασήδες του λόχου στον οποίο ανήκει.⁵³⁴

Στα κατάστιχα βρίσκουμε αρκετές περιπτώσεις κηδεμονίας από μουτεβελήδες ορτάδων, συμφωνιών γονιών με αυτοκρατορικούς λόχους, αλλά και διαμαχών μεταξύ συγγενών και λόχων για τη διαχείριση κληρονομικών μεριδίων ανηλικών.⁵³⁵ Αναφέρω ενδεικτικά δύο από αυτές: το 1813, ο μουτεβελής του 18^{ου} *μπολούκ* Χασάν οντάμπασης κίνησε δίκη κατά της Χανιφέ κόρης Μουσταφά, μητέρας του νεκρού γενίτσαρου Μεχμέντ Εμίν γιου χατζή Αλί, ύστερα από αίτημα της συζύγου και μητέρας του παιδιού του τελευταίου Χαφιζέ, διεκδικώντας το δικαίωμα στη διαχείριση της περιουσίας του ανηλικού Χασάν, ώστε αυτή να μην περάσει στη γιαγιά του παιδιού. Τελικά ο μουτεβελής του λόχου κέρδισε τη δίκη και το κληρονομικό μερίδιο του παιδιού παραχωρήθηκε στο 18^ο *μπολούκ* προς διαχείριση. Στην αμέσως επόμενη ιεροδικαστική καταχώριση διαχειριστής του κληρονομικού μεριδίου του ανηλικού Χασάν φαίνεται να είναι ο επίσης οντάμπασης του λόχου Τσαλίκζαντε Μεχμέντ αγάς, ο οποίος εντωμεταξύ είχε διαδεχθεί τον Χασάν οντάμπαση ως διαχειριστής του βακουφιού του 18^{ου} *μπολούκ*, αναλαμβάνοντας και τις υποχρεώσεις του προκατόχου του σχετικά με τον μικρό Χασάν.⁵³⁶ Το 1819 ο Ιμπραχίμ γιος Μουσταφά, γενίτσαρος του 42^{ου} *τζεμαάτ*, μετά τον θάνατο της συζύγου του διόρισε κηδεμόνες της κόρης του τους εκάστοτε μουτεβελήδες του λόχου στον οποίο υπηρετούσε. Ο πατέρας παραχωρούσε το κληρονομικό μερίδιο του παιδιού του στον λόχο υπό τον όρο το παιδί να πάρει πίσω την κληρονομιά του όταν ενηλικιωθεί.

⁵³⁴ Uzunçarşılı, *Karukulu Ocakları*, τ. 1, 311-312· T.A.H.41: 35-36, 74, 81, 87· T.A.H.41: 74.

⁵³⁵ T.A.H.41: 29, 35-36, 74, 87, 101-102· T.A.H.42: 208· T.A.H.43: 71, 92· T.A.H.45: 70.

⁵³⁶ T.A.H.41: 35-36.

Παράλληλα, ο λόχος δεσμευόταν να πληρώνει ένα σταθερό ποσό ως διατροφή κάθε 12 μέρες και να δίνει αναφορά στο ιεροδικείο για τη διαχείριση της περιουσίας κατ' έτος.⁵³⁷

Αντίστοιχα δικαιώματα στη διαχείριση περιουσιών ανηλίκων είχαν οι λόχοι των ντόπιων γενιτσάρων. Το 1821 ένας ντόπιος γενίτσαρος βρέθηκε δολοφονημένος και ως δολοφόνος κατηγορήθηκε ένας χριστιανός ιερωμένος. Μετά τη διατύπωση της κατηγορίας ο ιερωμένος διέφυγε και η περιουσία του δημεύθηκε ως αποζημίωση προς το ανήλικο παιδί του δολοφονημένου. Η περιουσία του ανηλίκου δόθηκε για διαχείριση στον οντάμπαση του 19^{ου} *μπολούκ* των ντόπιων, που εισέπραξε για το βακούφι του λόχου το 15% του συνολικού ποσού του κληρονομικού μεριδίου, το οποίο συμπεριλάμβανε και τη δημευμένη περιουσία του ιερωμένου.⁵³⁸

Οι λόχοι των αυτοκρατορικών γενιτσάρων είχαν το δικαίωμα να φυλάσσουν και να εκμεταλλεύονται τα κληρονομικά μερίδια στρατιωτών τους που δεν παρουσιάζονταν στο ιεροδικείο για να τα διεκδικήσουν όταν πέθαινε κάποιος συγγενής τους.⁵³⁹ Επίσης, οι ορτάδες είχαν το δικαίωμα δήμευσης κληρονομικών μεριδίων των συγγενών νεκρών γενιτσάρων όταν δεν παρουσιάζονταν εγκαίρως για να τα διεκδικήσουν. Αυτή η ρύθμιση μπορούσε να δημιουργήσει διαφόρων ειδών προβλήματα για τους κληρονόμους: το 1811 ο χατζής Μουσταφά γιος Αχμέντ πήγε στο ιεροδικείο του Χάνδακα λέγοντας ότι όσο ήταν εν ζωή η μητέρα του, η Αϊσέ κόρη Ιμπραχίμ, είχε μεταβιβάσει στον πατέρα του, τον γενίτσαρο Αχμέντ *μπεσέ*, τα πράγματά της που βρίσκονταν σε ένα σπίτι στη συνοικία Αγά Μπαλτά. Ενώ ο ίδιος βρισκόταν στην Αίγυπτο, ο πατέρας του πέθανε και ο Μουσταφά, λόγω της απουσίας του, έπρεπε να διορίσει έναν αντιπρόσωπο των κληρονόμων της μητέρας του για να μην επιτρέψει στον τσορμπατζή του λόχου του πατέρα του, τον Αχμέντ *αγά*, να κατασχέσει την περιουσία του πατέρα του.⁵⁴⁰

Από μια καταχώριση του 1813 που αφορά έναν ντόπιο γενίτσαρο κληρονόμο, ο οποίος απουσίαζε κατά το θάνατο της μητέρας του και δεν μπορούσε να διεκδικήσει το κληρονομικό του μερίδιο, μαθαίνουμε ότι αρμόδιος για τη φύλαξη του ποσού που του αναλογούσε είχε οριστεί ο κεχαγιάς των γερλήδων. Επίσης, από μια αντίστοιχη καταχώριση του 1799 που αφορά έναν απόντα κληρονόμο που ανήκε στο

⁵³⁷ T.A.H.43: 71. Για μια αναφορά διαχείρισης περιουσίας ανηλίκου από τον οντάμπαση του 18^{ου} *μπολούκ* Τσαλίκζαντε χατζή Μεχμέντ στο ιεροδικείο, δες T.A.H.42: 208.

⁵³⁸ T.A.H.43: 128.

⁵³⁹ T.A.H.37: 36-37· T.A.H.41: 59-60, 81, 92· T.A.H.43: 57.

⁵⁴⁰ T.A.H.40: 144.

σώμα της Ματωμένης Τάμπιας, γνωρίζουμε ότι το μερίδιό του ανέλαβε να φυλάξει ο αγάς του σώματός του. Δυστυχώς όμως στις πηγές δεν δίνονται άλλες σχετικές πληροφορίες για τον ρόλο των βακουφιών των ντόπιων σωμάτων και λόχων σε τέτοιου τύπου περιπτώσεις.⁵⁴¹

Συχνά διάφοροι αυτοκρατορικοί και ντόπιοι λόχοι γίνονταν οι ίδιοι κληρονόμοι περιουσιών μέσω διαθηκών. Οι κληροδότες μπορούσαν να είναι στρατιωτικοί ή μη, άνδρες και γυναίκες. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις οι κληροδότες άφηναν το 1/3 της περιουσίας τους σε κάποιο λόχο, το μέγιστο ποσό που μπορούσε να κληροδοτήσει κάποιος μέσω διαθήκης με βάση τον ισλαμικό νόμο.⁵⁴² Εξαιρέσεις αποτελούν δύο καταχωρίσεις: το 1817, κατά την καταγραφή της περιουσίας του νεκρού οντάμπαση των τοπτσήδων Σαλίχ, ο γραφέας είχε σημειώσει ότι ο θανών χρωστούσε «μέσω διαθήκης» (*deyn ba vasiyet*) 9.675 παράδες σε κάποιο λόχο των τοπτσήδων του αριστερού τομέα και 960 παράδες σε κάποιο λόχο των τοπτσήδων του δεξιού τομέα του Χάνδακα, ενώ το σύνολο της περιουσίας του ανερχόταν σε 24.217 παράδες.⁵⁴³ Από την άλλη, το 1801 η Τζεμιλέ κόρη Ιμπραχίμ, αφού κληροδότησε ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας της στη δούλα της ονόματι Φατιμέ Μερτζάν, αμέσως μετά μεταβίβασε το 1/6 της υπόλοιπης περιουσίας της στο 14^ο *τζεμαάτ* ενώπιον πολλών ονταμπασήδων και τσορμπατζήδων ντόπιων και αυτοκρατορικών λόχων.⁵⁴⁴

Κάποιοι ντόπιοι και αυτοκρατορικοί γενίτσαροι κληροδοτούσαν το 1/3 της περιουσίας τους στον λόχο τους θέτοντας όρους όπως να γίνεται μία φορά το χρόνο μνημόσυνο στον στρατώνα, κάθε Παρασκευή βράδυ να προσφέρεται γεύμα στους στρατιώτες για την ψυχή τους κ.ά.⁵⁴⁵ Κάποιες άλλες φορές, αναφερόταν αόριστα ότι το ποσό κληροδοτούνταν για να καλύπτει κάποια έξοδα του ορτά και άλλες φορές δεν γινόταν καμία απολύτως αναφορά σε επιθυμία του κληροδότη.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ T.A.H.37: 39-40· T.A.H.41: 53.

⁵⁴² Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Οξφόρδη 1966, 169-174· Π. Φωτεινού, «Παρατηρήσεις για την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Χάνδακα σύμφωνα με κληρονομικά έγγραφα (1750-1760)», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3/1, Ηράκλειο 2005, 61-62.

⁵⁴³ T.A.H.42: 127. Η έκφραση «χρέος μέσω διαθήκης» θα μπορούσε να αναφέρεται όχι σε κάποια δωρεά μέσω διαθήκης, αλλά σε ομολογία χρέους που επιβεβαιώνεται στη διαθήκη του θανόντος. Ωστόσο θεωρώ το δεύτερο λιγότερο πιθανό, εφόσον σε περίπτωση απλού χρέους στην πηγή δεν συμπληρώνεται από πού προκύπτει αυτό, απλώς καταγράφεται το ποσό και ο δικαιούχος, ο οποίος διεκδικεί το ποσό. Αντίθετα στην περίπτωση κληροδότησης το ποσό δίνεται όχι ως προϊόν διεκδίκησης από τον δικαιούχο, αλλά με βάση τη διαθήκη του θανόντος.

⁵⁴⁴ T.A.H.37: 112.

⁵⁴⁵ T.A.H.41: 65· T.A.H.43: 42.

⁵⁴⁶ T.A.H.37: 51, 112· T.A.H.40: 71, 88· T.A.H.41: 63, 93, 127· T.A.H.42: 127· T.A.H.43: 159.

Εκτός από την απόκτηση κληρονομικών μεριδίων, οι λόχοι αποκτούσαν περιουσία και μέσω δωρεών του 1/3 της περιουσίας ιδιωτών (*süls*), ενώ οι τελευταίοι ήταν εν ζωή. Έτσι, π.χ., το 1813 ο κάτοικος της συνοικίας του Χάνδακα Αγά Μπαλτά, ο χατζής Μουσταφά οντάμπασης, με αντιπρόσωπο τον μάγειρα του 30^{ου} *μπολούκ* Ιμπραχίμ ουστά γιο Μουσταφά και μάρτυρες της αντιπροσωπείας του τελευταίου τον *βεκίλι χαρτζ* Μεχμέντ αγά γιο Χασάν του 13^{ου} *μπολούκ* και τον καρακολουκτσή Σαλίχ μπεσέ γιο Αλί, δήλωσε στο ιεροδικείο, παρουσία του μουτεβελή του 30^{ου} *μπολούκ* Μουσταφά αγά γιου Μεχμέντ, ότι μεταβιβάζει το 1/3 της περιουσίας του σε αυτόν τον ορτά και ορίζει διαχειριστή τον προαναφερθέντα Μουσταφά αγά.⁵⁴⁷

Από τις πηγές δεν γίνεται σαφές αν τα στρατιωτικά βακούφια είχαν έσοδα και από την πώληση τίτλων μισθοδοσίας και τον διορισμό ατόμων. Το 1740 με φερμάνι του σουλτάνου Μαχμούντ Α΄ επετράπη η νόμιμη πώληση γενιτσαρικών τίτλων, η οποία είχε ήδη καθιερωθεί ανεπίσημα τουλάχιστον από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα.⁵⁴⁸ Στις πηγές δεν καταγράφεται ούτε μία πώληση τίτλου μισθοδοσίας, κάτι το οποίο σχετίζεται με τη γενικότερη έλλειψη διαφάνειας που χαρακτήριζε το σύστημα διορισμών στα γενιτσαρικά σώματα. Αν λάβουμε υπόψη ωστόσο την εκτεταμένη εγγραφή ατόμων επί πληρωμή στα γενιτσαρικά μισθολογικά κατάστιχα που λάμβανε χώρα κατά την περίοδο αυτή στην υπόλοιπη Αυτοκρατορία, είναι απίθανο οι γενίτσαροι στην Κρήτη να μην πλήρωναν κάποιο αντίτιμο για τον διορισμό τους.⁵⁴⁹ Ωστόσο δεν γνωρίζουμε ποιο ήταν το αντίτιμο αυτό⁵⁵⁰ ούτε αν κατέληγε στα βακουφικά ταμεία των λόχων, στις τσέπες αξιωματικών ή και τα δύο. Στην περίπτωση των ντόπιων σωμάτων πάντως, παρά τις απαγορεύσεις της τοπικής διοίκησης, τα δικαιώματα μισθοδοσίας νεκρών στρατιωτών χωρίς κληρονόμους, που κανονικά έπρεπε να δίνονται χωρίς αντίτιμο σε νεοδιοριζόμενους στρατιώτες, συχνά

⁵⁴⁷ T.A.H.41: 56.

⁵⁴⁸ H. A. Reed, "Ottoman Reform and the Janissaries: The Eşkenci Lâhiyası of 1826", στο *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, επιμ. O. Okyar-H. İnalçık, Αγκυρα 1980, 194· R. Murphey, "Yeñiçeri", 328· Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 205, 209, 225.

⁵⁴⁹ Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries?", 26-27· Sunar, "Cauldron of Dissent", 56-60. Για την έκταση αυτής της πρακτικής, δες Mouradgèa d'Ohsson, *Tableau général*, 337-339.

⁵⁵⁰ Σύμφωνα με τον Mouradgèa d'Ohsson, οι τίτλοι μισθοδοσίας των γενιτσάρων πωλούνταν για 12 έως 20 γρόσια ανά άσπρο ημερομισθίου στο οποίο αντιστοιχούσαν· ό.π., 337. Αν οι τιμές αυτές ίσχυαν και στην Κρήτη, όπου η πλειονότητα των στρατιωτών κατείχαν ημερομίσθια επτά ή οκτώ άσπρων, τότε οι πιο συνήθεις τιμές πώλησης θα κυμαίνονταν μεταξύ 84 και 160 γροσιών (10.080 και 19.200 άσπρα αντίστοιχα). Σε αυτήν την περίπτωση, βασιζόμενος μόνο στον μισθό που του εξασφάλιζε ένας τέτοιος τίτλος, κάποιος στρατιώτης θα έκανε απόσβεση της επένδυσής του σε περίπου πέντε με εννιά χρόνια. Ωστόσο δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν οι τιμές που δίνει ο Mouradgèa d'Ohsson ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα ούτε ποια ήταν η εφαρμογή της πρακτικής στο νησί.

πωλούνταν από αξιωματικούς, οι οποίοι καρπώνονταν κέρδος χωρίς να υπάρχει όφελος για τα βακούφια των λόχων τους.⁵⁵¹ Έτσι, τα βακούφια των ντόπιων λόχων, όπως έχει προαναφερθεί, περιορίζονταν μόνο στην είσπραξη των χρηματικών ποσών από την κατασχεμένη περιουσία των νεκρών.

Άσχετα πάντως με τα παραπάνω δοσίματα, οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι της Κρήτης κατέβαλλαν κάποιες ετήσιες εισφορές στο κοινό τους ταμείο. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Sieber, κάθε γενίτσαρος «καταβάλλει κατ' έτος έρανον τινά εις το ταμείον, ίνα κατά την εορτήν του βαϊραμίου εκ του ιερού λέβητος (του καρακαζανιού) εκ του μαγειρευθέντος πιαφίου μετά των συντρόφων του (των ορτάκιδων) εν οικήματί τινι (οντά) μερίδα καταβροχθίζει».⁵⁵²

Τέλος, είναι πολύ ενδιαφέρουσα μια αναφορά του Tancoigne σχετικά με την καταβολή των μισθών των αυτοκρατορικών γενιτσάρων στα Χανιά. Ο περιηγητής γράφει ότι «η χορήγηση του ποσού αποτελεί και ένα είδος αναγνώρισης για εκείνους που συμμετέχουν τακτικά, ενώ δεν χορηγείται σε όσους απουσιάζουν συχνά από τις μονάδες τους».⁵⁵³ Η παραπάνω μαρτυρία, αν ισχύει, δημιουργεί ερωτηματικά ως προς τη διαχείριση των χρημάτων που παρακρατούνταν και δεν δίνονταν στους δικαιούχους στρατιώτες. Είναι πιθανό μέρος των χρημάτων αυτών να κατέληγε στα βακουφικά ταμεία των ορτάδων. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, σίγουρα τα ποσά αυτά θα αποτελούσαν ένα πολύ σημαντικό έσοδο για τους λόχους, αφού οι ιεροδικαστικές πηγές αποκαλύπτουν ότι ένας πολύ μεγάλος αριθμός γενιτσάρων κατοικούσαν μακριά από τις πόλεις στις οποίες βρίσκονταν οι λόχοι τους και δεν θα ήταν δυνατό να συμμετέχουν τακτικά στις υπηρεσίες τους. Πάντως δεν υπάρχει ασφαλής τρόπος να συμπεράνουμε αν όσα γράφει ο Tancoigne ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και τι απογίνονταν τα χρήματα αυτά.

⁵⁵¹ BOA, KK.d.827: 15.

⁵⁵² Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 84 (όταν αναφέρομαι στο περιηγητικό κείμενο του Sieber, χρησιμοποιώ κατά κύριο λόγο την ελληνική μετάφραση του 1994 με τίτλο *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, η οποία έχει γίνει από την αγγλική μετάφραση (έκδοση του 1823) του έργου του Sieber. Ωστόσο ο Ψιλάκης στην *Ιστορία* του παραθέτει αποσπάσματα από το εκτενέστερο γερμανικό πρωτότυπο, τα οποία σε κάποιες περιπτώσεις δεν έχουν συμπεριληφθεί στην αγγλική ούτε στην ελληνική μετάφραση. Σε αυτές τις περιπτώσεις παραπέμπω απευθείας στο έργο του Ψιλάκη). Η σύνδεση της θρησκευτικής γιορτής του Ραμαζανιού με την εισφορά από στρατιώτες στο ταμείο του λόχου θυμίζει μια σχετική αναφορά στον Νόμο των Γενιτσάρων που ορίζει πως «κατά το Ραμαζάνι, οι πλουσιότεροι γενίτσαροι δώριζαν φαγητό, κεριά και καυσόξυλα στους λόχους για να στηρίξουν τους πιο φτωχούς»: Yilmaz, «The Economic and Social Role of Janissaries», 235. Επίσης, σύμφωνα με τον Mouradgea d'Ohsson, οι γενίτσαροι όφειλαν να δίνουν ως «δάνειο» (*prêt*) στους αξιωματικούς του σώματός τους 12% του μισθού τους. Μέρος αυτού του ποσού πήγαινε στο «στρατολογικό γραφείο» τους (*Bureau-général des rôles*): Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 334.

⁵⁵³ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 37.

II. Αξιοποίηση της βακουφικής περιουσίας

Οι λόχοι επένδυσαν μεγάλο μέρος των χρημάτων των βακουφιών τους στην αγορά ακινήτων, τα οποία μεταπωλούσαν ή εκμίσθωναν. Κάποιες φορές τα ακίνητα περνούσαν αμέσως στην κατοχή των λόχων προς εκμετάλλευση, ενώ άλλες φορές οι πωλήσεις γίνονταν υπό τον όρο ο πρώην ιδιοκτήτης ή κάποιος συγγενής του να συνεχίσει να μένει ή να ενοικιάζει το ακίνητο όσο ζει, κάτι το οποίο μπορούσε να δημιουργήσει διεκδικήσεις και προβλήματα: το 1771 ο Αλί οντάμπασης γιος Ιμπραχίμ, μοντεβελής του 37^{ου} *τζεμαάτ*, κίνησε δίκη κατά κάποιου Μεχμέτ τσαούση γιου Οσμάν. Η αδερφή του Μεχμέτ, η Ραμπία, είχε σπίτι στη συνοικία του τζαμιού Χατζή Αλί Πασά, το οποίο παλαιότερα είχε μεταβιβάσει στον γαμπρό της Μουλά Χιουσεϊν. Ο δε Μουλά Χιουσεϊν πούλησε το σπίτι έναντι 60 γροσιών στον πρώην οντάμπαση του λόχου, τον Σεριφ Ομέρ αγά, ο οποίος το ενοικίασε στον Μουλά Χιουσεϊν. Εκείνη την περίοδο πέθανε η προαναφερθείσα Ραμπία, στην οποία είχε παραχωρηθεί το σπίτι για να κατοικεί (*bi'l-emanet*). Όμως ο αδερφός της, ο Μεχμέτ, ισχυρίστηκε ότι το σπίτι ήταν πλήρης ιδιοκτησία της Ραμπία και το διεκδίκησε ως κληρονόμος, λέγοντας ότι ο Μουλά Χιουσεϊν πράγματι πούλησε το σπίτι, αλλά παράνομα, καθώς η Ραμπία δεν του το είχε μεταβιβάσει. Στη συνέχεια δύο άτομα, ο Μουσταφά μπολούκμπασης γιος Μεχμέτ και ο Ιμπραχίμ ουστά γιος Χιουσεϊν, ρωτήθηκαν ως μάρτυρες και είπαν ότι πράγματι η Ραμπία είχε μεταβιβάσει παρουσία τους το σπίτι στον Χιουσεϊν, όποτε το ιεροδικείο αναγνώρισε τα δικαιώματα του λόχου επί του ακινήτου.⁵⁵⁴

Μεταξύ των ακινήτων που αγόραζαν οι λόχοι δεν βρίσκονταν μόνο περιουσίες εντός των πόλεων, αλλά και ιδιοκτησίες στην ύπαιθρο του νησιού, οι οποίες περιλάμβαναν ακίνητα, χωράφια, δέντρα, ζώα κ.ά. Για να γίνει καλύτερα κατανοητό το μέγεθος των επενδύσεων στις οποίες προέβαιναν κάποιοι από τους ορτάδες δίνω ένα παράδειγμα: το 1811 ο Μαζλούμ Ισμαΐλ αγάς, γνωστός ως χατζής Ουστάζαντε γιος χατζή Αχμέτ αγά, παρουσιάστηκε στο ιεροδικείο και πούλησε στον διαχειριστή της βακουφικής περιουσίας του 37^{ου} *τζεμαάτ* Μουσταφά οντάμπαση αγά γιο Μεχμέτ αγά περιουσία στο Καβροχώρι Μαλεβιζίου έναντι του τεράστιου ποσού των 17.869 γροσιών και 11 παράδων (2.144.720 άσπρα). Η περιουσία αυτή ήταν ένα τσιφλίκι με διάφορα κτίσματα, κουζίνα, κουρείο, αποθήκη, φούρνους, δωμάτια υπηρεσίας και εργατών, αχυρώνα, στάβλο, ιδιαίτερα δωμάτια και αυλή. Επίσης

⁵⁵⁴ T.A.H.31: 103-104.

περιλάμβανε αμπέλια 400 εργατών (*irgathik*) έξω από το τσιφλίκι, διάφορα εργαλεία και αντικείμενα απαραίτητα για την καλλιέργεια, χωράφια 2.000 μουζουριών που βρίσκονταν περιμετρικά του τσιφλικιού με ό,τι άλλο υπήρχε σε αυτά, 600 μεγάλες ελιές, καθώς και 250 κατσίκια και πρόβατα που έβοσκαν στο τσιφλίκι. Αν και συνήθως σε αγορές στις οποίες συμμετείχαν λόχοι δεν παρουσιάζονταν στο ιεροδικείο πάνω από δυο-τρία άτομα από τον λόχο, επενδύσεις τέτοιου μεγέθους γίνονταν ενώπιον πολλών υψηλόβαθμων αξιωματικών. Έτσι, κατά την προαναφερθείσα αγορά ως μάρτυρες της υπόθεσης καταγράφηκαν, εκτός από τους υπαλλήλους του δικαστηρίου και κάποια ακόμα άτομα των οποίων η ιδιότητα δεν προσδιορίζεται, έξι ονταμπασήδες, ένας *σερντενγκετσντί*, ένας *χασεκί* και ένας σεκσοντζήμπασης.⁵⁵⁵

Εκτός από τα δικά τους βακούφια, παρουσιάζεται το φαινόμενο λόχοι να αναλαμβάνουν μέσω των ονταμπασήδων τους τη διαχείριση και άλλων, μη στρατιωτικών, βακουφιών. Συνήθως οι ονταμπασήδες αναλάμβαναν τη διαχείριση διοριζόμενοι ως καϊμακάμηδες μουτεβελήδες (*kaymakam mütevelli*), δηλαδή αναπληρωτές των μουτεβελήδων των βακουφιών, αλλά και ως μουτεβελήδες οι ίδιοι. Τα βακούφια που βλέπουμε σε διάφορες φάσεις να έχουν περάσει στη διαχείριση λόχων είναι το τζαμί Καπουντάν Μουσταφά Πασά, το τζαμί Μαχμούντ Αγά, το σχολείο (*sibyan*) του τζαμιού Χατζή Αλί Πασά και το βακούφι του Κιαμίλ Αχμέντ πασά στον Χάνδακα.⁵⁵⁶

Το 1826, μετά τη διάλυση του γενιτσαρικού στρατού, η οθωμανική διοίκηση της Κρήτης προέβη στη δήμευση των βακουφιών των αυτοκρατορικών και ντόπιων γενιτσαρικών λόχων του νησιού. Στα ιεροδικαστικά κατάστιχα σώζεται μια από τις κατασχέσεις αυτές. Η σημαντική αυτή πηγή, παρά το γεγονός ότι καταγράφει μόνο ένα μικρό τμήμα της δημευμένης βακουφικής περιουσίας, αυτής που βρέθηκε κατά την έρευνα των τοπικών αρχών στους στρατώνες μόλις πέντε από τους δεκάδες ντόπιους και αυτοκρατορικούς λόχους των τριών πόλεων της Κρήτης, είναι ενδεικτική του τεράστιου πλούτου που είχαν συγκεντρώσει οι ορτάδες. Μόνο στους πέντε στρατώνες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται η αξία του πλήθους ακινήτων που κατείχαν, και με τα μετρητά

⁵⁵⁵ Τ.Α.Η.40: 145.

⁵⁵⁶ Τ.Α.Η.19: 325-326· Τ.Α.Η.40: 15-16, 45, 117, 151· Τ.Α.Η.41: 20. Για τον Κιαμίλ Αχμέντ πασά, που διετέλεσε πασάς Χανίων, Χάνδακα και Ρεθύμνου στις αρχές του δευτέρου μισού του 18^{ου} αιώνα, και κάποια αφιερώματά του, δεξ Σαρηγιάννης, «Μια πηγή για την πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης», 80, 88· Τ.Α.Η.3: 419-421· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 467· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 226-227.

του 42^{ου} τζεμαάτ να έχουν μυστηριωδώς εξαφανιστεί από τον στρατώνα του, καταγράφηκε περιουσία που σχεδόν άγγιζε το 1.000.000 γρόσια! Τα δύο τρίτα της τεράστιας αυτής περιουσίας ήταν χρεόγραφα από δάνεια των λόχων σε ιδιώτες.⁵⁵⁷

Η επένδυση των βακουφικών κεφαλαίων των στρατιωτικών σωμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσω έντοκου δανεισμού ήταν παλιά πρακτική. Ήδη από τον 17^ο αιώνα και ίσως και παλιότερα γνωρίζουμε ότι γενιτσαρικοί λόχοι της Αυτοκρατορίας δάνειζαν μέρος των βακουφικών χρημάτων τους με τόκο 10%.⁵⁵⁸ Πράγματι, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες μετά την κατάκτηση της Κρήτης είναι ανιχνεύσιμες στον Χάνδακα κάποιες συνάψεις δανείων μεταξύ ιδιωτών και ορτάδων.⁵⁵⁹ Ωστόσο από την εξέταση των καταστίχων γίνεται σαφές ότι η πρακτική αυτή, ενώ υπήρχε στην Κρήτη από παλιά, δεν εφαρμοζόταν σε όλες τις περιόδους με την ίδια ένταση.

Για την ακρίβεια, μέσω της μελέτης των καταστίχων γίνεται φανερό ότι, αν και από την κατάκτηση του νησιού έως το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα η πρακτική αυτή έχει αφήσει σχετικά λίγα ίχνη, από την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} και κυρίως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το 1826 οι ιεροδικαστικές καταχωρίσεις είναι γεμάτες αναφορές σε δάνεια από αυτοκρατορικούς και ντόπιους στρατιωτικούς λόχους σε ιδιώτες. Πρέπει μάλιστα να τονιστεί ότι η αύξηση του αριθμού των αναφορών σε δάνεια δεν εκφράζει απλώς κάποια αλλαγή στάσης του ιεροδικείου στο θέμα της καταγραφής των δανείων, αλλά πραγματική αύξηση του αριθμού των χορηγούμενων πιστώσεων από τους λόχους. Οι πηγές στις οποίες απαντούν κατά κύριο λόγο τα δάνεια, δηλαδή οι απογραφές περιουσιών θανόντων, καταγράφονται με αμείωτη συχνότητα στα ιεροδικαστικά κατάστιχα από τα μέσα του 17^{ου} μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και σε όλη αυτήν την περίοδο συνεχίζουν να απογράφουν με σχολαστικότητα όλα τα χρέη των νεκρών κατοίκων του νησιού, από όπου και αν προέρχονταν. Η αύξηση στον αριθμό των δανείων που χορηγούνταν από τους στρατιωτικούς λόχους σχετίζεται κυρίως με τρία φαινόμενα της περιόδου: την ανάπτυξη της ντόπιας επιχειρηματικότητας με κύριο άξονα τη σαπωνοποιία και το εμπόριο λαδιού, τη Γαλλική Επανάσταση και τις εκστρατείες του Ναπολέοντα στην

⁵⁵⁷ Τ.Α.Η.45: 98-117.

⁵⁵⁸ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 311· Yılmaz, “The Economic and Social Role of Janissaries”, 234-241.

⁵⁵⁹ Τ.Α.Η.3: 17, 51, 56-57, 59, 120, 206-207, 209· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 22-23, 68, 73, 75, 151, 270-271, 274· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 1, 353· Τ.Α.Η.5: 88, 404· Βαρούχα-Χαιρέτη-Σαρηγιάννης, *Πέμπτος κώδικας*, τ. 1, 205-206, 245.

ανατολική Μεσόγειο και, τέλος, τη μονιμοποίηση της παρουσίας συγκεκριμένων αυτοκρατορικών λόγων στις πόλεις της Κρήτης.

Όπως έχει προαναφερθεί, ο 18^{ος} αιώνας σηματοδότησε για την οικονομία του νησιού μια στροφή προς την παραγωγή ελαιολάδου, από την οποία εξαρτήθηκε το σύνολο σχεδόν του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1730 οι γάλλοι έμποροι απορροφούσαν ολόκληρη σχεδόν την κρητική παραγωγή, την οποία διοχέτευαν σε βιοτεχνίες υφασμάτων και σαπυνοποιίες, κυρίως στη Μασσαλία, αλλά και σε άλλες περιοχές της Γαλλίας. Εκείνη περίπου την περίοδο άρχισαν να δημιουργούνται στην Κρήτη οι πρώτες ντόπιες σαπυνοποιίες, ενώ οι Κρητικοί σταδιακά αναμειγνύονταν όλο και πιο ενεργά στο εξαγωγικό εμπόριο του νησιού. Η ανάπτυξη της ντόπιας σαπυνοποιίας και του εξαγωγικού εμπορίου έγινε πρωτίστως μέσω των κεφαλαίων που έφεραν οι γάλλοι έμποροι, οι οποίοι ίδρυσαν εμπορικές εταιρείες στο νησί, κυρίως στα Χανιά, αναλαμβάνοντας τον ρόλο πιστωτικών οργανισμών σε μια περίοδο κατά την οποία δεν υπήρχε οθωμανικό τραπεζικό σύστημα. Σταδιακά, καθώς η ντόπια επιχειρηματικότητα αυξήθηκε και παράλληλα άνοιξαν και άλλες αγορές, κυρίως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που ενδιαφέρονταν για την απορρόφηση του κρητικού ελαιολάδου, οι ντόπιοι παραγωγοί και έμποροι άρχισαν να αντιλαμβάνονται την προνομιακή θέση τους απέναντι στους γάλλους κεφαλαιούχους. Έτσι, αφενός με ενισχυμένη τη διαπραγματευτική τους δύναμη πέτυχαν κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα την εισροή περισσότερων γαλλικών κεφαλαίων στην ντόπια αγορά, αυξάνοντας σημαντικά την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, και αφετέρου δημιούργησαν μια όλο και πιο ανταγωνιστική σχέση με τους γάλλους εμπόρους και σαπυνοποιούς εκμεταλλευόμενοι τα κεφάλαια αυτά.⁵⁶⁰ Ωστόσο η μαζική εισροή γαλλικών κεφαλαίων σε μορφή δανείων για δεκαετίες και το υπερβολικό «άνοιγμα» των γάλλων πιστωτών προς τους ντόπιους παραγωγούς και εμπόρους είχαν ως αποτέλεσμα την υπερχρέωση των τελευταίων, δημιουργώντας σε πολλές περιπτώσεις αδυναμία αποπληρωμής δανείων, «ακινητοποίηση» των γαλλικών κεφαλαίων, ύφεση και πτωχεύσεις.⁵⁶¹ Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα λοιπόν, παρά τη συνεχιζόμενη ανοδική πορεία του ντόπιου εμπορίου, πρόβαλε έντονα η ανάγκη για την ανάπτυξη ενός τοπικά ελεγχόμενου πιστωτικού συστήματος προσαρμοσμένου στις ανάγκες της αναπτυσσόμενης

⁵⁶⁰ Υ. Triantafyllidou-Baladié, «Οι πιστώσεις στις εμπορικές συναλλαγές στην Κρήτη τον 18^ο αιώνα», στο *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Ηράκλειο 1985, 222-228.

⁵⁶¹ Της ίδιας, *Το εμπόριο*, 149.

κρητικής οικονομίας. Την απεξάρτηση των ντόπιων επιχειρηματιών από τους γάλλους πιστωτές φαίνεται πως επιτάχυναν τα γεγονότα της ταραγμένης δεκαετίας που ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση.

Η κοινωνική αναταραχή στο εσωτερικό της Γαλλίας και οι πόλεμοι στους οποίους ενεπλάκη η τελευταία αποτέλεσαν τεράστιο πλήγμα για το γαλλικό εμπόριο στην Κρήτη.⁵⁶² Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο το 1798, αλλά και η γαλλική κατάληψη των Επτανήσων το 1797, έφεραν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη διοίκηση της Κρήτης αντιμέτωπες με μια σημαντική εξωτερική απειλή.⁵⁶³ Η Κωνσταντινούπολη, κατά τα έτη που διαρκούν οι γαλλικές εκστρατείες στην ανατολική Μεσόγειο (1798-1801), στέλνει διαρκώς προειδοποιητικά φερμάνια στην κρητική διοίκηση κατά των γαλλικών πλοίων, ενώ προετοιμάζεται για την πιθανότητα γαλλικής επέμβασης στέλνοντας στρατιώτες στο νησί. Παράλληλα, μέλη της γαλλικής κοινότητας του νησιού φυλακίζονται στα Χανιά, ενώ σημειώνονται βίαια επεισόδια μεταξύ ντόπιων μουσουλμάνων και ξένων υπηκόων.⁵⁶⁴ Από το 1798 έως το 1817 η γαλλική ναυσιπλοΐα και τα κεφάλαια που τη συνόδευαν εγκαταλείπουν την Κρήτη και αντικαθίσταται κυρίως από ντόπιους εμπόρους.⁵⁶⁵

Είναι ακριβώς την περίοδο που οι γάλλοι πιστωτές εγκαταλείπουν την Κρήτη που γιγαντώνεται ο ρόλος των ορτάδων ως πιστωτικών οργανισμών στο νησί. Η εξέλιξη αυτή ωστόσο δεν θα μπορούσε να επέλθει εύκολα χωρίς την προηγούμενη μονιμοποίηση της παρουσίας κάποιων αυτοκρατορικών λόχων στην Κρήτη. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η μονιμοποίηση της παρουσίας συγκεκριμένων αυτοκρατορικών ορτάδων στην Κρήτη στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα είχε ως συνέπεια τη βαθύτερη ένταξή τους στα οικονομικά δίκτυα του νησιού, ενώ έκανε πιο ασφαλή την επένδυση μεγαλύτερου μέρους των χρημάτων τους στην τοπική οικονομία. Η έλλειψη κεφαλαίων που παρουσιάστηκε στην αγορά στο τέλος του 18^{ου} αιώνα φαίνεται πως βρήκε τους ορτάδες αυτούς, που ήταν οι πολυπληθέστεροι και οικονομικά ισχυρότεροι λόχοι της Κρήτης, καλά δικτυωμένους και έτοιμους για επενδύσεις.

Το μεγάλο κενό που άφησε η αποχώρηση των γαλλικών κεφαλαίων φαίνεται να καλύφθηκε τις επόμενες δεκαετίες από τα χρήματα των στρατιωτικών βακουφίων

⁵⁶² Ο.π., 260.

⁵⁶³ A. Pul, "Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 22 (2007), 167-172.

⁵⁶⁴ BOA, HAT.168/7123· T.A.H.37: 8, 14-15, 21, 22, 63-64, 67-68, 103, 104.

⁵⁶⁵ B. Κρεμμυδάς, «Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος 18^{ου} και αρχές 19^{ου} αιώνα)», *Ο Εραμιστής*, 16 (1980), 194-195· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 81.

και ιδίως των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Άτομα τα οποία παλαιότερα συμπεριλαμβάνονταν στους μεγαλοφειλέτες των γάλλων κεφαλαιούχων, κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα παρουσιάζονται στις πηγές να λαμβάνουν πια πιστώσεις από λόχους. Για παράδειγμα, ο μεγαλογαιοκτήμονας ελαιοπαραγωγός Μουσταφά Σαρίογλου, που στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα χρωστούσε πολλές χιλιάδες γρόσια στο γάλλο έμπορο Bremond, το 1826 σημειώνεται μεταξύ των οφειλετών του 37^{ου} και του 14^{ου} *τζεμαάτ* μαζί με άλλο ένα μέλος της οικογένειάς του.⁵⁶⁶

Ο τόκος από τα δάνεια που έδιναν οι γάλλοι κεφαλαιούχοι κυμαινόταν ανάλογα με την εποχή και τις συνθήκες στο 12-20%.⁵⁶⁷ Αντίστοιχα, οι οθωμανικές πηγές μαρτυρούν ότι τα χρήματα των λόχων δανείζονταν με τόκο 20%.⁵⁶⁸ Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι, όπως γινόταν και με τους γάλλους πιστωτές, δάνεια με τόσο υψηλό τόκο θα ήταν βραχυπρόθεσμα, αλλά και ότι θα ήταν δύσκολο να αποπληρωθούν.⁵⁶⁹ Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν οι στρατιώτες των λόχων μπορούσαν να δανείζονται από τα ταμεία των ορτάδων τους με προνομιακό, χαμηλό επιτόκιο, αν και η υπόθεση αυτή φαντάζει αρκετά πιθανή.

Για τη σύναψη δανείων ήταν απαραίτητη η παροχή εγγυήσεων από την πλευρά του χρεώστη, ενώ σε περίπτωση που ο τελευταίος δεν μπορούσε να αποπληρώσει το δάνειο, ο ορτάς είχε το δικαίωμα να κατάσχει την περιουσία του. Έτσι, π.χ., το 1820 πέθανε ο μανάβης Αλί γιος Χιουσεΐν, ο οποίος χρωστούσε 48.345 παράδες στο 30^ο *μπολούκ*. Προκειμένου να πάρει το δάνειο από τον ορτά, ο Αλί είχε υποθηκεύσει ένα σπίτι στη συνοικία Μπαλτά του Χάνδακα. Ύστερα από αίτημα του λόχου, ο κληρονόμος του Αλί αναγκάστηκε να υποχωρήσει από οποιαδήποτε διεκδίκηση σε σχέση με το σπίτι, το οποίο τελικά βγήκε σε πλειστηριασμό και πουλήθηκε σε κάποιον Αχμέτ μπολούκμπαση έναντι 1.825 γροσίων (73.000 παράδες).⁵⁷⁰ Από την τιμή στην οποία πουλήθηκε το σπίτι βλέπουμε ότι η συμφωνία ήταν συμφέρουσα για τον λόχο, αφού η αξία του ακινήτου ήταν αρκετά υψηλότερη από το δάνειο που είχε πάρει ο Αλί, ενώ από το γεγονός ότι αγοραστής ήταν ένας μπολούκμπασης, πιθανώς του 30^{ου} *μπολούκ*, καταλαβαίνουμε ότι οι στρατιώτες ίσως και να επωφελούνται ως ιδιώτες άμεσα από τις οικονομικές συμφωνίες των

⁵⁶⁶ T.A.H.45: 101, 105, 107· Triantafyllidou-Baladié, «Οι πιστώσεις», 227.

⁵⁶⁷ Ό.π., 225-226.

⁵⁶⁸ “*Asil malına zam olınarak on on ikiden fazla istirbahları kendüleri hizmeti mukabelesinde terk*”· T.A.H.43: 71.

⁵⁶⁹ Triantafyllidou-Baladié, «Οι πιστώσεις», 225-227.

⁵⁷⁰ T.A.H.43: 98.

βακουφιών των λόχων τους, λαμβάνοντας θέση προτεραιότητας σε τέτοιους πλειστηριασμούς.

Η προαναφερθείσα δεν είναι η μοναδική περίπτωση χρέους προς λόχο που μεταβιβάστηκε σε συγγενείς του θανόντος, υποχρεώνοντάς τους να πουλήσουν μέρος της περιουσίας που κληρονομούσαν προκειμένου να το αποπληρώσουν.⁵⁷¹ Ωστόσο τις περισσότερες φορές που κάποιος πέθαινε χρεωμένος σε κάποιον ορτά, η περιουσία του πωλούνταν αυτομάτως από υπαλλήλους του ιεροδικείου στην τοπική αγορά και ο λόχος εισέπραττε τα οφειλόμενα από το ποσό που προέκυπτε. Μέσω των καταχωρίσεων που καταγράφουν τέτοιες πράξεις παίρνουμε σημαντικές πληροφορίες για τη συχνότητα και τα μεγέθη των δανείων που συνάπτονταν, για τις οικονομικές δραστηριότητες και τις σχέσεις που είχαν οι οφειλέτες με τους λόχους.

Στο «πελατολόγιο» των λόχων περιλαμβάνονταν πολλές δεκάδες άτομα από διάφορες θρησκευτικές και επαγγελματικές ομάδες και κοινωνικές τάξεις, που δανείζονταν από μικρά έως τεράστια ποσά. Αναφέρω ενδεικτικά κάποιες από τις περιπτώσεις οφειλετών που κατά τον θάνατό τους χρωστούσαν χρήματα σε αυτοκρατορικούς και ντόπιους λόχους: ο Καραχασάνογλου Αχμέτ Ουλέτ, μεγαλέμπορος με τεράστιες επενδύσεις σε γη, ακίνητα στον Χάνδακα και στην επαρχία, ζώα, μισθώσεις δικαιωμάτων εισπραξής φόρων, δάνεια, εμπόριο λαδιού και σαπουνιού κ.ά., καθώς και οικονομικές σχέσεις με στρατιωτικούς, αξιωματούχους, μουσουλμάνους και χριστιανούς, όταν πέθανε το 1813, χρωστούσε στο 14^ο *τζεμαάτ* 62.255 παράδες.⁵⁷² Ο *σερντενγκετσντί* Λάζογλου χατζής Αχμέτ Αγάς γιος Σουλεϊμάν, ο οποίος είχε μια μεσαίου μεγέθους περιουσία στον Χάνδακα, με ένα σπίτι, ένα αμπέλι, λίγα δέντρα και λίγα ζώα, όταν πέθανε το 1779, χρωστούσε στο 37^ο *τζεμαάτ* 899 παράδες.⁵⁷³ Ο βурсοδένης Χασάν *μπεσέ* γιος Αχμέτ, ο οποίος κατείχε μια μεσαίου μεγέθους περιουσία μοιρασμένη στον Χάνδακα και στο Μαλεβίτσι, χρωστούσε όταν πέθανε το 1792 2.934 παράδες στο 3^ο *μπολούκ* των γερλήδων.⁵⁷⁴ Ο χριστιανός ράφτης Νικολής Τσούτρας, κάτοικος Χάνδακα με μια σχετικά μικρή περιουσία, όταν πέθανε δολοφονημένος το 1799, χρωστούσε 720 παράδες στο 37^ο *τζεμαάτ*.⁵⁷⁵ Ο εύπορος επικεφαλής της συντεχνίας των βурсοδεψών του Χάνδακα, ο μουλάς Μεχμέτ γιος Μουσταφά, όταν πέθανε το 1813, χρωστούσε 10.000 παράδες

⁵⁷¹ Δες, π.χ. Τ.Α.Η.41: 63-64.

⁵⁷² Τ.Α.Η.41: 137-140.

⁵⁷³ Τ.Α.Η.19: 358-359.

⁵⁷⁴ Τ.Α.Η.34: 102.

⁵⁷⁵ Τ.Α.Η.37: 40.

στο 37^ο *τζεμαάτ*.⁵⁷⁶ Ο πλούσιος γραμματέας του ιεροδικείου του Χάνδακα Νετζίμπ Αχμέντ *εφέντι* πέθανε το 1820, χρωστώντας σε κάποιο λόχο των τοπσιήδων του αριστερού τομέα 15.920 παράδες.⁵⁷⁷ Ο Ακσισεκίζ Ντερβίς Αχμέντ αγάς γιος Χασάν, ο οποίος ήταν έμπορος σιταριού και λαδιού, μίσθωνε τα φορολογικά έσοδα χωριών, είχε βακούφια και σημαντικές οικονομικές συναλλαγές με διοικητικούς αξιωματούχους και στρατιωτικούς, όταν πέθανε το 1820, χρωστούσε 471.000 παράδες στο 14^ο *τζεμαάτ* από δύο δάνεια.⁵⁷⁸

Τα δάνεια που χορηγούσαν οι λόχοι δεν συνάπτονταν ποτέ στο ιεροδικείο και, μολονότι οι αναφορές σε περιουσίες θανόντων αποτελούν ένα πλούσιο δείγμα που καταδεικνύει σαφώς τις επικρατούσες πρακτικές στο πεδίο της χορήγησης δανείων, είναι αδύνατο να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη στατιστική εικόνα για το σύνολο των δανείων που δίνονταν με βάση μόνο τα δεδομένα που αντλούμε από τις πηγές αυτές. Επίσης μέσω των διαθέσιμων πηγών είναι αδύνατο να παρακολουθήσουμε με σαφήνεια τις πηγές δανεισμού και εσόδων του κάθε επιχειρηματία ξεχωριστά και έτσι είναι αδύνατο να βγάλουμε κάποιο συμπέρασμα σχετικά με το ποσοστό επί της χρηματοδότησης κάθε επιχείρησης που κάλυπταν τα στρατιωτικά δάνεια. Πάντως, από το δείγμα που μας δίνουν τα διανεμητήρια έγγραφα περιουσιών νεκρών χρεωστών της περιόδου 1750-1826 βλέπουμε ότι ο λόχος του Χάνδακα που συνάπτει τα περισσότερα δάνεια είναι το 37^ο *τζεμαάτ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και ότι η αξία των χρεών που του οφείλονταν κυμαίνονται από 770 έως 213.800 παράδες. Δεύτερο σε συχνότητα σύναψης δανείων είναι το 14^ο *τζεμαάτ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, με τα χρέη προς αυτό να κυμαίνονται μεταξύ 4.320 και 391.000 παράδων. Τρίτο είναι το 1^ο *μπολούκ* των ντόπιων γενιτσάρων, στο οποίο οφείλονταν χρέη αξίας από 1.440 έως 260.000 παράδες. Ο ίδιος αριθμός δανείων καταγράφεται για το 3^ο *τζεμαάτ* των ντόπιων γενιτσάρων και το 18^ο *μπολούκ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων με τα προς αυτά χρέη να κυμαίνονται για το πρώτο μεταξύ 144 και 161.270 και για το δεύτερο μεταξύ 2.800 και 14.400 παράδων. Έκτο είναι το 30^ο *μπολούκ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων με τα χρέη που του οφείλονταν να κυμαίνονται μεταξύ 1.920 και 48.345 παράδων. Ακολουθούν το 21^ο *μπολούκ* των ντόπιων γενιτσάρων με τα προς αυτό χρέη να είναι αξίας από 10.400 έως 44.080 παράδες, το 42^ο *τζεμαάτ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων με τα χρέη που του

⁵⁷⁶ T.A.H.41: 37.

⁵⁷⁷ T.A.H.43: 93-94.

⁵⁷⁸ T.A.H.43: 112-113.

οφείλονταν να είναι αξίας από 11.228 έως 24.000 παράδες και το 5^ο *μπολούκ* των ντόπιων γενιτσάρων με τα χρέη που του οφείλονταν να είναι αξίας από 4.320 έως 16.000 παράδες, ενώ ένα μόνο χρέος έχει καταγραφεί προς το 2^ο, το 3^ο και το 4^ο *μπολούκ* των ντόπιων γενιτσάρων και προς ένα *μπολούκ* των τοπτσήδων του αριστερού τομέα, ο αριθμός του οποίου δεν προσδιορίζεται.⁵⁷⁹

Πολύ πιο αξιόπιστη για συγκρίσεις, αλλά δυστυχώς ελλιπής, καθώς αφορά μόνο τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους του Χάνδακα κατά το 1826, είναι η καταμέτρηση των περιουσιών των πέντε λόχων της πόλης που έγινε μετά τη διάλυσή τους. Επιβεβαιώνοντας σε μεγάλο βαθμό τα στοιχεία που μας δίνουν τα έγγραφα κληρονομιάς, το 37^ο *τζεμαάτ* σημειώνεται ως ο πιστωτής με τα περισσότερα καταγεγραμμένα δάνεια, 270 στο σύνολο με αξία 145.777 γροσίων. Δεύτερο σε δάνεια, αλλά πρώτο σε πιστωτική δύναμη ήταν το 14^ο *τζεμαάτ*, έχοντας καταγεγραμμένα τη στιγμή της δήμευσης 201 δάνεια που όμως συνολικά ξεπερνούσαν κατά πολύ την αξία των δανείων του 37^{ου} *τζεμαάτ*, φτάνοντας τα 242.081 γρόσια. Τρίτο στον αριθμό δανείων ερχόταν το 42^ο *τζεμαάτ*, που είχε 193 δάνεια αξίας 80.970 γροσίων. Τέταρτο ήταν το 30^ο *μπολούκ* με 155 δάνεια, που είχαν όμως αρκετά μεγαλύτερη αξία από αυτά του 42^{ου} *τζεμαάτ*, φτάνοντας συνολικά τα 144.156 γρόσια. Πέμπτο σε πιστωτική δύναμη και σε αριθμό δανείων ήταν το 18^ο *μπολούκ*, το οποίο είχε καταγεγραμμένα 60 δάνεια αξίας 20.717 γροσίων.⁵⁸⁰

Τα προαναφερθέντα δάνεια χορηγούνταν σε εμπόρους, μέλη συντεχνιών, γαιοκτήμονες και μισθωτές φόρων, χρηματοδοτώντας ένα μεγάλο φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων στο νησί. Τροφοδοτούσαν με χρήμα τόσο απλούς κατοίκους των πόλεων και των χωριών, χαμηλόβαθμους στρατιωτικούς, μικροεμπόρους και καταστηματάρχες όσο και ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής, διοικητικής και στρατιωτικής ελίτ του νησιού: μέλη των οικογενειών των Εφεντάκηδων, των Κεχαγιάζαντε, των Μιρασγεντί, των Τζεζαϊρλήδων, των Ακσισεκίζ, των Οκσούζηδων, των Τσαλίκηδων, των Καρακάσηδων, των Μόχογλου, των Φαφούληδων, των Βελονάκηδων, των Σαρίογλου, των Προβιάογλου, των Πεχλιβάνογλου, των Καλουπσίζ, των Γενιτσεράκηδων, των Μπεχλούληδων, των Κουρμούληδων και πολλών ακόμα γνωστών πλουσίων, και κατά κύριο λόγο

⁵⁷⁹ T.A.H.3: 269· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 359· T.A.H.19: 358-359, 381-383· T.A.H.32: 78-79· T.A.H.33: 46-47· T.A.H.34: 102, 168-170· T.A.H.37: 11, 40, 43-44, 47, 73, 94, 134-135· T.A.H.38: 27-29, 86-87· T.A.H.40: 155· T.A.H.41: 14, 17, 27, 35, 37, 59-60, 63-64, 124, 137-140· T.A.H.42: 12-19, 70-72, 165-166· T.A.H.43: 59, 67, 68, 79, 86, 93-94, 98, 112-113, 128, 180.

⁵⁸⁰ T.A.H.45: 98-117. Δυστυχώς στις πηγές δεν προσδιορίζεται αν στα ποσά αυτά συμπεριλαμβάνονται και οι τόκοι από τα δάνεια, κάτι που φαίνεται πάντως αρκετά πιθανό.

στρατιωτικών, οικογενειών της Κρήτης σημειώνονται στα ιεροδικαστικά κατάστιχα ως δανειολήπτες.

Στη λίστα με τα 879 δάνεια που καταγράφονται το 1826 συνήθως δεν αναφέρονται τα επαγγέλματα και τα αξιώματα των οφειλετών, ενώ κάποιες φορές παραλείπονται και άλλοι προσδιορισμοί που αφορούν την ταυτότητά τους, περιλαμβανομένου του τόπου καταγωγής τους. Μολονότι η συντριπτική πλειονότητα των δανειοληπτών ήταν άρρενες μουσουλμάνοι κάτοικοι Χάνδακα, τουλάχιστον 113 οφειλέτες κατοικούσαν σε κάποιο άλλο μέρος της Κρήτης, κυρίως σε χωριά: σε 67 χρεόγραφα καταγράφονται ονόματα χριστιανών, ενώ σε 16 αναφέρονται γυναίκες μεταξύ των οφειλετών. 43 από τα δάνεια είχαν συναφθεί στο όνομα περισσότερων του ενός ατόμων: τα 24 από αυτά είχαν δοθεί σε οφειλέτες που ήταν μεταξύ τους συγγενείς, τα 14 σε ομόθρησκα άτομα που δεν είχαν κάποια συγγένεια μεταξύ τους και πέντε από κοινού σε χριστιανούς και μουσουλμάνους.

Σε μερικές περιπτώσεις, στον κατάλογο προσδιορίζεται το επάγγελμα του οφειλέτη. Συγκεκριμένα, από εννιά δάνεια είχαν δοθεί σε σαμαρτζήδες και σε καφετζήδες, από επτά σε μαχαιροποιούς, εμπόρους μεταξιού, τσαγκάρηδες και πεταλωτές, από πέντε σε ράφτες και αρτοποιούς, τέσσερα σε κουρείς, από τρία σε τελάληδες, κατασκευαστές φεσιών, καπετάνιους, εμπόρους υποζυγίων, καπνοπώλες και χρυσοχόους, από δύο σε χαρτοπώλες, εμπόρους, καθαριστές μαλλιού, χαμαμιτζήδες και κλειδαράδες, ενώ δάνεια είχαν δοθεί και σε κατασκευαστή τσιμπουκιών, σε κατασκευαστή εργαλείων, σε βυρσοδέψη, σε κωπηλάτη, σε υδρονομέα, σε παραγωγό γιαουρτιού, σε κουρτινοποιό, σε ψαρά, σε κατασκευαστή χτενιών, σε μαραγκό, σε καϊκτσή, σε κονταξή, σε μάγειρα, σε μελισσοκόμο, σε ωρολογοποιό, σε παπλωματοποιό, σε καλαιτζή, σε οδηγό άμαξας, σε κατασκευαστή ζυγαριών και σε στραγαλοποιό.

Δάνεια από τους λόχους είχαν πάρει επίσης διάφοροι μη στρατιωτικοί αξιωματούχοι του Χάνδακα, όπως ο εμίνης των τσαούσηδων του συμβουλίου της Πύλης του Πασά, ο κεχαγιάς του πασά και ο ρουζναμτσετζής ή ημερολογιογράφος του ταμείου του νησιού,⁵⁸¹ καθώς και αρχηγοί διαφόρων στρατιωτικών σωμάτων, όπως ο αρχηγός των τοπτσήδων (δεν αναφέρεται τομέας) Σαλίχ αγάς, ο λαγουμιτζήμπασης Ιμπραχίμ αγάς, ο αρχηγός της Πέτρινης Τάμπιας Αχμέντ αγάς, ο αρχηγός της Κόκκινης Τάμπιας Ντερβίς αγάς, ο ντιζντάρης του Χάνδακα κ.ά., ενώ ως

⁵⁸¹ Για την υπηρεσία του «ρουζναμτσέ», δες το κεφάλαιο 1.

δανειολήπτες αναφέρονται και πολλοί τσορμπατζήδες, ονταμπασήδες, σημαιοφόροι, τσαούσηδες και *σακά*. Εκτός των παραπάνω αξιωματικών και αξιωματούχων, τα αξιώματα και επαγγέλματα των οποίων αναφέρονται, στο κατάστιχο καταγράφονται και δεκάδες άτομα τα οποία, αν και δεν συνοδεύονται από κάποιο χαρακτηρισμό, γνωρίζουμε ότι ανήκαν στη στρατιωτική και διοικητική ελίτ του νησιού, όπως ο πρόην αγάς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων Μαζλούμ Καρακάσης, ο γενίτσαρος και διοικητής της Σητείας Ιμπραχίμ Εφεντάκης κ.ά. Τέλος, 13 χρεόγραφα αφορούν μουλάδες, πέντε αναφέρονται σε ιμάμηδες και ένα σε κάποιο χότζα, ενώ έξι δάνεια είχαν συναφθεί στο όνομα χριστιανών ιερωμένων.

Ο σημαντικός ρόλος που είχαν αναλάβει οι στρατιωτικοί λόχοι ως πιστωτικοί οργανισμοί στην οικονομία της Κρήτης δημιουργεί εύλογα ερωτήματα σχετικά με τη φύση πολλών συμβολαιογραφικών πράξεων που βρίσκουμε στα ιεροδικαστικά κατάστιχα, κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα. Είναι πράγματι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι κατά την περίοδο που ανθεί ο έντοκος δανεισμός από στρατιωτικούς λόχους, οι ονταμπασήδες των ορτάδων κυρίως, αλλά και άλλοι υψηλόβαθμοι αξιωματικοί τους, παρουσιάζονται με αξιοπρόσεκτη συχνότητα στο ιεροδικείο ως μάρτυρες και αντιπρόσωποι ιδιωτών σε υποθέσεις που αφορούσαν τις περιουσίες χριστιανών και μουσουλμάνων, μολονότι δεν υπάρχει κάποια άλλη προφανής σχέση των λόχων τους με τα άτομα αυτά. Έτσι, π.χ., το 1820 κάποιος χριστιανός κατασκευαστής στιβανιών από τον Χάνδακα ονόματι Κουφούλης γιος Ζαχαρία με μάρτυρες κάποιον Μουσταφά *μπεσέ* γιο Ιμπραχίμ και κάποιον Αλί *μπεσέ* γιο Ιμπραχίμ διόρισε αντιπρόσωπό του τον οντάμπαση του 5^{ου} *μπολούκ* των ντόπιων γενιτσάρων Ιμπραχίμ γιο Αλί για να κληροδοτήσει το 1/3 της περιουσίας του στον πατριό του, τον Κωσταντή γιο Γιάννη.⁵⁸² Ο κάτοικος του χωριού Σταυράκια Μαλεβιζίου Γιάννης Παπαδομαχαλάκης και ο αδερφός του Ανεζίνης (;), με μάρτυρες τον Μανόλη γιο Βρετού και τον Μαζλούμ οντάμπαση, διόρισαν αντιπρόσωπό τους τον Παλατινό Μιχελή γιο Γιώργη και κληροδότησαν το 1/3 της περιουσίας τους σε κάποιον χατζή Δημήτρη.⁵⁸³ Η Μεριέμ κόρη Αλί από το χωριό Γαράζο και κάτοικος Φόδελε Μυλοποτάμου με τη μαρτυρία του Αλί αγά γιου Χιουσεΐν και του Σουλεϊμάν *μπεσέ* γιου Ιμπραχίμ διόρισε αντιπρόσωπό της τον Μεχμέτ οντάμπαση γιο Μουσταφά και κληροδότησε το 1/3 της περιουσίας της στον Χιουσεΐν *μπεσέ* γιο Μουσταφά.⁵⁸⁴ Ο

⁵⁸² Τ.Α.Η.43: 106.

⁵⁸³ Ο.π.

⁵⁸⁴ Τ.Α.Η.43: 107.

Μεχμέτ γιος Ομέρ από το χωριό Βαθιακό Ρεθύμνου, με μάρτυρα τον Μουσταφά γιο Ισμαΐλ, διόρισε αντιπρόσωπό του τον οντάμπαση των ντόπιων γενιτσάρων Μουσταφά γιο Νουμάν για να κληροδοτήσει την περιουσία του σε κάποιον Ισμαΐλ γιο Ιμπραχίμ, κ.ά.⁵⁸⁵ Κάποιος θα μπορούσε να αναφέρει δεκάδες αντίστοιχα παραδείγματα κληροδοτήσεων, μεταβιβάσεων και πωλήσεων περιουσιών που γίνονταν με την παρουσία ή τη συμβολή ονταμπασήδων. Αναλογιζόμενοι τη σχέση που είχαν αναπτύξει τα στρατιωτικά βακούφια ως πιστωτικοί οργανισμοί με εκατοντάδες, αν όχι χιλιάδες, κατοίκους του νησιού, δεν μπορούμε να μην αναρωτηθούμε αν η ευρεία συμμετοχή ονταμπασήδων σε περιουσιακές υποθέσεις κατοίκων της Κρήτης συνδέεται σε κάποιο βαθμό με την ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων μεταξύ διαφόρων λόχων και των τελευταίων. Ωστόσο, ακόμα και αν κάτι τέτοιο ίσχυε, είναι πολύ δύσκολο να προσδιορίσουμε ποιες ήταν οι οικονομικές συμφωνίες που κρύβονταν πίσω από κάθε υπόθεση και πώς οι λόχοι αποκτούσαν σε κάποιες περιπτώσεις δικαίωμα επέμβασης στα ζητήματα διαχείρισης περιουσιών οφειλετών.

Πάντως, σε κάποιες πηγές δηλώνεται σαφώς ότι έναντι παροχής ρευστότητας οι λόχοι αποκτούσαν το δικαίωμα διαχείρισης περιουσιών. Έτσι, π.χ., ο Αρναμπούτογλου Ρεσίντ είχε πάρει 11.119 γρόσια από το 30^ο *μπολούκ* παραχωρώντας προσωρινά προς εκμετάλλευση στον ορτά μέρος της ακίνητης περιουσίας του και τη νομή του 1/6 του μουκατά της Σητείας που είχε στην κατοχή του, συνολικής αξίας 12.500 γροσίων.⁵⁸⁶ Η ενδιαφέρουσα αυτή συμφωνία δείχνει ότι ένας λόχος μπορούσε να αναλάβει μέχρι και την ευθύνη διοίκησης και οικονομικής εκμετάλλευσης ολόκληρων περιοχών του νησιού ως ιδιώτης εκμεταλλεζόμενος τέτοιες συμβάσεις. Ωστόσο δεν μπορούμε να ξέρουμε αν τελικά ο λόχος διαχειρίστηκε για κάποιο διάστημα τον εν λόγω μουκατά ή αν τον υπεκμίσθωσε σε κάποιον άλλο ιδιώτη.

Συνοψίζοντας όσα γράφτηκαν εδώ για τις βακουφικές περιουσίες των στρατιωτικών λόχων της Κρήτης, θα σημείωνα ότι οι λόχοι του νησιού, πέραν της μισθοδοσίας των στρατιωτών που προερχόταν από κρατικούς πόρους, λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό ως επιχειρήσεις με ποικίλες πηγές εισοδήματος και βασικό επενδυτικό προσανατολισμό τις πιστωτικές συναλλαγές. Αναμφίβολα πρωταγωνιστές στον οικονομικό αυτόν ρόλο του στρατού στο νησί ήταν οι αυτοκρατορικοί

⁵⁸⁵ T.A.H.43: 115.

⁵⁸⁶ T.A.H.47: 114-115.

γενίτσαροι, οι οποίοι αναδεικνύονται στην πορεία του 18^{ου} αιώνα ως τα σώματα με τα πιο εύρωστα ταμεία και τη μεγαλύτερη πιστωτική δύναμη, και οι ονταμπασήδες τους, η δύναμη των οποίων αυξάνεται σημαντικά την περίοδο αυτή.

Ένα μεγάλο μέρος των εσόδων των ταμείων των λόχων προέρχονταν από κληρονομίες, δωρεές και εισφορές στρατιωτών και άλλων ατόμων, ενώ η αξιοποίηση των στρατιωτικών βακουφιών γινόταν μέσω επενδύσεων σε κινητή και ακίνητη περιουσία και, κυρίως, μέσω του έντοκου δανεισμού. Ο έντοκος δανεισμός από τους στρατιωτικούς λόχους ήλθε να ενισχύσει την τοπική οικονομία σε μια περίοδο σημαντικής ανάπτυξης της βιοτεχνίας και του εμπορίου της Κρήτης, χρηματοδοτώντας δεκάδες κρητικές επιχειρήσεις όλων των μεγεθών. Τα ταμεία των λόχων ανέλαβαν έτσι τον ρόλο ενός ισχυρού ντόπιου τραπεζικού συστήματος που αντικατέστησε τα γαλλικά κεφάλαια, τα οποία είχαν κατακλύσει την κρητική αγορά στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

Εικόνα 8: Οι δύο πρώτες σελίδες από την καταγραφή της διμευμένης περιουσίας των γενιτσαρικών λόχων του Χάνδακα (Τ.Α.Η.45: 98-99)

The image shows two pages of a handwritten document in Ottoman Turkish script. The text is organized into columns and rows, listing names, titles, and numerical values. The right page (numbered 98) has a header section at the top with the text: "او قدر بی حاجت بیانه سنان نقد مصوری و نکست و سیکار علیهم و اودیه تخلف و سایر اشخاصی و فزیر سنان". Below this, there are several entries with names and amounts, such as "محمد بن محمد ۱۷۷۸", "عبدالله ۱۱۲۸", and "محمد بن محمد ۵۴۴۴". The left page (numbered 99) continues the list of entries, including names like "امیر افشار حسن", "مردود مار و هو بی بی محمد", and "ابو احمد بن محمد". The handwriting is in a cursive style typical of the period. The document appears to be a register or ledger of military or administrative personnel and their associated costs or payments.

Γ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την έρευνα των μισθολογικών καταστάσεων είναι δύσκολο να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τους παράγοντες που επηρέαζαν το ύψος των μισθών των στρατιωτών της Κρήτης και των αξιωματικών τους. Καταλαβαίνουμε ωστόσο ότι η λογική πίσω από το σύστημα μισθοδοσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και των ντόπιων σωμάτων του νησιού ακολουθούσε την αντίστοιχη της διοικητικής τους οργάνωσης. Οι πρώτοι, προκειμένου να παραμένουν ανεξάρτητοι από την τοπική διοίκηση, αμείβονταν από τα έσοδα του κεντρικού αυτοκρατορικού ταμείου, ενώ η αμοιβή των δευτέρων προερχόταν αποκλειστικά από τα έσοδα του ταμείου του νησιού. Στην πράξη ωστόσο, το διεπαρχιακό σύστημα πληρωμών των αυτοκρατορικών γενιτσάρων παρουσίαζε αρκετά προβλήματα που καθιστούσαν την έγκαιρη πληρωμή τους αδύνατη. Αποτέλεσμα ήταν, ύστερα από σειρά εντάσεων, η κεντρική διοίκηση να υποχωρήσει στο αίτημα των αυτοκρατορικών στρατιωτών της Κρήτης και να επιτρέψει τη μόνιμη σύνδεση ενός μέρους της πληρωμής τους με τους πόρους του νησιού, διευρύνοντας με αυτόν τον τρόπο την ήδη εκτεταμένη οικονομική αποκέντρωση του συστήματος μισθοδοσίας της κρατικής υπαλληλίας της επαρχίας. Εκτός τούτου, τα αυτοκρατορικά σώματα συνδέονταν ήδη με την τοπική οικονομία μέσω των απολαβών που εξασφάλιζαν από διαφόρων ειδών υπηρεσίες που προσέφεραν σε ιδιώτες, τάση η οποία δεν ήταν εξίσου έντονη στην περίπτωση των ντόπιων σωμάτων και πιθανώς ενισχυόταν από τα μεγαλύτερα προβλήματα κρατικής χρηματοδότησης που αντιμετώπιζαν οι πρώτοι.

Η αποκέντρωση αυτή ωστόσο είχε και άλλες πτυχές που εκτεινόταν πέρα από το δυσλειτουργικό σύστημα εύρεσης κρατικών πόρων για τη χρηματοδότηση του στρατού της Κρήτης. Συνδυάζοντας τα στοιχεία που παρατίθενται στις δύο ενότητες αυτού του κεφαλαίου, γίνονται φανερές δύο κυρίαρχες οικονομικές τάσεις. Η πρώτη σχετίζεται με τις απολαβές των στρατιωτών και τα κρατικά κεφάλαια που δίνονταν για τη μισθοδοσία τους: οι μισθοί των στρατιωτών ήταν στην πλειονότητά τους πολύ χαμηλοί, ενώ παρατηρείται πάγωμα των αμοιβών τους καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, παρά την όλο και μειούμενη κατά την εποχή αυτή περιεκτικότητα σε ασήμι του άσπρου.⁵⁸⁷ Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει τη δυσκολία του οθωμανικού κράτους να χρηματοδοτήσει την κρατικά μισθοδοτούμενη υπαλληλία του, η οποία

⁵⁸⁷ Pamuk, *A Monetary History*, 162-164, 188-195.

στην περίπτωση της Κρήτης μάλιστα απορροφούσε το σύνολο σχεδόν των εσόδων του νησιού. Από την άλλη, όσο τα έσοδα των στρατιωτικών σωμάτων από κρατικούς πόρους μειώνονταν με αυτόν τον έμμεσο τρόπο τόσο παρατηρούνταν η ανάπτυξη μιας παράλληλης τάσης για αυτοχρηματοδότηση και οικονομική ανάπτυξη των βακουφικών ταμείων τους, σε τέτοιο βαθμό ώστε η λειτουργία των τελευταίων να μπορεί κάλλιστα να παραλληλιστεί με τη λειτουργία επενδυτικών επιχειρήσεων και πιστωτικών οργανισμών. Και πάλι βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι η ανάπτυξη των μη στρατιωτικών αυτών δραστηριοτήτων ήταν πολύ εντονότερη στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν μεγαλύτερα προβλήματα χρηματοδότησης σε σχέση με τα ντόπια σώματα.

Αυτές οι δύο τάσεις δεν πρέπει να αντιμετωπιστούν ως δύο άσχετα μεταξύ τους φαινόμενα. Ο συνδυασμός της φανεράς αδυναμίας του κράτους να παρέχει επαρκείς πόρους για την κάλυψη των αναγκών των στρατιωτικών σωμάτων με τις ευκαιρίες που παρουσίαζε την περίοδο εκείνη η αναπτυσσόμενη και ταχέως εκχρηματιζόμενη κρητική οικονομία ωθούσε αφενός τους απλούς στρατιώτες στην ενασχόληση με μη στρατιωτικά επαγγέλματα και αφετέρου τους λόχους του νησιού στη μεγιστοποίηση της εκμετάλλευσης της περιουσίας που συγκέντρωναν στα κοινά ταμεία τους. Η παράλληλη αύξηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στρατιωτών και λόχων βρίσκει έκφραση στη σύναψη δανείων των δεύτερων προς τους πρώτους και συνδέεται άμεσα με τη μονιμοποίηση της παρουσίας συγκεκριμένων αυτοκρατορικών γενιτσαρικών λόχων στην Κρήτη, που έδωσε στους στρατιώτες αυτούς την απαραίτητη αίσθηση σταθερότητας για να δραστηριοποιηθούν έντονα στην τοπική οικονομία.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις φανερόνουν τη σημασία που έχει η κατανόηση της λειτουργίας του στρατού ως μικροοικονομίας και της ευελιξίας που του προσέφερε η πολυλειτουργική του φύση. Τα βακούφια, π.χ., ήταν ένα χαρακτηριστικό του στρατού το οποίο προϋπήρχε της υπό εξέταση περιόδου, αλλά, από όσα τουλάχιστον μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι διαθέσιμες πηγές, η λειτουργία τους δεν έλαβε τις διαστάσεις που είδαμε σε αυτό το κεφάλαιο παρά μόνο όταν οι ιστορικές συνθήκες το επέτρεψαν ή το επέβαλαν. Αντίστοιχα, πρέπει να επισημανθεί ότι χωρίς την εξέταση των δραστηριοτήτων αυτών ως προϊόντων της θεσμικής λειτουργίας του οθωμανικού στρατού συνολικά είναι δύσκολο να κατανοήσουμε την οικονομική θέση των στρατιωτών ως ιδιωτών στην οικονομία του νησιού. Κάποια από τα φαινόμενα αυτά θα αναλυθούν περαιτέρω στα επόμενα

κεφάλαια, όπου, μεταξύ άλλων, θα γίνει λόγος για τις τάσεις πολιτικής και διοικητικής αποκέντρωσης που αναπτύσσονταν στο νησί με πρωταγωνιστή τον στρατό της Κρήτης. Η οικονομική πολιτική των στρατιωτικών σωμάτων που περιγράφηκε εδώ πρέπει λοιπόν να ενταχθεί σε αυτό το πλαίσιο ως μια ακόμα έκφραση της ανάπτυξης της δύναμης της οθωμανικής περιφέρειας, μιας τάσης που, όπως θα δούμε, επρόκειτο να οδηγήσει στη σύγκρουση της τελευταίας με το κέντρο κατά τη συγκεντρωτική διακυβέρνηση του σουλτάνου Μαχμούντ Β΄ και στην τελική κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος. Πέρα όμως από την αυξανόμενη οικονομική αποκέντρωση, στο νησί εξελισσόταν και ένα ακόμα σημαντικό φαινόμενο: από την οικονομική σκοπιά οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι ως σώμα και στρατιώτες γίνονταν όλο και πιο ντόπιοι, όλο και πιο Κρητικοί. Με άλλα λόγια, στο νησί διαμορφωνόταν ένα κλίμα σταδιακής ταύτισης μιας δύναμης-εκπροσώπου της κεντρικής κυβέρνησης με τον τόπο στον οποίο ήταν διορισμένη. Κάποιες από τις συνέπειες αυτού του φαινομένου θα εξεταστούν στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙ ΝΤΟΠΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ: ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Α'. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ

Διορισμοί, ψευδογενίτσαροι και η μουσουλμανική κοινότητα της Κρήτης

«Φαίνεται ότι δεν θα ήταν υπερβολή να πει κανείς ότι οι πρόσφατα εξισλαμισμένοι Κρητικοί κατέκλυσαν τις στρατιωτικές γραμμές σε τέτοια έκταση που οι όροι “μουσουλμάνος” και “στρατιώτης” έγιναν κατ’ ουσίαν συνώνυμοι».⁵⁸⁸ Με τα παραπάνω λόγια η Molly Greene προσπάθησε να ερμηνεύσει την εικόνα που μας δίνουν οι διάφορες πηγές που αφορούν το νησί κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την κατάκτησή του όταν αναφέρονται στην ευρεία ταύτιση του στρατού της Κρήτης με τον μουσουλμανικό πληθυσμό της. Η σχέση αυτή συνεχίζεται και επεκτείνεται στην περίοδο υπό εξέταση. Σύμφωνα με τον Pococke, τα στρατιωτικά σώματα του Χάνδακα «συμπεριλαμβάνουν όλους τους Τούρκους που μπορούν να φέρουν όπλα, καθώς όλοι τους ανήκουν σε κάποιο στρατιωτικό σώμα».⁵⁸⁹ Αντίστοιχα, οι De Bonneval και Dumas σημειώνουν ότι «η δεσποτική και στρατιωτική διοίκηση δεν έχει καμία σχεδόν επίπτωση στους Τούρκους κατοίκους της νήσου Κρήτης, που σχεδόν όλοι τους προσφέρουν υπηρεσία ή είναι γραμμένοι στα στρατιωτικά σώματα».⁵⁹⁰ Ο Savary σημειώνει ότι «όλα τα αρσενικά παιδιά των Τούρκων γίνονται μέλη του σώματος των γενιτσάρων από τη γέννησή τους».⁵⁹¹ Ο Olivier, από την πλευρά του, αναφέρει ότι οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του νησιού είναι «σχεδόν όλοι εγγεγραμμένοι στους γενιτσάρους»,⁵⁹² ο Tancoigne ότι «όλοι σχεδόν οι Τούρκοι της

⁵⁸⁸ Greene, *Ένας κοινός κόσμος*, 98.

⁵⁸⁹ Pococke, “A Description of the East”, 611-612.

⁵⁹⁰ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 213.

⁵⁹¹ Savary, *Letters on Greece*, 374.

⁵⁹² Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 243-244.

Κρήτης είναι γενίτσαροι»,⁵⁹³ ενώ ο Sieber ότι «έκαστος νέος Τούρκος, ως ούτος γεννηθή ή μετά την περιτομήν, την οποία κατά το δέκατον ή δωδέκατον έτος πανηγυρικός υφίσταται, εγγράφεται εις εν των [γενιτσαρικών] συνταγμάτων».⁵⁹⁴ Η άρρηκτη σχέση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης με τον στρατό και κυρίως με το γενιτσαρικό σώμα στο νησί τονίζεται και από τις οθωμανικές πηγές. Όταν, π.χ., το 1826 διατάχθηκε από το κέντρο η κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος, ο Μεχμέτ Αλί της Αιγύπτου, αφού συμβουλευτήκε τους διοικητές των τριών πόλεων της Κρήτης, εξέφρασε τους ενδιασμούς του στην Κωνσταντινούπολη γράφοντας ότι «οι [μουσουλμάνοι] κάτοικοί τους [των τριών πόλεων του νησιού] αποτελούν τη δύναμη των γενιτσάρων και, σύμφωνα με αυτούς [τους διοικητές], ο ζήλος των γενιτσάρων [της Κρήτης] είναι ζήλος του ισλάμ, αποδεκτός και σύμφωνος με όσα απαιτούν οι παρούσες συνθήκες».⁵⁹⁵

Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται παράλληλα και σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας και αποτελεί έκφραση ενός γενικότερου ανοίγματος του στρατού προς τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του οθωμανικού κράτους.⁵⁹⁶ Κατά συνέπεια η διαμόρφωση της στενής σχέσης του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης με τον στρατό και ιδιαίτερα τα γενιτσαρικά σώματα δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις που λάμβαναν χώρα σε όλη την Αυτοκρατορία από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και εξής. Μέχρι την περίοδο εκείνη η πρόσληψη ατόμων στις τάξεις των αυτοκρατορικών σωμάτων, όπως οι γενίτσαροι, ακολουθούσε γενικά αυστηρές διαδικασίες επιλογής που ελέγχονταν σε μεγάλο βαθμό από το παλάτι. Οι ραγιάδες, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειονότητα των μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων κατοίκων του κράτους, δύσκολα μπορούσαν να ενταχθούν με δική τους βούληση στα αυτοκρατορικά στρατιωτικά σώματα, καθώς η πλήρωση των διαθέσιμων θέσεων γινόταν κυρίως μέσω του κεντρικά ελεγχόμενου παιδομαζώματος και σε μικρότερο βαθμό μέσα από δίκτυα πατρωνίας υψηλά ιστάμενων διοικητικών φορέων.⁵⁹⁷

⁵⁹³ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 33.

⁵⁹⁴ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 83-84.

⁵⁹⁵ “*bunların ahalisi kavi-yi yeniçeri olub indlerinde yeniçerilik gayreti gayret-i islamiyet müreccah ve hasbelmevaki*”· BOA, HAT.290/17385.

⁵⁹⁶ Yayıoğlu, “The Provincial Challenge”, 52-53.

⁵⁹⁷ Εδώ δεν επιθυμώ να ενισχύσω την εικόνα ενός απόλυτα διαχωρισμένου διόλου «ασκερί-ραγιάδων», τοποθετημένου σε μια «κλασική» εποχή. Οι στρατιώτες, αν και δεν φορολογούνταν, συμμετείχαν πάντα ενεργά στην οικονομία του κράτους, ενώ πολλοί ραγιάδες απασχολούνταν εποχιακά ως στρατιώτες σε πολεμικά μέτωπα, αν και όχι ως μέλη των αυτοκρατορικών στρατιωτικών

Ωστόσο οι νέες στρατιωτικές και οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα λόγω της ανάπτυξης της πολεμικής τεχνολογίας στη Δύση, εξαιτίας της παύσης της εδαφικής επέκτασης της Αυτοκρατορίας με τον συνακόλουθο περιορισμό της δυνατότητας απόδοσης νέων τιμαριωτικών γαιών στον στρατό και λόγω του διαρκώς αυξανόμενου εκχρηματισμού της οθωμανικής οικονομίας, έκαναν δυνατή και απαραίτητη την πρόσληψη στα αυτοκρατορικά στρατιωτικά σώματα δεκάδων χιλιάδων μόνιμα μισθοδοτούμενων στρατιωτών μέσα σε λίγες δεκαετίες.⁵⁹⁸ Οι παραπάνω εξελίξεις σε συνδυασμό με την ανάπτυξη νέων πολιτικών ισορροπιών στην Κωνσταντινούπολη έδωσαν τη δυνατότητα αφενός σε υψηλά ιστάμενους διοικητικούς αξιωματούχους να χρησιμοποιήσουν τη διόγκωση του οθωμανικού στρατού ως ευκαιρία για τη δημιουργία ευρέων πελατειακών δικτύων και αφετέρου σε αρκετούς ραγιάδες να διεκδικήσουν μια θέση στον αυτοκρατορικό στρατό. Ακολούθησε μια περίοδος έντονων πολιτικών ζυμώσεων που διήρκεσε καθ' όλο σχεδόν τον 17^ο αιώνα και είχε, μεταξύ άλλων, ως αποτέλεσμα το παιδομάζωμα να σταματήσει τελείως και να αντικατασταθεί από ένα πολύ πιο ανοικτό σύστημα διορισμών, που επέτρεπε σε οποιονδήποτε μουσουλμάνο διέθετε τα οικονομικά (ή πολιτικά) μέσα να διεισδύει στις τάξεις του στρατού.⁵⁹⁹

Όπως συνέβη γενικά στην Αυτοκρατορία, έτσι και στην Κρήτη, που κατακτήθηκε ενώ οι παραπάνω διαδικασίες ήταν σε πλήρη εξέλιξη, το άνοιγμα των στρατιωτικών θεσμών στη μουσουλμανική κοινότητα του νησιού δεν ήταν ανεξάρτητο από πελατειακά δίκτυα και πολιτικά συμφέροντα. Σύμφωνα με την Greene, στην πρώιμη οθωμανική Κρήτη «υπήρχε μια αδιάλειπτη ροή αξιωματούχων και διοικητών από την Κωνσταντινούπολη, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, όταν ακόμα η βενετική απειλή ήταν πολύ σοβαρή. Τούτοι αναμφίβολα αδημονούσαν να αποκτήσουν πελάτες στο νησί, τόσο για στρατιωτικούς όσο και για οικονομικούς λόγους, και από ποια καλύτερη δεξαμενή θα μπορούσαν να τους αντλήσουν παρά από τους πρόσφατα εξισλαμισμένους στρατιώτες;»⁶⁰⁰ Οι

σωμάτων. Για μια συζήτηση σχετικά με το πόσο αυστηρά εφαρμοζόταν ο διαχωρισμός *ασκερί-ραγιάδων*, δες Kafadar, “On the Purity and the Corruption of the Janissaries”, 273-280.

⁵⁹⁸ Ο αριθμός των καταγεγραμμένων αυτοκρατορικών γενιτσάρων αυξήθηκε στο διάστημα 1583-1609 από 16.905 σε 37.627 άτομα, ο αριθμός των αυτοκρατορικών ιππέων από 8.346 σε 20.869 και των αυτοκρατορικών τζεμπετζήδων από 1.382 σε 5.730· Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 177.

⁵⁹⁹ Murphey, “Yeñiçeri”, 328· Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 205, 209, 225· Aksan, “Whatever Happened to the Janissaries?”, 26-27.

⁶⁰⁰ Greene, *Ένας κοινός κόσμος*, 100.

πελατειακές σχέσεις μέσω στρατιωτικών δικτύων συνέχισαν να υπάρχουν και έλαβαν νέα διάσταση μετά τη λήξη του πολέμου.

Η υφιστάμενη μέχρι το 1715 βενετική απειλή για το νησί και η εκτεθειμένη θέση της Κρήτης στη Μεσόγειο την ενέταξαν στις επαρχίες που η οθωμανική διοίκηση χαρακτήριζε «σερχάντ» (*serhad*), τις επίσημα, δηλαδή, αναγνωρισμένες παραμεθορίου της Αυτοκρατορίας, οι οποίες είχαν για την οθωμανική διοίκηση πρωτεύουσα στρατηγική σημασία και έπρεπε να επανδρώνονται με σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις.⁶⁰¹ Λόγω αυτού, ο στρατός της Κρήτης κατάφερε να διατηρήσει ένα αξιόλογο μέγεθος ακόμα και μετά την αποχώρηση των Βενετών, γεγονός που του επέτρεψε να συνεχίσει να αποτελεί το κύριο μέσο εισόδου των εκ γενετής και εξισλαμισμένων μουσουλμάνων στον κρατικό μηχανισμό του νησιού.⁶⁰² Πάντως, όσο και αν χιλιάδες ντόπιοι μουσουλμάνοι κατάφεραν να εισχωρήσουν στις τάξεις του στρατού, οι διορισμοί αυτοί δεν στέκονται ικανοί από μόνοι τους να εξηγήσουν τη σχεδόν απόλυτη ταύτιση του στρατού με τον μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού που παρουσιάζεται από τις πηγές της περιόδου. Με βάση τις πληροφορίες που μας δίνουν τα απογραφικά κατάστιχα, τα οποία ανεβάζουν τον συνολικό αριθμό των στρατιωτών στο νησί σε λίγο πάνω από τα 10.000 άτομα, είναι δύσκολο να πιστέψουμε τις μαρτυρίες των περιηγητικών πηγών που παρατέθηκαν στην αρχή αυτής της ενότητας και ισχυρίζονται ότι σχεδόν όλοι οι άρρενες μουσουλμάνοι της Κρήτης ανήκαν σε κάποιο στρατιωτικό σώμα, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι σχεδόν όλες οι περιηγητικές πηγές της περιόδου υπολογίζουν τον αριθμό του μουσουλμανικού πληθυσμού συνολικά σε περισσότερα από 100.000 άτομα.⁶⁰³

Όταν εξετάζουμε τις αναφορές συγγραφέων που δεν περιορίζονται σε γενικές και αόριστες παρατηρήσεις για το μέγεθος του στρατού της Κρήτης, αλλά προσπαθούν να παραθέσουν συγκεκριμένους αριθμούς, βλέπουμε ότι η αντιπαραβολή των στοιχείων που δίνουν με αυτά των οθωμανικών καταστίχων είναι πάλι προβληματική και ότι τείνουν και αυτοί να διογκώνουν τον αριθμό των

⁶⁰¹ Για ένα κατάστιχο των αρχών τις δεκαετίας του 1810 που καταγράφει τις αυτοκρατορικές στρατιωτικές δυνάμεις σε διάφορες περιοχές *σερχάντ*, μεταξύ των οποίων και η Κρήτη, δες BOA, MAD.d.17575.

⁶⁰² Για μια αντιπαραβολή των στρατιωτικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Κρήτη με αυτές στην Κύπρο, η οποία δεν ήταν *σερχάντ*, δες A. Hadjikyriacou, "Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century", αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, School of Oriental and African Studies, Λονδίνο 2011, 87-95.

⁶⁰³ Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 90-108.

ανθρώπων που σχετίζονταν με τον στρατό και, για την ακρίβεια, με το γενιτσαρικό σώμα. Έτσι, ο Ζαχαρίας Πρακτικίδης αναφέρει το 1818 για τον Χάνδακα ότι «εισί δε τάγματα, ή ορτάδες Γενιτζάρων πέντε, ο 14, 18, 30, 37 και 42 αριθμός· ο εις μετά του άλλου λογαριάζονται ανά 5.000 λαός»,⁶⁰⁴ παρά το ότι, σύμφωνα με τα απογραφικά κατάστιχα του 1814, ο συνολικός αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της πόλης ήταν μόλις 1.692 άτομα και στις πηγές δεν υπάρχει καμία ένδειξη για αύξηση του αριθμού τους κατά τα τέσσερα χρόνια που μεσολαμβάνουν, πόσο μάλλον για αύξηση κατά 23.308 άτομα.⁶⁰⁵ Η τεράστια αυτή απόκλιση φαίνεται περίεργη αν αναλογιστούμε ότι ο Πρακτικίδης, ο οποίος δίνει γενικά αρκετά αξιόπιστες πληροφορίες στη *Χωρογραφία* του, αναφέρει ως προς τα ντόπια σώματα στοιχεία που είναι πολύ κοντά στους αριθμούς των οθωμανικών απογραφικών καταστάσεων.⁶⁰⁶ Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και με την *Αναγνώριση* των De Bonneval και Dumas, οι οποίοι μάλιστα ως πράκτορες της Γαλλίας που μελετούσαν τις πιθανότητες γαλλικής απόβασης στο νησί, είχαν κάθε συμφέρον να είναι ακριβείς όταν αναφέρονται σε αριθμούς στρατιωτών. Έτσι, οι προαναφερθέντες σημειώνουν το 1783 για τον Χάνδακα ότι «η τωρινή φρουρά της πόλης συγκροτείται από πέντε ορτάδες γενιτσάρων, που μπορούν να αποτελέσουν συνολικά ένα σώμα 12.000 ανδρών, αλλά ο αριθμός τους δεν είναι ποτέ σταθερός»,⁶⁰⁷ όταν σύμφωνα με τα επίσημα απογραφικά κατάστιχα της ίδιας χρονιάς ο αριθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων ανερχόταν σε 1.758 άτομα.⁶⁰⁸ Παρά την επίσης τεράστια απόκλιση στον υπολογισμό των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, οι αριθμοί που δίνουν οι δύο πράκτορες για τα ντόπια σώματα είναι, όπως και στην περίπτωση του Πρακτικίδη, πολύ πιο κοντά στους αριθμούς των οθωμανικών καταστάσεων.⁶⁰⁹ Το ίδιο φαινόμενο παρουσιάζεται και ως προς τους αριθμούς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων που οι προαναφερθέντες Γάλλοι δίνουν για τα Χανιά: αναφέρουν ότι το «31^ο Σύνταγμα» έχει 1.200, το «4^ο Σύνταγμα» 1.800, το «22^ο Σύνταγμα» 300, το «29^ο Σύνταγμα» 200 και το «4^ο Σύνταγμα των Boullone⁶¹⁰» 100 άτομα, δηλαδή συνολικά 3.600 άτομα,⁶¹¹ όταν,

⁶⁰⁴ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 43.

⁶⁰⁵ BOA, MAD.d.17575: 71.

⁶⁰⁶ Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 43-44.

⁶⁰⁷ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 190.

⁶⁰⁸ BOA, MAD.d.17505: 49-74.

⁶⁰⁹ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 190.

⁶¹⁰ Δηλαδή το 4^ο *μπολούκ*.

⁶¹¹ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 150-151.

σύμφωνα με τα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα, το αυτοκρατορικό σώμα των Χανίων είχε το 1782 και το 1784 μόλις 1.107 και 1.100 στρατιώτες αντίστοιχα.⁶¹²

Η υπερδιόγκωση του αριθμού των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, αλλά όχι και των ντόπιων σωμάτων, από τις πηγές αυτές δεν είναι τυχαία ούτε άσχετη με τον ισχυρισμό των παρατηρητών της εποχής πως σχεδόν όλοι οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ήταν αυτοκρατορικοί γενίτσαροι. Όλες οι υπερβολικές αυτές εκτιμήσεις αποτελούν έκφραση των συνεπειών ενός είδους πελατειακών σχέσεων που είχαν αναπτύξει εντός της μουσουλμανικής κοινότητας τα γενιτσαρικά σώματα και βασιζόταν στην αποδοχή στις τάξεις τους τασλακτσήδων ή ψευδογενιτσάρων (*taslakçi*), δηλαδή μουσουλμάνων που, χωρίς να είναι εγγεγραμμένοι στα επίσημα κατάστιχα των λόχων, θεωρούνταν στην πράξη γενίτσαροι, απολαμβάνοντας πολλά από τα προνόμια και την προστασία που παρείχαν οι ορτάδες στα μέλη τους.

Η ύπαρξη τασλακτσήδων στις τάξεις των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, η οποία ήταν διαδεδομένο φαινόμενο στην Αυτοκρατορία γενικότερα,⁶¹³ στην περίπτωση της Κρήτης αρχίζει να αναφέρεται στις πηγές μόλις στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ενώ δεν φαίνεται να ήταν εκτεταμένη μερικές δεκαετίες νωρίτερα. Προς αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί όχι μόνο το γεγονός ότι οι παλαιότερες επίσημες οθωμανικές πηγές δεν αναφέρονται καθόλου στο σημαντικό αυτό φαινόμενο,⁶¹⁴ αλλά και οι πιο ρεαλιστικοί υπολογισμοί του αριθμού των γενιτσάρων από μη οθωμανικές πηγές. Ο Tournefort, π.χ., ο οποίος βρισκόταν στην Κρήτη περίπου το 1700 δίνει μια αρκετά πιο ρεαλιστική μαρτυρία για τον αριθμό των ανδρών των ορτάδων σε σχέση με τους περιηγητές της υπό εξέταση περιόδου, αναφέροντας ότι η μονάδα του

⁶¹² BOA, MAD.d.6351: 603-620· BOA, MAD.d.17550: 56-78.

⁶¹³ Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff”, 118.

⁶¹⁴ Ωστόσο ο Adiyeké αναφέρεται στην ύπαρξη τασλακτσήδων ντόπιων γενιτσάρων το 1715 στο Ρέθυμνο. Συγκεκριμένα σημειώνει: «Το έτος 1715 ανατέθηκε στον *κεσιντέ* τσαούση του Ρεθύμνου Μεχμέντ τσαούση η συγκέντρωση ντόπιων γενιτσάρων στο φρούριο του Ρεθύμνου. Ο Μεχμέντ τσαούσης ξεγέλασε τους “γενιτσαρούς τασλακτσήδες” της υπαίθρου, υποστηρίζοντας ότι αυτοί ήταν υπό επιστράτευση, αποσπώντας από τον καθένα τους 3-5 γρόσια, χωρίς να φέρει μαζί του κανένα από τα άτομα αυτά στο φρούριο». Adiyeké, “Girit’te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum”, 1617. Η αναφορά αυτή ωστόσο παρουσιάζει προβλήματα. Συγκεκριμένα κάνει λόγο για ντόπιους γενιτσαρούς στο Ρέθυμνο, ενώ μέχρι σήμερα στις πηγές που αφορούν την πρώιμη και ύστερη φάση του οθωμανικού Ρεθύμνου δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε σώμα ντόπιων γενιτσάρων (για τον στρατό της Κρήτης κατά την περίοδο του Κρητικού Πολέμου και κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την κατάκτηση του νησιού, δες Gülsoy, *Girit’in Fethi*, 186-222, 235), ενώ ούτε στις μεταφράσεις του Σταυρινίδη που αφορούν το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα αναφέρεται η ύπαρξη τέτοιου σώματος. Η υπόθεσή μου ότι η αναφορά σε ντόπιους γενιτσαρούς του Ρεθύμνου οφείλεται σε κάποιο λάθος του συγγραφέα ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Adiyeké γενικά ταυτίζει λανθασμένα τα διάφορα ντόπια σώματα της Κρήτης με το σώμα των γερλήδων. Δυστυχώς, καθώς δεν έχω πρόσβαση στην πηγή που χρησιμοποίησε ο Adiyeké, είναι αδύνατο να βγάλω κάποιο περαιτέρω συμπέρασμα σχετικά με το περιεχόμενό της.

Χάνδακα περιείχε «10 λόχους των 100 ανδρών ο καθένας». ⁶¹⁵ Η πρώτη επίσημη αναφορά στην ύπαρξη ψευδογενιτισάρων έγινε το 1762 όταν, με αφορμή μια γενιτσαρική εξέγερση στον Χάνδακα, η Κωνσταντινούπολη έστειλε ένα φερμάνι στο οποίο, μεταξύ άλλων μέτρων για την αποφυγή εξεγέρσεων, απαγόρευε την «αποδοχή τασλακτσήδων στους διάφορους ορτάδες, ανδρών που δεν είναι εγγεγραμμένοι και δεν μισθοδοτούνται από αυτούς». ⁶¹⁶ Από τότε, αντίστοιχες αναφορές εντοπίζονται μέχρι και το τέλος της περιόδου που εξετάζεται εδώ. ⁶¹⁷

Η ανάπτυξη του φαινομένου των ψευδογενιτισάρων κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα σε βαθμό που να θεωρείται πρόβλημα από την κεντρική διοίκηση φαίνεται ότι δεν είναι άσχετη με τη μείωση των διορισμών στο γενιτσαρικό σώμα της Κρήτης που ακολούθησε την ουσιαστική απόσυρση των Βενετών από τη διεκδίκηση του νησιού την ίδια περίοδο. Η σταδιακή αλλά έντονη μείωση του αριθμού των γενιτισάρων του νησιού μάλλον έπαιξε κάποιο ρόλο στην ανεπίσημη ένταξη εκ γενετής και προσήλυτων μουσουλμάνων που ήθελαν να εγγραφούν σε αυτούς, αλλά δεν είχαν πια τη δυνατότητα διορισμού που είχαν άλλοτε. Εκτός τούτου, η αποχώρηση πολλών αυτοκρατορικών λόχων την ίδια περίοδο φαίνεται πως είχε ως αποτέλεσμα όσοι γενίτσαροι δεν ήθελαν να φύγουν από το νησί, αλλά παράλληλα δεν είχαν τρόπο να παραμείνουν ως γιαμάκηδες, να επιδιώξουν να βρουν άλλο τρόπο προσκόλλησης στους λόχους του νησιού για να διατηρήσουν τα προνόμια που απολάμβαναν ως τότε. Ο προσεταιρισμός των παραπάνω ατόμων με την ανάπτυξη τέτοιων ανεπίσημων σχέσεων φαίνεται πως άνοιξε τον δρόμο στις γενιτσαρικές μονάδες της Κρήτης ώστε να επεκτείνουν την επιρροή τους σε ένα μεγάλο μέρος των μουσουλμάνων του νησιού χωρίς να χρειάζεται να περιορίσουν τα πελατειακά τους δίκτυα στον αριθμό των ατόμων που διόριζε επισήμως η κεντρική οργάνωση της Κωνσταντινούπολης.

Είναι σημαντικό ωστόσο, προκειμένου να καταλάβουμε τους λόγους για τους οποίους οι γενίτσαροι κατάφεραν τελικά να ταυτιστούν σε τέτοιο βαθμό με τον μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού, να εξετάσουμε γιατί οι τασλακτσήδες παρουσιάζονται από τις πηγές ως φαινόμενο αποκλειστικά συνδεδεμένο με το γενιτσαρικό και όχι με τα ντόπια σώματα. Η απάντηση συνδέεται κυρίως με τη διαφορετική φύση των προνομίων που προσέφερε το αυτοκρατορικό σε σχέση με τα

⁶¹⁵ Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη*, 52.

⁶¹⁶ “*bilâ esami olan taslakçi makulesini gayrî ortalara bir vechle kabul etmemek*”. T.A.H.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209.

⁶¹⁷ T.A.H.33: 58-59· BOA, HAT.720/34322.

ντόπια σώματα, αλλά σχετίζεται άμεσα και με τη διαφορετική οργανωτική δομή και διοίκησή τους.

Γιατί οι μουσουλμάνοι γίνονταν αυτοκρατορικοί γενίτσαροι;

Ο Tancoigne, αντιπαραβάλλοντας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα τους ντόπιους στρατιώτες με τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους των Χανίων, σημείωνε ότι «οι Γερλήδες δεν έχουν... τα άλλα προνόμια που έχουν οι γενίτσαροι. Οι τελευταίοι νομίζουν, έτσι, πως έχουν το δικαίωμα να αντιμετωπίζουν τους γερλήδες με περιφρόνηση».⁶¹⁸ Ένα από τα βασικότερα προνόμια των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, σύμφωνα με τον ίδιο περιηγητή, ήταν η ειδική δωσιδικία, η οποία κάλυπτε από τα μικρότερα παραπτώματα έως εγκλήματα που κανονικά τιμωρούνταν με θανάτωση και γι' αυτό προστατευόταν από τους στρατιώτες ως κόρη οφθαλμού. Έτσι, ο συγγραφέας γράφει χαρακτηριστικά ότι «Οι “Κισλάδες” των γενιτσάρων αποτελούν και άσυλα. Αν ένας κλέφτης ή δολοφόνος – καταδικασμένος ακόμα και σε θάνατο – καταφέρει να τρυπώσει σ' ένα τέτοιο μέρος, δεν μπορεί κανείς να τον πάρει από κει, παρά με τη συγκατάθεση των αρχηγών του στρατώνα. Για να μην υπάρξει κίνδυνος να χαθεί το σκανδαλώδες αυτό προνόμιο, φροντίζουν οι ίδιοι οι αρχηγοί των γενιτσάρων για τη δραπετεύση των εγκληματιών που είναι έτοιμοι να προσφύγουν σ' αυτούς».⁶¹⁹ Πράγματι, υπάρχουν πολλές αναφορές στις πηγές της εποχής σε περιπτώσεις γενιτσαρικών μονάδων που κινητοποιούσαν τα δίκτυά τους προκειμένου να φυγαδεύσουν εγκληματίες, ή εξεγείρονταν προκειμένου να μην καταπατηθεί το καθεστώς ειδικής δωσιδικίας που απολάμβαναν και να προστατεύσουν κάποιον γενίτσαρο (ή ψευδογενίτσαρο) από την τοπική διοίκηση.⁶²⁰

Το καθεστώς ειδικής δωσιδικίας επηρέαζε καίρια τη θέση των στρατιωτών και στην οικονομία και τη διοίκηση του νησιού, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα αστικά κέντρα. Όπως προαναφέρθηκε, την υπό εξέταση περίοδο το μεγαλύτερο μέρος της

⁶¹⁸ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 39.

⁶¹⁹ Ο.π., 35.

⁶²⁰ BOA, HAT.650/31789 L· BOA, HAT.340/19444 C· BOA, HAT.339/19401· BOA, HAT.720/34322· BOA, HAT.500/24476· BOA, KK.d.827: 2· T.A.H.33: 57· T.A.H.34: 163· T.A.H.37: 42, 49-50. Για μια εξέγερση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα εναντίον πασά ο οποίος προσπάθησε να αγνοήσει το καθεστώς ειδικής δωσιδικίας τους στην περίπτωση φόνου, δες BOA, HAT.511/25076· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 270 και Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 136-137. Επίσης, δες Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 85.

διοίκησης και της οικονομίας της υπαίθρου χώρας της Κρήτης ελεγχόταν από ιδιώτες μισθωτές εφ' όρου ζωής του δικαιώματος εισπραξης των φόρων, τους *μαλικιανέ* αγάδες και τους τοποτηρητές που διορίζαν, τους σουμπασήδες. Από τις πηγές του δευτέρου μισού του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα γίνεται σαφές ότι η πλειονότητα των *μαλικιανέ* αγάδων του νησιού ήταν εγγεγραμμένοι σε αυτοκρατορικούς γενιτσαρικούς λόχους,⁶²¹ ενώ το ίδιο ίσχυε και για τους σουμπασήδες τους για τους οποίους γνωρίζουμε ότι, σε όλες τις περιπτώσεις όπου υπάρχουν σχετικές πληροφορίες, ανήκαν επίσης σε λόχους αυτοκρατορικών γενιτσάρων.⁶²²

Η ένταξη των ατόμων αυτών στα γενιτσαρικά σώματα δεν ήταν τυχαία. Έχω ήδη αναφέρει ότι οι γενίτσαροι που ζούσαν εκτός πόλεων υπάγονταν, και σε καιρό ειρήνης και σε καιρό πολέμου, στις διαταγές του σερντάρη που έδρευε στον ναχιγέ τους. Ένα άμεσο αποτέλεσμα της ένταξης στους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους αυτών που διορίζονταν σουμπασήδες ήταν η ντε φάκτο κάλυψή τους από το καθεστώς ειδικής δωσιδικίας των γενιτσάρων και η υπαγωγή τους στη δικαιοδοσία των σερντάρηδων.⁶²³ Αυτό σημειώνεται γιατί κανονικά, σύμφωνα με ένα διάταγμα του 1719 που καθόριζε τους όρους εφαρμογής του συστήματος *μαλικιανέ* στην Κρήτη, «οι κάτοχοι *μαλικιανέ* που δεν εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους ή που καταπιέζουν χωρίς λόγο τους ραγιάδες θα ελέγχονται από τον καδή και τα *μαλικιανέ* αυτών που θα κριθούν ένοχοι από το νόμο θα τους αφαιρούνται».⁶²⁴ Καθώς, όπως είδαμε, οι γενίτσαροι λογοδοτούσαν για τις παράνομες πράξεις τους μόνο στους αξιωματικούς τους, μέσω αυτής της ντε φάκτο επέκτασης του καθεστώτος ειδικής δωσιδικίας σε ένα μεγάλο μέρος των φορέων της διοίκησης της υπαίθρου, οι τοπικοί

⁶²¹ Αρκετές από τις περιπτώσεις τέτοιων *μαλικιανέ* αγάδων θα αναλυθούν παρακάτω στο ίδιο κεφάλαιο. Ένα ελλιπές φορολογικό κατάστιχο του 1742, το οποίο αφορά εισφορές που επιβάλλονταν στους *μαλικιανέ* αγάδες του νησιού ως αντίτιμο της μη αποστολής στρατιωτών σε εκστρατείες (*bedel-i cebelü*), αποδεικνύει ότι ένα μεγάλο μέρος των κατ' αποκοπή φόρων της Κρήτης βρίσκονταν στα χέρια στρατιωτικών ήδη πριν από την περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ, αν και το ποσοστό των αυτοκρατορικών γενιτσάρων δεν μπορεί να καθοριστεί σαφώς. Αγάδες και κεχαγιάδες στρατιωτικών σωμάτων, τσορμπατζήδες, μπολουκμπασήδες, τσαούσηδες, σημαιοφόροι και απλοί *μπεσέ*, άλλοτε ως μοναδικοί νομείς και άλλοτε σε συνεργασία με άλλους ιδιώτες, καρπώνονταν τους φόρους δεκάδων χωριών που αναφέρονται στις σχισμένες σελίδες του κατάστιχου: BOA, C.BH.213/9933. Αντίστοιχη άρση μίσθωσης *μαλικιανέ* από στρατιωτικούς φαίνεται πως είχε αρχίσει να προκύπτει ήδη από τις αρχές της επιβολής του συστήματος του *μαλικιανέ* δύο δεκαετίες νωρίτερα: Adiyeke, "Farming out of *Mukataas*", 236-237.

⁶²² T.A.H.9: 283-285· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 173-176· T.A.H.37: 139· T.A.H.40: 18, 53, 57, 111· T.A.H.41: 6-7, 12-13, 25, 43-44, 44-45· T.A.H.42: 51, 56, 63, 175-188· T.A.H.43: 14, 76, 107, 112-113, 123, 124.

⁶²³ T.A.H.37: 42, 49-50· Pococke, "A Description of the East", 620.

⁶²⁴ Adiyeke, "Farming out of *Mukataas*", 235.

διοικητές και οι καδήδες εξαρτώνταν πια αποκλειστικά από τους αξιωματικούς του εκάστοτε γενίτσαρου *μαλικιανέ αγά* ή σούμπαση για τη σύλληψη, την προσαγωγή και την τιμωρία του σε περίπτωση διάπραξης αδικήματος.

Με άλλα λόγια, αυτή η εξέλιξη δημιουργούσε για τους αγάδες και τους σουμπασήδες τους τις προϋποθέσεις για μεγαλύτερη ελευθερία στη διοίκηση των περιοχών τους και μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους, επιτρέποντας τη δημιουργία ενός καθεστώτος ατιμωρησίας για τους ίδιους, αρκεί φυσικά να εξασφαλιζόταν η συναίνεση των αξιωματικών των γενιτσάρων. Η συναίνεση αυτή εξασφαλιζόταν χάρη στο γεγονός ότι, όπως θα δούμε παρακάτω, πολλοί *μαλικιανέ αγάδες* έπαιζαν κομβικό ρόλο στα στρατιωτικά δίκτυα του νησιού και τη διοίκηση των γενιτσαρικών μονάδων.

Εκτός από τα παραπάνω, η σχέση των *μαλικιανέ αγάδων* της Κρήτης με τα γενιτσαρικά σώματα έδινε τη δυνατότητα στους πρώτους να χρησιμοποιούν τις στρατιωτικές δομές για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους στην επαρχία. Η μετάλλαξη των *σερντενγκετσντί* από ομάδες που είχαν τον ρόλο εμπροσθοφυλακής σε καιρό πολέμου σε ομάδες στρατιωτών εγκατεστημένων εκτός πόλεων διοικούμενες από γενίτσαρους *μαλικιανέ αγάδες* αποτελεί έκφραση αυτής της προσπάθειας. Η εξέλιξη αυτή, που είχε εξοργίσει την κεντρική οθωμανική διοίκηση το 1762, έδινε τη δυνατότητα σε μεγαλογενίτσαρους γαιοκτήμονες και νομείς φόρων, όπως ο Εφεντάκης, ο Καρακάσης, ο Μεμέτακας και ο Τσαλίκης, να επεκτείνουν τα πελατειακά τους δίκτυα στην ύπαιθρο χώρα του νησιού και να προστατεύουν τις ιδιωτικές επενδύσεις τους με στρατούς μισθοδοτούμενους από το οθωμανικό κράτος.⁶²⁵

Ωστόσο το καθεστώς της ειδικής δωσιδικίας προσέφερε πολλαπλά οφέλη και σε άτομα που είχαν μικρές ή μεσαίες περιουσίες και ανήκαν στις συντεχνίες ως τεχνίτες και έμποροι. Σύμφωνα με τον Tezcan, «η ασυλία των γενιτσάρων έναντι των συνήθων διαδικασιών δίωξης που ίσχυαν για όλους τους άλλους, εκείνη που τους εξασφάλιζε το δικαίωμα να δικάζονται από τους πρεσβύτερους και τους συντρόφους τους και όχι από το δικαστήριο, είχε αποδειχθεί πολύτιμο επαγγελματικό πλεονέκτημα. Αν κάποιος προστατευόταν από την ασυλία που προσέφερε η συμμετοχή στο σώμα, τότε οι δικαστικές αρχές και οι αγορανόμοι δεν μπορούσαν να

⁶²⁵ T.A.H.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209· Sariyannis, “Rebellious Janissaries”, 261· T.A.H.32: 81-82· T.A.H.33: 27-28· T.A.H.34: 111· T.A.H.37: 109· T.A.H.42: 51.

επέμβουν στην επιχείρησή του. Οπότε, ένας έμπορος που γινόταν γενίτσαρος μπορούσε να δραστηριοποιείται σε μεγαλύτερο εύρος επιχειρηματικών πρακτικών σε σχέση με έναν απλό έμπορο και να παραβιάζει, για παράδειγμα, τα πλαφόν των τιμών κατά τις διαπραγματεύσεις του με άλλους». ⁶²⁶ Πράγματι, στις οθωμανικές πηγές που αφορούν την Κρήτη δεν λείπουν οι διαμαρτυρίες ότι οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι προστάτευαν παράνομες επιχειρηματικές δραστηριότητες στο πλαίσιο των δικτύων τους, παραβιάζοντας απαγορεύσεις της τοπικής και κεντρικής διοίκησης χωρίς να τιμωρούνται. ⁶²⁷ Ο Sieber μάλιστα αναφέρει σαφώς τη σχέση προστασίας που είχαν αναπτύξει οι γενιτσαρικοί ορτάδες με τους επαγγελματίες της Κρήτης, σημειώνοντας ότι «έκαστος των γιαννιτσάρων οίου δήποτε πάντοτε επαγγέλματος και επιτηδεύματος και αν ήνε, πρέπει να εγγραφή εις ένα των ορτάδων ίνα γνωρίζη προς τίνα μερίδα ούτος εν επιχειρήσει τινί ή ακοσμία του κλίνη». ⁶²⁸

Τα ντόπια σώματα δεν μπορούσαν να παρέχουν την ίδια προστασία στα μέλη τους και, παρά το γεγονός ότι, σε γενικές γραμμές, προσέφεραν καλύτερους και σταθερότερους μισθούς, δεν είχαν τη δυνατότητα να υπερασπιστούν δυναμικά τα συμφέροντά τους χωρίς να φοβούνται ότι θα υποστούν διώξεις από τους καδήδες και τους πασάδες του νησιού. Ο διορισμός στα ντόπια σώματα ενδείκνυτο για όποιον αναζητούσε ένα σταθερό, αν και χαμηλό, χρηματικό μισθό και μια διόλου ευκαταφρόνητη πληρωμή σε είδος, όμως δεν αποτελούσε την πρώτη επιλογή για όποιον ήθελε να εξασφαλίσει προστασία για τις μη στρατιωτικές επαγγελματικές του ασχολίες.

Για να γίνει κατανοητή η διαφορά στο μέγεθος της προστασίας που μπορούσαν να παρέχουν τα ντόπια και το αυτοκρατορικό σώμα παραθέτω ένα περιστατικό που διασώζουν οι οθωμανικές πηγές: στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, κάποιος πλοίαρχος (*reis*) ονόματι Καρακάσογλου Χασάν, ο οποίος ανήκε παλαιότερα στους γενιτσαρούς των Χανίων, είχε αποχωρήσει από τον ορτά του προκειμένου να ενταχθεί στο σώμα των τζεμπετζήδων της Σούδας και να παίρνει ένα σταθερό ημερομίσθιο 18 άσπρων. Όταν το 1819 κατηγορήθηκε για κάποιο αδιευκρίνιστο αδίκημα, συνειδητοποιώντας ότι είχε χάσει την προστασία που του παρείχε το παλιό του καθεστώς, κατέφυγε στον παλιό του ορτά με την ελπίδα ότι οι πρώην σύντροφοί του θα τον προστάτευαν και τελικά θα λογοδοτούσε σε αυτούς. Όταν όμως έγινε

⁶²⁶ Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 207.

⁶²⁷ T.A.H.20: 135· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 247· T.A.H.33: 57.

⁶²⁸ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 84. Για μια αντιπαραβολή με αντίστοιχα φαινόμενα στο Χαλέπι, δες Bodman, *Political Factions in Aleppo*, 59 κ.εξ.

γνωστό στη διοίκηση του σαντζακιού ότι ο εν λόγω στρατιώτης ανήκε σε ντόπιο σώμα και όχι στους γενιτσάρους, συνελήφθη αμέσως, δικάστηκε στο δικαστήριο και εκδιώχθηκε από τον στρατό.⁶²⁹ Αν ο καπετάνιος είχε παραμείνει υπό την προστασία των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και δεν είχε ενταχθεί στο σώμα των τζεμπετζήδων, η τοπική διοίκηση δεν θα μπορούσε να τον τιμωρήσει.

Η οργάνωση των ντόπιων σωμάτων, η οποία υπαγόταν διοικητικά στους πασάδες και μισθοδοτούνταν από το ταμείο της Κρήτης, ήταν ελεγχόμενη από την τοπική διοίκηση, η οποία τηρούσε κατάστιχα με τα ονόματα και τους μισθούς όλων των ντόπιων στρατιωτών και μπορούσε ανά πάσα στιγμή να ελέγξει τους αριθμούς και τις υπηρεσίες τους, να καθαιρέσει και να τιμωρήσει όποιον από αυτούς ήθελε.⁶³⁰ Αντίθετα, στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, η τοπική διοίκηση, ο μόνος διοικητικός φορέας που θα μπορούσε έμπρακτα ανά τακτά χρονικά διαστήματα να ελέγχει τους αριθμούς των στρατιωτών των πόλεων, δεν είχε απολύτως καμία πρόσβαση στα απογραφικά κατάστιχα των σωμάτων. Όχι μόνο αυτό, αλλά η κεντρική γενιτσαρική διοίκηση είχε εκχωρήσει το δικαίωμα απογραφής των στρατιωτών στους αξιωματικούς που έδρευαν στην Κρήτη, ενώ οι σαλγιανετζήδες που αποστέλλονταν από το κέντρο κατά τη μισθοδοσία, η οποία κάποιες φορές καθυστερούσε για χρόνια, δεν ήταν εύκολο να ελέγξουν ενδελεχώς τις απογραφές και να ανακαλύψουν τους ψευδογενίτσαρους. Ουσιαστικά λοιπόν, μόνο οι ντόπιοι αξιωματικοί που είχαν πρόσβαση στα κατάστιχα μπορούσαν να γνωρίζουν ποιος ήταν πραγματικός γενίτσαρος και ποιος όχι, γεγονός που τους έδινε τη δυνατότητα να δέχονται την άτυπη εγγραφή χιλιάδων ατόμων και να εγγυώνται ότι άξιζε όσο και η επίσημη, δένοντας έτσι τους τασλακτσήδες στο άρμα των πελατειακών σχέσεών τους.

Εκτός όμως από την ευκολότερη είσοδο στο σώμα τους και το προνόμιο της ειδικής δωσιδικίας που σίγουρα έλκυαν πολλούς μουσουλμάνους στις τάξεις τους, οι γενίτσαροι προσέφεραν στους κατοίκους του νησιού και άλλα κίνητρα για ένταξη. Για παράδειγμα, η χορήγηση πίστωσης φαίνεται να αποτελούσε σημαντικό πόλο έλξης για πολλούς μικρούς και μεγάλους επιχειρηματίες. Μολονότι πίστωση χορηγούσαν και αρκετοί ντόπιοι ορτάδες, η πιστωτική δύναμη των γενιτσαρικών

⁶²⁹ BOA, KK.d.827: 52.

⁶³⁰ T.A.H.37: 59-60· BOA, C.AS.524/21879· BOA, C.AS.759/32007· BOA, C.AS.837/35694· BOA, C.AS.444/18512· BOA, C.AS.33/1490· BOA, C.AS.1008/44147· BOA, C.AS.540/22602· BOA, C.AS.363/15035· BOA, C.AS.147/6511· BOA, C.AS.142/6308· BOA, KK.d.827: 14, 15, 18, 34, 45· BOA, MAD.d.4449· BOA, MAD.d.3732· BOA, MAD.d.7740· BOA, MAD.d.4645· BOA, MAD.d.6461· BOA, MAD.d.4624· BOA, D.BŞM.d.4755· T.A.H.9: 352, 356· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 188-189.

λόχων ήταν, όπως δείχνουν οι πηγές από τον Χάνδακα και αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αρκετά μεγαλύτερη, κάτι το οποίο πιθανώς οφειλόταν και στην εισροή πολλών ψευδογενιτσάρων στις τάξεις τους. Παράλληλα, ο σημαντικός ρόλος που είχαν οι γενίτσαροι στη διοίκηση και την αστυνόμευση των αστικών κέντρων, στα οποία λειτουργούσαν οι συντεχνίες, τους επέτρεπε να ελέγχουν καλύτερα την αγορά και να δικτυώνονται σε αυτή, ενώ και οι διασυνδέσεις που είχαν τα γενιτσαρικά σώματα με άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας όπου έδρευαν αυτοκρατορικοί γενίτσαροι προσέφεραν περισσότερες ευκαιρίες για ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας των μελών τους. Για παράδειγμα, από μια οθωμανική πηγή του 1784 γνωρίζουμε ότι στην Κρήτη είχε αποσταλεί αντιπρόσωπος των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Τύνιδας προκειμένου να διαχειρίζεται τα διάφορα ζητήματα των «γενιτσάρων και εμπόρων που πηγαينوέρχονται εκεί».⁶³¹ Η επιστροφή αυτοκρατορικών λόχων της Κρήτης από τα μέρη των δυσμενών μεταθέσεων τους με νέα άτομα στις τάξεις τους, η «φιλοξενία» πολλών στρατιωτών λόχων εκτός Κρήτης στα μητρώα των ορτάδων του νησιού και η ύπαρξη χιλιάδων γιαμάκηδων στις τρεις του πόλεις, εγγεγραμμένων σε λόχους που υπηρετούσαν σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας, αποτελούν πιθανώς έκφραση μιας τέτοιας πραγματικότητας.⁶³² Ο Poccocke τονίζει τον κυρίως εμπορικό ρόλο των γιαμάκηδων της Κρήτης λέγοντας ότι «υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός γενιτσάρων που ονομάζονται *jāmalukes*, οι οποίοι ανήκουν σε λόχους που βρίσκονται σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, αλλά είναι εγκατεστημένοι εδώ ως έμποροι και τεχνίτες, λαμβάνοντας τον μισθό τους ως γενίτσαροι».⁶³³

Εκτός από τη φιλοξενία γενιτσάρων-εμπόρων / τεχνιτών από άλλες περιοχές και τη δραστηριοποίησή τους εντός της αγοράς του νησιού, οι γενίτσαροι της Κρήτης χρησιμοποιούσαν τα γενιτσαρικά δίκτυα και για να μεταφέρουν τις εμπορικές δραστηριότητές τους και σε απομακρυσμένες περιοχές της Αυτοκρατορίας, δημιουργώντας σε κάποιες από αυτές μέχρι και ολόκληρες κοινότητες. Όπως έχει

⁶³¹ “*Tunus ocağı vekâleti ol tarafda tevcih ve hassiyet ocağımıza vekil-i mutlak nasb ve ta'yin olunmak inayet ve ihsanım olmuştur... tarafımızdan me'zunen ol canibe amed ve şüid eden ocak yoldaşlarının ve tacirânın dahi düşen umur ve musalih lâzımelerin rüyet ve bu babda vükelâ-yı sabik ne minval üzere idare-i umur ve hareket-i temşiyet eylediler ise mumaileyh vekilim sen dahi ber minval-ı sabik ocak ahalisinin hıfz ve siyaneti sadr olan ferman-ı âlişan mucibince gerek ocak yoldaşlarının ve gerek iyab ve zehab vukuyıla ol canibde vaki tüccarının düşen umur ve hususların âdet-i kadim üzere rüyet-i de'b-i dirin üzere hareket ve temşiyet eyleyüb*”. T.A.H.33: 44.

⁶³² Για όλα αυτά τα φαινόμενα, δες το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Για τους γιαμάκηδες ως εμπόρους και τεχνίτες συνδεόμενους με τους γενιτσαρικούς λόχους, δες Wilkins, *Forging Urban Solidarities*, 271.

⁶³³ Poccocke, “A Description of the East”, 619.

σημειωθεί στην εισαγωγή, λόγω της ελλιπούς εξέτασης των στρατιωτικών θεσμών στις οθωμανικές επαρχίες το ζήτημα της διεπαρχιακής επικοινωνίας και διασύνδεσης των γενιτσαρικών δικτύων της Αυτοκρατορίας παραμένει παντελώς ανεξερεύνητο. Ωστόσο οθωμανικές και άλλες πηγές διασώζουν αρκετά παραδείγματα κρητικών γενιτσάρων που ζούσαν και εργάζονταν σε μέρη εκτός της Κρήτης, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Σμύρνη.⁶³⁴ Τα άτομα αυτά αναφέρεται ότι εργάζονταν κυρίως ως «κρεοπώλες, μεταφορείς κ.ά.», ενώ περιγράφονται συχνά ως ταραχοποιά στοιχεία.⁶³⁵ Οι πηγές μάλιστα μαρτυρούν τη σχέση των Κρητικών αυτών με τους εγκατεστημένους στη Σμύρνη γενιτσαρικούς λόχους και την προστασία που απολάμβαναν από τους τελευταίους. Έτσι, στα τέλη του 1796 η δολοφονία ενός Κρητικού και ο τραυματισμός ενός ακόμα συμπατριώτη του από κάποιους μη οθωμανούς υπηκόους στη Σμύρνη αποτέλεσαν το προοίμιο του καταστροφικού και αιματοβαμμένου γενιτσαρικού ξεσηκωμού που θα ξεσπούσε έξι μήνες αργότερα και θα έμενε γνωστό στην ιστορία ως το «Ρεμπελιό της Σμύρνης». Σύμφωνα με τον Necmi Ülker που εξέτασε τις σχετικές με το περιστατικό οθωμανικές πηγές, «οι φίλοι και οι συστρατιώτες (*yakinlari ve yoldaşlari*) αυτών που δέχτηκαν την επίθεση ξεσηκώθηκαν για να πάρουν εκδίκηση προβαίνοντας σε αντίποινα και οι υπεύθυνοι αξιωματικοί των γενιτσάρων που βρίσκονταν στη Σμύρνη μόλις και μετά βίας κατάφεραν να εμποδίσουν την επερχόμενη σύρραξη».⁶³⁶ Το περιστατικό αυτό δεν είναι μοναδική περίπτωση. Η καταδίκη σε θάνατο από τον πασά της Σμύρνης ενός κρητικού μουσουλμάνου το 1821 στάθηκε ικανή να προκαλέσει την εξέγερση δύο γενιτσαρικών ορτάδων της πόλης, οι οποίοι επιτέθηκαν στην οικία του εν λόγω διοικητή. Αποτέλεσμα της εξέγερσης ήταν ο πασάς να βάλει σε ένα καράβι 150 «εγκληματίες Κρητικούς» που ζούσαν εκεί με την κατηγορία ότι «καταπίεζαν τους ραγιάδες της Σμύρνης» και να τους στείλει πίσω στον Χάνδακα για να πολεμήσουν κατά των επαναστατημένων χριστιανών. Εκείνοι, από την πλευρά τους «επέρριψαν

⁶³⁴ Σ. Λαΐου, «Το ρεμπελιό της Σμύρνης (1797)», στο *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οθωμανική κυριαρχία*, τ. 4, Αθήνα 2011, 111-112· Ilıcak, “A Radical Rethinking of Empire”, 139-141· Y. Özkaya, “Anadolu’daki Yeniçerilerin Düzensizliği ile İlgili Belgeler ve İzmir’de Yeniçeriliğin Kaldırılması Hakkında Bir Belge”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/1-2 (1965), 87-90· N. Ülker, “1797 Olayı ve İzmir’in Yakılması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (1984), 119-120· Ch. MacFarlane, *Constantinople in 1828. A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, τ. 1, Λονδίνο 1829, 17· Th. C. Prousis, “Smyrna in 1821: A Russian View”, *History Faculty Publications*. Paper 16. http://digitalcommons.unf.edu/ahis_facpub/16, 154-155, 157, 158, 163. Για ένα κρητικό γενίτσαρο που ενοκίαζε σπίτι και εργαζόταν στην Καλλιόπολη, δες την πηγή BOA, C.AS.407/16807.

⁶³⁵ MacFarlane, *Constantinople in 1828*, 17· Ilıcak, “A Radical Rethinking of Empire”, 139.

⁶³⁶ Ülker, “1797 Olayı”, 119-120.

την ευθύνη για την επιστροφή τους στην Κρήτη στους ραγιάδες και τόλμησαν να προκαλέσουν εξεγέρσεις». ⁶³⁷

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι, ανεξαρτήτως των λόγων που ωθούσαν τους μουσουλμάνους της Κρήτης να εισέλθουν στο γενιτσαρικό σώμα, το τελευταίο όχι μόνο είχε τη δυνατότητα να δέχεται στους ορτάδες του όλους όσους ήταν πρόθυμοι να εισέλθουν στις τάξεις του, αλλά προσέφερε και ένα άκρως ελκυστικό εύρος προνομίων και διασυνδέσεων σε όσους επέλεγαν να ενταχθούν στα πελατειακά δίκτυά του. Ως εκ τούτου, κατά την υπό εξέταση περίοδο, το γενιτσαρικό σώμα είχε ενσωματώσει επίσημα και ανεπίσημα στη δομή του ένα μεγάλο μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού και είχε κυριαρχήσει στην οικονομική ζωή του τόπου. Οι συντεχνίες αποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της κυριαρχίας τους.

Συντεχνίες και γενίτσαροι

Μια επίπτωση που είχε η Επανάσταση του 1821 στην οργάνωση της αγοράς της Κρήτης έφερε σε εξαιρετικά δύσκολη θέση τον διοικητή του Χάνδακα Οσμάν Χασίμ πασά το 1824. Σε μια αναφορά του προς τον σουλτάνο Μαχμούντ Β΄ γράφει: «παλαιότερα τα καταστήματα της ευρύτερης περιοχής του Χάνδακα, των Χανίων, του Ρεθύμνου και των υπολοίπων φρουριών ανήκαν από κοινού σε απίστους και μουσουλμάνους, οι οποίοι μοιράζονταν τα περιουσιακά στοιχεία και το κεφάλαιό τους και προέβαιναν σε αγοραπωλησίες μαζί». ⁶³⁸ Ωστόσο, σύμφωνα με τον διοικητή, εξαιτίας των εχθροπραξιών οι χριστιανοί καταστηματάρχες εγκατέλειψαν τις περιουσίες τους, οι οποίες λεηλατήθηκαν, και τα καταστήματα που ανήκαν από κοινού σε χριστιανούς και μουσουλμάνους πέρασαν στα χέρια των τελευταίων χωρίς να δοθούν αποζημιώσεις. Ο διοικητής εξηγεί στην αναφορά του ότι δεν υπήρχε διάθεση από την πλευρά των μουσουλμάνων να επιστραφούν τα μερίδια των

⁶³⁷ Ο.π., 141· BOA, HAT.754/35583 A. “*bundan akdem İzmir’de reayaya taslit eden yüz elli nefer Girid eşkiyalarını İzmir muhafızı devletlü Hasan paşa bendeleri bir sefine tahminen Girid’e tersil (sic) etmekle merkumunun vurudları hasebiyle eşkiya-yı Girid reayaya tedibleri mezrat olmakda oldığı ve eşkiya-yı Girid mütecasir oldukları fitne ve fesadlarını...*”· BOA, HAT.904/39704· Ευχαριστώ θερμά τον Şükrü Ilıcak που μου υπέδειξε τις οθωμανικές πηγές που αφορούν το παραπάνω περιστατικό.

⁶³⁸ “*Kandıye ve Hanıya ve Resmo muzafat ve kılâ-ı sairede her ne kadar ehl-i dükkân var ise bundan akdem mezbur dükkânlarda bir kefere ve bir dahi İslâm olub ikisinin de mal ve sermayesi birlikte olub alışveriş ediyor iken...*”· BOA, HAT.843/37888 G.

χριστιανών, οι οποίοι ωστόσο ήθελαν να γυρίσουν στον Χάνδακα και να τα διεκδικήσουν, και προσθέτει ότι «καθώς οι αξιωματικοί των πέντε γενιτσαρικών λόχων του Χάνδακα και όλοι οι [μουσουλμάνοι] καταστηματάρχες είναι γενίτσαροι των πέντε αυτών ορτάδων, όλοι οι αξιωματικοί έχουν συμμετάσχει στην αρπαγή της περιουσίας και αρνούνται πεισματικά την είσοδο των προαναφερθέντων απίστων [στην πόλη]. Γίνεται αντιληπτό ότι, αν χρειαστεί να εισέλθουν, θα τους εκτελέσουν στους δρόμους και στα καταστήματα και θα εξαφανίσουν πλήρως τα επαγγέλματα [με τα οποία ασχολούνται οι χριστιανοί]». ⁶³⁹

Σωζόμενοι κατάλογοι με τα ονόματα των αρτοποιιών, σαπωνοποιών, παντοπωλών, αγωγιατών και κρεοπωλών του Χάνδακα στηρίζουν τον ισχυρισμό του πασά της πόλης περί στρατοκρατούμενης σύνθεσης πολλών συντεχνιών της πρωτεύουσας του νησιού. ⁶⁴⁰ Εξάλλου, η παρατήρηση του διοικητή περί κοινής ιδιοκτησίας των καταστημάτων στην Κρήτη από χριστιανούς και μουσουλμάνους μέχρι και λίγο πριν από την Επανάσταση του 1821 ενισχύεται από τη μαρτυρία του Tancoigne, ο οποίος μας δίνει και περαιτέρω λεπτομέρειες για τη φύση κάποιων από αυτές τις εμπορικές συνεργασίες. Σύμφωνα με τον γάλλο περιηγητή, ο οποίος βρέθηκε στην Κρήτη μία δεκαετία πριν από την αναφορά του πασά, «οι Έλληνες παραείναι εχθρικοί μεταξύ τους για να εκμεταλλευθούν με ενότητα και εντιμότητα τη λίγη ελευθερία που τους μένει. Και είναι πολύ ανίσχυροι για να προχωρήσουν μόνοι στις συνωμοσίες τους. Είναι, έτσι, υποχρεωμένοι να προστρέχουν στον Τούρκο δυνάστη, του οποίου η προστασία στοιχίζει πανάκριβα και εξαργυρώνεται με χρυσάφι. Η απώλεια [ελληνικών] περιουσιών είναι συχνά αποτέλεσμα αυτού του επονεϊδιστού μέσου. Και συχνά οι εξαγορασμένοι προστάτες τούς εγκαταλείπουν στο μένος και στην εκδικητικότητα των αντιπάλων τους. Τέλος, αυτό που δύσκολα γίνεται πιστευτό είναι τούτο: Δεν υπάρχει στην Κρήτη ούτε ένας ραγιάς που θα τολμήσει να επιδοθεί μόνος του στο εμπόριο. Και ο πιο μικρός έμπορος ή δανειστής έχει πάντα ένα συνέταιρο μουσουλμάνο. Ο μέτοχος αυτός της επιχείρησης μπορεί, χωρίς να τοποθετεί δικά του χρήματα, να απολαμβάνει τα μισά από τα κέρδη.

⁶³⁹ “Kandiye’de olan beş orta-ı yeniçeri zâbitânları ve ehl-i sukkin cümlesi bu beş ortanın yoldaşları oldığına binaen cümle-i zâbitânlar mala yed katmış ve gasb etmiş olduğundan kefare-i mesfûrin birisinin içerü girmesine kalblerinden rızaları olmayub girmek iktiza ise sokak ve dükkânlarda katl ve i’dam olub maslahat yekden taaffi edecek gibi anlaşılır”· ό.π.

⁶⁴⁰ T.A.H.18: 1· T.A.H.23: 40· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 217, 316· T.A.H.3: 387· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 442· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 216-217· T.A.H.42: 27.

Παρέχει την προστασία του και δεν έχει να χάσει τίποτα όταν προκύψει οποιαδήποτε απώλεια».⁶⁴¹

Σύμφωνα με τις οθωμανικές πηγές λοιπόν, οι μουσουλμάνοι που ήταν μέλη των συντεχνιών, τουλάχιστον στον Χάνδακα, ανήκαν, αν όχι εξ ολοκλήρου, τουλάχιστον στην πλειονότητά τους στους γενιτσαρικούς λόχους, ενώ, σύμφωνα με τον Tancoigne κάποιοι από αυτούς, είχαν καταφέρει να ελέγχουν τις χριστιανικές επιχειρήσεις μέσω της υποχρεωτικής παροχής προστασίας, η οποία μάλιστα τους επέτρεπε, ανάλογα με τις συνθήκες, να διεκδικούν με βίαια μέσα μέχρι και την πλήρη κυριότητα αυτών των επιχειρήσεων.⁶⁴² Δεν είμαστε σε θέση να κρίνουμε με ασφάλεια σε τι βαθμό και υπό ποιες συνθήκες συνέβαιναν όλα τα παραπάνω, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι η προστασία καταστημάτων ίσως συνδεόταν με το γεγονός ότι, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, ο αγάς των γενιτσάρων διορίζει στρατιώτες που φρόντιζαν για την υποχρεωτική φρούρηση καταστημάτων, ιδιωτών, κοινωνικών-θρησκευτικών εκδηλώσεων κ.ά., κάτι που πιθανώς άφηνε περιθώρια για την ανάπτυξη παράνομων δραστηριοτήτων στους κόλπους της ομάδας των φρουρών αυτών. Πάντως τέτοιου είδους παράνομες δραστηριότητες γενιτσάρων παρατηρούνται και στην περίπτωση στρατιωτών που δεν διορίζονταν από τον αγά των γενιτσάρων ως φρουροί. Για παράδειγμα, από τις οθωμανικές πηγές διαφαίνεται ότι διάφοροι *κουλογλανί*, χωρίς προηγούμενη έγκριση της διοίκησης του σώματος, εκμεταλλευόμενοι τη θέση τους ως περίπολοι των πόλεων, προσπαθούσαν να «πουλάνε» προστασία σε ιδιώτες παρακάμπτοντας την Πύλη του Αγά και τους διοριζόμενους από αυτόν γιασακτσήδες.⁶⁴³ Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πολλά για την έκταση αυτής της πρακτικής, αλλά φαίνεται πως ολόκληρες συντεχνίες του Χάνδακα μπορούσαν να βρίσκονται υπό την προστασία των περιπόλων αυτών. Είναι ίσως ενδεικτικό πως, όταν το 1753 η διοίκηση του Χάνδακα ζήτησε από διάφορες κοινότητες, στρατιωτικά σώματα και συντεχνίες την προσφορά εργατών για τον καθαρισμό του λιμανιού του Χάνδακα, ως αντιπρόσωπος της συντεχνίας των ταβερνιάρηδων (*meyhaneci*) παρουσιάστηκε ένας *κουλογλανί*.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 49.

⁶⁴² Για τη σταδιακή επικράτηση των μουσουλμάνων επί των άλλων θρησκευτικών ομάδων στις συντεχνίες της Κρήτης μέχρι το 1765, δες Μ. Τσικαλουδάκη, «Η αγορά στο Χάνδακα (1669-1765): οι συντεχνίες και ο καθορισμός των τιμών», *Τα Ιστορικά*, 11/21 (1995), 52-54, 56.

⁶⁴³ T.A.H.19: 178-179· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 25-26. Για τον εκβιασμό ενός πανδοχέα από μουσουλμάνο, πιθανώς γενίτσαρο, με σκοπό την απόσπαση χρημάτων, δες Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 135.

⁶⁴⁴ T.A.H.19: 173· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 21-22.

Εκτός όμως από την άμεση συμμετοχή τους ως ιδιοκτήτες, μέτοχοι ή προστάτες σε επιχειρήσεις υπήρχαν και άλλοι τρόποι, που άλλοτε είχαν την έγκριση της διοίκησής τους και άλλοτε όχι, με τους οποίους οι γενίτσαροι ασκούσαν έλεγχο στην αγορά. Για παράδειγμα, τα συμβούλια των Πυλών των Αγάδων, τα οποία, όπως είδαμε, διεξάγονταν υπό την προεδρία του αγά των γενιτσάρων με τη συμμετοχή των εκπροσώπων των γενιτσαρικών λόχων, ήταν υπεύθυνα για τη διαχείριση θεμάτων που αφορούσαν τη λειτουργία της αγοράς, όπως τον καθορισμό της διατίμησης αγαθών. Έλεγχος, τέλος, ασκούνταν στις συντεχνίες μέσω του παζάρμπαση ή επικεφαλής της αγοράς (*pazarbaşı*), ο οποίος φρόντιζε για τη σωστή διανομή των εμπορευμάτων και επέβλεπε την τήρηση της διατίμησης από τις συντεχνίες. Μολονότι το αξίωμα αυτό δεν ήταν απαραίτητο να το κατέχει κάποιος στρατιωτικός, σύμφωνα με το μοναδικό γνωστό έγγραφο του 18^{ου} αιώνα (1717) που αφορά τον διορισμό επικεφαλής της αγοράς του Χάνδακα, στη θέση αυτή είχε διοριστεί στρατιωτικός, πιθανώς γενίτσαρος.⁶⁴⁵

Εκτός από τα παραπάνω, οι γενίτσαροι συνδέονταν με τις συντεχνίες μέσω και πιστωτικών σχέσεων. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το 1826 δεκάδες καταστηματάρχες και επαγγελματίες φέρονται να ήταν οφειλέτες των πέντε αυτοκρατορικών ορτάδων του Χάνδακα, ενώ κάποιοι από τους οφειλέτες αυτούς σημειώνονται ως επικεφαλής συντεχνιών.⁶⁴⁶ Σε άλλες περιπτώσεις, υψηλόβαθμοι γενίτσαροι φέρονται στις πηγές ως ιδιοκτήτες καταστημάτων στον Χάνδακα, τα οποία ενοικίαζαν σε συντεχνίες,⁶⁴⁷ ενώ άλλοτε αρχηγοί συντεχνιών σημειώνονται παράλληλα ως υψηλόβαθμοι αξιωματικοί γενιτσαρικών λόχων.⁶⁴⁸

Υπό το πρίσμα των εκτεταμένων οικονομικών δεσμών μεταξύ συντεχνιών και αυτοκρατορικών γενιτσάρων που καταδεικνύουν σαφώς οι πηγές της εποχής, αποκτά ενδιαφέρον η συμμετοχή των πρεσβυτέρων των γενιτσάρων στα συμβούλια των Πυλών των Αγάδων ως εκπροσώπων των λόχων τους για ζητήματα που αφορούσαν τις συντεχνίες. Οι εκπρόσωποι των αυτοκρατορικών λόχων στις Πύλες των Αγάδων, εκφράζοντας άποψη για τη λειτουργία της αγοράς των τριών πόλεων, αφενός υπεράσπιζαν τα βακουφικά συμφέροντα των ορτάδων τους, που προέκυπταν από τα δάνεια που έδιναν οι τελευταίοι στις συντεχνίες, και αφετέρου εξέφραζαν τις θέσεις

⁶⁴⁵ T.A.H.15: 87· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 12.

⁶⁴⁶ Για αρχηγούς συντεχνιών που έχουν πάρει δάνεια από γενιτσαρικούς λόχους, δες T.A.H.41: 37 και T.A.H.45: 115.

⁶⁴⁷ T.A.H.34: 132-134· T.A.H.43: 156.

⁶⁴⁸ T.A.H.37: 140· T.A.H.40: 145.

ενός σημαντικού μέρους των συντεχνιών του νησιού, λόγω της ευρείας συμμετοχής των γενιτσάρων σε αυτές. Εκπροσωπούσαν έτσι όχι μόνο τους άμεσα ενδιαφερόμενους κάθε φορά επαγγελματίες, αλλά και τις ευρύτερες ισορροπίες που επικρατούσαν στην αγορά, όπως αυτές παρουσιάζονταν από τα μέλη των διαφόρων συντεχνιών στα συμβούλια των λόγων, όπου, όπως αναφέρει ο Sieber, κατέφευγαν για την επίλυση των επαγγελματικών τους προβλημάτων.⁶⁴⁹

Οι σχέσεις μεταξύ αυτοκρατορικών γενιτσάρων και συντεχνιών την υπό εξέταση περίοδο ήταν γενικευμένο φαινόμενο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η πλήρης κατανόησή τους χρήζει ευρύτερης μελέτης που πρέπει να επεκταθεί εκτός των ορίων της Κρήτης.⁶⁵⁰ Από τα στοιχεία που έχουμε για την περίπτωση της Κρήτης πάντως, γίνεται σαφές ότι η σχέση αυτή εγγράφεται στο πλαίσιο των πελατειακών δικτύων που είχε αναπτύξει το σώμα στους κόλπους της μουσουλμανικής κοινότητας. Ωστόσο η σχέση οικονομικής εξάρτησης μεταξύ των γενιτσαρικών μονάδων και της ευρύτερης μουσουλμανικής κοινωνίας του νησιού δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένη από μία σημαντική εξέλιξη που συνέβαλε στην αύξηση της επιρροής των γενιτσάρων στις τοπικές υποθέσεις τον 18^ο αιώνα: τη μονιμοποίηση της παρουσίας συγκεκριμένων αυτοκρατορικών ορτάδων στο νησί.

Οι αυτοκρατορικοί λόχοι εδραιώνουν την παρουσία τους στο νησί

Πάγια οθωμανική στρατιωτική πρακτική ήταν οι τοποθετημένοι σε επαρχιακά φρούρια γενιτσαρικοί ορτάδες να μετατίθενται κάθε τρία χρόνια σε κάποιο διαφορετικό μέρος της Αυτοκρατορίας.⁶⁵¹ Ακόμα και αν αυτή η πρακτική δεν τηρούνταν πάντα τόσο αυστηρά στην Κρήτη, υπήρχε πάντως μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα πράγματι συχνή εναλλαγή και ανανέωση. Η τακτική αυτή ωστόσο έπαψε λίγο αργότερα: οι δύο πρώτοι από τους πέντε αυτοκρατορικούς λόχους

⁶⁴⁹ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 84.

⁶⁵⁰ Μέχρι σήμερα όλη σχεδόν η ακαδημαϊκή έρευνα που εξετάζει τις σχέσεις στρατιωτικών σωμάτων και συντεχνιών έχει επικεντρωθεί στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, η αγορά και η στρατιωτική οργάνωση της οποίας δεν μπορεί να συγκριθεί εύκολα με την περίπτωση της Κρήτης τόσο λόγω των μεγάλων διαφορών στο μέγεθος των δύο περιοχών και των πληθυσμών τους όσο και λόγω της διαφορετικά δομημένης διοίκησής τους. Για μερικούς καρπούς αυτής της ακαδημαϊκής έρευνας, δες Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff”; του ίδιου, “Yeniçeri-Esnaf Relations”; Olson, “The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730”; του ίδιου, “Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul”; Sunar, “Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne”; Quataert, “Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline”; Yi, *Guild Dynamics*, 132-143.

⁶⁵¹ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, τ. 1, 325.

που έμελλε να κυριαρχήσουν στην πολιτική και οικονομική ζωή του Χάνδακα μέχρι το 1826, το 18^ο και το 30^ο *μπολούκ*, τοποθετήθηκαν στην πόλη το 1736 και παρέμειναν εκεί χωρίς μετάθεση το πρώτο για 15 και το δεύτερο για 26 συναπτά έτη. Την επόμενη δεκαετία στους δύο αυτούς ορτάδες προστέθηκε το 14^ο *τζεμαάτ*, ενώ η πεντάδα επρόκειτο να ολοκληρωθεί τη δεκαετία του 1750 με την άφιξη του 42^{ου} και του 37^{ου} *τζεμαάτ*.⁶⁵² Από τότε οι πέντε αυτοί ορτάδες, παρά τις όποιες παροδικές δυσμενείς μεταθέσεις τους, παρέμειναν στον Χάνδακα, ενώ παρόμοια εξέλιξη παρατηρείται στο Ρέθυμνο και τα Χανιά, μολονότι και αυτών των πόλεων οι λόχοι ανά διαστήματα αντιμετώπισαν προσωρινές και περιορισμένες μετακινήσεις, όπως ανέλυσα στο 2^ο κεφάλαιο.

Η μονιμοποίηση της παρουσίας των συγκεκριμένων γενιτσαρικών ορτάδων στην Κρήτη σήμαινε ριζική αλλαγή της ίδιας της φύσης τους και των δικτύων που δημιουργούνταν στους κόλπους τους και γύρω από αυτούς. Για τους στρατιώτες και τους αξιωματικούς των γενιτσαρικών λόχων ήταν πια σαφές ότι τα συμφέροντά τους ήταν δεμένα με το νησί και ως εκ τούτου η ανάπτυξη σχέσεων με τον ντόπιο πληθυσμό και την τοπική διοίκηση και οικονομία αποκτούσε καθοριστική σημασία για την αύξηση της δύναμής τους. Χάρη στην εξέλιξη αυτή μπορούσαν εξάλλου, όπως έχω ήδη εξηγήσει, να προβούν με μεγαλύτερη ασφάλεια σε εκτεταμένες και σταθερές επενδύσεις στην ντόπια οικονομία, επωφελούμενοι και από το συγκριτικό πλεονέκτημα των γενιτσαρικών προνομίων, που, όπως είδαμε, προσέφεραν σημαντική προστασία στους νομείς φόρων και τους πελάτες τους, στους εμπόρους και τους διάφορους επαγγελματίες. Μπορούσαν ακόμα να χρησιμοποιούν στρατιωτικούς θεσμούς, όπως οι φρουρές των *σερντενγκετοντί* στην ύπαιθρο και οι αστυνομικές περίπολοι στις πόλεις, για να προστατεύουν τις επενδύσεις αυτές, να δανείζονται χρήματα από τους ορτάδες τους και να δημιουργούν πελατειακά δίκτυα εντός και εκτός νησιού για να τις ενισχύουν και να τις επεκτείνουν.

Περαιτέρω, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η μονιμοποίηση των γενιτσαρικών λόχων στην Κρήτη δημιουργούσε σημαντικές επενδυτικές ευκαιρίες και για τα βακούφια των τελευταίων, που μπορούσαν πια να διατηρούν και να διαχειρίζονται μεγάλες ακίνητες περιουσίες στο νησί, αλλά και να προβαίνουν σε δανεισμό προς τον ντόπιο πληθυσμό χωρίς τον κίνδυνο μιας οριστικής μετάθεσης. Όλα τα παραπάνω έδωσαν στους λόχους κατά τον 18^ο αιώνα έναν πιο τοπικό

⁶⁵² T.A.H.18: 70· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 220-221· BOA, MAD.d.5866: 1055-1084· BOA, MAD.d.6950: 967-989· BOA, MAD.d.7015: 583-603 BOA, MAD.d.6568: 663-695.

χαρακτήρα και προσανατολισμό με περισσότερη έμφαση στις οικονομικές δραστηριότητές τους σε σχέση με τον 17^ο αιώνα.

Η μονιμοποίηση έφερε όμως σημαντική αλλαγή και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν ο ντόπιος μουσουλμανικός πληθυσμός τη σχέση του με τους γενιτσαρικούς λόχους. Μέχρι τότε η εγγραφή των ντόπιων κατοίκων της Κρήτης στο αυτοκρατορικό σώμα αποτελούσε για πολλούς από αυτούς μια επισφαλή κίνηση. Η απομάκρυνση ενός λόχου σήμαινε ότι όποιος Κρητικός είχε ενταχθεί στις τάξεις του και δεν είχε καταφέρει να αποκτήσει το καθεστώς του γιαμάκη θα έπρεπε, προκειμένου να συνεχίσει να είναι γενίτσαρος, είτε να ακολουθήσει τον ορτά αυτόν σε κάποιο άλλο μέρος την Αυτοκρατορίας είτε να μετεγγραφεί σε κάποιον από τους άλλους ευρισκόμενους την ίδια περίοδο στο νησί λόχους. Η διαδικασία μετεγγραφής, για όποιον ήθελε να παραμείνει στο νησί, απαιτούσε χρήματα, ενώ δεν μπορούσε να προσφέρει εγγυήσεις ότι και ο νέος ορτάς στον οποίο θα εντασσόταν δεν θα αποχωρούσε στο κοντινό ή απώτερο μέλλον.⁶⁵³ Έτσι, μολονότι οι αυτοκρατορικοί ορτάδες ήταν δημοφιλείς στον ντόπιο πληθυσμό ήδη από τον 17^ο αιώνα χάρη στα προνόμια που προσέφεραν, κατά τον 18^ο αιώνα η μονιμοποίηση της παρουσίας τους φαίνεται πως αύξησε κατακόρυφα τη δημοτικότητά τους μεταξύ των Κρητικών. Οι τελευταίοι κατέκλυσαν τις τάξεις τους σε βαθμό που οι πηγές της εποχής, όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, ταυτίζουν τους αυτοκρατορικούς γενιτσαρούς με τους ντόπιους μουσουλμάνους, κάτι που κατά τον 17^ο αιώνα έκαναν μόνο για ντόπια σώματα, όπως αυτά των αζάπηδων και των ντιζνταρλήδων.⁶⁵⁴ Η μαζικότητα του φαινομένου των τασλακτσήδων την υπό εξέταση περίοδο αποδεικνύει ότι η πλειονότητα του ντόπιου πληθυσμού ένιωθε πια πιο ασφαλής να «επενδύσει» στην ένταξή της στα γενιτσαρικά σώματα και ότι οι αξιωματικοί εκμεταλλεύονταν την ασφάλεια που παρείχε η μονιμότητα της παρουσίας τους στο νησί για την ανάπτυξη τοπικών δικτύων με λαϊκή βάση. Η σύνδεση μάλιστα της μονιμοποίησης της παρουσίας συγκεκριμένων λόχων στην Κρήτη με την ανάπτυξη του ερείσματός τους στους κατοίκους του νησιού υπογραμμίζεται από τις επίσημες οθωμανικές πηγές, σύμφωνα με τις οποίες οι στρατιώτες γενιτσαρικών ορτάδων δέχονταν στις τάξεις

⁶⁵³ Pococke, “A Description of the East”, 619-620.

⁶⁵⁴ Greene, *A Shared World*, 39. Δεν είναι τυχαίο ότι και ντόπιες χριστιανικές πηγές τονίζουν πως κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα έγιναν «πάντες οι Μουσουλμάνοι γιανίτσαροι (γενί ασκέρ) και ορτάκιδες» Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 156.

τους πολλά άτομα από χαμηλά κοινωνικά στρώματα της επαρχίας του νησιού «λόγω του ότι εδώ και καιρό έχει παραταθεί η παραμονή τους στον Χάνδακα».⁶⁵⁵

Τέλος, η μονιμοποίηση είχε ένα ακόμα σημαντικό αποτέλεσμα: την ανάπτυξη εκτεταμένων και σταθερών σχέσεων μεταξύ των στρατιωτών και των αξιωματικών διαφορετικών λόχων. Οι ιεροδικαστικές πηγές της περιόδου που εξετάζουμε είναι γεμάτες με καταχωρίσεις που καταγράφουν απλές οικογένειες του Χάνδακα με μέλη σε περισσότερους από ένα γενιτσαρικούς λόχους, αλλά και ισχυρές γενιτσαρικές οικογένειες που είχαν υψηλόβαθμους αξιωματικούς σε δύο ή τρεις ορτάδες ταυτόχρονα, άλλες που τα μέλη τους, που ανήκαν σε διαφορετικούς λόχους, συνδέονταν μεταξύ τους με γάμους, εμπορικές σχέσεις, γίνονταν αδερφοποιητοί κ.ά. Η ανάπτυξη τέτοιων σχέσεων δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για τη σύνδεση συμφερόντων, καθώς και για τη δημιουργία κοινών μετώπων αλληλεγγύης και συνεργασίας μεταξύ των λόχων και των πελατειακών δικτύων τους.⁶⁵⁶

Οι γενιτσαρικοί ορτάδες είχαν πλήρη συνείδηση της ισχύος που τους εξασφάλιζε η μόνιμη παρουσία τους στο νησί και φρόντιζαν να την προφυλάσσουν με κάθε μέσο. Σύμφωνα με τον περιηγητή Sieber που βρέθηκε στην Κρήτη το 1817, «οι Τούρκοι ενταύθα, μεγάλοι και μικροί, πράττουσιν ό,τι θέλουσιν. Ούτοι υπερασπίζονται καθ' εαυτούς και ουδέν έξωθεν στρατιωτικόν σώμα ανέχονται, ουδέν μάλιστα τοιούτον αποστέλλει εκεί ο Μέγας Κύριος. Τα εννέα συντάγματα⁶⁵⁷ είναι οι απεριόριστοι κύριοι και παραδέχονται τον εκ Κωνσταντινουπόλεως αποστελλόμενον πασάν κατά τύπον μόνον».⁶⁵⁸

Δεν γνωρίζουμε ωστόσο αν η αρχική μονιμοποίηση συγκεκριμένων γενιτσαρικών ορτάδων στα μέσα του 18^{ου} αιώνα ήταν προϊόν πιέσεων τοπικών συμφερόντων, κεντρική οθωμανική πολιτική ή συνδυασμός αυτών των δύο. Τόσο πηγές της εποχής όσο και νέες έρευνες πάντως δείχνουν ότι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η οθωμανική κυβέρνηση είχε επίσημα εκδηλώσει τη διάθεσή της να ενισχύσει το στοιχείο της εντοπιότητας στα στρατιωτικά σώματα που έδρευαν στις επαρχίες της με

⁶⁵⁵ “*bir müddetden berü belde-i mezkûrede ikametleri mümted olmakdan naşi*”· BOA, C.AS.524/21898· T.A.H.34: 163.

⁶⁵⁶ Για κάποια περιστατικά στα οποία διάφοροι λόχοι αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες αλληλοϋποστήριξης, δες BOA, HAT.1338/52214· BOA, HAT.339/19376· BOA, HAT.339/19401· BOA, HAT.720/34322· BOA, HAT.500/24476· BOA, C.AS.598/25213· BOA, HAT.936/40498 B· BOA, HAT.843/37888 G· BOA, HAT.843/37888 J.

⁶⁵⁷ Ο Sieber κάνει λόγο για εννιά ορτάδες εννοώντας το σύνολο των λόχων που βρίσκονταν στις τρεις πόλεις του νησιού κατά το έτος της επίσκεψής του.

⁶⁵⁸ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 83.

την έκδοση σχετικού διατάγματος.⁶⁵⁹ Επίσης στοιχεία από άλλες περιοχές πέρα από την Κρήτη μας δείχνουν ότι αυτή η διαδικασία λάμβανε χώρα την ίδια περίοδο και σε άλλες επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη Rossitsa Gradeva «φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, όπως είναι σαφώς τεκμηριωμένο ότι συνέβη και σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας, οι “τακτικοί” γενίτσαροι στο Βιδίνι σταμάτησαν να μετακινούνται περιοδικά και άρχισαν να αποκτούν ρίζες τοπικά. Την ίδια περίοδο τολμηροί ντόπιοι διείσδυσαν στις τάξεις τους. Μια χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή της οικογένειας του Οσμάν Πασβάνογλου. Κατά τη δεκαετία του 1760 ο πατέρας του ήταν διοικητής (αγάς) του 31^{ου} γενιτσαρικού ορτά, ενώ αργότερα ο Οσμάν επίσης θα γινόταν ένας από τους διοικητές του, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη κληρονομικής σχέσης με το σώμα».⁶⁶⁰ Η περίπτωση που περιγράφει η συγγραφέας είναι ανάλογη εκείνης πολλών από τις κρητικές οικογένειες που κυριαρχούσαν στο νησί την ίδια περίοδο: κατοίκων της Κρήτης, οι οποίοι κάποια στιγμή στην πορεία του 18^{ου} αιώνα κατάφεραν να ανέλθουν ψηλά στην ιεραρχία των γενιτσαρικών λόχων, που έδρευαν πια μόνιμα εκεί, εξασφαλίζοντας στρατιωτικές σταδιοδρομίες και για τους απογόνους τους. Πολλοί από τους υψηλόβαθμους αυτούς γενίτσαρους, όπως και ο Οσμάν Πασβάνογλου με τον πατέρα του Ομέρ στο Βιδίνι, κατάφεραν να αποκτήσουν σημαντικές περιουσίες χάρη στη νομή φόρων και υψηλά διοικητικά αξιώματα.⁶⁶¹ Στη συνέχεια θα εξετάσουμε κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις.

Οι κύριοι του νησιού

Το 1790 και το 1792 εστάλησαν από την Κωνσταντινούπολη φερμάνια που ζητούσαν την αποστολή ναυτών για τον αυτοκρατορικό στόλο. Οι άνδρες έπρεπε να ναυτολογηθούν με έξοδα των «εχόντων δύναμη και εξουσία» (*eshab-i miknet ve iktidar*) κατοίκων του Χάνδακα και των επαρχιών του. Μαζί με τα φερμάνια εστάλησαν και δύο κατάλογοι που κατέγραφαν τα ονόματα των αξιωματούχων και

⁶⁵⁹ Yayıoğlu, “The Provincial Challenge”, 51-53. Ο Mouradgea d’Ohsson γράφει για τους αυτοκρατορικούς γενιτσαρούς: «οι ορτάδες παραμένουν μόνιμα στα οχυρά όπου έχουν διοριστεί· δεν αντικαθίστανται σε καιρό ειρήνης παρά μόνο όταν ξεσπάει μεταξύ δύο λόχων επικίνδυνη έχθρα»· Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général*, 321.

⁶⁶⁰ Gradeva, “Between Hinterland and Frontier”, 340-341.

⁶⁶¹ R. Zens, “Pasvanoğlu Osman Paşa and the Paşalık of Belgrade”, *International Journal of Turkish Studies*, 8/1-2 (2002), 90-91.

των αγάδων τους οποίους αφορούσαν τα διατάγματα και τον αριθμό των ναυτών που υποχρεούνταν ο καθένας τους να στείλει στην πρωτεύουσα. Οι κατάλογοι αυτοί περιλάμβαναν κάποιους από τους πλουσιότερους κατοίκους της ανατολικής Κρήτης και είχαν ως εξής:

Πίνακας 11: Κατάλογος κατοίκων Χάνδακα υπόχρεων αποστολής ναυτών στην Κωνσταντινούπολη το 1790⁶⁶²

Όνομα / ιδιότητα	Αριθμός ναυτών
Ο ντεφτερντάρης Κρήτης	100
Ο ντιζντάρης του Χάνδακα Χιουσεΐν αγάς	50
Ο αγάς των αζάπηδων Μουσταφά αγάς	30
Ο μουκαμπελετζής ⁶⁶³ Αχμέντ εφέντι	50
Ο κεχαγιάς των γερλήδων Ραγκίμπ εφέντι	25
Ο χαλιφέ του μαλιγέ ⁶⁶⁴ Ισμαΐλ εφέντι	50
Οι γιοι του Χανιαλίζαντε, ο Μεχμέντ αγάς και ο Χασάν αγάς	50
Ο Ζεϊτζίζαντε (;) Μπιναμάζογλου χατζής Μεχμέντ αγάς	50
Ο Καρακάσζαντε Μεχμέντ αγάς	30
Οι Βελονίζαντε Αχμέντ αγάς και Μεχμέντ αγάς	30
Ο Κορονακίζαντε χατζής Αλί μπέης	25
Ο Τσουρουλίζαντε Μεμής αγάς	40
Ο Κερίμογλου Ιμπραχίμ αγάς	25
Ο Μπραζέρζαντε χατζής Ιμπραχίμ αγάς	15
Ο Χαλεπλίζαντε Χαλίλ αγάς	70
Ο Εφεντάκης χατζής Οσμάν	15
Ο Γκετζετζιογλου χατζής Ισμαΐλ	20
Ο βυρσοδέμης χατζής Μεχμέντ	25
Ο Κιουτσούκ Μπεκίρ	25
Ο σαπουντζής Ιμπραχίμ από τη Σητεία	20
Ο εμίνης του τελωνείου ⁶⁶⁵ Ομέρ αγάς	25

⁶⁶² Τ.Α.Η.34: 51-53.

⁶⁶³ Μουκαμπελέ, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ήταν η υπηρεσία μισθοδοσίας του ταμείου της Κρήτης. Ο μουκαμπελετζής ήταν ο προϊστάμενος της υπηρεσίας αυτής.

⁶⁶⁴ Μαλιγέ, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ονομαζόταν η οικονομική υπηρεσία που διαχειριζόταν τους φόρους της Κρήτης σε χρήμα. Χαλιφέ του μαλιγέ ήταν ο γραμματέας της υπηρεσίας αυτής.

⁶⁶⁵ Οι εμίνηδες των τελωνείων (*gümrük emini*) ήταν οι ελεγκτές των τελωνειακών δασμών που επιβάλλονταν στα λιμάνια του νησιού. Ο συγκεκριμένος Ομέρ αγάς ήταν ο «θαυμαστός και φοβερός» Μπεντρί εφέντι, μέλος μιας από τις ισχυρότερες οικογένειες της Κρήτης που έλεγχε μεγάλες εκτάσεις στον Κρουσόνα και τον Άγιο Μύρωνα του ναχιγέ Μαλεβιζίου και είχε σαπωνοποιείο στον Χάνδακα. Γνωρίζουμε ότι μέλος της οικογένειας των Μπεντρήδων έγινε ντεφτερντάρης του νησιού κάποια στιγμή πριν από το 1810, καθώς και ότι ο γαμπρός του Ομέρ ήταν στρατιωτικός. Ο Ομέρ αγάς πέθανε το 1804· Τ.Α.Η.34: 165-167· Τ.Α.Η.40: 64· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 128.

Ο Κετσίογλου χατζής Αλί	15
Ο χατζής Γιώργης συνétairos του Χαλεπλίογλου Χαλίλ αγά	50
Σύνολο	835

Πίνακας 12: Κατάλογος κατοίκων ανατολικής Κρήτης υπόχρεων αποστολής ναυτών στην Κωνσταντινούπολη το 1792⁶⁶⁶

Όνομα / ιδιότητα	Αριθμός ναυτών
Ο Χανιαλίζαντε χατζής Αχμέντ αγάς	70
Ο Καλουπισίζαντε χατζής Ισμαΐλ	50
Ο εκ των αγάδων <i>σερντενγκετσντί</i> Εφεντάκης χατζής Αχμέντ αγάς	50
Ο Μπραζέρογλου Μεχμέντ αγάς του 14 ^{ου} <i>τζεμαάτ</i>	20
Ο Μπιναμάζογλου Αλί αγάς	40
Ο γαμπρός του Μπιναμάζογλου τσορμπατζής Ισμαΐλ αγάς	15
Ο Καρακάσης χατζής Μεχμέντ αγάς της Ιεράπετρας	25
Ο Βελί αγάς της Ιεράπετρας	30
Ο Τσαλίκζαντε <i>σερντενγκετσντί</i> Χιουσεΐν αγάς	25
Ο Αβγεναλί Τσελεμπί Μεχμέντ αγάς	20
Ο Τσαλίκογλου Κιοσέ χατζής Χασάν αγάς	70
Ο Τσαλίκζαντε Αχμέντ αγάς	25
Ο Καραμανλίζαντε Αλί αγάς του 14 ^{ου} <i>τζεμαάτ</i>	15
Ο τσορμπατζής Μπραζέρ χατζής Χιουσεΐν αγάς	25
Ο <i>εφέντι</i> ⁶⁶⁷ του <i>οτζάκ</i> των γερλήδων	50
Ο γιος του χατζή Αλί αγά, ο Αμπντουραχμάν από το χωριό Ρουκάκα της Σητείας	25
Ο Αγάκος Μεχμέντ αγάς του 14 ^{ου} <i>τζεμαάτ</i> από το χωριό Πλώρα	15
Ο χατζής Γιακούμπογλου Μεχμέντ αγάς από το Καινούργιο	15
Ο σούμπασης του ντιζντάρη αγά στο Μελιδόνι Χιουσεΐν αγάς	30
Οι γιοι του Γαράζογλου Χαλίλ, οι Μουσταφά αγάς και Χιουσεΐν αγάς	60
Οι Σακίρ αγάς και Μαζλούμ αγάς Καρακάσογλου από το Μεραμπέλο	30
Ο χατζής Μεχμέντ αγάς, κατασκευαστής φεσιών στη συνοικία Κεμεραλί	20
Ο Ακσισεκίζογλου Χασάν	20
Ο γιος του Καλουπισίζ χατζή Ιμπραχίμ αγά, ο Ισμαΐλ αγάς	40
Σύνολο	785

⁶⁶⁶ Τ.Α.Η.34: 110-111. Για αυτόν και τον προηγούμενο κατάλογο, δεξ και Νικόλαος Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, τ. 1, Ηράκλειο 1971, 34-37. Εκτός από τους ναύτες που σημειώνονται σε αυτόν τον κατάλογο, 315 καλιοντζήδες έπρεπε να χρηματοδοτηθούν από κάποιους πλούσιους χριστιανούς, επισκόπους, σαπυνοποιούς, κ.ά. Έτσι το τελικό σύνολο ανδρών ανέρχεται σε 1.100 ναύτες.

⁶⁶⁷ Δηλαδή ο γραμματέας.

Η στρατιωτική ιδιότητα πολλών από τους προαναφερθέντες αγάδες δηλώνεται στους καταλόγους. Ο ντιζντάρης Χιουσεϊν, γιος του προηγούμενου ντιζντάρη του Χάνδακα Ισμαΐλ και εγγονός του επίσης ντιζντάρη Αχμέντ, ήταν ένας από τους αγάδες του Μυλοποτάμου με έδρα το Μελιδόνι, όπου, εκτός από το δικαίωμα νομής των εκεί φόρων, κατείχε και μεγάλη περιουσία. Του ανήκαν πολλοί βοσκότοποι της γύρω περιοχής, ενώ από την καταγραφή της περιουσίας του μετά το θάνατό του και από άλλα επίσημα έγγραφα γνωρίζουμε ότι εμπλεκόταν στη διαχείριση διαφόρων βακουφιών, μεταξύ των οποίων και η βακουφική περιουσία που είχε δημιουργήσει ο πατέρας του. Πέθανε σε μεγάλη ηλικία το 1815.⁶⁶⁸ Ο Χιουσεϊν και ο αγάς των αζάπηδων του αριστερού τομέα Μουσταφά, για τον οποίο δυστυχώς δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα, είναι οι μοναδικοί από τους στρατιωτικούς που αναφέρονται στους καταλόγους για τους οποίους γνωρίζουμε ότι ήταν ζαΐμηδες,⁶⁶⁹ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποκλείεται να είχαν επενδύσει και σε *μαλικιανέ* ως ιδιώτες.⁶⁷⁰ Η πλειονότητα των υπόλοιπων στρατιωτικών που καταγράφονται ως τέτοιοι γνωρίζουμε ότι διοικούσαν περιοχές της Κρήτης ως ιδιώτες μισθωτές του δικαιώματος είσπραξης των φόρων τους· αναφέρομαι στον κεχαγιά των γερλήδων Ραγκίμπ *εφέντι*,⁶⁷¹ τον γραμματέα των γερλήδων Αχμέντ *εφέντι*,⁶⁷² τους *σερντενγκετσντί* Εφεντάκη χατζή Αχμέντ αγά και Τσαλίκζαντε Χιουσεϊν αγά, τους τσορμπατζήδες Μπραζέρ χατζή Χιουσεϊν αγά και Ισμαΐλ αγά, που αναφέρεται ως «γαμπρός του Μπιναμάζογλου», και τους αγάδες του 14^{ου} *τζεμαάτ* Καραμανλίζαντε Αλί αγά, Αγάκο Μεχμέντ αγά και Μπραζέρογλου Μεχμέντ αγά.

Η οικογένεια των Εφεντάκηδων ή Αφεντακάκηδων έλεγχε το μεγαλύτερο μέρος του ναχιγέ της Σητείας, έχοντας ως έδρα το χωριό Τουρτούλοι. Οι ίδιοι έμειναν στον Χάνδακα, όπου είχαν σαπωνοποιείο, σημαντική ακίνητη περιουσία, δάνειζαν

⁶⁶⁸ T.A.H.17: 48· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 177· T.A.H.19: 32-33· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 10-12· T.A.H.19: 325-326· T.A.H.33: 25, 32-33· T.A.H.41: 104· T.A.H.42: 8-10· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 135. Για την οικογένεια του ντιζντάρη Χιουσεϊν και τις περιοχές που έλεγχαν, δεξ Σταυρινίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Σφακίων», 301-302.

⁶⁶⁹ BOA, MAD.d.3732: 17, 30.

⁶⁷⁰ Για περιπτώσεις ντόπιων στρατιωτών που είχαν επενδύσει ως ιδιώτες στην είσπραξη φόρων, δεξ T.A.H.15: 362· T.A.H.21: 54· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 40, 44, 265· T.A.H.19: 128· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 13-14· Adiyek, “Farming out of *Mukataas*”, 239.

⁶⁷¹ Ο Ραγκίμπ εφέντι, γιος του προηγούμενου κεχαγιά των γερλήδων Μεχμέντ Εμίν γιου Ιμπραχίμ, διαδέχθηκε τον πατέρα του στη θέση αυτή το 1790, όταν ο τελευταίος πέθανε. Ο Ραγκίμπ πριν να αναλάβει τη θέση του κεχαγιά είχε υπηρετήσει ως λογιστής (μουχασεμπετζής) του ταμείου της Κρήτης. Κάποια στιγμή, μεταξύ των ετών 1795-1796, ο Ραγκίμπ προάχθηκε στη θέση του νεφερντάρη του νησιού και τη θέση του πήρε ο αδερφός του χατζής Ιμπραχίμ, ο οποίος πέθανε το 1804· BOA, MAD.d.3732: 8· BOA, C.AS.108/4865· BOA, C.AS.585/24615· BOA, C.AS.444/18512· T.A.H.33: 25· T.A.H.34: 164-165· T.A.H.38: 27-29.

⁶⁷² BOA, MAD.d.3732: 5.

χρήματα και ασχολούνταν με το εμπόριο σιτηρών και άλλων προϊόντων, ενώ εγκαθίσταντο στη Σητεία μόνο κατά την περίοδο συλλογής φόρων, χρησιμοποιώντας διάφορους σουμπασήδες ως τοποτηρητές στα χωριά που έλεγχαν. Στα ιεροδικαστικά κατάστιχα της περιόδου που εξετάζουμε είναι ανιχνεύσιμες τουλάχιστον τρεις γενιές Εφεντάκηδων ως διοικητές στη Σητεία με διασημότερο τον Ιμπραχίμ Εφεντάκη, ο οποίος αναφέρεται στον κατάλογο του 1792 ως «σαπουντζής Ιμπραχίμ από τη Σητεία» και ήταν εγγονός του χατζή Αχμέτ αγά που βλέπουμε στον ίδιο κατάλογο. Γνωρίζουμε ότι οι Εφεντάκηδες διατηρούσαν οικονομικές σχέσεις με το 14^ο και το 37^ο *τζεμαάτ*, το 30^ο και το 18^ο *μπολούκ*, ότι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην Επανάσταση του 1821 ως στρατιωτικοί αρχηγοί και διαπραγματευτές της οθωμανικής διοίκησης, αλλά και ότι παρουσιάζονταν ως εκπρόσωποι των αυτοκρατορικών γενιτσάρων σε διεκδικήσεις των τελευταίων από τη διοίκηση.⁶⁷³

Οι Μπραζέρ, γενιτσαρική οικογένεια του Χάνδακα με μέλη στο 14^ο *τζεμαάτ* και το 18^ο *μπολούκ*, διοικούσαν ένα μέρος της Μεσαράς, έχοντας την εκεί έδρα τους στη Γρηγοριά του ναχιγέ Πυργιώτισσας, όπου κάποιοι από αυτούς κατοικούσαν μόνιμα. Ο Ιμπραχίμ Μπραζέρ, που αναφέρθηκε παραπάνω, είχε υπό τον έλεγχό του σχεδόν όλο τον ναχιγέ Καινούργιου,⁶⁷⁴ ενώ από τον τερεκέ του Μεχμέτ, γιου του προαναφερθέντος Ιμπραχίμ και ανιμιού τού Χιουσεΐν που αναγράφονται στους καταλόγους, μαθαίνουμε ότι είχε μεγάλη περιουσία στη βορειοανατολική Κρήτη, ενώ έλεγχε και αρκετά χωριά στη Μεσαρά.⁶⁷⁵

Ο γενίτσαρος Μεχμέτ Αγάκος ή Αλίκος του 14^{ου} *τζεμαάτ*, το πρώτο θύμα του γνωστού χριστιανού αγωνιστή Μιχάλη Κόρακα το 1814, ήταν από τους *μαλικιανέ* αγάδες της Μεσαράς με έδρα του το χωριό Πλώρα του ναχιγέ Καινούργιου.⁶⁷⁶ Η οικογένειά του, για την οποία δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα, διατήρησε οικονομικές σχέσεις με γενιτσαρικούς λόγους τού Χάνδακα και μετά το θάνατό του.⁶⁷⁷

⁶⁷³ Τ.Α.Η.19: 281-282· Τ.Α.Η.34: 165-167· Τ.Α.Η.39: 187-188· Τ.Α.Η.42: 51, 161, 207· Τ.Α.Η.43: 132· Τ.Α.Η.45: 98-117· Τ.Α.Η.48: 60· ΒΟΑ, ΗΑΤ.650/31789 C· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 180-182, 234· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 46, 76, 185-187, 201, 205, 239, 386-387, 685-687, 689· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 9, 42· Αγγελάκης, «Ο γενιτσαρισμός εν Σητεία», 39-47, 91-92, 120-122, 157-159, 187-191, 216-220, 254-258· Ν. Σταυρινίδης, «Το τραγούδι του Μαζλούμ Αγά ή Μπαλουξή», *Αμάλθεια*, 2/5 (1971), 53· Δημητριάδης-Δασκάλου (επιμ.), *Ο Κώδικας των Θυσιών*, 363-364.

⁶⁷⁴ Τ.Α.Η.32: 99.

⁶⁷⁵ Τ.Α.Η.34: 164· Τ.Α.Η.38: 23-26· Τ.Α.Η.40: 130-131, 140-141· Τ.Α.Η.41: 74-75, 116-117· Τ.Α.Η.42: 134-135· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 22, 238.

⁶⁷⁶ Ο.π., 299-300· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 37.

⁶⁷⁷ Τ.Α.Η.34: 83· Τ.Α.Η.45: 98-117. Για έναν Αγάκο Αχμέτ, πιθανώς συγγενή του Μεχμέτ, ο οποίος ήταν επικεφαλής της συντεχνίας των κρεοπωλών των Χανίων, δες ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 18.

Η οικογένεια των Τσαλίκηδων, με μέλη υψηλόβαθμους αξιωματικούς του 42^{ου} *τζεμαάτ* και του 18^{ου} *μπολούκ*, και οικονομικές σχέσεις με το 14^ο και το 37^ο *τζεμαάτ*, ήταν μια από τις σημαντικότερες γενιτσαρικές οικογένειες του Χάνδακα και *μαλικιανέ αγάδες* του ναχιγέ Τεμένους. Μέλος των Τσαλίκηδων εντοπίζεται στα ιεροδικαστικά κατάστιχα ήδη κατά τα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση του Χάνδακα ως υψηλόβαθμος γενίτσαρος με καταγωγή από το Αϊδίνι. Ο Αβγεναλί Μεχμέντ, ο οποίος περιέχεται στον δεύτερο κατάλογο, ήταν δανειστής χρημάτων και διαχειριστής της βακουφικής περιουσίας του 18^{ου} *μπολούκ*, γιος του *σερντενγκετσοντί* Χιουσεϊν Τσαλίκζαντε και εγγονός ή ανιψιός του σαπωνοποιού και επίσης δανειστή χρημάτων Τσαλίκογλου Κιοσέ Χασάν που σημειώνονται δίπλα στο όνομά του. Ο Μεχμέντ έλεγχε διάφορες περιοχές στον ναχιγέ του Τεμένους από το χωριό Αυγενική, όπου είχε την έδρα του, μέχρι και τον Άγιο Βασίλειο, ενώ ο Αχμέντ Τσαλίκζαντε, που απαντά επίσης στον κατάλογο και ήταν θείος του Μεχμέντ, έλεγχε την περιοχή γύρω από τις Αρχάνες.⁶⁷⁸

Εκτός από τους παραπάνω αγάδες που καταγράφονται ρητά στους δύο καταλόγους ως στρατιωτικοί, υπήρχαν και άλλοι των οποίων η στρατιωτική ιδιότητα δεν σημειώνεται. Η σημαντικότερη στρατιωτική οικογένεια που υπάρχει στους καταλόγους είναι των Καρακάσηδων, που ανέδειξε τουλάχιστον τέσσερις αγάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων στον Χάνδακα. Η πολύκλαδη αυτή οικογένεια, που κατοικούσε κατά κύριο λόγο στον Χάνδακα, έχοντας μέλη και στα Χανιά και τη Σούδα,⁶⁷⁹ είχε επίσης έδρες στη Νεάπολη του Μεραμπέλου και στην Ιεράπετρα και έλεγχε μεγάλο μέρος των δύο αυτών ναχιγέδων.⁶⁸⁰

Το 1748-1749 ο Καρακάσης χατζής Οσμάν αγάς γιος Αλί ήταν αξιωματικός του σώματος των ντόπιων γενιτσάρων, διαχειριστής βακουφιών στην πόλη της Ιεράπετρας και μεγαλογαιοκτήμονας στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τη Νεάπολη και σε διάφορα μέρη του Μεραμπέλου, διατηρώντας οικονομικές και οικογενειακές

⁶⁷⁸ T.A.H.3: 84· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 103-104· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 575· T.A.H.9: 283-285· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 173-176· T.A.H.19: 281-282, 375-377, 381-383· T.A.H.34: 20-21, 171· T.A.H.38: 110-111· T.A.H.40: 130-131· T.A.H.41: 35, 74-75, 93, 122· T.A.H.42: 70-72, 151, 175-180, 195-196, 208· T.A.H.43: 57· T.A.H.45: 70, 71, 98-117.

⁶⁷⁹ BOA, KK.d.827: 46, 52.

⁶⁸⁰ Δεν γνωρίζουμε τίποτα για την καταγωγή της οικογένειας των Καρακάσηδων. Το 1701 εντοπίζεται στα ιεροδικαστικά κατάστιχα του Χάνδακα ένας ανήλικος Καρακάσογλου Ιμπραχίμ, την κηδεμονία του οποίου είχε αναλάβει ένας χαμηλόβαθμος στρατιωτικός. Ίσως ο Ιμπραχίμ να ήταν ο πρώτος Καρακάσης που εισήλθε στον στρατό της Κρήτης. Σύμφωνα με τον Σταυρινίδη, η οικογένεια αρχίζει να εμφανίζεται στις οθωμανικές πηγές το 1730· T.A.H.12: 326· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 3, 287· του ίδιου, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 64-66.

σχέσεις με τους εκεί αγάδες των τσετών των γερλήδων.⁶⁸¹ Ο Σουλεϊμάν, ο οποίος ήταν αδερφός ή γιος του Οσμάν, κάποια στιγμή πριν από το 1767 διορίστηκε αγάς του σώματος των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, εγκαινιάζοντας έτσι μια μακρά παράδοση κατοχής του συγκεκριμένου αξιώματος από την οικογένεια των Καρακάσηδων. Η στρατιωτική καριέρα του Σουλεϊμάν έληξε το 1771 όταν συνελήφθη ως καταχραστής περιουσιών νεκρών αυτοκρατορικών γενιτσάρων.⁶⁸²

Ο Καρακάσης Μεχμέτ, ο οποίος ήταν μάλλον γιος του Οσμάν και αναφέρεται και στους δύο προαναφερθέντες καταλόγους,⁶⁸³ εντάχθηκε στο σώμα των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα και έλαβε τον τίτλο του *σερντενγκετσντί*, αναλαμβάνοντας πριν από το 1783 *μπινά εμινί* (*bina emini*), εργολάβος δηλαδή των κρατικών έργων στο σαντζάκι του Χάνδακα, ένα από τα πιο κερδοφόρα αξιώματα του νησιού.⁶⁸⁴ Έγινε και αυτός, όπως και ο Σουλεϊμάν, αγάς των γενιτσάρων του Χάνδακα και συνταξιοδοτήθηκε με τον τίτλο του τουρνατζήμπαση. Όταν πέθανε το 1805, ένα μέρος της τεράστιας περιουσίας του, αξίας 1.000.000 γροσίων, δημεύτηκε από το δημόσιο ταμείο με την κατηγορία ότι ήταν προϊόν καταπίεσης των ραγιάδων του νησιού.⁶⁸⁵ Το μεγαλύτερο μέρος της ακίνητης περιουσίας του βρισκόταν σε διάφορα χωριά που κατανέμονταν σε όλο σχεδόν το γεωγραφικό μήκος και πλάτος του ναχιγέ Μεραμπέλου, ενώ ο ίδιος είχε ιδρύσει ένα βακούφι με τεράστια περιουσία και είχε εξελιχθεί σε μεγαλέμπορο κατέχοντας πολλά μερίδια πλοίων.⁶⁸⁶

Λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Μεχμέτ, στη δημόσια, πολιτική και οικονομική ζωή του Χάνδακα δεσπόζουν οι γιοι του τελευταίου, ο Μουσταφά, ο Μαζλούμ και ο Σακίρ. Ο Μουσταφά είχε καταφέρει ήδη από τη δεκαετία του 1780 να γίνει τσορμπατζής του 37^{ου} *τζεμαάτ*,⁶⁸⁷ φτάνοντας στο τέλος της σταδιοδρομίας του στο πολύ υψηλό γενιτσαρικό αξίωμα του σεκσοντζήμπαση και διατηρώντας την

⁶⁸¹ T.A.H.17: 125· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 116· T.A.H.25: 43-45, 208· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 338-342· T.A.H.3: 282· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 370-371· T.A.H.40: 91. Στα δύο πρώτα έγγραφα ο χατζής Οσμάν αναφέρεται ως γιος του Αλί, ενώ στο τελευταίο ως γιος του Ιμπραχίμ. Είναι πιθανό να πρόκειται για δύο διαφορετικά άτομα της ίδιας οικογένειας, αν και από το περιεχόμενο των εγγράφων καταλαβαίνουμε ότι μάλλον πρόκειται για τον ίδιο Οσμάν. Πάντως, είτε πρόκειται για το ίδιο είτε για δύο διαφορετικά άτομα, δεν αποκλείεται ο Ιμπραχίμ που αναφέρεται στο T.A.H.40 να ταυτίζεται με τον Ιμπραχίμ της καταχώρισης του 1701 που ανέφερα στην προηγούμενη υποσημείωση.

⁶⁸² T.A.H.31: 104.

⁶⁸³ Ένας από τους γιους του ονομαζόταν Οσμάν· BOA, C.ADL.92/5520.

⁶⁸⁴ T.A.H.9: 283-285· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 173-176· T.A.H.33: 27-28.

⁶⁸⁵ Δεν γνωρίζουμε αν ο Μεχμέτ ήταν ο Καρακάσης που αναφέρει ο Ζολώτας ότι έσφαξε το διάκονο του αρχιερέα Χερσονήσου το 1804 και αν αυτό το συμβάν έπαιξε κάποιο ρόλο στο χαρακτηρισμό του ως δυνάστη από το κέντρο και στη δήμευση της περιουσίας του· Ψιλιάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 242.

⁶⁸⁶ BOA, C.ADL.92/5520· T.A.H.39: 56-58· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 64-66.

⁶⁸⁷ BOA, MAD.d.17505: 51.

ενεργή του συμμετοχή στη διαχείριση των οικονομικών του προαναφερθέντος λόχου.⁶⁸⁸ Το 1815 εστάλη στην Κρήτη φερμάνι για την εκτέλεσή του και τη δήμευση της περιουσίας του, τις οποίες ανέλαβε ο διοικητής του Χάνδακα Μουσταφά Ρεσίντ πασάς. Η τεράστια περιουσία του κάλυπτε πολλές περιοχές και ακίνητα στον Χάνδακα, το Μεραμπέλο και την Ιεράπετρα και αποτελούνταν από διαφόρων ειδών επενδύσεις, όπως καλλιέργειες, κοπάδια, εμπόριο, σαπυνοποιία, βακούφια κ.ά.⁶⁸⁹

Ο τελευταίος αγάς των γενιτσάρων του Χάνδακα που προήλθε από την οικογένεια των Καρακάσηδων ήταν ο αδερφός του Μουσταφά, ο Μαζλούμ. Ο Μαζλούμ, αγάς των γενιτσάρων μετά την άφιξη του προαναφερθέντος Μουσταφά Ρεσίντ πασά στην Κρήτη το 1814, δεν είχε τη μοίρα του αδερφού του. Αντίθετα, τόσο αυτός όσο και ο άλλος αδερφός τους Σακίρ, τους οποίους βρίσκουμε στους προαναφερθέντες καταλόγους, αγωνίστηκαν στην Επανάσταση του 1821 ηγούμενοι των στρατιωτών του Μεραμπέλου. Πολιορκήθηκαν το 1827 στον πύργο τους στη Νεάπολη από τους επαναστάτες, συνελήφθησαν και εστάλησαν αιχμάλωτοι στη Γραμβούσα, που τελούσε υπό την κατοχή των χριστιανών του νησιού.⁶⁹⁰ Ο Μαζλούμ και ο Σακίρ διατηρούσαν έντονες οικονομικές σχέσεις με το 14^ο *τζεμαάτ*, κάτι που μας κάνει να υποθέτουμε ότι ήταν εγγεγραμμένοι σε αυτό.⁶⁹¹ Στα κατάστιχα συναντάμε δύο ακόμα Καρακάσηδες που είχαν οικονομικές σχέσεις με τους γενίτσαρους του Χάνδακα, τον καπετάνιο και μεγαλέμπορο σαπυνογιού Μεχμέτ και τον Αμπντουραχμάν που, όπως και ο Μαζλούμ με τον Σακίρ, δανειζόταν χρήματα από το 14^ο *τζεμαάτ*.⁶⁹²

Οι Καλουπσίζ ήταν μια από τις πιο ισχυρές γενιτσαρικές οικογένειες του Χάνδακα. Από τις πηγές φαίνεται πως είχαν ηγετικό ρόλο στον στρατό της πόλης και συμμετείχαν ενεργά στην πολιτική ζωή της. Μάλιστα, ο Ιμπραχίμ, μέλος του 30^{ου} *μπολούκ*, ο οποίος αναφέρεται στον δεύτερο κατάλογο, κατηγορήθηκε το 1782 ως ένας από τους υπαιτίους μιας ένοπλης εξέγερσης στις επαρχίες Μονοφατσίου, Ρίζου

⁶⁸⁸ Τ.Α.Η.40: 145.

⁶⁸⁹ Τ.Α.Η.40: 26-27· 145· Τ.Α.Η.41: 17, 76-77, 137-140· Τ.Α.Η.42: 7-8, 10-19, 23-25, 50, 55-57, 157-158· ΒΟΑ, ΗΑΤ.339/19376· ΒΟΑ, ΗΑΤ.339/19401· ΒΟΑ, ΗΑΤ.720/34322· ΒΟΑ, ΗΑΤ.500/24476· ΒΟΑ, ΗΑΤ.340/19444· ΒΟΑ, ΗΑΤ.340/19444 C.

⁶⁹⁰ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 627-629· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 377-382· Αγγελάκης, «Ο γενιτσαρισμός εν Σητεία», 188. Για κάποιες καταχωρίσεις που αφορούν τον Μαζλούμ και τον Σακίρ, δες Τ.Α.Η.39: 187-188· Τ.Α.Η.41: 68-69, 134-135· Τ.Α.Η.42: 10, 23-25, 30-31, 56. Στον Μασλούμ αγά ως άρχοντα του Μεραμπέλου αναφέρεται και το παραδοσιακό ποίημα του Δονταραλή· Μιχαήλ Διαλυνάς, «Ο Δονταραλής», *Δρήρος*, 3/31 (1940), 874.

⁶⁹¹ Τ.Α.Η.45: 98-117.

⁶⁹² Τ.Α.Η.43: 14· Τ.Α.Η.45: 98-117.

και Πεδιάδας με συνέπεια να δημευτεί ένα μέρος της περιουσίας του.⁶⁹³ Οι Καλουπσιζ είχαν συνάψει οικογενειακές σχέσεις με υψηλόβαθμους αξιωματικούς του 30^{ου} *μπολούκ*, από το οποίο δανείζονταν σημαντικά ποσά. Είχαν περιουσία στον Χάνδακα, εμπορική συνεργασία με χριστιανούς, ήταν ιδιοκτήτες σαπωναποιείων και αρτοποιείων και ασχολούνταν με τον δανεισμό. Το 1819, μέλη της οικογένειας ήταν *μαλικιανέ* αγάδες στο Μαλεβίτζι, διορίζοντας σούμπαση στην περιοχή του χωριού Πετροκέφαλο.⁶⁹⁴

Οι Ακσισεκίζ ήταν και αυτοί γενιτσαρική οικογένεια που έλεγχε περιοχές στον ναχιγέ Τεμένους. Ο Ακσισεκίζογλου Χασάν, που αναφέρεται στον δεύτερο κατάλογο, ήταν ένας από τους αγάδες του 42^{ου} *τζεμαάτ*.⁶⁹⁵ Ο γιος του Χασάν, ο Ντερβίς Αχμέντ, όταν πέθανε το 1820, ήταν ένας από τους πιο πλούσιους επιχειρηματίες του Χάνδακα. Είχε δανειστεί τεράστια ποσά από το 14^ο *τζεμαάτ*, ενώ ο ίδιος δάνειζε σε ιδιώτες, εμπορευόταν σιτηρά και λάδι, είχε δική του βακουφική περιουσία και πολύ μεγάλες εκτάσεις γης στο Τέμενος. Ήταν *μαλικιανέ* αγάς των χωριών στα βόρεια του προαναφερθέντος ναχιγέ, μάλλον με έδρα το χωριό Φοινικιά κοντά στον Χάνδακα, όπου διόριζε σουμπασήδες.⁶⁹⁶ Εκτός από τον Χασάν, ο Αμπντουλατίφ Ακσισεκίζογλου, ίσως αδερφός του προαναφερθέντος, δανειζόταν χρήματα από το 14^ο και το 37^ο *τζεμαάτ*.⁶⁹⁷

Οι Κερίμηδες, σύμφωνα με τον Ψιλάκη και τον Κριτοβουλίδη, ήταν γενιτσαρική οικογένεια με έδρα την Επισκοπή του ναχιγέ Μυλοποτάμου. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 ηγήθηκαν των στρατιωτικών δυνάμεων του Μυλοποτάμου. Στα ιεροδικαστικά κατάστιχα ένα μέλος της οικογένειάς τους, ο Οσμάν Κερίμζαντε, καταγράφεται ως ναΐπης του ναχιγέ Καινούργιου, ενώ στην οικογένεια υπήρχε και ένας *μολάς*⁶⁹⁸ που σκοτώθηκε το 1822 κατά την πολιορκία του πύργου της οικογένειας στην Επισκοπή από τους χριστιανούς επαναστάτες. Παρά τα

⁶⁹³ Τ.Α.Η.32: 90-92, 99.

⁶⁹⁴ Τ.Α.Η.3: 398-399· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 451-452· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 221-222· Τ.Α.Η.19: 281-282· Τ.Α.Η.32: 26· Τ.Α.Η.37: 108, 132· Τ.Α.Η.38: 86-87· Τ.Α.Η.40: 110· Τ.Α.Η.41: 14, 134-135· Τ.Α.Η.43: 76· Τ.Α.Η.45: 97-118. Για ένα άλλο μέλος της οικογένειας, δες Τ.Α.Η.40: 2.

⁶⁹⁵ Τ.Α.Η.41: 93, 102.

⁶⁹⁶ Τ.Α.Η.43: 112-113.

⁶⁹⁷ Τ.Α.Η.45: 97-118.

⁶⁹⁸ Η λέξη «μολάς» μπορεί να χαρακτηρίζει θεολόγους του ισλάμ, και ειδικότερα υψηλόβαθμους καδήδες, αλλά και εκπαιδευόμενους ουλεμάδες.

παραπάνω, το 1881 οι Κερίμηδες υποστήριξαν ότι όλη η οικογένεια και οι πρόγονοί τους ήταν κρυπτοχριστιανοί και εκχριστιανίστηκαν.⁶⁹⁹

Οι Τσουρούνηδες χαρακτηρίζονται από τον Ψιλάκη και τον Κριτοβουλίδη ως οικογένεια με καταγωγή από το Σέλινο που έλεγχε περιοχές του ναχιγέ Χανίων με έδρα τη Θέρισσο και ηγούνταν στρατιωτικών ομάδων στην περιοχή των Χανίων.⁷⁰⁰ Από τα ιεροδικαστικά κατάστιχα του Χάνδακα γνωρίζουμε ότι μέλη της οικογένειας ήταν τζιζγεντάρηδες και εμπλέκονταν ενεργά στις διαδικασίες που αφορούσαν τη μισθοδοσία των ντόπιων στρατιωτών των φρουριών του σαντζακιού Χανίων.⁷⁰¹ Ωστόσο, όπως φαίνεται από τον πρώτο κατάλογο, η οικογένεια είχε μέλη και στον Χάνδακα.

Από τα ονόματα που καταγράφονται στους παραπάνω καταλόγους, εκτός από τις οικογένειες που ήδη αναφέρθηκαν, μέλη σε στρατιωτικά σώματα του νησιού είχαν σίγουρα οι οικογένειες των Γκετζετζήδων (στο 30^ο *μπολούκ*),⁷⁰² των Βελονάκηδων (στο 14^ο *τζεμαάτ*)⁷⁰³ και η οικογένεια των περίφημων Χανιαλήδων, των μοναδικών *μαλικιανέ* αγάδων του ναχιγέ Λασιθίου, που κατείχαν επίσης εκτάσεις στην Ιεράπετρα και το Μεραμπέλο.⁷⁰⁴ Τέλος, για τον Αμπντουραχμάν αγά γιο του Αλί, *μαλικιανέ* αγά του χωριού Ρουκάκα Σητειάς (Χρυσοπηγή), που αναφέρεται στον δεύτερο κατάλογο, ξέρουμε ότι συνέδραμε στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά των χριστιανών του νησιού το 1821-1822.⁷⁰⁵

Στις οικογένειες που αναφέρονται σε αυτούς τους καταλόγους μπορούν να προστεθούν πολλοί άλλοι στρατιωτικοί που δεν περιέχονται στα δύο αυτά έγγραφα, αλλά διαδραμάτισαν σημαντικότατο ρόλο στη διοίκηση και την οικονομία της Κρήτης. Ενδεικτικά αναφέρω εδώ κάποιους από τους πιο σημαντικούς:

Η γενιτσαρική οικογένεια των Μόχογλου, που έλεγχαν τα χωριά Μοχός και Άγιος Βασίλειος του ναχιγέ Πεδιάδας και είχαν περιουσία και βακούφια σε διάφορα γύρω χωριά, είχε μέλη στο 14^ο, το 37^ο και το 42^ο *τζεμαάτ*, ενώ τρία άτομα από την οικογένεια διατηρούσαν οικονομικές σχέσεις με το 14^ο *τζεμαάτ*. Η οικογένεια ασχολούνταν με τη σαπωνοποιία και τον δανεισμό και θεωρούνταν από τη διοίκηση

⁶⁹⁹ Τ.Α.Η.32: 97-100· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 67, 237, 443-447, 619· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 96-99.

⁷⁰⁰ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 49, 356, 359, 361, 402· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 17-18.

⁷⁰¹ Τ.Α.Η.48: 21-22, 24-26· ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 12-13.

⁷⁰² Τ.Α.Η.40: 49. Για άλλα μέλη της οικογένειας, δεξ και Τ.Α.Η.19: 375-377· Τ.Α.Η.33: 46-47· Τ.Α.Η.43: 170, 174.

⁷⁰³ Τ.Α.Η.40: 82-83.

⁷⁰⁴ Τ.Α.Η.37: 49· Τ.Α.Η.42: 175-188.

⁷⁰⁵ Δημητριάδης-Δασκάλου, *Ο Κώδικας των Θυσιών*, 275, 285, 365.

αρκετά πλούσια ώστε ο σουλτάνος να ζητήσει το 1789 από τον σαπωναποιοί Ιμπραχίμ Μόχογλου την αποστολή δύο караβιών τροφοδοσίας για τον αυτοκρατορικό στόλο.⁷⁰⁶

Οι μεγαλογενίτσαροι Μιρασγεντί, ελαιοπαραγωγοί και σαπωναποιοί με σημαντική περιουσία στο Λασίθι, διατηρούσαν οικονομικές σχέσεις με το 14^ο *τζεμαάτ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.⁷⁰⁷ Ο μεγαλογαιοκτήμονας Μιρασγεντί χατζής Μεχμέτ Αγάς γιος Οσμάν, ο οποίος πέθανε το 1781 κατέχοντας τον βαθμό του απόστρατου *χασεκί* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα, άφησε τεράστια περιουσία στην οικογένειά του.⁷⁰⁸ Ο ένας κληρονόμος του, ο Μιρασγεντί χατζής Ιμπραχίμ, εξερίχθη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε έναν από τους πλουσιότερους σαπωναποιοούς του νησιού,⁷⁰⁹ ενώ την ίδια περίοδο ο αδερφός του Μεχμέτ, ο Μουσταφά αγάς, ο οποίος είχε τεράστια βακουφική περιουσία την οποία διαχειριζόταν ο γραμματέας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα, έφτασε στο αξίωμα του ζαγαρτζήμπαση, το υψηλότερο γενιτσαρικό αξίωμα που εντοπίζεται στην Κρήτη, ενώ συνέδεσε την οικογένειά του μέσω γάμου με αυτήν των πλούσιων μεγαλογενίτσαρων Μπραζέρ.⁷¹⁰

Ο αλβανικής καταγωγής αυτοκρατορικός γενίτσαρος και αγάς των *σερντενγκετοντί* Μεμέτακας ή Ουστατσελεμπάκης έλεγχε ένα μεγάλο μέρος του νοτιοανατολικού τμήματος του ναχιγέ Σητείας με έδρα το χωριό Ετιά. Ο Μεμέτακας, ύστερα από συνεργασία του αγά των γενιτσάρων, των Καρακάσηδων και του πασά του Χάνδακα Ραΐφ Ισμαΐλ, εκτελέστηκε το 1782 μαζί με άλλα 12 άτομα ως υπαίτιος εξέγερσης που έλαβε χώρα με αφορμή τα έξοδα μεταφοράς σιταριού στις σιταποθήκες του Χάνδακα.⁷¹¹ Τον Μεμέτακα ως *μαλικιανέ* αγά στην Ετιά μάλλον αντικατέστησε ο περίφημος γενίτσαρος Μπεχλούλογλου Μαζλούμ αγάς ή

⁷⁰⁶ T.A.H.9: 283-285· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 173-176· T.A.H.29: 161· T.A.H.34: 53, 168-171· T.A.H.37: 132· T.A.H.41: 6-7· T.A.H.45: 98-117· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 36· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 301.

⁷⁰⁷ T.A.H.45: 98-117.

⁷⁰⁸ T.A.H.32: 151-154.

⁷⁰⁹ T.A.H.37: 132· T.A.H.40: 64, 110.

⁷¹⁰ T.A.H.42: 130-135.

⁷¹¹ T.A.H.32: 81-82· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 127· Ε. Γ. Κουτσαντωνάκης, «Το τραγούδι του Μεμέτακα ή (Μ)ουστατσελεμπάκη», *Αμάλθεια*, 6/24-25 (1975), 194-208 και *Αμάλθεια*, 7/26 (1976), 49-60· Θ. Δετοράκης, «Παρατηρήσεις στα τραγούδια του Μεμέτακα», *Αμάλθεια*, 8/32 (1977), 253-260· Αγγελάκης, «Ο γενιτσαρισμός εν Σητεία», 157-159, 187-191· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 25, 240. Επίσης, για την εξέγερση και τις συνέπειές της, δες T.A.H.32: 51-68, 82-92, 102, 132-133· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 217-218· Α. Anastasopoulos, "Political Participation, Public Order and Monetary Pledges (*Nezir*) in Ottoman Crete", στο *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire. Studies in Honor of Suraiya Faruqi*, επιμ. E. Gara-M. E. Kabadayi-C. K. Neumann, Κωνσταντινούπολη 2011, 127-142.

Μπαλουξής. Μέλη της οικογένειας των Μπεχλούληδων εμπλέκονταν στη σαπωνοποιία και είχαν οικονομικές σχέσεις με το 30^ο *μπολούκ*, ενώ ο Μαζλούμ αγάς, που πέθανε σε πολιορκία του χωριού Ετιά από χριστιανούς το 1828, δανειζόταν χρήματα από το 18^ο *μπολούκ*, στο οποίο πιθανώς ήταν εγγεγραμμένος.⁷¹²

Οι Πεχλιβάνογλου, των οποίων κάποια μέλη κατοικούσαν στο Χουμεριακό Μεραμπέλου και άλλα στον Χάνδακα, είχαν τσιφλίκια και σημαντική περιουσία στον Χάνδακα, το Μεραμπέλο, το Τέμενος, το Μονοφάτσι και την Πεδιάδα. Παρήγαν σημαντικές ποσότητες σιταριού και εμπορεύονταν διάφορα αγροτικά προϊόντα, αλλά οι βασικότερες επιχειρηματικές τους δραστηριότητες ήταν η παρασκευή και η εμπορία σαπουνιού, η μίσθωση μουκατάδων και ο δανεισμός, κυρίως προς μέλη των συντεχνιών.⁷¹³ Το 1811, όταν πέθανε ο Βελί Πεχλιβάνογλου, ο οποίος ήταν «από τους αγάδες του *σιτζάκ* των γενιτσάρων» και «από τους πλούσιους κατόχους μουκατάδων»,⁷¹⁴ η Κωνσταντινούπολη δήμευσε την περιουσία του σε συνεργασία με την κεντρική γενιτσαρική διοίκηση. Όπως φαίνεται από την καταγραφή της περιουσίας του, ο Βελί ήταν μέλος οικογενειακής επιχείρησης στην οποία συμμετείχαν τρία αδέρφια του και είχε οικονομική συνεργασία με πολλά μέλη της γενιτσαρικής ελίτ του Χάνδακα. Η οικογένεια είχε υψηλόβαθμους στρατιωτικούς στο 42^ο *τζεμαάτ*, διατηρούσε στενές σχέσεις με τις οικογένειες των Καρακάσηδων και των Εφεντάκηδων, ενώ είχε δανειστεί σημαντικά ποσά από το 14^ο *τζεμαάτ*.⁷¹⁵

Οι Κουρμούληδες, η περίφημη οικογένεια κρυπτοχριστιανών από τον Κουσέ του ναχιγέ Καινούργιου στη Μεσαρά, είχαν μέλη υψηλόβαθμους στρατιωτικούς. Σύμφωνα με τον Ψιλάκη, ο «αρχιγιαννίτσαρος της Κρήτης» και «διοικητής συντάγματος του Σουλτάνου» Χιουσεΐν ή Μιχαήλ Κουρμούλης «ήν εκ των μεγαλειτέρων εν τη νήσω γεωκτημόνων τιμαριούχων, ει μη ο μέγιστος».⁷¹⁶ Δεν ξέρουμε σε ποιο σώμα και λόχο ανήκε ο Μιχαήλ, ούτε ο άλλος γενίτσαρος της

⁷¹² Τ.Α.Η.19: 281-282· Τ.Α.Η.45: 98-117· Ν. Σταυρινίδης, «Το τραγούδι του Μαζλούμ αγά ή Μπαλουξή», *Αμάθεια*, 2/5 (1971), 51-63· Αγγελάκης, «Ο γενιτσαρισμός εν Σητεία», 92, 120-122, 157-159, 187-191, 216-220, 254-258· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 687. Στον ναχιγέ Σητείας έδρευαν πολλοί στρατιωτικοί τα ονόματα των οποίων έχουν διασωθεί μέσω τραγουδιών και τοπικών ιστοριών, χωρίς να γνωρίζουμε αν ήταν *μαλικιανέ* αγάδες, σουμπασήδες ή απλοί στρατιώτες. Αναφέρομαι στον Λαγούδογλου, τον Κρανιό, τον Αλίκο, τον Σεϊντάρ αγά, τον Μερασκελή, τον Καζάντζογλου, τον Ζεσκίση κ.ά.

⁷¹³ Τ.Α.Η.19: 281-282· Τ.Α.Η.34: 165-167· Τ.Α.Η.37: 109, 132· Τ.Α.Η.41: 121.

⁷¹⁴ “*yeniçeri ocağı ağavatından*” και “*eshab-ı şürut ve yesardan ve sahib-i mukataatdan oldığından*”· Τ.Α.Η.40: 140-141.

⁷¹⁵ Τ.Α.Η.41: 93· Τ.Α.Η.42: 56-57, 207· Τ.Α.Η.45: 98-117.

⁷¹⁶ Β. Ψιλάκης, *Μιχαήλ Κουρμούλης: Βίος και πολιτεία αυτού*, χ.έ., 34, 37· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 175· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 10-11.

οικογένειας Ρετζέμπ Αχμέντ ή Νικόλαος Κουρμούλης.⁷¹⁷ Πάντως, σε μια καταχώριση του 1826, βλέπουμε ότι κάποιος «αρνησίθρησκος Κουρμούλης» (*Kurmulî murtd*), ίσως ο Μιχαήλ, είχε δανειστεί χρήματα από το 14^ο τζεμαάτ, στο οποίο πιθανώς να ήταν εγγεγραμμένος.⁷¹⁸

Ο Καρακετχιουντά Αχμέντ ήταν μια πολύ ενδιαφέρουσα όσο και μυστηριώδης προσωπικότητα της δυτικής Κρήτης και, καθώς η ιστορία του είναι παντελώς άγνωστη στην ιστοριογραφία, θα της αφιερώσω εδώ λίγες αράδες παραπάνω: ο Αχμέντ καταγόταν από τα Χανιά και είχε οικονομικές επαφές με τη στρατιωτική ελίτ του Χάνδακα.⁷¹⁹ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ήταν νομέας των προσόδων και διοικητής του ναχιγέ Αμαρίου⁷²⁰ και λίγα χρόνια αργότερα έγινε αγάς των γενιτσάρων στο Ρέθυμνο. Σύμφωνα με επίσημα οθωμανικά έγγραφα, το 1810 ο Αχμέντ εξορίστηκε ύστερα από εντολή της κεντρικής γενιτσαρικής διοίκησης με την κατηγορία ότι «έχιζε εκκλησίες και με διάφορες άλλες απαράδεκτες πράξεις αμαύρωνε το όνομά του στο οτζάκ»⁷²¹ και αντικαταστάθηκε από τον πρώην αγά των γενιτσάρων του Χάνδακα.⁷²² Στην πορεία προς την εξορία και ενώ βρισκόταν στο Διδυμότειχο, ο Καρακετχιουντά δραπέτευσε με αποτέλεσμα η κεντρική διοίκηση να ξεκινήσει ένα μεγάλο ανθρωποκυνηγητό εναντίον του στα νησιά του Αιγαίου. Ο Αχμέντ στρατολόγησε κατά την περιπλάνησή του διάφορους φυγάδες Κρητικούς με τους οποίους κατέφυγε από νησί σε νησί (Υδρα, Σαντορίνη, Πάτμο και Αντικύθηρα), δίνοντας μάχες με τους γενίτσαρους που είχαν σταλεί από το κέντρο εναντίον του. Παράλληλα, έστειλε στην Κρήτη επιστολές γραμμένες στα ελληνικά και στα τουρκικά (*Türki ve Rumî kâğıdılar irsal eyleyüb*) ζητώντας από τους κατοίκους να εξεγερθούν και να τον βοηθήσουν. Τελικά, πάντα σύμφωνα με τα επίσημα οθωμανικά έγγραφα, κατέφυγε με κάποιους από τους άνδρες του στη Γραμβούσα και από εκεί στο λιμάνι της Σούδας, με σκοπό να αποκλείσει τα λιμάνια του Ρεθύμνου και των Χανίων. Ωστόσο τον εντόπισαν οι στρατιώτες του φρουρίου

⁷¹⁷ Ο.π., 41-42.

⁷¹⁸ T.A.H.45: 98-117.

⁷¹⁹ T.A.H.38: 27-29.

⁷²⁰ Ο Αχμέντ αναφέρεται ως «βοεβόδας» (*voynoda*), όρος που την περίοδο που εξετάζουμε συνήθως χαρακτηρίζει υπομισθωτές φόρων μεγάλων περιοχών (χάσια, *hass*), οι διοικητικές αρμοδιότητες των οποίων μπορούσαν να είναι τόσο ευρείες ώστε να διοικούν μεγάλες πόλεις, ολόκληρους καζάδες ή ακόμα και σαντζάκια: BOA, HAT.650/31789 A· F. Adanir, “Woywoda”, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 11, Λάντεν 2002, 215. Στην Κρήτη, ο όρος απαντά σπάνια και αφορά μάλλον άτομα που είχαν το δικαίωμα είσπραξης φόρων ενός ολόκληρου ναχιγέ: T.A.H.15: 362· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 44.

⁷²¹ “*Karakethüda nam müşahhasın kilise yapıdırması ve sair gûn harekat-ı namerziyesi ile ocak tarafına tefhim olunub*”· BOA, HAT.410/21349.

⁷²² BOA, HAT.650/31789 A· BOA, HAT.410/21349· BOA, HAT.650/31789 C.

της Σούδας και τον συνέλαβαν μαζί με δέκα συνεργούς του.⁷²³ Δυστυχώς στις οθωμανικές πηγές δεν αναφέρεται η συνέχεια της ενδιαφέρουσας ιστορίας του μεγαλογενίτσαρου διοικητή του Αμαρίου, ο οποίος δεν έχει αφήσει ίχνη στις χριστιανικές πηγές. Αν εικάσουμε με βάση τη μαρτυρία των οθωμανικών εγγράφων ότι ο Καρακετχιουντά ήταν κρυπτοχριστιανός, υπάρχει μια αναφορά που θα μπορούσε ίσως να συνδυαστεί με τις παραπάνω πληροφορίες, αν και δεν ταυτίζεται πλήρως χρονικά: πρόκειται για την αναφορά του Ψιλάκη στη θανάτωση στο Ρέθυμνο ενός καταπιεστή αγά «υπό ζαπτιέ Τουρκορρωμηού», δηλαδή, όταν ζαμπίτης⁷²⁴ ήταν ένας κρυπτοχριστιανός.⁷²⁵

Ο αγάς που δολοφονήθηκε από τον ζαμπίτη που αναφέρει ο Ψιλάκης ανήκε σε μια άλλη ισχυρή οικογένεια στρατιωτικών, τους Οκσούζηδες ή Οκσούζογλου, *μαλικιανέ* αγάδες του Μυλοποτάμου. Οι Οκσούζηδες, οικογένεια εξισλαμισμένων Κρητικών που έλαβε ενεργά μέρος στον πόλεμο κατά των χριστιανών το 1821, είχαν την έδρα τους στο χωριό Πέραμα. Από τα ιεροδικαστικά κατάστιχα προκύπτει ότι η οικογένεια Οκσούζογλου διατηρούσε οικονομικές σχέσεις με το 37^ο *τζεμαάτ*.⁷²⁶

Άλλη σημαντική στρατιωτική οικογένεια ήταν οι Γενιτσαράκηδες, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Ψιλάκη, είχαν τις έδρες τους στο χωριό Κάινα, στο Νέο Χωριό και το Κατοχώρι του ναχιγέ Αποκόρωνα και κτήματα που εκτείνονταν από τα Λευκά Όρη μέχρι τις ακτές της Σούδας και του Αλμυρού.⁷²⁷ Ο Οσμάν πασάς ο «Πνιγάρης», ο οποίος, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, προσπάθησε να περιορίσει τη δύναμη των ισχυρότερων στρατιωτικών οικογενειών της Δυτικής Κρήτης, πολιόρκησε τον πύργο τους στην Κάινα, όπου είχε κλειστεί ο αρχηγός της οικογένειας Μεχμέντ Γενιτσαράκης, «ένας από τους πλούσιους φεουδάρχες του νησιού» κατά τον Tancoigne,⁷²⁸ μαζί με 400 στρατιώτες του. Ο Πνιγάρης συνέλαβε τον Μεχμέντ και τον εκτέλεσε.⁷²⁹ Από τις οθωμανικές πηγές ξέρουμε ότι ένα μέλος της οικογένειας

⁷²³ BOA, HAT.969/41369· BOA, C.DH.82/4094· BOA, HAT.287/17222· Γ.Α.Κ/Α.Ν.Π., R.-F.210A/214· Βαρούχα-Χαιρέτη, *Δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου*, 339· O. Köksal, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19 (2004), 316-318.

⁷²⁴ Στα οθωμανικά έγγραφα ο όρος «ζαμπίτης», όταν δεν συνοδεύεται από άλλους προσδιορισμούς, συνήθως χαρακτηρίζει τον αγά των γενιτσάρων μιας πόλης.

⁷²⁵ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 237. Ο Ψιλάκης χαρακτηρίζει «Τουρκορρωμηούς» τους κρυπτοχριστιανούς. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το περιστατικό συνέβη όταν διορίστηκε στην Κρήτη διοικητής ο Οσμάν πασάς, ο επονομαζόμενος «Πνιγάρης». Υπάρχει διαφορά δύο ετών μεταξύ της εξορίας του Καρακετχιουντά και του διορισμού του Οσμάν ως διοικητή.

⁷²⁶ T.A.H.45: 97-118· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 205, 236-237, 283-284, 580-581.

⁷²⁷ *Ο.π.*, 189-193.

⁷²⁸ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 87.

⁷²⁹ Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 362· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 76, 189-193, 547.

των Γενιτσαράκηδων, ο Χιουσεΐν, διατηρούσε οικονομικές σχέσεις με το 30^ο *μπολούκ* του Χάνδακα και ότι ένας άλλος Γενιτσαράκης, ο Χαλίλ, είχε υπομισθώσει για λίγα χρόνια το δικαίωμα συλλογής των φόρων (*iltizam*) των χωριών Μουρί και Τοπόλια (Porolya) του ναχιγέ Κισσάμου, που κανονικά ανήκαν στο τιμάριο του αγά των αζάπηδων του φρουρίου της Κισσάμου.⁷³⁰

Οι οθωμανικές και χριστιανικές πηγές διασώζουν τα ονόματα και πολλών άλλων αγάδων της Κρήτης που έλεγχαν χωριά και ολόκληρες περιοχές σε διάφορους ναχιγέδες και ηγήθηκαν στρατιωτικών αποσπασμάτων σε εκστρατείες κατά τη διάρκεια των Επαναστάσεων του 1770 και 1821· οι Φαφούληδες,⁷³¹ οι Αγριολήδηδες,⁷³² οι Σοφτάδες,⁷³³ οι Αλιδάκηδες,⁷³⁴ οι Καούρηδες,⁷³⁵ οι Βεργέρηδες,⁷³⁶ οι Τζίνηδες,⁷³⁷ οι Γετίμηδες⁷³⁸ και οι Τζιντζαράπηδες⁷³⁹ είναι μόνο κάποιοι από αυτούς.

Θα μπορούσαμε συνεπώς να χαρακτηρίσουμε την ελίτ του νησιού κατά την υπό εξέταση περίοδο ως στρατιωτική σε μεγάλο βαθμό, με ισχυρές διασυνδέσεις κυρίως στους μόνιμους πια στο νησί γενιτσαρικούς λόχους, όπου πολλά μέλη της κατείχαν υψηλόβαθμα αξιώματα. Επρόκειτο για οικογένειες οι οποίες συνήθως κατοικούσαν στις πόλεις της Κρήτης, ενώ παράλληλα διατηρούσαν έδρες σε χωριά από όπου έλεγχαν μεγάλο μέρος της διοίκησης της κρητικής υπαίθρου, νέμονταν φόρους, κατείχαν μεγάλες αγροτικές εκτάσεις και ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, την παραγωγή και το εμπόριο αγροτικών προϊόντων. Πολλές από τις οικογένειες αυτές επένδυναν χρήματα σε βακούφια, στην αναπτυσσόμενη βιοτεχνία σαπουνιού, σε καταστήματα και στο θαλάσσιο εμπόριο, ενώ εμπλέκονταν και στις διαδικασίες μισθοδοσίας στρατιωτών. Δάνειζαν, τέλος, σημαντικά χρηματικά ποσά και

⁷³⁰ Τ.Α.Η.45: 97-118· ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 53. Ο αγάς των αζάπηδων της Κισσάμου που αναφέρεται στο οθωμανικό έγγραφο ήταν ο Χαλίλ Μεχμέτ Εμίν Αγαδάκης, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην παράδοση του φρουρίου στους επαναστάτες χριστιανούς το 1823· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 527-530.

⁷³¹ Τ.Α.Η.45: 97-118· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 205, 266-268.

⁷³² Δημητριάδης-Δασκάλου, *Ο Κώδικας των Θυσιών*, 365· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 205, 238, 293, 296-297, 481, 632-633, 680-681.

⁷³³ ΒΟΑ, C.DH.239/11906· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 353, 367, 689· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 17, 24.

⁷³⁴ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 10, 22, 76, 106, 147-153, 191, 199-200, 279, 362-363, 367, 390-391· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 17· Ε. Βαρδίδης, *Κρητικάί ρίμαι. Τα τραγούδια Δασκαλογιάννη και Αληδάκη*, Αθήνα 1888, 13, 39-55· Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 169.

⁷³⁵ ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 12-13· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 34, 76, 201, 205, 222, 225, 273-274, 379-380, 396-397, 406, 451, 473-474, 495-496, 532-534· Λαμπρινάκης, *Γεωγραφία της Κρήτης*, 61.

⁷³⁶ ΒΟΑ, ΚΚ.δ.827: 12-13· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 76, 193, 222, 225, 264, 273-274.

⁷³⁷ Ο.π., 76, 222, 273-274, 294-295, 535.

⁷³⁸ Τ.Α.Η.43: 13, 44, 114· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 205, 226-234, 425.

⁷³⁹ Ο.π., 193· Βαρδίδης, *Κρητικάί ρίμαι*, 13· Βενέρης, «Μια διαταγή του Χατζή Οσμάν Πασά», 184.

χρηματοδοτούσαν μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων τους δανειζόμενες από τους γενιτσαρικούς λόχους, ενώ συχνά συνδέονταν μεταξύ τους με δεσμούς συγγένειας και οικονομικές συνεργασίες.

Από όλες τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των οικογενειών αυτών, δύο κυρίως ξεχωρίζουν ως οι πιο κερδοφόρες και εμπλέκουσες σε μεγάλο βαθμό τα στρατιωτικά δίκτυα του νησιού: το εμπόριο σιταριού με την παράπλευρη εμπορία τίτλων μισθοδοσίας ντόπιων στρατιωτών και η παραγωγή και εμπορία σαπουνιού και ελαιολάδου. Αυτές οι δύο δραστηριότητες θα αναλυθούν στις επόμενες δύο υποενότητες.

Εμπόριο σιταριού και τίτλων μισθοδοσίας

Από τις επίσημες οθωμανικές πηγές γίνεται κατανοητό ότι οι στρατιώτες των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης είχαν το δικαίωμα να μεταχειρίζονται τους τίτλους μισθοδοσίας τους ως ιδιωτική τους περιουσία, μεταβιβάζοντας, πουλώντας ή κληροδοτώντας τους.⁷⁴⁰ Για να διατηρούν την κυριότητα των τίτλων τους ωστόσο, έπρεπε να τηρούν τρεις βασικούς κανόνες: α. να είναι πλήρεις κάτοχοι και νομείς του δικαιώματος μισθοδοσίας τους, δηλαδή να μην κατέχουν μόνο κάποιο μερίδιό του και να μην το εκμισθώνουν, β. να μην έχουν στην κατοχή τους άλλο τίτλο μισθοδοσίας και γ. να κατοικούν μόνιμα εντός του φρουρίου όπου έπρεπε να υπηρετούν με βάση τον τίτλο που κατείχαν. Ωστόσο στις πηγές βλέπουμε ότι ήταν συχνό φαινόμενο η μη τήρηση των τριών αυτών κανόνων. Ένας από τους βασικούς λόγους για την εξέλιξη αυτή ήταν η ανάπτυξη ενός παράνομου δικτύου εμπορίας τίτλων μισθοδοσίας με μεγάλα κέρδη και κύριους άξονες τον έντοκο δανεισμό και το εμπόριο σιταριού.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής σιταριού της Κρήτης που εισπραττόταν ως δεκάτη προοριζόταν για την πληρωμή των ντόπιων στρατιωτών, ενώ το υπόλοιπο έπρεπε να τοποθετείται στις σιταποθήκες των τριών μεγαλύτερων πόλεων. Το σιτάρι φυλασσόταν στις σιταποθήκες ώστε αφενός σε περιπτώσεις αποκλεισμού ή πολέμου να υπάρχουν προμήθειες και αφετέρου σε περιόδους ειρήνης να υπάρχει η δυνατότητα ρύθμισης

⁷⁴⁰ Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, δες BOA, C.AS.60/2824.

της ποσότητας δημητριακών που διετίθετο στην αγορά και να αποτρέπονται σιτοδείες.

Στη διαχείριση του σιταριού εμπλέκονταν διάφοροι αξιωματικοί και αξιωματούχοι με βασικότερους τον ντεφτερντάρη του ταμείου της Κρήτης και τους ντιζντάρηδες των φρουρίων. Ο ντεφτερντάρης διαμόρφωνε τη γενικότερη πολιτική διανομής του σιταριού του νησιού δίνοντας εντολές για την αποστολή δημητριακών από το ένα μέρος της Κρήτης στο άλλο με σκοπό την εξασφάλιση της επάρκειας δημητριακών και στα εννιά επανδρωμένα φρούρια του νησιού. Από την πλευρά τους, οι ντιζντάρηδες ήταν επόπτες των σιταποθηκών των φρουρίων όπου υπηρετούσαν, διαχειριστές του σιταριού και υπεύθυνοι για την καταγραφή των υπαρχουσών ποσοτήτων, περιλαμβανομένης της εισαγωγής και εξαγωγής δημητριακών που φυλάσσονταν εκεί.

Ωστόσο η παραγωγή και η διαχείριση του σιταριού που κυκλοφορούσε στην αγορά της Κρήτης εξαρτιόταν άμεσα ή έμμεσα και από άλλους διοικητικούς παράγοντες και ιδιώτες. Αυτοί ήταν οι μεγαλογαιοκτήμονες, οι οποίοι παρήγαν το μεγαλύτερο μέρος των δημητριακών που έφταναν στην αγορά, οι μισθωτές και υπομισθωτές του δικαιώματος νομής του φόρου της δεκάτης *μαλικιανέ αγάδες*, *τιμαριούχοι / ζαϊμηδες* και *μουλτεζίμηδες*, που συγκέντρωναν τα δημητριακά που εισπράττονταν μέσω της φορολογίας και φρόντιζαν να διοχετεύονται σε μορφή σιταριού στις πόλεις, τα συμβούλια των Πυλών των Αγάδων που καθόριζαν την τιμή του σιταριού και του ψωμιού στις αγορές, και, τέλος, οι αρτοποιοί των πόλεων, οι οποίοι αγόραζαν ένα σημαντικό μέρος του σιταριού που φυλασσόταν στις κρατικές σιταποθήκες.

Ας δούμε όμως λίγο πιο αναλυτικά τα διάφορα στάδια από τα οποία περνούσε η διαχείριση των συλλεγόμενων ως δεκάτη δημητριακών μέχρι να καταλήξουν στις κρατικές σιταποθήκες, στα χέρια των στρατιωτών και των αρτοποιιών: οι γαιοκτήμονες-γεωργοί της Κρήτης παρήγαν τα δημητριακά που θα εισπράττονταν ως φόρος από το κράτος και τα μετέφεραν στις αποθήκες των ιδιωτών ή των αξιωματούχων που ήταν υπεύθυνοι για την είσπραξη της δεκάτης υπό την επιτήρηση των σουμπασήδων των χωριών. Εκεί οι νομείς του δικαιώματος είσπραξης του φόρου καταμετρούσαν τα δημητριακά και τα μετέτρεπαν σε σιτάρι ανταλλάσσοντάς τα με βάση τις τρέχουσες τιμές της τοπικής αγοράς. Ακολουθούσε η μεταφορά του σιταριού με έξοδα των γαιοκτημόνων στις πόλεις και η αποθήκευσή του με ευθύνη του ντιζντάρη στις κρατικές σιταποθήκες. Ο ντεφτερντάρης διέταζε την αποστολή

σιταριού από τις τρεις πόλεις στα μικρότερα φρούρια και την εξαγωγή των απαραίτητων ποσοτήτων, πάλι με ευθύνη του ντιζντάρη του κάθε φρουρίου, για την πληρωμή των ντόπιων σωμάτων. Το σιτάρι που περίσσευε μετά την πληρωμή των μισθών σε είδος έπρεπε να αποθηκεύεται στις κρατικές σιταποθήκες. Ωστόσο της τελικής αποθήκευσης του νέου σιταριού προηγούνταν η εξαγωγή από τους ντιζντάρηδες ενός μέρους του παλιού σιταριού που βρισκόταν στην κατοχή του κράτους ώστε να υπάρχει ανανέωση και να μην χαλάνε οι προμήθειες. Μέρος του παλιού σιταριού που εξαγόταν δινόταν για την πληρωμή των στρατιωτών και μέρος του πωλούνταν χονδρικά στους αρτοποιούς των πόλεων με τιμές που καθόριζαν οι ντιζντάρηδες. Οι αρτοποιοί, τέλος, παρήγαν ψωμί που πωλούνταν σε τιμές καθορισμένες από τα συμβούλια των Πυλών των Αγάδων, τα οποία προσδιόριζαν επίσης την τιμή πώλησης στις τοπικές αγορές του σιταριού και των άλλων δημητριακών.

Όλοι οι παραπάνω εμπλεκόμενοι θεσμοί και ομάδες ατόμων, με την εξαίρεση του ντεφτερντάρη, αποτελούνταν ή ελέγχονταν σε μεγάλο βαθμό από στρατιωτικούς. Πέρα από τους ντιζντάρηδες και τα συμβούλια των Πυλών των Αγάδων που εντάσσονταν έτσι και αλλιώς στις στρατιωτικές-διοικητικές δομές του νησιού, η ανάληψη σε πολλές περιοχές της Κρήτης του δικαιώματος νομής φόρων και η ιδιοκτησία τεραστίων εκτάσεων από μέλη του στρατού της Κρήτης θεωρούνταν, τουλάχιστον τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, δεδομένη από την κεντρική και τοπική οθωμανική διοίκηση, η οποία αναγνώριζε ότι «η πλειονότητα των κατοχών μουκατάδων [του νησιού] είναι στρατιωτικοί»⁷⁴¹ και ότι «η πλειονότητα των γεωργών των 12 ναχιγέδων του Χάνδακα είναι γενίτσαροι και ντόπιοι στρατιώτες»⁷⁴² το 1774 και το 1782 αντίστοιχα. Παράλληλα, από έναν κατάλογο των αρτοποιιών της πόλης του Χάνδακα του 1763, ο οποίος αναφέρει τους 15 φούρνους της πόλης, γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον οι δέκα ανήκαν συνεταιρικά ή εξ ολοκλήρου σε στρατιωτικούς.⁷⁴³

Ο κομβικός ρόλος που είχαν οι στρατιωτικοί στις διαδικασίες παραγωγής και διακίνησης του σιταριού της Κρήτης, αλλά και το γεγονός ότι η μισθοδοσία των ντόπιων σωμάτων εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις διαδικασίες αυτές,

⁷⁴¹ “*Bu esnada eshab-ı mukataatlar ekserisi ocaklu olmağın*”. BOA, C.AS.1141/50724.

⁷⁴² “*On ikiden ibaret olan Kandiye nevahisi zürranın ekseri yeniçeri ve yerlü neferati olub*”. T.A.H.32: 81-82.

⁷⁴³ T.A.H.3: 398-400· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 451-452· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 221-222.

προκαλούσαν πολύ συχνά την παρέμβαση διαφόρων στρατιωτικών θεσμών και ομάδων. Οι επεμβάσεις τους γίνονταν άλλοτε με την ευλογία της τοπικής και κεντρικής οθωμανικής διοίκησης και άλλοτε με τρόπο παράνομο, φέρνοντας ωστόσο πάντα τους στρατιωτικούς στο επίκεντρο της διαχείρισης και εμπορίας δημητριακών του νησιού. Ας προσπαθήσουμε να αναδείξουμε κάποιες πτυχές αυτών των επεμβάσεων μέσα από διάφορα παραδείγματα που μας δίνουν οι πηγές της εποχής.

Ένα από τα προβλήματα που παρουσιάζονταν κατά τις προαναφερθείσες διαδικασίες ήταν η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ γαιοκτημόνων και νομέων του δικαιώματος εισπραξής της δεκάτης. Σε τουλάχιστον έξι διαφορετικές περιπτώσεις κατά την υπό εξέταση περίοδο, το 1762, το 1765, το 1768, το 1774, το 1779 και το 1781-1782, οι δύο αυτές ομάδες συμφερόντων ήρθαν σε αντιπαράθεση για λόγους που αφορούσαν κυρίως τον τρόπο εισπραξής της δεκάτης και τα έξοδα μεταφοράς του σιταριού από την ύπαιθρο στις πόλεις. Το 1781-1782, όταν έλαβε χώρα η εντονότερη ίσως από αυτές τις αντιπαραθέσεις, οι νομείς της δεκάτης, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί, όπως ο Καρακάσης Μεχμέτ, ο Καλουπσίτς χατζής Ισμαΐλ και κάποιος Μουσταφά μπολούκμπασης, συγκρούστηκαν με διάφορους γαιοκτήμονες του σαντζακιού του Χάνδακα διότι οι τελευταίοι αρνήθηκαν να μεταφέρουν το σιτάρι στις κρατικές σιταποθήκες με δικά τους έξοδα, μολοντί αυτή η πρακτική προβλεπόταν από παλαιότερα διατάγματα.⁷⁴⁴ Από την άλλη πλευρά, διάφοροι γαιοκτήμονες, μεταξύ των οποίων βρίσκονταν επίσης υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί, όπως ο Μεμέτακας της Σητείας και ο Καλουπσίτς Ιμπραχίμ,⁷⁴⁵ αντιτάχθηκαν κατηγορώντας τους νομείς, μεταξύ άλλων, για παρανομίες κατά την εισπραξη της δεκάτης. Και οι δύο πλευρές συγκέντρωσαν στρατό στο Μονοφάτσι και ετοιμάστηκαν για σύγκρουση, η οποία αποσοβήθηκε ύστερα από παρέμβαση του αγά των γενιτσάρων του Χάνδακα, ο οποίος έπαιξε τον ρόλο διαμεσολαβητή στη στρατοκρατούμενη αυτή σύρραξη. Τελικά νικητές στη διαμάχη βγήκαν οι νομείς της δεκάτης, αφού οι πρωτεργάτες της εξέγερσης των

⁷⁴⁴ Η σύγκρουση αυτή φαίνεται να εντάθηκε και εξαιτίας της επιδημίας πανώλης που είχε ξεσπάσει την περίοδο εκείνη στον Χάνδακα. Η επιδημία φαίνεται πως προκάλεσε την άρνηση πολλών χωρικών να μεταβούν στην πόλη, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στους μεγαλογαιοκτήμονες να αντισταθούν στα αιτήματα των φοροεισπρακτόρων· Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 184.

⁷⁴⁵ Ο Καλουπσίτς Ιμπραχίμ, ο οποίος εκτελέστηκε μαζί με άλλους γαιοκτήμονες το 1782 ως υπαίτιος της εξέγερσης, 19 χρόνια νωρίτερα καταγραφόταν ως μέλος της ομάδας των νομέων της δεκάτης, γεγονός που δείχνει ότι τα οικονομικά και τα πολιτικά συμφέροντα πολλών μελών της ελίτ της Κρήτης, τα οποία ανέπτυσαν ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες, μπορούσαν να αλλάζουν ριζικά ανάλογα με τη συγκυρία· Τ.Α.Η.3: 398-400· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 451-452· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 221-222.

γαιοκτημόνων, μεταξύ των οποίων και ο Μεμέτακας, συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν, ενώ εκατοντάδες χωριά του σαντζακιού του Χάνδακα υποχρεώθηκαν να δεσμευτούν εγγράφως ότι θα κατέβαλλαν χρηματικά πρόστιμα σε περίπτωση μη μεταφοράς της δεκάτης στον Χάνδακα με έξοδα των γαιοκτημόνων. Ωστόσο και οι ίδιοι οι νομείς της δεκάτης βρέθηκαν απολογούμενοι ενώπιον τόσο των τοπικών διοικητικών και στρατιωτικών αρχών όσο και των απεσταλμένων της γενιτσαρικής οργάνωσης της Κωνσταντινούπολης για διάφορες παρανομίες τους, οι οποίες αποκαλύφθηκαν εξαιτίας της σύγκρουσης. Μια από τις σημαντικότερες κατηγορίες που τους απευθύνθηκαν ήταν ότι προκαλούσαν τεχνητή έλλειψη σιταριού στην αγορά μέσω της παράνομης παρακράτησης μέρους της παραγωγής στις ιδιωτικές αποθήκες τους και μέσω της αγοράς και συσσώρευσης στρατιωτικών τίτλων μισθοδοσίας.⁷⁴⁶

Μολονότι, σύμφωνα με τους νομείς της δεκάτης, η πρακτική της αγοράς τίτλων μισθοδοσίας ντόπιων στρατιωτών από εμπόρους σιταριού είχε ξεκινήσει «πέντε-δέκα χρόνια» πριν από το περιστατικό του 1782,⁷⁴⁷ εντοπίζεται στις οθωμανικές πηγές τουλάχιστον 41 χρόνια νωρίτερα, ενώ συνεχιζόταν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ.⁷⁴⁸ Η πρακτική αυτή εντασσόταν κυρίως στο πλαίσιο της λειτουργίας κυκλωμάτων εμπορίας σιταριού με επίκεντρο στρατιωτικούς, τα οποία εξασφάλιζαν μεγάλα κέρδη πρωτίστως για τους νομείς της δεκάτης, αλλά και για άλλες εμπλεκόμενες ομάδες, αξιωματικούς και αξιωματούχους: οι νομείς της δεκάτης εκμεταλλευόμενοι την πλήρη έλλειψη κρατικού ελέγχου επί της παραγωγής επικαλούνταν μειωμένες σοδειές και κατέβαλλαν μόνο ένα μέρος των δημητριακών που ήταν συμβεβλημένοι να δίνουν με τη δέσμευση να παραδώσουν το υπόλοιπο κατά την επόμενη σοδειά. Έτσι κρατούσαν εγκλωβισμένες στις ιδιωτικές τους αποθήκες μεγάλες ποσότητες δημητριακών με αποτέλεσμα να δημιουργείται έλλειψη στην αγορά και να υπάρχει σημαντική αύξηση των τιμών. Οι ντιζντάρηδες, καθώς οι τιμές ανέβαιναν, προκειμένου να αποφευχθούν σιτοδεΐες εντός των φρουρίων, εξήγαν μέρος των αποθεμάτων των κρατικών σιταποθηκών και το πουλούσαν σε μειωμένες τιμές στους αρτοποιούς. Όμως η μειωμένη απόδοση της δεκάτης σε συνδυασμό με την εξαγωγή σιταριού προς πώληση στους αρτοποιούς, μείωνε σημαντικά τα αποθέματα των κρατικών σιταποθηκών. Στο πλαίσιο μιας

⁷⁴⁶ BOA, C.AS.1141/50724· T.A.H.7: 274-275· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 260-262· T.A.H.31: 61-62· T.A.H.32: 51-68, 81-92, 102, 132-134· Anastasopoulos, “Political Participation”· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 217-218.

⁷⁴⁷ “Beş on seneden berü icmalat-ı mezkûre bu vechle bey ve şira olinageldüği”· T.A.H.32: 84-85.

⁷⁴⁸ BOA, C.AS.524/21879· BOA, KK.d.827: 15.

πολιτικής που είχε ως ζητούμενο την επάρκεια αποθεμάτων σιταριού στις κρατικές σιταποθήκες, οι ντιζντάρηδες στρέφονταν στην τοπική αγορά για να αναπληρώσουν το σιτάρι που είχε εξαχθεί. Καθώς στις συγκεκριμένες συνθήκες οι τιμές του σιταριού στο νησί ήταν πολύ υψηλές, η αγορά γινόταν με ζημιά του κράτους και κέρδος για τους μεγαλεμπόρους που το προμήθευαν. Ένας βασικός λόγος για τον οποίο λοιπόν οι νομείς της δεκάτης συγκέντρωναν όσο το δυνατό περισσότερους τίτλους μισθοδοσίας στρατιωτών παράλληλα με τον εγκλωβισμό των παραγόμενων δημητριακών στις αποθήκες τους ήταν ώστε να διαθέτουν μεγάλες ποσότητες σπόρου που θα μπορούσαν να πουλήσουν τόσο στις κρατικές σιταποθήκες όσο και σε ιδιώτες κατά τις περιόδους ανόδου των τιμών.⁷⁴⁹ Αντίστοιχα, ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους οι μεγαλογαιοκτήμονες αντιδρούσαν σε αυτήν τη συσσώρευση ήταν γιατί συχνά γινόταν με υπερφορολόγηση που στερούσε από τους ίδιους τη δυνατότητα συσσώρευσης των παραγόμενων δημητριακών, τα οποία θα μπορούσαν να πουλήσουν αργότερα εκμεταλλευόμενοι την αλλαγή τιμών σε βάθος χρόνου.⁷⁵⁰

Οι νομείς των φόρων δεν ήταν οι μόνοι που κέρδιζαν σε βάρος του κράτους από τέτοιες τεχνητές κρίσεις. Η εξουσία που είχε ο ντιζντάρης να εξάγει σιτάρι από τις σιταποθήκες επικαλούμενος σιτοδεία και να συμπληρώνει τα κενά με αγορά σιταριού τού έδινε τη δυνατότητα να πουλάει σε υπερβολικά φθηνές και να αγοράζει σε πολύ ακριβές τιμές τεράστιες ποσότητες δημητριακών, διαπραγματευόμενος προσωπικά οφέλη με τους αρτοποιούς και τους νομείς φόρων.⁷⁵¹ Παράλληλα, οι αρτοποιοί του Χάνδακα, όντας γενίτσαροι οι ίδιοι, χρησιμοποιούσαν ως ισχυρό διαπραγματευτικό όπλο την υποστήριξη τους από μεγάλη μερίδα των συναδέλφων τους, οι οποίοι, συμμετέχοντας στα συμβούλια της Πύλης του Αγά και συγκεντρωνόμενοι έξω από τις κρατικές σιταποθήκες, διεκδικούσαν το άνοιγμά τους

⁷⁴⁹ Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πρακτικής που κατέληγε στην πώληση μεγάλων ποσοτήτων σιταριού στις δημόσιες σιταποθήκες του Ρεθύμνου από μεγαλεμπόρους σιτηρών, μεταξύ των οποίων πολλοί υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί ντόπιων και αυτοκρατορικών μονάδων, δες BOA, KK.d.827: 20, 23, 41. Για την πώληση σιταριού στους αρτοποιούς του Χάνδακα, ύστερα από συμφωνία με τη διοίκηση, από τις αποθήκες των νομέων της δεκάτης, η πλειονότητα των οποίων ανήκε στη στρατιωτική ελίτ του Χάνδακα, δες T.A.H.3: 398-400· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 451-452· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 221-222.

⁷⁵⁰ Για αυτήν την πρακτική συγκέντρωσης κεφαλαίου, δες Halil İnalçık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, 29/1 (1969), 99, 106-107.

⁷⁵¹ Για ένα παράδειγμα διερεύνησης από τη διοίκηση της ανατολικής Κρήτης μιας υπόθεσης πώλησης από τον ντιζντάρη Ρεθύμνου σιταριού σε αρτοποιούς σε υπερβολικά χαμηλή τιμή και αναπλήρωσής του με σιτάρι που αγοράστηκε σε πολύ υψηλή τιμή το 1818, δες BOA, KK.d.827: 20.

και την πώληση φτηνού σιταριού επικαλούμενοι κακές σοδειές, ακόμα και όταν δεν υπήρχε σχετικό αίτημα από τους παραγωγούς και τους νομείς της δεκάτης.⁷⁵²

Όσο για το εμπόριο τίτλων μισθοδοσίας στρατιωτών, είχε τα δικά του κυκλώματα και έπαιρνε διάφορες μορφές. Το 1762 οι ντόπιοι στρατιώτες του Χάνδακα κατήγγειλαν στο κέντρο ότι κάποιοι αξιωματικοί τους κατάφεραν, δημιουργώντας τοπικά δίκτυα, να προεισπράττουν κατά ένα έως δύο χρόνια πριν τους μισθούς που προορίζονταν για τη μισθοδοσία των ντόπιων στρατιωτών του φρουρίου, να διαιρούν τους τίτλους μισθοδοσίας σε μερίδια του 1/3, 2/3 και 1/2 της αξίας τους και να τα δανείζουν με τόκο σε άτομα που είτε χρειαζόνταν ρευστό είτε εκμεταλλεύονταν την αύξηση της τιμής του σιταριού για να κερδοσκοπήσουν, ενώ παρόμοιες καταγγελίες έγιναν και το 1811.⁷⁵³ Πράγματι, τόσο η κατάτμηση τίτλων μισθοδοσίας σε μερίδια όσο και η προείσπραξη και οφειλή μεγάλων ποσών που προορίζονταν για τη μισθοδοσία ντόπιων στρατιωτών επιβεβαιώνονται από έγγραφα που αφορούν κληρονομίες διαφόρων υψηλόβαθμων αξιωματικών των ντόπιων σωμάτων σε διάφορες περιόδους. Έτσι, για παράδειγμα, το 1770, όταν ο τζεμπετζήμπασης του Χάνδακα Αλί αγάς παρουσιάστηκε στο ιεροδικείο της πόλης για να συντάξει τη διαθήκη του, μεταξύ άλλων άφησε τον τίτλο μισθοδοσίας του στον μικρό του δούλο Αλί και μια απόδειξη του ταμείου της Κρήτης αξίας 1/3 ενός τίτλου μισθοδοσίας του 3^{ου} *μπολούκ* (δεν αναφέρεται σώμα) σε κάποιον Αλί γιο Ιμπραχίμ, ενώ, όταν πέθανε το 1778, χρωστούσε στο κράτος 1.430 παράδες από μισθούς τζεμπετζήδων τους οποίους είχε προεισπράξει.⁷⁵⁴ Το 1813, κατά την καταγραφή της περιουσίας του κεχαγιά των ντόπιων γενιτσάρων Ιμπραχίμ γιου Μεχμέτ, ο οποίος είχε δανειστεί τεράστια ποσά από τα βακούφια διαφόρων λόχων του σώματός του και είχε εξελιχθεί και ο ίδιος σε μεγαλοδανειστή, καταγράφηκε ότι διάφοροι οφειλέτες τού χρωστούσαν 71.160 παράδες από μισθούς που προορίζονταν για την πληρωμή της δόσης «Ρεσέν».⁷⁵⁵ Αντίστοιχα, πάλι το 1813, κατά την καταγραφή της περιουσίας του θανόντος μεγαλεμπόρου σιταριού και νομέα φόρων Καραχασάνογλου Αχμέντ Ουλέτ, βρέθηκαν στην κατοχή του τίτλοι μισθοδοσίας συνολικής αξίας 36.080 παράδων.⁷⁵⁶

⁷⁵² T.A.H.19: 312.

⁷⁵³ T.A.H.40: 115· BOA, C.AS.36/1626.

⁷⁵⁴ T.A.H.19: 377-381· T.A.H.31: 34. Για τη διαδικασία έκδοσης αποδείξεων τίτλων μισθοδοσίας (*mukabele tezkeresi*) από το ταμείο της Κρήτης, δεξ BOA, C.AS.147/6511.

⁷⁵⁵ T.A.H.38: 27-29.

⁷⁵⁶ T.A.H.41: 137-140.

Παράπονα στρατιωτών περί εμπορίας τίτλων μισθοδοσίας από τους αξιωματικούς τους γίνονταν και για άλλα φρούρια εκτός του Χάνδακα. Για παράδειγμα, το 1758 και το 1762 οι στρατιώτες του φρουρίου της Σπιναλόγκας εξεγέρθηκαν και διαμαρτυρήθηκαν στην κεντρική και την τοπική διοίκηση για διάφορες παρανομίες του ντιζντάρη τους Μουσταφά γιου Χιουσεϊν· σύμφωνα με τους στρατιώτες, ο Μουσταφά, σε συνεργασία με τον λογιστή του ταμείου της Κρήτης, πούλησε 2.633 μουζούρια σιτάρι που προορίζονταν για τη μισθοδοσία τους στην αγορά του Χάνδακα, ενώ πούλησε και 30 τίτλους μισθοδοσίας νεκρών στρατιωτών σε κατοίκους του Χάνδακα.⁷⁵⁷ Παρά την καθαίρεση του Μουσταφά, καταγγελίες περί συνέχισης της πρακτικής εμπορίας τίτλων μισθοδοσίας από αξιωματικούς της νησίδας έγιναν πάλι το 1767.⁷⁵⁸

Η τοπική και κεντρική διοίκηση, βλέποντας την ανεξέλεγκτη κερδοσκοπία σε βάρος του κράτους, προσπαθούσε με διάφορα μέσα να περιορίσει τις παραπάνω πρακτικές. Διαρκείς ήταν οι προσπάθειές της μέσω διαταγμάτων να σταματήσει η πώληση τίτλων μισθοδοσίας σε μη δικαιούχους και να γίνονται έλεγχοι για να εξακριβώνεται αν οι πραγματικοί κάτοχοι των τίτλων ήταν οι δικαιούχοι στρατιώτες και αν υπηρετούσαν κανονικά στα πόστα τους, ενώ απαντούν περιπτώσεις στις οποίες ζητούνταν η αποζημίωση του κράτους από ντιζντάρηδες που κατασπαταλούσαν το κρατικό σιτάρι εξυπηρετώντας τα συμφέροντα διαφόρων ομάδων και ιδιωτών. Πάντως θα λέγαμε ότι οι βασικοί κερδισμένοι του εμπορίου σιταριού, οι νομείς της δεκάτης, θίγονταν ελάχιστα από τις προσπάθειες αυτές, καθώς οι διοικητικές αρχές συνήθως περιορίζονταν σε απειλές, αδυνατώντας να ελέγξουν το πραγματικό μέγεθος της παραγωγής σιταριού στην επαρχία.⁷⁵⁹

Παραγωγή και εμπόριο λαδιού και σαπουνιού

Στο προηγούμενο κεφάλαιο δόθηκε μια συνοπτική περιγραφή της πορείας της ντόπιας σαπωνοποιίας και του εμπορίου λαδιού και σαπουνιού κατά τον 18^ο αιώνα,

⁷⁵⁷ BOA, C.AS.759/32007· T.A.H.17: 155· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 109.

⁷⁵⁸ BOA, C.AS.58/2740. Για τσορμπατζήδες, ονταμπασήδες και αγάδες ντόπιων σωμάτων που εμπορεύονται σιτάρι, δεξ επίσης τις καταχωρίσεις T.A.H.37: 118 και T.A.H.43: 78-79.

⁷⁵⁹ T.A.H.7: 274-275· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 260-262· T.A.H.32: 51-68, 81-92, 102, 132-134· T.A.H.37: 59-60· T.A.H.40: 115· BOA, C.AS.524/21879· BOA, C.AS.759/32007· BOA, C.AS.36/1626· BOA, C.AS.58/2740· BOA, C.AS.1141/50724· BOA, C.AS.837/35694· BOA, C.AS.444/18512· BOA, KK.d.827: 15, 18, 20, 23, 28, 34, 35, 52.

καθώς και του ρόλου που αυτά τα προϊόντα έπαιζαν στη δημιουργία ενός πιστωτικού συστήματος ελεγχόμενου σε μεγάλο βαθμό από τους στρατιωτικούς λόχους του νησιού. Προκειμένου να επεκταθούμε στον ρόλο της στρατιωτικής ελίτ και των στρατιωτικών δικτύων στις οικονομικές αυτές δραστηριότητες, ας δούμε πιο αναλυτικά ποιοι ήταν οι βασικοί εμπλεκόμενοι στην παραγωγή και το εμπόριο ελαιολάδου στην Κρήτη.

Την πλεονεκτικότερη θέση μεταξύ των παραγωγών είχε αναμφίβολα η ομάδα των μεγαλογαιοκτημόνων. Την αγορά προμήθευαν με λάδι όμως και οι νομείς της δεκάτης, οι οποίοι αποκόμιζαν οφέλη από την είσπραξη του φόρου που αντιστοιχούσε στο 1/7 του παραγόμενου στο νησί καρπού ελιάς. Οι πωλητές αυτοί, που, όπως είδαμε, ήταν συνήθως στρατιωτικοί μπορούσαν πιο εύκολα από τους μικροκτηματίες να υπερασπίζονται τα συμφέροντά τους στην αγορά. Εκτός από τις μεγάλες ποσότητες ελαιολάδου που εξασφάλιζαν κάθε χρόνο, διέθεταν την οικονομική άνεση, αλλά και μεγάλες αποθήκες που τους έδιναν το περιθώριο να μη διοχετεύουν το λάδι στην αγορά αμέσως, περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για κερδοφόρα πώληση. Αγοραστές, από την άλλη, ήταν οι ντόπιοι και ξένοι έμποροι, κάποιοι καταστηματάρχες, όπως βυρσοδέψες, παντοπώλες κ.ά., και κυρίως οι σαπωνοποιοί του νησιού.⁷⁶⁰ Ας σημειωθεί επίσης ότι σημαντικό μερίδιο κέρδους από το εμπόριο του κρητικού ελαιολάδου είχε μια ομάδα νομέων των διαφόρων φόρων επί των πωλήσεων και των μεταφορών του προϊόντος με βασικότερη την Εσμά σουλτάνα,⁷⁶¹ κόρη του σουλτάνου Αμπντουλαμίντ Α΄, την περιουσία της οποίας διαχειριζόταν για αρκετά χρόνια ο πανίσχυρος κεχαγιάς της, ο κρητικός Γιουσούφ αγάς από το χωριό Σπανιάκο Σελίνου και αργότερα ο αδερφός του τελευταίου, ο Ομέρ.⁷⁶²

Στην πραγματικότητα πολλές πλούσιες οικογένειες συμμετείχαν παράλληλα στην παραγωγή ως μεγαλοκτηματίες, στην αγορά ως έμποροι και σαπωνοποιοί, αλλά και στη νομή φόρων και δασμών που προέκυπταν από την παραγωγή και το εμπόριο αυτό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του είδους επιχειρηματιών αποτελεί η

⁷⁶⁰ Τ.Α.Η.7: 274-275· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 260-262· Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 146-147· Τ.Α.Η.33: 65· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 203· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 114.

⁷⁶¹ Αναφορές στα δικαιώματα της Εσμά σουλτάνας (1778-1848) επί των φόρων του ελαιολάδου και του σαπουνιού της Κρήτης υπάρχουν στις πηγές από το έτος της γέννησής της και συνεχίζουν σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Για παράδειγμα, δες Τ.Α.Η.19: 333-334 και Τ.Α.Η.43: 125-126.

⁷⁶² Για τους φόρους αυτούς, δες Τ.Α.Η.43: 125-126. Για τα πρόσωπα αυτά θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

οικογένεια των Μπεντρήδων, οι οποίοι για χρόνια έλεγχαν τα τελωνεία των τριών πόλεων του νησιού εισπράττοντας δασμούς επί του εξαγόμενου σαπουνιού και ελαιολάδου, ενώ παράλληλα παρήγαν και εμπορεύονταν οι ίδιοι λάδι και σαπούνι. Έτσι, όταν το 1818 ο πασάς του Χάνδακα δολοφόνησε τον Χατζή Αχμέντ Μπεντρί εφέντι, «τον πλουσιότερο γαιοκτήμονα του νησιού» κατά τον Sieber,⁷⁶³ και δήμευσε την περιουσία του, στην εκτενέστατη καταγραφή των υπαρχόντων του εντοπίζονται τεράστιες εκτάσεις με ελιές, ελαιοτριβεία, αποθήκες ελαιολάδου, σαπωνοποιεία, πλοία, μουκατάδες φόρων σαπουνιού και ελαιολάδου κ.ά.⁷⁶⁴ Άλλο παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια των Καρακάσηδων, μέλη των οποίων είχαν ανάμειξη σε όλες τις παραπάνω δραστηριότητες. Έτσι οι Καρακάσηδες σημειώνονται στις πηγές ως αγοραστές λαδιού, πλοιοκτήτες μεταφορείς λαδιού και σαπουνιού, κάτοχοι σαπωνοποιείων, ελαιοτριβείων και ελαιώνων, αλλά και ως εμίνηδες του τελωνείου του Χάνδακα.⁷⁶⁵ Πολύπλευρο ρόλο στο εμπόριο λαδιού και σαπουνιού της Κρήτης, ως παραγωγοί, έμποροι και σαπωνοποιοί, είχαν επίσης άλλες οικογένειες, όπως οι Μιρασγεντί, οι Τσαλίκηδες, οι Εφεντάκηδες, οι Πεχλιβάνογλου, οι Καλουπισί κ.ά.⁷⁶⁶

Η δημιουργία οικογενειακών επιχειρήσεων που είχαν τη δυνατότητα κάθετου ελέγχου της παραγωγής και της εμπορίας λαδιού και σαπουνιού ήταν εξέλιξη του δευτέρου μισού του 18^{ου} αιώνα. Μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η σαπωνοποιία του Χάνδακα, για την οποία οι οθωμανικές πηγές δίνουν πολλά στοιχεία, αποτελούνταν κυρίως από σχετικά μικρές βιοτεχνικές μονάδες, των οποίων ο αριθμός, τουλάχιστον μέχρι το 1777, κινούνταν ανοδικά, φτάνοντας τις 23 από μόλις δέκα το 1750.⁷⁶⁷ Μεταξύ των σαπωνοποιών παρουσιάζονται στις πηγές και αρκετοί χριστιανοί, των οποίων ωστόσο ο αριθμός μειώνεται αισθητά κατά τα χρόνια αυτά, πέφτοντας από τους επτά το 1750 στους δύο το 1777.⁷⁶⁸ Σε αυτό το διάστημα παρατηρείται μεγάλη αλλαγή και στα ονόματα των μουσουλμάνων ιδιοκτητών, αφού η σαπωνοποιία ελκεί όλο και περισσότερο μεγάλους επενδυτές που εξαγοράζουν και επεκτείνουν τις παλιές επιχειρήσεις ιδρύοντας από τα τέλη της δεκαετίας του 1760 τις πρώτες

⁷⁶³ Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 253.

⁷⁶⁴ T.A.H.42: 175-188.

⁷⁶⁵ BOA, C.ADL.92/5520· BOA, KK.d.827: 19· T.A.H.39: 56-58· T.A.H.41: 137-140· T.A.H.43: 14.

⁷⁶⁶ BOA, HAT.650/31789 C· T.A.H.19: 281-282· T.A.H.32: 151-154· T.A.H.34: 165-167· T.A.H.37: 132· T.A.H.40: 64, 110, 140-141· T.A.H.42: 51, 161, 207· T.A.H.43: 132· T.A.H.45: 98-117· T.A.H.48: 60.

⁷⁶⁷ Για έναν κατάλογο που περιέχει τον αριθμό των σαπωνοποιείων του Χάνδακα μέχρι το 1787, δες Β. Κρεμμυδάς, *Οι σαπωνοποιίες της Κρήτης στο 18^ο αιώνα*, Αθήνα 1974, 38.

⁷⁶⁸ Ο.π., 39.

«σαπωναποΐες-μαμούθ» με τεράστια παραγωγική δυναμικότητα.⁷⁶⁹ Η δύναμη που αναπτύσσουν οι βιοτεχνίες αυτές φαίνεται πως επηρεάζει σε περιόδους κρίσης μικρότερες σαπωναποΐες που δεν αντέχουν τον ανταγωνισμό και χρεωκοπούν.⁷⁷⁰ Τουλάχιστον από το 1787 υπάρχει καθοδική τάση στον αριθμό των σαπωναποΐων του Χάνδακα, κάτι το οποίο όμως δεν αντικατοπτρίζει μείωση των βιοτεχνικών μονάδων και της παραγωγής, αλλά συγκέντρωση της τελευταίας στα χέρια λιγότερων πλουσίων οικογενειών μεγαλογαιοκτημόνων.⁷⁷¹ Έτσι, από 23 σαπωναποΐούς που βρίσκονταν στον Χάνδακα το 1777, το 1787 ο αριθμός τους πέφτει στους 18. Αντίστοιχα, το 1802, παρά το γεγονός ότι ο περιηγητής Olivier καταγράφει την ύπαρξη 25 σαπωναποΐων στην πόλη, οι ιδιοκτήτες τους είναι 15, από τους οποίους τέσσερεις ανήκουν σε δύο οικογένειες. Το 1810-1811 είχαν μείνει μόνο τέσσερεις σαπωναποΐοί, οι οποίοι είχαν ανέλθει σε πέντε το 1817.⁷⁷²

Αρκετές από τις οικογένειες που επιβλήθηκαν ως μεγαλοσαπωναποΐοί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχαν μέλη υψηλόβαθμους στρατιωτικούς, οι οποίοι είχαν καταφέρει από παλιά να συγκεντρώσουν μεγάλη περιουσία ελέγχοντας μεγάλες εκτάσεις γης και μισθώνοντας δικαιώματα είσπραξης φόρων του νησιού. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα τα μέλη των περισσότερων από τις οικογένειες αυτές ασχολούνταν με την παραγωγή και την εμπορία του ελαιολάδου, αλλά δεν μετείχαν ενεργά στην παραγωγή σαπουνιού. Ωστόσο οι απόγονοί τους, εκμεταλλευόμενοι τα κεφάλαια και τα κτήματα που είχαν συσσωρεύσει οι οικογένειές τους, ενεπλάκησαν στην ταχέως αναπτυσσόμενη σαπωναποΐα της Κρήτης, αρχίζοντας σταδιακά να αγοράζουν και να ιδρύουν βιοτεχνίες στις οποίες διοχέτευαν την παραγωγή των ελαιώνων τους. Έτσι, για παράδειγμα, όταν το 1781 πέθανε ο μεγαλογαιοκτήμονας απόστρατος *χασεκί των*

⁷⁶⁹ Ο.π., 34.

⁷⁷⁰ Για χριστιανούς σαπωναποΐούς που χρεωκοπούν ή πεθαίνουν με πολύ μικρή περιουσία, δεσ ό.π., 34, 37 και Τ.Α.Η.42: 142.

⁷⁷¹ Σύμφωνα με τον Κρεμμυδά μεταξύ 1753 και του 1817 η παραγωγή σαπουνιού από τις βιοτεχνίες του νησιού διατηρήθηκε σε πολύ υψηλά επίπεδα· Β. Κρεμμυδάς, «Δρόμοι της Μεσογείου, δρόμοι της Κρήτης· ένα αδύνατο ζεύγμα: ο χαρακτήρας του εμπορίου και της βιομηχανίας, 1750-1850», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Κεντρικών Εισηγήσεων, Ηράκλειο 2006, 125-126, 129. Επίσης, σύμφωνα με τις οθωμανικές πηγές, ενώ το 1765 η παραγωγική δυναμικότητα των 17 σαπωναποΐων του Χάνδακα ήταν 88.000 οκάδες, το 1818 η Κωνσταντινούπολη ζήτησε από τα σαπωναποΐα της Κρήτης να παραγάγουν μόνο για την πρωτεύουσα 454.110 οκάδες σαπύνη, ενώ το έτος 1819-1820 εστάλησαν 430.530 οκάδες· Τ.Α.Η.42: 197-199· Τ.Α.Η.43: 14· Κρεμμυδάς, *Οι σαπωναποΐες*, 32, 38. Για τη μετατροπή των κανταριών σαπουνιού σε οκάδες χρησιμοποιώ την αναλογία 1:30 που δίνεται στην πηγή Τ.Α.Η.43: 125-126.

⁷⁷² Παρά τη μείωση του αριθμού των ιδιοκτητών τους, ο αριθμός βιοτεχνικών μονάδων παραμένει περίπου σταθερός κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου υπό εξέταση. Τ.Α.Η.37: 132· Τ.Α.Η.40: 64, 110· Κρεμμυδάς, *Οι σαπωναποΐες*, 42· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 248-249.

αυτοκρατορικών γενιτσάρων του Χάνδακα Μιρασγεντί χατζής Μεχμέτ Αγάς γιος Οσμάν, είχε μεν στην κατοχή του πολλούς ελαιώνες και ελαιοτριβείο για την παραγωγή ελαιολάδου το οποίο και εμπορευόταν, αλλά δεν είχε δικό του σαπωνοποιείο.⁷⁷³ 21 χρόνια αργότερα, ο εγγονός και κληρονόμος του, ο Μιρασγεντί χατζής Ιμπραχίμ, είχε σαπωνοποιείο, ενώ λίγα χρόνια αργότερα εξελίχθηκε σε έναν από τους πιο σημαντικούς κατασκευαστές σαπουνιού στο νησί.⁷⁷⁴ Αντίστοιχα, αν και το 1765 καταγράφονται διάφοροι στρατιωτικοί ως σαπωνοποιοί, βλέπουμε μόνο μία από τις σημαντικότερες στρατιωτικές οικογένειες του Χάνδακα, αυτή των Καλουπσίζ, να έχει δικό της σαπωνοποιείο στην πόλη.⁷⁷⁵ Όμως το 1777 δικό τους σαπωνοποιείο έχουν και άλλες ισχυρές στρατιωτικές οικογένειες, όπως οι Εφεντάκηδες, οι Μπεχλούληδες, οι Τσαλίκηδες και οι Πεχλιβάνογλου, ενώ το 1802 στον κατάλογο έχουν προστεθεί και τα ονόματα των Μόχογλου και των Μιρασγεντί.⁷⁷⁶

Οι μεγάλες μουσουλμανικές στρατιωτικές οικογένειες του Χάνδακα δεν είχαν μεγάλη επιρροή μόνο στη βιοτεχνία της πόλης, αλλά και στο θαλάσσιο εμπόριο, το οποίο εξυπηρετούσε κυρίως τις εξαγωγές ελαιολάδου και σαπουνιού. Ήδη από μια πηγή του 1751 συνάγεται ότι, από τα 48 πλοία με ιδιοκτήτες κατοίκους του Χάνδακα τα 39, και μάλιστα αυτά με τη μεγαλύτερη χωρητικότητα (89% της συνολικής), ανήκαν σε μουσουλμάνους, πολλοί από τους οποίους ήταν στρατιωτικοί.⁷⁷⁷ Το ντόπιο εμπόριο σταδιακά πολλαπλασιάστηκε,⁷⁷⁸ ενώ από το 1797 κυριάρχησε σχεδόν πλήρως επί του ξένου και κυρίως του γαλλικού, που αποτελούσε τον μεγαλύτερο πόλο ανταγωνισμού για τους Κρητικούς. Ο Κρεμμυδάς, βασιζόμενος σε γαλλικές πηγές της εποχής, παρατηρεί πως «από τα τελευταία χρόνια του 18^{ου} αιώνα ως το 1817 ή το 1818 η αριθμητική συμμετοχή ντόπιων πλοίων στο εξωτερικό εμπόριο της Κρήτης θα μπορούσε να ήταν κατά μέσο όρο γύρω στο 76%», σημειώνοντας ωστόσο ότι «πρόκειται για μια μεγάλη αύξηση της συμμετοχής του ντόπιου εμπορικού στόλου, κάπως ξαφνική μάλιστα, η οποία παρατηρείται κατά το 1797, για να διακοπεί εντελώς μετά το 1817 ή το 1818» και ότι «η ποσοστιαία αναλογία ανάμεσα στα

⁷⁷³ Τ.Α.Η.32: 151-154.

⁷⁷⁴ Τ.Α.Η.37: 132· Τ.Α.Η.40: 64, 110.

⁷⁷⁵ Τ.Α.Η.7: 293· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 249-250· Κρεμμυδάς, *Οι σαπωνοποιίες*, 32. Πρόκειται για τον σαπωνοποιό που αναφέρεται ως χατζής Ισμαήλ αγάς.

⁷⁷⁶ Τ.Α.Η.19: 281-282· Τ.Α.Η.37: 132.

⁷⁷⁷ Τ.Α.Η.3: 327-329· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 407-408· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 367-368· Β. Κρεμμυδάς, «Καταγραφή των εμπορικών πλοίων του Ηρακλείου το 1751», *Μνήμων*, 7 (1978-1979), 12-17.

⁷⁷⁸ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 230-231· Sonnini, *Travels in Greece and Turkey*, 329.

αναφερόμενα ως “τουρκικά” και στα αναφερόμενα ως “ελληνικά” [πλοία] είναι 38% για τα πρώτα και 62% για τα δεύτερα. Μόνο που τα “ελληνικά” πλοία διακρίνονται σε μεγάλα και μικρά (57% και 43% αντίστοιχα του συνόλου των “ελληνικών”), ενώ τα “τουρκικά” χαρακτηρίζονται όλα ως μεγάλα». ⁷⁷⁹ Μολονότι δεν υπάρχει λόγος να διαφωνήσουμε με την πρώτη παρατήρηση, πρέπει να γίνουν κάποιες διευκρινίσεις για τις δύο επόμενες. Σύμφωνα με την Ayşe Nühket Adıyeke, το 1817 απαγορεύτηκε από την οθωμανική κυβέρνηση η παραγωγή σαπουνιού στα σαπωνοποιεία της Κρήτης, ⁷⁸⁰ μέτρο το οποίο εξηγεί την απότομη παύση του εξωτερικού εμπορίου σαπουνιού το έτος εκείνο. Ωστόσο λίγο αργότερα, το 1818-1820, οι οθωμανικές πηγές αποκαλύπτουν την ανάπτυξη τόσο νέας έντονης παραγωγικής δραστηριότητας των σαπωνοποιείων του νησιού όσο και εμπορικής δραστηριότητας των κρητικών πλοίων, τα οποία ωστόσο, φορτωμένα με σαπούνι, κατευθύνονταν πια μόνο προς την Κωνσταντινούπολη. ⁷⁸¹ Εκ του αποτελέσματος κρίνω ότι πιθανώς η απαγόρευση του 1817 αποσκοπούσε στη διακοπή του εξωτερικού και στην ενίσχυση του εσωτερικού εμπορίου σαπουνιού. Ωστόσο δεν είναι σαφές γιατί η οθωμανική κυβέρνηση για να πετύχει κάτι τέτοιο έπρεπε να καταφύγει όχι απλώς στην απαγόρευση των εξαγωγών, αλλά και στην πρόσκαιρη απαγόρευση της παραγωγής σαπουνιού στο νησί. Πάντως, όποιοι και αν ήταν οι λόγοι για τους οποίους επιβλήθηκε το μέτρο αυτό, πρέπει να σημειωθεί ότι, μετά τη νέα αυτή ρύθμιση, από τους 15 κρητικούς πλοιοκτήτες που σημειώνονται το 1819-1820, μόνο δύο ήταν χριστιανοί από τα Σφακιά, ενώ οι υπόλοιποι ήταν μουσουλμάνοι, μεταξύ των οποίων τσαούσηδες, μέλη στρατιωτικών οικογενειών, αλλά και ένας πρώην αγάς των γενιτσάρων του Χάνδακα. ⁷⁸² Φαίνεται λοιπόν πως η αλλαγή στον προσανατολισμό του ντόπιου εμπορίου προς την εσωτερική αγορά της Αυτοκρατορίας ευνόησε καθαρά τους μουσουλμάνους εμπόρους.

Η επικράτηση πολλών πλούσιων μουσουλμανικών στρατιωτικών οικογενειών στην παραγωγή και εμπορία ελαιολάδου και σαπουνιού δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την ανάπτυξη δικτύων που αφενός βασιζόνταν στις διασυνδέσεις τους με σημαντικά πρόσωπα στην Κωνσταντινούπολη και αφετέρου στη στήριξη των συμφερόντων τους από τον στρατό της Κρήτης. Πρώτα από όλα, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι

⁷⁷⁹ Κρεμμυδάς, «Χαρακτηριστικές όψεις», 196.

⁷⁸⁰ A. N. Adıyeke, “XVIII. Yüzyılda İstanbul’un Zeytinyağı ve Sabun İhtiyacının Karşılanmasında Girit’in Rolü”, στο *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler*, τ. 4, μέρος 3, Άγκυρα: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2010, 1752.

⁷⁸¹ Δες την υποσημείωση 771.

⁷⁸² T.A.H.43: 14.

όλες σχεδόν οι κρητικές οικογένειες που εντοπίζονται στις οθωμανικές πηγές του 19^{ου} αιώνα να εμπλέκονται στη σαπωνοποιία είναι μεταξύ των οφειλετών διαφόρων στρατιωτικών λόχων του Χάνδακα και κυρίως των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Ο στρατός λοιπόν ενίσχυε μέσω της παροχής δανείων την ντόπια σαπωνοποιία σε μια εποχή (δεύτερο μισό του 18^{ου}, αλλά πολύ περισσότερο κατά τον 19^ο αιώνα) κατά την οποία η τελευταία δεχόταν ολοένα μεγαλύτερη πίεση από την Κωνσταντινούπολη για την παραγωγή και αποστολή τεραστίων ποσοτήτων σαπουνιού στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα εξήγε σαπούνι σε περιοχές όπως η Μάλτα, η Σικελία και άλλα λιμάνια της Μεσογείου.⁷⁸³ Η πίεση του κέντρου για άμεση παραγωγή και γρήγορη αποστολή των ζητούμενων ποσοτήτων σαπουνιού έσπρωχνε τους σαπωνοποιούς του νησιού προς τη σύναψη υπέρογκων δανείων. Έτσι, το 1802 οι σαπωνοποιοί του Χάνδακα ανέφεραν στην Πύλη ότι, προκειμένου να αγοράσουν τα χρειώδη για να παραγάγουν και να αποστείλουν εγκαίρως το σαπούνι που τους είχε ζητηθεί από την τελευταία, είχαν πάρει δάνεια που συνολικά ξεπερνούσαν σε αξία τα 200.000 γρόσια.⁷⁸⁴

Η οργάνωση και διατήρηση ενός τόσο απαιτητικού εμπορίου δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τη συμμετοχή εμπορικών και διοικητικών δικτύων εκτός της Κρήτης, τα σημαντικότερα από τα οποία βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε άλλες μεγάλες εμπορικές πόλεις, όπως η Σμύρνη, όπου είδαμε ότι είχαν εγκατασταθεί πολλοί Κρητικοί υπό την προστασία των εκεί γενιτσαρικών λόχων.⁷⁸⁵ Οι σαπωνοποιοί της Κρήτης συνεργάζονταν με δεκάδες πλοιοκτήτες από νησιά του Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη, αλλά και με τις συντεχνίες των μπακάληδων και των σαπωνοποιών της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι πουλούσαν το σαπούνι που

⁷⁸³ T.A.H.32: 47-48, 93-94, 129-130· T.A.H.33: 57· T.A.H.37: 132· T.A.H.40: 64· T.A.H.42: 69, 75, 197-199· T.A.H.43: 1, 14· BOA, KK.d.827: 14, 15, 16-17, 18, 21, 24, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 36, 40, 46, 47, 49, 53· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 81. Σύμφωνα με την A. Nükhet Adiyeye, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Κρήτη ήταν ο βασικός προμηθευτής της Κωνσταντινούπολης σε σαπούνι, ενώ είχε δευτερεύοντα ρόλο στην προμήθεια της πρωτεύουσας με λάδι, με τη Μυτιλήνη να αποτελεί το βασικό προμηθευτή. Η κυβέρνηση επέβαλλε την αποστολή σαπουνιού από την Κρήτη στην Κωνσταντινούπολη στο πλαίσιο μιας πάγιας οθωμανικής πολιτικής που έδινε προτεραιότητα στην εξασφάλιση ειδών πρώτης ανάγκης για την πρωτεύουσα του κράτους. Το σαπούνι, σύμφωνα με τη συγγραφέα, θεωρούνταν ένα από αυτά τα προϊόντα: Adiyeye, “Zeytinyağı ve Sabun”, 1743-1745.

⁷⁸⁴ T.A.H.37: 132.

⁷⁸⁵ Για τον ρόλο της Σμύρνης στο κρητικό εμπόριο σαπουνιού και για άλλους εμπορικούς προορισμούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δες Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 99 και σποράδην· Κρεμμυδάς, «Δρόμοι της Μεσογείου, δρόμοι της Κρήτης», 127. Για κρητικούς μουσουλμάνους και στρατιώτες εμπόρους και καταστηματάρχες στη Σμύρνη της υπό εξέταση περιόδου, δες Λαΐου, «Το ρεμπελιό», 111-112· Plicak, “A Radical Rethinking of Empire”, 139-141· Özkaya, “Anadolu’daki Yeniçerilerin Düzensizliği ile İlgili Belgeler”, 87-90· MacFarlane, *Constantinople in 1828*, 17· Prousis, “Smyrna in 1821”, 154-155, 157, 158, 163.

αποστελλόταν από το νησί. Το ρίσκο από τις συνεργασίες αυτές ήταν μεγάλο για τους σαπωνοποιούς της Κρήτης, καθώς μια αθέτηση συμφωνίας από τη μεριά των πλοιοκτητών ή των συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης μπορούσε να προκαλέσει αδυναμία αποπληρωμής των υπέρογκων χρεών που είχαν προς τους δανειστές τους. Ωστόσο, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, κατά το μεγαλύτερο μέρος της υπό εξέταση περιόδου το ρίσκο αυτό μειωνόταν σημαντικά χάρη στην ανάμειξη στο εμπόριο λαδιού και σαπουνιού της Εσμά σουλτάνας και του κρητικού κεχαγιά της Γιουσούφ αγά, του οποίου η πολιτική δύναμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν, μέχρι το 1807 που πέθανε, τεράστια.⁷⁸⁶ Η σύνδεση των συμφερόντων της Εσμά σουλτάνας και του Γιουσούφ αγά με τα συμφέροντα των ελαιοπαραγωγών και σαπωνοποιών της Κρήτης βασιζόταν στη μίσθωση ενός σημαντικού μεριδίου του δικαιώματος είσπραξης των φόρων σαπουνιού και λαδιού της περιοχής από την πρώτη και στη συμμετοχή του δεύτερου στην παραγωγή και στο εμπόριο λαδιού και σαπουνιού του νησιού, όπου κατείχε τεράστια κτηματική περιουσία, εμπορικά μερίδια και σαπωνοποιείο.⁷⁸⁷ Έτσι, δεν φαίνεται τυχαίο ότι, όταν το 1802, έτος κατά το οποίο ο Γιουσούφ αγάς ήταν ακόμα πολύ ισχυρός, οι σαπωνοποιοί του Χάνδακα ζημιώθηκαν εξαιτίας κάποιων χρεωκοπημένων συνεργατών τους στην Κωνσταντινούπολη, η κεντρική διοίκηση ανάγκασε 14 κωνσταντινουπολίτες εμπόρους, τον αντιπρόσωπο του επικεφαλής της αγοράς των μπακάληδων της Κωνσταντινούπολης, τον κεχαγιά της συντεχνίας των σαπωνοποιών της πρωτεύουσας με τέσσερεις ακόμα σαπωνοποιούς, 12 μάστορες της παραπάνω συντεχνίας και έναν μπολούκμπαση, πιθανώς εκπρόσωπο των γενιτσάρων της πόλης, να εγγυηθούν ότι θα παρείχαν αποζημιώσεις στην περίπτωση μελλοντικής απώλειας κερδών των πρώτων για αντίστοιχο λόγο.⁷⁸⁸

Παράλληλα, ο στρατός στο νησί, εκτός από τα δάνεια που παρείχε στους σαπωνοποιούς της Κρήτης, στήριζε και με άλλους τρόπους ενεργά τα συμφέροντα των τελευταίων. Καθώς αυξανόταν η ζήτηση κρητικού σαπουνιού από τις ξένες αγορές και την Κωνσταντινούπολη, αυξανόταν η απορρόφηση ελαιολάδου από τις

⁷⁸⁶ Για τον Γιουσούφ αγά, τον ρόλο του στις μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ', τη σημασία του για την Κρήτη, την απόφαση θανάτωσής του και τη δήμευση της τεράστιας περιουσίας του, δες το επόμενο κεφάλαιο και τις παρακάτω πηγές: T.A.H.39: 138-139· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, ιε'· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 40-42· İ. H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Bellekten*, 20 (1956), 485-525· S. J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Κέιμπριτζ 1971, 88-89 και σποράδην· Bodman, *Political Factions in Aleppo*, 39-40.

⁷⁸⁷ T.A.H.19: 333-334· T.A.H.33: 65· T.A.H.39: 138-139· T.A.H.43: 125-126.

⁷⁸⁸ T.A.H.37: 132.

ντόπιες βιοτεχνίες με αποτέλεσμα στους μεγαλοκτηματίες-σαπωναποιοούς να μην επαρκεί η παραγωγή των ελαιώνων τους και να καταφεύγουν στην αγορά μεγάλων ποσοτήτων από άλλους παραγωγούς του νησιού. Ως εκ τούτου, πάγιο αίτημά τους είχε γίνει η διατήρηση χαμηλών τιμών στην εσωτερική αγορά ελαιολάδου της Κρήτης. Πράγματι, μολονότι, όπως είναι λογικό, στην υπό εξέταση περίοδο παρατηρείται συνεχής αύξηση της τιμής του ελαιολάδου στην Κρήτη λόγω αυξημένης ζήτησης, οι σαπωναποιοείς είχαν καταφέρει μια αξιοπρόσεκτη συγκράτηση των τιμών του προϊόντος στο νησί σε σχέση με άλλες μεγάλες ελαιοπαραγωγές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Πελοπόννησος.⁷⁸⁹ Στη συγκράτηση αυτή των τιμών συνέβαλαν σημαντικά αφενός οι Πύλες των Αγάδων με τα συμβούλιά τους, που καθόριζαν τη διατίμηση για τις τρεις μεγάλες πόλεις,⁷⁹⁰ και αφετέρου διάφορες στρατιωτικές εξεγέρσεις που ασκούσαν πίεση στην τοπική διοίκηση προς αυτήν την κατεύθυνση. Αυτές οι συχνές εξεγέρσεις, μολονότι καθοδηγούνταν από τον στρατό, φαίνεται πως έβρισκαν έτσι κι αλλιώς σύμφωνη μεγάλη μερίδα των κατοίκων των πόλεων, οι οποίοι πλήττονταν από την άνοδο της τιμής ενός τόσο βασικού διατροφικού προϊόντος και προσπαθούσαν να υπερασπιστούν το δικαίωμά τους στην αγορά φτηνού ελαιολάδου.⁷⁹¹

Εξεγέρσεις όμως οργανώνονταν και για την άσκηση άλλου είδους πιέσεων σχετικά με το εμπόριο σαπουνιού και ελαιολάδου. Για παράδειγμα, το 1819 ο πασάς των Χανίων, αφού ανάγκασε τους χριστιανούς και εβραίους της πόλης να στείλουν μεγάλες ποσότητες λαδιού στην Κωνσταντινούπολη ως φορολογία, προσπάθησε να επιβάλει και στους αγάδες μια αντίστοιχη εισφορά. Οι τελευταίοι, με όργανα δύο ορτάδες των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της πόλης, υποκίνησαν στάση, καθαίρεσαν τον πασά και τον αντικατέστησαν προσωρινά με τον αγά των γενιτσάρων, αποφασίζοντας παράλληλα τη θανάτωση οποιουδήποτε προύχοντα θα τον επισκεπτόταν ή θα προσπαθούσε να κλείσει κάποια συμφωνία μαζί του.⁷⁹²

Ο στρατός φαίνεται πως έπαιξε σημαντικό ρόλο επίσης στην εξάλειψη του εσωτερικού ανταγωνισμού για τους μουσουλμάνους μεγαλοσαπωναποιοούς και μεγαλεμπόρους. Έτσι, σύμφωνα με τον Olivieri, «παλιότερα υπήρχαν στην πόλη αυτή (στον Χάνδακα) αρκετοί γαλλικοί οίκοι, που εξήγαν στη Μασσαλία μέρος του

⁷⁸⁹ Κρεμμυδάς, *Οι σαπυνοποιείες*, 44-56.

⁷⁹⁰ Δες, π.χ., την πηγή T.A.H.31: 26.

⁷⁹¹ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 79· Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 145. Για άλλα τεχνάσματα των σαπυνοποιών του Χάνδακα προκειμένου να συγκρατούν τις τιμές του ελαιολάδου, δες De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 225.

⁷⁹² Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 182-184.

ελαιολάδου που παραγόταν στα περίχωρα. Επίσης, φορτία φορτώνονταν στη Σπιναλόγκα, το Μεραμπέλο, τη Σητεία και την Ιεράπετρα. Ωστόσο οι έμποροι υποχρεώθηκαν με διατάγματα να εγκαταλείψουν τα οικήματά τους εξαιτίας των Τούρκων, οι οποίοι επιθυμούσαν να καταστήσουν τους εαυτούς τους κυρίους όλου του ελαιολάδου αυτών των περιοχών για τα σαπωνοποιεία τους, προκαλώντας εξεγέρσεις του πληθυσμού εναντίον των Γάλλων και θέτοντας τη ζωή τους σε κίνδυνο». ⁷⁹³ Αντίστοιχη δράση αναλαμβάνονταν και κατά των οθωμανικής υπηκοότητας χριστιανών ανταγωνιστών. Για παράδειγμα, στις 26 Ιουνίου 1782, με αφορμή τη δυσaráσκεια που είχε προκαλέσει στους μουσουλμάνους των Χανίων ο αναχωρών από την πόλη διοικητής Μελέκ Μεχμέτ πασάς, προκλήθηκε εξέγερση κατά την οποία δολοφονήθηκαν πέντε ντόπιοι χριστιανοί και επτά υδραίοι λαδέμποροι, ενώ πυρπολήθηκε ένα από τα πλοία τους που βρισκόταν στο λιμάνι. ⁷⁹⁴ Σε μια άλλη περίπτωση, την οποία περιγράφουν τόσο ο περιηγητής Sieber όσο και οι οθωμανικές πηγές, μια έκρηξη από μπαρούτι σε μια αποθήκη του Χάνδακα το 1818 έγινε αφορμή να ξεσηκωθεί το 14^ο *τζεμαάτ* υποκινώντας τους μουσουλμάνους της πόλης κατά του χριστιανού μεγαλεμπόρου Φυντικάκη και άλλων εμπόρων. Ο Φυντικάκης «που είχε παραχωρήσει την επιχείρησή του στον μεγαλύτερο από τους τέσσερις γιους του, φόρτωνε κάθε χρόνο πέντε με έξι πλοία και δεχόταν άλλα τόσα· αυτό προκαλούσε το φθόνο των πλούσιων Τούρκων που φόρτωναν το πολύ ένα πλοίο το χρόνο. Έτσι αποφάσισαν να τον βγάλουν από τη μέση». ⁷⁹⁵ Τελικά, η εξέγερση έληξε όταν ο Φυντικάκης, ο μεγάλος γιος και κληρονόμος του Στεφανάκης και ένας ακόμα χριστιανός έμπορος απαγχονίστηκαν μπροστά στον όγλο. Η περιουσία του Στεφανάκη πέρασε στη γυναίκα του, η οποία κατηγορήθηκε λίγα χρόνια μετά ως συμμετέχουσα στην Επανάσταση του 1821 με αποτέλεσμα τα υπάρχοντά της να δημευτούν και ο αγάς των γενιτσάρων της πόλης να αγοράσει τα μαγαζιά της οικογένειας σε πλειστηριασμό. ⁷⁹⁶

Τέλος, εκτός από τη βία που ασκούσαν τα στρατιωτικά δίκτυα, οι μουσουλμάνοι έμποροι και σαπωνοποιοί χρησιμοποιούσαν και άλλα μέσα, όπως

⁷⁹³ Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 248-249. Για ένα τέτοιο περιστατικό, δες Brumfield, "Agriculture and Rural Settlement in Ottoman Crete", 45. Για τους γαλλικούς οίκους στον Χάνδακα κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, δες και Pococke, "A Description of the East", 612.

⁷⁹⁴ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 86. Σχετικά με την πηγή που περιέχει την πληροφορία αυτή, δες την υποσημείωση 813 της παρούσας εργασίας.

⁷⁹⁵ Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 269.

⁷⁹⁶ Ο.π., 268-272· BOA, HAT.511/25076· T.A.H.42: 153-154· T.A.H.43: 156· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 17-19· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 136-137.

συμφωνίες με τα τοπικά κυκλώματα εμπορίας λαδιού, ώστε να μην προμηθεύονται οι ανταγωνιστές τους τις απαραίτητες ποσότητες και να οδηγούνται σε οικονομική καταστροφή. Αυτή η τακτική, για παράδειγμα, ανάγκασε τους γάλλους εμπόρους να εγκαταλείψουν τις προσπάθειες για ίδρυση δικών τους σαπωνοποιείων στην Κρήτη το 1760-1761, αφού το πρώτο σαπουνί που παρήγαγαν πουλήθηκε με ζημιά εξαιτίας των μεθοδεύσεων των ντόπιων σαπωνοποιών και των δικτύων τους.⁷⁹⁷ Ίσως σε αυτήν την τακτική, που σίγουρα εντάθηκε μετά την είσοδο στη συντεχνία οικογενειών που έλεγχαν σημαντικό κομμάτι της παραγωγής ελαιολάδου, να μπορεί να αποδοθεί και η πλήρης εξαφάνιση των χριστιανών σαπωνοποιών, που, ενώ το 1750 κατείχαν το 70% των σαπωνοποιείων του Χάνδακα, μετά από 52 χρόνια δεν κατείχαν ούτε μία βιοτεχνική μονάδα.⁷⁹⁸ Όποιοι και αν ήταν οι λόγοι για την παραπάνω εξέλιξη, το σίγουρο είναι πως το 1811 στον Χάνδακα υπήρχαν πια μόνο τέσσερεις σαπωνοποιεί, που, ύστερα από συμφωνία με την τοπική διοίκηση, έλεγχαν μονοπωλιακά όλη την παραγωγή και διανομή σαπουνιού της πόλης. Οι τρεις από τους σαπωνοποιούς αυτούς ήταν υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί.⁷⁹⁹

---

⁷⁹⁷ Κρεμμυδάς, *Οι σαπωνοποιίες*, 29-30.

⁷⁹⁸ Τ.Α.Η.3: 286· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 374-375· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 365· Τ.Α.Η.37: 132· Κρεμμυδάς, *Οι σαπωνοποιίες*, 39.

⁷⁹⁹ Τ.Α.Η.40: 110.

Β'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επικράτηση του στρατού στην οικονομική ζωή της Κρήτης σχετιζόταν άμεσα με τη δημιουργία στρατιωτικών δικτύων που κατάφεραν να συμπεριλάβουν στους κόλπους τους ένα μεγάλο μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού της επαρχίας. Το φαινόμενο αυτό, που παρατηρείται την ίδια περίοδο και σε άλλες επαρχίες της Αυτοκρατορίας, συνδέεται με την αναζήτηση εκ μέρους των κατοίκων φοροαπαλλαγών, οικονομικών προνομίων και προστασίας από τις απαιτήσεις και την αυθαιρεσία φορέων της τοπικής και κεντρικής διοίκησης. Τα δίκτυα αυτά βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό στις πελατειακές σχέσεις που δημιουργούνταν εντός του στρατού είτε μέσω του διορισμού στρατιωτών στα ντόπια και το αυτοκρατορικό σώμα είτε μέσω της παράνομης αποδοχής ψευδογενιτσάρων στους αυτοκρατορικούς λόχους που έδρευαν στο νησί. Οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι έγιναν βασικός φορέας των δικτύων, κυρίως χάρη στη μορφή της διοικητικής τους οργάνωσης, και μπορούσαν να διαφεύγουν του ελέγχου της τοπικής διοίκησης, δεχόμενοι παράνομα στις τάξεις τους χιλιάδες μη εγγεγραμμένους στρατιώτες, ενώ χάρη στο προνόμιο της ειδικής δικαιοσύνης το οποίο απολάμβαναν μπορούσαν επίσης να επεκτείνουν τον οικονομικό τους έλεγχο τόσο στις πόλεις όσο και στην υπαίθρο χώρα του νησιού. Η σύνδεση των αγάδων-νομέων των φόρων της υπαίθρου και των υπαλλήλων τους με το γενιτσαρικό σώμα τους επέτρεπε να διοικούν τις περιοχές της δικαιοδοσίας τους χωρίς παρεμβάσεις από τους διοικητές και τους καδήδες και να εκμεταλλεύονται τις κρατικά μισθοδοτούμενες στρατιωτικές δυνάμεις του νησιού, δημιουργώντας προσωπικές φρουρές με σκοπό την προστασία των ιδιωτικών τους περιουσιών. Παράλληλα οι μικροί και μεγάλοι μουσουλμάνοι επιχειρηματίες της επαρχίας συνδέονταν με τους γενιτσαρικούς ορτάδες και απολάμβαναν προστασίας και προνομίων κατά τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες, εξασφάλιζαν πιστώσεις από τους λόχους στους οποίους ανήκαν, ενώ επωφελούνταν και από τη δικτύωση του γενιτσαρικού στρατού με άλλα μέρη του οθωμανικού κράτους.

Η οικονομική κυριαρχία των στρατιωτικών δικτύων ήταν έκδηλη στις συντεχνίες: σύμφωνα με τις πηγές, οι γενίτσαροι όχι μόνο ήταν ιδιοκτήτες των μουσουλμανικών καταστημάτων της Κρήτης, αλλά επίσης ασκούσαν σημαντικό έλεγχο στις χριστιανικές επιχειρήσεις. Οι πιστώσεις φαίνεται να έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην κυριαρχία αυτή, ενώ στον έλεγχο της αγοράς του νησιού συνέβαλλαν σημαντικά και οι οικονομικές και αστυνομικές αρμοδιότητες της Πύλης του Αγιά που

έδιναν στα συμβούλιά της και στους εκπροσώπους των λόχων το δικαίωμα καθορισμού τιμών και καθιστούσαν τους γενιτσάρους αγορανόμους του νησιού. Στο πλαίσιο αυτής της οικονομικής ισχύος ευνοούνταν και η ανάπτυξη παράνομων δραστηριοτήτων, όπως η παραβίαση της διατίμησης, η παράνομη προστασία επιχειρήσεων και η βίαιη κατάληψη χριστιανικών καταστημάτων από γενιτσάρους σε περιόδους διακοινοτικών εντάσεων.

Σημαντικό ρόλο στην επικράτηση των γενιτσαρικών δικτύων στην αγορά του νησιού κατά την υπό εξέταση περίοδο έπαιξε η μονιμοποίηση συγκεκριμένων αυτοκρατορικών λόχων στις τρεις πόλεις της επαρχίας. Η διαδικασία αυτή, που έλαβε χώρα κατά τον 18^ο αιώνα και σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας, είχε ως συνέπεια την αλλαγή της σχέσης του γενιτσαρικού σώματος με τον ντόπιο πληθυσμό, ο οποίος φαίνεται πως άρχισε να εκλαμβάνει την είσοδο του σε αυτό ως μια ασφαλή «επένδυση». Από την άλλη έδωσε εξίσου την ευκαιρία για μεγαλύτερες και ασφαλέστερες επενδύσεις εκ μέρους των διαχειριστών των βακουφικών περιουσιών των λόχων στην τοπική οικονομία και έθεσε τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία δικτύων μεταξύ της γενιτσαρικής ελίτ και των κατοίκων του νησιού, αλλά και για την άνοδο των τελευταίων στην ιεραρχία των αυτοκρατορικών μονάδων. Αποτέλεσμα ήταν κατά την υπό εξέταση περίοδο η ανάδειξη στην Κρήτη κυρίαρχων στρατιωτικών οικογενειών, οι οποίες επένδυσαν σε συμβόλαια μίσθωσης φόρων στην ύπαιθρο, στην αγροτική παραγωγή, την κτηνοτροφία, τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τον δανεισμό, ενώ παράλληλα χρηματοδοτούσαν μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων τους από τα κεφάλαια που τους δάνειζαν οι γενιτσαρικοί λόχοι των τριών μεγαλύτερων πόλεων του νησιού.

Η ανάπτυξη της οικονομικής δύναμης των μουσουλμανικών αυτών οίκων συνδυάστηκε με τη σταδιακή επικράτησή τους επί των ξένων και ντόπιων χριστιανών ανταγωνιστών τους μέσω της χρήσης των πελατειακών τους δικτύων και μέσω των διασυνδέσεών τους με άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας και ιδίως με την Κωνσταντινούπολη. Επίσης συνδεόταν άρρηκτα με την ανάμειξή τους σε κάποιες από τις πιο επικερδείς οικονομικές δραστηριότητες στο νησί. Αυτές ήταν ο έλεγχος της παραγωγής των δημητριακών και του ελαιολάδου, καθώς και η αγοραπωλησία στρατιωτικών τίτλων μισθοδοσίας, οι οποίοι άρχισαν να διατίθενται μαζικά στην αγορά αποκτώντας την αξία «κρατικών ομολόγων» για τους αγοραστές τους. Στις διαδικασίες αυτές και ιδιαίτερα στον έλεγχο της αγοράς δημητριακών και τίτλων μισθοδοσίας συμμετείχε ενεργά και η ελίτ των ντόπιων στρατιωτικών σωμάτων. Οι

επικεφαλής των ντόπιων σωμάτων λόγω του θεσμικού τους ρόλου ως ελεγκτών των δημοσίων σιταποθηκών και της μισθοδοσίας σε είδος των ντόπιων στρατιωτών κατάφεραν να ρυθμίζουν τις ποσότητες δημητριακών που κυκλοφορούσαν στην αγορά, δραστηριοποιούμενοι προς όφελος ενός πολύπλοκου οικονομικού κυκλώματος που ενέπλεκε παραγωγούς και μισθωτές φόρων σε σχέσεις που συχνά ωστόσο αποδεικνύονταν συγκρουσιακές.

Μέσω των παραπάνω εξελίξεων η ντόπια οικονομία άρχισε να δείχνει σημάδια σημαντικής ανάπτυξης και μεγαλύτερης αυτάρκειας. Τα βακούφια των γενιτσαρικών λόχων ήλθαν να καλύψουν την ανάγκη για πιστώσεις, οι οποίες παλιά εξασφαλιζόνταν από γαλλικά κυρίως κεφάλαια, οι εξαγωγές πέρασαν σε μεγάλο βαθμό στα χέρια ντόπιων και δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για κάθετο έλεγχο της παραγωγής και εμπορίας ελαιολάδου και σαπουνιού, των οποίων οι εξαγωγές εντός και εκτός της Αυτοκρατορίας έγιναν σημαντική πηγή εσόδων για το νησί.

Ο πλούτος αυτός ωστόσο φαίνεται ότι κατανεμόταν με αρκετά άνισο τρόπο στον πληθυσμό, με τους μεγάλους στρατιωτικούς οίκους να απολαμβάνουν τα μεγαλύτερα οφέλη. Μεταξύ των κερδισμένων από την ανάπτυξη αυτή ήταν πάντως γενικότερα οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του νησιού, οι οποίοι μέσω των στρατιωτικών δικτύων αποκτούσαν περισσότερες ευκαιρίες συμμετοχής στις παραπάνω διαδικασίες. Μάλιστα, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η εποχή αυτή ήταν μια περίοδος κατά την οποία λάμβαναν χώρα μαζικοί εξισλαμισμοί στην Κρήτη, γεγονός το οποίο πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο των οικονομικών ευκαιριών που έδιναν στους μουσουλμάνους κατοίκους τα αναπτυσσόμενα στρατιωτικά δίκτυα. Η συντήρηση των κερτημένων που προέκυψαν στο διάστημα αυτό για ένα μεγάλο μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού και κυρίως για την ελίτ που βρισκόταν στην κεφαλή των στρατιωτικών δικτύων επρόκειτο να γίνει αντικείμενο δεκάδων βίαιων συγκρούσεων και πολιτικών πρωτοβουλιών που έλαβαν χώρα από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα έως το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί για άλλη μία φορά ότι ο ρόλος που έπαιξαν στις παραπάνω εξελίξεις οι διάφοροι στρατιωτικοί θεσμοί είναι κεντρικός. Ο στρατός χάρη στη δομή, την ιεραρχία και τις πολλαπλές αρμοδιότητες και λειτουργίες του εξασφάλιζε πληθώρα πλεονεκτημάτων για ένα σημαντικό κομμάτι του ντόπιου πληθυσμού. Η λειτουργία του ως αστυνομικής δύναμης-αγορανομίας, ως οργάνου λήψης αποφάσεων για ζητήματα που αφορούσαν την αγορά του νησιού, ο επίσημος έλεγχος από μέρος των κρατικών προμηθειών, η διοικητική διασύνδεσή του με

άλλα μέρη του κράτους και η δυνατότητα εκμετάλλευσης των χρηματικών βακουφιών του προς όφελος της ντόπιας αγοράς καθιστούσαν την παρουσία του κομβική για την ανάπτυξη των τοπικών οικονομικών δικτύων. Όσο λοιπόν σημαντικό ρόλο για τις εξελίξεις που περιγράφηκαν σε αυτό το κεφάλαιο και αν έπαιζαν τα συμφέροντα των εκάστοτε ατόμων και ομάδων συμφερόντων που δρούσαν στην επαρχία, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ήταν η πολυλειτουργική φύση του στρατού της Κρήτης που επέτρεψε τις εξελίξεις αυτές. Αυτό θα γινόταν ακόμα πιο σαφές το 1826, όταν η κεντρική οθωμανική κυβέρνηση μετά από μακρόχρονες προσπάθειες θα πετύχαινε την κατάργηση των περισσότερων από τις μη στρατιωτικές λειτουργίες του στρατού. Στα επόμενα δύο κεφάλαια θα γίνει προσπάθεια να περιγραφούν οι συγκρούσεις, οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις που οδήγησαν στην κατάργηση αυτή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ: ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Α'. Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΒΙΑ, Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΗΣ

Στρατιωτικές εξεγέρσεις και βίαιες κινητοποιήσεις: μια περιγραφή των γεγονότων

Από το 1669 μέχρι τα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα είναι γνωστές μέσω οθωμανικών πηγών τέσσερις στρατιωτικές εξεγέρσεις, όλες στον Χάνδακα και όλες εξαιτίας καθυστερήσεων και προβλημάτων στην καταβολή μισθών και επιδομάτων:⁸⁰⁰ μία εξέγερση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, πιθανώς σε συνεργασία με τους γερλήδες, το 1688, που στοίχισε τη ζωή του διοικητή του Χάνδακα και πολλών σημαίνοντων στρατιωτικών μεταξύ των οποίων ο ντιζντάρης και ο αγάς των γενιτσάρων της πόλης,⁸⁰¹ μία περιορισμένη εξέγερση με πρωτοστάτη τον αγά των γερλήδων το 1692,⁸⁰² μία εξέγερση με αρχηγούς τρεις τσορμπατζήδες των ντόπιων γενιτσάρων, που έλαβε χώρα το 1720⁸⁰³ και, τέλος, μία ακόμα περιορισμένη εξέγερση των ντόπιων γενιτσάρων το 1746, όταν λόγω σιτοδείας δεν εισέπραξαν τους μισθούς τους σε σιτάρι με αποτέλεσμα κάποιοι από αυτούς να κινηθούν κατά του ντεφτερντάρη και του ντιζντάρη του Χάνδακα.⁸⁰⁴

Κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ ωστόσο, είναι διακριτή μια σημαντική αλλαγή τόσο στον αριθμό όσο και στον χαρακτήρα των εξεγέρσεων που ξεσπούν στο νησί: αφενός οι αναφορές σε στάσεις πληθαίνουν σημαντικά. Αυτή η αύξηση μπορεί να αντανakλά σε κάποιο βαθμό την ύπαρξη περισσότερων ντόπιων και ξένων χριστιανικών μαρτυριών που αφορούν το νησί κατά την εποχή αυτή, ωστόσο διαγράφεται καθαρά ακόμα και αν κάποιος εξετάσει αποκλειστικά τις επίσημες

---

⁸⁰⁰ Για την ανυπακοή των αυτοκρατορικών γενιτσάρων που πολεμούσαν στον Χάνδακα το 1649 λόγω της εñoνιας που δείχθηκε σε 1.500 συναδέλφους τους, στους οποίους επιτράπηκε να αποχωρήσουν από το μέτωπο, δεξ Murphey, *Ottoman Warfare*, 28 και Gülsoy, *Girit'in Fethi*, 189-190.

⁸⁰¹ Sariyannis, "Rebellious Janissaries", 268-272.

⁸⁰² T.A.H.7: 19· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 2, 419-420· Σταυρινίδης, *Τουρκοκρατία*, 188.

⁸⁰³ T.A.H.15: 300· T.A.H.16: 44, 167· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 74, 106, 108, 109.

⁸⁰⁴ ΒΟΑ, C.AS.1218/54668.

οθωμανικές πηγές. Αφετέρου οι εξεγέρσεις πραγματοποιούνται πια, βάσει των πηγών στις οποίες υπάρχει σχετική αναφορά, στη συντριπτική τους πλειονότητα από αυτοκρατορικούς γενιτσάρους που προβάλλουν κατά κύριο λόγο μη μισθολογικά αιτήματα. Για την ακρίβεια, οι μόνες περιπτώσεις εξεγέρσεων για την καταβολή μισθών και επιδομάτων που συναντάμε στις πηγές μετά το 1746 είναι δύο εξεγέρσεις των στρατιωτών της Σπιναλόγκας το 1758 και το 1762, όταν οι υπηρετούντες στη νησίδα εξεγέρθηκαν κατά του ντιζντάρη τους γιατί καταχράστηκε το σιτάρι που προοριζόταν για την πληρωμή τους,⁸⁰⁵ μία εξέγερση το 1762 στον Χάνδακα που, όπως είδαμε στο τρίτο κεφάλαιο, προκλήθηκε όταν ο τότε γραμματέας του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος της πόλης αποφάσισε να αποσπάσει ένα σημαντικό χρηματικό ποσό από το *ιρσαλιγέ* της Κρήτης για να πληρώσει ορισμένους από τους στρατιώτες, δυσαρεστώντας πολλούς γενιτσάρους που έμειναν απλήρωτοι εξαιτίας αυτής της διάκρισης,⁸⁰⁶ και, τέλος, μία εξέγερση το 1779, όταν δύο ορτάδες των Χανίων, το 22^ο και το 4^ο *μπολούκ των σεκμπάν*, μετατέθηκαν δυσμενώς στο Ναύπλιο λόγω της βίαιης αντίδρασής τους στην καθυστέρηση των αμοιβών τους.⁸⁰⁷ Οι τέσσερις αυτές περιπτώσεις είναι λίγες αν αναλογιστούμε πως συνολικά από το 1757 μέχρι το 1826, πέρα από τις διάφορες γενικές μαρτυρίες ότι, π.χ., «γίνονται συχνά εξεγέρσεις για το λάδι», εντοπίζονται στις πηγές πάνω από 25 αναφορές σε συγκεκριμένες στρατιωτικές εξεγέρσεις και άλλου είδους βίαιες κινητοποιήσεις των στρατιωτικών δικτύων. Ας δούμε όμως αναλυτικά ποιες ήταν αυτές.

Χρονικά πρώτη είναι η βίαιη κινητοποίηση του 1757, όταν ο «όχλος» ξεσηκώθηκε στον Χάνδακα ζητώντας την εκτέλεση ενός σείχη, του Τσικρικτσή Μουσταφά, ο οποίος κατηγορήθηκε ως αιρετικός. Σύμφωνα με τον Μαρίνο Σαρηγιάννη, ο οποίος εξέτασε τις οθωμανικές πηγές που αναφέρονται στο περιστατικό, το πλήθος, με επικεφαλής έναν ιεροκήρυκα που διακήρυξε την ενοχή του δερβίση, «προσέφυγε στο ιεροδικείο, κατηγορώντας τον σείχη. Παρά τις αντιρρήσεις του, ο καδής δεν μπόρεσε να κάμψει την αποφασιστικότητα του ιεροκήρυκα και αναγκάστηκε να καταδικάσει τον Μουσταφά. Το πλήθος τότε όρμησε στην πλατεία του λιμανιού (*iskele meydanı*). Κατόπιν, ο όχλος ζήτησε από τον διοικητή του Χάνδακα, Ναϊλή, να εκδώσει διαταγή για την εκτέλεση του σείχη·

⁸⁰⁵ BOA, C.AS.759/32007· T.A.H.17: 155· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 109.

⁸⁰⁶ Sariyannis, “Rebellious Janissaries”· T.A.H.3: 345-350, 361-363, 365-366· T.A.H.9: 365-366· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 416-417, 426-627, 429· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 193-194, 196-200, 207-210· BOA, C.ML.165/6920.

⁸⁰⁷ BOA, MAD.d.17942: 83-84· Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 54.

εκείνος έφερε αντιρρήσεις, ωστόσο αναγκάστηκε τελικά να επικυρώσει την απόφαση. Σύμφωνα όμως με τις οδηγίες του, ο αγάς του προσπάθησε να μεταπείσει το πλήθος, χωρίς όμως αποτέλεσμα καθώς ο ιεροκήρυκας ήταν ανυποχώρητος... οι στρατιωτικοί χωρίστηκαν σε δύο μερίδες, η μία από τις οποίες υποστήριζε την εκτέλεση και η άλλη την εξορία του σείχη. Εν τέλει, η πρώτη μερίδα επικράτησε· ο Τσικρικτσή Μουσταφά απαγχονίστηκε και το πτώμα του πετάχτηκε στη θάλασσα, στις 4 Ραμαζάν 1170 (23/5/1757, ν. ημ.)... Τέλος, ο επόμενος διοικητής της πόλης έκανε ανακρίσεις και τιμώρησε τους αίτιους, άλλους εκτελώντας και σε άλλους επιβάλλοντας διάφορες ποινές». Ο ξεσηκωμός αυτός όμως φαίνεται πως δεν είχε στόχο μόνο τον εν λόγω σείχη: την ίδια μέρα μια μερίδα των μουσουλμάνων της πόλης, οι οποίοι πιθανώς αποτελούσαν μέρος του εξεγερμένου πλήθους, ζήτησε και πέτυχε την παύση και εξορία του μουφτή της πόλης, μια απόφαση που ανεκλήθη ωστόσο άμεσα, ύστερα από τη σύγκληση συμβουλίου στην Πύλη του Αγά.⁸⁰⁸

Την κινητοποίηση αυτή ακολουθούν, όπως προαναφέρθηκε, τρεις εξεγέρσεις για μισθολογικούς λόγους, ενώ το 1770, «τα τουρκικά πλήθη εν ταις πόλεσι και μάλιστα τα εν Ηρακλείω», ξεσηκώθηκαν κατά των τριών διοικητών της Κρήτης θεωρώντας τους υπεύθυνους για την καθυστέρηση της κατάπιξης της πολύνεκρης Επανάστασης του Δασκαλογιάννη, μια αντίδραση που συνοδευόταν από τη δυσαρέσκεια των στρατιωτών που πολεμούσαν στα Σφακιά.⁸⁰⁹ Στις αρχές του 1773 σημειώνεται, σύμφωνα με τα γαλλικά προξενικά έγγραφα, περιστατικό κατά το οποίο «οι γενίτσαροι παραβίασαν τις φυλακές των Χανίων και κρέμασαν Έλληνα φυλακισμένο», ενώ το 1775 οι γενίτσαροι «κρέμασαν τρεις Έλληνες αιχμαλώτους και ένα φυλακισμένο από την εποχή της επανάστασης [του Δασκαλογιάννη]».⁸¹⁰ Σύμφωνα με άλλες γαλλικές πηγές ωστόσο, μαθαίνουμε ότι η αναταραχή του 1773 δεν στρεφόταν απλώς κατά κάποιου χριστιανού, αλλά συνδεόταν με ένα γενικότερο ξεσηκωμό του πληθυσμού λόγω της έλλειψης δημητριακών στην περιοχή.⁸¹¹

Το 1779 είδαμε ότι λαμβάνει χώρα στα Χανιά άλλη μία εξέγερση για λόγους μισθοδοσίας, ενώ ταραχές σημειώνονται και στο τέλος του ίδιου έτους.⁸¹² Το 1782 λαμβάνουν χώρα δύο περιστατικά, το πρώτο, στο οποίο έγινε αναφορά στο προηγούμενο κεφάλαιο, παραλίγο να οδηγήσει σε στρατιωτική σύγκρουση μεταξύ

⁸⁰⁸ Σαρηγιάννης, «Ένας ετερόδοξος μουσουλμάνος», 371-385· Τ.Α.Η.18: 264-265· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 91.

⁸⁰⁹ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 123· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 212.

⁸¹⁰ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 53-54.

⁸¹¹ Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 184, 292.

⁸¹² Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 55.

ορισμένων *μαλικιανέ αγάδων* και *μεγαλοκτηματιών* του *σαντζακιού* του Χάνδακα για το ζήτημα της είσπραξης και της μεταφοράς της δεκάτης, ενώ το δεύτερο συνέβη στα Χανιά «εξαιτίας *δυσαρρεσκειών* κατά του *αναχωρούντος* *Διοικητού* *Μελέκ* *Μεχμέντ* *πασσά*, *τεσσαρακοστού* *ογδού* από της *αλώσεως*. Τη 26 Ιουνίου 1782 ημέραν *Δευτέραν*, *ανεστατώθησαν* οι *φουλόβιοι*, ενώ *απήρχετο* ο *πασσάς*, *εφόνευσαν* δε *προ* του *εν τω* *λιμένι* *τζαμίου* 28 εκ των *περί τον* *πασσάν*, 5 *χριστιανούς* και 7 *Υδραίους* *λαδεμπόρους*, *παρατυχόντας* *ων* *επυρπόλησαν* και το *πλοίον*, ο δε *λιμήν* *καθημάχθη*, *μάχης* ούτως *ειπείν* *συγκροτηθείσης* *εκεί* *επί* *πεντάωρον*, *μόλις* *σωθέντος* του *πασσά*, τον *οποίον* *εάν* *επρόφθανον* *ήθελον* *πετσοκόψει*».⁸¹³ Με *αφορμή* τα *περιστατικά* εκείνης της *χρονιάς* οι *De Bonneval* και *Dumas* γράφουν το 1783: «οι *Τούρκοι* της *νήσου* *Κρήτης* είναι εκ φύσεως *στασιαστές*. Η *στρατιωτική* *διοίκηση*, *που* *εγκατέστησαν* *εδώ* από την *εποχή* της *κατάκτησης*, *παρασύρει* τα *πνεύματα* στην *εξέγερση*. Καθώς η *ασυδοσία* και η *απειθαρχία* είναι στο *αποκορύφωμά* τους, αυτοί οι *γενίτσαροι* είναι πάντα *έτοιμοι* να *φτάσουν* σε *μεγαλύτερες* *υπερβολές*... Για *μερικά* *χρόνια* *γίνονταν* *εξεγέρσεις* *αρκετά* *μεγάλες*. *Κάποιοι* *άνδρες*, *ισχυροί* *λόγω* του *πλούτου* τους, *μπήκαν* *επικεφαλής* των *δυσαρρεστημένων*. *Αλλά* *αυτές* οι *ομάδες* *διασκορπίστηκαν* από τον *Ισμαήλ* *πασά*.⁸¹⁴ *Κακοποιοί* *που* *δεν* *αναζητούσαν* *παρά* τη *ληστεία* *προδόθηκαν* και *σκοτώθηκαν* από *άλλους*. *Όσοι* *απέμειναν* *απ’* *αυτούς* τους *δυστυχημένους* *καταδιώκονται* *ακόμη* από τον *αδιάλλακτο* *δεσποτισμό*».⁸¹⁵

Το 1792 έλαβε χώρα στον Χάνδακα *εξέγερση* με *πρωταγωνιστές* τους *στρατιώτες* του 42^{ου} *τζεμαάτ*. Σύμφωνα με τα *επίσημα* *οθωμανικά* *έγγραφα*, οι *γενίτσαροι* «*προέβησαν* σε *αιματοχυσία* και *δολοφονίες*, σε *βιασμούς*, *ληηλασία* *περιουσιών* και *άλλες* *αντίστοιχες* *απρεπείς* *ενέργειες*».⁸¹⁶ Το *περιστατικό* *έστρεψε* στην *Κρήτη* την *προσοχή* της *Κωνσταντινούπολης*, η οποία *έστειλε* *έναν* *τσαούση* της *κεντρικής* *γενιτσαρικής* *διοίκησης* για να *διερευνήσει* την *υπόθεση*. Το *πόρισμα* του *αξιωματικού* *δεν* *δίνει* *στοιχεία* για τα *αιτήματα* των *εξεγερμένων*, ωστόσο *διατυπώνει* την *άποψη* ότι *σημαντικότερη* *αιτία* *τέτοιων* *φαινομένων* *ήταν* το *καθεστώς* *ατιμωρησίας* *που* *επικρατούσε* στα *γενιτσαρικά* *σώματα*. Σύμφωνα με την

⁸¹³ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 86. Η *πηγή* *που* *χρησιμοποιεί* ο *Ψιλάκης* είναι *ένα* *χειρόγραφο* από την *Ιερά* *Μονή* *Χρυσοπηγής* *κοντά* στα *Χανιά*, *που* *ανακαλύφθηκε* το 1902 και *είχε* *εκδοθεί* στο *περιοδικό* των *Χανίων* «*Το Φως*» (σύμφωνα με την *παραπομπή* του *Ψιλάκη* *επρόκειτο* για το *τεύχος* του *περιοδικού* με *αριθμό* 3, *σελίδα* 51). *Δυστυχώς* *δεν* *μπόρεσα* να *βρω* το *τεύχος*.

⁸¹⁴ Ο *Ραΐφ* *Ισμαήλ* *πασάς* *είδαμε* στο *προηγούμενο* *κεφάλαιο* ότι *ήταν* ο *διοικητής* του *Χάνδακα* *που* *εκτέλεσε* τον *Μεμέτακα* και *άλλα* 12 *άτομα* το 1782.

⁸¹⁵ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 217-218.

⁸¹⁶ “*Sefk-i dema ve katl-i nüfus ve hetk-i irâz ve gasb-ı emval ve misillü harekât-ı nâhemvare*”
T.A.H.34: 163.

αναφορά του τσαούση, οι αξιωματικοί των γενιτσάρων όχι μόνο επεδείκνυαν αδιαφορία και αμέλεια στη σύλληψη και τιμωρία των εγκληματιών, αλλά προσπαθούσαν να παρεμποδίσουν οποιαδήποτε ενέργεια κινούνταν προς την κατεύθυνση της απόδοσης δικαιοσύνης, ενώ, ακόμα και αν γινόταν κάποια σύλληψη, οι στρατιώτες του ορτά παραβίαζαν τις φυλακές και απελευθέρωναν τους συντρόφους τους. Ο αξιωματικός εξέφραζε τον φόβο ότι τέτοιου τύπου συμπεριφορά μπορούσε να διαδοθεί και στους άλλους ορτάδες και κατέληγε πως, καθώς βασικός λόγος για τις εξελίξεις αυτές ήταν η μακρόχρονη παραμονή του λόχου στον Χάνδακα, αυτός έπρεπε να μετατεθεί στο Ναύπλιο.⁸¹⁷

Το 1797 ξέσπασε γενιτσαρική εξέγερση στο Ρεθύμνο, λίγους μήνες μετά τη μετάθεση του 88^ο *τζεμαάτ* στη Μονεμβασιά. Σύμφωνα με την αλληλογραφία μεταξύ του αγά των γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη και του διοικητή του Χάνδακα Φερχάντ πασά, ο αγάς των γενιτσάρων του Ρεθύμνου τουρνατζήμπασης Ντεντέογλου Μουσταφά και ο διοικητής της πόλης Αλί πασάς διαίρεσαν τον λαό σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα με αποτέλεσμα να προκληθεί γενικευμένη σύγκρουση. Αποτέλεσμα ήταν η παύση και αντικατάσταση του Μουσταφά και η εξορία του στη Μονεμβασιά, όπου ήδη βρισκόταν το 88^ο *τζεμαάτ*.⁸¹⁸

Γύρω στο 1807, σύμφωνα με τον περιηγητή Sieber, έγινε εξέγερση στον Χάνδακα, κατά την οποία λεηλατήθηκαν σπίτια χριστιανών, οι οποίοι διέφυγαν στην ύπαιθρο. Μεταξύ των οικογενειών που έφυγαν ήταν και αυτή του γιατρού της πόλης Ρεϊνιέρη,⁸¹⁹ ενώ, σύμφωνα με γαλλικές πηγές, τα χρόνια πριν από το 1812, εξαιτίας γενιτσαρικών εξεγέρσεων ανατράπηκαν και αναχώρησαν για την Κωνσταντινούπολη διαδοχικά τέσσερεις διοικητές του Χάνδακα.⁸²⁰ Επίσης, το 1811 κάποιος γενίτσαρος ονόματι Ιμπραχίμ αγάς Κασαλαμέτης από το χωριό Επισκοπή δολοφόνησε τον ηγούμενο της μονής Τοπλού στη Σητεία. Οι μοναχοί πλήρωσαν μουσουλμάνους μισθωτούς φύλακες που δολοφόνησαν στη συνέχεια τον προαναφερθέντα Ιμπραχίμ. Σύμφωνα με χειρόγραφο σημείωμα ενός καλόγερου της μονής με χρονολογία 19 Σεπτεμβρίου 1811, εξαιτίας του παραπάνω περιστατικού «εσικόθισαν ει γιανιτζάρι όλι και επίγαν να κάψουν το μοναστήρι ετερι δε και η μητέρα του [Ιμπραχίμ] επίγεν

⁸¹⁷ T.A.H.34: 158, 163· BOA, C.AS.524/21898· BOA, C.AS.332/13769.

⁸¹⁸ BOA, C.AS.534/22328· BOA, C.AS.1093/48239· BOA, C.ADL.10/689· Γ.Α.Κ/Α.Ν.Ρ., R.-F.210A/92· Βαρούχα-Χαιρέτη, *Δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου*, 161.

⁸¹⁹ Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 91. Πιθανώς το όνομα του γιατρού να ήταν όχι «Ρεϊνιέρης», αλλά «Ρενιέρης».

⁸²⁰ V. Raulin, *Description physique de l'île de Crète*, τ. 1, Παρίσι 1867, 292.

εις τον παχιά⁸²¹ και εσίκοσε τον σιλικτάρη⁸²² του παχια και έτερους οκτο παχιαλιδες⁸²³ και με γιανιτζαρους πολους και επιγαν εις το μοναστήρι και εκαθισαν εκι τριαντα ημερες και πιος ημπορί να διειγιθι τει αδικίες έκαμαν εκί». ⁸²⁴

Τον Αύγουστο του 1812 διορίστηκε στα Χανιά διοικητής ο περίφημος χατζής Οσμάν πασάς, ο επονομαζόμενος και «Πνιγάρης», ο οποίος ξεκίνησε εκτεταμένη εκστρατεία κατά κάποιων από τους ισχυρότερους αγάδες της δυτικής Κρήτης. Ο ερχομός του διοικητή αυτού εγκαινιάζει μια φάση που επρόκειτο να διαρκέσει σχεδόν μία δεκαετία και κατά την οποία έλαβαν χώρα κάποιες από τις μαζικότερες και δυναμικότερες γενιτσαρικές εξεγέρσεις στην ιστορία του νησιού. Ο Οσμάν κατέφτασε στην πόλη μαζί με τον πρώην αγά των γενιτσάρων της πόλης, «τον οποίο οι εν Χανίοις απερίσταλτοι ξεκουκούλωτοι ⁸²⁵ είχαν αποβάλει εκείθεν κακώς», ⁸²⁶ ενέργεια που ήταν πιθανώς αποτέλεσμα κάποιας ακόμα τοπικής εξέγερσης, για την οποία ωστόσο δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες. Ακολούθησαν βίαιες συγκρούσεις μεταξύ του προσωπικού στρατού του Οσμάν, που συνεργάστηκε με χριστιανούς της περιοχής αφού πρώτα τους όπλισε, και μελών της μουσουλμανικής ελίτ των Χανίων και του Ρεθύμνου, όπως οι Γενιτσαράκηδες, οι Σοφτάδες κ.ά., καθώς και κυνήγι πολλών εγκληματιών των παραπάνω σαντζακιών, με αποτέλεσμα τη σύλληψη και θανάτωση εκατοντάδων από αυτούς. Το 1813 ο Οσμάν διορίστηκε διοικητής και των τριών πόλεων του νησιού και ετοιμάστηκε να μεταβεί στον Χάνδακα για να διοικήσει από εκεί την επαρχία. Ωστόσο οι βίαιες τακτικές του, που είχαν τρομοκρατήσει τη μουσουλμανική ελίτ της πόλης, οδήγησαν την τελευταία σε εξέγερση και άρνηση της εισόδου του πασά στον Χάνδακα, καθώς και στον διορισμό ενός καϊμακάμη (προσωρινού αντικαταστάτη διοικητή) της αρεσκειάς τους αντί του μουτεσελίμη (προσωρινού αντικαταστάτη-αντιπροσώπου διοικητή, διορισμένου από τον τελευταίο) που διόρισε ο Οσμάν όταν είδε πως δεν μπορούσε να εισέλθει στον Χάνδακα. Πρωταγωνιστές στην εξέγερση αυτή ήταν, σύμφωνα με τις οθωμανικές πηγές, ο γραμματέας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων Χασάν και ο αγάς τους Μαζλούμ Καρακάσης, μαζί με το 37^ο και το 14^ο τζεμαάτ.

Ο Οσμάν, καθηλωμένος στο Ρέθυμνο λόγω της άρνησης των καστρινών γενιτσάρων να τον δεχτούν, ζητούσε με αιτήσεις του στην Πύλη να εξοριστεί ο

⁸²¹ Πασά.

⁸²² Σιλαχτάρης (*silâhdar*) ονομαζόταν ο αξιωματικός που ήταν υπεύθυνος για τη φύλαξη των όπλων.

⁸²³ Πασαλήδες.

⁸²⁴ Ξανθουδίδης, «Ανέκδοτον επεισόδιον», 74-75.

⁸²⁵ Δηλαδή, οι ντόπιοι εξισλαμισμένοι μουσουλμάνοι.

⁸²⁶ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 190· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, ιε'.

γραμματέας των γενιτσάρων του Χάνδακα, οι δύο λόχοι να μετατεθούν και να αντικατασταθούν, καθώς και να αντικατασταθεί ο αγάς του σώματος από κάποιον απεσταλμένο του κέντρου και να έρθουν ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη για να πολιορκήσει την πόλη. Η Πύλη, που αρχικά στήριξε ενεργά τις προσπάθειες του πασά, έστειλε έναν εντεταλμένο αξιωματούχο της κεντρικής γενιτσαρικής διοίκησης προκειμένου να συλλάβει τον γραμματέα των γενιτσάρων. Ο απεσταλμένος ωστόσο έφυγε άπρακτος εξαιτίας της σθεναρής αντίστασης των στρατιωτών του σώματος. Στη συνέχεια, εστάλη ένας τουρνατζήμπασης από την Κωνσταντινούπολη για να αντικαταστήσει τον αγά των γενιτσάρων του Χάνδακα, καθώς και ένας γραφειοκράτης του παλατιού (*hacegân*) για να αναλάβει προσωρινά τη θέση του αντικαταστάτη διοικητή, μέχρι να καταφέρει να εισέλθει στην πόλη ο Οσμάν. Ωστόσο οι γενίτσαροι του Χάνδακα κατάφεραν να πάρουν στα χέρια τους την αλληλογραφία που αποκάλυπτε τα σχέδια του Οσμάν και της Πύλης, κάλεσαν συσκέψεις των λόχων στους στρατώνες τους και εξεγέρθηκαν ξανά ματαιώνοντάς τα. Παράλληλα ξεκίνησαν, διαμαρτυρόμενοι στην Κωνσταντινούπολη, έναν πόλεμο δυσφήμισης του Οσμάν πασά, ο οποίος είχε στρέψει με τις βίαιες πράξεις του, που, όπως αποκαλύπτει ο περιηγητής Tancoigne, συχνά στρέφονταν κατά δικαίων και αδίκων, ένα μεγάλο μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού εναντίον του. Ο Οσμάν πολιορκήσε χωρίς αποτέλεσμα τον Χάνδακα, συμβάλλοντας πιθανότατα στην πρόκληση μιας σιτοδείας που αναφέρεται στις αρχές του 1814, αλλά τελικά, σύμφωνα με τον Tancoigne, «ο Μεγάλος Άρχοντας, είτε από φόβο για τη διακύβευση του κύρους του είτε επειδή είχε γίνει αποδέκτης παραπόνων από όλα τα μέρη του νησιού εις βάρος του Οσμάν, άνοιξε επιτέλους τα μάτια του και κατάλαβε πως έπρεπε να υποχωρήσει και να διορίσει άλλον πασά στο Χάνδακα».⁸²⁷

Τον Οσμάν πασά, που ηττήθηκε σε αυτήν την κατά μέτωπο αναμέτρηση με τους γενιτσαρούς του Χάνδακα, διαδέχθηκε στη διοίκηση της πρωτεύουσας του νησιού ο Μουσταφά Ρεσίντ πασάς.⁸²⁸ Ο Μουσταφά, μόλις αποβιβάστηκε στο

⁸²⁷ BOA, C.DH.239/11906· BOA, HAT.1339/52333· BOA, HAT.1338/52214· T.A.H.41: 43, 50-51, 68-70, 83· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 85-94· Αγγελάκης, «Ο γενιτσαρισμός εν Σητεία», 40-41· Βενέρης, «Μια διαταγή του Χατζή Οσμάν Πασά», 183-187· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 49-63· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 47, 163-166, 189-197, 237, 266-268, 276-278.

⁸²⁸ Σύμφωνα με τον Κριτοβουλίδη, ο Μουσταφά Ρεσίντ πασάς είναι ο γνωστός στην ελληνική ιστοριογραφία Κιουταχής, ο οποίος συμμετείχε αργότερα ενεργά στην εκστρατεία κατά του Αλί πασά των Ιωαννίνων και στις επιχειρήσεις κατά της Επανάστασης του 1821. Ωστόσο δεν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, καθώς ο Κιουταχής σε πηγές που αφορούν την Επανάσταση αναφέρεται ως Μεχμέτ και όχι ως Μουσταφά· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, τς'· Es'ad Efendi, *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, 53, 64, 156, 164 και σποράδην.

Μεγάλο Κάστρο στα τέλη του 1814, ξεκίνησε να αλληλογραφεί με τον σουλτάνο Μαχμούτ για την αντιμετώπιση των γενιτσαρικών εξεγέρσεων που τόσα προβλήματα είχαν προξενήσει στον προκάτοχό του. Στα γράμματά του περιγράφει με πολύ παραστατικό τρόπο τα βάσανα των κατοίκων του Χάνδακα εξαιτίας των βίαιων ενεργειών των γενιτσάρων. Σύμφωνα με αναφορά του, οι κάτοικοι κατά την αποβίβασή του στο λιμάνι του Χάνδακα «με δάκρυα στα μάτια»⁸²⁹ ζήτησαν ακρόαση και την άμεση επέμβασή του για την προστασία τους. Γι' αυτόν τον λόγο ζητάει τη χωρίς καθυστέρηση έγκριση της μετάθεσης του 42^{ου} και του 37^{ου} *τζεμαάτ*, τα οποία κατονομάζει ως τους βασικούς πρωταγωνιστές στις ταραχές που λάμβαναν χώρα στην πόλη, τονίζοντας για άλλη μια φορά ως γενεσιουργό αιτία των προβλημάτων αυτών την ατιμωρησία των εγκληματιών γενιτσάρων που προστατεύονταν από τους αξιωματικούς τους. Κρίνει τέλος στις αιτήσεις του ως απαραίτητη την παραπάνω από τρία χρόνια παραμονή των δύο λόχων εκτός Κρήτης, λόγω της επίθεσής τους στον Οσμάν πασά και λόγω του ότι «είχαν πάρει την περιοχή υπό την κατοχή τους»,⁸³⁰ ενώ ζητάει τη θανάτωση και αντικατάσταση των αρχηγών τους με αξιωματικούς από το κέντρο.

Στις 8 Δεκεμβρίου 1814 έφτασε στον Χάνδακα ένας τουρνατζήμπασης από την Κωνσταντινούπολη μαζί με τη θετική απάντηση του κέντρου για τη μετάθεση των δύο ορτάδων. Το σχετικό φερμάνι διαβάστηκε δημόσια και, ύστερα από μάχες που ξέσπασαν με τους άνδρες του πασά, οι αξιωματικοί των δύο λόχων μαζί με κάποιους στρατιώτες τους συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν στη Λευκή Τάμπια, ενώ ετοιμάστηκαν τα πλοία που θα μετέφεραν όσους ανήκαν στο 42^ο *τζεμαάτ* στο Ναύπλιο και όσους ανήκαν στο 37^ο *τζεμαάτ* στη Ναύπακτο. Οι γενίτσαροι τότε συγκάλεσαν συσκέψεις στους στρατώνες τους και συγκεντρώθηκαν στην Πύλη του Πασά, όπου οι εκπρόσωποί τους δήλωσαν στον διοικητή ότι «η τιμωρία ενός από εμάς ισούται με την τιμωρία όλων μας και, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που προκύπτουν από τη μεταξύ μας συμφωνία, πρέπει είτε όλοι οι σύντροφοί μας από τους πέντε ορτάδες που βρίσκονται στη φρουρά του Χάνδακα και ο μουσουλμανικός πληθυσμός της περιοχής μαζί να εκδιωχθούμε είτε ο διοικητής πασάς υπό του οποίου

⁸²⁹ “*Mevcut muinimiz olan delil ve sekban ve ağavat ve sairini bi'l-istishab Kandiyel' ye] duhul olunmuş ve ol cihetle ahalinin gözleri dolmuş edügi istima olunmuş*”· BOA, HAT.339/19376.

⁸³⁰ “*Kandıye'de el peyda eylemiş olduklarından*” και “*memleket[i] kabzen tasarruflarına almış olduklarından*”· BOA, HAT.720/34322.

τις διαταγές είμαστε να δώσει άφεση και να απαλλάξει τους ορτάδες μας». ⁸³¹ Καθώς ο πασάς δεν αποδέχτηκε το αίτημά τους, οι γενίτσαροι άρχισαν την αποστολή ατόμων στην ύπαιθρο για τη συγκέντρωση στρατιωτών και την πρόκληση εξεγέρσεων και καταστροφών.

Σύμφωνα με τις αναφορές του Μουσταφά, ο πληθυσμός τότε πήρε τα όπλα και οι αγορές παρέμειναν κλειστές για δέκα ημέρες. Σταδιακά η αντίδραση διογκώθηκε και, καθώς ήταν πια φανερό ότι επρόκειτο να ξεσπάσει βίαιη εξέγερση κατά του ίδιου, συγκέντρωσε όλο τον μισθοφορικό στρατό του στην Πύλη του Πασά, όπου στο μεταξύ έφτασαν και οι πρώτες προειδοποιήσεις των γενιτσάρων για επίθεση αν δεν απελευθερώνονταν οι κρατούμενοι γενίτσαροι. Ενώ το τεταμένο κλίμα παρέμενε, το βράδυ της ίδιας μέρας που έγιναν οι προειδοποιήσεις οι γενίτσαροι προσπάθησαν για άλλη μία φορά να διαπραγματευτούν: έστειλαν έναν από τους πρεσβύτερους τους στον διοικητή για να τον πείσει να ζητήσει από την Υψηλή Πύλη τη συγχώρεση των δύο ορτάδων και την ακύρωση της εξορίας τους, λέγοντάς του ότι, αν έπραττε όσα του ζητούσαν οι γενίτσαροι, αυτοί «δεν θα παρέλειπαν να προσφέρουν στο θησαυροφυλάκιό σας όποιο ποσό επιθυμείτε για αυτήν την υπηρεσία». ⁸³² Ο Μουσταφά ωστόσο, σύμφωνα πάντα με τα γραφόμενά του, παρέμεινε σταθερός στην απόφασή του. Οι γενίτσαροι, πιθανώς θεωρώντας ότι η ένοπλη σύγκρουση με τους εκατοντάδες στρατιώτες του τελευταίου μπορεί να μην είχε την αίσια έκβαση που θα ήθελαν, δεν επιτέθηκαν αμέσως, αλλά ξαναπήγαν το άλλο πρωί στην Πύλη του Πασά προσφέροντάς του για άλλη μία φορά χρήματα προκειμένου να απελευθερωθούν οι σύντροφοί τους. Ωστόσο ο Μουσταφά τούς απάντησε ότι «οι γενίτσαροι είναι στρατιώτες του σουλτάνου μας· τι πάει να πει “πάρε χρήματα για να τους απελευθερώσεις;”» ⁸³³ και δήλωσε πως, αν επιμείνουν να ταυτίζονται με τους εγκληματίες ζητώντας να τους αποδοθεί χάρη, θα στραφεί και εναντίον τους, ξεκαθαρίζοντας ότι «μα το Θεό, όσο θα είμαι στην εξουσία, θα αφιερώνω τη ζωή μου στην καλοτυχία του σουλτανάτου και θα φέρω σε πέρας, ακόμα και με τη βία, την απομάκρυνση αυτών των λόχων». ⁸³⁴ Οι εκπρόσωποι των

⁸³¹ “*ol babda birimizin hakkında zuhür eden tedib cümlemiz haklarında olmuş gibidir mukteza-yi ittifakımız üzere Kandıye kalesi muhafazasında mevcut olan beş orta kâffeten yoldaşlarımız ve ahali-yi memleket ile beraber kalkub gideriz ve yahud maiyetine memur olduğumuz muhafız paşa nefy ve iclal olunan ortalarımızı afiün ve itlak etdirir*”. BOA, HAT.500/24476.

⁸³² “*hazinenize dahi matlubunuz mikdarı hizmetinde kusur etmezler*”. ό.π.

⁸³³ “*Yeniçeri ortaları şevketlü kirametlü kudretlü azametlü velinimet-i alem efendimiz hazretlerinin askeri olub ortaların afiün ve itlakları için akçe arz eylemek ne demekdir*”. ό.π.

⁸³⁴ “*Billâhi-yi taalâ dairem mevcudıyla haşir ü neşir olunca uğur-ı şahanede feda-yı can edüb şu ortaların ihraclarına harben ü zarben akdem edeceğimi muhakkak bilub*”. ό.π.

γενιτσάρων τότε αποχώρησαν δίνοντας στον πασά διορία τριών ημερών και ανακοινώνοντας ότι, αν μέχρι τότε οι σύντροφοί τους δεν απελευθερώνονταν, θα εισέβαλλαν στη Λευκή Τάμπια. Πραγματικά, με τη λήξη της διορίας, οι γενίτσαροι εισέβαλαν ένοπλοι στον προμαχώνα, αλλά ανακάλυψαν ότι ο Μουσταφά είχε προλάβει ήδη να στείλει κρυφά τους φυλακισμένους αξιωματικούς και στρατιώτες του 37^{ου} και του 42^{ου} *τζεμαάτ* στην Πελοπόννησο.

Όταν μετά από 17 μέρες έφτασε ένα σουλτανικό φερμάνι που ανακοίνωνε την άφιξη των εξορίστων στο Ναύπλιο και τη Ναύπακτο, ο Μουσταφά πέρασε στην αντεπίθεση: συνέλαβε την επόμενη μέρα τον καδή του Χάνδακα, ο οποίος είχε πάρει το μέρος των γενιτσάρων στη σύγκρουση και είχε ενεργήσει ενάντια στις αυτοκρατορικές εντολές, και ξεκίνησε μια βίαια εκστρατεία κατά των αγάδων της πόλης που μέχρι τότε προστατεύονταν από τους εξορισμένους πια παράγοντες των γενιτσαρικών δικτύων. Πρώτος στη λίστα του ήταν ο γραμματέας των γενιτσάρων του Χάνδακα Χασάν *εφέντι*, ο οποίος είδαμε ότι είχε πρωτοστατήσει στις εξεγέρσεις κατά του Οσμάν πασά. Ο Χασάν εξορίστηκε πρώτα στη Ρόδο από όπου οι άνθρωποι του πασά τον επιβίβασαν σε πλοίο και τον εκτέλεσαν εν πλω. Τον Χασάν *εφέντι* ακολούθησε ο σεκσοντζήμπασης του 37^{ου} *τζεμαάτ* Μουσταφά Καρακάσης, τον οποίο ο Μουσταφά Ρεσίντ πασάς αρχικά καταδίκασε σε εξορία στην Κω. Ο Καρακάσης, ο οποίος αντιλήφθηκε ότι, όπως συνέβη στον Χασάν, σκοπός του διοικητή ήταν η εκτέλεσή του, προσπάθησε να διαφύγει στην Αίγυπτο με πλοίο από τη Σπιναλόγκα, όπου η οικογένειά του κατείχε ακίνητη περιουσία. Ωστόσο οι απεσταλμένοι του πασά τον καταδίωξαν στο Αιγαίο, τον συνέλαβαν στην Κάρπαθο⁸³⁵ και τον στραγγάλισαν. Παρόμοια τύχη είχε ο πάμπλουτος *μαλικιανέ αγάς* του Λασιθίου Χάνιαλης Χασάν, αλλά και πολλοί ακόμα γνωστοί και άγνωστοι γενίτσαροι, οι διανομές των περιουσιών των οποίων κυριαρχούν στα ιεροδικαστικά κατάστιχα της εποχής, συχνά συνοδευόμενες από τον χαρακτηρισμό «εκτελεσθείς δια απαγχονισμού» (*masluben fevt olan*).⁸³⁶

Η επικράτηση του Μουσταφά Ρεσίντ πασά επί των γενιτσάρων και των αγάδων που βρίσκονταν στις κεφαλές των δικτύων τους, καθώς και η τοποθέτηση σε

⁸³⁵ Ο σύγχρονος των γεγονότων κρητικός χρονικογράφος Νικολετάκης κάνει λόγο για την Κάσο, αν και ο Μουσταφά Ρεσίντ πασάς στη σχετική αναφορά του στον σουλτάνο σημειώνει την Κάρπαθο (Kelpre)· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 135· BOA, HAT.340/19444· BOA, HAT.340/19444 C.

⁸³⁶ T.A.H.42: 7-8, 10-25, 28-30, 50, 55-59, 63, 157-158, 199-201, 202-203· BOA, HAT.339/19376· BOA, HAT.339/19401· BOA, HAT.720/34322· BOA, HAT.500/24476· BOA, C.AS.598/25213· BOA, HAT.340/19444· BOA, HAT.340/19444 C· BOA, HAT.341/19513· BOA, HAT.519/25364· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 133-135· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 208.

κομβικές στρατιωτικές θέσεις έμπιστών του ατόμων, είχαν ως αποτέλεσμα μια πρόσκαιρη ηρεμία και έγγραφες δηλώσεις υποταγής από τους τοπικούς αξιωματικούς και αξιωματούχους στον πασά.⁸³⁷ Ωστόσο η ηρεμία αυτή δεν επρόκειτο να διαρκέσει πολύ. Στο τέλος του 1816 έληξε η θητεία του Μουσταφά Ρεσίντ πασά και στη θέση του διορίστηκε ο πρώην μεγάλος βεζίρης Ιμπραχίμ Χιλμί πασάς, ο οποίος ήταν μέχρι τότε διορισμένος στα Χανιά ως διοικητής των Χανίων και του Ρεθύμνου.⁸³⁸ Ο Ιμπραχίμ φαίνεται πως ήταν διατεθειμένος να συνεχίσει το έργο της καταδίωξης των ισχυρών αγάδων που είχαν ξεκινήσει οι προκάτοχοί του, κάτι που απέδειξε με τη θανάτωση του πανίσχυρου *μπινά εμινί* του Χάνδακα Μπεντρί *εφέντι*, τον οποίο εκτέλεσε αιφνιδιαστικά αφού τον κάλεσε στην Πύλη του Πασά με πρόσχημα ένα παραπλανητικό φερμάνι που ζητούσε την επιδιόρθωση των φρουρίων του νησιού.⁸³⁹

Οι αγάδες βρέθηκαν για άλλη μια φορά σε δύσκολη θέση, νιώθοντας πως τα διαδοχικά πλήγματα που είχαν δεχτεί από τους τρεις πασάδες και η συστηματική παραβίαση του γενιτσαρικού καθεστώτος ειδικής δωσιδικίας από τους τελευταίους είχαν περιορίσει σημαντικά την εξουσία τους στην περιοχή. Η αντίδρασή τους δεν άργησε να εκδηλωθεί. Αφορμή υπήρξε το περιστατικό του εμπόρου Φυντικάκη που αναφέρθηκε περιληπτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο: τον Οκτώβριο του 1817 μια έκρηξη στην πόλη από πυρίτιδα που ανήκε σε κάποιο χριστιανό έμπορο σκότωσε και τραυμάτισε πάνω από 100 ανθρώπους με αποτέλεσμα ο μουσουλμανικός πληθυσμός να εξεγερθεί ζητώντας το θάνατο των υπευθύνων. Ο Φυντικάκης με τον γιο του δεν ήταν υπεύθυνοι για την έκρηξη, ωστόσο «με την υποκίνηση σημαντικών προσώπων»⁸⁴⁰ ο όχλος πείστηκε ότι το μπαρούτι ανήκε σε αυτούς και έτσι οι έμποροι φοβισμένοι κατέφυγαν για προστασία στον πασά, ο οποίος τους φυλάκισε για να ηρεμήσει το πλήθος. Για κακή τύχη των χριστιανών εμπόρων η φυλάκισή τους συνέπεσε με τη σύλληψη ενός δολοφόνου γενιτσάρου και την καταδίκη του σε θάνατο από τον πασά. Οι ορτάδες με πρωτοστάτες κάποιους αξιωματικούς του 14^{ου} *τζεμαάτ* (έναν οντάμπαση, ένα *χασεκί*, τον μάγειρα του λόχου και δύο ακόμα άτομα), νιώθοντας ότι απειλούνταν ακόμα μια φορά το καθεστώς ειδικής δωσιδικίας που απολάμβαναν, όρμησαν στη φυλακή και απελευθέρωσαν τον σύντροφό τους πανηγυρικά. Όταν ο πασάς επέμεινε στη θανάτωση του εγκληματία, οι γενίτσαροι

⁸³⁷ BOA, HAT.720/34346· BOA, HAT.340/19444 E· BOA, HAT.341/19513· BOA, HAT.519/25364· BOA, HAT.340/19444· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 133-134.

⁸³⁸ T.A.H.42: 40, 55· BOA, C.AS.142/6308.

⁸³⁹ T.A.H.42: 92-95, 175-188· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 253-254.

⁸⁴⁰ Ο.π., 269.

πολιόρκησαν το σπίτι του προσπαθώντας να σπάσουν την πόρτα και να τον λιντσάρουν, επαναφέροντας παράλληλα το αίτημα για τη θανάτωση των χριστιανών εμπόρων. Τώρα πια ο πασάς, έχοντας ήδη στρέψει ένα σημαντικό μέρος της ντόπιας ελίτ και του πληθυσμού εναντίον του, γνώριζε ότι είτε θα έπρεπε να συγκρουστεί με το μανιασμένο πλήθος είτε θα έπρεπε να θυσιάσει τους χριστιανούς εμπόρους προς εξευμενισμό του όχλου και τελικά διάλεξε το δεύτερο.

Αφού απαγχονίστηκαν οι χριστιανοί, το πλήθος ηρέμησε και τότε ο πασάς βρήκε την ευκαιρία να εκδικηθεί τους πρωτοστατούντες γενιτσάρους ζητώντας από την Κωνσταντινούπολη και πετυχαίνοντας μια απόφαση δυσμενούς μετάθεσης του 14^{ου} *τζεμαάτ*. Με τη συνδρομή των απεσταλμένων της κεντρικής γενιτσαρικής διοίκησης, ο οντάμπασης και ο μάγειρας μαζί με το καζάνι του ορτά⁸⁴¹ κατέληξαν προσωρινά, μέχρι να καθοριστεί το οριστικό μέρος όπου θα μετετίθετο ο λόχος, στο φρούριο της Σπιναλόγκας. Ωστόσο, προκειμένου να μη μετατεθεί ο ορτάς εκτός Κρήτης, τα υπόλοιπα μέλη του συγκέντρωσαν 15.000 γρόσια, με τα οποία δωροδόκησαν τον πασά, και τελικά ο λόχος κατάφερε να παραμείνει στο νησί. Έτσι ο πασάς, αφού πέτυχε με τη διαμεσολάβηση της κεντρικής γενιτσαρικής διοίκησης τη θανάτωση και την εξορία στη Ρόδο λίγων αξιωματικών, έστειλε στην Κωνσταντινούπολη επιστολή λέγοντας ότι συγχώρησε τον λόχο ύστερα από αίτημα «του πληθυσμού» (*memleketçe*), χωρίς φυσικά να αναφέρει τα 15.000 γρόσια που είχε εισπράξει. Παράλληλα υποχρέωσε τους αξιωματικούς του σώματος να υπογράψουν συμφωνητικό με βάση το οποίο δεσμεύονταν πως, αν συνέβαινε παρόμοιο περιστατικό όσο ο ίδιος ή κάποιος άλλος βεζίρης ήταν διοικητής του Χάνδακα, οι γενίτσαροι θα έπρεπε να συλλάβουν τους στασιαστές και να τους εκτελέσουν. Αν δεν τηρούσαν τους όρους της συμφωνίας και επεδείκνυαν χαλαρότητα και απροθυμία στη σύλληψη και τιμωρία των ενόχων, τότε θα ήταν υποχρεωμένοι να στείλουν στο αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο 100.000 γρόσια.⁸⁴² Τέτοιο πρόστιμο ωστόσο δεν επιβλήθηκε ποτέ παρ' ότου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ξέσπασαν και άλλες εξεγέρσεις.

⁸⁴¹ Το καζάνι του κάθε ορτά είχε σημαντικότερη συμβολική αξία για τους στρατιώτες του. Σχετικά, δες Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 347-348. Σύμφωνα με τον Sieber, κάθε «νεοσύλλεκτος [γενίτσαρος] ομνύει επί του λέβητος, ο οποίος είναι ούτως ιερός ως και οι σημαίες των ημετέρων στρατιωτών». Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 84. Τα καζάνια ακολουθούσαν πάντα τους στρατιώτες των λόχων σε κάθε τους μετάθεση· BOA, C.AS.534/22328· BOA, C.AS.598/25213· BOA, HAT.511/25076.

⁸⁴² BOA, HAT.511/25076· T.A.H.42: 153-154· T.A.H.43: 156· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 268-272· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 17-19· Δετοράκης, «Χρονικά σημειώματα», 136-138· Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 184-185.

Τα πράγματα στα Χανιά ήταν χειρότερα. Μετά την αναχώρηση του Ιμπραχίμ Χιλμί πασά για τον Χάνδακα, τα γενιτσαρικά δίκτυα προσπάθησαν να επανακτήσουν την εξουσία που είχαν χάσει από την εποχή των εκκαθαρίσεων του «Πινιγάρη» Οσμάν. Τον Μάρτιο του 1817 με αφορμή τη δολοφονία του γενίτσαρου Εμίν αγά Βέργερη από το Επανοχώρι Σελίνου από ένα χριστιανό, τον Μανώλη Θεοδωράκη ή Μαραγκάκη, ξέσπασαν ταραχές στην επαρχία Σελίνου. Τόσο ο Μαραγκάκης όσο και οι συγγενείς του συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στα Χανιά. Όταν ο πασάς αρνήθηκε να θανατώσει τον Μαραγκάκη, ξέσπασε γενιτσαρική εξέγερση που είχε ως αποτέλεσμα τον απαγχονισμό του τελευταίου και τη σκύλευση του σώματός του.⁸⁴³

Ενάμιση περίπου χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1818, ξεσηκώθηκε στα Χανιά το 26^ο *τζεμαάτ*. Σύμφωνα με τον διοικητή της πόλης, στην εξέγερση πρωτοστάτησε ένας οντάμπασης του λόχου, ενώ οι ταραχές συνδέονταν με σφαγές, για τις οποίες δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες, στην ύπαιθρο και συγκεκριμένα στο χωριό Φυστικλί (;) και στον ναχιγέ Σελίνου.⁸⁴⁴

Τον Ιούνιο του 1819 ξέσπασε άλλη μία εξέγερση στα Χανιά. Σύμφωνα με το αρχείο του γαλλικού προξενείου, οι εξεγερμένοι διέτρεξαν την ύπαιθρο και συγκέντρωσαν 400 άτομα με σκοπό να επιτεθούν στην πόλη. Συγκάλεσαν σε ένα κiosk συνέλευση με παρόντες τους κατοίκους, στην οποία αποφάσισαν την καθαίρεση του πασά, την προσωρινή αντικατάστασή του με τον αγά των γενιτσάρων της πόλης και τη θανάτωση όποιου τυχόν προσπαθούσε να έλθει σε συμφωνία με τον πρώτο. Η εξέγερση, στην οποία αναφέρθηκα στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχε ως αιτία, σύμφωνα πάντα με τον γάλλο πρόξενο, το γεγονός ότι ο πασάς της πόλης ζήτησε από τους αγάδες να συμπληρώσουν ένα φορτίο με ελαιόλαδο το οποίο έπρεπε να σταλεί στην Κωνσταντινούπολη.⁸⁴⁵

Τα παραπάνω περιστατικά και το μίσος που είχαν αναπτύξει οι γενίτσαροι του Χάνδακα απέναντι στον Ιμπραχίμ Χιλμί πασά είχαν ως αποτέλεσμα την εκ νέου αποστολή του στα Χανιά τον Αύγουστο του 1819.⁸⁴⁶ Ο γάλλος πρόξενος αναφέρει ότι η παρουσία του πασά έσπειρε τον τρόμο στους εγκληματίες της περιοχής, που διασκορπίστηκαν στην ύπαιθρο. Οι φόβοι τους ήταν δικαιολογημένοι: ο Ιμπραχίμ ζήτησε και έλαβε φερμάνια για τη μετάθεση του 22^{ου} *μπολούκ* των *σεκμπάν* και ενός

⁸⁴³ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 223-225.

⁸⁴⁴ BOA, KK.d.827: 44.

⁸⁴⁵ Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 181-182.

⁸⁴⁶ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 57.

ακόμα λόχου.⁸⁴⁷ Αποτέλεσμα της ενέργειας αυτής του διοικητή ήταν μία ακόμα εξέγερση στις 18 Δεκεμβρίου του 1819 και διαρκείς συγκρούσεις μέχρι τον Μάρτιο του 1820, όταν, σύμφωνα με το γαλλικό προξενικό αρχείο, ο πασάς «αποκαμωμένος από τις αντιδράσεις των τοπικών αρχών, φαίνεται να μετρίασε το ζήλο του σχετικά με τις αξιώσεις που προέβαλλε... Η μεταβολή αυτής της συμπεριφοράς του πασά αποθράσυνε τα εμπαιθή υποκείμενα και οι δολοφονίες ξανάρχισαν».⁸⁴⁸

Πράγματι, η γενιτσαρική πίεση τόσο στα Χανιά όσο και στον Χάνδακα φαίνεται πως είχε αυτό το διάστημα αυξηθεί σημαντικά. Στις 7 Ιανουαρίου 1820 ο Ιμπραχίμ έστειλε ένα προειδοποιητικό γράμμα στην Κωνσταντινούπολη στο οποίο έγραφε ότι η κατάσταση στην πόλη είχε γίνει αφόρητη. Σύμφωνα με το έγγραφο, κάποιον καιρό νωρίτερα είχε σταλεί στον Χάνδακα ένας τουρνατζής, πιθανώς ως αντικαταστάτης του εκεί αγά των γενιτσάρων. Ωστόσο, όταν ο εν λόγω αξιωματικός έφτασε στην πύλη του Μεγάλου Κάστρου, σημειώθηκε εξέγερση και ο λαός δεν του επέτρεψε να εισέλθει με αποτέλεσμα ο διοικητής του Χάνδακα χατζής Μουσταφά πασάς, προσπαθώντας να ηρεμήσει τα πνεύματα, να φερθεί απερίσκεπτα και να εκδώσει διάταγμα για την παραμονή του τουρνατζή στα Χανιά. Σύμφωνα με τον Ιμπραχίμ, μόλις μαθεύτηκε στα Χανιά ότι ο αξιωματικός θα πήγαινε τελικά εκεί, οι γενίτσαροι της πόλης εξεγέρθηκαν μαζικά δηλώνοντας ότι θα ακολουθούσαν το παράδειγμα των καστρινών συντρόφων τους και δεν θα του επέτρεπαν την είσοδο. Ο διοικητής καταλήγει γράφοντας ότι προς το παρόν ο τουρνατζής βρίσκεται στο Ρέθυμνο και η Πύλη πρέπει να αποφασίσει ποιες οδηγίες πρέπει να του δώσει για να αποφευχθούν τα χειρότερα.⁸⁴⁹

Η Επανάσταση του 1821 είχε ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα νέων βίαιων συγκρούσεων στις πόλεις. Στις 23 Ιουνίου, ύστερα από πρόσκληση του μητροπολίτη Κρήτης Γεράσιμου, συγκεντρώθηκαν στην εκκλησία του Αγίου Μηνά στον Χάνδακα οι επίσκοποι του νησιού για να δηλώσουν υποταγή στην οθωμανική διοίκηση. Ωστόσο, ενώ βρίσκονταν στην εκκλησία και ο μητροπολίτης τούς διάβαζε σχετικό διάταγμα του πασά του Χάνδακα, σύμφωνα με τον σύγχρονο των γεγονότων Ζαχαρία Πρακτικίδη, οπλισμένοι μουσουλμάνοι «ώρμησαν εξαίφνης εις την μητρόπολιν και

⁸⁴⁷ Το έγγραφο από το αρχείο του γαλλικού προξενείου που παραθέτει ο Pashley σημειώνει “des 4e et 22e corps de Janissaires en garnison à la Canèe”. Μολονότι είναι σαφές ότι τον αριθμό 22 έφερε μόνο ένα εκ των *μπολούκ* των *σεκμπάν* που υπηρετούσαν στην πόλη, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο άλλος λόχος ήταν το 4^ο *μπολούκ* των *σεκμπάν*, το 4^ο *τζεμαάτ* ή το 4^ο *μπολούκ*, καθώς και τα τρία βρίσκονταν στα Χανιά εκείνη την περίοδο· Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 182.

⁸⁴⁸ Ο.π., 182-183.

⁸⁴⁹ BOA, HAT.753/35540.

αποκλείσαντες τας θύρας της αυλής, εισέβησαν εις τον ναόν με αλλαλαγμόν και σηκώσαντες τα όπλα φονεύουσι πρώτον τον ευλογημένον γέροντα άγιον Κρήτης, ρίψαντες επάνω εις το ιερόν σώμα του 13 πιστόλια, χωρίς να ευλαβηθώσι οι αλιτήριοι το σεβάσμιον γήρας του· μετά εκείνον και τον άγιον Κνωσού Κυρ Νεόφυτον, τον Χερσονήσου κυρ Ιωακείμ και τον Σητείας κυρ Ζαχαριάν, τους εφημέριους 17 και 5 αγιορίτας της αγίας Ζώνης, και έως 300 παρευρεθέντας χριστιανούς, εν οι έτυχεν και ο εν ιατροίς Ιωάννης Λευθερέος, ο και λογοθέτης, του οποίου τα εξαίρετα προτερήματα να διηγήται τις δεν είναι του παρόντος σκοπού δια την συντομίαν· εκείθεν έπειτα διασπαρθέντες εις την πόλιν εδίωκον τους λοιπούς χριστιανούς, φονεύοντες ανηλεώς όσους απήντων εις τους δρόμους, όπου απήνησαν και τον άγιον Λάμπης κύριον Ιερόθεον (όστις επήγαιεν εις την μητρόπολιν δι' ακρόασιν του πουγιουρντιού), έξωθεν του οσπητίου του Γεωργίου Παυλάκη, γραμματικού του Μουχτάρη πλησίον της μητροπόλεως, φονεύσαντες δε και αυτόν τον ευλογημένον μετά του διάκου του, ώρμησαν και εις το οσπήτιον του Γεωργίου φονεύσαντες και αυτόν και άλλους 8 του οσπιτίου του. Έπειτα διασκορπισθέντες εις όλους τους δρόμους της πολιτείας, ηκολούθουν τον φόνον των χριστιανών ώρας δύο ήμισυ αδιακόπως...».⁸⁵⁰

Ως προς τις διακοινοτικές συγκρούσεις τα πράγματα δεν εξελίσσονταν καλύτερα στα Χανιά, τα οποία βρίσκονταν πιο κοντά στην εστία της επανάστασης, τα Σφακιά. Σύμφωνα με τον αυστριακό πρόξενο στα Χανιά, τον Ιούνιο του 1821 οι μουσουλμάνοι της πόλης ξεσηκώθηκαν και, αφού πρώτα λίντσαραν τον επίσκοπο της Κισσάμου, απαίτησαν από τον πασά των Χανίων να τους δώσει την άδειά του «για να σφάξουν ανελέητα τους Έλληνες». Σύμφωνα πάντα με τον πρόξενο, ο πασάς τελικά ενέδωσε στις πιέσεις και έδωσε την έγκρισή του, με αποτέλεσμα τη σφαγή 30 περίπου ατόμων μέχρι το τέλος του μήνα.⁸⁵¹

Την 1^η Ιανουαρίου 1822 ο διοικητής των Χανίων Λουτφουλάχ πασάς έστειλε μια αναφορά στον σουλτάνο, γράφοντας ότι οι περιουσίες 200 περίπου ραγιαδών (χριστιανών) που κατοικούσαν εντός της πόλης είχαν λεηλατηθεί, ενώ το ίδιο συνέβη και με τις περιουσίες των χριστιανών που κατοικούσαν στα χωριά και στα τσιφλίκια των περιχώρων της πόλης. Πολλοί μάλιστα από αυτούς αιχμαλωτίστηκαν. Ο

⁸⁵⁰ Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 197· Σ. Μοτάκης (επιμ.), *Συλλογή εγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη (ή Τσιριγιώτη). Έγγραφα ετών 1810-1834*, Χανιά 1953, 12-14. Επίσης δεξ Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 187 και Ch. R. Scott, *Rambles in Egypt and Candia...*, τ. 2, Λονδίνο 1837, 335.

⁸⁵¹ Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 185. Για περαιτέρω περιγραφές των σφαγών που έλαβαν χώρα στην πόλη τον Ιούνιο του 1821, δεξ την αναφορά του γάλλου προξένου στα Χανιά· ό.π., 186-187.

Λουτφουλάχ συνεχίζει γράφοντας ότι, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωση όσων χριστιανών κατάφερε να σώσει από τα χέρια των γενίτσαρων, τους μοίρασε έγγραφα με τη σφραγίδα του και τους «σημάδεψε τα κεφάλια» (*başlarına mazrub olinub*) προκειμένου να ξεχωρίζουν από τους επαναστατημένους χριστιανούς και να μη γίνονται αντικείμενο επίθεσης. Ωστόσο οι γενίτσαροι, ακόμα και υπό αυτές τις συνθήκες, δεν τους λυπήθηκαν και δολοφόνησαν πολλούς από αυτούς διαρπάζοντας τα υπάρχοντά τους, αρνούμενοι να τα επιστρέψουν παρά τα διατάγματα που ο ίδιος εξέδιδε. Σύμφωνα με τον διοικητή, πρωτοστατούντες στα παραπάνω ήταν ο *βεκίλι χαρτζ* του 26^{ου} *τζεμαάτ* και ο μαστσαούσης των γενιτσάρων, οι οποίοι διαρκώς προέτρεπαν τους μουσουλμάνους να προβούν σε εγκληματικές ενέργειες και «ξελόγιασαν τους πάντες» (*cümle başından çikarub*), με αποτέλεσμα τα παραπάνω γεγονότα. Καθώς, συνεχίζει ο Λουτφουλάχ, ο ίδιος ζήτησε την παύση των λεηλασιών και την τιμωρία των υπευθύνων, οι τελευταίοι χρησιμοποίησαν τα λάφυρα για να δωροδοκήσουν τον καδή της πόλης και να συκοφαντήσουν τον διοικητή εκδίδοντας και αποστέλλοντας στην Πύλη αναξιόπιστες δικαστικές αποφάσεις και συλλογικές δηλώσεις των κατοίκων.⁸⁵²

Παρόμοιες καταστάσεις περιγράφει και το έγγραφο του 1824 που παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στο οποίο ο διοικητής του Χάνδακα Οσμάν Χασίμ πασάς εξηγεί στην Πύλη τη δεινή θέση στην οποία είχαν περιέλθει οι χριστιανοί επαγγελματίες της πόλης λόγω της βίαιης κατάληψης των καταστημάτων τους από τους γενίτσαρους που συμμετείχαν στις συντεχνίες. Στην καταχώριση ο πασάς σημειώνει ότι οι γενίτσαροι σκότωναν κάθε μέρα πέντε-δέκα χριστιανούς, με αποτέλεσμα να τρέψουν τους υπολοίπους σε φυγή και να λεηλατήσουν τα σπίτια τους, ενώ σε άλλο έγγραφο με την ίδια ημερομηνία τονίζει τις διαρκείς σφαγές χριστιανών που διέπρατταν οι γενίτσαροι του Χάνδακα και των Χανίων, λέγοντας ότι παρ' όλες τις παραινήσεις του ίδιου και κάποιων αξιωματικών τους, οι γενίτσαροι είχαν γίνει ανεξέλεγκτοι και αρνούνταν να δώσουν οποιαδήποτε εγγύηση για την ασφάλεια των χριστιανών, με αποτέλεσμα να φοβάται ότι ακόμα και οι δικό του μισθωτοί φρουροί θα κατέληγαν να συμμετάσχουν στις λεηλασίες.⁸⁵³

⁸⁵² BOA, HAT.747/35284. Επίσης δεξ Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 185-187.

⁸⁵³ BOA, HAT.843/37888 G· BOA, HAT.843/37888 J· BOA, HAT.904/39704.

Η εποχή της βίας: χαρακτήρας και πρωταγωνιστές

Βλέποντας τη ραγδαία αύξηση των στρατιωτικών εξεγέρσεων και των βίαιων κινητοποιήσεων ομάδων στρατιωτών την ίδια περίοδο κατά την οποία σημειώνεται η μεγάλη ανάπτυξη των γενιτσαρικών δικτύων στην Κρήτη είναι λογικό να αναρωτηθούμε αν υπάρχει μεταξύ τους σχέση και ποια είναι αυτή. Μια πρώτη παρατήρηση που ήδη έκανα στην αρχή του κεφαλαίου είναι ότι, μολονότι οι καθυστερήσεις και τα προβλήματα μισθοδοσίας μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα παρουσιάζονται στις πηγές να αποτελούν τον μοναδικό λόγο των διαφόρων εξεγέρσεων που γνωρίζουμε, από εκείνο το σημείο και μετά οι στρατιωτικές εξεγέρσεις στη συντριπτική τους πλειονότητα φαίνεται να μην έχουν μισθολογικά αίτια, παρά το ότι, όπως τεκμηριώθηκε στο τρίτο κεφάλαιο, οι γενίτσαροι συνέχιζαν να βιώνουν μεγάλα προβλήματα στη μισθοδοσία τους.

Η αλλαγή αυτή στον χαρακτήρα των γενιτσαρικών εξεγέρσεων ουσιαστικά αντικατοπτρίζει μια αλλαγή στην ίδια τη φύση των γενιτσαρικών σωμάτων. Η μείωση του αριθμού των μισθοδοτούμενων γενιτσάρων κατά τον 18^ο αιώνα και η παράλληλη εξάπλωση των γενιτσαρικών δικτύων στο σύνολο σχεδόν του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού δημιούργησαν διευρυμένες γενιτσαρικές μονάδες που αποτελούνταν στην πλειονότητά τους από άμισθους ψευδογενίτσαρους, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονταν για τα μισθολογικά προβλήματα των πραγματικών γενιτσάρων. Αλλά και οι περισσότεροι μισθοδοτούμενοι γενίτσαροι δεν βασίζονταν πια στο μισθό τους για να επιβιώσουν. Όπως έχει προαναφερθεί, τα μισθολογικά κατάστιχα φανερώουν πάγωμα των ήδη χαμηλών μισθών των περισσότερων στρατιωτικών καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, παρά την όλο και μειούμενη κατά την εποχή αυτή – και ειδικά μετά το 1808 – περιεκτικότητα σε ασήμι του άσπρου, του νομίσματος στο οποίο υπολογίζονταν οι πληρωμές τους.⁸⁵⁴ Ως εκ τούτου, οι μισθωτοί γενίτσαροι ήταν αναγκασμένοι να ασχολούνται με άλλα επαγγέλματα, προκειμένου να έχουν ικανοποιητικό εισόδημα.⁸⁵⁵ Τα παραπάνω ωστόσο δεν σημαίνουν πως δεν μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα και εξεγέρσεις για λόγους μισθοδοσίας. Όσο μικρός και αν ήταν ο μισθός ενός στρατιώτη, δεν έπαυε να αποτελεί ένα καλοδεχούμενο έσοδο, η πληρωμή του οποίου, όταν καθυστερούνταν για σειρά ετών όπως είδαμε ότι γινόταν

⁸⁵⁴ Pamuk, *A Monetary History*, 162-164, 188-195.

⁸⁵⁵ Δες, π.χ., Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 35· Pococke, “A Description of the East”, 619· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 84.

συνήθως, μπορούσε να δώσει μονομιάς στα άτομα που τον δικαιούνταν μια σημαντική οικονομική ενίσχυση. Έτσι, μια μισθολογική αδικία, όπως αυτή που συνέβη το 1762, ήταν λογικό να προκαλέσει την οργή πολλών μισθοδοτούμενων στρατιωτών. Γενικότερα πάντως, υπό αυτές τις συνθήκες, το οικονομικό ενδιαφέρον των μελών των γενιτσαρικών σωμάτων που κατοικούσαν στις πόλεις στρεφόταν όλο και περισσότερο αλλού: στην προστασία και επέκταση των επιχειρήσεών τους.

Καθώς, όπως είδαμε παραπάνω, πολλοί μουσουλμάνοι επαγγελματίες είχαν συνδέσει τα συμφέροντά τους με τους γενιτσαρικούς λόχους, ήταν λογικό να εναντιώνονται στην πολιτική αποδυνάμωσης των τελευταίων και κυρίως στις διαρκείς προσπάθειες διαφόρων διοικητών να προκαλέσουν τη μετάθεσή τους σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Pococke, «αν κάποιος από τους [γενιτσαρικούς] λόχους διαταχθεί να αποσταλεί αλλού, τον ακολουθούν μόνο όσοι επιθυμούν, συμπληρώνοντας τους αριθμούς τους όπως μπορούν, και τότε τα άτομα που αρνούνται να ακολουθήσουν παύουν να ανήκουν πια σε αυτόν τον λόχο».⁸⁵⁶ Αυτό σήμαινε πως, για όσο διάστημα απουσίαζε ο λόχος, όσοι στρατιώτες του παρέμεναν στην Κρήτη έχαναν κάθε οικονομική και άλλη προστασία απολάμβαναν χάρη στη γενιτσαρική τους ιδιότητα και γίνονταν έρμαιοι της τοπικής διοίκησης και των ανταγωνιστών τους.⁸⁵⁷

Οι μουσουλμάνοι επαγγελματίες των πόλεων, οι επιχειρήσεις των οποίων προστατεύονταν και συχνά χρηματοδοτούνταν από τους γενιτσαρικούς λόχους, ήταν λογικό λοιπόν να υπερασπίζονται, ακόμα και με τη βία αν χρειαζόταν, τα συμφέροντα των λόχων με τους οποίους συνδέονταν. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι οι ξένοι παρατηρητές συχνά εκπλήσσονται από το λαϊκό έρεισμα των εξεγέρσεων των γενιτσάρων και παρατηρούν με ενδιαφέρον την αθρόα συμμετοχή σε αυτές των απλών επαγγελματιών των πόλεων.⁸⁵⁸ Ούτε είναι τυχαίο ότι οι πασάδες, που μέσω της αντιπαράθεσής τους με τους διάφορους ορτάδες ήθελαν κυρίως να βάλουν κατά όσων βρίσκονταν στις κεφαλές των γενιτσαρικών δικτύων, συχνά έβρισκαν απέναντί

⁸⁵⁶ Pococke, "A Description of the East", 619.

⁸⁵⁷ Ένας γάλλος πρόξενος στα Χανιά περιγράφει ως εξής την αγωνία των γενιτσάρων που οι ορτάδες τους επρόκειτο να μετατεθούν: «φοβήθηκαν ότι αν αποδέχονταν την εξορία θα ήταν αναγκασμένοι να ακολουθήσουν το καζάνι και ότι, αν πάλι έμεναν χωρίς καμιά υποστήριξη, θα βρίσκονταν στο έλεος του Πασά, που θα τους κακομεταχειριζόταν». Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 182.

⁸⁵⁸ Σύμφωνα με τον Sieber, «οι εν Κρήτη Γιαννίτσαροι δύνανται να θεωρηθώσιν... ως τις πολιτοφυλακή. Ει τις σανδαλοποιός, κεραμεύς, ξυλουργός, ενδύεται το επανωφόριόν του, καλύπτεται δια μυτηρού πιλιδίου και προστίθεται και παρακολουθεί τον ορτάν του, θορυβεί και μαίνεται και δεν γινώσκει επί πολύ, οποία η αιτία και το αντικείμενον της μανίας του». Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 84. Επίσης, δες Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 34 και De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 214.

τους όχι μόνο τους τελευταίους, αλλά και ένα σημαντικό αριθμό απλών μουσουλμάνων που προσπαθούσαν να υπερασπιστούν τα προσωπικά οικονομικά τους συμφέροντα.

Αντίστοιχα, πολλές από τις κινητοποιήσεις του «όχλου» που εξυπηρετούσαν τα οικονομικά συμφέροντα των αγάδων, όπως η συμπίεση της τιμής του λαδιού ή η εκδίωξη των γάλλων εμπόρων, είχαν έρεισμα σε πραγματικές ανάγκες της μουσουλμανικής κοινότητας του νησιού και άγγιζαν ευαίσθητες χορδές μιας μεγάλης μερίδας των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Πραγματικά, οι πηγές σημειώνουν συχνά την ανασφάλεια που δημιουργούσε στον ντόπιο πληθυσμό η άνοδος των τιμών και η εξαγωγή βασικών διατροφικών προϊόντων.⁸⁵⁹

Ωστόσο οι αγάδες δεν μπορούσαν πάντα να βασίζονται στην υποστήριξη του απλού μουσουλμανικού λαού για την υπεράσπιση των προσωπικών συμφερόντων τους και γι' αυτό φρόντιζαν να δημιουργούν και τις δικές τους ιδιωτικές φρουρές από γενιτσάρους που ήταν έτοιμοι κάθε στιγμή να ριχτούν στη μάχη για αυτούς. Σύμφωνα με ένα γάλλο παρατηρητή των αρχών του 19^{ου} αιώνα, «το σώμα των γενίτσαρων αποτελείται από ντόπιους όλων των τάξεων και αμίσθους, οι οποίοι είναι γενικά εμπαιθείς και σκληροί. Αυτοί που έχουν κάνει τις περισσότερες δολοφονίες είναι περιζήτητοι στους λόχους και χαίρουν της προστασίας των Αρχηγών τους και των Αγάδων, οι οποίοι τους χρησιμοποιούν όταν τους χρειάζονται για να δολοφονούν ή να ξυλοκοπούν αυτούς που αντιπαθούν και για να υποκινούν εξεγέρσεις κατά των υψηλόβαθμων αξιωματούχων της Πύλης».⁸⁶⁰

Οι διοικητές γνώριζαν καλά ότι, προκειμένου να καταφέρουν να αντιμετωπίσουν τους ντόπιους αγάδες, έπρεπε πρώτα να αποδυναμώσουν τις γενιτσαρικές φρουρές που οι τελευταίοι δημιουργούσαν και πως ο καλύτερος τρόπος να το πετύχουν ήταν μέσω της μετάθεσης του ορτά στον οποίο ήταν εγγεγραμμένοι οι

⁸⁵⁹ Σύμφωνα με τον Tancoigne, «το λάδι της ελιάς είναι προϊόν πρώτης ανάγκης... η αύξηση της τιμής του εν λόγω εμπορεύματος προκαλεί συχνά λαϊκές εξεγέρσεις. Ο λαός συνωστίζεται τότε κάτω από το ανάκτορο του Πασά και δεν φεύγει από κει μέχρι που αυτός να μειώσει την τιμή». Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 79. Σύμφωνα πάλι με το γάλλο πρόξενο Magy, το 1746 «η συγκέντρωση της νηοπομπής [των Γάλλων] στη Σούδα τρομοκράτησε τον πληθυσμό εξαιτίας της έλλειψης σιταριού που υπάρχει σε αυτό το βασίλειο. Ο όχλος παρουσίασε μια αναφορά στον Πασά [των Χανίων] λέγοντας ότι οι Γάλλοι έρχονται σ' αυτό τον τόπο για να σηκώσουν τα λίγα τρόφιμα που υπάρχουν σε καιρό πείνας, και ότι θα έπρεπε να διωχθούν όλα τα γαλλικά πλοία που βρίσκονται στη Σούδα», τα οποία ετοιμάζονταν εκείνη την περίοδο να φύγουν για τη Μασσαλία φορτωμένα με λάδι: Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, 173, 184. Για αντίστοιχα φαινόμενα με πρωταγωνιστές γενιτσάρους που λάμβαναν χώρα στη Θεσσαλονίκη της ίδιας περιόδου, δες B. C. Gounaris, "Reassessing Wheat Crises in Eighteenth-Century Thessaloniki", *The Historical Review / La Revue Historique*, 5 (2008), 52 και σποράδην.

⁸⁶⁰ Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 183.

ακόλουθοί τους. Έτσι, ο Μουσταφά Ρεσίντ πασάς εκτέλεσε τον Μουσταφά Καρακάση το 1815 μόνο αφού κατάφερε να απομακρύνει το 37^ο *τζεμαάτ*, στο οποίο ο τελευταίος ανήκε, ενώ το 1819, όταν ο Ιμπραχίμ Χιλμί πασάς πέτυχε την απομάκρυνση δύο γενιτσαρικών ορτάδων από τα Χανιά, ο γάλλος πρόξενος σχολίασε γράφοντας: «οι Αγάδες είδαν με αγωνία την αναχώρηση των σωματοφυλάκων (*des satellites*) που χρησιμοποιούσαν για να εκφοβίζουν όποτε ήθελαν τον πασά και για να διατηρούν την αλαζονεία τους έναντι του υπολοίπου πληθυσμού».⁸⁶¹

Η προστασία αυτή ήταν αμφίδρομη. Οι πάτρונες των σωματοφυλάκων αυτών εμφανίζονται στις πηγές να απολαμβάνουν τα οφέλη από την καταστολή των οικονομικών και πολιτικών ανταγωνιστών τους και, από την πλευρά τους, να εγγυώνται, μέσω της ειδικής δωσιδικίας που προσέφεραν τα γενιτσαρικά σώματα και μέσω των προσωπικών διασυνδέσεών τους, ότι οι εγκληματικές πράξεις των ανθρώπων τους θα έμεναν ατιμώρητες.⁸⁶² Η προστασία που προσέφεραν οι αξιωματικοί των γενιτσάρων στους εγκληματίες στρατιώτες, τους οποίους κανονικά έπρεπε να συλλαμβάνουν και να σωφρονίζουν, όπως είδαμε, υπογραμμίζεται στις πηγές ως ένας από τους βασικούς λόγους για τις εξεγέρσεις που σημειώνονται την υπό εξέταση εποχή. Εκτός τούτου παρουσιάζεται και ως γενεσιουργός αιτία ενός γενικότερου κλίματος ανεξέλεγκτης βίας που μάστιζε κατά τα χρόνια εκείνα το νησί. Οι διαμαρτυρίες για ένοπλες συμμορίες που λυμαίνονταν την ύπαιθρο και για δολοφονίες μέσα και έξω από τις πόλεις από γενιτσαρούς που προστατεύονταν και φυγαδεύονταν από αξιωματικούς τους «λόγω των μεταξύ τους σχέσεων αλληλεγγύης»,⁸⁶³ ήταν διαρκείς κατά την υπό εξέταση περίοδο,⁸⁶⁴ ενώ οι προσπάθειες των διοικητών του νησιού, τουλάχιστον μέχρι το 1812, να περιορίσουν αυτά τα φαινόμενα έπεφταν στο κενό.⁸⁶⁵

Τον Φεβρουάριο του 1800 ο διοικητής του Χάνδακα χατζής Χακί Μεχμέτ πασάς έστειλε διαταγή στον αγά των γενιτσάρων της πόλης και στους επικεφαλής

⁸⁶¹ Ο.π., 182.

⁸⁶² Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 35.

⁸⁶³ “*zâbitleri dahi kendü cinslerinden olmak mülbasesiyle*”. T.A.H.34: 163.

⁸⁶⁴ Δες, π.χ., τις πηγές T.A.H.32: 24· T.A.H.34: 158, 163· T.A.H.37: 8, 29, 31, 40, 42, 109, 137· T.A.H.40: 5-6, 10, 96-97, 104, 105-106, 107, 124, 136-137· T.A.H.41: 4-5, 26, 27-28, 28, 44, 128· T.A.H.42: 28, 44, 54-55, 64· T.A.H.43: 128· BOA, C.ZB.22/1075· BOA, KK.d.827: 5, 15, 29, 33, 35, 39, 40, 43, 44, 45, 47, 50, 51· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 186.

⁸⁶⁵ Ο περιηγητής John Bowring περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί πριν από το 1821 ως εξής: «Κάθε αγάς είχε τους ακολούθους του, τους οποίους πάντα προστάτευε και οι οποίοι τον υποστήριζαν όταν ήταν απαραίτητο. Κάθε Τούρκος που ήταν ένοχος για κάποιο έγκλημα, αν διωκόταν από τις αρχές συνήθως διέφευγε στη γειτονική επαρχία, όπου ήταν σχεδόν σίγουρο ότι θα ήταν προστατευμένος»· Bowring, *Report on Egypt and Candia*, 154.

όλων των ντόπιων σωμάτων σχετικά με την επιβολή της τάξης στον Χάνδακα και στην ύπαιθρό του γράφοντας πως «από τότε που ήρθα στον Χάνδακα πονάω βαθύτατα βλέποντας την τραγική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι φουκαράδες ραγιάδες του ναχιγέ»⁸⁶⁶ και εξηγώντας ότι οι διαρκείς δολοφονίες ατόμων από εγκληματίες στρατιωτικούς που έμεναν ατιμώρητοι αποτελούσαν πηγή τεράστιων προβλημάτων για την τάξη στην περιοχή. Ως συνέπεια του διατάγματος, ο αγάς των γενιτσάρων κάλεσε «τους στρατιώτες, τους χασεκί, τους τουρνατζήδες, τους τσορμπατζήδες, τους ονταλήδες, τους γιαμάκηδες, τους ονταμπασήδες, τους καρακολουκτσήδες και τους υπόλοιπους οτζακλήδες» και κατόπιν εικοσαήμερων συνεδριάσεων και διαπραγματεύσεων τους στην Πύλη του Αγά προέκυψε μια συμφωνία για την αντιμετώπιση της εντεινόμενης βίας. Η συμφωνία στρεφόταν τόσο κατά των στρατιωτών που προέβαιναν σε δολοφονίες όσο και κατά των αξιωματικών τους και των αρμόδιων αρχών που, αντί να συλλαμβάνουν τους δολοφόνους, τους παρείχαν προστασία. Ωστόσο η συμφωνία αυτή έμεινε κενό γράμμα· οι αναφορές των πηγών σε ατιμώρητα βίαια περιστατικά με πρωταγωνιστές γενίτσαρους εξακολουθούν κατά τα επόμενα χρόνια να είναι διαρκείς.⁸⁶⁷ Το 1810 ο διοικητής του Χάνδακα Χακί πασάς, θεωρώντας ότι οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής της τάξης σε τοπικό επίπεδο απέτυχε, έστειλε στην Κωνσταντινούπολη τις αναφορές διαφόρων ναϊπηδων για 19 δολοφονίες, 12 μουσουλμάνων και επτά χριστιανών, που έγιναν μέσα σε 50 μέρες μόνο στο σαντζάκι του Χάνδακα, ζητώντας αυτήν τη φορά την αντιμετώπιση της βίας που κυριαρχούσε στον Χάνδακα και το Ρέθυμνο απευθείας από το κέντρο. Σύμφωνα με τον κατάλογο, από τα 21 άτομα που κατηγορούνταν για τις δολοφονίες, οι 18 ήταν στρατιωτικοί, από τους οποίους οι 14 γενίτσαροι.⁸⁶⁸ Σε αντίστοιχη διαμαρτυρία προς την Πύλη προέβη και ο νεφερντάρης του νησιού το 1812 λόγω των μαζικών δολοφονιών ραγιάδων στα Χανιά.⁸⁶⁹

Η βίαιη αυτή συμπεριφορά και ιδιαίτερα οι ατίθασοι γενίτσαροι των αστικών κέντρων, οι οποίοι σύχναζαν στα καφενεία,⁸⁷⁰ «περιφέρονται στις γειτονιές

⁸⁶⁶ “*Kandiye ‘ye geleli dermande nahiye sakin reayaların haline vakıf oldıkça ciğirim kebab olmada olub*” T.A.H.37: 42, 43, 49-50.

⁸⁶⁷ Δες, π.χ., τις αναφορές του Pashley από το γαλλικό προξενικό αρχείο για τα έτη 1806-1812· Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 184.

⁸⁶⁸ BOA, HAT.650/31789 N· BOA, HAT.650/31789 E· BOA, HAT.650/31789 i· BOA, HAT.650/31789 C· BOA, HAT.650/31789 L· BOA, HAT.650/31789 L· BOA, HAT.650/31789 M· BOA, HAT.650/31789 G· BOA, HAT.650/31789 B· BOA, HAT.650/31789 J.

⁸⁶⁹ Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 184.

⁸⁷⁰ Σύμφωνα με τον Ψιλάκη, αρκετοί γενίτσαροι που συμμετείχαν σε εξεγέρσεις ήταν αναμειγμένοι σε συντεχνίες των πόλεων εκ των οποίων οι καφετζήδες «ήσαν και ταραχωδέστεροι»· Ψιλάκης,

μεθυσμένοι και όντας οπλισμένοι προβαίνουν σε επιθέσεις και κακουργήματα σε βάρος των κατοίκων, των γυναικών, των παιδιών και της τιμής τους»,⁸⁷¹ εξελίχθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε σημαντικό πρόβλημα όχι μόνο για τους χριστιανούς του νησιού, τους οποίους έπληξαν βαθύτατα, αλλά και για τον μουσουλμανικό πληθυσμό.

Αρκετές ντόπιες και ξένες χριστιανικές πηγές, βλέποντας τις συχνές κατά την περίοδο αυτή εχθρικές ενέργειες των ατίθασων αυτών μουσουλμάνων κατά του χριστιανικού πληθυσμού, συνδέουν την ανάπτυξη της «οχλοκρατικής» και βίαιης συμπεριφοράς τους με την έξαρση των διακοινοτικών εντάσεων που ακολούθησε την κατάπνιξη της Επανάστασης του Δασκαλογιάννη.⁸⁷² Οι οθωμανικές πηγές, αντίθετα, βλέπουν σε αυτήν τη συμπεριφορά το αποτέλεσμα μιας εντεινόμενης έκλυσης των ηθών που λαμβάνει χώρα στα αστικά κέντρα την περίοδο αυτή και έχει ως θύματα τόσο τον μη μουσουλμανικό όσο και τον μουσουλμανικό πληθυσμό: οι εκκλήσεις της ντόπιας οθωμανικής διοίκησης για αποκατάσταση των χρηστών ηθών με διαφόρων ειδών απειλές και απαγορεύσεις είναι διαρκείς μετά από εξεγέρσεις και εκφράζουν τους φόβους όχι μόνο της τελευταίας, αλλά και μουσουλμάνων «ευυπόληπτων

Ιστορία της Κρήτης, 84. Αυτή η παρατήρηση του Ψιλάκη δεν είναι τυχαία. Όπως γνωρίζουμε ότι συνέβαινε στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη, έτσι και στην Κρήτη υπήρχε άμεση σχέση μεταξύ των καφενείων και όσων ατόμων επιδίδονταν σε εξεγέρσεις και άλλες παράνομες πράξεις. Τα καφενεία, όπως και οι στρατώνες των γενιτσαρικών λόχων, ήταν σημεία συνάντησης, κοινωνικοποίησης και πολιτικής ενεργοποίησης για τους γενίτσαρους των πόλεων του νησιού, ενώ ξέρουμε ότι οι ιδιοκτήτες τους διατηρούσαν διαφόρων ειδών σχέσεις με τους τελευταίους. Καφενεία, π.χ., είχε ο μεγαλογενίτσαρος Πεχλιβάνογλου Βελί αγάς και πολλοί ακόμα στρατιωτικοί, ενώ, σύμφωνα με τα ιεροδικαστικά κατάστιχα, το 1826 οι καφετζήδες του Χάνδακα ήταν πρώτοι σε δανεισμό από τα βακουφικά ταμεία των πέντε ορτάδων της πόλης, με αρκετά γενιτσαρικά δάνεια να έχουν επίσης δοθεί σε διάφορους συγγενείς τους, γεγονός που τονίζει την ιδιαίτερη σχέση της συγκεκριμένης συντεχνίας με τους λόχους και τα μέλη τους. Σύμφωνα με τον Σταυρινίδη, το καφενείο του Χάνδακα, γνωστό ως του «Μπουργκαρέζου ο Καβές», που ανήκε στον Μπουργκαρέζο Κορόμηλο Μεχμέτ αγά, η οικογένεια του οποίου διατηρούσε σχέσεις με αυτές των Καρακάσηδων, των Καλουπσίζ και των Χανιαλήδων και είχε συμμετάσχει στις στρατιωτικές εξεγέρσεις του 1782, ήταν το μέρος όπου «σύγκραζαν όλα τα κακοποιά στοιχεία του Μ. Κάστρου». Το καφενείο αυτό έχει περάσει στη λαϊκή ποίηση ως το μέρος στο οποίο «γλέντιζε» ο γενίτσαρος Μαζλούμ Μπαλουξής από τη Σητεία και οι θαμώνες του αποτελούσαν τον φόβο και τον τρόμο των χριστιανών κατοίκων της πόλης· Τ.Α.Η.3: 295, 304, 314-316, 320, 356-357, 381-382, 422, 425-427· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 382, 390, 398, 401-402, 423, 438, 468, 469-470· Τ.Α.Η.32: 84-85· Τ.Α.Η.33: 58-59· Τ.Α.Η.40: 140-141· Τ.Α.Η.45: 98-117· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 15-16· Μ. Sariyannis, “‘Mob,’ ‘Scamps’ and Rebels in Seventeenth-Century Istanbul: Some Remarks on Ottoman Social Vocabulary”, *International Journal of Turkish Studies*, 11/1-2 (2005), 5-6, 13-14· Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff”, 119-122· Α. Yaşar, “Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehanesi”, στο του ίδιου (επιμ.), *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, Κωνσταντινούπολη 2009, 7-16· Α. Çaksu, “18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri”, *ö.π.*, 85-98· Yılmaz, “The Economic and Social Role of Janissaries”, 219-222.

⁸⁷¹ “*şakavete tasaddi ve sekran oldıkları halde mahallat aralarında müsellağ geşt ü güzar ve ibadullahın ehl ve ayal ve evlad ve a'râzlarına taarruz*”. Τ.Α.Η.3: 345-346· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 416· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 196-197.

⁸⁷² Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, ιδ' -ιε'· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 155-189· Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 53-67.

κατοίκων» (*ehl-i irz*) των πόλεων, που παρουσιάζονται να απειλούνται από την οχλοκρατική συμπεριφορά των γενιτσαρών, οι οποίοι δεν διστάζουν μάλιστα να εισβάλλουν στα σπίτια τους και να θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή τους.⁸⁷³

Καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, σημαντικότερος φορέας, σύμφωνα με τη διοίκηση και τους «ευυπόληπτους κατοίκους», αυτής της έκλυτης και βίαιης συμπεριφοράς δεν ήταν άλλος από τα κατώτερα μουσουλμανικά κοινωνικά στρώματα τα οποία δεν είχαν επαρκή ισλαμική παιδεία – σε αρκετές περιπτώσεις επρόκειτο για αρνησίθρησκους και άτομα που κατάγονταν από χωριά – και συνδέονταν με το γενιτσαρικό σώμα.⁸⁷⁴ Παρόμοια άποψη για τη σύνθεση του δολοφονικού και διαρκώς εξεγειρόμενου «όχλου των μπουρμάδων» (δηλαδή των εξισλαμισμένων) παρουσιάζουν και οι χριστιανικές πηγές.⁸⁷⁵ Μολονότι τα παράπονα της διοίκησης για τα άτομα αυτά παρουσιάζονται στις πηγές ήδη από το 1762 και συνεχίζονται αμείωτα έως και την Επανάσταση του 1821, η κεντρική οθωμανική διοίκηση θα κατάφερνε να αντιμετωπίσει συστηματικά το πρόβλημα της βίαιης συμπεριφοράς των «άσχετων με τη θρησκεία» μουσουλμάνων κατοίκων της κρητικής υπαίθρου μόνο μετά την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος. Ενδεικτικό μάλιστα της σχέσης που θεωρούσε η κυβέρνηση ότι υπήρχε μεταξύ ελλιπούς ισλαμικής μόρφωσης και εγκληματικότητας στο νησί είναι το γεγονός ότι το 1827 μία από τις λύσεις που επρόκειτο να προβάλλει για την αντιμετώπιση του εν λόγω προβλήματος ήταν η οικοδόμηση θρησκευτικών σχολείων και τζαμιών σε όλα τα χωριά του νησιού στα οποία κατοικούσαν μουσουλμάνοι, ώστε οι τελευταίοι να αποκτήσουν σωστή

⁸⁷³ T.A.H.3: 366-368, 369, 437· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 429-430, 437· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 210-211, 212, 213-214· BOA, KK.d.827: 44, 49· BOA, C.AS.524/21898· BOA, HAT.650/31789 L· BOA, HAT.650/31789 J· BOA, HAT.650/31789 G· BOA, HAT.650/31789 B· BOA, C.ZB.22/1075· BOA, C.HR.16/787· T.A.H.37: 49.

⁸⁷⁴ Για παράδειγμα, δες τις παρακάτω πηγές από το 1762 και το 1792 που αναφέρονται σε αυτές τις κατηγορίες ατόμων: “*şürut-i islâmi ve erkânı bilmeyüb raiyet hükminde olan bilâ dirlik burma ta'bir olunur eşhası*”· T.A.H.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209. “*suffe ta'bir olunur mahalle hidmeti sebkat etmedikçe*”· T.A.H.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209. Για τον θρησκευτικό όρο “*suffe ehli*”, που χαρακτηρίζει τους απάτριδες, άστεγους και φτωχούς ακολούθους του προφήτη Μωάμεθ που δεν είχαν ακόμα επαρκή εξοικείωση με το ισλάμ, δες Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, τ. 3, 2889. Στην πηγή αναφέρεται ότι τα άτομα αυτά «δεν έχουν προηγουμένως προσφέρει τις υπηρεσίες τους σε γειτονιές», έχουν, δηλαδή πρόσφατα ενταχθεί στον αστικό πληθυσμό. “*derun-i şehirde ve taşra kuralarda sakin ehl-i şakavet*”· BOA, C.AS.524/21898 και T.A.H.34: 163. “*yo! ve erkân bilmez yaramaz eşkiya*”· ό.π.

⁸⁷⁵ Δες, π.χ., Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 31· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 93· Sonnini, *Travels in Greece and Turkey*, 331-333· Σταυρινίδης, *Τουρκοκρατία*, 192· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 38-39, 43-45, 62, 163, 180-181, 213.

ισλαμική παιδεία και «η επικράτεια να αποκαθαρθεί από τους περιπλανώμενους εγκληματίες».⁸⁷⁶

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την ανάδειξη των παραπάνω κοινωνικών ομάδων ως πρωταγωνιστών στις βίαιες ενέργειες των γενιτσαρικών δικτύων κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα πρέπει να τις εξετάσουμε στο πλαίσιο της θρησκευτικής και κοινωνικής κινητικότητας που λάμβανε χώρα στην Κρήτη την ίδια περίοδο. Σύμφωνα με πηγές της εποχής, η συγκεκριμένη φάση χαρακτηρίζεται από μαζικούς εξισλαμισμούς των κατοίκων της επαρχίας που είχαν ως αποτέλεσμα την αλλοίωση της θρησκευτικής σύστασης πολλών ναχιγέδων και την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού.⁸⁷⁷ Μάλιστα, από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία η εποχή αυτή στιγματίζεται ως η βιαιότερη φάση αποστασίας των Κρητικών από τον χριστιανισμό, μαζικής ένταξής τους στα γενιτσαρικά σώματα και σύγκρουσής τους με τον χριστιανικό πληθυσμό.⁸⁷⁸ Σε σχέση με τα παραπάνω ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί, κατά πρώτον, ότι, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, δεν μπορούμε να δεχτούμε αβίαστα την άποψη πως η μετατροπή ενός μέρους των κατοίκων του νησιού από φοβισμένους και φτωχούς χριστιανούς σε εμπαθείς και ταραχοποιούς γενιτσάρους αποτελούσε μια σχεδόν φυσική διαδικασία που ακολουθούσε τον εξισλαμισμό. Κατά δεύτερον, ότι, μολονότι οι πηγές της εποχής συγκλίνουν στο ζήτημα της αύξησης του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης, δεν υπάρχουν

⁸⁷⁶ “*karyelerinde birer mescid ile birer mekteb bina ve inşa ederek ilm halleri ta’lim ve şeref-i islamiyeti icra etmeleri... ol vechle mahruse-i şahane eşkiya-i merkume esfarından tathir ve tanzifi muvakkaf*”. BOA, HAT.293/17474 B.

⁸⁷⁷ Ο Πεπονάκης χαρακτηρίζει την αύξηση αυτή «αλματώδη»: Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 65-67. Για πηγές σχετικές με τους εξισλαμισμούς που έλαβαν χώρα την υπό εξέταση περίοδο, κάποια αριθμητικά δεδομένα και συγκρίσεις με παλαιότερες περιόδους, δες ό.π. και Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 96-99. Για πληροφορίες σχετικά με την αναλογία χριστιανών και μουσουλμάνων στις διάφορες διοικητικές υποδιαίρεσεις του νησιού το 1818, δες Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, 50-73. Για κάποια παραδείγματα εξισλαμισμών που έλαβαν χώρα στο ιεροδικείο του Χάνδακα την εποχή αυτή, δες Τ.Α.Η.40: 164.

⁸⁷⁸ Σύμφωνα, για παράδειγμα, με «παραδόσεις και δημόδη άσματα» που διασώζει ο Ψιλάκης στην *Ιστορία* του, την περίοδο εκείνη πολλοί κάτοικοι της υπαίθρου «κατά το Σέλινον, το Μονοφάτсион, την Πεδιάδα και άλλας επαρχίας... αποστατούντες, αφού έκλειον τους ναούς και καθήλωνον τας θύρας αυτών και τα παράθυρα, ως πρώτην πράξιν δήθεν επίσημον και ομολογίαν προς την νέαν πίστιν, απήρχοντο καθ’ ομάδας προς τους πλησιεστέρους ιμάμαις και καδήδας (ως ολόκληρα χωρία του Σελίνου, ο Σάσαλος, η Μυλωναίς, τα Φλώρια και άλλα προς τους εν Κανδάνω τοιούτους) και εκεί ωμολόγουν πίστιν εις την νέαν θρησκείαν και πολλάκις άνευ περιτομής αλλ’ απλώς δια της αναγνωρίσεως αυτών και καταγραφής εν τοις ληξιαρχικοίς βιβλίοις των πιστών παρά τοις αρμοδίοις, ως και εν τοις γιανιτσαρικοίς οδζακίοις και καρακαζανίοις. Μόλις αύται αι στοιχειώδεις διατυπώσεις επεραίνοντο και εις τα γιανιτσαρικά τάγματα ούτοι ενεγράφοντο, εις τα οποία κατετάσσοντο πάντες οι εν Κρήτη Μωαμεθανοί, όλου απελύοντο πάντες οι καταστρεπτικοί άνεμοι και καταιγίδες κατά της χριστιανικής κοινωνίας». Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 180. Επίσης, δες ό.π., 45-46, 145-146, 155-156, 163, 180-181 και σποράδην.

ασφαλή δεδομένα με βάση τα οποία θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε το πραγματικό μέγεθος της δημογραφικής αυτής αλλαγής.

Από τις οθωμανικές πηγές καταλαβαίνουμε ότι η ανάπτυξη των δικτύων των αυτοκρατορικών γενιτσάρων που ακολούθησε τη μονιμοποίηση συγκεκριμένων ορτάδων στο νησί έδωσε την ευκαιρία σε αρκετούς νεοεξισλαμισθέντες, αλλά και άλλους φτωχούς μουσουλμάνους των πόλεων και της υπαίθρου, να συνδεθούν με το σώμα: το 1792 οι γενίτσαροι του Χάνδακα, με το πολυπληθές 42^ο *τζεμαάτ* να πρωταγωνιστεί, κατηγορήθηκαν από τη διοίκηση ότι «λόγω του ότι εδώ και καιρό έχει παραταθεί η παραμονή τους στον Χάνδακα υποθάλπουν αθλίους κατοίκους της πόλης και των χωριών της υπαίθρου και τους ενθαρρύνουν να εγγραφούν ως γενιτσάροι στους λόχους τους, δεχόμενοι στις τάξεις τους άσχετους με τις βασικές αρχές της θρησκείας και άχρηστους εγκληματίες». ⁸⁷⁹ Το 42^ο *τζεμαάτ* μάλιστα φέρεται να είχε πρωτοστατήσει και στην υποδοχή εξισλαμισμένων στις τάξεις του ήδη 30 χρόνια νωρίτερα, όταν οι αξιωματικοί του μαζί με τους αξιωματικούς του 30^{ου} *μπολούκ* κατηγορήθηκαν ότι «για να υπηρετήσουν την απίστευτη πλεονεξία τους» είχαν γίνει υπεύθυνοι για την ένταξη «μπουρμάδων» στο γενιτσαρικό σώμα. ⁸⁸⁰

Φαίνεται πως αυτοί οι φτωχοί μουσουλμάνοι και εξισλαμισμένοι κάτοικοι της υπαίθρου και των πόλεων που αναζητούσαν τρόπους κοινωνικής και οικονομικής ανέλιξης αποτέλεσαν μία από τις βασικές ομάδες που στρατολογήθηκαν στα «μπαϊράκια» ⁸⁸¹ και στις ομάδες των *σερντενγκετσντί* των αξιωματικών των γενιτσάρων κατά την ανάπτυξη των στρατιωτικών δικτύων. Εξάλλου στην περίπτωση των κατοίκων της υπαίθρου η ένταξή τους στα γενιτσαρικά σώματα διευκολυνόταν και από την επέκταση του ρόλου των ντόπιων αγάδων στη διοίκηση μέσω του συστήματος *μαλικιανέ*. Οι αγάδες, οι οποίοι συνήθως κατοικούσαν στις πόλεις, αλλά έλεγχαν τεράστιες εκτάσεις στην ύπαιθρο του νησιού, προκειμένου να ενισχύσουν την εξουσία τους στις περιοχές που διοικούσαν, φρόντιζαν να δημιουργούν και εκεί πελατειακά δίκτυα. Έτσι δεν φαίνονται τυχαίες οι μαρτυρίες οθωμανικών και άλλων

⁸⁷⁹ “bir müddetden berü belde-i mezkûrede ikametleri mümted olmakdan naşi derun-ı şehirde ve taşra kuralarda sakın ehl-i şakavete tesahub ve miyanelerine yoldaş yazılmaların tergib ile yol ve erkân bilmez yaramaz eşkiyayı zümrelerine idhal”· BOA, C.AS.524/21898· T.A.H.34: 163.

⁸⁸⁰ “ferman-ı âli yahud ağa mektubi olmadıkça lüzumı yoğiken orta zâbitânı tama-ı hamllarından naşi şürut-ı islâmî ve erkânı bilmeyüb raiyet hükmünde olan bilâ dirlik burma ta 'bir olunur eşhası ortalara idhal ile müceddeden yoldaş yazmamak ve suffe ta 'bir olunur mahalle hidmeti sebkat etmedikçe idhal etmemek”· T.A.H.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209.

⁸⁸¹ Στρατιωτικές ομάδες που συγκεντρώνονταν υπό τις σημαίες των αγάδων. Για τα «μπαϊράκια» (σημαίες), δες Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 110-139, 304-305, 366-368, 677, 682 και T.A.H.3: 361-363· Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209.

πηγών σύμφωνα με τις οποίες κάτοικοι της υπαίθρου που συνδέονταν με τους γενιτσάρους συμμετείχαν ενεργά σε εξεγέρσεις που λάμβαναν χώρα στις πόλεις του νησιού, ακολουθώντας εντολές των πατρónων και των ορτάδων τους.⁸⁸²

Η ύπαρξη κάποιας σχέσης μεταξύ της διεύρυνσης των γενιτσαρικών δικτύων στην υπαίθρο χώρα και στις πόλεις της Κρήτης, της αύξησης των εξισλαμισμών στην περιοχή και της συμμετοχής φτωχών μουσουλμάνων στις γενιτσαρικές εξεγέρσεις που αναφέρονται στις πηγές φαίνεται αρκετά πιθανή. Ωστόσο κατά τη διατύπωση τέτοιων υποθέσεων πρέπει να είμαστε προσεκτικοί. Για την «αναρχία», όπως είναι φυσικό και γίνεται σε όλες τις κοινωνίες, οι «ευυπόληπτοι» και εγγράμματοι κατηγορούσαν τους φτωχούς και τους εξαθλιωμένους. Οι φτωχοί αυτοί, εκτός των άλλων, συχνά κατηγορούνταν για ηθικά παραπτώματα, μεταξύ των οποίων άγνοια των αρχών της θρησκείας. Η μετατροπή των ανθρώπων που εξισλαμιζόνταν σε άγριους γενιτσαρους είναι ένα μοτίβο προσφιλές στην παραδοσιακή ιστοριογραφία, αλλά ως σήμερα κατά βάση ατεκμηρίωτο. Εντέλει η ουσία είναι πως η διεύρυνση των γενιτσαρικών και άλλων στρατιωτικών δικτύων σε όλα τα κοινωνικά στρώματα ενίσχυσε ενδεχομένως τη συλλογική εκδήλωση οργής και βίας εκ μέρους και (όχι μόνο όμως) των φτωχών και εξαθλιωμένων ανθρώπων. Η κατηγορία περί ηθικής ανεπάρκειας ή και φαυλότητας μπορεί να ίσχυε, αλλά δεν έπαυε να είναι ένας κοινός τόπος σε οθωμανικές ιεροδικαστικές καταχωρίσεις και διατάγματα που χρησιμοποιούνταν ώστε να τονίζει το δίκαιο της τιμωρίας του κατηγορούμενου και ως τέτοιος ίσως δεν πρέπει να λαμβάνεται πάντα τοις μετρητοίς.

Το σίγουρο είναι πως τα στρατιωτικά δίκτυα φαίνεται να είχαν εξελιχθεί σε ένα δυναμικό σύμπλεγμα διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων συμφερόντων με καταγωγή τόσο από τις πόλεις όσο και από την υπαίθρο, που συντονίζονταν ή συγκρούονταν ανάλογα με τις σχέσεις που ανέπτυσαν μέσα και έξω από την τοπική μουσουλμανική κοινωνία και ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Οι γενιτσαρικές εξεγέρσεις και οι υπόλοιπες βίαιες κινητοποιήσεις της περιόδου είχαν πολυδιάστατο χαρακτήρα και δεν ήταν ούτε απλώς αποτέλεσμα των διεκδικήσεων ενός επαγγελματικού στρατού ούτε εκδηλώσεις ενός όχλου φανατικών

⁸⁸² “*etraf-ı kazalara dahi adamlar irsal ve havadis-i eracıfe neşriyle taşra kuralardan asker cem ve celb ve isyan ve şakavet suretlerine teşebbüs*”· BOA, HAT.500/24476. Επίσης, δες Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 181-182 και Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 33.

μουσουλμάνων κατά του χριστιανικού στοιχείου, όπως συχνά τις παρουσιάζει η ελληνική εθνική ιστοριογραφία.⁸⁸³

Σε αρκετές περιπτώσεις είναι σαφές ότι οι κινητοποιήσεις χρησιμοποιούνταν ως ένα από τα κύρια μέσα προβολής των αιτημάτων ενός σημαντικού κομματιού των μέσων και κατώτερων στρωμάτων του μουσουλμανικού λαού, που χάρη στην εξάπλωση των γενιτσαρικών δικτύων μπορούσαν πια να εκφράσουν δυναμικότερα τη βούλησή τους, είτε αυτό γινόταν με ειρηνικό είτε με βίαιο τρόπο. Στο πλαίσιο αυτό δεν είναι τυχαίο ότι η εξασφάλιση φτηνών τιμών για βασικά διατροφικά αγαθά, όπως το λάδι και το σιτάρι, η προάσπιση των οικονομικών προνομίων που απολάμβαναν οι μουσουλμάνοι επαγγελματίες και οι απλοί κάτοικοι της υπαίθρου, καθώς και η αντίσταση στις αποφάσεις της κεντρικής κυβέρνησης και των εκπροσώπων της, οι οποίες απειλούσαν μέρος των ελευθεριών που είχαν αποκτήσει οι ντόπιοι μουσουλμάνοι χάρη στους γενιτσαρικούς λόχους, αποτελούσαν κάποιους από τους βασικότερους λόγους για τις μαζικές στρατιωτικές εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα στο νησί.

Είναι λοιπόν σημαντικό να καταλάβουμε ότι ένα μεγάλο μέρος των βίαιων στρατιωτικών κινητοποιήσεων δεν ήταν εκφράσεις διακοινοτικού μίσους, αλλά ένα μέσο πολιτικών και οικονομικών διεκδικήσεων των κατώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων της μουσουλμανικής κοινότητας, οι οποίες μπορούσαν να στρέφονται τόσο κατά χριστιανών όσο και κατά άλλων μουσουλμάνων της Κρήτης, αλλά και εναντίον απεσταλμένων από το κέντρο διοικητικών υπαλλήλων. Ωστόσο είναι εξίσου σημαντικό να μην υποπέσουμε στο σφάλμα της «ρομαντικής» αντιμετώπισης των κινήτρων των βίαιων ενεργειών των γενιτσάρων. Όσο και αν μπορούμε πίσω από αρκετές τέτοιες ενέργειες να διακρίνουμε τα αιτήματα του απλού μουσουλμανικού λαού, αυτή είναι μόνο η μία όψη του νομίσματος. Τα άτομα που βρίσκονταν επικεφαλής των δικτύων στήριζαν ανοικτά τη στρατιωτική βία και μπορούσαν είτε να προκαλέσουν, μέσω ατόμων που ήλεγχαν στις πόλεις και στην ύπαιθρο, εξεγέρσεις και αναταραχές είτε, όπως είδαμε ότι συνέβη το 1817 στον Χάνδακα, να τις ανακατευθύνουν προς στόχους που οι ίδιοι επέλεγαν χρησιμοποιώντας την επιρροή τους στα στρατιωτικά δίκτυα. Συνέπεια ήταν η ευδοκίμηση ενός πρωτοφανούς μετά την κατάκτηση του νησιού κλίματος βίας, που

---

⁸⁸³ Για δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα, δες Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 155-166 και σποράδη και Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», 188 και σποράδη.

δήρκεσε για δεκαετίες και βασιζόταν στο καθεστώς ατιμωρησίας που εξασφάλιζαν οι αξιωματικοί στα μέλη του σώματός τους.

Το κλίμα αυτό περιέγραψαν το 1783 οι De Bonneval-Dumas ως εξής: «οι διοικητές των εφεδρικών σωμάτων και οι αγάδες, οι οποίοι κατέχουν πολλές γαίες στο εσωτερικό του νησιού, συνεννοούνται μεταξύ τους και αντιτίθενται στην άσκηση εξουσίας των πασάδων. Ξεφεύγουν ακόμη και από την εξουσία του Σουλτάνου και προστατεύουν τους γενίτσαρους των σωμάτων τους. Αυτό το μίγμα βαρβαρότητας, τυραννίας και ελευθερίας έχει σαν αποτέλεσμα μια συνεχή αναρχία. Οι νόμοι δεν έχουν καμιά ισχύ. Ο αδύναμος είναι χωρίς στήριγμα και η ατιμωρησία προτρέπει στην εγκληματικότητα».⁸⁸⁴ Στο πλαίσιο αυτό, τα πιο εύκολα θύματα της βίας της περιόδου, είτε αυτή εκφραζόταν με τη μορφή ατομικών εγκληματικών πράξεων είτε με τη μορφή μαζικών εξεγέρσεων, ήταν αναμφισβήτητα οι χριστιανοί του νησιού, οι οποίοι δεν έχαιραν ούτε της ίδιας προστασίας με τους μουσουλμάνους-γενιτσαρούς ούτε είχαν δικαίωμα οπλοφορίας, ενώ η κατάστασή τους χειροτέρευε σημαντικά λόγω των διακοινοτικών συγκρούσεων που προέκυπταν κατά περιόδους. Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι οι οθωμανικές πηγές καταγράφουν και πολλά αντίστοιχα παράπονα προερχόμενα από τους μουσουλμάνους του νησιού και κατονομάζουν δεκάδες περιπτώσεις μη χριστιανών που έπεσαν θύματα της γενιτσαρικής βίας, καθώς και ότι αρκετές συγκρούσεις που συναντάμε στις πηγές είχαν καθαρά ενδομουσουλμανικό χαρακτήρα.

Πάντως, παρά τις όποιες ενδοκοινοτικές, διακοινοτικές και προσωπικές τοπικές διενέξεις που μπορούσαν να εξελίσσονται σε βίαιες ενέργειες και γενικευμένες συγκρούσεις, πρέπει να επισημανθεί ότι ένα σημαντικό κομμάτι των στρατιωτικών κινητοποιήσεων που συναντάμε στις πηγές στρέφονταν, εν μέρει ή εξ ολοκλήρου, κατά των κεντρικών απεσταλμένων της οθωμανικής διοίκησης. Για να κατανοήσουμε καλύτερα αυτές τις συγκρούσεις πρέπει να τις εξετάσουμε στο πλαίσιο των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο τόσο στην Κρήτη όσο και στην Αυτοκρατορία γενικά, κάτι που θα γίνει στη δεύτερη ενότητα αυτού του κεφαλαίου.

⁸⁸⁴ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 214.

Ο στρατός ως μέσο συλλογικής εκπροσώπησης και το πρόβλημα της διεύρυνσης της έννοιας του πολιτικού υποκειμένου στο πρώιμο νεωτερικό οθωμανικό κράτος

Δεν θα ήταν υπερβολή αν ισχυριζόμασταν ότι ο στρατός κατά την υπό εξέταση περίοδο, με το μαζικό άνοιγμά του προς τον μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού, αρχίζει να αποκτά ορισμένα χαρακτηριστικά εκπροσώπου του τελευταίου. Όπως θα δούμε, κάποιες συλλογικές λειτουργίες και θεσμοί που σε άλλες οθωμανικές επαρχίες δεν συνδέονταν απαραίτητως με τον στρατό, στην περίπτωση της Κρήτης φαίνεται να είχαν ταυτιστεί με τις στρατιωτικές δομές του νησιού. Εδώ θα προσπαθήσω να προσδιορίσω ποιες ήταν αυτές οι λειτουργίες, σε ποιες περιπτώσεις λάμβανε χώρα αυτή η εκπροσώπηση και ποια ιστοριογραφικά προβλήματα προκύπτουν από την εξέτασή της.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σημαντικός παράγοντας για τη διαχείριση των σχέσεων κράτους-περιφέρειας ήταν η μουσουλμανική προϋχοντική ηγεσία κάθε επαρχίας στο πλαίσιο ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος εκπροσώπησης του τοπικού πληθυσμού. Αυτή η ηγεσία προσδιορίζεται στις οθωμανικές πηγές με τον γενικό όρο «αγιάνηδες», αν και δεν πρόκειται για μια ομάδα με ενιαία κοινωνικοπολιτικά ή και οικονομικά χαρακτηριστικά. Η εξουσία των ατόμων αυτών ως εκπροσώπων των περιφερειών τους ενισχύθηκε σημαντικά στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και αναγνωρίστηκε από την κεντρική κυβέρνηση μέσω μιας σειράς διαταγμάτων, σύμφωνα με τα οποία, ένα από τα χαρακτηριστικά που αυτοί οι ντόπιοι εκπρόσωποι έπρεπε να διαθέτουν ήταν η λαϊκή υποστήριξη.⁸⁸⁵ Μάλιστα, στα εν λόγω έγγραφα καθορίζεται ότι οι κοινότητες είχαν το δικαίωμα εκλογής ή αποπομπής τους, ότι η κεντρική διοίκηση δεν είχε δικαίωμα επέμβασης στον τρόπο εκλογής τους, αν και έπρεπε να την επικυρώνει, ότι η επιλογή τους από τον λαό έπρεπε να είναι ομόφωνη κ.ά.⁸⁸⁶

Οι τοπικοί αυτοί άρχοντες είχαν μια σειρά από αρμοδιότητες οι σημαντικότερες από τις οποίες σχετίζονταν με τις οικονομικές λειτουργίες των κοινοτήτων και πιο συγκεκριμένα με τη διαχείριση των φορολογικών τους υποχρεώσεων, με την εκπροσώπηση των τελευταίων στις οθωμανικές διοικητικές αρχές και, όλο και περισσότερο κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, με τη

⁸⁸⁵ D. R. Sadat, “Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century”, *The Journal of Modern History*, 44/3 (1972), 351-353· Yayıoğlu, “The Provincial Challenge”, 123-125.

⁸⁸⁶ Ο.π., 42-43, 144-166· İnalçık, “Centralization and Decentralization”, 32.

στρατολόγηση μισθοφόρων που χρησιμοποιούνταν σε καιρό ειρήνης για τη διατήρηση της τάξης στις περιοχές τους και σε καιρό πολέμου για την ενίσχυση του οθωμανικού στρατού, αλλά και με την οργάνωση σε αρκετές περιπτώσεις της τροφοδοσίας του τελευταίου.⁸⁸⁷ Οι αγιάνηδες των επαρχιών, επίσης, μπορούσαν να συνέρχονται στις πρωτεύουσες των τελευταίων, συμμετέχοντας σε συμβούλια υπό την προεδρία του καδή. Αν και τα συμβούλια αυτά δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης, γνωρίζουμε ότι κατά τον 18^ο αιώνα σε πολλές περιπτώσεις είχαν εξελιχθεί σε σημαντικά όργανα για τη διαχείριση υποθέσεων που αφορούσαν τις επαρχίες της Αυτοκρατορίας.⁸⁸⁸

Παρά τον κομβικό ρόλο των παραπάνω θεσμών για την οθωμανική κοινοτική οργάνωση και επαρχιακή διοίκηση αυτοί σχεδόν απουσιάζουν από την Κρήτη. Αντίθετα με άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας, δεν υπάρχει ούτε μια πηγή που να αναφέρεται ρητά σε διαδικασίες εκπροσώπησης κατοίκων από αγιάνηδες, στην εκλογή ή στον διορισμό των τελευταίων.⁸⁸⁹ Συγκεκριμένα, η πρώτη φορά που ο όρος «αγιάνης» χρησιμοποιείται από τις οθωμανικές πηγές για να χαρακτηρίσει ένα συγκεκριμένο άτομο στο νησί είναι αμέσως μετά την κατάργηση των γενιτσαρικών σωμάτων το 1826, όταν ο διοικητής του Χάνδακα διόρισε ένα «μουτσελίμη-αγιάνη»⁸⁹⁰ του βιλαετίου, ονόματι Μουτζάκη Μουσταφά αγά, για να διαχειρίζεται τις τοπικές υποθέσεις. Η αιτιολόγηση ήταν ότι μετά τις μαζικές καθαιρέσεις των αξιωματικών των γενιτσάρων έπρεπε να καλυφθεί το κενό που αυτές άφησαν στην τοπική διοίκηση.⁸⁹¹ Η παρατήρηση αυτή του διοικητή είναι σημαντική για την κατανόηση κάποιων από τις μεθόδους συλλογικής εκπροσώπησης των μουσουλμάνων της Κρήτης, καθώς η ουσιαστική απουσία αναφορών σε αγιάνηδες στις πηγές μέχρι το 1826 δεν φαίνεται να είναι ανεξάρτητη από τον πολιτικό, διοικητικό και οικονομικό ρόλο που είχε αναλάβει ο στρατός στο νησί.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τόσο η μουσουλμανική ελίτ του νησιού όσο και οι απλοί μουσουλμάνοι της επαρχίας είχαν συνδεθεί άρρηκτα με τα

⁸⁸⁷ Yaycıoğlu, “The Provincial Challenge”, 181.

⁸⁸⁸ M. Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri, 1730-1839”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7-12 (1970-1974), 59. İnalçık, “Centralization and Decentralization”, 32-33, 42-44. McGowan, “The Age of the *Ayans*”, 662, 715-716. Για παραδείγματα τέτοιων συμβουλίων από τη Θεσσαλονίκη και το Σεράγεβο, δες Anastasopoulos, “Imperial Institutions and Local Communities”, 64-65.

⁸⁸⁹ Για ορισμένα παραδείγματα τέτοιων πηγών από άλλες περιοχές κατά την υπό εξέταση περίοδο, δες ό.π., 73-74.

⁸⁹⁰ Μολονότι ο θεσμός του μουτσελίμη απαντά συχνά στην Κρήτη πριν από το 1826, τα άτομα που διορίζονταν ως τέτοιοι ποτέ δεν χαρακτηρίζονταν στις πηγές ως «αγιάνηδες».

⁸⁹¹ T.A.H.45: 122.

στρατιωτικά σώματα της Κρήτης. Σε αυτήν τη βάση και με την αυτοπεποίθηση που τους έδινε η μαζική αυτή συμμετοχή, οι αξιωματικοί του στρατού παρουσιάζονταν ενώπιον των διοικητικών οργάνων του νησιού ως εκπρόσωποι του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού. Τέτοια, για παράδειγμα, ήταν η περίπτωση, όταν το 1814 η στρατιωτική ελίτ του Χάνδακα διακήρυττε στον Μουσταφά Ρεσίντ πασά πως, αν ο διοικητής ήθελε να διώξει ένα γενίτσαρο από την πόλη, τότε έπρεπε να διώξει «όλους τους συντρόφους μας από τους πέντε ορτάδες που βρίσκονται στη φρουρά του Χάνδακα και τον μουσουλμανικό πληθυσμό της περιοχής μαζί».⁸⁹² Η πεποίθηση των αξιωματικών αυτών ότι εξέφραζαν τη βούληση του απλού μουσουλμανικού λαού δεν ήταν εντελώς αβάσιμη: στον στρατό της Κρήτης υπήρχαν λειτουργίες συλλογικής εκπροσώπησης και όργανα, όπως τα συμβούλια των λόχων, στα οποία είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι στρατιώτες, ανεξαρτήτως της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Οι μουσουλμάνοι θεωρητικά συγκεντρώνονταν στους στρατώνες όπου εξέλεγαν μια σειρά αξιωματούχων ως εκπροσώπους τους σε κάποια από τα διοικητικά όργανα του νησιού και στη διαχείριση των συσσωρευμένων στα ταμεία των ορτάδων κεφαλαίων. Εκτός τούτου, όπως έχει ήδη επισημανθεί, το συμβούλιο της Πύλης του Αγά λειτουργούσε ως σημείο διαβούλευσης αυτών των εκπροσώπων, αναλαμβάνοντας λειτουργίες που σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας βρισκονταν μεταξύ των λειτουργιών των συμβουλίων των αγιάνηδων.⁸⁹³

Η ανάληψη σε κάποιες περιπτώσεις της κοινοτικής εκπροσώπησης από τα διοικητικά όργανα του στρατού δεν φαίνεται περίεργη αν αναλογιστούμε ότι στην Κρήτη, μια παραμεθόριο με εκτεταμένη στρατιωτική οργάνωση, η επίσημη κρατική υπαλληλία είχε πολύ μεγαλύτερο περιθώριο να αναλαμβάνει λειτουργίες που σε άλλες περιοχές αναγνωρίζονταν από τη διοίκηση μόνο ντε φάκτο.⁸⁹⁴ Ωστόσο τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι ο στρατός πρέπει να αντιμετωπίζεται ως υποκατάστατο των μουσουλμανικών κοινοτήτων του νησιού. Τα συλλογικά όργανα των λόχων και τα συμβούλια της Πύλης του Αγά δεν ήταν αρμόδια για τη διαχείριση των προβλημάτων των συνοικιών των πόλεων και των χωριών της Κρήτης, ακόμα και αν επενέβαιναν σε αυτή. Το ίδιο συνέβαινε και με τις συντεχνίες. Αυτοί οι θεσμοί είχαν

⁸⁹² BOA, HAT.500/24476.

⁸⁹³ Για τις λειτουργίες αυτές, δες το δεύτερο κεφάλαιο.

⁸⁹⁴ Για το ζήτημα της θεσμικής υπόστασης των συμβουλίων των αγιάνηδων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, δες E. Gara, "Patterns of Collective Action and Political Participation in the Early Modern Balkans", στο *Political Initiatives 'From the Bottom Up'*, 411.

τα δικά τους συλλογικά όργανα, τα οποία μπορεί να περιλάμβαναν στρατιωτικούς και να καθόριζαν τις ενέργειές τους συχνά με βάση τις αποφάσεις των διαφόρων στρατιωτικών συμβουλίων, αλλά για την οθωμανική διοίκηση αποτελούσαν ξεχωριστά αντιπροσωπευτικά συστήματα. Εκεί που φαίνεται πως οι αξιωματικοί του στρατού παρουσιάζονταν ως εκπρόσωποι των ντόπιων μουσουλμάνων ενώπιον της οθωμανικής εξουσίας ήταν σε ένα δεύτερο επίπεδο, όταν προέκυπταν ζητήματα που ξεπερνούσαν τις υποθέσεις μιας μεμονωμένης κοινότητας ή συντεχνίας, όταν οι πηγές κάνουν αναφορά σε (μουσουλμάνους) κατοίκους κάποιας «πόλης», «περιοχής» ή της «επαρχίας» γενικά (*ahali-yi belde / memleket / vilayet*).⁸⁹⁵

Τα παραπάνω μας επαναφέρουν στο ζήτημα των πολιτικών πρωτοβουλιών του στρατού της Κρήτης, αναδεικνύοντας ένα πρόβλημα που έχει απασχολήσει τους ιστορικούς που έχουν μελετήσει τόσο τον στρατό όσο και τις κοινότητες κατά την οθωμανική περίοδο: τη διεύρυνση της έννοιας του πολιτικού υποκειμένου στο πρώιμο νεωτερικό οθωμανικό κράτος. Το ερώτημα είναι το εξής: αν η πλειονότητα των απλών αρρένων μουσουλμάνων του νησιού ήταν εξαρτημένοι από τον στρατό και μέσω των συλλογικών οργάνων του αποκτούσαν πρόσβαση σε ένα ευρύ σύστημα εκπροσώπησης, τότε πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος της λαϊκής συμμετοχής στις διαφόρων ειδών στρατιωτικές πολιτικές και οικονομικές πρωτοβουλίες; Με άλλα λόγια, κατά πόσο αποτελούσε ο στρατός ένα μέσο δημοκρατικής έκφρασης για τον λαό της Κρήτης; Κατά την άποψή μου, η ιστορική προσέγγιση αυτού του προβλήματος απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή για την αποφυγή αναχρονιστικών συμπερασμάτων και σε αυτό το πλαίσιο πιστεύω ότι μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά χρήσιμη η εμπειρία της μελέτης των χριστιανικών κοινοτήτων των Βαλκανίων. Παραδοσιακά οι εθνικές ιστοριογραφίες βλέπουν στον τρόπο λειτουργίας τους στοιχεία «δημοκρατικότητας» και τις χρησιμοποιούν ως παραδείγματα κέντρων πολιτικής αυτονομίας και εθνικής συσπείρωσης κατά την περίοδο του «τουρκικού ζυγού». ⁸⁹⁶ Ωστόσο πιο πρόσφατες μελέτες έχουν αποδείξει ότι η κοινοτική οργάνωση

⁸⁹⁵ Για παράδειγμα, δες τις πηγές BOA, HAT.500/24476· BOA, HAT.753/35540· Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 181-182.

⁸⁹⁶ Στην ελληνική περίπτωση, χαρακτηριστική αυτής της γενικευτικής και αυθαίρετης προσέγγισης είναι η πρόσληψη των χριστιανικών κοινοτήτων κατά την οθωμανική περίοδο ως συνέχειας των πόλεων-κρατών της αρχαίας ελληνικής περιόδου. Για ένα παράδειγμα, δες Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1999, 16-17 και σποράδιην. Για μια αναλυτική κριτική στο ιστοριογραφικό αυτό ρεύμα και τη σχετική βιβλιογραφία, δες Socrate Petmezas, "La 'commune grecque': une tentative d'histoire des fictions historiographiques", στο *Byzantina et Moderna: Mélanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Bibicou*, επιμ. G. Grivaud-S. Petmezas, Αθήνα 2007, 207-232.

στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων συνδεόταν κυρίως με την ανάγκη οργάνωσης της είσπραξης της φορολογίας και ότι η οργάνωση των κοινοτήτων συχνά ταυτιζόταν με την ανάδειξη όχι και τόσο «δημοκρατικά» σκεπτόμενων τοπικών ελίτ που ανακυκλώνονταν στις κεφαλές τους.⁸⁹⁷ Οι ομοιότητες με το παράδειγμα των γενιτσαρικών σωμάτων και με τον τρόπο που τα προσεγγίζει η σύγχρονη οθωμανολογική ιστοριογραφία είναι εμφανείς: όπως επισημάνθηκε στην εισαγωγή της διατριβής, ορισμένοι ιστορικοί τείνουν να βλέπουν στοιχεία «πρωτοδημοκρατικότητας» στο άνοιγμα των γενιτσάρων προς τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Αυτοκρατορίας. Ωστόσο από το παράδειγμα της Κρήτης καταλαβαίνουμε ότι, παρά τα όποια όργανα εκπροσώπησης που λειτουργούσαν στο πλαίσιο των γενιτσαρικών σωμάτων, είναι υπεραπλουστευτική η εξίσωση των πολυποίκιλων πολιτικών και οικονομικών πρωτοβουλιών τους απλώς με έκφραση της «φωνής του λαού» ή η ερμηνεία τους αποκλειστικά μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα.

Πράγματι, στην περίπτωση του στρατού της Κρήτης παρατηρούνται αντιπροσωπευτικά όργανα, όπως τα συμβούλια των λόχων και ο θεσμός των πρεσβυτέρων, που προσέδιδαν μια χροιά συλλογικότητας στις αποφάσεις του στρατού. Οι De Bonneval-Dumas μάλιστα, παρατηρώντας τη σχέση των απλών μουσουλμάνων με τα όργανα αυτά, τονίζουν τη σημασία που είχε η αντιπροσωπεία των πρεσβυτέρων των γενιτσαρικών λόχων γράφοντας: «εκπλαγήκαμε, βλέποντας ποια επιρροή έχει ο λαός, ο οποίος αντιπροσωπεύεται από ένα συμβούλιο γερόντων στις πιο σημαντικές υποθέσεις».⁸⁹⁸ Ωστόσο, αφενός στα ανώτερα κλιμάκια του σώματος που βρίσκονταν εκτός της διοίκησης των λόχων οι διαδικασίες αυτές δεν είχαν καμία ισχύ και αφετέρου στις κεφαλές του αντιπροσωπευτικού συστήματος διοίκησης εντός των λόχων κυριαρχούσαν τα πελατειακά συμφέροντα, ενώ οι ανώτεροι αξιωματικοί των ορτάδων, οι τσορμπατζήδες, λάμβαναν τον τίτλο τους χωρίς να είναι απαραίτητη η σύμφωνη γνώμη των απλών στρατιωτών. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι μέσω αυτού του συστήματος διοίκησης έλαβε χώρα στην Κρήτη η ανάδειξη ισχυρών και πλούσιων κληρονομικών μουσουλμανικών στρατιωτικών ελίτ, οι οποίες δέσποζαν στη ζωή του νησιού καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο και ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές και οικονομικές πρωτοβουλίες των στρατιωτικών δικτύων της περιοχής.

⁸⁹⁷ Για ενδεικτική βιβλιογραφία σχετικά με τις κοινότητες στον ελληνικό, αλλά και τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, δες E. Gara, "In Search of Communities in Seventeenth Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District", *Turcica*, 30 (1998), 135-162.

⁸⁹⁸ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 214.

Πάντως, τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως το πελατειακό σύστημα εκπροσώπησης εντός των λόχων εξυπηρετούσε μόνο μια ολιγομελή ελίτ και δεν εξασφάλιζε οφέλη στους απλούς στρατιώτες. Αν δούμε τον στρατό της Κρήτης ως οργανωτική δομή γύρω από την οποία μπορούσε υπό συγκεκριμένες συνθήκες να συσπειρώνεται ο μουσουλμανικός πληθυσμός του νησιού, καταλαβαίνουμε ότι με τον ίδιο τρόπο που ο προύχοντας μιας κοινότητας είχε συμφέρον να επιδιώκει σε κάποιο βαθμό τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των συντοπιτών του ή, αν μη τι άλλο, τη σιωπηρή αποδοχή και συναίνεση της όλης συμπεριφοράς του από τους τελευταίους ώστε να νομιμοποιεί την αρχηγική του θέση μεταξύ τους, έτσι και η βελτίωση της ζωής των απλών μουσουλμάνων αποτελούσε ένα μέσο νομιμοποίησης της εξουσίας των αξιωματικών του κρητικού στρατού.

Μολονότι απέχει πολύ από το να χαρακτηριστεί «δημοκρατικό», το στρατιωτικό πελατειακό σύστημα της Κρήτης βασιζόταν στη μαζική συμμετοχή και είχε αναμφίβολα πολύ σημαντική νομιμοποιητική σημασία για τις οικονομικές λειτουργίες και τις πολιτικές πρωτοβουλίες που αναλάμβαναν οι ορτάδες. Η μαζική ένταξη ατόμων στα πελατειακά δίκτυα των λόχων ενίσχυε την οικονομική δύναμη των τελευταίων και διεύρυνε τη δυναμική των πολιτικών τους πρωτοβουλιών. Έτσι οι ορτάδες δημιουργούσαν κίνητρα για την προσέλκυση πελατών μέσω ενός συστήματος που προωθούσε την παραχώρηση προνομίων, όπως η εξασφάλιση πιστώσεων με βασικό κριτήριο τη σύνδεση με τους λόχους, ακόμα και σε άτομα με χαμηλά εισοδήματα και μικρομεσαίες επιχειρήσεις, καθιστώντας ένα μέρος των κεφαλαίων που συσσωρεύονταν στο νησί πιο εύκολα προσβάσιμο στον απλό λαό. Με δυο λόγια, το πελατειακό σύστημα που είχε σχηματιστεί εντός του στρατού δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός πιο ανοιχτού στα κατώτερα στρώματα πιστωτικού συστήματος, ταυτίζοντας το οικονομικό συμφέρον των τελευταίων με τη συγκέντρωση κεφαλαίου στα ταμεία των σωμάτων. Μάλιστα, χάρη στη λειτουργία θεσμών, όπως οι πρεσβύτεροι των λόχων, που συμμετείχαν στις συνεδριάσεις της Πύλης του Αγά, οι στρατιώτες μπορούσαν να προβάλλουν σε κάποιο βαθμό τις διεκδικήσεις τους στα υψηλότερα στρατιωτικά κλιμάκια του νησιού, επηρεάζοντας ενδεχομένως τις αποφάσεις τους, αλλά και προσδίδοντας με αυτόν τον τρόπο μεγαλύτερη νομιμοποίηση στις πολιτικές πρωτοβουλίες των τελευταίων.

Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να ξεχνάμε αφενός ότι η ευκολότερη πρόσβαση σε οικονομικές πηγές δεν φέρνει απαραίτητως και μεγαλύτερη πολιτική ελευθερία και

αφετέρου ότι σε ένα πελατειακά δομημένο αντιπροσωπευτικό σύστημα σχέσεων είναι φυσικό οι ισχυροί να καταλήγουν βασικοί διαχειριστές του. Έτσι, ακόμα και αν οι προύχοντες-στρατιωτικοί της Κρήτης επικαλούνταν τη λαϊκή βούληση προκειμένου να νομιμοποιήσουν τις ενέργειές τους απέναντι στην οθωμανική κυβέρνηση, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί πριν να προσδώσουμε στη λαϊκή υποστήριξη προς τις διάφορες στρατιωτικές πρωτοβουλίες ένα πνεύμα ενθουσιώδους και εθελούσιας συμμετοχής. Ίσως λοιπόν πρέπει να μας προβληματίσει η αναφορά του γάλλου προξένου το 1819, σύμφωνα με την οποία πριν από την εξέγερση που οδήγησε στην καθαίρεση του διοικητή των Χανίων, οι στρατιωτικοί της πόλης «συγκάλεσαν συνέλευση σε ένα από τα κιόσκια που βρίσκονταν εκεί και εξανάγκασαν όλες τις τάξεις του πληθυσμού να συμμετέχουν» με τη βοήθεια 400 οπλισμένων ατόμων.⁸⁹⁹

Ας διευκρινιστεί πάντως ότι τα παραπάνω δεν έχουν ως σκοπό να μειώσουν τη σημασία της δράσης του απλού λαού ως πολιτικού υποκειμένου και ως διαμορφωτή των οικονομικών τάσεων που επικρατούσαν στο νησί. Ο μουσουλμανικός λαός ήταν μέτοχος στις δραστηριότητες αυτές και τις επηρέαζε, καθώς η ηγεσία των λόχων και των σωμάτων, αν μη τι άλλο, δεν μπορούσε να ενεργεί με τρόπο κραυγαλέα αντίθετο προς τα συμφέροντα της μεγάλης μάζας, ενώ, όπως ήδη παρατήρησα, της ήταν χρήσιμη η νομιμοποίηση των πρωτοβουλιών της ως έκφρασης της βούλησης των πολλών. Ωστόσο, η συμμετοχή του λαού ήταν περισσότερο έμμεση παρά άμεση και, ως εκ τούτου, ο ιστορικός πρέπει να είναι εξαιρετικά προσεκτικός πριν ερμηνεύσει συνολικά τις στρατιωτικές οικονομικές και πολιτικές πρωτοβουλίες ως δράση «από τα κάτω».⁹⁰⁰

⁸⁹⁹ Pashley, *Travels in Crete*, τ. 2, 182.

⁹⁰⁰ Η έννοια της πολιτικής πρωτοβουλίας «από τα κάτω» είναι αρκετά ασαφής και αλλάζει ανάλογα με το θέμα και την ανάλυση του κάθε ιστορικού. Εδώ χρησιμοποιώ τον όρο αναφερόμενος αποκλειστικά στην εσωτερική δυναμική του στρατού και των δικτύων του. Έτσι, βλέπω ως πολιτικές ενέργειες «από τα κάτω» αυτές που ξεκινούν κυρίως με πρωτοβουλία των απλών στρατιωτών και μουσουλμάνων που συνδέονταν με τους λόχους και όχι όσες ξεκινούν με πρωτοβουλία των υψηλόβαθμων αξιωματικών του στρατού και της μουσουλμανικής ελίτ της Κρήτης, ακόμα και αν αυτές κατευθύνονται εναντίον ανώτερων διοικητικών αξιωματούχων ή και της ίδιας της κυβέρνησης. Για μια ανάλυση των ιστοριογραφικών ζητημάτων που προκύπτουν από τη χρήση του όρου “from the bottom up”, δες Α. Anastasopoulos, “Introduction”, στο *Political Initiatives ‘From the Bottom Up’*, 1-12.

Εικόνα 11: Πηγή του 1792 που αναφέρεται σε εξέγερση του 42^{ου} τζεμαάτ στον Χάνδακα (BOA, C.AS.524/21898)

2

در وقت غایتی سرخو عقوبت و غیره بنظر طرف اولی در ساحت نام من بیلر
 زنه فقهی کافه سوره اولی درگاه عالی کجیلری بیان لر زوت
 زن ای جماعت اورده سی نظری بر منو بر وجه مذکوره ده اذانتی خروج ابره جطری دیونفر سیه جده نذی رابطه نظامی تحمل و شوش
 ممد و مشرفه ناشی دودن فرورده و طشره قرار ده ساکن اهل شقاوتی او ایچی امر بر بی اولونه تا بین قلوب مبار و دفع اعتدال و شادمنده
 نقاصب و بیان بر نه بولاشی باز لرین نیسایه بود و درگاه جلیز بیان مذکوره ضابطان و بعضی نظری ایله تدبیه فقه سوز اخراج
 بر اثر نقیباتی زمره لر به احوال و بوج مندر اشغ منکره ای اولی فایده
 دما و قتل نفوس و بعضی اهل عرض طائفه سله خانه لر به خولایچه
 فکله برده ناموسه اجسار ابره کجیلری اجودن زنه منقبته درود
 بر عقوبه سقونه شش عیاری اصحابی نظرات منورده نذی تعدیلری
 بجهت نظم حال و اشتکای بر کلوزده احفان مناجیوت احضار لرین
 لرین شبیه بیان ری شایندی و اختیار لری منی کند و منبر لرین بوج
 نظرات مننده نفوز کلیمه و ضبط و ربطه عدم قرقری و اولوقله
 ارباب شقاوتی تاریخ منده نکاسل و خا و نلری در کار المشرین تاپ
 و نظری منصوصده اغراض عین و مساجد برله حسب اجسار لرین
 عوق و ناشر و بده مذکوره ده بجه دروشا لانه اجتهاد سب
 دعیا دلمی تجیز و کدر ابره کجیلر زوت شغ نظر بولاشاره دخی
 بعضی کسینه لری بغیر من قتل و هرین در بعضی کسینه لرین خان لرینه
 فحیم خیال و اولور لرینه دست درازان کونه نفرض ایتمای منورده
 اولشبو شقاوتی احضار اولاده و اخذ و کرف اوغش بر اثر اضطراره
 نزاع شرع اولنجیه دکیمن شد و قرزه حبس اجیوت ضابطه لرین نسیم
 و کافه لری کرکی کبی منبیه و تا کبدر اشکن بیان مذکوره نذی
 سار نظری معا و ساریه مجوس اولور نقیبری بی برد اجسار
 اخذ و کشار و شرع شریفه عدم امثال برله ابطال حقوق عباد
 اینکله زوت جده مذکوره اها بسندک اعتباران و اهل عرض طائفه
 جده سی نزد منکی به تطوی نظرات سر زونه در اجنت و ایستدر
 سلوب و مرفوع اولور منی بان و افهام و بیان منورده ایله مجریه
 فقه دن بود آخره انی و اجدیدی ستمها و استقام ایملری فی طری
 اورده مذکوره نظرات بیجا بده مندر بر کشف و بار اولورده هفتک
 عرض و قتل نفوس عارف سقره لری اولوب و اولی اناریه حبس
 و نظری مراد اولونجه سار بولاشلری معاوت و حبسین اخراج
 و ذرفت و بر دیکلری و خود نبود کدولری بگونه هر کته حرمت
 ابیکلری اوضاع مسور و کت ارباب و کارخانه تحمل اولور غیره ماحد بوفو
 اشقبانک میر منورده سسط و در نظری منقدر و تحت ضابطه به
 احوال من سقندر اولونجه بوزن بوجه اخوان و شاهده اولوب برین
 جده مذکوره ده اخات اولورده اولور لایسه کیده دله سو حرکت و قتل

Β'. ΟΙ «ΚΟΜΜΑΤΑΡΧΕΣ», Ο «ΟΧΛΟΣ», Ο «ΤΟΥΡΚΟΣ ΣΕΛΙΝΙΩΤΗΣ» ΚΑΙ Ο «ΣΟΥΛΤΑΝ ΜΑΧΜΟΥΤΗΣ»: ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ-ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ

Εξετάζοντας τις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας με σημείο αναφοράς την Κρήτη από την αρχή της υπό εξέταση περιόδου έως το 1821, θα μπορούσαμε να τις χωρίσουμε σε δύο φάσεις: τη φάση μέχρι το 1812, κατά την οποία οι ντόπιοι αγάδες σε συνεργασία με το γενιτσαρικό σώμα του νησιού καταφέρνουν να ελέγξουν και να περιορίσουν σημαντικά την εξουσία των κεντρικά απεσταλμένων διοικητικών υπαλλήλων στο νησί, και τη φάση μετά το 1812, κατά την οποία το κέντρο επιδίδεται σε μια συστηματική προσπάθεια αποδυνάμωσης των τοπικών παραγόντων εξουσίας και ανάκτησης του ελέγχου στην επαρχία.

Τις σημαντικές διαφορές στο πολιτικό σκηνικό αυτών των δύο φάσεων υπογραμμίζουν οι σύγχρονοι της περιόδου συγγραφείς. Για παράδειγμα, ο αγωνιστής του 1821 Καλλίνικος Κριτοβουλίδης, ο οποίος γεννήθηκε το 1792 στα Χανιά και έζησε από κοντά τις πολιτικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα στο νησί πριν από την επανάσταση, περιγράφει σαφώς τις δύο αυτές φάσεις, αντιλαμβανόμενος την ιστορική τομή που σηματοδοτεί ο ερχομός του «Πνιγάρη» Οσμάν πασά το 1812 για τις πολιτικές ισορροπίες στο νησί και εντάσσοντάς τη στο πλαίσιο μιας αλλαγής της οθωμανικής πολιτικής που ακολουθεί την ενθρόνιση του σουλτάνου Μαχμούτ Β'. Για τον συγγραφέα τέσσερεις ήταν οι βασικοί παράγοντες διαμόρφωσης της πολύπλοκης πολιτικής πραγματικότητας της υπό εξέταση περιόδου: οι «κομματάρχες» αγάδες του νησιού, ο ταραχοποιός μουσουλμανικός «όχλος», ο «Τούρκος Σελινιώτης» Γιουσούφ Αγάς και ο «Σουλτάν Μαχμούτης» με τους πασάδες που έστειλε στο νησί.⁹⁰¹ Για να κατανοήσουμε όμως τη συμμετοχή όλων των

⁹⁰¹ «Ἐκτοτε [μετά την Επανάσταση του Δασκαλογιάννη] λοιπόν εθρασύνθη ἔτι πλέον ἀκολάστως καὶ ἡ κατὰ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς [Κρήτης] τυραννία... Ἀπεφάσισε πολλάκις ἡ Οθωμανικὴ Κυβέρνησις, μὴ ἀνεχομένη τα τοιαῦτα, νὰ καταστῆλῃ τὴν ἀναρχίαν τῆς Κρήτης με ἀποστολὴν ἀλληλοδιαδόχων διοικητῶν, ἀλλὰ καὶ ἀν εἶχε τὶς ἐκ τούτων καλὴν διάθεσιν νὰ περιστῆλῃ ταῦτην, δὲν ἄφιναν οἱ ἰσχυροὶ κομματάρχαι ἐκ τῶν Ἀγάδων, οἵτινες ἐξαχρείοναν οἱ μὲν τοὺς δε, οἱ δε τοὺς ἄλλους ἐκ τοῦ ὄχλου, μεταχειριζόμενοι τούτους ὄργανα δια νὰ ἐκδικῶσι τὰ μεταξύ τῶν πάθη. Ἀλλὰ πού ἐπιπτον καὶ τότε τὰ κακά; Πάλι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν χριστιανῶν, ἀναγκασμένων ἐκ τῶν δεινῶν περιστάσεων νὰ καταφεύγωσιν εἰς προστασίαν διαφόρων ἐξ ἐκείνων· διότι ὁ Τούρκος τοῦ ἀντιφερομένου εἶχε καὶ αὐτὸς τὸ ὄπλον του, δια τοῦ οὐοίου ἀντέκρουεν ευκόλως τὴν βίαν. Ὄθεν γράφοντες ἄλλοτε μὲν ὁ εἰς ἐκ τῶν κομματάρχων, ἄλλοτε δ' ὁ ἕτερος πρὸς τὸν ἰσχύοντα τότε ἐν Βυζαντίῳ Βαλιδεκιαχαγιάν Τούρκον Σελινιώτην, ἢ ἐξώριζον ἐκεῖθεν τὸν τοιοῦτον διοικητὴν, ἢ τοῦ ἄφιναν τόσῃν μόνον δύναμιν ἐξουσίας, δια νὰ ξεγυμνῶνῃ καὶ αὐτὸς μόνον πάλιν τὸν χριστιανικὸν λαόν, καὶ οὕτως υπεθάλλετο ἔτι μᾶλλον τῆς ἀναρχίας τὸ κακόν, εἰσού εἶχεν ἀντανακλάσει ἐπ' ἐσχάτων τὸ τοιοῦτον, ἀχαλινώτου κατασταθέντος τοῦ ὄχλου, καὶ εἰς τὰ πρόσωπα αὐτῶν τῶν ἰδίων

παραπάνω στις πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα πριν και μετά το 1812, ας δούμε πώς είχαν διαμορφωθεί οι σχέσεις κέντρου-περιφέρειας στην Κρήτη την υπό εξέταση περίοδο και ποιος ήταν ο ρόλος του στρατού στις σχέσεις αυτές.

I. Πρώτη φάση: η εξουσία στους ντόπιους

Σύμφωνα με τη Molly Greene, κατά την πρώιμη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη οι πιο σημαντικές πρόσοδοι του νησιού πέρασαν στα χέρια της ελίτ του κέντρου που είχε συμμετάσχει στην κατάκτηση: «η επιχειρηματική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι ελίτ των κατακτητών δείχνει ότι η δύσκολη νίκη στην Κρήτη δεν πρόσφερε μόνο τις παραδοσιακές ευκαιρίες που συνδέονταν με μια επιτυχημένη κατάκτηση αλλά και κάτι παραπάνω. Το γεγονός ότι συντελέστηκε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή έδωσε την ευκαιρία στα νέα ισχυρά νοικοκυριά της Κωνσταντινούπολης να επωφεληθούν από τη δύναμή τους και να καταστήσουν σαφές ότι τα πλούτη αυτού του εύφορου νησιού στη μέση της Μεσογείου θα ανήκαν μόνο σ' εκείνους». Έτσι, σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, «η ολιγαρχία που κατέκτησε την Κρήτη, με επικεφαλής την περίφημη οικογένεια των Κιοπροουλού,

---

κομματαρχών. Εχρειάζετο λοιπόν χειρ στιβαρά, δια να σταματήσει καν μέχρι τούδε τα τοιαύτα απάνθρωπα δεινά εις τον πολυπαθή Κρητικόν λαόν! Αλλά πότε και τούτο; Αφού ο μονάρχης Σουλτάν Μαχμούτης εξάλειψε πρώτον τα αίτια πρόρριζα, κόψας την κεφαλήν του ειρηνένου Οθωμανού, του προστατεύοντος τοιουτοτρόπως την αναρχίαν. Ήλθε λοιπόν εις την διοίκησιν της Κυδωνίας τότε την 12 Σεπτεμβρίου 1812, όπου είχε πλειότερον πλεονάσσει η αδικία, ο Χατζή Οσμάν Πασάς με μόνον την δύναμιν του Κυρίου του, και ο φρόνιμος ούτος Οθωμανός εννόησεν εξ αρχής, προδιδαχθείς και από τον συνοδιπόρον του Γενιτσαράν, τον οποίον οι εν Χανίοις, Τούρκοι είχαν εκδιώξει εκείθεν πρότερον κακώς, υπό το αυτό αξίωμα διατελούντα και τότε, ότι δια να επαναφέρει τάξιν τινά εις τα πράγματα, ήτον επάναγκες να κόψη ως άλλος Ηρακλής δια μιας τας κεφαλάς της επτακεφάλου Ύδρας της αναρχίας, διό και αφού κατέβαλε τους ισχυροτέρους των κομματαρχών, έπνιξεν έπειτα αδυσωπήτως και από τους κακουργήσαντας πρότερον πλείστους επί της διετούς εκείσε διοικήσεώς του, ενσπείρας τον φόβον και εις τους λοιπούς, φυγαδευθέντας τη δε κακείσε εκείθεν. Μετατεθείς δ' εντεύθεν και εις την της Ρεθύμνης, εκατώρθωσε και ενταύθα επί ίσον σχεδόν χρονικόν διάστημα τα παρόμοια. Διωρίσθη έπειτα δια να τιμωρήση την κορυφωθείσαν κακίαν και εις την ανωτέραν της νήσου διοίκησιν του Ηρακλείου. Ατιθασσότεροι όμως οι Τούρκοι των μερών τούτων, μη υπακούσαντες ουδ' εις αυτό το πρόσταγμα του Κυρίου των, συνώμωσαν να μη τον δεχθώσι, και δεν τον εδέχθησαν, όθεν και μετετέθη εις την της Καρυστίας της Ευβοίας διοίκησιν, όπου ήτον αναγκαίον να τιμωρηθή δια τούτου και η εκείσε φρουαττομένη αταξία. Εις δε το Ηράκλειον ήλθε τότε ο μετά ταύτα Κιουταχής, ο κακοποιήσας πολυειδώς την πολεμώσαν έπειτα Ελλάδα, όστις επίσης κατέστρεψε και αυτός πολλούς των επισήμων Οθωμανών του Ηρακλείου και άλλους, μην αφήσας ανεκδίκητον και την προς τον προκάτοχόν του ύβριν»· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, ιδ' -ις'. Ο Κριτοβουλίδης, όπως είναι λογικό, βλέπει τα πράγματα από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία, αυτήν της μετεπαναστατικής χριστιανικής κοινότητας της Κρήτης, ενώ υποπίπτει στα κλασικά σφάλματα της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, να παρουσιάζει σχεδόν ως «άγιο» τον «Πνιγάρη» Οσμάν πασά, να τοποθετεί χρονικά τη δολοφονία του «Τούρκου Σελιγιώτη» Γιουσούφ αγά στη βασιλεία του σουλτάνου Μαχμούτ Β' και να ταυτίζει τον διοικητή του Χάνδακα Μουσταφά Ρεσίντ πασά με τον «Κιουταχή» Μεχμέτ Ρεσίντ πασά. Για το ζήτημα της αγιοποίησης του Οσμάν πασά, βιβλιογραφία, καθώς και μια ενδιαφέρουσα κριτική στο πρόσωπό του, δες Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 13-14, 85-94. Για το ζήτημα της ταύτισης του «Κιουταχή» με τον Μουσταφά Ρεσίντ πασά, δες την υποσημείωση 828.

φρόντισε να κρατήσει τον πλούτο του νησιού για τον εαυτό της, αντί να μοιράσει τη γη στους στρατιώτες του σουλτάνου».⁹⁰²

Η κυριαρχία των οίκων της Κωνσταντινούπολης στην εκμετάλλευση των οικονομικών πόρων των οθωμανικών επαρχιών ήταν γενικευμένο φαινόμενο τον 17^ο αιώνα.⁹⁰³ Ωστόσο ο 18^{ος} αιώνας σηματοδότησε για το οθωμανικό κράτος ανατροπές που έφεραν στο προσκήνιο τους μουσουλμάνους επαρχιακούς άρχοντες, τους «αγιάνηδες», οι οποίοι εξελίχθηκαν σε πρωταγωνιστές στον έλεγχο των συμβολαίων μίσθωσης φόρων στις περιοχές τους: όπως σημειώνει η Ariel Salzman, «η απόσταση και τα περιορισμένα τεχνικά μέσα για επίβλεψη και έλεγχο σήμαιναν ότι οι τοπικοί παράγοντες διατηρούσαν σημαντική ελευθερία κινήσεων» και οι επιχειρήσεις τους «απεδείχθησαν ανθεκτικότερες σε αντίξοες οικονομικές συνθήκες από τις επιχειρήσεις που έδρευαν στο κέντρο. Η εγγύτητα στους οικονομικούς πόρους και η απουσία ενδιάμεσων ελαχιστοποιούσαν τις δαπάνες λειτουργίας τους και τους επέτρεπαν να εντείνουν τις απαιτήσεις τους από τους πρωτογενείς παραγωγούς».⁹⁰⁴

Οι ίδιες συνθήκες επέτρεψαν και στις ντόπιες ελίτ της Κρήτης να κυριαρχήσουν σταδιακά στην οικονομία και τη διοίκηση του νησιού. Όπως συνέβη και αλλού στην Αυτοκρατορία,⁹⁰⁵ η εφαρμογή του συστήματος *μαλικιανέ* στην Κρήτη το 1720 αποτέλεσε σημαντικό μέσο για την παραπάνω εξέλιξη, καθώς έδωσε την ευκαιρία σε αρκετούς μόνιμους κατοίκους του νησιού που είχαν καταφέρει να ενταχθούν στο νέο οθωμανικό καθεστώς κυρίως μέσω του στρατού, να μισθώσουν φόρους εφ' όρου ζωής και να συγκεντρώσουν σημαντικά κεφάλαια με τα οποία μπόρεσαν να επεκταθούν και σε άλλους τομείς της τοπικής οικονομίας αυξάνοντας σημαντικά τη δύναμή τους στο νησί.⁹⁰⁶

Η δημοπράτηση των *μαλικιανέ* γινόταν με όρους που ουσιαστικά απέκλειαν τους χριστιανούς του νησιού από τη διαδικασία, δίνοντας την ευκαιρία στους

⁹⁰² Greene, *Ένας κοινός κόσμος*, 50, 83.

⁹⁰³ Yayıoğlu, “The Provincial Challenge”, 18-19· S. Faroqi, “Crisis and Change, 1590-1699”, στο İnalçık με τον Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History*, τ. 2, 567-568.

⁹⁰⁴ A. Salzman, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21/4 (1993), 409.

⁹⁰⁵ Yayıoğlu, “The Provincial Challenge”, 70-120· McGowan, “The Age of the *Ayans*”, 661-662.

⁹⁰⁶ Για την εφαρμογή του συστήματος *μαλικιανέ* στην Κρήτη, δεξ Τ.Α.Η.15: 308-311· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 65-68 και Adıyeye, “Farming out of *Mukataas* as *Malikâne*”, 233-242. Οι ιεροδικαστικοί κώδικες της περιόδου είναι γεμάτοι με καταχωρίσεις στις οποίες στρατιωτικοί του νησιού μισθώνουν φόρους με το νέο σύστημα. Ενδεικτικά δεξ Τ.Α.Η.15: 221, 224, 332· Τ.Α.Η.16: 7, 14, 20· Τ.Α.Η.17: 65· Τ.Α.Η.21: 54, 182· Τ.Α.Η.22: 7· Τ.Α.Η.24: 56· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 4, 90-91, 99-100, 105, 113, 173, 265, 270, 274, 327.

ντόπιους μουσουλμάνους να διεκδικήσουν τη μερίδα του λέοντος.⁹⁰⁷ Την πρώτη χρονιά των δημοπρασιών για την εκμίσθωση των *μαλικιανέ* της Κρήτης 754 πρόσοδοι από φόρους και δασμούς ενσωματώθηκαν σε 183 *μαλικιανέ* και η νομή τους μαζί με τη διοίκηση της πλειονότητας των χωριών εκμισθώθηκε σε 329 άτομα, «που κατοικούσαν στο νησί και ήταν γενικά μέλη του στρατού».⁹⁰⁸ Η περίοδος αυτή σηματοδοτεί την ολοένα αυξανόμενη επιρροή των ντόπιων μουσουλμανικών συμφερόντων στην πολιτική ζωή του νησιού και μια όλο και πιο στενή σχέση εξάρτησης της κεντρικής κυβέρνησης από τις ντόπιες ελίτ για τη συλλογή των φόρων και τη διοίκηση της επαρχίας.

Η εξάρτηση αυτή έγινε ακόμα εντονότερη με την αποχώρηση της πλειονότητας των αυτοκρατορικών στρατιωτών που έδρευαν στο νησί κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα και τη μονιμοποίηση της παρουσίας συγκεκριμένων ορτάδων στις τρεις πόλεις του. Έτσι, ο ρόλος των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, οι οποίοι παραδοσιακά θεωρούνταν υπερασπιστές της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας έναντι των φυγόκεντρων δυνάμεων που αναπτύσσονταν στην Αυτοκρατορία, άλλαξε. Ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μπορούμε να πούμε ότι τα αυτοκρατορικά σώματα της Κρήτης εξέφραζαν πολύ περισσότερο τις ισορροπίες που διαμορφώνονταν μεταξύ των διαφόρων μουσουλμανικών κοινωνικών στρωμάτων της Κρήτης (π.χ., των φτωχότερων εξισλαμισμένων και γεννημένων μουσουλμάνων κατοίκων της υπαίθρου, των κατοίκων των πόλεων και των αγάδων του νησιού στις πόλεις και την ύπαιθρο) και μεταξύ διαφόρων ντόπιων ομάδων συμφερόντων (π.χ., των μελών των συντεχνιών, των εμπόρων, των γαιοκτημόνων και των νομέων φόρων) παρά τις προτεραιότητες ενός επαγγελματικού στρατού και τις επιταγές της κεντρικής διοίκησης στο νησί. Το γεγονός αυτό, όπως είδαμε, αντικατοπτρίζεται και στα αιτήματα των γενιτσαρικών εξεγέρσεων και κινητοποιήσεων, τα οποία σταδιακά αφορούν όλο και λιγότερο ζητήματα που θα ενδιέφεραν έναν επαγγελματία στρατιώτη, όπως ο μισθός και τα επιδόματά του, έχοντας συνήθως ως επίκεντρό τους τα γενικότερα προβλήματα του μουσουλμανικού πληθυσμού (π.χ., άνοδος τιμών των βασικών προϊόντων διατροφής, αύξηση εσωτερικού εμπορικού ανταγωνισμού, περιορισμός της προστασίας που απολάμβαναν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι από την

⁹⁰⁷ Στο αυτοκρατορικό διάταγμα που ορίζει τις προϋποθέσεις εκμίσθωσης των μουκατάδων ως *μαλικιανέ* δηλώνεται σαφώς ότι αυτοί πρέπει να δίνονται σε «καλοπροαίρετους μουσουλμάνους»: Adıyeke, “Farming out of *Mukataas* as *Malikâne*”, 234.

⁹⁰⁸ Ο.π., 235-236.

κεντρική και τοπική διοίκηση) και στόχο όλο και περισσότερο τους διορισμένους από το κέντρο αξιωματικούς και αξιωματούχους.

Με άλλα λόγια, κατά τον 18^ο αιώνα τόσο η οικονομική διαχείριση του μεγαλύτερου μέρους των πόρων του νησιού όσο και η κρατική υπαλληλία αποκτούν εντόπιο χαρακτήρα, εξαρτώντας πλήρως το κέντρο από τη μουσουλμανική κοινωνία της Κρήτης για την είσπραξη των φόρων, την εκτέλεση των διοικητικών αποφάσεων, την απόδοση δικαιοσύνης και την επάνδρωση του κρατικού μηχανισμού. Ο στρατός, ο οποίος είδαμε ότι χάρη στην πολυλειτουργική του διάσταση ήταν όχι μόνο ένας από τους σημαντικότερους φορείς λήψης αποφάσεων, αλλά και ο κατεξοχήν φορέας εκτελεστικής εξουσίας στο νησί, γίνεται έτσι όργανο και μια από τις σημαντικότερες πηγές δύναμης ενός μεγάλου μέρους των μουσουλμάνων κατοίκων της επαρχίας, αλλά και το όπλο τους απέναντι σε όποιον επιβουλεύταν τη δύναμή τους αυτή.

Από την πλευρά τους, οι κεντρικά διορισμένοι αξιωματούχοι, που παρέμεναν στο νησί για λίγα μόνο χρόνια, θίγονταν ευθέως από αυτήν την κατάσταση, καθώς καλούνταν να διοικήσουν ένα μέρος όπου είχε εγκαθιδρυθεί η εξουσία τοπικών δικτύων με σταθερή παρουσία, χωρίς τη συμβολή των οποίων δεν θα μπορούσε να εκτελεστεί σχεδόν καμία απόφαση, και «μια πολιτοφυλακή που είναι συχνά αδύνατο να διοικηθεί».⁹⁰⁹ Παράλληλα, όσο όλο και περισσότεροι μουσουλμάνοι εντάσσονταν στα πελατειακά δίκτυα των γενιτσαρικών σωμάτων, προστατεύονταν από αυτά και καλύπτονταν από το καθεστώς ειδικής δωσιδικίας, τόσο περιορίζονταν τα μέσα εξαναγκασμού που μπορούσαν οι διοικητές να χρησιμοποιούν προκειμένου να επιβάλλουν τη θέλησή τους στις πόλεις και στην ύπαιθρο.⁹¹⁰

Θεωρητικά, οι διοικητές και οι άλλοι εκπρόσωποι της Κωνσταντινούπολης, που ενίοτε στέλνονταν από το κέντρο, όπως καδήδες, ντεφτερντάρηδες κ.τ.λ., μπορούσαν να απευθυνθούν απευθείας στην πρωτεύουσα, να αναφέρουν την κατάσταση και να ζητήσουν την επέμβαση της οθωμανικής κυβέρνησης και της κεντρικής γενιτσαρικής οργάνωσης για την επιβολή της τάξης στο νησί. Ωστόσο, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1770 μέχρι το 1807, τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Ένας από τους παράγοντες που δυσχέραιναν το έργο των κεντρικών αξιωματούχων ήταν οι σχέσεις που διατηρούσαν εκείνα τα χρόνια οι ντόπιες

⁹⁰⁹ Sonnini, *Travels in Greece and Turkey*, 424.

⁹¹⁰ Αν αναλογιστούμε ότι μιάμιση περίπου δεκαετία μετά την κατάκτηση του Χάνδακα ο πασάς της πόλης διατεινόταν ότι οι γενίτσαροι ήταν οι μόνοι στρατιώτες που «μπορούσε να εμπιστευτεί κανείς», αντιλαμβανόμαστε ακόμα καλύτερα το μέγεθος της μεταβολής που είχε επέλθει στον πολιτικό ρόλο των γενιτσαρών σε σχέση με την πρόιμη οθωμανική περίοδο του νησιού· Greene, *Ένας κοινός κόσμος*, 184.

μουσουλμανικές ελίτ με τον «Τούρκο Σελινιώτη» Γιουσούφ αγά, έναν από τους ισχυρότερους άνδρες της Αυτοκρατορίας.

Ο Γιουσούφ γεννήθηκε στο χωριό Σπανιάκο Σελίνου του σαντζακιού των Χανίων και ήταν γιος ενός φτωχού μέλους κάποιας συντεχνίας του Χάνδακα, του Ισμαΐλ. Ωστόσο είχε την τύχη να περάσει σε μικρή ηλικία στην προστασία του Σουλεϊμάν αγά, του αγά των γενιτσάρων του Χάνδακα. Ο Σουλεϊμάν ανέθρεψε τον Γιουσούφ σαν παιδί του και όταν, κάποια στιγμή πριν από το 1769, διορίστηκε αρχικά αγάς των γενιτσάρων της Κωνσταντινούπολης και μετέπειτα έγινε βεζίρης, του ανέθεσε σημαντικό κομμάτι της διοίκησης των υπηρεσιών στις οποίες ο ίδιος προΐστατο. Το 1769 ή το 1771 ο Σουλεϊμάν έγινε διοικητής του Χάνδακα και έφερε πίσω στην Κρήτη τον Γιουσούφ. Φαίνεται πως εκείνη την περίοδο ο τελευταίος ξεκίνησε να έρχεται σε επαφή με την ντόπια ελίτ, ενώ άρχισε να δημιουργεί δικά του δίκτυα στο νησί προωθώντας σε θέσεις στην Κωνσταντινούπολη διάφορους μουσουλμάνους της Κρήτης. Ο Γιουσούφ ανέβηκε γρήγορα στη διοικητική ιεραρχία της Αυτοκρατορίας καταλαμβάνοντας σημαντικότερα αξιώματα, όπως αυτό του διαχειριστή της περιουσίας της κόρης του σουλτάνου Αμπντουλχαμίτ Α΄, της σουλτάνας Εσμά που είδαμε ότι είχε μισθώσει τους φόρους λαδιού και σαπουνιού της Κρήτης, αυτό του επικεφαλής του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου, καθώς και αυτό του διαχειριστή της περιουσίας της μητέρας του σουλτάνου Σελίμ Γ΄, της σουλτάνας Μιχρισάχ, στην υπηρεσία της οποίας παρέμεινε για 15 χρόνια. Παράλληλα, όταν ο ίδιος πέρασε στην υπηρεσία της σουλτάνας Μιχρισάχ, διόρισε τον αδερφό του, τον Ομέρ, διαχειριστή της περιουσίας της σουλτάνας Εσμά και εξασφάλισε σημαντικές διοικητικές θέσεις για αρκετούς συγγενείς και απογόνους του, μεταξύ των οποίων και τους γιους του Μεχμέτ Σαντίκ και Μεχμέτ Μουνίρ, που έλεγχαν τα τελωνεία της Κρήτης. Ο Γιουσούφ κατάφερε να γίνει κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του ένας από τους πιο πλούσιους ανθρώπους στην Αυτοκρατορία, αλλά και ένας από τους πιο έμπιστους συνεργάτες του σουλτάνου Σελίμ Γ΄ και βασικός συντελεστής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του τελευταίου, του γνωστού ως «Νιζάμι Τζεντίντ» (*Nizam-ı Cedid* = Νέα Τάξη). Ο θάνατος της σουλτάνας Μιχρισάχ το 1805 και η καθαίρεση του Σελίμ Γ΄ το 1807 σήμαναν το τέλος της σταδιοδρομίας, αλλά και της ίδιας της ζωής του Γιουσούφ. Δολοφονήθηκε ύστερα από εντολή του σουλτάνου Μουσταφά Δ΄ στην Προύσα, όπου είχε καταφύγει για να γλιτώσει από τους πολιτικούς εχθρούς του. Το κεφάλι του

εστάλη στην πρωτεύουσα και η μυθική κινητή και ακίνητη περιουσία του, όπως και οι απολαβές των γιων του από το νησί, δημεύτηκαν.⁹¹¹

Το νέο της εκτέλεσης του Γιουσούφ αγά συντάρραξε τους αγάδες της Κρήτης. Όπως προκύπτει από το έγγραφο που ανακοινώνει το θάνατό του, για χρόνια πολλοί από αυτούς συνεργάζονταν μαζί του σε εμπορικές εταιρίες, ενώ αποτελούσε έναν από τους μεγαλύτερους επενδυτές στο εμπόριο λαδιού και σαπουνιού του νησιού.⁹¹² Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι οι αγάδες έχαναν έναν ανεκτίμητο πολιτικό σύμμαχο στην πρωτεύουσα. Ο Γιουσούφ αγάς, όντας τόσο κοντά στον αυτοκρατορικό οίκο, είχε τη δυνατότητα να προκαλεί την τιμωρία και τη μετάθεση των κεντρικών αξιωματούχων που διορίζονταν στην Κρήτη και αντετίθεντο στα συμφέροντα των ατόμων με τα οποία ο ίδιος συνεργαζόταν.⁹¹³ Αυτό είναι κάτι που γνώριζαν καλά όσοι διοικητές και αξιωματούχοι στέλνονταν στο νησί, γεγονός που τους έκανε πολύ προσεκτικούς ως προς τις σχέσεις που ανέπτυσαν με την κρητική μουσουλμανική ελίτ και τα πελατειακά δίκτυά της.

Ο Γιουσούφ αγάς δεν ήταν το μόνο μέσο που μεταχειρίζονταν οι ντόπιες ελίτ για να εκφοβίζουν και να περιορίζουν την ελευθερία κινήσεων των κεντρικών αξιωματούχων. Όπως ανέλυσα και προηγουμένως, οι γενιτσαρικές εξεγέρσεις συχνά στρέφονταν κατά των διοικητών των πόλεων της Κρήτης, στέλνοντας ηχηρό μήνυμα σε όσους πασάδες είχαν σκοπό να συγκρουστούν με το ντόπιο κατεστημένο. Σύμφωνα με τους De Bonneval-Dumas, που βρέθηκαν στην Κρήτη το 1783, οι αγάδες των γενιτσάρων «ανταγωνίζονται την εξουσία των πασάδων με τη δημοτικότητα που αποκτούν... Η δεσποτική και στρατιωτική διοίκηση δεν έχει καμία σχεδόν επίπτωση στους Τούρκους κατοίκους της νήσου Κρήτης, που σχεδόν όλοι τους προσφέρουν υπηρεσία ή είναι γραμμένοι στα στρατιωτικά σώματα. Είναι πάντα πρόθυμοι να υποθάψουν μια στάση και προκαλούν τρόμο στον πασά, ο οποίος φοβάται μήπως είναι το πρώτο τους θύμα... Η εξουσία των πασάδων των δύο ιππουρίδων είναι ακόμη πιο περιορισμένη», ενώ οι μουσουλμάνοι του νησιού «πιστεύουν ότι είναι ελεύθεροι, όταν μπορούν να σφάζουν ατιμωρητί αυτούς που τους διοικούν».⁹¹⁴ Ενδεικτικό του αντίκτυπου που είχε η παραπάνω στάση στους

⁹¹¹ T.A.H.39: 138-139, 179-180· Uzunçarşılı, “Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa”, 485-525· Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, 40-42, 45· Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 1, 209-210· Σαρηγιάννης, «Μια πηγή για την πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης», 87-88.

⁹¹² T.A.H.39: 138-139.

⁹¹³ Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, ιδ' -ις'.

⁹¹⁴ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 213-214, 217. Αντίστοιχες αναφορές βρίσκουμε σχεδόν σε όλα τα έργα περιηγητών της περιόδου. Ο Bowring χαρακτηριστικά γράφει: «κάθε μία από τις επαρχίες της

οθωμανούς αξιωματούχους και της κακής φήμης που είχε δημιουργήσει για την Κρήτη μέχρι και στην πρωτεύουσα είναι το παράδειγμα κάποιου πασά ονόματι Ντερβίς Μεχμέτ, που, σύμφωνα με τη γαλλική προξενική αλληλογραφία, όταν έμαθε ότι επρόκειτο να διοριστεί διοικητής στην Κρήτη το 1777, έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του, χρησιμοποιώντας τους ισχυρούς προστάτες του στην Πύλη, προκειμένου να αποφύγει τη μετακίνησή του στο νησί.⁹¹⁵

Η δύναμη που είχαν αποκτήσει οι μουσουλμάνοι της Κρήτης πριν από το 1812 και η ευκολία με την οποία αγνοούσαν τις διαταγές των πασάδων και τα σουλτανικά φερμάνια έκαναν διάφορους ξένους παρατηρητές να πιστεύουν ότι «οι Τουρκοκρήτες είχαν καταστρώσει ένα σχέδιο να απαλλαγούν από την κυριαρχία του σουλτάνου»,⁹¹⁶ πως είχαν αναπτύξει «πνεύμα ανεξαρτησίας» απέναντι στην Πύλη⁹¹⁷ και πως η επαρχία «βιάζε με γοργά βήματα προς την ανεξαρτητοποίησή της».⁹¹⁸ Οι ισχυρισμοί αυτοί που επαναδιατυπώνονται από γάλλους αξιωματούχους αρκετά χρόνια αργότερα, το 1820, ως σχέδιο των μουσουλμάνων για ανεξαρτησία από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη στήριξη των Άγγλων,⁹¹⁹ είναι μάλλον αβάσιμοι και δεν μπορούν να επαληθευτούν.⁹²⁰ Ωστόσο, ακόμα και αν οι αναφορές στην παντοδυναμία των γενιτσάρων και των αγάδων αποτελούσαν περισσότερο ένα αγαπημένο μοτίβο των περιηγητών παρά μια ρεαλιστική απεικόνιση της κατάστασης που συνάντησαν στο νησί, είναι ενδεικτικές του κλίματος απαξίωσης των κεντρικά απεσταλμένων αξιωματικών και αξιωματούχων στο νησί και της αίσθησης ισχύος που έφερε ο μουσουλμανικός πληθυσμός τα χρόνια εκείνα, μια αίσθηση που εκφράζει ο γάλλος πρόξενος Dandré που βρισκόταν στην Κρήτη το 1776 γράφοντας: «... η δυσφήμιση (sic) των απεσταλμένων αξιωματούχων της Πύλης δεν συντελεί παρά στο

[Κρήτης] πριν από την επανάσταση διοικούνταν από έναν πασά που διοριζόταν από την Πύλη, αλλά οι ντόπιοι αγάδες, που ήταν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες του νησιού, ήταν τόσο ισχυροί που συνήθως έδιναν διαταγές στους πασάδες, οι οποίοι, αν και κάποιες φορές επιχειρούσαν να αντισταθούν, σχεδόν πάντα αναγκάζονταν να υποχωρήσουν για να μην πέσουν θύματα της ξεροκεφαλιάς τους»· Bowring, *Report on Egypt and Candia*, 154.

⁹¹⁵ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 55.

⁹¹⁶ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 217.

⁹¹⁷ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 55.

⁹¹⁸ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 85.

⁹¹⁹ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 57.

⁹²⁰ Ο Βασίλης Δημητριάδης ωστόσο βλέπει στην εναντίωση του ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού προς την κεντρική οθωμανική εξουσία μια ειλικρινή επιθυμία του πρώτου για ανεξαρτησία από τη δεύτερη. Κατά την άποψή μου κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχτεί· Dimitriadis, “Conflicts of Interests”, 210-211.

να ενισχύει το θράσος των Καντιωτών, που έγιναν πιο περήφανοι και πιο δραστήριοι λόγω της ατιμωρησίας».⁹²¹

Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα διοικητών που ύψωσαν με κάποια επιτυχία το ανάστημά τους στους αγάδες και στους γενιτσάρους του νησιού πριν από το 1807, αλλά και σε αυτές τις περιπτώσεις αυτό γινόταν μόνο όταν προέκυπταν συγκρούσεις στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινωνίας, τις οποίες μπορούσαν να εκμεταλλευτούν δημιουργώντας τοπικές συμμαχίες. Τέτοιες ήταν, για παράδειγμα, η περίπτωση της ενδογενιτσαρικής σύγκρουσης του 1762, την οποία ακολούθησαν εκτεταμένες διώξεις γενιτσάρων από τον Κιαμίλ Αχμέτ πασά, η εξέγερση του 1782, όταν ο Ραΐφ Ισμαΐλ πασάς συμάχησε με τους Καρακάσηδες προκειμένου να εκτελέσει τον Μεμέτακα της Σητείας και τους συνεργούς του, και η απομάκρυνση από το νησί του 42^{ου} τζεμαάτ το 1792, για την οποία ο διοικητής του Χάνδακα Χιουσεΐν πασάς συνεργάστηκε με μια μερίδα ντόπιων μουσουλμάνων κατοίκων, μεταξύ των οποίων και άτομα της γενιτσαρικής ελίτ, που έστειλαν αιτήσεις στην Πύλη γράφοντας ότι απειλούνται από τη στάση των στρατιωτών του προαναφερθέντος ορτά.

Όλα αυτά αρχίζουν να αλλάζουν μετά τον θάνατο του Γιουσούφ αγά. Όπως δείχνουν και οι επιστολές του διοικητή Χακί πασά το 1810 και του ντεφτερντάρη Κρήτης το 1812 προς την Πύλη, με τις οποίες είδαμε ότι ζητούσαν την επέμβαση του κέντρου για την αποκατάσταση της τάξης στο νησί, οι κεντρικά διορισμένοι αξιωματούχοι άρχισαν να γίνονται λιγότερο διστακτικοί όταν ήθελαν να εκφράσουν στην Κωνσταντινούπολη τα παράπονά τους για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν. Δεν ήταν όμως μόνο ο θάνατος του Γιουσούφ αγά που έδωσε θάρρος στους κεντρικά απεσταλμένους αξιωματούχους ώστε να αποκαταστήσουν τη συχνή επαφή τους με το παλάτι. Το 1808 ανέβηκε στον θρόνο της Αυτοκρατορίας ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄, που, όπως θα εξηγήσω, από το 1810 άρχισε να ακολουθεί μια όλο και πιο δραστήρια πολιτική αποδυνάμωσης των ισχυρότερων επαρχιακών προυχόντων της Αυτοκρατορίας, η οποία έμελλε να έχει σημαντικές επιπτώσεις στο πολιτικό σκηνικό της Κρήτης.

⁹²¹ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 55.

II. Δεύτερη φάση: το κέντρο αντεπιτίθεται

Όπως συνέβη στην Κρήτη, έτσι και σε όλη την Αυτοκρατορία η δύναμη των επαρχιακών προυχόντων είχε γιγαντωθεί τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την άνοδο στον θρόνο του Μαχμούντ Β'.⁹²² Η εξάρτηση της κεντρικής διοίκησης από την οικονομική και στρατιωτική εξουσία τους επισημοποιήθηκε μάλιστα το 1808 με το Έγγραφο Συμμαχίας (*Sened-i İttifak*), μια συνθήκη που υπογράφηκε μεταξύ της Υψηλής Πύλης και ορισμένων ισχυρών μουσουλμάνων επαρχιακών προυχόντων, παραχωρώντας μέρος της σουλτανικής εξουσίας στις επαρχιακές δυνάμεις της Αυτοκρατορίας⁹²³ ύστερα από πρωτοβουλία του Μπαϊρακντάρ Μουσταφά πασά, ενός γενίτσαρου αγιάνη στο σημερινό Ρούσε της βόρειας Βουλγαρίας, ο οποίος κινήθηκε με τα στρατεύματά του στην Κωνσταντινούπολη, εκθρόνισε τον σουλτάνο Μουσταφά Δ', ανέβασε στον θρόνο τον Μαχμούντ Β' και ανέλαβε ο ίδιος μεγάλος βεζίρης μέχρι τη δολοφονία του ενάμιση μήνα μετά την υπογραφή του Εγγράφου Συμμαχίας.

Το μήνυμα των αγιάνηδων προς την οθωμανική κυβέρνηση ήταν ηχηρό και το Έγγραφο Συμμαχίας θεωρήθηκε από τον Μαχμούντ πλήγμα για το σουλτανικό κύρος. Ο νεαρός σουλτάνος, παρά το ότι ανήλθε στον θρόνο χάρη στην επέμβαση του Μπαϊρακντάρ Μουσταφά, καταλάβαινε ότι θα ήταν αδύνατο να αναλάβει πραγματικά τα ηνία της Αυτοκρατορίας όσο επικρατούσαν στο κράτος αυτοί οι όροι διοικητικής και οικονομικής αποκέντρωσης. Ο Μαχμούντ αποφάσισε να συγκρουστεί με τους

⁹²² A. Yaycıoğlu, "Provincial Power-Holders and the Empire in the Late Ottoman World", στο *The Ottoman World*, επιμ. C. Woodhead, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2012, 436-452.

⁹²³ Αυτό γινόταν κυρίως μέσω της αναγνώρισης από τον σουλτάνο του δικαιώματος των αγιάνηδων να έχουν λόγο στον καθορισμό των φόρων στις επαρχίες και μέσω της αμοιβαιότητας ευθυνών και υποχρεώσεων που δημιουργούνταν μεταξύ του σουλτάνου και των αγιάνηδων από τη συμφωνία. S. J. Shaw-E. Kural-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, τ. 2, Κέμπριτζ 1977, 2-3. Επίσης δες A. Levy, "Mahmūd II", *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 6, Λάιντεν 1989, 55 και Yaycıoğlu, "Provincial Power-Holders", 437, 450. Η βιβλιογραφία σχετικά με το Έγγραφο Συμμαχίας είναι μεγάλη και οι στόχοι και η σημασία που αποδίδονται στη συμφωνία αυτή διαφέρουν σημαντικά από ανάλυση σε ανάλυση. Για μια περιγραφή των κυριότερων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων του γεγονότος, καθώς και σχετική βιβλιογραφία δες K. Barkey, *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, Νέα Υόρκη 2008, 220-224. Η Barkey, επαναφέροντας στο προσκήνιο μια παλιά «κρατικοκεντρική» προσέγγιση του Uzunçarşılı, βλέπει στο Έγγραφο Συμμαχίας μια προσπάθεια του Μπαϊρακντάρ Μουσταφά και των ισχυρών αγιάνηδων να συγκεντρώσουν την εξουσία της Αυτοκρατορίας στην κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης προς όφελος του σουλτάνου. Αυτή η ερμηνεία ωστόσο αδυνατεί να εξηγήσει τις μετέπειτα επιθέσεις του Μαχμούντ Β' στους «πιστούς» αυτούς συμμάχους του. Πάντως, ακόμα και αν κάτι τέτοιο μπορούσε να αποδειχθεί, το γεγονός ότι μια τέτοια κίνηση ξεκίνησε με πρωτοβουλία των δυνάμεων της περιφέρειας φανερώνει την τεράστια ισχύ που είχαν αποκτήσει και την αντίστοιχη αδυναμία του κέντρου να επιβάλει μόνο του την εξουσία του στην περιφέρεια. Για μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία που προσπαθεί να συνδυάσει τις δύο θεωρίες, δες M. Sariyannis, "Ruler and State, State and Society in Ottoman Political Thought", *Turkish Historical Review*, 4 (2013), 94-95.

αγιάνηδες των επαρχιών και, θέλοντας να δοκιμάσει τις δυνάμεις του, ξεκίνησε το δύσκολο εγχείρημά του στέλνοντας το 1810 στη Βαγδάτη έναν οθωμανό αξιωματούχο, τον Μεχμέτ Σαΐντ Χαλέτ *εφέντι*, για να καθυποτάξει έναν από τους πιο ισχυρούς προύχοντες της περιοχής, τον Κιουτσούκ Σουλεϊμάν πασά. Με τη στρατιωτική του νίκη επί του Σουλεϊμάν, ο Χαλέτ *εφέντι* απέκτησε την εύνοια του Μαχμούντ, κατάφερε να γίνει ένας από τους ισχυρότερους άνδρες στην Αυτοκρατορία και να ηγηθεί ενός ευρύτερου σουλτανικού σχεδίου «αποαγιανοποίησης» των επαρχιών του κράτους. Σύμφωνα με τον Şükrü İlicak, στον οποίο ανήκει ο παραπάνω όρος, από την περίοδο εκείνη και για μία περίπου δεκαετία επρόκειτο να λάβουν χώρα σε όλο το μήκος και το πλάτος της Αυτοκρατορίας πάνω από 60 κεντρικά σχεδιασμένες επιχειρήσεις εναντίον επαρχιακών προυχόντων διαφόρων θρησκευτικών και εθνοτικών καταγωγών σε μια προσπάθεια της Κωνσταντινούπολης να αποκαταστήσει τον κεντρικό έλεγχο στην περιφέρεια του κράτους.⁹²⁴

Η αποστολή του «Πνιγάρη» χατζή Οσμάν πασά, του Μουσταφά Ρεσίντ πασά και του Ιμπραχίμ Χιλμί πασά στην Κρήτη και οι διαρκείς εντάσεις μεταξύ των γενιτσάρων του νησιού και των τριών αυτών διοικητών δεν έχουν μέχρι σήμερα εξεταστεί ως συγκρούσεις των δυνάμεων του κέντρου και της περιφέρειας στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής αυτής του Μαχμούντ Β΄. Ωστόσο οι οθωμανικές πηγές καταδεικνύουν σαφώς το προσωπικό ενδιαφέρον του σουλτάνου για την αποδυνάμωση της μουσουλμανικής ελίτ της Κρήτης. Οι διαταγές με ιδιόγραφη σημείωση του σουλτάνου, τα γνωστά *χάτι χουμαγιούν* (*hatt-i hümayun*),⁹²⁵ που μέχρι το 1810 αποστέλλονταν στην Κρήτη σπανίως, από το έτος εκείνο αυξάνονται σημαντικά και συχνά αποκτούν το χαρακτήρα εκτεταμένης προσωπικής αλληλογραφίας μεταξύ των εκεί διορισμένων διοικητών και του Μαχμούντ, έχοντας ως αποτέλεσμα μια πραγματικά τεράστια αύξηση της πίεσης που ασκούνταν από το κέντρο στη μουσουλμανική ελίτ του νησιού. Ο κατάλογος με τους προύχοντες της Κρήτης που θεωρήθηκαν από την Κωνσταντινούπολη εμπόδια στην εφαρμογή της πολιτικής της και έπεσαν θύματα των τριών πασάδων είναι εντυπωσιακός: μέλη των οικογενειών των Γενιτσαράκηδων, των Τρουλινών, των Βεργέρηδων, των Τσιναλήδων, των Αμεταγάδων, των Τρόδηδων, των Τσούδηδων, των Τιμπάδηδων,

⁹²⁴ İlicak, “A Radical Rethinking of Empire”, 39-69.

⁹²⁵ Τα *χάτι χουμαγιούν* είχαν συνήθως γραμμένη με το χέρι του ίδιου του σουλτάνου την έκφραση «να ενεργήσετε συνωδά» (*mucibince amel olma*), γεγονός που προσέδιδε στο περιεχόμενό τους εξαιρετικά μεγάλη βαρύτητα.

των Ντελαλήδων, των Αλτζερίνηδων, των Τζελέκηδων, των Τζιντζαράπηδων, των Καρακάσηδων, των Χανιαλήδων, των Μπεντρήδων και εκατοντάδες ακόμα άτομα εκτελέστηκαν με την ενεργή υποστήριξη του σουλτάνου Μαχμούντ, που όχι μόνο αντιμετώπιζε με ενθουσιασμό τις ενέργειες αυτές στα *χάτι χουμαγιούν* του, αλλά και προήγαγε τον Οσμάν πασά σε διοικητή όλων των πόλεων της Κρήτης και τον Ιμπραχίμ Χιλμί πασά από διοικητή των Χανίων σε διοικητή του Χάνδακα και σερασκέρη της Κρήτης χάρι στις ενέργειές τους αυτές.⁹²⁶

Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής του κέντρου μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα και την πρωτοφανή ένταση των γενιτσαρικών εξεγέρσεων που ξεσπούν μετά το 1812. Οι τρεις διοικητές γνώριζαν καλά ότι η δύναμη των αγάδων της Κρήτης βασιζόταν στις πελατειακές σχέσεις που οι τελευταίοι είχαν αναπτύξει με τα γενιτσαρικά σώματα και στην ευρεία λαϊκή υποστήριξη που αυτές τους εξασφάλιζαν. Η πολιτική τους λοιπόν δεν στόχευε απλώς στη δολοφονία κάποιων ισχυρών προυχόντων, αλλά σε μια ριζική ρήξη με τα στρατιωτικά δίκτυα, που συνεπαγόταν αποδυνάμωση τόσο της κεφαλής όσο και της βάσης τους. Για να το πετύχουν αυτό, όχι μόνο εκτέλεσαν ένα μεγάλο αριθμό αγάδων που βρίσκονταν στις κεφαλές τους και πολλούς γενιτσαρούς που ανήκαν στις προσωπικές φρουρές των τελευταίων, αλλά και αιτήθηκαν, και σε αρκετές περιπτώσεις πέτυχαν, τη μετάθεση των πιο δυναμικών γενιτσαρικών λόγων του νησιού σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας, κάτι που, όπως είδαμε, ουσιαστικά αναιρούσε την προστασία της οποίας έχαιραν οι μουσουλμάνοι που ήταν εγγεγραμμένοι σε αυτούς. Το πιο ριζικό από όλα τα μέτρα που έλαβαν ήταν ωστόσο η επαναφορά μιας πρακτικής που είχε προ πολλού εγκαταλειφθεί: της τοποθέτησης στα υψηλότερα αξιώματα της γενιτσαρικής διοίκησης ατόμων μη προερχομένων από την Κρήτη.

Η εκτέλεση ή η καθαίρεση κάποιων επικεφαλής των γενιτσαρικών δικτύων, όπως ο Μουσταφά ή ο Μαζλούμ Καρακάσης, δεν αποτελούσαν τόσο μέτρα που θα μπορούσαν να διαλύσουν τη σχέση της μουσουλμανικής ελίτ με τα γενιτσαρικά

⁹²⁶ Για κάποια από τα *χάτι χουμαγιούν* που εκδόθηκαν από το 1810 έως το 1821 και αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα την αντιμετώπιση της δύναμης που είχαν αποκτήσει οι μουσουλμάνοι προύχοντες και τα γενιτσαρικά σώματα του νησιού, δες BOA, HAT.410/21349· BOA, HAT.650/31789 N· BOA, HAT.999/41961 A· BOA, HAT.650/31789 E· BOA, HAT.650/31789 i· BOA, HAT.650/31789 C· BOA, HAT.650/31789 L· BOA, HAT.650/31789 J· BOA, HAT.650/31789 G· BOA, HAT.650/31789 B· BOA, HAT.650/31789 M· BOA, HAT.969/41369· BOA, HAT.1339/52333· BOA, HAT.1338/52214· BOA, HAT.339/19376· BOA, HAT.339/19401· BOA, HAT.720/34322· BOA, HAT.500/24476· BOA, HAT.287/17222· BOA, HAT.340/19444· BOA, HAT.340/19444 C· BOA, HAT.720/34346· BOA, HAT.340/19444 E· BOA, HAT.341/19513· BOA, HAT.519/25364· BOA, HAT.511/25076· BOA, HAT.753/35540. Επίσης δες Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 190-198· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 85-94.

δίκτυα όσο μέτρα εκφοβισμού και παραδειγματισμού. Τα άτομα αυτά είχαν αναδειχθεί επικεφαλής των γενιτσαρικών δικτύων μέσα από ένα σύστημα ανέλιξης και διαδοχής που λειτουργούσε στην Κρήτη για δεκαετίες και είχε τη δυνατότητα να αυτοαναπαράγεται. Οι διοικητές γνώριζαν ότι πολλές από τις οικογένειες που κυριαρχούσαν στο νησί διατηρούσαν τη δύναμη και την περιουσία τους και πως οι περισσότεροι ντόπιοι αγάδες παρέμεναν ανέγγιχτοι και έτοιμοι να πάρουν τη θέση των εκτελεσθέντων ή καθαιρεμένων αρχηγών μόλις τους δινόταν η ευκαιρία. Η αντικατάσταση λοιπόν των επικεφαλής των γενιτσαρικών σωμάτων από άτομα τα οποία δεν προέρχονταν από τα ντόπια δίκτυα μπορούσε να αποτελέσει ένα καίριο πλήγμα στην καρδιά του συστήματος αναπαραγωγής των γενιτσαρικών δικτύων, την εντοπιότητά τους.

Η προσπάθεια αυτή έγινε με μεγάλη αποφασιστικότητα. Είδαμε ότι ο Οσμάν πασάς με την άφιξή του τοποθέτησε στα Χανιά έναν κεντρικά απεσταλμένο αγά των γενιτσάρων, τον οποίο είχαν προηγουμένως διώξει οι γενίτσαροι της πόλης κακώς. Ο διορισμός του εν λόγω αγά, αν συνδέεται με τα παράπονα που είδαμε ότι είχε εκφράσει στην Πύλη ο ντεφτερντάρης του νησιού το 1812, δείχνει ότι το κέντρο είχε αποφασίσει να βάλει κατά των ντόπιων γενιτσαρικών δικτύων πριν ακόμα από την άφιξη του «Πνιγάρη». Όταν ο τελευταίος διορίστηκε διοικητής όλης της Κρήτης, ένα από τα πρώτα πράγματα που αιτήθηκε στην Κωνσταντινούπολη ήταν η αντικατάσταση του αγά των γενιτσάρων του Χάνδακα από κάποιον απεσταλμένο του κέντρου. Επίσης ζήτησε όχι απλώς τη μετάθεση αλλά και την αντικατάσταση δύο λόχων του Μεγάλου Κάστρου, κάτι που δεν είχε συμβεί στον Χάνδακα για πολλές δεκαετίες και θα αποτελούσε τεράστιο πλήγμα για τα συμφέροντα του ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού. Όπως είδαμε το σχέδιό του αυτό τελικά δεν πέτυχε λόγω της μαζικής εξέγερσης που ξέσπασε στην πόλη.

Κανένας διοικητής δεν τόλμησε να επαναφέρει το αίτημα για αντικατάσταση ολόκληρων αυτοκρατορικών λόχων, ωστόσο η αντικατάσταση αξιωματικών του γενιτσαρικού σώματος εξακολούθησε να αποτελεί ένα από τα πάγια αιτήματα των διοικητών της Κρήτης. Μάλιστα το 1814 ο Μουσταφά Ρεσίντ πασάς ζήτησε από την Κωνσταντινούπολη όχι μόνο την αντικατάσταση του αγά της μονάδας του Χάνδακα, αλλά και τη θανάτωση των αξιωματικών δύο λόχων και την αντικατάστασή τους με αξιωματικούς από το κέντρο, μέτρο πρωτοφανές για την Κρήτη της υπό εξέταση περιόδου, το οποίο δείχνει πως ο προαναφερθείς διοικητής επεδίωκε να ελέγξει ακόμα και τα πιο χαμηλά κλιμάκια της γενιτσαρικής ηγεσίας της πόλης. Στη συνέχεια

ο Μουσταφά Ρεσίντ πασάς προκάλεσε την αντικατάσταση «λόγω γήρατος» του αγά του σώματος με έναν τουρνατζήμπαση από την Κωνσταντινούπολη, με τον οποίο συνεργάστηκε για την εκτέλεση κάποιων από τους προύχοντες της περιοχής. Αμέσως μετά αιτήθηκε την προαγωγή του τελευταίου στο κέντρο ως αμοιβή για τις υπηρεσίες του, εξασφαλίζοντας, παράλληλα, την απομάκρυνση από τη θέση τους κάποιων υψηλόβαθμων γενιτσάρων της πόλης και την εκτέλεση του γραμματέα της μονάδας.⁹²⁷ Αντίστοιχα, είδαμε ότι το 1820 εστάλη από την Κωνσταντινούπολη ένας τουρνατζής, πιθανώς ως αντικαταστάτης του αγά των γενιτσάρων του Χάνδακα, ο οποίος ύστερα από δύο διαδοχικές εξεγέρσεις δεν έγινε δεκτός ούτε στο Μεγάλο Κάστρο ούτε στα Χανιά.

Η περίοδος 1812-1821 σηματοδότησε λοιπόν μια τεράστια ρήξη μεταξύ των ντόπιων φορέων εξουσίας και του κέντρου, που είχε ως επίκεντρό της τη διαπραγμάτευση της ισχύος των γενιτσαρικών δικτύων. Συνέπεια της ρήξης αυτής ήταν η ενίσχυση του ρόλου των κεντρικά απεσταλμένων αξιωματούχων στη διοίκηση του νησιού, αλλά και μια σημαντική αύξηση στην ένταση και τη μαζικότητα των εξεγέρσεων των γενιτσαρικών δικτύων, που ένιωσαν να απειλούνται από την πολιτική αυτή.

Εκτός από τις εξεγέρσεις, που στρέφονταν κυρίως εναντίον των κεντρικά απεσταλμένων αξιωματούχων, ένα άλλο αποτέλεσμα της σύγκρουσης αυτής ήταν, κατά κοινή ομολογία των πηγών, η σημαντική μείωση των ενδοκοινοτικών και διακοινοτικών βίαιων περιστατικών με πρωταγωνιστές γενιτσάρους.⁹²⁸ Πραγματικά, οι διοικητές, και ιδιαίτερα ο Οσμάν πασάς, με τις μαζικές εκκαθαρίσεις που διενήργησαν στις πόλεις και την ύπαιθρο κατάφεραν στο διάστημα αυτό να αποδυναμώσουν τις σχέσεις προστασίας που είχαν αναπτυχθεί στα γενιτσαρικά δίκτυα και να υποχρεώσουν τους αγάδες της Κρήτης και τις φρουρές τους να λάβουν σοβαρά υπόψη, για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες, τη δύναμη του κέντρου.

Ο Tancoigne, που βρισκόταν στα Χανιά κατά την άφιξη του Οσμάν πασά, περιγράφει το κλίμα που επικρατούσε ως εξής: «ο Οσμάν με τον ερχομό του αναζήτησε αμέσως τους δολοφόνους που εδώ και μερικά χρόνια αποτελούσαν μάστιγα για την πόλη και την περιοχή της. Πάνω από 60 έπεσαν από το εξολοθρευτικό σπαθί του... Μέσα σε διάστημα τριών μηνών αποκατάστησε επιτέλους

⁹²⁷ BOA, HAT.720/34346· BOA, HAT.340/19444 E· BOA, HAT.341/19513.

⁹²⁸ Δες, π.χ. BOA, HAT.1339/52333· BOA, HAT.340/19444· BOA, HAT.340/19444 E· Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 85-87, 94· Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 135, 273-274.

την ησυχία και επέβαλε το νόμο σ' έναν τόπο όπου φαινόταν να αναγνωρίζονται μόνο οι νόμοι εκείνων που είχαν εξευτελίσει την επίσημη νομοθεσία... Ο φόβος και ο τρόμος ήταν διάχυτος παντού. Ακόμα και τα παλιά εγκλήματα που τα θεωρούσαν παραγραμμένα, ο Οσμάν τα αναζητούσε και τα τιμωρούσε με την ίδια αυστηρότητα όπως και τα πρόσφατα». ⁹²⁹ Την πολιτική αυτή, αν και με μειωμένη ένταση, τη συνέχισαν οι διάδοχοι του Οσμάν. Ο Sieber σημειώνει το 1817 τη σημαντική μείωση της εγκληματικότητας που υπήρξε από τον ερχομό του Οσμάν πασά ως τις μέρες του γράφοντα: «από τότε [το 1812] οι δρόμοι σε ολόκληρη την Κρήτη είναι πολύ ασφαλείς και, κατά τον ένα χρόνο της παραμονής μου, δε με προειδοποίησαν ούτε μια φορά για ληστές. Ο γιος ενός Τούρκου παραπονέθηκε στο συνοδό μου ότι το τελευταίο Μπαϊράμι ήταν απαίσιο. “Σκέψου μόνο”, είπε, “ότι δεν πυροβόλησαν ούτε έναν Έλληνα: παλιά ήταν καλύτερα και είχε πλάκα να βλέπεις τους Έλληνες ξαπλωμένους στο χώμα”». ⁹³⁰

Τη νέα αυτή τάξη πραγμάτων που κατάφεραν να δημιουργήσουν οι εκπρόσωποι της πολιτικής του Μαχμούντ Β' στην Κρήτη επρόκειτο να διαταράξει η Επανάσταση του 1821, μια επανάσταση που ανέδειξε νέες διακοινοτικές συγκρούσεις και απέδειξε περίτρανα ότι ο στρατός της Κρήτης από πρωτίστως επαγγελματική πολεμική δύναμη που ακολουθούσε τις εντολές του κέντρου είχε εξελιχθεί σε κάτι τελείως διαφορετικό: σε ένα σύστημα κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής δικτύωσης που εξυπηρετούσε πάνω από όλα τους ντόπιους μουσουλμάνους. Η Επανάσταση του 1821 επρόκειτο να αποτελέσει όχι μόνο το κύκνειο άσμα των γενιτσαρικών σωμάτων της Κρήτης, αλλά και το τέλος μιας ολόκληρης εποχής πολιτικής και οικονομικής ευημερίας για τη μουσουλμανική κοινότητα του νησιού, μιας ευημερίας που η τελευταία είχε κατακτήσει σε μεγάλο βαθμό χάρη στην ταύτισή της με τον στρατό.

⁹²⁹ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 87.

⁹³⁰ Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 273-274. Για κάποια παραδείγματα του τι συνέβαινε παλαιότερα στο νησί, δεξ Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ. 2, 186 και Sonnini, *Travels in Greece and Turkey*, 331-333, 336-337.

Γ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η υπό εξέταση περίοδος ήταν μια εποχή έντονης πολιτικής δραστηριότητας για την Κρήτη, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκονταν τα στρατιωτικά δίκτυα της επαρχίας. Η δραστηριότητα αυτή σημαδεύεται από μια σειρά στρατιωτικών εξεγέρσεων και βίαιων ενεργειών με ποικίλα κίνητρα, οι οποίες στρέφονταν κατά διαφόρων ατόμων και ομάδων, χριστιανών και μουσουλμάνων, που ήταν τόσο μέλη της τοπικής κοινωνίας όσο και μη κρητικοί οθωμανοί υπήκοοι ή υπήκοοι άλλων χωρών. Οι αναφορές σε τέτοια βίαια περιστατικά πολλαπλασιάζονται σημαντικά από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και εξής και αποκτούν αρκετά διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με την πρώιμη οθωμανική περίοδο του νησιού, κατά τη διάρκεια της οποίας οι γνωστές στρατιωτικές εξεγέρσεις σχετίζονταν κυρίως με μισθολογικά προβλήματα. Έτσι, οι στρατιωτικές κινητοποιήσεις αυτής της περιόδου αφορούν όχι τόσο αιτήματα που κάποιος θα περίμενε να προβάλλει ένας επαγγελματικός στρατός όσο προβλήματα της τοπικής κοινωνίας και διοίκησης, όπως ενδοκοινοτικούς και διακοινοτικούς ανταγωνισμούς, διαφόρων ειδών εμπορικά ζητήματα, αυξήσεις στις τιμές βασικών προϊόντων διατροφής, συγκρούσεις με έξωθεν ερχόμενους διοικητές και αξιωματούχους.

Η αλλαγή αυτή στα αιτήματα των πολιτικών πρωτοβουλιών των στρατιωτικών δικτύων αντικατοπτρίζει την πορεία των στρατιωτικών σωμάτων προς την εντοπιότητα και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους των δραστηριοτήτων τους προς τις μη στρατιωτικές τους λειτουργίες. Η έντονη ανάμειξη των γενιτσαρικών λόγων στην τοπική οικονομία, η αποδοχή χιλιάδων άμισθων ψευδογενιτσάρων στις τάξεις τους και το πάγωμα των μισθών των πραγματικών γενιτσάρων, το οποίο ωθούσε τους τελευταίους στην ενασχόληση με μη στρατιωτικά επαγγέλματα, μετέτρεψαν τον στρατό της Κρήτης σε ένα θεσμό ολοένα λιγότερο εξαρτώμενο οικονομικά από το οθωμανικό κέντρο. Λογικά κατά συνέπεια και τα προβλήματα που αναδείκνυαν οι βίαιες ενέργειες των στρατιωτικών δικτύων συνδέονταν πλέον πολύ λιγότερο με τη μισθοδοσία, η οποία δεν αποτελούσε πια παρά μόνο ένα μέρος του εισοδήματος των περισσότερων μισθοδοτούμενων στρατιωτών και δεν αφορούσε παρά μόνο ένα μικρό ποσοστό των ατόμων που αποτελούσαν τα διευρυμένα στρατιωτικά δίκτυα. Ωστόσο, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η στροφή αυτή του στρατού προς τις μη στρατιωτικές του δραστηριότητες, αν και του έδινε την

ευκαιρία να εξελιχθεί σε ισχυρό παράγοντα ελέγχου της οικονομικής και πολιτικής ζωής του τόπου, συνέβαλε σημαντικά στη μείωση της πολεμικής του απόδοσης.

Συχνά μερίδες του απλού μουσουλμανικού πληθυσμού των πόλεων και της υπαίθρου φαίνεται να εμπλέκονταν στις διάφορες διεκδικήσεις των δικτύων, προβάλλοντας αιτήματα που αφορούσαν τη διασφάλιση πιο φτηνών τιμών στην αγορά, την αντιμετώπιση καταχρήσεων από την πλευρά των κεντρικά διορισμένων αξιωματούχων του νησιού και την προάσπιση οικονομικών και άλλων προνομίων που απολάμβαναν. Ωστόσο, όσο ευρεία και αν ήταν η λαϊκή συμμετοχή σε κάποιες από τις βίαιες κινητοποιήσεις που απαντούν στις πηγές, αρκετές από αυτές φαίνεται να υποκινούνταν από υψηλόβαθμους παράγοντες της τοπικής μουσουλμανικής ελίτ που συνδέονταν με τον στρατό. Οι παράγοντες αυτοί φρόντιζαν να δημιουργούν προσωπικές φρουρές εντός των στρατιωτικών δικτύων, τις οποίες χρησιμοποιούσαν για την προάσπιση των ατομικών και οικογενειακών τους συμφερόντων. Παράλληλα οι ίδιοι, εκμεταλλευόμενοι το γενιτσαρικό καθεστώς της ειδικής δωσιδικίας και τις ισχυρές διασυνδέσεις τους στο νησί, προσέφεραν προστασία στα πρωτοπαλίκαρα αυτά, αλλά και στα μέλη των πελατειακών τους δικτύων γενικότερα, εξασφαλίζοντάς τους ένα καθεστώς ατιμωρησίας.

Μια από τις αρνητικές συνέπειες της προστασίας που αναπτύχθηκε μεταξύ των αγάδων και των πελατών τους ήταν η δημιουργία ενός κλίματος βίας, το οποίο δεν περιοριζόταν μόνο στο φαινόμενο των μαζικών εξεγέρσεων και των βίαιων κινητοποιήσεων του στρατού, αλλά είχε ως αποτέλεσμα και την ενίσχυση της εγκληματικότητας στο νησί με πρωταγωνιστές στρατιώτες, εξέλιξη που απασχολούσε διαρκώς την τοπική διοίκηση. Τόσο οι οθωμανικές όσο και οι άλλες πηγές καταδεικνύουν ως βασικές πηγές του προβλήματος την κάλυψη που παρείχαν στους εγκληματίες στρατιώτες οι αξιωματικοί τους και τη μαζική είσοδο στα γενιτσαρικά σώματα φτωχών μουσουλμάνων και εξισλαμισμένων κατοίκων από την ύπαιθρο χώρα, τους οποίους χρησιμοποιούσαν οι εκάστοτε αγάδες για να εκβιάζουν τους πολιτικούς και οικονομικούς τους αντιπάλους. Πράγματι, διάφορες μαρτυρίες κάνουν λόγο για σημαντική αύξηση των εξισλαμισμών στην κρητική ύπαιθρο την εποχή αυτή, γεγονός που δεν πρέπει να θεωρηθεί άσχετο με το παράλληλο μαζικό άνοιγμα των στρατιωτικών δικτύων προς τον ντόπιο πληθυσμό και τις ευκαιρίες για κοινωνική και οικονομική ανέλιξη που αυτά προσέφεραν στα κατώτερα και μεσαία στρώματά του. Οι ενέργειες των ατόμων αυτών στρέφονταν τόσο κατά του χριστιανικού πληθυσμού, που δύσκολα μπορούσε να υπερασπιστεί τον εαυτό του απέναντι στους

οπλισμένους αυτούς παρίες, όσο και κατά μουσουλμάνων που συχνά έπεφταν θύματα της βίας των ομάδων αυτών και διαμαρτύρονταν στη διοίκηση για την άκριτη αποδοχή ατόμων στα γενιτσαρικά σώματα.

Η βία και οι κινητοποιήσεις των στρατιωτικών δικτύων λοιπόν αποδεικνύονται πολύπλοκα φαινόμενα που δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ούτε αποκλειστικά ως εκδηλώσεις ενός φανατικού μουσουλμανικού πλήθους κατά του χριστιανικού στοιχείου του νησιού, όπως μέχρι σήμερα ισχυρίζεται η ελληνική εθνική ιστοριογραφία, ούτε ως γνήσια έκφραση της βούλησης του λαού της επαρχίας και ως πολιτικές πρωτοβουλίες «από τα κάτω». Τα στρατιωτικά δίκτυα της Κρήτης ήταν σύνθετα μορφώματα αποτελούμενα από πολλές διαφορετικές κατηγορίες ατόμων και διάφορους πόλους εξουσίας, τα συμφέροντα των οποίων μπορούσαν να ταυτίζονται ή να συγκρούονται ανάλογα με την ιστορική συγκυρία.

Σίγουρα η υπό εξέταση εποχή παρουσιάζει στοιχεία διεύρυνσης της συμμετοχής των κατώτερων και μεσαίων λαϊκών στρωμάτων στην πολιτική ζωή του τόπου, με τα στρατιωτικά δίκτυα να παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή. Ο στρατός, μέσω του ανοίγματός του σε ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού του νησιού, δίνει τη δυνατότητα σε διάφορες κοινωνικές, επαγγελματικές και άλλες ομάδες να συμμετέχουν πιο ενεργά στη διοίκηση και να διεκδικούν με δυναμικό τρόπο περισσότερα δικαιώματα για τα μέλη τους. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε αφενός ότι οι ενέργειες αυτές ήταν συχνά χειραγωγούμενες από την τοπική στρατιωτική ελίτ και αφετέρου ότι απέκλειαν από τη συμμετοχή σε αυτές ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της περιοχής, δηλαδή τους μη μουσουλμάνους, γεγονός το οποίο εντέλει οδηγεί σε πόλωση και εντάσεις μεταξύ των δύο μεγαλύτερων κοινοτήτων του νησιού. Η διαπίστωση αυτή μάλιστα έχει ιδιαίτερη σημασία για την εξέταση των κινήτρων πίσω από τις επαναστάσεις που έλαβαν χώρα στο νησί το 1770 και το 1821, οι οποίες μέχρι σήμερα παρουσιάζονται από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία αποκλειστικά ως προϊόντα της εθνικής αφύπνισης του ντόπιου χριστιανικού πληθυσμού.

Οι πολιτικές ενέργειες του στρατού της Κρήτης πρέπει επίσης να εξετάζονται στο πλαίσιο της πορείας του οθωμανικού κράτους από μια πιο αποκεντρωμένη προς μια πιο συγκεντρωτική διοίκηση τη δεκαετία του 1810. Μέχρι το 1812 περίπου τα στρατιωτικά δίκτυα του νησιού είχαν καταφέρει να ελέγχουν σε μεγάλο βαθμό την πολιτική ζωή του τόπου και να επιβάλλονται επί των κεντρικά απεσταλμένων οθωμανών αξιωματούχων, οι οποίοι γενικά είχαν περιοριστεί σε δευτερεύοντα ρόλο.

Εκτός από τις βίαιες κινητοποιήσεις τους, που αποτελούσαν ένα ισχυρό μέσο πίεσης προς τους εκπροσώπους της κεντρικής κυβέρνησης, σημαντικός παράγοντας που ενίσχυε αυτήν την κυριαρχία ήταν οι διασυνδέσεις τους με την Κωνσταντινούπολη και ιδίως με τον κρητικό Γιουσούφ αγά, έναν από τους πιο ισχυρούς άνδρες της Αυτοκρατορίας, ο οποίος κατείχε τεράστια περιουσία στο νησί, συνεργαζόταν με πολλούς από τους αγάδες της Κρήτης και είχε συνδέσει άμεσα τα συμφέροντά του με τα συμφέροντα των τελευταίων.

Ωστόσο ο θάνατος του Γιουσούφ και η ανάρρηση στον θρόνο του σουλτάνου Μαχμούντ Β΄ εγκαινίασαν μια αλλαγή στάσης του κέντρου απέναντι στα στρατιωτικά δίκτυα της Κρήτης. Το 1810 ο Μαχμούντ ξεκίνησε μια συστηματική πολιτική αποδυνάμωσης των προυχόντων των επαρχιών του οθωμανικού κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο, από το 1812 μέχρι την έναρξη της Επανάστασης του 1821, έστειλε στην Κρήτη μια σειρά διοικητών με σαφείς εντολές να συγκρουστούν με τους εκεί επικεφαλής των τοπικών δικτύων. Αποτέλεσμα αυτών των συγκρούσεων ήταν η κλιμάκωση για μία περίπου δεκαετία των βίαιων στρατιωτικών κινητοποιήσεων στο νησί και η εξολόθρευση ενός σημαντικού κομματιού της τοπικής ελίτ από τους αποφασισμένους πασάδες, οι οποίοι έφεραν την αμέριστη υποστήριξη του σουλτάνου.

Η προσπάθεια αυτή του κέντρου δεν στρεφόταν μόνο κατά των επικεφαλής των στρατιωτικών δικτύων, αλλά στόχευε και σε χαμηλόβαθμους αξιωματικούς και απλούς στρατιώτες, βάλλοντας κατά της μόνιμης παρουσίας και του εντόπιου χαρακτήρα των γενιτσάρων της επαρχίας. Ωστόσο, παρά την εκτέλεση πολλών σημαντικών αξιωματούχων του νησιού και τη μείωση της εγκληματικότητας που επιτυγχάνθηκε χάρη στην αυστηρή πολιτική των πασάδων, τα στρατιωτικά δίκτυα, αν και σαφώς αποδυναμωμένα, κατάφεραν μέσα σε αυτήν την ταραγμένη περίοδο να διατηρήσουν ένα μέρος της δύναμής τους, αντιτιθέμενα στις κεντρικά επιβαλλόμενες πολιτικές σε κάθε ευκαιρία και ιδίως όποτε παρατηρούνταν κάποια χαλάρωση στις σκληρές πρακτικές της τοπικής διοίκησης. Η τελευταία θα κατάφερνε να δώσει το οριστικό χτύπημα στα στρατιωτικά δίκτυα μόνο κάποια χρόνια αργότερα, το 1826, επωφελούμενη από τη δίνη που δημιούργησε στην επαρχία το απρόσμενο ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821. Θα εκμεταλλευόταν έτσι την αδυναμία στην οποία βρέθηκαν ο στρατός και η μουσουλμανική κοινότητα της Κρήτης κατά την περίοδο εκείνη, ολοκληρώνοντας το έργο που είχε ξεκινήσει ήδη από το 1812 και οδηγώντας ολόκληρη την πολιτική ζωή του νησιού στο τέλος μιας εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Α΄. Η «ΑΠΟΣΤΡΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ» ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ 1821

Ο στρατός της Κρήτης στο πεδίο της μάχης και στη φρούρηση του νησιού

Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1821, τρεις και κάτι μήνες μετά την έναρξη της επανάστασης, ο διοικητής των Χανίων Λουτφουλάχ πασάς έστειλε μια οργανωμένη αναφορά στον σουλτάνο Μαχμούντ. Σύμφωνα με αυτή, οι εχθροπραξίες που ξεκίνησαν στα Σφακιά είχαν πια εξαπλωθεί στους ναχιγέδες Αποκορώνου, Ακρωτηρίου και Χανίων και στο σαντζάκι του Ρεθύμνου, ενώ οι επαναστάτες είχαν αρχίσει να πολιορκούν και τις δύο πόλεις της δυτικής Κρήτης. Αντιδρώντας στις παραπάνω ενέργειες των χριστιανών του νησιού, οι στρατιώτες του φρουρίου των Χανίων με την υποστήριξη των 400 ανδρών του προσωπικού στρατού του πασά προέβησαν σε πέντε ή έξι επιχειρήσεις υπό τις εντολές του κεχαγιά του τελευταίου. Ωστόσο, σύμφωνα πάντα με τον πασά, αρκετοί από τους ντόπιους στρατιώτες, αντί να πολεμήσουν, επέστρεψαν από το μέτωπο και, αντί να προετοιμάζονται για μάχη, «έχουν κλειστεί μέσα και είναι ένα μάτσο δειλών και φαντασμένων απίστων»,⁹³¹ ενώ «όλοι, οι προύχοντες, οι αγάδες και οι οτζακλήδες στρατιώτες, λένε ότι “αν ο εχθρός έρθει μπροστά στην πύλη του φρουρίου, τότε θα τον πυροβολήσουμε με τα τουφέκια από τους πύργους και τα τείχη και δεν κάνουμε ούτε βήμα έξω από την πύλη του φρουρίου”». ⁹³² Τα περιστατικά αυτά έκαναν τον Λουτφουλάχ να εκφράζει στην επιστολή του την πεποίθηση ότι «η νικηφόρα προετοιμασία για την εκδίωξη και την εξολόθρευση των εχθρών με το συγκεκριμένο στράτευμα της Κρήτης είναι ανέλπιστη»⁹³³ και τον φόβο ότι «Θεός φυλάξοι, αν έρθει κάποια βοήθεια προς τους

⁹³¹ “*kaleye duhul ve vusul etmekde oldıkları ve cebanet ve vahhamet ile mu'tad bir taife-i bi-diyamet oldıkları*”. BOA, HAT.868/38598.

⁹³² “*düşman kale kapusına gelür ise ol vakit burc ve baru-yı kaleden tüfenk endahte ederiz illâ bir hatve kale kapusından çıkub gitmeyüz deyü cümle-i vücuh ve ağavat ve ocaklu neferati*”. ό.π.

⁹³³ “*bu cezire-i Girid askerîyle âdanın kahir ve izmihlâli hususına muvaffakiyet âmadesi bu taifeden gayr-i memul olmağın...*”. ό.π.

προδότες του ρωμαϊκού *μillet* από ξένες δυνάμεις [οι στρατιώτες των Χανίων] δεν θα μπορέσουν να αντέξουν ούτε τρεις μέρες απέναντι στον εχθρό!». ⁹³⁴

Η δειλία των στρατιωτών, σύμφωνα με τον Λουτφουλάχ, ήταν μόνο ένα από τα πολλά προβλήματα του στρατού των Χανίων που έφερε στην επιφάνεια η Επανάσταση του 1821. Ο πασάς ζητά από τον σουλτάνο να στείλει αμέσως 4.000 επίλεκτους στρατιώτες στο νησί, αλλά και πεπειραμένους τοπτσήδες, «γιατί δεν έχουμε στο φρούριο ούτε έναν ικανό και έμπειρο στις βολές τοπτσή, αφού όσοι [ντόπιοι τοπτσήδες] κι αν υπάρχουν αυτήν τη στιγμή είναι παντελώς άχρηστοι, άσχετοι από κανόνια και ανεπρόκοποι», ⁹³⁵ και συνεχίζει γράφοντας: «είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι κάθε χρόνο ο σουλτάνος στέλνει με μεγαλοψυχία στα Χανιά το ποσό των 1.000 μουζουριών σιταριού και 500.000 άσπρων στους παρακάτω, οι οποίοι πληρώνονται με χρηματικούς μισθούς, μερίδια [σιταριού] και ζεαμέτια: στους γερλήδες, στους αγάδες των εθελοντών του δεξιού και του αριστερού τομέα, στους αγάδες των αζάπηδων του αριστερού και του δεξιού τομέα, στους λαγουμιτζήδες, στους κουμπαρατζήδες, στον ντιζντάρη και στους σερτοπτσήδες. Αυτοί εισπράττουν ετησίως συνολικά μισθούς και δημητριακά για 1.900 άτομα και δηλώνουν ότι “τόσοι είναι οι στρατιώτες μας”. Ωστόσο αυτοί είναι οι αριθμοί που έδωσαν οι απογραφείς που στέλνονταν από την Πύλη τα προηγούμενα χρόνια· αυτοί [οι απογραφείς] συγκέντρωναν τους ανθρώπους λίγο από δω και λίγο από κει και παρουσίαζαν και κατέγραφαν πλαστά νούμερα στα κατάστιχά τους λέγοντας “οι στρατιώτες τους είναι όλοι παρόντες”. Με αυτόν τον τρόπο οι απογραφείς προσέβαλαν και πρόδωσαν το κράτος και οι προαναφερθέντες [στρατιωτικοί] κατασπατάλησαν και κατασπάραξαν όλα αυτά τα χρήματα των μισθών και τα δημητριακά. Τώρα, εξαιτίας όλων αυτών, από όλους τους προαναφερθέντες [1.900] στρατιώτες, δεν συγκεντρώθηκαν [για να πολεμήσουν] ούτε 150 άτομα! Με τη βοήθεια του Θεού και του σουλτάνου, όταν θα λήξει νικηφόρα αυτή η σύρραξη και ο φόβος, θα στείλω με απόλυτη ειλικρίνεια στον σουλτάνο λεπτομερώς όλες τις προδοτικές και μιαιρές πράξεις αυτών των προδοτών του κράτους και της θρησκείας». ⁹³⁶

⁹³⁴ “*maazallahütaalâ, sa'ir düvel tarafından Rum milleti hainlerine bir iane ederiolsa üç gün mukabele-i âdada paydar olamayacakları*”· ό.π.

⁹³⁵ “*kale-i mezkürede dahi top endahtesine maharet ve mümareset kesb etmek bir nefer topçı olmayub çend nefer var isede anlar dahi vakitde bir işe yaramayub ve top halinden bi-behre ve bi-hayır olmağla*”· ό.π.

⁹³⁶ “*Hanya'da müretteb ve senesine taraf-ı saltanat-ı seniyyeden mültefet ve enva-ı inayet ve ihsan-ı cenab-ı Zillullahiye müstağrik-ı şevkdir bin muzur hinta ile bu kadar bin kise akçe mevacic ve esham*

Όσα ανέφερε ο Λουτφουλάχ στην πρωτεύουσα σχετικά με την ανικανότητα του στρατού των Χανίων πυροδότησαν την άμεση αντίδραση της ντόπιας μουσουλμανικής ελίτ. Ενάμιση μήνα μετά την αναφορά του πασά έφτασε στην Κωνσταντινούπολη μια άλλη αναφορά με τον τίτλο «δήλωση πίστης» (*mahzar-i sadakat eserleridir ki*), υπογεγραμμένη από το σύνολο των επικεφαλής και υψηλόβαθμων αξιωματικών των αυτοκρατορικών και ντόπιων σωμάτων και από τους ουλεμάδες της πόλης.⁹³⁷ Με αυτήν την αναφορά οι προαναφερθέντες αντέκρουαν τις κατηγορίες του Λουτφουλάχ, δικαιολογώντας τις ήττες τους στο πεδίο της μάχης ως αποτέλεσμα της έλλειψης ναυτικών δυνάμεων που να υποστηρίζουν τις επιχειρήσεις τους, του τεράστιου αριθμού των επαναστατημένων χριστιανών (20.000 στρατός μόνο στο σαντζάκι των Χανίων σύμφωνα με την αναφορά)⁹³⁸ και της βοήθειας που οι τελευταίοι δέχονταν από την Πελοπόννησο, ζητώντας, όπως ο πασάς, την αποστολή στρατού από τον σουλτάνο στην Κρήτη. Παράλληλα περνούσαν στην αντεπίθεση κατηγορώντας τον Λουτφουλάχ ότι «λόγω της κακής κατάστασης της υγείας του δεν μπορεί να επιβλέψει, να χειριστεί και να ρυθμίσει τα πολεμικά ζητήματα»,⁹³⁹ ότι καταχράστηκε 600 μουζούρια σιτάρι που προορίζονταν για τους πολιορκούμενους στρατιώτες της Σούδας, ότι δωροδοκήθηκε από ένα συλληφθέντα πελοποννήσιο επαναστάτη με 10.000 γρόσια για να τον φυγαδεύσει και ότι γενικότερα απελευθέρωνε χριστιανούς αιχμαλώτους. Υποστήριζαν τέλος ότι ο πασάς, εκτός των 600 μουζουριών σιτάρι που καταχράστηκε, εμπορεύτηκε άλλα 3.000 κοιλά⁹⁴⁰ σιτάρι που είχαν αποσταλεί από την Αίγυπτο στα Χανιά ως βοήθεια και ότι, παρά τις παραινήσεις και τις οικονομικές θυσίες των ντόπιων, παρεμπόδισε τη δημιουργία

---

ve zeamete na 'il olmuş olan yerliyan ve ağa-yı gönüllüyan-ı yemin ve yesar ve ağa-yı azaban-ı yemin ve yesar, lağımçı ve humbaracıyan ve dizdar ve sertobçıyan bin dokuz yüz bu kadar neferat-ı ma'lümenin beher sene muayyen olan mevacic ve zahairi kendüleri ahz ve bu kadar neferatımız mevcuddır diyerek sinin-i sabıkada devlet-i aliyeden yoklamacılar zuhûrında biraz şuradan buradan adamlar tedarik ve sahteden ibraz ve defterlerine kayd ile neferatları tamamdır diyerek bu vechle din [ü] devlet-i aliye ihanet ve hainet edüb bu kadar mevacic akçelerini ve gerek zahairi bütün bütün merkumlar ekl ve bel etmiş olduklarından el-haletühazihi zikr olunan kesanın cümle neferatı yüz elli nefere baliğ olmadığı tahkikkerde çakeranem olmağla nusret-i Allahütaala enfas-ı kudsiye-i kahire-i hazret-i padişahî ile işbu gail-i haile bertaraf oldıkda bu hain-i din [ü] devlet olan eşhasların kâffeten hainet ve habasetleri tafsilen hakpay meramir vay veliyü 'l-niamîlerine arz ve ifadeye cirayet kılınacağı beyanı arzihal-ı çakiranem terkimine ibtidar kılınmıştır". ό.π.

⁹³⁷ BOA, HAT.936/40498 B.

⁹³⁸ Οι μάλλον υπερβολικός αυτός αριθμός επαναλαμβάνεται ένα μήνα μετά σε ξεχωριστή αναφορά του αγά των γενιτσάρων των Χανίων Σεγίντ Οσμάν· BOA, HAT.865/38559 E.

⁹³⁹ “*muhafızımız devletli seyid Lûtfullah paşa hazretleri alil olduğundan umur-ı harbîyenin rü'yet ve idare ve tanzimine muktedir olmadığından*”. BOA, HAT.936/40498 B.

⁹⁴⁰ Το κοιλό (*kile*) συνήθως αντιστοιχούσε σε περίπου 20 οκάδες (25,659 κιλά)· İnalçık, “Weights and Measures”, xl.

στρατοπέδου εκτός του φρουρίου για την ανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων. Για όλους αυτούς τους λόγους αιτούνταν την αντικατάστασή του.

Στο πλαίσιο τέτοιων αντιπαραθέσεων, οι οποίες γενικά ευνοούν τις υπερβολές, είναι δύσκολο για τον ιστορικό να διακρίνει ποια από τις δύο περιγραφές είναι ακριβέστερη. Το σίγουρο είναι πάντως πως και οι δύο πλευρές ζητούσαν βοήθεια και δήλωναν σαφώς ότι ο στρατός της Κρήτης αδυνατούσε να αντιμετωπίσει από μόνος του τους επαναστάτες. Σίγουρο επίσης είναι ότι οι περιηγητές που επισκέφτηκαν την Κρήτη από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα μέχρι την επανάσταση συμφωνούσαν ότι ο στρατός του νησιού υστερούσε σε πολεμοφόδια, στρατιωτική εκπαίδευση, πειθαρχία και οργάνωση.

Ο Sonnini, που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1777-1778, αφηγείται την ιστορία ενός ντόπιου πυροβολητή της Σούδας, ο οποίος «δεν είχε ποτέ υπηρετήσει στο πυροβολικό και όμως περνούσαν για πολύ επιδέξιος στα μάτια των συντρόφων του στο φρούριο, των οποίων η ασχετοσύνη στα ζητήματα του πυροβολικού ήταν ακόμα μεγαλύτερη»,⁹⁴¹ ενώ παρατηρεί πως η φρουρά των Χανίων δεν προσφέρει «καμία προφύλαξη, καμία αστυνόμευση» στο σημαντικότερο λιμάνι του νησιού.⁹⁴² Σύμφωνα με τον Savary, που βρέθηκε στο νησί το 1779, «δεν υπάρχει κάτι για να φοβηθεί κανείς από τον στρατό της Κρήτης. Οι περισσότεροι στρατιώτες είναι ζήτημα αν έχουν δει τουφέκι να εκπυρσοκροτεί. Δεν κάνουν ποτέ στρατιωτικά γυμνάσια και είναι παντελώς άσχετοι με τη φοβερή αυτήν τέχνη, η οποία στις μέρες μας έχει φτάσει σε τέτοια τελειότητα ώστε, όταν υπακούει σε συγκεκριμένους κανόνες, θριαμβεύει χωρίς δυσκολία επί της τυφλής ρώμης και της αριθμητικής υπεροχής. Ένας πασάς των Χανίων, ο οποίος διακρίθηκε στον τελευταίο πόλεμο με τους Ρώσους, θέλησε να δοκιμάσει τους πυροβολητές του φρουρίου. Διέταξε ένα σκάφος να αγκυροβολήσει σε απόσταση μισού μιλίου από τα τείχη και να τοποθετηθεί ένα μεγάλο βαρέλι στο κατάστρωμα. Η θάλασσα ήταν απολύτως ήρεμη και το σημάδι εξαιρετικά ευδιάκριτο. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι προσφερόταν αμοιβή στο άτομο που θα το πετύχαινε, οι πυροβολητές πυροβολούσαν όλη μέρα χωρίς να πετύχουν ούτε το βαρέλι ούτε καν το πλοίο».⁹⁴³ Σύμφωνα με την αναφορά των De Bonneval και Dumas του 1783, οι στρατιώτες της Γραμβούσας «εναντιώνονται, όποτε θέλουν, στην εξουσία των

⁹⁴¹ Sonnini, *Travels in Greece and Turkey*, 330.

⁹⁴² Ο.π., 367.

⁹⁴³ Savary, *Letters on Greece*, 374.

αρχηγών τους»,⁹⁴⁴ τα πολεμοφόδια και τα πυροβόλα των Χανίων βρίσκονται «σε κακή κατάσταση»,⁹⁴⁵ η φρουρά της πόλης περιλαμβάνει «γέροντες και παιδιά, που δεν μπορούν να φέρουν όπλα... έτσι μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι δεν υπάρχουν περισσότεροι από οχτακόσιοι άνδρες [το εν έκτο του συνόλου των στρατιωτών του φρουρίου σύμφωνα με τους συγγραφείς], που χρησιμοποιούνται για τη φρούρηση αυτού του κάστρου».⁹⁴⁶ Από τους στρατιώτες της φρουράς της Σούδας «μόλις 50 πληρώνονται και χρησιμοποιούνται κανονικά. Οι υπόλοιποι είναι διασκορπισμένοι στο νησί και δεν υποβάλλονται σε καμία πειθαρχία».⁹⁴⁷ Όσο για το Ρέθυμνο, «δεν απομένουν σήμερα εδώ παρά μόνο κάποια πυροβόλα από σίδηρο σε κακή κατάσταση και μια εικοσάδα πετροβόλα»,⁹⁴⁸ οι γενίτσαροι «δεν προσφέρουν καμία υπηρεσία, εκτός από τη φρούρηση των πυλών. Αυτή η φρουρά δε συγκεντρώνεται παρά μόνο σε περίπτωση συναγερμού».⁹⁴⁹ Η φρουρά του Χάνδακα «φαίνεται πολύ μεγάλη, [αλλά] είναι τελικά πολύ μικρή: η μισή αποτελείται από γέροντες και εφήβους, που δεν μπορούν να φέρουν όπλα. Εξάλλου δεν είναι εγκατεστημένη στην πόλη και συγκεντρώνεται μόνο σε περίπτωση πολέμου... Το σώμα των γενιτσάρων δε συγκεντρώνεται παρά μόνο ύστερα από ειδικές διαταγές του Σουλτάνου».⁹⁵⁰ Γενικότερα, η αναφορά τους βρίθει από παρατηρήσεις σχετικά με την ανεπάρκεια των στρατιωτικών φρουρών της Κρήτης. Τέλος, ο Tancoigne, που έζησε στην Κρήτη μεταξύ 1811 και 1814, αναφερόμενος στο ιππικό των Χανίων, παρατηρούσε ειρωνικά ότι, παρά την επίσημη παρουσία του στην πόλη, ουσιαστικά «τέτοιο σώμα δεν υπάρχει».⁹⁵¹

Πολλά προβλήματα στην πολεμική ετοιμότητα, την πειθαρχία και την οργάνωση του στρατού της Κρήτης πριν από το 1821 περιγράφουν εξάλλου και οι οθωμανικές πηγές. Είδαμε ήδη ότι το 1758 και το 1762, σύμφωνα με αναφορές των στρατιωτών του φρουρίου της Σπιναλόγκας, παρά τα όσα καταγράφονταν στα επίσημα κατάστιχα, ο αριθμός τους είχε μειωθεί κατά το εν τρίτο με αποτέλεσμα την ανεπαρκή φύλαξη της νησίδας, ενώ αντίστοιχα παράπονα επαναλήφθηκαν το 1767.⁹⁵² Το 1762 εστάλη στην Κρήτη φιρμάνι που ζητούσε οι γιαμάκηδες του Χάνδακα να

⁹⁴⁴ De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 137.

⁹⁴⁵ Ο.π., 149.

⁹⁴⁶ Ο.π., 150.

⁹⁴⁷ Ο.π., 158.

⁹⁴⁸ Ο.π., 173.

⁹⁴⁹ Ο.π., 174.

⁹⁵⁰ Ο.π., 190.

⁹⁵¹ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 41.

⁹⁵² BOA, C.AS.58/2740· BOA, C.AS.759/32007· T.A.H.17: 155· Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 109.

θεωρούνται εν ενεργεία στρατιώτες και να υπηρετούν κανονικά, υπονοώντας, όπως σημείωνε και ο Pococke δύο περίπου δεκαετίες νωρίτερα,⁹⁵³ ότι οι γιαμάκηδες δεν προσέφεραν καμία στρατιωτική υπηρεσία κι ως εισέπρατταν μισθό ως στρατιώτες.⁹⁵⁴

Το 1779 ο πασάς του Χάνδακα Εμίν προέβη σε αυστηρές παρατηρήσεις προς τους επικεφαλής όλων των ντόπιων και του αυτοκρατορικού σώματος της πόλης, κατηγορώντας τους για αμέλεια στη φύλαξη των διαφόρων φυλακίων και στη διενέργεια των απαραίτητων περιπολιών. Σύμφωνα με τον διοικητή, ύστερα από «νυχτερινή έφοδο» που διενήργησε ο ίδιος σε φυλάκια,⁹⁵⁵ διαπίστωσε ότι «λόγω της ανεξέλεγκτης απληστίας και της ελλιπούς ενασχόλησης των αξιωματικών, κάποιοι από τους φρουρούς απουσιάζουν τόσο ομαδικά όσο και ατομικά από τη φύλαξη των πυλών, του *τζεμπεχανέ*, των προμαχόνων, των πύργων και των υπολοίπων φυλακίων».⁹⁵⁶ Ως εκ τούτου, διατάχθη προσαγωγή και ανάκριση (*ihzar ve istintak*) των αξιωματικών στην Πύλη του Πασά. Οι αξιωματικοί αφέθησαν ελεύθεροι ύστερα από διαμεσολάβηση των ουλεμάδων της πόλης, μόνο όμως αφού πρώτα έδωσαν γραπτές εγγυήσεις στον πασά για τη μελλοντική φύλαξη των φυλακίων της πόλης από τους στρατιώτες τους.⁹⁵⁷

Σε ένα φερμάνι του 1796 προς τους διοικητές των τριών σαντζακίων της Κρήτης, το οποίο συμφωνεί με αρκετές από τις κατηγορίες που εξαπέλυσε ο Λουτφουλάχ πασάς 25 χρόνια αργότερα, αναφερόταν ότι είχαν διαπιστωθεί δωροδοκίες εντεταλμένων απογραφών προκειμένου να μην καταγράφεται η απουσία στρατιωτών και ζητούνταν αυξημένη προσοχή από την πλευρά των υπολοίπων διοικητικών υπαλλήλων ώστε να αποφεύγονται αυτά τα φαινόμενα.⁹⁵⁸ Οι συχνές προειδοποιήσεις για την αποφυγή τέτοιων περιστατικών μάλιστα πιθανώς δείχνουν

⁹⁵³ Pococke, "A Description of the East", 619-620.

⁹⁵⁴ "yamakan zeylinde olub... emr-i padişahî üzere hidmet-i muhafazada kıyâm ve istihdâm olunmak". T.A.H.3: 361. Καραντζίκου-Φωτεινού, *Τρίτος κώδικας*, 426-427. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, τ. 5, 207-209.

⁹⁵⁵ "nisfilleylde bi el-nefs kendüleri tabya ve karakolhane ve sair mahalleri tecessüs eylediklerinde reyü 'l-ayn müşhed". T.A.H.19: 310.

⁹⁵⁶ "Kandiye kalesine zâbit olan turnacı başı ağa ve cebeci başı ve topcı başı ve corbacılar ve çavuşan ağavat ve alemdaran ve yerlü ağası ve yerlü odalu ve bi 'l-cümle-i yamak ve tabya ve kule ağalarına ve Kandiye kalesinin kapularına ez-kadim kesret üzere neferat ile oda-ı taayyün ve yerlü neferat dahi tabyalarda ve kulelerde ve cebehanedede muhafazası lâzım olan mahallere memur ve emr-i muhafazaya bezl-i mikdar-ı lâzıme-i halden iken zâbitan tama-i hama tebaiyet ve ademihmamlarından naşi ebvab ve sair cebehane ve tabya ve kulelerde ve karakollarda bazen beraber adam ve bazen ferd-i vahid bulmayub". ό.π.

⁹⁵⁷ T.A.H.19: 309-310.

⁹⁵⁸ BOA, C.AS.444/18512.

ότι το φαινόμενο καταγραφής απόντων στρατιωτών ως παρόντων ενθαρρυνόταν από τους επικεφαλής διαφόρων σωμάτων.⁹⁵⁹

Το 1817 ο πασάς των Χανίων διατεινόταν ότι η Γραμβούσα «λόγω ελλιπούς προσοχής» δεν φυλασσόταν επαρκώς και ότι είχε ελλείψεις τόσο σε στρατιώτες όσο και σε πυρομαχικά και δημητριακά, κάτι το οποίο είχε επανειλημμένα αποδειχθεί στη διάρκεια παλαιότερων απογραφών.⁹⁶⁰ Την ίδια χρονιά ο ίδιος πασάς διαπίστωνε ότι «οι περισσότεροι από τους μουσταχφιζάν και τους αζάπηδες της Κισσάμου δεν κατοικούν στο φρούριο και επιδεικνύουν αμέλεια στην άσκηση των καθηκόντων τους».⁹⁶¹ Τέσσερεις μήνες μετά διέταξε τον εντοπισμό των απόντων στρατιωτών της Κισσάμου με τη διαμεσολάβηση του σώματος των εθελοντών των Χανίων και την επιστροφή τους στο φρούριο, ενώ προειδοποιούσε τους ντόπιους γενιτσάρους να μην παραμελούν ούτε στιγμή τη φύλαξη των βιγλών του νησιού, φαινόμενο το οποίο επίσης παρατηρούνταν συχνά.⁹⁶² Ωστόσο, καθώς τρεις μήνες αργότερα πληροφορήθηκε πως το πρόβλημα της ελλιπούς φρούρησης παρέμενε, ζήτησε την άμεση καταμέτρηση των στρατιωτών της Γραμβούσας και της Κισσάμου. Η κατάσταση, σύμφωνα με τις αναφορές των απεσταλμένων του, ήταν τραγική: όχι μόνο οι περισσότεροι στρατιώτες των φρουρίων ήταν απόντες, αλλά ακόμα και ο ίδιος ο ντιζντάρης της Κισσάμου, ο Χαφίζ Χασάν, έλειπε με τη δικαιολογία ότι ο πεθερός του ήταν άρρωστος. Αμέσως διετάχθη η φυλάκιση του ντιζντάρη στη Γραμβούσα και η αντικατάστασή του από τον κεχαγιά των μουσταχφιζάν της Κισσάμου.⁹⁶³

Η ευκολία με την οποία κατελήφθησαν από τους επαναστάτες χριστιανούς το 1825 τα δύο προαναφερθέντα φρούρια, των οποίων η φρουρά αποδείχτηκε κατά την επίθεση των χριστιανών ανεπαρκέστατη (20 άτομα στην Κίσσαμο και μόλις οκτώ στη Γραμβούσα), αποδεικνύει έμπρακτα την προβληματική στρατιωτική οργάνωσή τους, που τόσο συχνά επεσήμαιναν οι οθωμανικές πηγές των προηγούμενων ετών.⁹⁶⁴ Χαρακτηριστικός μάλιστα είναι ο διάλογος, που διασώζει ο αγωνιστής του 1821 Κριτοβουλίδης, μεταξύ του μπέη του φρουρίου της Γραμβούσας και ενός χριστιανού

⁹⁵⁹ BOA, C.AS.524/21879· BOA, C.AS.58/2740· BOA, C.AS.837/35694· BOA, KK.d.827: 18, 28, 34-35· T.A.H.39: 140-141· T.A.H.40: 66.

⁹⁶⁰ BOA, KK.d.827: 15.

⁹⁶¹ “*mustahfizan ve azaban neferatinin ekserisi kalede sakin olmayub hizmet-i lâzımelerinde tekâsülleri*”· BOA, KK.d.827: 18.

⁹⁶² BOA, KK.d.827: 27-28, 51.

⁹⁶³ BOA, KK.d.827: 34-35, 37.

⁹⁶⁴ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 594-601· Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 319-332.

εμπόρου, στη μαρτυρία του οποίου βασίστηκαν οι επαναστάτες για να οργανώσουν την απόβασή τους στη νησίδα: «“Πώς κάμνεις εδώ, Βέη, με τόση μοναξιάν; Διότι εγώ,” τον είπε, “δεν βλέπω περισσότερους των 12 έως 15 ανθρώπων;” Ο δε φρούραρχος τον απεκρίθη τότε “ότι εις την αρχήν εκάστου μηνός έχομεν κάποιαν συναναστροφήν· διότι 50 άνθρωποι είναι όλη η φρουρά, και αυτοί αλλάσσουν εις κάθε μήνα, αν και όλοι πάντοτε δεν ευρίσκονται εδώ· διότι άλλοι εξέρχονται στενοχωρούμενοι, και άλλοι επιστρέφουν· εις το τέλος όμως του μηνός,” τον επρόσθεσεν εν τη απλότητί του ο Οθωμανός, “πολλάκις μένω και μόνος.”»⁹⁶⁵

Έχοντας όλα αυτά τα περιστατικά υπ’ όψη, ίσως δεν πρέπει να μας φαίνονται υπερβολικές οι κατηγορίες που εξαπέλυσε ο Λουτφουλάχ πασάς κατά των στρατιωτών των Χανίων το 1821, αλλά ούτε μια δεύτερη αναφορά του το 1822 που διατεινόταν ότι, ακόμα και μετά το ξέσπασμα της επανάστασης, το πολιορκούμενο φρούριο του Αλμυρού δεν το φυλούσαν παρά μόνο 50 στρατιώτες.⁹⁶⁶ Σύμφωνα μάλιστα με τον πασά, όταν διατάχθηκε η αποστολή στρατιωτών από τα Χανιά για να ενισχύσουν τις δυνάμεις των πολιορκούμενων του Αλμυρού, οι ντόπιοι στρατιώτες αξίωσαν αρχικά από τη διοίκηση 100 γρόσια για κάθε άτομο που θα στελνόταν. Ακόμα όμως και μετά τη θετική απάντηση του Λουτφουλάχ στο αίτημά τους, η επιχείρηση δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της δειλίας, κατά τον πασά, των στρατιωτών,⁹⁶⁷ με αποτέλεσμα ο Αλμυρός να πέσει λίγο αργότερα στα χέρια των επαναστατών.⁹⁶⁸

Διερευνώντας την πορεία «αποστρατικοποίησης» του στρατού της Κρήτης

Βλέπουμε λοιπόν ότι, όσο ισχυρή φαίνεται να ήταν η παρουσία του στρατού στη διοίκηση και στην οικονομική και πολιτική ζωή της Κρήτης, τόσο αδύναμη φαίνεται να ήταν στο ζήτημα της φρούρησης του νησιού και στο πεδίο της μάχης. Ως προς την περίοδο της Επανάστασης του 1821, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η επίδοση των ντόπιων στρατιωτών πιθανώς επηρεάστηκε αρνητικά από το γεγονός ότι, όπως είδαμε στο τρίτο κεφάλαιο, πολλοί από αυτούς έμειναν για χρόνια απλήρωτοι λόγω της μείωσης που είχαν υποστεί τα έσοδα του ταμείου της επαρχίας

⁹⁶⁵ Ο.π., 320.

⁹⁶⁶ BOA, HAT.747/35284.

⁹⁶⁷ Ο.π.

⁹⁶⁸ BOA, HAT.865/38559 Α· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 363.

εξαιτίας του πολέμου. Ωστόσο ο λόγος αυτός δεν εξηγεί όλες τις στρατιωτικές ελλείψεις και τα γενικότερα προβλήματα στρατιωτικής ετοιμότητας που περιγράφουν οι πηγές της εποχής και τα οποία χρονικά εκτείνονται πολύ πριν από το ξέσπασμα της επανάστασης. Ένας από τους βασικούς λόγους για αυτήν την κατάσταση φαίνεται να ήταν η μακρά ειρήνη στο νησί κι ως εκ τούτου η έλλειψη εκείνων των πολεμικών συνθηκών που θα επέβαλλαν τη διαρκή άσκηση των στρατιωτών στη στρατιωτική τέχνη, κρατώντας τους σε εγρήγορση και σε πολεμική επιφυλακή. Πραγματικά, για περισσότερο από έναν αιώνα μετά την κατάληψη της Σπιναλόγκας και της Σούδας από τις οθωμανικές δυνάμεις ελάχιστες ήταν οι φορές που ο στρατός της Κρήτης συμμετείχε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Για την ακρίβεια, η μοναδική ένοπλη σύγκρουση που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν στο νησί οι στρατιώτες της Κρήτης από το 1715 έως το 1821 ήταν η Επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770. Δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατό να εντοπισώ στο *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* της Κωνσταντινούπολης οθωμανικές πηγές που να αναφέρονται σε αυτήν την επανάσταση, ενώ στο Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου διασώζονται ελάχιστες ιεροδικαστικές καταχωρίσεις, οι οποίες δεν είναι δυνατό να προσφέρουν ολοκληρωμένη εικόνα των επιχειρήσεων που έλαβαν χώρα την περίοδο εκείνη.⁹⁶⁹ Σύμφωνα πάντως με τις ελληνικές πηγές, η επανάσταση, παρά τη σχετικά περιορισμένη της έκταση, αντιμετωπίστηκε με τη συνδρομή 4.000 στρατιωτών από την Κωνσταντινούπολη.⁹⁷⁰ Μάλιστα πρέπει να σημειωθεί ότι στην υπό εξέταση περίοδο δεν αναφέρεται ούτε μία περίπτωση πολεμικής σύρραξης ή απλής στρατιωτικής απειλής κατά την οποία η Κωνσταντινούπολη να μην έστειλε,

⁹⁶⁹ Τα έγγραφα που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στην επανάσταση είναι τα Τ.Α.Η.31: 47, 49, 50, 56, 57, 69-70, 72-73, 74, 78-79, 93, 114. Κάποια από τα έγγραφα αυτά έχουν μεταφραστεί από τον Νικόλαο Σταυρινίδη και έχουν εκδοθεί στο Β. Λαούρδας, «Η επανάσταση των Σφακιανών και ο Δασκαλογιάννης κατά τα έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά*, 1/2 (1947), 275-290.

⁹⁷⁰ Γ. Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1888, 135· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 114. Την ενίσχυση του στρατού της Κρήτης με στρατιώτες «ξενικούς», από άλλα δηλαδή μέρη της Αυτοκρατορίας, διασώζει και το παραδοσιακό «Τραγούδι του Δασκαλογιάννη»: Βαρδίδης, *Κρητικάί ρίμαι*, 14. Στο Τ.Α.Η. σώζεται η διανομή της περιουσίας στρατιώτη, μέλους του 1^{ου} *μπολούκ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, το οποίο δεν έδρευε κανονικά στον Χάνδακα. Ο στρατιώτης, σύμφωνα με το έγγραφο μαρτύρησε κατά τη συμμετοχή του στην εκστρατεία: Τ.Α.Η.31: 93. Επίσης, στις αρχές του 1771 στα ιεροδικαστικά κατάστιχα σημειώνεται η ύπαρξη στον Χάνδακα κάποιου Βόσνιου Αλί *μπεσέ* που ήταν μέλος του 18^{ου} *μπολούκ* των αυτοκρατορικών γενιτσάρων, το οποίο επίσης κανονικά δεν έδρευε στο νησί: Τ.Α.Η.31: 80. Κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι τα άτομα αυτά ήταν απλώς γιαμάκηδες που έδρευαν στην Κρήτη, ωστόσο πιστεύω ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει τόσο επειδή ο τίτλος αυτός δεν αναφέρεται πουθενά στις καταχωρίσεις όσο και επειδή στα ιεροδικαστικά κατάστιχα, σε αντίθεση με τα μισθολογικά, συνήθως δεν καταγράφονται οι λόχοι στους οποίους ανήκαν οι γιαμάκηδες.

έστω και προληπτικά, σημαντικό αριθμό ενισχύσεων στο νησί προκειμένου να στηρίξει τους ντόπιους στρατιώτες.⁹⁷¹

Από την άλλη, το αντίθετο φαινόμενο, η συμμετοχή δηλαδή κρητικών στρατιωτών σε επιχειρήσεις εκτός Κρήτης, παρατηρείται σπάνια. Η πρώτη τέτοια περίπτωση σημειώνεται στις αρχές του 1778, όταν ζητήθηκε από το κέντρο η αποστολή 600 ναυτών (*levendat / kalyonci*) από την Κρήτη κατά την προετοιμασία του οθωμανικού στόλου για τη διεξαγωγή εκστρατείας στη Μαύρη Θάλασσα.⁹⁷² Ο Χάνδακας ανέλαβε την υποχρέωση να στείλει 300 από αυτούς τους ναύτες, οι οποίοι επιβιβάστηκαν σε τρία πλοία. Κάθε πλοίο είχε επικεφαλής έναν αξιωματικό, διοικητή εκατό στρατιωτών (*yüzbaşı*), ένα σημαιοφόρο, έναν τσαούση και ένα *βεκίλι χαρτζ*, προερχόμενους από διάφορους λόχους του σώματος των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της πόλης, ενώ οι στρατιώτες που εστάλησαν προέρχονταν από όλα σχεδόν τα ντόπια σώματα και την αυτοκρατορική μονάδα της πόλης.⁹⁷³

Οι στρατιώτες αυτοί δεν αντιπροσώπευαν παρά ένα μικρό ποσοστό του συνόλου των 6.482 ατόμων που είχαν απογραφεί ως στρατιωτική δύναμη της πόλης του Χάνδακα κατά τα έτη 1777-1778. Ωστόσο, λίγα χρόνια μετά από αυτήν τη ναυτολόγηση, οι απαιτήσεις της Πύλης από την Κρήτη επρόκειτο να αυξηθούν σημαντικά. Όπως θα δούμε, οι απαιτήσεις αυτές, αντί να συμβάλουν στη δημιουργία ενός πιο έμπειρου στρατού στο νησί, θα οδηγούσαν το κέντρο σε σύγκρουση με τα ντόπια πελατειακά δίκτυα της Κρήτης και τελικά θα έθεταν τέρμα στην πρακτική της ναυτολόγησης κρητικών στρατιωτών κατά τις αυτοκρατορικές εκστρατείες. Ας εξετάσουμε όμως αναλυτικότερα τι συνέβη από το 1778 και ύστερα.

Σύμφωνα με το φερμάνι που εστάλη από την Κωνσταντινούπολη το 1778, η διαδικασία της ναυτολόγησης είχε ως εξής: ύστερα από εντολή του αρχιναύαρχου (*kapudan-i derya*) του οθωμανικού ναυτικού Γαζή Χιουσεΐν πασά, εστάλησαν σε διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας διατάγματα για την αποστολή ναυτών στον κεντρικό ναύσταθμο. Για τη διεκπεραίωση του έργου ορίστηκε αρμόδιος στην περίπτωση της Κρήτης ένας κρατικός υπάλληλος της κεντρικής διοίκησης με τον τίτλο του *καλιόν αγασί* (*kalyon ağası*), ο οποίος έφτασε από την Κωνσταντινούπολη έχοντας στα χέρια του το σχετικό διάταγμα και ένα χρηματικό ποσό. Υπεύθυνος για

⁹⁷¹ Εκτός από τις επαναστάσεις του 1770 και του 1821, και κατά την εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο το 1798 εστάλησαν στην Κρήτη από το κέντρο 2.000 ιππείς και 3.000 πεζικάριοι· BOA, HAT.168/7123.

⁹⁷² T.A.H.19: 283-284.

⁹⁷³ T.A.H.19: 285-288.

την ομαλή διεξαγωγή της διαδικασίας ορίστηκε ο διοικητής της Κρήτης, υποχρέωση του οποίου ήταν να βοηθήσει τον *καλιόν αγκασί* να συγκεντρώσει «επίλεκτους γενναίους άνδρες με ζήλο και ικανότητα στη μάχη»⁹⁷⁴ και να διατάξει την καταγραφή των ονομάτων τους από το λογιστήριο της Κρήτης και την απογραφή τους σε κατάστιχο με τη σφραγίδα του, το οποίο θα έπρεπε να αποσταλεί στο κέντρο. Όσοι στρατιώτες θα λάμβαναν μέρος στην εκστρατεία, θα πληρώνονταν προκαταβολικά δύο μισθούς σε μετρητά από τα χρήματα που είχαν σταλεί με τον *καλιόν αγκασί*, ενώ θα εισέπρατταν και δύο ακόμα μισθούς μετά την άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, έπρεπε να διασφαλιστεί η ύπαρξη εγγυητών για τους στρατιώτες ώστε να αποφευχθούν τυχόν απόπειρες λιποταξίας. Όλη η διαδικασία θα χρηματοδοτούνταν από το αυτοκρατορικό ταμείο (*hazine-i amîre*) και θα διεκπεραιωνόταν μέσω κρατικών αξιωματούχων.⁹⁷⁵

Δέκα χρόνια αργότερα έλαβε χώρα μια δεύτερη ναυτολόγηση στρατιωτών του νησιού με πολύ διαφορετικό όμως χαρακτήρα από εκείνη του 1778. Η σημαντικότερη διαφορά ήταν ότι η χρηματοδότησή της δεν γινόταν πια από το αυτοκρατορικό ταμείο, αλλά ανατέθηκε απευθείας σε έναν από τους πιο πλούσιους ανθρώπους του νησιού, τον Χάνιαλη χατζή Αχμέντ, ο οποίος έπρεπε να ναυπηγήσει ένα πλοίο για το οθωμανικό ναυτικό. Κανονικά ο Χάνιαλης υποχρεούνταν να στείλει μόνο το πλοίο και όχι στρατιώτες στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, λόγω της πειρατείας που μάστιζε τη Μεσόγειο, τελικά ο σουλτάνος διέταξε ο Χάνιαλης να χρηματοδοτήσει και την επάνδρωση του πλοίου με μια φρουρά από στρατιώτες του Χάνδακα (*Kandiye ocaklisi*).⁹⁷⁶ Από αυτό το χρονικό σημείο και μετά, η ναυτολόγηση ανδρών από την Κρήτη θα χρηματοδοτούνταν και θα διεξαγόταν όχι από το κέντρο, αλλά από εύπορους ιδιώτες κατοίκους του νησιού.⁹⁷⁷

Το 1789, λόγω των επικείμενων σουλτανικών επιχειρήσεων στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα στο πλαίσιο του ρωσοοθωμανικού πολέμου που μαινόταν ήδη

⁹⁷⁴ “*cezire-i mezbureden gayet güzide ve tuvana ve zarb ve harbe kadir dilâverinden intihab*”.

T.A.H.19: 283-284.

⁹⁷⁵ Ο.π.

⁹⁷⁶ T.A.H.29: 128-129.

⁹⁷⁷ Αυτή δεν ήταν πάντως η πρώτη φορά που κάτοικοι της Κρήτης καλούνταν να πληρώσουν χρήματα για αυτοκρατορικές εκστρατείες. Η εισφορά αυτή, που επιβαλλόταν στους κατόχους των *μαλικιανέ* του νησιού ονομαζόταν *τζεμπελού μπεντελί* (*cebelü bedeli*) και ξέρουμε ότι είχε ζητηθεί ξανά από την Κρήτη το 1742, το 1773-1774 και το 1778: T.A.H.19: 316. Adiyeye, “Farming out of *Mukataas*”, 237. Ωστόσο το 1788 για πρώτη φορά ζητήθηκε από συγκεκριμένο πλούσιο άτομο να μη στείλει απλώς χρήματα στο αυτοκρατορικό ταμείο για να τα διαχειριστεί το κέντρο, αλλά να χρηματοδοτήσει και να οργανώσει με δικά του μέσα και δικές του ενέργειες την αποστολή στρατού από το νησί.

από το 1787,⁹⁷⁸ εστάλη ένα ακόμα σχετικό φερμάνι. Το διάταγμα ζητούσε από ορισμένους πλούσιους κατοίκους του Χάνδακα να στείλουν στην Κωνσταντινούπολη από δύο πλήρως επανδρωμένα πλοία ο καθένας.⁹⁷⁹ Λίγο αργότερα, το 1790 και το 1792, όπως είδαμε στο τέταρτο κεφάλαιο, ζητήθηκε να σταλούν στην Κωνσταντινούπολη με έξοδα των πλουσίων κατοίκων της ανατολικής Κρήτης 835 και 1.100 ναύτες αντίστοιχα.⁹⁸⁰ Μολονότι, χάρη στην υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου (9 Ιανουαρίου 1792), οι 1.100 ναύτες που ζήτησε η Πύλη το 1792 τελικά μειώθηκαν σε 800,⁹⁸¹ οι απανωτές ναυτολογήσεις που έλαβαν χώρα μεταξύ των ετών 1788 και 1792 αποτέλεσαν μεγάλο πλήγμα για τα στρατιωτικά δίκτυα του νησιού και έμελλε να σηματοδοτήσουν μια σημαντική μεταστροφή της στάσης τους απέναντι στις στρατιωτικές απαιτήσεις του κέντρου.

Το πλήγμα ήταν μεγάλο όχι μόνο λόγω του υψηλού κόστους των ναυτολογήσεων, αλλά και λόγω της πίεσης που έπρεπε οι αγάδες, με βάση τις νέες τους αρμοδιότητες ως υπεύθυνοι της διαδικασίας, να ασκούν στα σώματα προκειμένου να καλυφθούν οι θέσεις των χιλιάδων ναυτών που ζητούσε η Πύλη. Το γεγονός αυτό αναμφίβολα δημιουργούσε δυσαρέσκεια στα πελατειακά τους δίκτυα, η οποία μάλιστα φαίνεται να ήταν πιο επιζήμια για τους ίδιους από το καθεαυτό οικονομικό κόστος της διαδικασίας. Αυτή η δυσαρέσκεια εκδηλώθηκε τον Αύγουστο του 1808, όταν ο νέος σουλτάνος Μαχμούτ ζήτησε την αποστολή 250 ναυτών με δαπάνη των πλουσίων κατοίκων του σαντζακιού του Χάνδακα. Σύμφωνα με ένα σχετικό φερμάνι, ο «λαός του προαναφερθέντος λιβά [του σαντζακιού του Χάνδακα]» (*liva-yi mezbur halki*), αντί να υπακούσει και να στείλει τους στρατιώτες, όπως είχε κάνει τόσες φορές στο παρελθόν, για πρώτη φορά αντέδρασε διώχνοντας τον απεσταλμένο του αρχιναύαρχου του οθωμανικού στόλου και «προβάλλοντας ανόητες δικαιολογίες» (*itizar-ı vahiye iradiyle*). Η Πύλη δεν πτοήθηκε και επέμεινε στέλνοντας ένα νέο κατάλογο με τα ονόματα συγκεκριμένων πλούσιων κατοίκων του Χάνδακα που έπρεπε να αποστείλουν τους ναύτες.⁹⁸² Ωστόσο η επιμονή της δεν στάθηκε ικανή να μεταπείσει τα στρατιωτικά δίκτυα του Χάνδακα. Αποτέλεσμα ήταν

⁹⁷⁸ Για τις επιχειρήσεις της περιόδου 1787-1792, δες Aksan, *Ottoman Wars*, 160-167.

⁹⁷⁹ T.A.H.29: 161. Οι πλούσιοι που αναφέρονται είναι οι Ναλμπάντζαντε Ιμπραχίμ, Μοχολού Ιμπραχίμ, Χατζιογλου Κιοσέ Χασάν, Καραϊμπραχίμογλου Μουσταφά και χατζής Μαζλούμ.

⁹⁸⁰ T.A.H.34: 51-53, 110-111.

⁹⁸¹ T.A.H.34: 114-115.

⁹⁸² T.A.H.39: 187-188. Τα ονόματα των πλουσίων που αναφέρονται στον κατάλογο είναι τα εξής: Χανιαλίζαντε Χασάν, Εφεντάκης χατζής Αχμέντ, Χασιρτζίζαντε Μπεντρί, Ζενετζιογλου χατζής Μεχμέτ, Σακιζιζαντε Μουσταφά, σαπουντζής Μπεκίρ, Καρακάσζαντε Μαζλούμ και Καρακάσζαντε Σακίρ.

η μερική υποχώρηση της Κωνσταντινούπολης και η αξίωσή της τον επόμενο χρόνο αντί των 250 ναυτών να αποσταλούν από τους πλούσιους κατοίκους της πόλης 25.000 γρόσια, ώστε να προβεί η ίδια στη ναυτολόγηση 250 ανδρών από άλλα σημεία της Αυτοκρατορίας.⁹⁸³ Το ιεροδικείο του Χάνδακα συνέχισε να δέχεται σχετικά φιρμάνια μέχρι το 1810, όταν επιτέλους η μουσουλμανική ελίτ της περιοχής απέστειλε 25.000 γρόσια στο αυτοκρατορικό ταμείο.⁹⁸⁴

Παρότι οι αγάδες του Χάνδακα έστειλαν τελικά τα χρήματα που τους ζητήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, κέρδισαν μια σημαντική μάχη: μέσω της μακρόχρονης αντίστασής τους στις σχετικές κρατικές διαταγές και της υποστήριξής τους από τους κατοίκους του νησιού κατάφεραν να μην επωμιστούν το πολιτικό και ανθρώπινο κόστος της αποστολής κρητικών μουσουλμάνων στον πόλεμο. Οι αγάδες καταλάβαιναν ότι, αν εφαρμοζόταν η ναυτολόγηση, το βάρος της αποστολής ναυτών θα έπρεπε να αναλάβουν, όπως είχε συμβεί την περίοδο 1788-1792, κυρίως οι μουσουλμανικές οικογένειες που αποτελούσαν τα πελατειακά τους δίκτυα. Στην περίπτωση της απλής αποστολής χρημάτων ωστόσο, οι πόροι μπορούσαν να βρεθούν από διάφορες πηγές, μεταξύ των οποίων και η φορολόγηση του ντόπιου μη μουσουλμανικού πληθυσμού, μια επιλογή που σίγουρα θα ικανοποιούσε τους μουσουλμάνους πελάτες τους πολύ περισσότερο.

Από την άλλη, το πάθημα αυτό έγινε μάθημα στην Κωνσταντινούπολη, η οποία από το σημείο αυτό και ύστερα, όποτε ζητούσε ναύτες από την Κρήτη, φρόντιζε, αμέσως μετά την αρνητική απάντηση των στρατιωτικών δικτύων του νησιού, να ζητάει απευθείας το χρηματικό αντίτιμο της ναυτολόγησης αντί να αναλώνεται σε χρονοβόρες διαπραγματεύσεις και απειλές που κρατούσαν τον στόλο της ακινητοποιημένο.⁹⁸⁵ Ως προς την ετοιμότητα του στρατού της Κρήτης βεβαίως η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα να μην ξανασυμμετάσχει ούτε ένας στρατιώτης από την Κρήτη σε εκστρατεία της Αυτοκρατορίας μετά το 1792, κάτι που αναπόφευκτα μείωσε σημαντικά την πολεμική εμπειρία του εκεί στρατεύματος.

Η μακρόχρονη αποχή από τον πόλεμο μπορεί να εξηγεί σε κάποιο βαθμό την αδυναμία που επεδείκνυε ο στρατός στο πεδίο της μάχης, δεν αρκεί όμως για να εξηγήσει την ελλιπή φρούρηση του νησιού και την αμέλεια που επεδείκνυαν οι στρατιώτες στην άσκηση των υπόλοιπων στρατιωτικών καθηκόντων τους. Σε κάποιο

⁹⁸³ T.A.H.39: 191.

⁹⁸⁴ T.A.H.40: 37-38, 46-47, 55, 109.

⁹⁸⁵ BOA, KK.d.827: 7, 31.

βαθμό στα παραπάνω ίσως έπαιξε ρόλο και ένα αίσθημα ασφάλειας, η απουσία προφανούς κινδύνου εισβολής κάποιας ξένης δύναμης στην Κρήτη, με εξαίρεση ελάχιστες στιγμές, όπως τα Ορλωφικά ή η εκστρατεία των Γάλλων στην Αίγυπτο. Εφόσον δεν υπήρχε προφανής κίνδυνος, οι αξιωματικοί πιθανώς ένιωθαν πως είχαν το περιθώριο να είναι ελαστικοί απέναντι στους στρατιώτες τους. Ωστόσο πιστεύω ότι η έλλειψη στρατιωτικής πίεσης δεν αποτελούσε παρά μόνο έναν από τους παράγοντες που οδηγούσαν στη μη εκπλήρωση των υποχρεώσεων φύλαξης του νησιού από τους στρατιώτες και στην ανοχή των αξιωματικών προς τη συμπεριφορά αυτή. Κατά την άποψή μου, το φαινόμενο αυτό είχε ρίζες κυρίως στις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που έχουν ήδη περιγραφεί στα προηγούμενα κεφάλαια.

Όπως είδαμε, παρά τη σημαντική υποτίμηση που είχε υποστεί το άσπρο, το νόμισμα στο οποίο υπολογίζονταν οι αποδοχές των στρατιωτών, ο μισθός των τελευταίων είχε παραμείνει στο ίδιο επίπεδο καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Το γεγονός ήταν λογικό να ωθήσει τους στρατιώτες σε άλλα επαγγέλματα απομακρύνοντάς τους από τη συνεπή άσκηση των στρατιωτικών καθηκόντων τους. Αυτές οι παράλληλες επαγγελματικές δραστηριότητες των στρατιωτών αντιμετώπιζονταν εξάλλου επιεικώς από τους αξιωματικούς τους που, με τη μονιμοποίησή τους στο νησί, τη χρήση της προσωπικής τους περιουσίας, αλλά και των βακουφιών των λόχων, για επενδύσεις, είχαν επίσης αναμειχθεί δυναμικά στην οικονομική ζωή της Κρήτης. Άλλωστε πώς θα μπορούσε κάποιος να κατηγορήσει ένα στρατιώτη για την εύρεση δεύτερης εργασίας, όταν αυτός δεν ήταν δυνατό να επιβιώσει μόνο με τον μισθό που εισέπραττε από το κράτος; Είναι επίσης σημαντικό να μην ξεχνάμε ότι ένα μεγάλο μέρος της δύναμης των αξιωματικών του στρατού στο νησί οφειλόταν στην πολιτική στήριξή τους από τους στρατιώτες των λόχων τους και την οικονομική συνεργασία μαζί τους. Ήταν λογικό λοιπόν οι πρώτοι να μην επιδιώκουν τη ρήξη με τους δεύτερους όταν αυτοί επεδείκνυαν αντιεπαγγελματική συμπεριφορά· άλλωστε, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι αξιωματικοί συχνά εξασφάλιζαν την ατιμωρησία των στρατιωτών τους όταν εγκληματούσαν.

Παράλληλα με τα παραπάνω, η ανάπτυξη των στρατιωτικών δικτύων και η σύνδεση των περισσότερων μουσουλμάνων του νησιού και των οικογενειών τους με κάποιον από τους λόχους είχαν ως αποτέλεσμα την αποδοχή στον στρατό ατόμων που υπό άλλες συνθήκες θα ήταν αδύνατο να στρατευτούν: η πώληση και η κληρονομική μεταβίβαση τίτλων και αξιωμάτων που είδαμε ότι εφαρμοζόταν στα σώματα είχε ως αποτέλεσμα ένα τμήμα των φρουρών του νησιού να αποτελείται από ηλικιωμένους

και βρέφη που δεν ήταν σε θέση να φέρουν όπλα.⁹⁸⁶ Τέλος, είδαμε ότι ένα μέρος των τίτλων μισθοδοσίας διαιρούνταν παράνομα σε τίτλους μικρότερης αξίας, πωλούνταν στην αγορά εν είδει μετοχών και αποσυνδέονταν από τους επίσημους κατόχους τους, γεγονός που σίγουρα επιδρούσε αρνητικά στο στρατιωτικό φρόνημα των τελευταίων, αν φυσικά αυτοί ζούσαν ακόμα και οι τίτλοι τους δεν συνέχιζαν να κυκλοφορούν παράνομα στην αγορά και μετά το θάνατό τους.

Η Επανάσταση του 1821 αποτέλεσε την αφορμή για να αναδειχτούν πολλά από τα παραπάνω προβλήματα και απέδειξε περίτρανα ότι ο στρατός της Κρήτης είχε εξελιχθεί σε ένα θεσμό ο οποίος είχε μικρή σχέση με τον πόλεμο και δεν ήταν ικανός να υπερασπιστεί από μόνος του το νησί έναντι μιας σοβαρής στρατιωτικής απειλής. Τέτοια φαινόμενα δεν περιορίζονταν όμως μόνο στην εν λόγω επαρχία. Τη δεκαετία του 1820 και αργότερα η επίσημη οθωμανική ιστοριογραφία επρόκειτο να απευθύνει αντίστοιχες κατηγορίες στο σύνολο του γενιτσαρικού στρατού της Αυτοκρατορίας, προσπαθώντας να δικαιολογήσει με αυτόν τον τρόπο την απόφαση κατάργησής του. Κατά πόσο όμως η πολεμική ανικανότητα αυτή αποτέλεσε τον κύριο λόγο για τον οποίο ο γενιτσαρικός στρατός υπέστη τις σαρωτικές μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ Β΄ το 1826; Κάποιες πτυχές αυτού του προβλήματος θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν στη συνέχεια μέσα από την εξέταση της περίπτωσης της Κρήτης.

---

⁹⁸⁶ Για σχετικές μαρτυρίες περιηγητών, δεξ Savary, *Letters on Greece*, 374· De Bonneval-Dumas, *Αναγνώριση*, 190· Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 83-84. Για την περίπτωση κάποιου Μεχμέτ γιου Χιουσεΐν, μέλους του σώματος των εθελοντών του δεξιού τομέα των Χανίων το 1818, που, σύμφωνα με οθωμανική πηγή, είχε κληρονομήσει τον τίτλο του από τον πατέρα του το 1725-1726 και συνέχιζε να υπηρετεί παρά το γεγονός ότι «έχει αρρωστήσει, έχει γεράσει και δεν έχει πια δύναμη ούτε καν για να ιππεύσει και να αφιππεύσει» (*alil ve ihtiyar olub diküb ve nüzûle bir vechle iktidarı kalmadıđı*), δεξ BOA, KK.d.827: 45.

Β'. ΜΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

Οι γενίτσαροι της Κρήτης, το Ευτυχές Συμβάν και οι Νικηφόροι Στρατιώτες του Μωάμεθ: μια στρατιωτική αλλαγή;

Στις 26 Ιουνίου 1826, δέκα ημέρες μετά την αιματηρή κατάργηση του σώματος των γενιτσάρων της Κωνσταντινούπολης, τη γνωστή και ως «το Ευτυχές Συμβάν», εστάλη στην Κρήτη από το κέντρο ένα μακροσκελές διάγγελμα που ανακοίνωνε και αιτιολογούσε το γεγονός. Ως βασικός λόγος της κατάργησης των γενιτσάρων προβάλλεται η στρατιωτική τους παρακμή τα προηγούμενα 100 χρόνια, η οποία, σύμφωνα με τη διατύπωση του εγγράφου, συνέβαλε στην κατάληψη πολλών σουλτανικών εδαφών και φρουριών από ξένες δυνάμεις που απειλούσαν την Αυτοκρατορία και προσπαθούσαν να καταλύσουν το ισλάμ. Το διάγγελμα χρησιμοποιεί το παράδειγμα του πολέμου του 1787-1792 εναντίον της Ρωσίας και της Αυστρίας κατά τον οποίο, όπως διατείνεται, οι γενίτσαροι όχι μόνο αποδείχθηκαν στρατιωτικά ανίκανοι, αλλά και εξεγέρθηκαν κατά της οθωμανικής εξουσίας, ενώ υπενθυμίζει ότι στο παρελθόν οι εν λόγω στρατιώτες είχαν γίνει έως και υπαίτιοι για τον θάνατο σουλτάνων. Ακολουθεί η αναλυτική αφήγηση των γεγονότων που οδήγησαν στη σφαγή των γενιτσάρων, η οποία περιγράφεται ούτε λίγο ούτε πολύ ως το αποτέλεσμα ενός ιερού πολέμου του κράτους και των θεοσεβούμενων κατοίκων του κατά προδοτών της ισλαμικής θρησκείας. Η βαριά αυτή κατηγορία δικαιολογείται στο έγγραφο με την παρακάτω διαπίστωση: «στα μπράτσα κάποιων από τους γενίτσαρους που αιχμαλωτίστηκαν και αποκεφαλίστηκαν βρέθηκαν 75 σύμβολα απίστων και σταυροί γκιαούρηδων. Ορίστε! Στους κόλπους τους είχαν εισχωρήσει διαφόρων ειδών άτομα με αποτέλεσμα μεταξύ των πιστών να αναμειχθούν και τέτοιοι άπιστοι που είχαν ενδυθεί τη στολή μουσουλμάνου, όντας στην πραγματικότητα κατάσκοποι».⁹⁸⁷ Με αφορμή όλα αυτά στη συνέχεια δηλώνεται ρητά ότι «εφεξής το όνομα των γενιτσάρων καταργείται και αντικαθίσταται από τον τίτλο “Νικηφόροι Στρατιώτες του Μωάμεθ” (*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*), με

⁹⁸⁷ “*bu defa tutulub siyaset olanların içlerinde kefereden kolında hem yetmiş beş nişanı ve hem gâvur haçı bulunarak işte içlerine ecnas-ı muhtelif karışmış ve iman içlerinde bu makule kefereden ehl-i İslam kiyafetinde casuslar bulunduğ*”. T.A.H.45: 82-85.

τον οποίο θα υπηρετήσουν τη θρησκεία και το κράτος και θα απαντήσουν στους εχθρούς κηρύσσοντάς τους τον ιερό πόλεμο».⁹⁸⁸

Από όσα έχουν περιγραφεί σε αυτήν εδώ την εργασία κάποιος θα περίμενε χωρίς άλλο ότι μια τέτοια συνταρακτική είδηση θα οδηγούσε σε εκτεταμένες βίαιες αντιδράσεις των στρατιωτικών δικτύων της Κρήτης. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο άλλωστε, οι εξεγέρσεις την υπό εξέταση περίοδο είχαν εξελιχθεί σε ένα αρκετά συνηθισμένο φαινόμενο, ξεκινώντας συχνά ακόμα και για ασήμαντες αφορμές. Πόσο μάλλον τώρα που το διακύβευμα για τους μουσουλμάνους του νησιού δεν ήταν απλώς η διατήρηση κάποιων οικονομικών και πολιτικών προνομίων, αλλά η ίδια η ύπαρξη του γενιτσαρικού σώματος, της καρδιάς δηλαδή των τοπικών πελατειακών δικτύων, με το οποίο συνδεόταν άμεσα ή έμμεσα το μεγαλύτερο μέρος του ανδρικού κρητικού μουσουλμανικού πληθυσμού. Κι όμως, αυτό που συνέβη διέψευσε κάθε τέτοια πρόβλεψη.

Η ευκολία με την οποία οι πηγές τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στην Κρήτη προσπερνούν το γεγονός – με την εξαίρεση αναφορών σε κάποια διαδικαστικά ζητήματα της κατάργησης του σώματος – εκπλήσσει αρχικά τον ερευνητή. Στις πηγές όχι μόνο δεν σώζονται ίχνη αντιδράσεων προς την απόφαση, αλλά αντίθετα η ζωή φαίνεται να κυλά με ακριβώς τους ίδιους ρυθμούς όπως προηγουμένως. Μόνο ένας Κρητικός φαίνεται κυριολεκτικά να «βγήκε από τα ρούχα του» στο άκουσμα της είδησης και αυτός βρισκόταν εκτός νησιού: σύμφωνα με μια αναφορά του ιεροδίκη της Σμύρνης προς την Κωνσταντινούπολη, το μοναδικό άτομο σε όλη την πόλη που αντέδρασε στην κατάργηση του σώματος ήταν ένας γενίτσαρος από την Κρήτη που, όταν γνωστοποιήθηκε η κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος, βρισκόταν εκεί ως επισκέπτης.⁹⁸⁹ Με το που άκουσε την κατηγορία περί προδοσίας των γενιτσάρων, ο Κρητικός, προσβεβλημένος από τη δυσφήμιση αυτή που ένιωθε ότι στρεφόταν και εναντίον του, έσπευσε στο ιεροδικείο της Σμύρνης φορώντας τη στολή του και άρχισε να φωνάζει «εγώ εισήλθα στο γενιτσαρικό σώμα γιατί θεωρώ ότι είναι στρατιωτικό σώμα του σουλτάνου και γιατί πιστεύω ότι η υπηρεσία που προσφέρει είναι υπηρεσία προς τον σουλτάνο. Από δω και στο εξής αποχωρώ από το σώμα τούτο, [αλλά

⁹⁸⁸ “*Fimabad yeniçerinin namı külliye ortadan kalkub anın yerine ma’lûm Asakir-i Mansure-i Muhammediye unvaniyla din ü devlete yaracak ve gaza ve cihada düşmana cevab verecek*”· ό.π.

⁹⁸⁹ Αντιγράφω τη μεταγραφή όπως δημοσιεύεται από τον Yücel Özkaya: “*Girid’e gitmek üzere beş alti aydan beru ol tarafda sâkin olan Giridî bir şahisdan mâ’ada kalafât ve çaprastlı kimse ve İzmir’de ötedenberu kazgân ve çaprâst misillû Ocâğ’a müte’allik hiçbir nesne olmayub*”· Özkaya, “Anadolu’daki Yeniçerilerin Düzensizliği”, 88.

εξακολουθώ να] είμαι δούλος του σουλτάνου!».⁹⁹⁰ Ενώ έκανε αυτήν τη δήλωση, που τάραξε τον καθή της πόλης αρκετά ώστε να συμπεριλάβει το περιστατικό στην αναφορά του προς την Κωνσταντινούπολη, ο Κρητικός αφαιρούσε ένα ένα τα εξαρτήματα του γενιτσαρικού εξοπλισμού του και τα παρέδιδε στο ιεροδικείο για να αποσταλούν στην πρωτεύουσα.

Ποιοι ήταν όμως οι λόγοι για την ανυπαρξία οποιασδήποτε αναφοράς στις πηγές σε αντίδραση από τους γενίτσαρους της Κρήτης στην κατάργηση του σώματός τους; Για να κατανοήσουμε το φαινόμενο, πρέπει πρώτα απ' όλα να έχουμε στο νου μας ότι η είδηση έφτασε σε μια πολύ κρίσιμη για τον μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού περίοδο. Παρά την αποστολή χιλιάδων στρατιωτών από την Αίγυπτο και από άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας, οι επαναστάτες χριστιανοί για έκτο συναπτό έτος απέκρουαν σθεναρά τις οθωμανικές επιθέσεις, ενώ τον προηγούμενο χρόνο είχαν καταφέρει να κυριεύσουν τα φρούρια της Κισσάμου και της Γραμβούσας. Σε όλο αυτό το διάστημα, ένα μεγάλο μέρος της υπαίθρου του νησιού είχε ερημώσει και οι μουσουλμάνοι ζούσαν στην πλειονότητά τους έγκλειστοι στις πόλεις υπό κάκιστες συνθήκες, όντας σε αρκετές περιπτώσεις έρμια της έλλειψης τροφίμων και της πανώλης. Επιπλέον, ενώ ντόπιοι *μαλικιανέ* αγάδες είχαν συγκεντρώσει τις φρουρές τους σε διάφορους καζάδες της Κρήτης και πολεμούσαν τους επαναστάτες σε συνεργασία με τον πολυάριθμο αυτοκρατορικό και αιγυπτιακό στρατό που εξορμούσε από τις πόλεις, η έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς κρεμόταν κυριολεκτικά από μια κλωστή.⁹⁹¹

Κάτω από αυτές τις συνθήκες πίεσης και τον διαρκή αγώνα για επιβίωση που έδιναν καθημερινά τα μουσουλμανικά στρατεύματα, τα περιθώρια αντίδρασης στην είδηση της κατάργησης του γενιτσαρικού σώματος ήταν μηδαμινά. Η πόλωση που είχε επιφέρει ο πόλεμος μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού είχε

⁹⁹⁰ “*ben bu Ocâğ’i Padişah Ocağı’dır ve hidmeti dahi Padişah hizmetidir diyerek duhûl etmiş bulundum ba’de-izin ben bu Ocâğ-ı Mezbûre’den teberrî ettim, Padişah Kulu’yam diyerek*”· ό.π., 89-90.

⁹⁹¹ Για αναλυτικές περιγραφές των επιχειρήσεων των ετών αυτών ιδωμένες από τη σκοπιά των χριστιανών επαναστατών, δεξ Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 333 κ.εξ. και Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, 1-370. Για μια περιληπτική περιγραφή των καταστροφών του πολέμου και των συνεπειών τους στον μουσουλμανικό πληθυσμό, δεξ Bowring, *Report on Egypt and Candia*, 155· C. A. Vakalopoulos, “*Quelques informations statistiques sur la Crète avant et après la révolution de 1821*”, στο *Πεπραγμένα του Δ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, 30. Για μια αναλυτική περιγραφή των χρημάτων που δαπανήθηκαν από την οθωμανική διοίκηση για τις εκστρατείες των ετών 1821-1823 (*cihadiye defteri*), δεξ T.A.H.43: 167-170. Για άλλες οθωμανικές πηγές που περιγράφουν λεπτομέρειες σχετικά με στρατιωτικές επιχειρήσεις μέχρι το 1826, δεξ BOA, HAT.868/38598· BOA, C.AS.847/36182· BOA, HAT.936/40498 B· BOA, HAT.865/38559 E· BOA, HAT.747/35284· BOA, HAT.865/38559 A· BOA, HAT.915/39931 B· BOA, C.AS.16/674· BOA, HAT.843/37888 i· BOA, HAT.858/38284· BOA, HAT.904/39704.

καταστήσει σαφές στους ντόπιους μουσουλμάνους ότι εχθρός τους σε αυτήν τη φάση δεν ήταν η οθωμανική κυβέρνηση και οι εκπρόσωποί της. Άλλωστε οι ισορροπίες των στρατιωτικών δυνάμεων στο νησί είχαν αλλάξει και δεν επέτρεπαν την οποιαδήποτε αντίδραση εναντίον της τοπικής διοίκησης. Οι χιλιάδες ξένοι επαγγελματίες στρατιώτες, που είχαν κατακλύσει την Κρήτη από το 1822, αποτελούσαν εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας στις πόλεις και υπενθύμιζαν στους ντόπιους στρατιώτες ότι οι μέρες που η πρόσβαση στα μέσα της βίας ήταν αποκλειστικό τους προνόμιο είχαν παρέλθει.⁹⁹²

Αν όμως ο φόβος των επαναστατών και τα αυτοκρατορικά και αιγυπτιακά στρατεύματα που έδρευαν στο νησί αποτέλεσαν το «μαστίγιο» που έπαιξε ανασταλτικό ρόλο στην εκδήλωση οποιασδήποτε αντίδρασης από την πλευρά των μουσουλμανικών στρατιωτικών δικτύων της Κρήτης, η Κωνσταντινούπολη μαζί με την ανακοίνωση της κατάργησης του γενιτσαρικού σώματος προσέφερε στους ντόπιους στρατιώτες και ένα «καρότο», το οποίο υπό τις δεδομένες συνθήκες οι τελευταίοι δεν μπορούσαν παρά να δεχτούν. Το «καρότο» αυτό δεν ήταν άλλο από την άμεση απορρόφησή τους στο νέο σώμα που θα αντικαθιστούσε τους γενιτσάρους, τους Νικηφόρους Στρατιώτες του Μωάμεθ.

Το έγγραφο που παρουσίασα στην αρχή της ενότητας να ανακοινώνει στη διοίκηση της Κρήτης την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος, εκτός των άλλων, περιγράφει σύντομα και τις βασικές στρατιωτικές αλλαγές που προέβλεπε η εν λόγω μεταρρύθμιση. Συγκεκριμένα σημειώνεται ότι: α. σερασκέρης (επικεφαλής) του νέου σώματος θα διοριζόταν ο διοικητής του σαντζακιού Χιουνταβεντιγκιάρ (Προύσα) βεζίρης Χιουσεΐν πασάς, ένας πρώην υψηλόβαθμος γενίτσαρος που θα έδρευε στην Πύλη του Αγά στην Κωνσταντινούπολη, η οποία θα άλλαζε επίσης όνομα και θα τιτλοφορούνταν στο εξής Πύλη του Σερασκέρη Πασά· β. το νέο στρατιωτικό σώμα θα εγκαθίστατο και θα υπηρετούσε στους στρατώνες και στα φυλάκια των γενιτσάρων· γ. στους υψηλόβαθμους αξιωματούχους των γενιτσάρων που παρέμειναν πιστοί στον σουλτάνο θα δίνονταν θέσεις στην ιεραρχία της σουλτανικής φρουράς ανάλογες με τα παλιά αξιώματά τους.⁹⁹³ δ. οι ζαΐμηδες των γενιτσάρων θα γίνονταν

⁹⁹² Η Επανάσταση του 1821 έπαιξε αναμφίβολα σημαντικό ρόλο στην έλλειψη αντίδρασης από τα τοπικά δίκτυα στο άκουσμα της κατάργησης των γενιτσάρων. Τα πράγματα, για παράδειγμα, εξελίχθηκαν πολύ διαφορετικά στην επίσης «γενιτσαροκρατούμενη» Βοσνία, όπου όμως δεν υπήρχε η απειλή των επαναστατών. Για τις εξεγέρσεις που ξέσπασαν στην περιοχή αυτή το 1826, δες Sel-Turhan, “Rebelling for the Old Order”, 130 κ.εξ.

⁹⁹³ Σύμφωνα με το έγγραφο, το αξίωμα του αγά των γενιτσάρων και των διαφόρων άλλων αγάδων καταργούνταν. Έτσι, στον τελευταίο αγά των γενιτσάρων Μεχμέτ αγά δόθηκαν οι τίτλοι του *μυραχόρ*

γκεντικλήδες του κράτους (*devlet-i aliye gediklişi*),⁹⁹⁴ ενώ οι απλοί κάτοχοι τίτλων μισθοδοσίας θα έπρεπε να επιδείξουν τους τίτλους τους ώστε οι μισθοί τους να μην υποστούν μείωση. Παράλληλα θα συντάσσονταν νέα μισθολογικά κατάστιχα με βάση τα οποία οι παλιοί γενίτσαροι που θα εγγράφονταν στο νέο σώμα θα έπαιρναν αμοιβές ανάλογες με τις προηγούμενες αποδοχές τους.⁹⁹⁵

Με δυο λόγια, είναι αμφίβολο αν οι παραπάνω αλλαγές συνέβαλλαν στην άμεση δημιουργία ενός πραγματικά ανανεωμένου και ετοιμοπόλεμου σώματος. Ο Μαχμούντ Β΄ έδωσε βέβαια στο νέο στράτευμα μια οργάνωση που θύμιζε τον στρατό που είχε προσπαθήσει να δημιουργήσει παλιότερα ο Σελίμ Γ΄, το καταργημένο *Νιζάμι Τζεντίτ*,⁹⁹⁶ στην πλειονότητά τους όμως τα άτομα, οι βάσεις, τα φυλάκια και οι μισθοί των γενιτσάρων προβλεπόταν να μεταφερθούν, υπό καινούργιους τίτλους και ονόματα, στους Νικηφόρους Στρατιώτες του Μωάμεθ.⁹⁹⁷ Ίσως δεν είναι τυχαίο λοιπόν που το ίδιο έγγραφο δεν μιλάει για κατάργηση και αντικατάσταση του σώματος, αλλά μόνο του ονόματος των γενιτσάρων («από δω και στο εξής το όνομα των γενιτσάρων καταργείται και αντικαθίσταται από τον τίτλο “Νικηφόροι Στρατιώτες του Μωάμεθ”»). Με αυτήν την παρατήρηση δεν θέλω να ισχυριστώ ότι ο σουλτάνος Μαχμούντ δεν επιθυμούσε τη δημιουργία ενός νέου ετοιμοπόλεμου στρατού ή ότι το γενιτσαρικό σώμα δεν καταργήθηκε πραγματικά. Η διάλυσή των γενιτσάρων ήταν γεγονός και η οθωμανική κυβέρνηση ήταν σαφής ως προς αυτό. Ωστόσο από το διάγγελμά της γίνεται φανερό ότι, ίσως για λόγους πραγματισμού που συνδέονταν με τις πολεμικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Αυτοκρατορία και

(*mirahor*) και του αυτοκρατορικού καπουτζήμπαση (*dergâh-i âli kapucibaşılıđı*), ο κεχαγιάς του σώματος έγινε *μυρμυράν* (*mîrmîran*) και διορίστηκε στη συνοδεία του προαναφερθέντος, οι ζαγαρτζημπασήδες και οι σεκσοντζημπασήδες του σώματος έγιναν επίσης αυτοκρατορικοί καπουτζημπασήδες και οι υπόλοιποι αγάδες των γενιτσαρικών λόχων που παρέμειναν πιστοί στον σουλτάνο έγιναν *σιλαχσόρ* (*silâhşor*), ενώ οι προαγωγές τους θα λάμβαναν χώρα ανάλογα με τις περιστάσεις.

⁹⁹⁴ Ο όρος *γκεντίκ* (*gedik*) μπορεί να έχει διάφορες έννοιες. Συνήθως συνδέεται με το δικαίωμα οικονομικής εκμετάλλευσης ενός συγκεκριμένου χώρου ή αγαθού, ή κάρπωσης ενός εισοδήματος που στην προκείμενη περίπτωση ανήκει στο κράτος. «Γκεντικλής» είναι ο κάτοχος του δικαιώματος αυτής της εκμετάλλευσης ή κάρπωσης.

⁹⁹⁵ T.A.H.45: 82-85.

⁹⁹⁶ A. Levy, “The Officer Corps in Sultan Mahmud II’s New Ottoman Army, 1826-39”, *International Journal of Middle East Studies*, 2/1 (1971), 22.

⁹⁹⁷ Όπως αποδεικνύεται από πρόσφατες μελέτες, η εφαρμογή της ρύθμισης αυτής εξαρτήθηκε τελικά σε μεγάλο βαθμό από τις τοπικές ιδιαιτερότητες κάθε επαρχίας, τη σύσταση του πληθυσμού της και τη σχέση που ο τελευταίος είχε με τα καταργημένα γενιτσαρικά σώματα. Έτσι, π.χ., ενώ σε περιοχές όπως η Κρήτη και η Βοσνία η κυβέρνηση προσπάθησε να εντάξει στο νέο στράτευμα τα ίδια άτομα που παλιότερα ήταν γενίτσαροι εκεί, σε κάποιες αραβικές περιοχές αναζήτησε τους στρατιώτες αυτούς στην Ανατολία: Sel-Turhan, “Rebelling for the Old Order”, 162· H. Y. Erdem, “Recruitment for the Victorious Soldiers of Muhammad in the Arab Provinces, 1826-1828”, στο *Histories of the Modern Middle East: New Directions*, επιμ. I. Gershoni-U. Woköck, Μπόουλντερ 2002, 196.

υπό το βάρος της συνειδητοποίησης ότι το μεταρρυθμιστικό της έργο θα γινόταν πολύ πιο δύσκολο αν απέκλειε από τη συμμετοχή σε αυτό το σύνολο του τεράστιου ανθρώπινου δυναμικού που αποτελούσε τον γενιτσαρικό στρατό, η Κωνσταντινούπολη αποφάσισε να υποσχεθεί σε μια μεγάλη μερίδα των πρώην γενιτσάρων ότι θα την καταστήσει κυρίαρχη στο νέο σώμα. Αυτό που δεν εξηγείται ωστόσο στο έγγραφο είναι πώς τα άτομα, που μέχρι πριν από λίγες μέρες θεωρούνταν από την ίδια κυβέρνηση προδότες του ισλάμ και υπαίτιοι για όλες τις στρατιωτικές αποτυχίες της Αυτοκρατορίας την προηγούμενη εκατονταετία, ήταν δυνατό να σχηματίσουν ένα σώμα που «θα υπηρετήσει το κράτος και τη θρησκεία και θα απαντήσει στους εχθρούς κηρύσσοντάς τους τον ιερό πόλεμο».

Η κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος στις οθωμανικές επαρχίες δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και έτσι δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πώς αυτή επηρέασε τη στρατιωτική απόδοση του εκεί στρατού. Πάντως στην περίπτωση της Κρήτης η στρατιωτική πλευρά των μεταρρυθμίσεων ήταν μάλλον επιφανειακή. Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε την απογοήτευση με την οποία ο Λουτφουλάχ πασάς των Χανίων περιέγραφε την πολεμική απόδοση του στρατού του νησιού. Σε μια κοινή αναφορά του με τον πασά του Ρεθύμνου Σεχράμπ στις 4 Αυγούστου 1826, ο Λουτφουλάχ, ο οποίος είχε προαχθεί εντωμεταξύ στη θέση του πασά του Χάνδακα, εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για την τροπή της στρατιωτικής μεταρρύθμισης, η οποία φαίνεται πως πρόσκαιρα τον είχε κάνει να πιστέψει ότι κάτι μπορεί να άλλαζε ουσιαστικά στο εκεί στράτευμα. Οι δύο πασάδες, απευθυνόμενοι στον σουλτάνο Μαχμούντ, σημείωναν ότι οι εγγραφές των στρατιωτών των δύο πόλεων στους Νικηφόρους Στρατιώτες του Μωάμεθ είχαν ξεκινήσει κανονικά, ωστόσο εκδήλωναν την αμφιβολία τους ως προς την αποτελεσματικότητα της εφαρμοζόμενης μεταρρύθμισης, χρησιμοποιώντας το λογικό επιχείρημα ότι «καθώς στον Χάνδακα και στο Ρέθυμνο οι στρατιώτες που θα εγγραφούν στους Νικηφόρους Στρατιώτες πρέπει οπωσδήποτε να προέρχονται από το καταργημένο σώμα [των γενιτσάρων] είναι φανερό ότι [αυτή η αλλαγή] δεν θα ωφελήσει σε τίποτα».⁹⁹⁸

Ήταν λοιπόν δυνατό υπό αυτές τις συνθήκες να επέλθει η άμεση πολεμική μεταμόρφωση του στρατού την οποία ευαγγελιζόταν το αυτοκρατορικό διάγγελμα του Ευτυχούς Συμβάντος; Τουλάχιστον στην περίπτωση της Κρήτης μπορούμε με σιγουριά να απαντήσουμε όχι, τονίζοντας παράλληλα πως δεν πρέπει να

⁹⁹⁸ “*Kandıye ve Resmo Asakir-i Mansure namıyla yazdıkları neferat elbette ocağ-ı merfu takımından olmak lâzım geleceğine binaen işe yaramayacağı tebeyün etmiş*”. BOA, HAT.289/17345.

παρασυρόμαστε από τον μανδύα της καθαρά στρατιωτικής αλλαγής τον οποίο ενδύθηκε το Ευτυχές Συμβάν. Η κεντρική διοίκηση γνώριζε καλά ότι η δημιουργία ενός νέου ετοιμοπόλεμου στρατού χωρίς τη χρησιμοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού που στελέχωνε τις παλαιές στρατιωτικές δομές του κράτους ήταν αδύνατη. Έτσι, περισσότερο από τη δημιουργία ενός στρατού εκ του μηδενός, σε αυτήν τη φάση την ενδιέφερε ο συμβολισμός της κατάργησης των γενιτσάρων: η οθωμανική κυβέρνηση, όπως είχε ήδη δείξει με τον μακρόχρονο αγώνα της κατά των αγιάνηδων των επαρχιών, δεν ήταν διατεθειμένη να χειραγωγείται από καμία δύναμη στο κέντρο ή την περιφέρεια της Αυτοκρατορίας και η θυσία των γενιτσάρων στο βωμό της σουλτανικής εξουσίας αποτελούσε το ηχηρότερο μήνυμα προς αυτήν την κατεύθυνση.

Η συγκέντρωση της οθωμανικής εξουσίας στο παλάτι ωστόσο δεν μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω του πολιτικού συμβολισμού που έφερε η σφαγή κάποιων χιλιάδων γενιτσάρων της Κωνσταντινούπολης και η κατάργηση του σώματός τους. Πόσο μάλλον όταν οι περισσότεροι πρώην γενίτσαροι βρίσκονταν εγκατεστημένοι εκτός της πρωτεύουσας,⁹⁹⁹ ενώ πολλοί από αυτούς εξακολουθούσαν να είναι οπλισμένοι και μάχιμοι και άρα να έχουν πρόσβαση στα μέσα της βίας. Τα όπλα όμως από μόνα τους δεν προκαλούν εξεγέρσεις. Όπως έχει γίνει φανερό σε αυτήν εδώ την εργασία, η ισχύς του στρατού στηριζόταν όχι απλώς στη δύναμη των όπλων, αλλά πρωτίστως στην εξάρτηση που είχε αναπτύξει η οθωμανική διοίκηση και κοινωνία από τις ποικίλες λειτουργίες και αρμοδιότητές του. Οι βίαιες κινητοποιήσεις του στρατού συνδέονταν στην πλειονότητά τους με τις διάφορες μη στρατιωτικές δραστηριότητές του και η κεντρική κυβέρνηση γνώριζε ότι η προσπάθειά της να εδραιώσει την εξουσία της περνούσε πρωτίστως μέσα από τον περιορισμό των δραστηριοτήτων αυτών. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, το παράδειγμα της Κρήτης δείχνει ότι σε αυτόν ακριβώς τον περιορισμό είναι που ο ιστορικός πρέπει να αναζητήσει ένα μέρος της ουσίας της μεταρρύθμισης που έλαβε χώρα το 1826.

Πρώτα απ' όλα, πρέπει να τονιστεί ότι μπορεί οι πρώην γενίτσαροι της Κρήτης και οι μισθοί τους να μεταφέρθηκαν στο νέο σώμα, αλλά το ίδιο δεν συνέβη με τη βασική πηγή της οικονομικής ισχύος των λόχων τους, δηλαδή τις βακουφικές τους περιουσίες. Μάλιστα, αντίθετα με τις στρατιωτικού τύπου αλλαγές στις οποίες οι επίσημες οθωμανικές πηγές δεν αφιερώνουν παρά μερικές αράδες, το ζήτημα της

⁹⁹⁹ Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, τ. 7, 312-313.

δήμευσης των γενιτσαρικών βακουφιών βρέθηκε για μεγάλο διάστημα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κεντρικής και της τοπικής διοίκησης.

Η πρώτη κίνηση στην οποία προέβη η τοπική διοίκηση της Κρήτης ήταν η δήμευση, καταγραφή και φύλαξη της περιουσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.¹⁰⁰⁰ Όπως σημειώθηκε στο τρίτο κεφάλαιο, από την πολύπλοκη αυτή διαδικασία διασώζεται στα κατάστιχα μόνο η δήμευση της περιουσίας των πέντε λόχων του Χάνδακα που βρέθηκε μέσα στους στρατώνες τους. Μόνο η περιουσία των πέντε αυτών λόχων σε νομίσματα, χρεόγραφα και μικροαντικείμενα, με τα μετρητά του 42^{ου} *τζεμαάτ* να έχουν ανεξήγητα εξαφανιστεί από τον στρατώνα του και χωρίς να σημειώνεται η ακίνητη περιουσία των ορτάδων, έφτανε τα 968.291 γρόσια.¹⁰⁰¹

Η εξαφάνιση των χρημάτων του 42^{ου} *τζεμαάτ* δεν ήταν η μοναδική παρατυπία που διαπιστώθηκε κατά τη δήμευση, καταγραφή και φύλαξη της βακουφικής περιουσίας των λόχων του Χάνδακα. Λίγο αργότερα, ο Λουτφουλάχ πασάς επρόκειτο να αντικατασταθεί στη θέση του πασά του Χάνδακα από τον Σουλεϊμάν αγά, τον επικεφαλής του τελωνείου της Σμύρνης, για λόγους που φαίνεται πως συνδέονταν με κατηγορίες κατάχρησης των γενιτσαρικών χρημάτων. Συγκεκριμένα, αρχικά ο ντεφτερντάρης του νησιού έστειλε επιστολή στον σουλτάνο με την οποία τον προειδοποιούσε ότι ο Λουτφουλάχ στο ζήτημα των γενιτσαρικών δημεύσεων «είναι σαφές ότι δεν θα προστατεύσει το κρατικό συμφέρον, αλλά θα κινηθεί με γνώμονα μόνο το προσωπικό του κέρδος» (*canib-i mîrîyi kayırmayub kendü kârına bakacađı zahirdir*).¹⁰⁰² Αρκετούς μήνες μετά, από μια δεύτερη επιστολή του ντεφτερντάρη, αυτήν τη φορά στον εμίνη του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου, μαθαίνουμε ότι ο Λουτφουλάχ προσπαθούσε να οικειοποιηθεί κρυφά ένα μέρος των μετρητών που βρέθηκαν στους στρατώνες, τα οποία κανονικά προορίζονταν για το αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο, αλλά εντωμεταξύ φυλάσσονταν στην Πύλη του Πασά. Επρόκειτο στην πλειονότητά τους για τύπους νομισμάτων που η Κωνσταντινούπολη είχε διατάξει να αποσυρθούν από την αγορά. Σύμφωνα με τον ντεφτερντάρη ωστόσο, παρά τις σαφείς παραινέσεις του, ο Λουτφουλάχ σε συνεργασία με έναν υπάλληλο του νομισματοκοπείου άρχισε κρυφά να χρησιμοποιεί προς ίδιον όφελος τα χρήματα

¹⁰⁰⁰ BOA, HAT.289/17345.

¹⁰⁰¹ T.A.H.45: 98-117. Για να γίνει καλύτερα κατανοητό το μέγεθος του ποσού για το οποίο κάνουμε λόγο, το οποίο επαναλαμβάνω ότι δεν αποτελούσε παρά ένα κλάσμα της πραγματικής περιουσίας των αυτοκρατορικών γενιτσάρων του νησιού, ας αναφέρουμε ότι το σύνολο των ετήσιων κρατικών εσόδων της Αυτοκρατορίας εκείνη την περίοδο εκτιμώνταν στα 200 περίπου εκατομμύρια γρόσια: Aksan, *Ottoman Wars*, 325.

¹⁰⁰² BOA, HAT.289/17345.

αυτά διοχετεύοντάς τα στην αγορά. Ο ντεφτερντάρης κλείνει την επιστολή του αιτούμενος να σταλεί από το κέντρο μια σαφής προειδοποίηση προς τον Λουτφουλάχ, γιατί ο τελευταίος έχει γίνει άπληστος.¹⁰⁰³

Την ίδια περίπου περίοδο με την προαναφερθείσα δήμευση ετέθη από την τοπική και την κεντρική διοίκηση το ερώτημα αν το σώμα των ντόπιων γενιτσάρων του νησιού έπρεπε να ακολουθήσει τη μοίρα των αυτοκρατορικών. Ύστερα από σχετική διερεύνηση του ζητήματος, αποφασίστηκε ότι, «ενώ σε διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας οι ντόπιοι στρατιώτες που είναι γνωστοί ως ντόπιοι δούλοι [του σουλτάνου] είναι διαφορετικοί από τους γενίτσαρους, στο προαναφερθέν νησί οι επονομαζόμενοι ντόπιοι γενίτσαροι [μολονότι χαρακτηρίζονται ντόπιοι] δεν ανήκουν στην κατηγορία των ντόπιων δούλων. Αυτοί ανήκουν σε δυο κατηγορίες, σε αυτούς που έχουν παραμείνει [στο νησί] από τον καιρό της κατάκτησης και σε αυτούς που έχουν σταλεί από εδώ [την Κωνσταντινούπολη] ως ορτάδες. Οι δυο αυτές ομάδες έγιναν [οι ντόπιοι] γενίτσαροι και, όπως γίνεται και στους εδώ [αυτοκρατορικούς] γενιτσάρους], είχαν κέρδος συναλλασσόμενοι μεταξύ τους με τα ημερομίσθιά τους».¹⁰⁰⁴ Το πόρισμα, με δυο λόγια, ήταν ότι οι ντόπιοι γενίτσαροι θα έπρεπε να υποστούν τις ίδιες κυρώσεις με τους αυτοκρατορικούς. Μολονότι, όπως ανέλυσα στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο, ο τρόπος λειτουργίας και πληρωμής τους, τα καθήκοντα και η διοικητική τους δομή κανονικά τους ενέτασσαν στην ίδια κατηγορία με τα υπόλοιπα ντόπια σώματα του νησιού, η ταύτιση των ντόπιων με τους αυτοκρατορικούς γενιτσάρους από τη διοίκηση ήταν κάτι που σίγουρα συνέφερε την τελευταία, αφού με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να δημεύσει και τη δική τους βακουφική περιουσία.

Υπεύθυνος για αυτήν τη δήμευση ορίστηκε ο ντεφτερντάρης του νησιού. Η διαδικασία διευθέτησης των οικονομικών ζητημάτων που αφορούσαν την κατάργηση του σώματος ολοκληρώθηκε σε τρεις φάσεις: στην πρώτη, με τη συμβολή του Σουλεϊμάν αγά, του αρχιτελώνη της Σμύρνης που είδαμε ότι είχε μόλις προαχθεί σε διοικητή του νησιού, τα χρήματα που βρέθηκαν στους στρατώνες των λόχων των ντόπιων γενιτσάρων του Χάνδακα και των Χανίων εστάλησαν στη Σμύρνη με καράβι. Παράλληλα, τα χρεόγραφα και τα αντικείμενα των λόχων μετατράπηκαν σε

¹⁰⁰³ BOA, HAT.293/17474 C.

¹⁰⁰⁴ “*Memalik-i mahrusede ba’zı mahallerde yerlü kuli ta’biriyle bulnan yerlü neferati yeniçeri takımından haric ise de cezire-i mezkûrede yerlü yeniçeri denilen yerlü kuli olmayub bunlar mukaddema hîn-i fetihde birağılmış ve orta ta’biriyle bulnanlar dahi sonradan buradan gönderilmiş olarak iki takımı dahi yeniçeri olub yevmiyeleri dahi bu tarafdakiler gibi beynlerinde beyi ve şıra ile kendülerine me’kel olmuş*” BOA, HAT.289/17345.

χρήμα με τη βοήθεια του ιεροδικείου. Στη δεύτερη φάση, οι δαπάνες του κράτους για τους μισθούς, τα δημητριακά, το κρέας και τις τσόχες των ντόπιων γενιτσάρων ακυρώθηκαν και τα έσοδα από τιμάρια και ζεαμέτια που ήταν στο όνομά τους προσμετρήθηκαν στο *ιρσαλιγέ* του νησιού. Συγχρόνως αποφασίστηκε ότι τα δημητριακά που κανονικά προορίζονταν για τη μισθοδοσία των στρατιωτών θα συνέχιζαν να συλλέγονται όπως παλιά, αλλά θα πωλούνταν πια στην αγορά και τα έσοδα θα προσετίθεντο επίσης στο *ιρσαλιγέ*. Τέλος, στην τρίτη φάση, αποφασίστηκε να δοθούν στους ντόπιους γενιτσάρους κανονικά οι μισθοί ενός χρόνου (τρεις χρηματικές δόσεις και μία σε είδος), πιθανώς ως μέτρο για να κατευναστούν οι όποιες αντιδράσεις τους στην απόφαση κατάργησης του σώματός τους.¹⁰⁰⁵

Μια τελευταία δήμευση βακουφικής περιουσίας που αποφασίστηκε με αφορμή την κατάργηση των σωμάτων των αυτοκρατορικών και των ντόπιων γενιτσάρων ήταν αυτή των μπεκτασικών τεκέδων του νησιού. Το θρησκευτικό τάγμα των μπεκτασήδων είχε συνδέσει για αιώνες το όνομά του με τον γενιτσαρικό στρατό της Αυτοκρατορίας,¹⁰⁰⁶ αν και στην Κρήτη δεν διαφαίνεται κάποια τέτοια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσά τους.¹⁰⁰⁷ Ωστόσο, στο πλαίσιο της γενικότερης «αντιμπεκτασικής» σουλτανικής εκστρατείας, παράλληλα με τη διαταγή για την κατάργηση του σώματος των ντόπιων γενιτσάρων διετάχθη η καταγραφή του αριθμού και των εσόδων των μπεκτασικών τεκέδων στο νησί, η απαγόρευση λειτουργίας του τάγματος και η εκδίωξή τους από εκεί, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται το μέρος εξορίας τους.¹⁰⁰⁸ Πάντως η συγκεκριμένη διαταγή, που, σύμφωνα με το έγγραφο, εστάλη όχι μόνο στην Κρήτη, αλλά σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία,¹⁰⁰⁹ φαίνεται να μην εφαρμόστηκε αμέσως. Έτσι, έναν περίπου χρόνο αργότερα, έφτασε στο νησί ένα νέο διάταγμα που καταδίκαιζε το τάγμα των μπεκτασήδων ως συνεργατών των γενιτσάρων, πολυθεϊστών (*müşrik*) και προωθούντων την αρνησιθρησκία. Σύμφωνα με το

¹⁰⁰⁵ Ο.π.

¹⁰⁰⁶ R. Tschudi, “Bektāshīyya”, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 1, 1161· Mouradgēa d’Ohsson, *Tableau général*, 311, 325-326.

¹⁰⁰⁷ Για τη μοναδική περίπτωση στην οποία σημειώνεται ρητά η σχέση μεταξύ ενός σείχη των μπεκτασήδων και ενός αγά των γενιτσάρων, δες T.A.H.43: 44. Για τους μπεκτασήδες της Κρήτης, δες Clayer-Popovic, “Les réseaux soufis”, 220-224, 228.

¹⁰⁰⁸ BOA, HAT.289/17345.

¹⁰⁰⁹ Για την αντίστοιχη εφαρμογή της απόφασης στη Βοσνία, όπου επίσης δεν παρατηρείται κάποια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ γενιτσάρων και μπεκτασήδων, δες Sel-Turhan, “Rebelling for the Old Order”, 132-133.

διάταγμα, επιβαλλόταν η εκδίωξη των τελευταίων, πάλι χωρίς επεξήγηση ως προς το πού, και η μετατροπή των τεκέδων τους σε τζαμιά.¹⁰¹⁰

Η δήμευση βακουφικών περιουσιών με αφορμή το Ευτυχές Συμβάν ήταν ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη στρατιωτική μεταρρύθμιση του 1826 στην Κρήτη. Δυστυχώς όμως είναι δύσκολο να την εξετάσουμε στο πλαίσιο μιας ευρύτερης οικονομικής στρατηγικής της οθωμανικής κυβέρνησης. Καθώς μέχρι τώρα οι μελέτες των ερευνητών που έχουν ασχοληθεί με το Ευτυχές Συμβάν και τις συνέπειές του έχουν επικεντρωθεί κυρίως στις πτυχές της μεταρρύθμισης που αφορούσαν την πολεμική επίδοση του στρατού, δεν μας είναι σχεδόν τίποτα γνωστό για την οικονομική της πλευρά. Παράλληλα, η ελλιπής εξέταση των οικονομικών δραστηριοτήτων του στρατού στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε την έκταση της επιρροής που αυτός ασκούσε μέσω των βακουφιών του σε άλλες περιφερειακές οικονομίες της οθωμανικής επικράτειας. Αν πάντως η διείσδυση των στρατιωτικών κεφαλαίων στην αγορά άλλων περιοχών είχε φτάσει στο επίπεδο που παρατηρείται στην Κρήτη, τότε η κατάργηση των βακουφιών των γενιτσάρων μπορούσε να έχει σοβαρές επιπτώσεις για την οικονομία του οθωμανικού κράτους συνολικά, με τη συγκέντρωση στο κεντρικό θησαυροφυλάκιο τεραστίων ποσών που μέχρι τότε διαχειρίζονταν δυνάμεις που δεν υπόκειντο στον άμεσο έλεγχο της κυβέρνησης.

Σε κάθε περίπτωση, ενδείξεις για τον σημαντικό ρόλο των γενιτσαρικών ταμείων ως πιστωτικών οργανισμών και μέσων οικονομικών επενδύσεων βρίσκουμε και αλλού στην Αυτοκρατορία: ο Mehmet Mert Sunar στην αδημοσίευτη διατριβή του ασχολείται, μεταξύ άλλων, με το ζήτημα της δήμευσης των γενιτσαρικών βακουφιών της Κωνσταντινούπολης. Δυστυχώς όμως, όπως και στην Κρήτη έτσι και στην Κωνσταντινούπολη, δεν σώζεται παρά μόνο ένα μέρος των πηγών που αναφέρονται στη διαδικασία, οπότε δεν προκύπτει πλήρης εικόνα για το μέγεθος της γενιτσαρικής περιουσίας που πέρασε στην κατοχή του κράτους. Από τα δύο μοναδικά σωζόμενα κατάστιχα δήμευσης πάντως, γίνεται σαφές ότι και στην πρωτεύουσα του κράτους τα γενιτσαρικά βακούφια χρησιμοποιούνταν για δανεισμό, κυρίως προς επαγγελματίες και συντεχνίες, και για διαφόρων ειδών επενδύσεις, που αφορούσαν, μεταξύ άλλων, την εκμετάλλευση εκατοντάδων μεταγωγικών πλοίων, καταστημάτων, αγροτικών εκτάσεων και κτηνοτροφικών μονάδων, καθιστώντας τους γενιτσαρούς

¹⁰¹⁰ BOA, HAT.293/17474 B.

«έναν από τους μεγαλύτερους κατόχους ακινήτων και πιστωτές της πόλης».¹⁰¹¹
Μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι τα γενιτσαρικά βακούφια της Κωνσταντινούπολης είχαν αρχίσει να δραστηριοποιούνται έντονα ως πιστωτικοί οργανισμοί τουλάχιστον από το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα,¹⁰¹² μπορούμε να φανταστούμε ότι η σχέση τους αυτή με την οικονομία της πρωτεύουσας ήταν κάθε άλλο παρά περιορισμένη, περιστασιακή και επιφανειακή.

Η αλήθεια είναι πως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποιος ήταν ο βαθμός εφαρμογής όσων διέταξε η Κωνσταντινούπολη σχετικά με τη βακουφική περιουσία των γενιτσαρικών λόχων. Αφενός, όπως είδαμε στην περίπτωση της Κρήτης, κάποια από τα ποσά εξαφανίστηκαν ή έγιναν αντικείμενο κατάχρησης και αφετέρου δεν υπάρχουν στοιχεία για το πώς εξελίχθηκε η είσπραξη των υφιστάμενων χρεών ιδιωτών προς τους λόχους. Πάντως, αν θεωρήσουμε ότι σε γενικές γραμμές οι αποφάσεις της οθωμανικής κυβέρνησης εφαρμόστηκαν – άλλωστε στις πηγές δεν υπάρχουν αναφορές που να δείχνουν κάτι άλλο, για την Κρήτη η δήμευση των γενιτσαρικών βακουφίων και η αποστολή της περιουσίας τους στην Κωνσταντινούπολη σήμαινε την απόσυρση από την τοπική αγορά σημαντικών ποσών στα οποία στηριζόταν μεγάλο μέρος του εμπορίου και των επιχειρήσεων του νησιού, γεγονός που αναμφίβολα θα επηρέαζε τη λειτουργία της τοπικής οικονομίας. Η πραγματική διάσταση όμως της αισθητής αυτής μείωσης των κεφαλαίων που διετίθεντο για πιστώσεις και επενδύσεις στην κρητική αγορά είναι αδύνατο να υπολογιστεί, καθώς δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένη από τις καταστροφές που επέφεραν στην οικονομία του νησιού η ερήμωση της υπαίθρου, οι θάνατοι χιλιάδων ντόπιων κατοίκων και ο περιορισμός του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου εξαιτίας της Επανάστασης του 1821. Πάντως για μια μικρή επαρχία όπως η Κρήτη, με ετήσια έσοδα από τον κεφαλικό της φόρο της τάξης των 154.000 γροσίων περίπου, η δήμευση του ενός σχεδόν εκατομμυρίου γροσίων των πέντε λόχων του Χάνδακα, από τα οποία τα δύο τρίτα περίπου είχαν χορηγηθεί μέσω δανείων σε ντόπιους κατοίκους, θα δημιουργούσε αναμφίβολα μεγάλη μείωση της ρευστότητας στην αγορά. Αν μάλιστα σε αυτά τα χρήματα προστεθεί και η δήμευση των περιουσιών των έξι αυτοκρατορικών λόχων των Χανίων και του Ρεθύμνου και των 33 ντόπιων γενιτσαρικών λόχων του νησιού, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι το πόσο αυτό ήταν τελικά αρκετά μεγαλύτερο και η απόσυρσή του ικανή να επηρεάσει δραστικά τη

¹⁰¹¹ Sunar, “Cauldron of Dissent”, 217-227.

¹⁰¹² Yilmaz, “The Economic and Social Role of Janissaries”, 234-241.

λειτουργία της κρητικής οικονομίας. Πάντως η μείωση των πιστοληπτικών επιλογών όσων επαγγελματιών εξαρτώνταν από τα γενιτσαρικά δάνεια για τη στήριξη των επιχειρήσεών τους ήταν λογικό να πλήξει οικονομικά πρωτίστως τον μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού, καθώς τα άτομα αυτά ήταν στη συντριπτική τους πλειονότητα μουσουλμάνοι.

Μια ακόμα συνέπεια της δήμευσης των γενιτσαρικών βακουφιών ήταν η έμμεση αποδυνάμωση των τοπικών πελατειακών δικτύων και η αύξηση του κρατικού ελέγχου επ' αυτών. Η αποσύνδεση των συμφερόντων εκατοντάδων, αν όχι χιλιάδων, ντόπιων επαγγελματιών από τους πόρους που μέχρι τότε ήλεγχε η στρατιωτική ελίτ του νησιού ήταν λογικό να επιφέρει χαλάρωση στις μεταξύ τους σχέσεις εξάρτησης. Σε αυτήν την εξέλιξη μάλιστα ρόλο έπαιξε μια ακόμα πτυχή της μεταρρύθμισης του 1826, που θα μπορούσε να θεωρηθεί εξίσου σημαντική με την οικονομική αλλαγή που επέφερε η δήμευση των βακουφιών: στο διάγγελμα της κατάργησης των γενιτσάρων δηλώνεται ρητά ότι «το όνομα και η μορφή των γενιτσάρων θα εγκαταλειφθούν και η μορφή των παλιών τους νόμων θα ανανεωθεί πλήρως».¹⁰¹³ Με δυο λόγια, η κυβέρνηση για πρώτη φορά διακήρυξε τη βούληση να καταργήσει όσα προνόμια προέκυπταν από τον «Νόμο των Γενιτσάρων» και ευνοούσαν τα στρατιωτικά δίκτυα, με πρώτο και καλύτερο το δικαίωμα της ειδικής δωσιδικίας. Πράγματι, σύμφωνα με τον «Κανονισμό των Νικηφόρων Στρατιωτών του Μωάμεθ» (*Kanunname-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye*) που εξέδωσε αργότερα η Πύλη, τα αδικήματα και οι τιμωρίες ακόμα και των υψηλότερων αξιωματούχων του σώματος ελέγχονταν πια από τον διοικητή της επαρχίας στην οποία έδρευε η κάθε μονάδα του.¹⁰¹⁴ Το μέτρο αυτό ουσιαστικά αναιρούσε οποιαδήποτε δυνατότητα κάλυψης μπορούσαν μέχρι τότε να προσφέρουν οι πρώην αξιωματικοί των γενιτσάρων στους πελάτες τους, καθιστώντας τους άμεσα ελέγξιμους και ευάλωτους απέναντι στις αποφάσεις της τοπικής διοίκησης. Η σχέση προστασίας μεταξύ στρατιωτών και αγάδων λοιπόν, που είχε αποτελέσει το θεμέλιο λίθο των βίαιων πρωτοβουλιών των στρατιωτικών δικτύων, ενισχύοντάς τα τόσο πολιτικά όσο και οικονομικά, τώρα κατέρρεε υπό το βάρος της νέας μεταρρύθμισης και συμπαρέσυρε μαζί της ένα μέρος του ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού που είχε συνδεθεί με τους γενιτσάρους χάρη σε αυτό ακριβώς το προνόμιο.

¹⁰¹³ “ocağın isim ve resim terkini ve kâffeten kanun-ı kadimi âhir heyetiyle teçdid olunarak...”.

T.A.H.45: 82-85.

¹⁰¹⁴ *Kanunname-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye*, Κωνσταντινούπολη 1829, 136-137.

Η τοπική διοίκηση μάλιστα δεν αρκέστηκε στην έμμεση αποδυνάμωση των πελατειακών δεσμών που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ αγάδων και στρατιωτών, αλλά φρόντισε να έρθει και σε άμεση ρήξη με τους επικεφαλής των στρατιωτικών δικτύων. Σύμφωνα με ένα διάταγμα του διοικητή του Χάνδακα τον Οκτώβριο του 1826, παρά τη διατήρηση στον στρατό μεγάλου μέρους του ανθρώπινου δυναμικού των γενιτσάρων της Κρήτης, η τοπική διοίκηση με αφορμή την κατάργηση των τελευταίων είχε επιδοθεί σε μια συστηματική διαδικασία «διαρκούς ανανέωσης των αξιωματικών τους».¹⁰¹⁵ Σύμφωνα πάντα με το έγγραφο, αποτέλεσμα της παύσης των ατόμων αυτών ήταν η δημιουργία κενού στην τοπική διοίκηση που ο διοικητής θέλησε να καλύψει με τον διορισμό ως αντιπροσώπου του στο νησί ενός «προστάτη των φτωχών κατοίκων» (*fukaraperver*) έμπιστού του αγιάνη, ονόματι Μουτζάκη Μουσταφά αγά, που θα αναλάμβανε στο εξής τα ζητήματα διαχείρισης όλου του βιλαετιού και στον οποίο θα έπρεπε να δίνουν αναφορά όλοι οι τοπικοί παράγοντες εξουσίας.¹⁰¹⁶

Τέλος, η προτροπή του αυτοκρατορικού διαγγέλματος προς τους κατόχους τίτλων μισθοδοσίας να επιδείξουν τους τίτλους αυτούς προκειμένου να συνεχίσουν να λαμβάνουν τον μισθό τους φαίνεται πως για πρώτη φορά ξεκαθάρισε το τοπίο σχετικά με το ποιοι από τους μουσουλμάνους του νησιού ήταν πραγματικοί γενίτσαροι και, κατά συνέπεια, ποιοι από αυτούς θα μπορούσαν να εγγραφούν στο νέο σώμα. Σύμφωνα με τον Howard Reed, ο σερασκέρης του νέου σώματος στην Κωνσταντινούπολη επιλήφθηκε προσωπικά και με ιδιαίτερο ζήλο του ελέγχου των τίτλων μισθοδοσίας που αποστέλλονταν στο γραφείο του προς ανανέωση: «η αυστηρότητά του [Χιουσεΐν πασά] ως προς τη διασταύρωση της εγκυρότητάς τους είχε τρομάξει τους περισσότερους γενίτσαρους και πολίτες (*civilian*) κατόχους αυτών των τίτλων μισθοδοσίας τόσο που δεν τολμούσαν να παρουσιαστούν ενώπιόν του για να λάβουν το νόμιμο εισόδημά τους, όπως είχε εγγυηθεί η κυβέρνηση».¹⁰¹⁷ Δεν ξέρουμε αν πράγματι ο σερασκέρης έλεγξε προσωπικά χιλιάδες τίτλους, όπως ισχυρίζονται οι οθωμανικές πηγές, αλλά σίγουρα η αναφορά αυτή αντικατοπτρίζει τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετώπισε η διοίκηση το ζήτημα. Ήταν λογικό η αυστηρή αυτή στάση της κεντρικής διοίκησης του νέου σώματος να έχει ως αποτέλεσμα σημαντική μείωση του αριθμού των στρατιωτών της Κρήτης και να

¹⁰¹⁵ “*Yeniçeri ocağı ref oldiğindan zâbitânın tecdidî durmadan oldiğina binaen...*”· T.A.H.45: 122.

¹⁰¹⁶ Ο.π.

¹⁰¹⁷ Reed, “The Destruction of the Janissaries”, 336.

επιφέρει πλήγμα στα στρατιωτικά πελατειακά δίκτυά της που, όπως είδαμε, περιλάμβαναν τόσο ψευδογενιτσάρους όσο και άτομα που κατείχαν παράνομα τίτλους ή μερίδια τίτλων μισθοδοσίας άλλων ατόμων.

Ήταν λοιπόν η μεταρρύθμιση του 1826 μια αλλαγή που αποσκοπούσε μόνο στη βελτίωση του αξιόμαχου του οθωμανικού στρατού; Σε ότι αφορά τουλάχιστον την εφαρμογή της στην Κρήτη, βλέπουμε ότι η έμφαση δόθηκε αλλού. Έτσι, όπως παραδεχόταν και η ίδια η διοίκηση της επαρχίας, η στρατιωτική μεταρρύθμιση είχε περισσότερο το χαρακτήρα της μεταφοράς ατόμων από το ένα σώμα στο άλλο, χωρίς να διασφαλίζεται με κάποιον αποφασιστικό τρόπο η βελτίωση της πολεμικής απόδοσής τους. Αντίθετα, τόσο το κέντρο όσο και οι εκπρόσωποί του φαίνεται να ήταν πολύ πιο προσηλωμένοι στην ολοκλήρωση της προσπάθειας που είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1812: της προσπάθειας δηλαδή αποδυνάμωσης των ντόπιων στρατιωτικών δικτύων και υπαγωγής τους στον πολιτικό και οικονομικό τους έλεγχο. Ύστερα από μιάμιση δεκαετία σφοδρών συγκρούσεων με την τοπική ελίτ και τους πελάτες της, ο Μαχμούντ Β΄, εκμεταλλευόμενος την Επανάσταση του 1821, για πρώτη φορά κατάφερε να πετύχει τον στόχο του αυτόν, εφαρμόζοντας μια σειρά από σαρωτικά για τα στρατιωτικά δίκτυα μέτρα, τα οποία στόχευαν απευθείας στην καρδιά των μη στρατιωτικών δραστηριοτήτων τους: δήμευση των βακουφικών περιουσιών των γενιτσαρικών λόχων, κατάργηση των προνομίων όσων συνδέονταν με αυτούς, απογύμνωση της τοπικής στρατιωτικής ελίτ από τον θεσμικό της ρόλο στο νησί και αποσύνδεση των ψευδογενιτσαρικών από τον στρατό.

Με την παραπάνω διαπίστωση δεν θέλω να ισχυριστώ ότι ο χαρακτήρας, η σοβαρότητα, η επιτυχία και η αποτελεσματικότητα της στρατιωτικής μεταρρύθμισης του 1826 μπορούν να αξιολογηθούν αποκλειστικά με βάση το παράδειγμα της Κρήτης, ούτε ότι το πολιτικό και οικονομικό σκέλος της γενικά υπερίσχυσε του στρατιωτικού. Η Κρήτη ήταν μια επαρχία στην οποία μαινόταν πόλεμος και ο συνδεόμενος με το γενιτσαρικό σώμα μουσουλμανικός πληθυσμός αποτελούσε για την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης τον βασικό εγγυητή του οθωμανικού καθεστώτος στην περιοχή. Υπήρχαν λοιπόν ειδικές συνθήκες που σίγουρα επέβαλλαν τον μετριασμό της ρήξης της τελευταίας με τους μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής, ακόμα και αν αυτό σήμαινε τη μη επιβολή δραστικών μέτρων για τη βελτίωση του αξιόμαχου του εκεί στρατεύματος.

Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με σύγχρονους παρατηρητές, η βελτίωση αυτή δεν αποδείχτηκε εφικτή ούτε στις άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας

όπου εφαρμόστηκε η μεταρρύθμιση,¹⁰¹⁸ αν και, όπως είναι λογικό, ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες κάθε επαρχίας οι κρατικές απαιτήσεις και τα προβλήματα που παρουσιάζονταν κατά την εφαρμογή της μπορούσαν να είναι διαφορετικά από αυτά που βλέπουμε στην Κρήτη.¹⁰¹⁹ Σύντομα πάντως θα γινόταν σαφές με τον χειρότερο τρόπο ότι ούτε ο νέος στρατός ήταν ικανός να αντεπεξέλθει στις πολεμικές ανάγκες του κράτους. Τα τραγικά για την Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελέσματα του ρωσοοθωμανικού πολέμου του 1828-1829 αποτέλεσαν την πρώτη ηχηρή απόδειξη αυτής της πραγματικότητας, ενώ και άλλες σημαντικές ήττες επρόκειτο να ακολουθήσουν τα επόμενα χρόνια.¹⁰²⁰ Ωστόσο το κατά πόσο τα παραπάνω προέκυψαν από προβλήματα στον σχεδιασμό ή στην εφαρμογή της μεταρρύθμισης δεν είναι δυνατό να εξεταστεί εδώ και πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης.

Από την άλλη, τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως το παράδειγμα της Κρήτης δεν μπορεί να ενταχθεί σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Κρήτη δεν αποτελούσε παρά μόνο μία από τις δεκάδες περιοχές της Αυτοκρατορίας που υπέστησαν τις συνέπειες της μεταρρύθμισης του 1826 και ότι, παρά τις όποιες ιδιαιτερότητες του νησιού, η κατάργηση των γενιτσαρικών σωμάτων που έδρευαν εκεί ήταν αποτέλεσμα μιας κεντρικής απόφασης που ίσχυσε για το σύνολο των γενιτσαρικών μονάδων του οθωμανικού κράτους.¹⁰²¹ Η κατάργηση των γενιτσάρων σε όλη την Αυτοκρατορία αποτελούσε συνέπεια και κορύφωση μιας ευρύτερης επίθεσης που, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Μαχμούντ Β΄ είχε από χρόνια εξαπολύσει ενάντια στις δυνάμεις που αμφισβητούσαν την εξουσία του σουλτάνου ως προσώπου και θεσμού στο κέντρο και τις επαρχίες. Έτσι, ακόμα και αν δεν μπορούμε με βάση μόνο το παράδειγμα της Κρήτης να κρίνουμε την αποτελεσματικότητα του στρατιωτικού σκέλους της μεταρρύθμισης του 1826, η εξέταση του τρόπου με τον οποίο εφαρμόστηκε η κατάργηση των γενιτσάρων στο νησί είναι δυνατό να μας δώσει στοιχεία όχι μόνο για τις συνέπειές της στην εν λόγω επαρχία, αλλά και για το είδος της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας που η οθωμανική κυβέρνηση οραματιζόταν να εγκαταστήσει στο σύνολο του κράτους της.

¹⁰¹⁸ Aksan, *Ottoman Wars*, 333.

¹⁰¹⁹ Για το τι συνέβη στις αραβικές επαρχίες, δες Erdem, "Recruitment for the Victorious Soldiers of Muhammad", 189-206. Για τα προβλήματα που αντιμετώπισε η οθωμανική κυβέρνηση από τη μεταρρύθμιση στη Βοσνία, δες Sel-Turhan, "Rebelling for the Old Order", 167, 193 και σποράδην.

¹⁰²⁰ Aksan, *Ottoman Wars*, 343-398.

¹⁰²¹ Για έναν απολογισμό του τι συνέβη σε άλλες περιοχές, δες Aksan, *Ottoman Wars*, 324-325.

Σίγουρα ο Μαχμούντ επιζητούσε τη δημιουργία ενός πιο αποτελεσματικού στρατού και ήθελε να απαλλαγεί από την απειλή που συμβόλιζαν για τον σουλτανικό θρόνο οι γενιτσαρικοί ορτάδες που έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο μια τέτοια ιστορική αιτιολόγηση της μεταρρύθμισης του 1826, η οποία θέτει στο επίκεντρό της τις πολεμικές λειτουργίες του στρατού και τις πολιτικές εξελίξεις στην πρωτεύουσα, αφήνει ανέγγιχτες πολλές και σημαντικές παραμέτρους του προβλήματος. Μια από αυτές είναι η επαρχιακή διάσταση της μεταρρύθμισης: από το παράδειγμα της Κρήτης βλέπουμε ότι οι γενίτσαροι μπορούσαν να αποτελούν έναν από τους βασικότερους φορείς αμφισβήτησης της κρατικής εξουσίας όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στις επαρχίες όπου έδρευαν, ενώ, στο επίπεδο της ολοένα εκχρηματιζόμενης οθωμανικής οικονομίας, τα βακούφια τους μπορούσαν να λειτουργούν ως βασικό εργαλείο ελέγχου των περιφερειακών οικονομιών της Αυτοκρατορίας. Αν μάλιστα αναλογιστούμε ότι, σύμφωνα με τον Mouradgea d'Ohsson, που έγραψε το έργο του το 1787-90, την εποχή εκείνη από τους 195 ορτάδες της αυτοκρατορικής γενιτσαρικής οργάνωσης¹⁰²² οι 43 μόνο έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι υπόλοιποι βρισκόνταν μόνιμα εγκατεστημένοι σε διάφορες επαρχίες,¹⁰²³ αντιλαμβανόμαστε ότι οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας των ριζικών αλλαγών του 1826 χωρίς την εξέταση του οικονομικού και του πολιτικού ρόλου των γενιτσάρων στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας είναι ανεπαρκής.

Μια δεύτερη σημαντική παράμετρος είναι οι παράπλευρες οικονομικές και πολιτικές συνέπειες της κατάργησης του γενιτσαρικού σώματος, οι οποίες, δυστυχώς, όσο η διεύθυνσή του στην οικονομική και πολιτική ζωή της Αυτοκρατορίας δεν εξετάζεται σε όλη της την έκταση, είναι αδύνατο να εκτιμηθούν σωστά. Οι συνέπειες της αλυσιδωτής κατάρρευσης των στρατιωτικών δικτύων και μαζί της προστασίας που αυτά παρείχαν σε διάφορες ομάδες συμφερόντων έδωσαν την ευκαιρία στην κεντρική κυβέρνηση να προβεί σε μια άνευ προηγουμένου επίθεση σε πολλούς θεσμούς και ομάδες ατόμων που συνδέονταν άμεσα ή έμμεσα με το γενιτσαρικό σώμα και ασκούσαν οικονομική και πολιτική επιρροή στο κράτος. Στην Κρήτη, όπως και σε άλλες επαρχιακές περιοχές της Αυτοκρατορίας, το παράδειγμα της δήμευσης των βακουφίων των μπεκτασικών τεκέδων δείχνει ότι οι παράπλευρες συνέπειες της κατάργησης των γενιτσάρων μπορούσαν να είναι αρκετά σύνθετες και, πίσω από

¹⁰²² Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα το 65^ο *τζεμαάτ* είχε καταργηθεί το 1623 από τον Μουράτ Δ΄ λόγω του ότι ένας στρατιώτης του είχε πρωτοστατήσει στη δολοφονία του σουλτάνου Οσμάν Β΄. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 312.

¹⁰²³ Ο.π., 312-313.

κάποια στρατιωτική ή θρησκευτική αιτιολόγηση,¹⁰²⁴ να κρύβονται μεθοδεύσεις όχι άσχετες από οικονομικές παραμέτρους. Στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με πηγές της εποχής, το Ευτυχές Συμβάν αποτέλεσε αφορμή για τη μαζική δήμευση όχι μόνο των περιουσιών των γενιτσαρικών λόχων, αλλά και τεράστιων χρηματικών ποσών από μη μουσουλμάνους πιστωτές, με τη δικαιολογία ότι μέχρι τότε συναλλάσσονταν με το γενιτσαρικό σώμα. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δήμευση αστρονομικών ποσών¹⁰²⁵ από τις περιουσίες των ατόμων αυτών υπέρ του αυτοκρατορικού ταμείου και όλες οι επιχειρήσεις της πόλης «να παραλύσουν για μερικές μέρες μετά την ξαφνική αυτή ενέργεια».¹⁰²⁶

Παράλληλα, αμέσως μετά την κατάργηση των γενιτσάρων, το 1826, ο Μαχμούντ Β΄ ίδρυσε το «Υπουργείο Αυτοκρατορικών Βακουφιών» (*Evkaf-i Hümayun Nezareti*) υπό την άμεση εξουσία του παλατιού, στο οποίο μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα πέρασε η επίβλεψη και ο έλεγχος όλων των βακουφιών της Αυτοκρατορίας.¹⁰²⁷ Η ίδρυση του υπουργείου αυτού δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός κεντρικά ελεγχόμενου οθωμανικού χρηματοπιστωτικού συστήματος και άνοιξε τον δρόμο για τη φορολόγηση των βακουφικών εσόδων, που επρόκειτο να θεσμοθετηθεί κατά την περίοδο του Τανζιμάτ.¹⁰²⁸ Ο ιστορικός Murat Çizakça υποστηρίζει ότι «μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μεγάλα κομμάτια της έγγειας περιουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ελέγχονταν από το σύστημα των βακουφιών... Μετά την καταστροφή των γενιτσάρων και την επακόλουθη αδιαφιλονίκητη ανάπτυξη του απολυταρχισμού του Μαχμούντ, ουσιαστικά όλα τα αφιερώματα της αυτοκρατορίας τέθηκαν υπό τη δικαιοδοσία του *Evkaf-i Hümayun Nezareti*, του Υπουργείου Αφιερωμάτων. Οι βακουφικές γαίες αυτήν την περίοδο απέφεραν 44.000 *κεσέ* [22.000.000 γρόσια] έσοδα το χρόνο που συσσωρεύονταν στο [κρατικό] Ταμείο».¹⁰²⁹

Εκτός των παραπάνω, από τις έρευνες του ιστορικού Şevket Pamuk προκύπτει ότι μετά την κατάργηση του σώματος των γενιτσάρων ο Μαχμούντ Β΄ προέβη σε

¹⁰²⁴ Για τη θρησκευτική αιτιολόγηση της επίθεσης κατά των μπεκτασήδων, δες Aksan, *Ottoman Wars*, 323-324.

¹⁰²⁵ Σύμφωνα με τις πηγές, τα ποσά αυτά ανέρχονταν συνολικά σε 108 εκατομμύρια γρόσια: Reed, "The Destruction of the Janissaries", 335.

¹⁰²⁶ Ο.π., 334-335.

¹⁰²⁷ J. R. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Λάντρεν 1986, 44, 72-73, 85-86.

¹⁰²⁸ Ο.π., 120 και σποράδην: T. Kuran, "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System", *Law and Society Review*, 35/4 (2001), 887-890.

¹⁰²⁹ M. Çizakça, "Ottoman Cash Wakfs Revisited: The Case of Bursa, 1555-1823", στο *Foundation for Science Technology and Civilization*, επιμ. L. Ball, Μάντσεστερ 2004, 16-17.

απανωτές υποτιμήσεις του άσπρου, η περιεκτικότητα του οποίου σε ασήμι μειώθηκε κατά 79% σε τέσσερα μόλις χρόνια. Η ενέργεια αυτή, φαινομενικά άσχετη με το Ευτυχές Συμβάν, δεν θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί με τέτοια ευκολία όσο οι γενίτσαροι, των οποίων οι μισθοί υπολογίζονταν σε άσπρα, ύψωναν συστηματικά το ανάστημά τους στις προσπάθειες του κέντρου για κάθετη υποτίμηση του νομίσματος.¹⁰³⁰ Σύμφωνα πάλι με τον Donald Quataert, η κατάργηση των γενιτσάρων εγκαινίασε μια σειρά ενεργειών της οθωμανικής κυβέρνησης που επρόκειτο να οδηγήσουν στην αποδυνάμωση των συντεχνιών και του οικονομικού προστατευτισμού στο κέντρο και τις επαρχίες, ανοίγοντας την οθωμανική αγορά στο παγκόσμιο εμπόριο και εκθέτοντάς τη στον διεθνή ανταγωνισμό.¹⁰³¹

Από όσα σημειώθηκαν εδώ γίνεται λοιπόν σαφές πως, στα μάτια της οθωμανικής κυβέρνησης, από την κατάργηση των γενιτσάρων δεν εξαρτιόταν απλώς η στρατιωτική βελτίωση του οθωμανικού στρατού, αλλά η εφαρμογή μιας σειράς από ριζοσπαστικές οικονομικές, πολιτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις που είχαν ως στόχο τους τόσο το κέντρο όσο και την περιφέρεια του κράτους. Η έκταση και η σημασία των μεταρρυθμίσεων αυτών ωστόσο δεν μπορεί να εκτιμηθεί παρά μόνο με την εις βάθος εξέταση και των μη στρατιωτικών λειτουργιών του οθωμανικού στρατού πριν από το 1826. Οι δραματικές αλλαγές που επήλθαν από αυτές τις εξελίξεις είναι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ιδιαίτερα έκδηλες στην περίπτωση της Κρήτης.

Μια πύρρειος νίκη

Το τέλος της κρητικής επανάστασης το 1830 βρήκε το νησί ρημαγμένο από τη δεκαετή σχεδόν διαμάχη. Ο οθωμανικός στρατός είχε καταφέρει επιτέλους να καταβάλει τους επαναστάτες αλλά το κόστος ήταν τεράστιο και για τον ντόπιο μουσουλμανικό πληθυσμό, καθώς χιλιάδες μουσουλμάνοι είχαν εγκαταλείψει την ύπαιθρο και είχαν μετοικήσει στις πόλεις, τάση η οποία επρόκειτο να ενισχυθεί τις επόμενες δεκαετίες.¹⁰³² Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν όχι μόνο στις βιαιοπραγίες κατά τη

¹⁰³⁰ Pamuk, *A Monetary History*”, 195-196, 198.

¹⁰³¹ Quataert, “The Age of Reforms”, 825· του ίδιου, *The Ottoman Empire*, 135-137.

¹⁰³² Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 90.

διάρκεια της επανάστασης, αλλά και στα μέτρα της νέας αιγυπτιακής διοίκησης,¹⁰³³ τα οποία έθεταν σαφείς περιορισμούς στη μετοικεσία μουσουλμάνων σε χωριά όπου δεν κατείχαν περιουσία και επέβαλλαν την επιστροφή στους χριστιανούς του νησιού των περιουσιών που τους είχαν αφαιρεθεί κατά τις εχθροπραξίες.¹⁰³⁴

Σύμφωνα με τον Πεπονάκη, που αντλεί τις πληροφορίες του από το γαλλικό προξενικό αρχείο των Χανίων, το 1832 «οι Τουρκοκρήτες έμοιαζαν πλέον “μ’ ένα σώμα χωρίς ψυχή”. Νοσταλγούσαν το παρελθόν και περίμεναν μεταβολή της κατάστασης, ελπίζοντας να ξαναβρούν την παλιά τους δύναμη. Ορισμένοι απ’ αυτούς, όσοι δεν συμβιβάστηκαν με τις μεταρρυθμίσεις, πούλησαν τα κτήματά τους και εγκαταστάθηκαν σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».¹⁰³⁵ Ο περιηγητής John Bowring (1837) περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε μετά την επανάσταση με τον παρακάτω τρόπο: «η περιουσία και η προσωπικότητα τόσο των Τούρκων όσο και των Ελλήνων αντιμετωπίζονται με σεβασμό, αλλά οι πρώτοι, αναπολώντας την εξαιρετική τους κατάσταση πριν από το 1821, ανέχονται με δυσκολία την αμερόληπτη διακυβέρνηση του Μεχμέντ Αλί. Έτσι, συχνά πωλούν τις γαίες τους, που δεν είναι δυνατό πια να καλλιεργηθούν μέσω της καταναγκαστικής εργασίας των Ελλήνων, και είτε κατοικούν στις πόλεις όπου γίνονται καταστηματαρχες κ.ά. είτε μεταναστεύουν σε κάποια από τις περιοχές που βρίσκονται υπό την άμεση κυριαρχία του σουλτάνου. Αρκετοί από τα κατώτερα στρώματα, παρασυρόμενοι από τον χρυσό και τις υποσχέσεις του αντιβασιλέα,¹⁰³⁶ ενεγράφησαν μεταξύ των στρατιωτών του και 3-4.000 άνδρες έχουν εγκαταλείψει το νησί με αυτόν τον τρόπο από το 1830».¹⁰³⁷ Την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής περιγράφει παραστατικά και ένας ντόπιος χριστιανός απευθυνόμενος στους μουσουλμάνους της Κρήτης: «από το 1821 που κάμαμε την επανάστασί μας μουνδέ νύχτα κανύτε¹⁰³⁸ το μάτι σας από το φόβο σας, μη το σπάσομαι εμείς οι χριστιανοί· και μα την αλήθεια σας το κάμαμε πλιό παρά μια βολά,¹⁰³⁹ κι αφήκετε τα σπήθια σας

¹⁰³³ Από το 1830 το νησί είχε περάσει στον έλεγχο του Μεχμέντ Αλί της Αιγύπτου, ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές υπηρεσίες που ο τελευταίος προσέφερε στον σουλτάνο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Η περίοδος της αιγυπτιακής κυριαρχίας στο νησί κράτησε έως το 1840.

¹⁰³⁴ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 93-94.

¹⁰³⁵ Ο.π., 93.

¹⁰³⁶ Δηλαδή του Μεχμέντ Αλί.

¹⁰³⁷ Bowring, *Report on Egypt and Candia*, 156.

¹⁰³⁸ Κλείνετε.

¹⁰³⁹ Περισσότερες από μία φορές.

κι αφήκετε τη καταδιά¹⁰⁴⁰ σας, κι αφήκετε τ' απράτι¹⁰⁴¹ σας και γλακούσετε¹⁰⁴² στα κάστρα».¹⁰⁴³

Μολονότι ο χριστιανικός πληθυσμός βίωνε επίσης δύσκολες στιγμές μετά την επανάσταση και ακόμα βρισκόταν από άποψη φορολογική και διοικητική σε υποδεέστερη θέση σε σχέση με τους ντόπιους μουσουλμάνους, ήταν φανερό πια ότι οι όροι που ίσχυαν παλιά μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων είχαν αρχίσει να ανατρέπονται. Παρά την ίδρυση του ελληνικού κράτους που ευνοούσε την πυροδότηση αισθημάτων αλυτρωτισμού στο ντόπιο χριστιανικό στοιχείο και παρά την πρόσφατη επανάσταση, τόσο η αιγυπτιακή διοίκηση αρχικά όσο και η σουλτανική εξουσία αργότερα ήταν αποφασισμένες να μην επιτρέψουν ξανά την υπέρμετρη αύξηση της δύναμης των ντόπιων μουσουλμάνων, με αποτέλεσμα την παραχώρηση δικαιωμάτων και προνομίων στους χριστιανούς. Εκτός τούτου η θέση των τελευταίων επρόκειτο να βελτιωθεί ακόμα περισσότερο από τη δεκαετία του 1840 χάρη στις μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα γενικότερα στην Αυτοκρατορία κατά την περίοδο του Τανζιμάτ. Οι μη μουσουλμάνοι απέκτησαν το 1830 για πρώτη φορά δικαίωμα συμμετοχής στα νεοσυσταθέντα συμβούλια των τριών πόλεων της Κρήτης, ενώ το 1838 απέκτησαν και δικαίωμα συμμετοχής στα ντόπια στρατιωτικά σώματα έναντι φοροαπαλλαγών. Φόροι που παλιότερα επιβάρυναν μόνο τους χριστιανούς, όπως ο φόρος για το κρασί και τη ρακή που παράγονταν στην επαρχία, επιβλήθηκαν πια και στους μουσουλμάνους, ενώ διορθώθηκαν και άλλου τύπου φορολογικές ανισότητες του παρελθόντος, με την εφαρμογή μέτρων όπως η εξίσωση των τελωνειακών δασμών του νησιού για όλους τους κατοίκους του. Το 1842 απαγορεύτηκε η οπλοφορία στους μουσουλμάνους του νησιού, ενώ μάλιστα, σύμφωνα με ελληνικές πηγές της εποχής, οι Σφακιανοί, όλοι τους χριστιανοί, προνομιακά διατήρησαν αυτό το δικαίωμα.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴⁰ Αποκατάσταση, βόλεψη.

¹⁰⁴¹ Αντικείμενα, περιουσία.

¹⁰⁴² Σπεύσατε.

¹⁰⁴³ *Φυλλάδα για τσοι Τούρκους*, 8. Ο συγγραφέας του έργου αυτού δεν έχει εξακριβωθεί. Για περισσότερες λεπτομέρειες, δες Ε. Σ. Αγγελάκης, «Κριτική επί ενός ιστορικοθρησκευτικού πεζογραφήματος υπό τον τίτλον “Φυλλάδα για τζοι Τούρκους της Κρήτης” γραμμένη από ένα γέρω Κρητικό το 1858», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), 117-129.

¹⁰⁴⁴ Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 91-92, 94, 99, 152-153· Scott, *Rambles in Egypt and Candia*, 310. Για να γίνει πιο κατανοητή η πορεία που ακολουθήθηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες στο ζήτημα της οπλοφορίας και της ένταξης χριστιανών στις ένοπλες δυνάμεις του νησιού, ας σημειώσουμε ότι το 1881, σύμφωνα με τον Ιωσήφ Χατζιδάκη, παρά το γεγονός ότι στον Χάνδακα το μουσουλμανικό στοιχείο ήταν πολυπληθέστερο σε σχέση με το χριστιανικό, η χωροφυλακή της πόλης αποτελούνταν κατά τα 2/3 από χριστιανούς και μόλις κατά το 1/3 από μουσουλμάνους, ενώ και ο αρχηγός της ήταν χριστιανός· Χατζιδάκης, *Περιήγησις*, 14-15.

Όλα αυτά τα αδιανόητα για την προεπαναστατική κρητική κοινωνία δεν θα ήταν εφικτά χωρίς την προηγούμενη οικονομική και πολιτική υποταγή των στρατιωτικών δικτύων στην κεντρική διοίκηση και τους εκπροσώπους της. Η διοίκηση γνώριζε ότι η απαγόρευση των μη στρατιωτικών λειτουργιών του στρατού ήταν το κλειδί για την αύξηση του ελέγχου της πάνω του και έτσι επιδόθηκε στον συστηματικό περιορισμό τους. Στην περίπτωση του νέου διοικητικού συστήματος της Κρήτης, η παρουσία των στρατιωτικών θεσμών που μέχρι πρόσφατα βρίσκονταν στην καρδιά των οργάνων λήψης αποφάσεων μειώθηκε σημαντικά. Οι περισσότερες αρμοδιότητες της Πύλης του Αγιά, με την εξαίρεση των καθηκόντων αστυνόμευσης, έπαψαν πια να ελέγχονται από τον στρατό, ενώ τα τρία νέα συμβούλια των πόλεων που αντικατέστησαν τα παλιά στρατοκρατούμενα ντιβάνια των Πυλών των Πασάδων αποτελούνταν πια μόνο από τους καδήδες, ορισμένους οικονομικούς αξιωματούχους, τους υπαλλήλους του τελωνείου και χριστιανούς και μουσουλμάνους αντιπροσώπους από κάθε καζά του νησιού.¹⁰⁴⁵

Αντίστοιχες κινήσεις έγιναν και στον οικονομικό τομέα, με τη δημιουργία μη στρατιωτικών θεσμών που εν πολλοίς αναλάμβαναν να χορηγούν πιστώσεις στα άτομα που παλιότερα αποτελούσαν τους βασικούς δανειολήπτες των γενιτσαρικών βακουφιών. Η αιγυπτιακή διοίκηση επέτρεψε στα τελωνεία του νησιού να παρέχουν «αστικά τοιαύτα δάνεια και ιδίως εις Μουσουλμάνους μετά ή και άνευ εγγυήσεως, αι εγκριτικάί δε αποφάσεις των Τελωνειακών Αρχών εδημοσιεύοντο εις την εφημερίδα “Κρήτη”»,¹⁰⁴⁶ απόφαση που το πιθανότερο είναι να αποτελούσε μέτρο αποκατάστασης της ρευστότητας στην αγορά που είχε μειωθεί λόγω των μαζικών βακουφικών δημεύσεων του 1826 και της οριστικής αποσύνδεσης του πιστωτικού συστήματος του νησιού από τον στρατό.¹⁰⁴⁷

Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι η μεταρρύθμιση του 1826, ακόμα και αν δεν οδήγησε στη δημιουργία μιας αξιόμαχης στρατιωτικής δύναμης για την

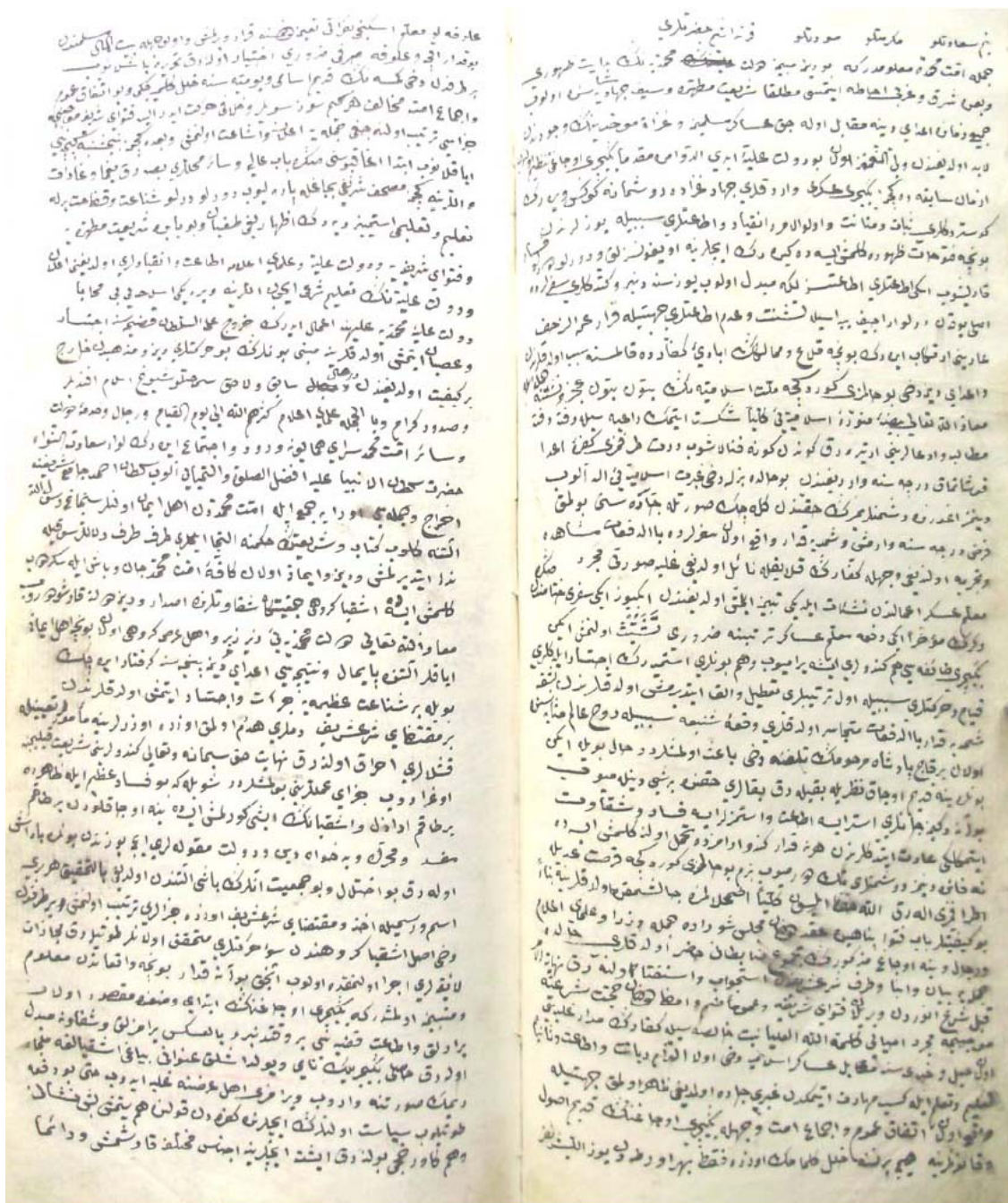
¹⁰⁴⁵ Για αναφορές σχετικά με τη σύνθεση και τη λειτουργία των συμβουλίων, δες C. Tukin, “Girit”, *İslâm Ansiklopedisi*, τ. 4, Κωνσταντινούπολη 1948, 794-795· Α. Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», *Κρητολογικά Γράμματα*, 17 (2001), 105-106· Bowring, *Report on Egypt and Candia*, 155-156· Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί*, 152-153· Scott, *Rambles in Egypt and Candia*, 294, 344-345· L. Cass, *An Historical, Geographical and Statistical Account of the Island of Candia, or Ancient Crete*, Ρίτςμοντ 1839, 12· Χουρμούζης, *Κρητικά*, 20-21.

¹⁰⁴⁶ Κ. Γ. Φουρναράκης, *Διοικήσεις και δικαιοσύνη επί Τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, Χανιά 1929, 97.

¹⁰⁴⁷ Ωστόσο ένα πραγματικά κεντρικά ελεγχόμενο σύστημα πιστώσεων στο νησί δεν επρόκειτο να δημιουργηθεί πριν από το 1869, όταν συστάθηκε το Κοινοφελές Ταμείο Κρήτης, το οποίο συνέχισε να λειτουργεί ως αγροτική τράπεζα και μετά την προσάρτηση του νησιού στο ελληνικό κράτος· ό.π., 97-100. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία που παρέχει ο Στέφανος Πούλιος ότι, σύμφωνα με προξενικές εκθέσεις, το 1876 οι μουσουλμάνοι πρόκριτοι ήταν υπερχρεωμένοι σε χριστιανούς πιστωτές· Πούλιος, «Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη», 14.

Αυτοκρατορία, αποτέλεσε το πρώτο βήμα για τη δημιουργία ενός στρατεύματος με τη σύγχρονη έννοια του όρου, καθώς για πρώτη φορά η οθωμανική κυβέρνηση κατάφερε να αφαιρέσει από τον στρατό τις περισσότερες μη στρατιωτικές λειτουργίες του, υπάγοντάς τον σε έναν πολύ πιο αυστηρό κεντρικό έλεγχο. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος για τον οποίο, όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, οποιαδήποτε προσπάθεια κατανόησης του ρόλου των οθωμανικών στρατιωτικών θεσμών πριν από το 1826 με αποκλειστικό κριτήριο την πολεμική τους απόδοση έχει τουλάχιστον περιορισμένη αναλυτική αξία. Ο στρατός της Κρήτης αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πραγματικότητας: όσο ανίσχυρος κι αν αποδείχθηκε στο πεδίο της μάχης, άλλο τόσο ισχυρή παρουσία είχε στο νησί χάρη στις υπόλοιπες λειτουργίες του και ήταν εξαιτίας αυτής του της επιρροής στην τοπική διοίκηση, οικονομία και πολιτική που βρέθηκε στο στόχαστρο της κεντρικής εξουσίας ήδη από το 1812. Η μεταρρύθμιση του 1826, όπως τουλάχιστον βλέπουμε ότι εφαρμόστηκε στην Κρήτη, κάτω από το στρατιωτικό της περίβλημα και την πολεμική της ρητορική, επέφερε στην πραγματικότητα πρωτίστως αλλαγές σε τομείς που είχαν μικρή σχέση με τον πόλεμο. Οι μη στρατιωτικές δραστηριότητες του στρατού όμως ήταν τόσο βαθιά ριζωμένες στην οικονομική, διοικητική και πολιτική ζωή του νησιού ώστε η παύση τους έμελλε, σε συνδυασμό βέβαια και με άλλους παράγοντες, όπως τη μεταβίβαση της διοίκησης του νησιού στον Μεχμέτ Αλί, την πίεση των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων επί της οθωμανικής κυβέρνησης υπέρ των χριστιανών υπηκόων της και το Τανζιμάτ, να συμβάλει στον συνολικό επαναπροσδιορισμό των όρων διαβίωσης των θρησκευτικών κοινοτήτων της επαρχίας και των σχέσεων της τελευταίας με το κέντρο της Αυτοκρατορίας. Αμέσως μετά τη λήξη της επανάστασης έγινε φανερό ότι οι τύχες του στρατού της Κρήτης και του μουσουλμανικού της πληθυσμού ήταν τόσο άρρηκτα συνδεδεμένες ώστε μεγάλος χαμένος από τις μεταρρυθμίσεις δεν ήταν άλλος τελικά από τον νικητή του πολέμου της δεκαετίας του 1820, τους ντόπιους μουσουλμάνους.

Εικόνα 14: Οι δύο πρώτες σελίδες του εγγράφου που ανακοινώνει την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος και την αντικατάστασή του από του Νικηφόρους Στρατιώτες του Μωάμεθ (T.A.H.45: 82-83)

Γ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 έφερε στην επιφάνεια πολλές από τις αδυναμίες του στρατού της Κρήτης. Η μακρόχρονη αποχή του από τον πόλεμο, η μετατόπιση του κέντρου βάρους των δραστηριοτήτων των μελών του προς τις μη στρατιωτικές του λειτουργίες και γενικότερα το άνοιγμά του προς την τοπική κοινωνία και οικονομία τον είχαν απομακρύνει σημαντικά από τη συνεπή άσκηση των στρατιωτικών του καθηκόντων και τον είχαν καταστήσει ανίκανο να προστατεύσει το νησί από σοβαρές εξωτερικές ή εσωτερικές απειλές.

Η σαφής πτώση της πολεμικής απόδοσης του οθωμανικού στρατού, όχι μόνο στην Κρήτη, αλλά γενικότερα στην Αυτοκρατορία, επρόκειτο να αποτελέσει, σύμφωνα με τις διακηρύξεις της οθωμανικής κυβέρνησης, τον βασικότερο λόγο για την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος το 1826. Επίσης, επρόκειτο να αποτελέσει ένα από τα βασικά επιχειρήματα της ιστοριογραφικής παράδοσης της «θεωρίας της παρακμής», σύμφωνα με την οποία η διάλυση των γενιτσάρων αποτελούσε μονόδρομο στην προσπάθεια της οθωμανικής κυβέρνησης να σώσει το οθωμανικό κράτος από τις αρπακτικές διαθέσεις των εχθρών του.

Αν ωστόσο εξετάσουμε προσεκτικά τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε η μεταρρύθμιση του 1826 στην Κρήτη, γίνεται φανερό ότι, κάτω από την επίφαση της στρατιωτικής αλλαγής, η οθωμανική διοίκηση επεδίωξε όχι τόσο τη δημιουργία ενός αξιόμαχου στρατεύματος όσο την αποδυνάμωση των ντόπιων στρατιωτικών δικτύων, προσπάθεια την οποία είχε άλλωστε ξεκινήσει ήδη από το 1812. Η αποδυνάμωση αυτή επιτεύχθηκε μέσω της συστηματικής κατάργησης της συντριπτικής πλειονότητας των μη στρατιωτικών λειτουργιών του στρατού. Έτσι, μέτρα όπως η δήμευση των γενιτσαρικών βακουφιών, η κατάργηση των προνομίων που προέβλεπε ο Νόμος των Γενιτσάρων για όσους σχετίζονταν με το σώμα, η μείωση της συμμετοχής των στρατιωτικών αξιωματούχων στα διοικητικά όργανα του νησιού και η αποσύνδεση των ψευδογενιτσάρων από το στράτευμα σημάδεψαν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο την εφαρμογή της μεταρρύθμισης στο νησί.

Σε αυτοκρατορικό επίπεδο, η μεταρρύθμιση του 1826 έδωσε την ευκαιρία στην οθωμανική κυβέρνηση να προβεί και σε πολλές ακόμα αλλαγές που ελάχιστα σχετίζονταν με τον πόλεμο. Η δήμευση των βακουφιών των μπεκτασικών τεκέδων, η διαρπαγή της περιουσίας πλούσιων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, η υπαγωγή όλων των βακουφιών της Αυτοκρατορίας στον έλεγχο του παλατιού, η τεράστια

υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος μέσα σε λίγα μόνο χρόνια και η επίθεση κατά της προστατευτικής οικονομικής πολιτικής των συντεχνιών, που τόσο στο κέντρο όσο και στην περιφέρεια του κράτους είχαν συνδεθεί με τους γενιτσάρους, αποτέλεσαν κάποιες από τις παράπλευρες συνέπειές της που χρήζουν αξιολόγησης ώστε να αναδειχθεί το σύνολο των κινήτρων πίσω από το Ευτυχές Συμβάν.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, υποστηρίζω ότι το 1826 δεν σηματοδοτεί μόνο τη δημιουργία ενός νέου στρατιωτικού σώματος και την κατάργηση ενός παλιού, αλλά μια ριζική αλλαγή στη νοοτροπία της οθωμανικής διοίκησης ως προς το ποιος έπρεπε να είναι ο ρόλος του στρατού στο υπό διαμόρφωση σύγχρονο οθωμανικό κράτος. Ο στρατός αποτελούσε την πλειονότητα της οθωμανικής κρατικής υπαλληλίας και η μετατροπή του από έναν πολυλειτουργικό θεσμό με διασυνδέσεις με ένα μεγάλο κομμάτι του οθωμανικού πληθυσμού σε μια δύναμη με σχεδόν αποκλειστικά στρατιωτικές αρμοδιότητες και λειτουργίες υπό τον έλεγχο της κεντρικής κυβέρνησης, αποτελεί μια σημαντική όψη της μετάβασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη σύγχρονη εποχή, η οποία δυστυχώς δεν έχει μελετηθεί ακόμα. Όσο εξακολουθούμε να παραμελούμε την εξέταση των μη στρατιωτικών αρμοδιοτήτων και λειτουργιών του στρατού πριν από το 1826 είναι πολύ δύσκολο να αντιληφθούμε τη σημασία της μετάβασης αυτής και την έκταση των συνεπειών της για το κράτος και την κοινωνία του.

Το παράδειγμα της Κρήτης δείχνει πως η στέρηση από τον στρατό του πολύπλευρου ρόλου του στην οθωμανική διοίκηση, οικονομία και κοινωνία μπορούσε να επιφέρει δραματικές αλλαγές στη ζωή των οθωμανών υπηκόων. Οι μουσουλμάνοι της επαρχίας αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν υπέρ της κεντρικής εξουσίας αλλά και του ντόπιου χριστιανικού στοιχείου ένα σημαντικό κομμάτι της εξουσίας και των προνομίων που κατείχαν παλαιότερα, με αποτέλεσμα την ευρύτερη αναδιάταξη τόσο των πολιτικών και οικονομικών ισορροπιών μεταξύ των δύο μεγάλων θρησκευτικών κοινοτήτων της Κρήτης όσο και των σχέσεων του νησιού με το κέντρο της Αυτοκρατορίας. Βάσει αυτής της προσέγγισης, γίνεται κατανοητό ότι η αποδιάρθρωση των στρατιωτικών δικτύων προλείανε το έδαφος για την εφαρμογή των αλλαγών που επρόκειτο να ακολουθήσουν την εγκαθίδρυση του καθεστώτος του Μεχμέτ Αλί, του νομικού πλαισίου του Τανζιμάτ και του ευρωπαϊκού παρεμβατισμού στην πολιτική ζωή του νησιού τις επόμενες δεκαετίες. Η σημαντική εξουσία που είχε αποκτήσει ο ντόπιος μουσουλμανικός πληθυσμός κατά την υπό εξέταση περίοδο αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό προϊόν της πρόσβασης του στον

στρατό και στα δίκτυά του, με τον έλεγχο που αυτά ασκούσαν στην οικονομική, διοικητική και πολιτική ζωή του τόπου. Έτσι, η κατάργηση των μέσων ελέγχου που μέχρι τότε κατείχε ο στρατός στα πεδία αυτά ήταν ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες, αν όχι ο σημαντικότερος, που επρόκειτο να αλλάξουν ριζικά τη ζωή των ντόπιων μουσουλμάνων προς το χειρότερο.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο οθωμανικός στρατός πριν από το 1826 ήταν θεσμός «πολυλειτουργικός», με χαρακτηριστικά που τον καθιστούσαν όχι απλώς μια πολεμική μηχανή, αλλά οργανικό και αναπόσπαστο κομμάτι της οθωμανικής διοίκησης και επέτρεπαν στα μέλη του την ανάπτυξη σχέσεων με την οθωμανική οικονομία και κοινωνία. Παρόλα αυτά, οι περισσότερες μη στρατιωτικές δραστηριότητες που αναπτύσσονταν στους κόλπους του, αν και έχουν αρκετές φορές αποτελέσει αντικείμενο ακαδημαϊκής αναφοράς, παραδοσιακά είτε παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα κάποιας εξωγενούς θεσμικής παρακμής είτε ερμηνεύονται αποκλειστικά στο πλαίσιο ατομικών πρωτοβουλιών και ιδιωτικών συμφερόντων. Με άλλα λόγια, δεν αντιμετωπίζονται ως πτυχές και συνέπειες του τρόπου λειτουργίας του στρατού στο πρώιμο νεωτερικό οθωμανικό κράτος, αλλά ως παρεκκλίσεις – για άλλους αρνητικές και για άλλους θετικές – από τον βασικό προορισμό του, δηλαδή τη διεξαγωγή πολέμου.

Ωστόσο ο πόλεμος δεν ήταν παρά μία μόνο από τις πολλές προκλήσεις που καλούνταν να αντιμετωπίσει ο στρατός στην οθωμανική πραγματικότητα. Αφενός, αποτελώντας την πλειονότητα της οθωμανικής κρατικής «υπαλληλίας», ο στρατός ήταν ενσωματωμένος στη δημόσια διοίκηση, έχοντας πληθώρα μη στρατιωτικών αρμοδιοτήτων (για τις οποίες ακόμα δεν έχει αξιολογηθεί από την ιστορική έρευνα) που τον καθιστούσαν απαραίτητο συστατικό για την εύρυθμη λειτουργία των υπηρεσιών του κράτους σε καιρό τόσο πολέμου όσο και ειρήνης. Αφετέρου, τα ίδια τα εσωτερικά οργανωτικά χαρακτηριστικά του τού επέτρεπαν να διατηρεί υψηλό βαθμό αυτοδιοίκησης και οικονομικής αυτονομίας, στοιχεία που παρείχαν στα συλλογικά όργανα και κατ' επέκταση στα μέλη του την ευελιξία να προσαρμόζονται στις ανάγκες κάθε εποχής, εμπλεκόμενα, όπως προαναφέρθηκε, σε πλήθος μη στρατιωτικών δραστηριοτήτων.

Η ευελιξία αυτή αποδείχτηκε σημαντικό εφόδιο κατά την υπό εξέταση περίοδο, η οποία χαρακτηριζόταν τόσο από έντονο θεσμικό συντηρητισμό, με τη νομιμοποίηση της πλειονότητας των θεσμών του κράτους να έγκειται πρωτίστως στη σύνδεσή τους με την «παλαιά τάξη» (*nizam-i kadim*), όσο και από τη δυσκολία της κεντρικής κυβέρνησης να συντηρεί και να ελέγχει τον πολυπληθή οθωμανικό κρατικό

μηχανισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, διοικητικοί και οικονομικοί θεσμοί του στρατού που υφίσταντο για αιώνες, όπως τα ταμεία των λόχων και τα μικρότερα ή μεγαλύτερα στρατιωτικά συμβούλια, μετέβαλαν και διεύρυναν τις δραστηριότητές τους, προκειμένου να προστατεύουν και να συντηρούν τα μέλη του στρατού και τις μονάδες στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούσαν σε περιόδους κατά τις οποίες το κεντρικό οθωμανικό κράτος δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να το πράξει.

Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα της ευελιξίας που μπορούσαν να επιδεικνύουν οι στρατιωτικοί θεσμοί είναι το μαζικό άνοιγμά τους προς την οθωμανική κοινωνία και τον κόσμο της αγοράς, οι οποίοι επωφελήθηκαν από την κίνηση αυτή και με τη σειρά τους στήριξαν ενεργά τους γενιτσάρους στις μη στρατιωτικές τους δραστηριότητες.

Το αναλυτικό σχήμα της «πολυλειτουργικότητας», που πρώτη αναπτύσσει συστηματικά αυτή εδώ η διατριβή, δίνει, κατά την άποψή μου, τη δυνατότητα όχι μόνο για μια ακριβέστερη ανάγνωση του τρόπου με τον οποίο αντέδρασε η οθωμανική κρατική υπαλληλία στις ιστορικές εξελίξεις της υπό εξέταση περιόδου, αλλά και για μια κριτική αναθεώρηση του ευρύτερου θεωρητικού πλαισίου στο οποίο έχει ενταχθεί μέχρι σήμερα ο οθωμανικός στρατός, ενός πλαισίου που έχει δώσει υπερβολική έμφαση στις έννοιες της «θεσμικής παρακμής» και των «ιδιωτικών πρωτοβουλιών». Υποστηρίζεται, με δυο λόγια, ότι χωρίς την κατανόηση των πολλαπλών αρμοδιοτήτων και των λειτουργιών του στρατού δεν είναι δυνατό να εξηγήσουμε ούτε την πτώση της πολεμικής απόδοσής του από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και εξής χωρίς να εισέλθουμε στο δίλημμα του αναλυτικά περιοριστικού σχήματος της «ακμής-παρακμής» ούτε την παράλληλη ανάδειξη των στρατιωτών-ιδιωτών ως πρωταγωνιστών στη σφαίρα της οικονομικής και πολιτικής ζωής της Αυτοκρατορίας.

Ναι μεν ο στρατός ήταν, είναι και θα είναι ένας θεσμός με βασικότερη αρμοδιότητά του τη διεξαγωγή πολέμου, αλλά καθώς στο πλαίσιο του πρώιμου νεωτερικού οθωμανικού κράτους ήταν επίσης, όπως προαναφέρθηκε, άρρηκτα συνδεδεμένος με την εύρυθμη λειτουργία ενός μεγάλου κομματιού της διοίκησης, είναι λάθος να εξαντλείται η αξιολόγηση του ρόλου του στην πολεμική του απόδοση, πόσο μάλλον καθώς σταδιακά αυτός, πέρα από φορέας σημαντικών διοικητικών αρμοδιοτήτων, γινόταν – μέσω των μηχανισμών και των μελών του – και ένας βαρύνων παράγοντας της οθωμανικής πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής, εξέλιξη που δεν πρέπει να παραβλέπεται. Άλλωστε, ούτε η ερμηνεία της απώλειας μέρους της στρατιωτικής του δύναμης καθίσταται δύνατη αν πρώτα δεν

κατανοήσουμε τις μη στρατιωτικές δραστηριότητες που αυτός ανέπτυξε: στη μελέτη αυτή εξηγείται ότι, ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες, το κέντρο βάρους των δραστηριοτήτων του στρατού μπορούσε να μετατοπίζεται προς τις διάφορες υφιστάμενες μη στρατιωτικές αρμοδιότητες και λειτουργίες του, διατηρώντας ή και επεκτείνοντας με αυτόν τον τρόπο την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ισχύ του ίδιου ως θεσμού, αλλά και των μελών του, ακόμα και σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, διοικητικής αποκέντρωσης και εδαφικών απωλειών του κράτους. Έτσι, γίνεται κατανοητό ότι τόσο η πτώση της πολεμικής του απόδοσης όσο και η σημαντική ανάπτυξη του πολιτικού και οικονομικού ρόλου των στρατιωτών στη ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα και ύστερα, δεν ήταν ανεξάρτητες από τη λειτουργία του ως μικροοικονομίας και ως θεσμικού παράγοντα εξουσίας στο κέντρο και τις επαρχίες. Κρίνεται λοιπόν ως μεθοδολογικά ανεπαρκής η αντιμετώπισή του ως θεσμού-«σκιάς» του παλιού «καλού» εαυτού του ή ως έρμαιου της βούλησης χιλιάδων ιδιωτών και ομάδων συμφερόντων που είχαν εισέλθει στις τάξεις του, ευημερώντας εις βάρος του.

Το παράδειγμα του στρατού της Κρήτης έχει να μας προσφέρει πολλά για την κατανόηση των παραπάνω. Αν εξετάσουμε ολόκληρο το εύρος των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο της οργάνωσής του, γίνεται σαφές ότι, κατά την περίοδο που περιγράφεται από την «παραδοσιακή» οθωμανολογική ιστοριογραφία ως απόγειο της παρακμής του οθωμανικού στρατού, αυτός ήταν, σε διοικητικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, ισχυρότερος από ποτέ. Όχι μόνο τα διοικητικά του όργανα είχαν ισχυρότατη εξουσία στο νησί, επιβάλλοντας συχνά τη θέλησή τους στους υπόλοιπους διοικητικούς και οικονομικούς μηχανισμούς του νησιού, αλλά το κύρος και η δύναμη που είχε αποκτήσει του έδιναν τη δυνατότητα να αμφισβητεί ευθέως, τουλάχιστον μέχρι το 1812, ακόμα και τη βούληση του κέντρου και των διορισμένων εκπροσώπων του, οδηγώντας το νησί σε πρωτοφανή για την μέχρι τότε οθωμανική περίοδο της Κρήτης επίπεδα πολιτικής-διοικητικής και οικονομικής χειραφέτησης.

Παράλληλα, οι σχέσεις του στρατού με την κρητική κοινωνία, τις επαγγελματικές ομάδες και την ελίτ του νησιού δείχνουν ότι η αντιμετώπισή του από τη βιβλιογραφία ως ενός άναρχου και ανεξέλεγκτου συνονθυλεύματος ομάδων και ατόμων είναι ανακριβής. Η θεώρηση αυτή αδυνατεί να εξηγήσει τη σαφή και συστηματική σχέση εξάρτησης που βλέπουμε ότι ανέπτυξαν τα μέλη του με τα βακούφια και τα διοικητικά όργανα του στρατού: όσο ένας ιδιώτης εκμεταλλευόταν

τα προνόμια που του προσέφερε η σύνδεσή του με τον τελευταίο για να ανέλθει κοινωνικά και να ενισχύσει οικονομικά την επιχείρησή του τόσο οι στρατιωτικοί θεσμοί γίνονταν απαραίτητο στοιχείο νομιμοποίησης και χρηματοδότησης των δραστηριοτήτων του και τόσο ο έλεγχός τους επί των δραστηριοτήτων αυτών γινόταν εντονότερος.

Η παραπάνω παρατήρηση δεν προσπαθεί να δώσει απάντηση σε ένα ερώτημα τύπου «κότας και αυγού». Ο πρωταγωνιστικός ρόλος που έπαιζε ο στρατός στη διαμόρφωση τέτοιων σχέσεων μαρτυρείται από τον τεράστιο πλούτο που είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν οι γενιτσαρικοί λόχοι στα ταμεία τους, από την ανάδειξή τους σε σημαντικούς πιστωτικούς οργανισμούς, από τον ρόλο των συλλογικών οργάνων τους ως εκπροσώπων χιλιάδων κατοίκων στη διοίκηση της Κρήτης και ιδίως από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε η οθωμανική κυβέρνηση την κατάργησή τους το 1826. Οι πηγές φανερώνουν ότι στόχος της τελευταίας δεν ήταν ο περιορισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων των ιδιωτών που μέχρι τότε συνδέονταν με το γενιτσαρικό σώμα, αλλά η διάλυση του πολυλειτουργικού χαρακτήρα του στρατού και η υπαγωγή των μη στρατιωτικών λειτουργιών του σε όργανα που θα ήταν πιο εύκολα ελεγχόμενα από την κεντρική διοίκηση. Η οθωμανική κυβέρνηση είχε καταλάβει ότι ήταν τα θεσμικά χαρακτηριστικά και ο σχεδόν «αυτόνομος» τρόπος λειτουργίας του στρατού που αποτελούσαν τη βασική πηγή της οικονομικής και πολιτικής δύναμης των συλλογικών οργάνων και των μελών του. Στόχος της λοιπόν ήταν πάνω από όλα ο θεσμικός «ακρωτηριασμός» του και ο σαφής προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων του σε ένα οργανόγραμμα που θα ελεγχόταν από την ίδια. Οι λειτουργίες του έπρεπε να περιοριστούν και να εξειδικευτούν σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην αφήνουν κανένα περιθώριο ουσιαστικής εμπλοκής του στην επαρχιακή διοίκηση ή παρέκκλισης από τη βούληση του κέντρου στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο. Η οθωμανική κυβέρνηση επεδίωκε, με δυο λόγια, τη δημιουργία ενός σύγχρονου στρατού και, μέσω αυτού, την ενίσχυση της δικής της εξουσίας επί της επικράτειας.

Μολονότι σπέρματα αυτής της πολιτικής κεντρικού ελέγχου του στρατού μπορούν να εντοπιστούν και σε προηγούμενες περιόδους, είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι η μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα το 1826 ήταν εντελώς διαφορετική από τις παλαιότερες προσπάθειες της κεντρικής κυβέρνησης για καταμέτρηση του στρατού και απόταξη όσων δεν πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε αυτόν, για ενίσχυση της πειθαρχίας και της στρατιωτικής αποτελεσματικότητας. Βασική διαφορά ήταν ότι

για πρώτη φορά ο επιδιωκόμενος αυτός στόχος δεν αντιμετωπίστηκε από την κυβέρνηση ως εσωτερική υπόθεση του στρατού, στον οποίο θα δίνονταν εντολές αφήνοντας όμως την εφαρμογή τους στη βούληση των στρατιωτικών οργάνων. Αντιθέτως, η επίτευξή του επιχειρήθηκε μέσω της βίαιης «κατάληψης» των θεσμικών λειτουργιών του στρατού και της ολοκληρωτικής υποταγής του στην κεντρική διοίκηση.

Πέρα από το ζήτημα της θεσμικής μετάβασης του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού στη σύγχρονη εποχή, η εξέταση του στρατού της Κρήτης αγγίζει μια σειρά από άλλα θέματα κεντρικού ενδιαφέροντος για τη σύγχρονη ιστοριογραφία. Ένα από κυριότερα, κατά την άποψή μου, είναι ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία και η αγορά της οθωμανικής περιφέρειας αντέδρασαν στον ολοένα αυξανόμενο εκκρηματισμό της οικονομίας της Αυτοκρατορίας. Η ραγδαία ανάπτυξη των χρηματικών βακουφιών θεωρείται χαρακτηριστικό αποτέλεσμα του εντεινόμενου εκκρηματισμού που λαμβάνει χώρα από τον 16^ο αιώνα και εξής και βασική μέθοδος συγκέντρωσης και επένδυσης κεφαλαίου ελλείπει τραπεζικού συστήματος στο οθωμανικό κράτος.¹⁰⁴⁸ Στο πλαίσιο αυτό, διάφοροι ιστορικοί έχουν επισημάνει την εμπλοκή στρατιωτικών στις πιστωτικές συναλλαγές, τονίζοντας τη σχέση των κρατικών αξιωματούχων με τον δανεισμό και με τη διαχείριση βακουφιών, χωρίς όμως να ασχολούνται με τον ίδιο τον στρατό ως φορέα τέτοιων λειτουργιών.¹⁰⁴⁹ Το παράδειγμα της Κρήτης ωστόσο είναι ενδεικτικό της σημασίας που μπορούσε να έχει ο τελευταίος ως πιστωτής, ως μοχλός οικονομικής αποκέντρωσης και ανάπτυξης στην περιφέρεια.

Στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα τα γαλλικά κεφάλαια αποτελούσαν το κύριο μέσο κίνησης του εμπορίου και της βιοτεχνίας σαπουνιού και ελαιολάδου, συμβάλλοντας καίρια στην αύξηση της τοπικής επιχειρηματικότητας στους τομείς αυτούς. Ωστόσο η ενεργητικότερη συμμετοχή των στρατιωτικών βακουφιών στις πιστωτικές δραστηριότητες κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα λειτούργησε ως καταλύτης για μια συνολικότερη ανάπτυξη της κρητικής οικονομίας. Χάρη στη

¹⁰⁴⁸ Ενδεικτικά δεξ J. E. Mandaville, “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 10/3 (1979), 291-292· M. Çizakça, “Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38/3 (1995), 313-354· του ίδιου, “Ottoman Cash Wakfs Revisited”, 17-18 και σποράδην· C. Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa’da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/36 (2004), 79-102· Günay, “The Economic and Social Role of Janissaries”, 237-238.

¹⁰⁴⁹ Δεξ, για παράδειγμα, İnalçık, “Capital Formation”, 127-132, 136 και C. Estabilet-J. Pascual, *La gent d’État dans la société ottomane damascène. Les ‘askar à la fin du XVIIe siècle*, Δαμασκός 2011.

συμμετοχή αυτή, η διαχείριση ενός κομματιού των πιστωτικών δραστηριοτήτων της περιοχής πέρασε από τα χέρια πλούσιων ιδιωτών στα στρατιωτικά σώματα, που, σε αντίθεση με τους πρώτους, βάσιζαν τη δύναμή τους στη στήριξή τους από ένα μεγάλο κομμάτι του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού. Το πέρασμα αυτό προξένησε ριζική αναδιάρθρωση του τρόπου διοχέτευσης ενός μέρους των υπαρχόντων κεφαλαίων στην αγορά, ευνοώντας τις μικροεπιχειρήσεις που λειτουργούσαν στο νησί και δίνοντας στα μέλη των συντεχνιών το περιθώριο για μεγαλύτερες διεκδικήσεις στο πλαίσιο των στρατιωτικών πελατειακών δικτύων και των αντιπροσωπευτικών θεσμών που λειτουργούσαν εντός των σωμάτων.

Παρόλα αυτά, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι αυτή η αναδιάρθρωση της λειτουργίας του πιστωτικού συστήματος του νησιού είχε ως αποτέλεσμα τον «εκδημοκρατισμό» του και την υπαγωγή του στον έλεγχο του κρητικού λαού. Δύο είναι οι βασικοί λόγοι που δεν μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο: ο πρώτος λόγος είναι ότι, όπως συνέβαινε και κατά την περίοδο των μεγάλων γαλλικών επενδύσεων, μια ελίτ, στην προκείμενη περίπτωση η μουσουλμανική ελίτ της Κρήτης που αποτελείτο κατά κύριο λόγο από υψηλόβαθμους στρατιωτικούς, εξακολουθούσε να είναι ο βασικός διαχειριστής των δανείων που χορηγούνταν. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού της Κρήτης αποκλείστηκε από την πρόσβαση στα στρατιωτικά κεφάλαια που διετίθεντο στην αγορά: παρά το γεγονός ότι το νέο πιστωτικό σύστημα συναλλαγών βάσιζε τη νομιμοποίησή του στη διεύρυνση της λαϊκής συμμετοχής σε αυτό, παράλληλα ενέτεινε την αίσθηση ανισότητας μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού. Από τα δάνεια των πέντε λόχων του Χάνδακα που καταγράφονται το 1826 μόνο ένα ποσοστό της τάξης του 7,6% φέρεται να είχε δοθεί σε χριστιανούς, ενώ αντίστοιχα χαμηλό φαίνεται να ήταν το ποσοστό αυτό και πριν από την Επανάσταση του 1821. Άλλωστε, η μετατόπιση του ελέγχου ενός μεγάλου μέρους των πιστώσεων του νησιού στα ταμεία του στρατού δεν είχε ως αποτέλεσμα μόνο την εξάλειψη του εξωτερικού ανταγωνισμού, αλλά και την επικράτηση της μουσουλμανικής ελίτ επί των έσωθεν οικονομικών ανταγωνιστών της. Η εκδίωξη των γάλλων επιχειρηματιών, π.χ., δεν ήταν άσχετη με το κλείσιμο ή την μεταβίβαση σε μουσουλμάνους των σαπωνοποιείων που ελέγχονταν από χριστιανούς και, μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, εξαρτώνταν από γαλλικά κεφάλαια για την επιβίωσή τους, ούτε με την ολοκληρωτική υπαγωγή των χριστιανικών επιχειρήσεων των πόλεων στον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο των στρατιωτικών που έλαβε χώρα κατά την ίδια περίοδο.

Όλα αυτά μας φέρνουν σε ένα ακόμα σημαντικό θέμα που προκύπτει από τη μελέτη της λειτουργίας του στρατού στην Κρήτη: τη βαθιά επίπτωση που είχε το άνοιγμά του προς την κρητική κοινωνία στις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων. Παραδοσιακά η ελληνική ιστοριογραφία εξετάζει τις διακοινοτικές συγκρούσεις που λάμβαναν χώρα κατά την υπό εξέταση περίοδο ως προϊόντα των βίαιων ενεργειών των μουσουλμάνων κατά των χριστιανών του νησιού, θεωρώντας αυτήν την περίοδο ως την πιο καταπιεστική φάση της οθωμανικής διοίκησης. Πράγματι οι πηγές αποκαλύπτουν την ύπαρξη βίαιων ενεργειών που προκαλούνταν από κινητοποιήσεις των στρατιωτικών δικτύων και στρέφονταν κατά του ντόπιου χριστιανικού στοιχείου. Ωστόσο οι συγκρούσεις στις οποίες εμπλεκόταν ο στρατός και τα μέλη του δεν είχαν αποκλειστικά διακοινοτικό χαρακτήρα. Αντίθετα, μπορούσαν να κατευθύνονται εναντίον τόσο μη μουσουλμάνων όσο και μουσουλμάνων, Κρητικών και μη Κρητικών, οθωμανών και ξένων υπηκόων. Ο υπερτονισμός λοιπόν του θρησκευτικού χαρακτήρα των κινητοποιήσεων αυτών δεν συμβάλλει στη συνολική ερμηνεία των αιτιών των διαφόρων περιπτώσεων έντασης αυτή την περίοδο. Για την καλύτερη κατανόησή τους πρέπει πρώτα απ' όλα να τις εξετάσουμε στο πλαίσιο της ολοένα ισχυρότερης εντόπιας ταυτότητας που αποκτά η διοίκηση του νησιού από το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, μιας εξέλιξης στην οποία ο στρατός έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο.

Όπως συνέβη και σε άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έτσι και στην Κρήτη συγκεκριμένοι λόχοι αυτοκρατορικών γενιτσάρων άρχισαν να μονιμοποιούνται στο νησί λίγο πριν από την υπό εξέταση περίοδο. Η μαζική εισροή στις τάξεις τους χιλιάδων ντόπιων μουσουλμάνων και εξισλαμισμένων – πολύ μεγαλύτερη από ό,τι φαίνεται να ήταν μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, όταν ακόμα χιλιάδες μη κρητικοί στρατιώτες στέλνονταν στο νησί από άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας – βοήθησε στην καθιέρωση του ντόπιου μουσουλμανικού στοιχείου ως σημαντικού παράγοντα εξουσίας στην τοπική διοίκηση και οικονομία. Η εξέλιξη αυτή ωστόσο είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της επιρροής που μέχρι τότε ασκούσαν οι ντόπιοι και ξένοι χριστιανοί, αλλά και οι κεντρικά διορισμένοι οθωμανοί αξιωματούχοι, στην οικονομική και, κυρίως οι τελευταίοι, στην πολιτική ζωή της Κρήτης. Μέσα σε ένα διάστημα λίγων δεκαετιών η ραγδαία ανάπτυξη της οικονομικής δύναμης των μόνιμα εδραιωμένων πια στο νησί αυτοκρατορικών γενιτσάρων είχε σημαντικό αντίκτυπο στην καθημερινότητα όσων δεν ήταν δυνατό να συνδεθούν μαζί τους. Οι χριστιανοί έχασαν τον έλεγχο που ασκούσαν σε ένα

μεγάλο κομμάτι της κρητικής αγοράς, ενώ, καθώς ο αριθμός των μουσουλμάνων που προστατεύονταν από τα στρατιωτικά δίκτυα αυξανόταν, οι φορολογικές εισφορές που επιβάλλονταν από την τοπική και κεντρική διοίκηση επιβάρυναν τους μη μουσουλμάνους ολοένα περισσότερο σε σχέση με τους μουσουλμάνους συμπατριώτες τους που μπορούσαν να εισέρχονται με ευκολία – έστω ως ψευδογενίτσαροι – στην τάξη των *ασκερί*. Η αυξανόμενη αυτή ανισότητα ήταν λογικό να οδηγήσει τον ντόπιο μουσουλμανικό πληθυσμό σταδιακά σε ρήξη με τους χριστιανούς συντοπίτες του, που έβλεπαν το μερίδιο της συμμετοχής τους στην οικονομική και πολιτική ζωή του τόπου να μειώνεται σταθερά.

Οι διακοινοτικές συγκρούσεις λοιπόν συχνά δεν ήταν απόρροια θρησκευτικού φανατισμού, αλλά πρωτίστως συνέπεια των ανταγωνιστικών σχέσεων που δημιουργήθηκαν στο νησί μετά το 1720 λόγω του σταδιακού περάσματος του μεγαλύτερου μέρους της διοίκησης και της οικονομίας της Κρήτης στους ίδιους τους κατοίκους της. Σε αυτήν τη συγκυρία το μαζικό άνοιγμα των τάξεων του στρατού στην τοπική κοινωνία συνέβαλε περισσότερο από καθετί στην ανισομερή κατανομή της διοικητικής, πολιτικής και οικονομικής εξουσίας προς όφελος των μουσουλμάνων του νησιού. Το γεγονός ότι, λόγω της φύσης του παραδοσιακού οθωμανικού συστήματος διοίκησης, οι χριστιανοί δεν είχαν δυνατότητα εισόδου στον στρατό ήταν λογικό να οδηγήσει στη διαγραφή πιο έντονων διαχωριστικών γραμμών στο εσωτερικό του κρητικού πληθυσμού και να προσδώσει σε κάποιες από τις τοπικές διενέξεις της περιόδου θρησκευτική χροιά. Το χαρακτηριστικό αυτό επρόκειτο να υπερτονιστεί από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία, η οποία ανήγαγε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα όλες σχεδόν τις τοπικές συγκρούσεις σε εθνικοθρησκευτικές διαμάχες. Όμως ακόμα και αν, με την πάροδο του χρόνου, οι προαναφερθείσες διοικητικές και οικονομικές ανισότητες οδήγησαν σε μια πιο σαφή διάκριση των συμφερόντων των δύο μεγάλων θρησκευτικών ομάδων του νησιού, ο θρησκευτικός φανατισμός δεν εξηγεί το μεγάλο πλήθος συγκρούσεων που έλαβαν χώρα την υπό εξέταση περίοδο μεταξύ των στρατιωτικών δικτύων της Κρήτης και των αντιπροσώπων της Κωνσταντινούπολης.

Η αυξανόμενη κυριαρχία των κρητικών μουσουλμάνων δεν είχε επιπτώσεις μόνο στις σχέσεις τους με το ντόπιο χριστιανικό στοιχείο. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εξελίξεις της περιόδου αποτελεί η αύξηση της πολιτικής επιρροής του στρατού και των μελών του εις βάρος των κεντρικά διοριζόμενων αξιωματούχων και ιδίως των διοικητών των τριών σαντζακίων της Κρήτης. Κατά τον 18^ο αιώνα τα

στρατιωτικά δίκτυα του νησιού πέτυχαν να περιορίσουν σημαντικά τη δύναμη των τριών πασάδων χρησιμοποιώντας διάφορα μέσα. Ο πολυλειτουργικός ρόλος τους στο νησί που τα καθιστούσε αναγκαίο κομμάτι για τη διοίκηση της επαρχίας, οι επαφές και οι εμπορικές τους σχέσεις με σημαντικότερους αξιωματούχους της Κωνσταντινούπολης, η εξάρτηση που είχε αναπτύξει ο ντόπιος πληθυσμός από τις οικονομικές τους δραστηριότητες και η θέση τους ως βασικών διαχειριστών των μέσων της βίας στο νησί καθιστούσαν τη χειραγώγησή τους από τους εκπροσώπους του κέντρου εξαιρετικά δύσκολη. Έτσι, μέχρι το 1812 διαμορφώνεται μια σχέση μεταξύ στρατιωτικών δικτύων και διοικητών που χαρακτηρίζεται από το ότι οι δεύτεροι αναμειγνύονται συνήθως ελάχιστα στις υποθέσεις των πρώτων, αποφεύγοντας να έρθουν αντιμέτωποι με τις επιπτώσεις μιας στρατιωτικής κινητοποίησης, βίαιης ή μη, που μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τη θέση ή και την ίδια τη ζωή τους. Ωστόσο, παρά τον περιορισμό της πολιτικής τους επιρροής, οι κεντρικά διορισμένοι αξιωματούχοι όπως οι διοικητές και οι ντεφτερντάρηδες, στο πλαίσιο του συστήματος πληρωμών της οθωμανικής κρατικής υπαλληλίας, δεν έπαυαν να έχουν οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή, όντας εισπράκτορες φόρων που επεδίωκαν την αύξηση των εσόδων τους από το νησί. Καθώς όμως τα στρατιωτικά δίκτυα είχαν υπό την προστασία τους ένα μεγάλο κομμάτι του μουσουλμανικού πληθυσμού, το βάρος των φόρων που επέβαλλε η τοπική διοίκηση έπεφτε πρωτίστως στις πλάτες των χριστιανών-ραγιαδών, γεγονός που επιδείνωνε ακόμα περισσότερο την οικονομική κατάσταση των τελευταίων και σίγουρα συνέβαλλε στην αύξηση της δυσαρέσκειάς τους απέναντι στην οθωμανική διοίκηση.¹⁰⁵⁰

Το 1812 με πρωτοβουλία του κέντρου ξεκίνησε μια προσπάθεια ριζικής ανατροπής της κατεστημένης εξουσίας του στρατού στην Κρήτη. Στο πλαίσιο της πολιτικής του σουλτάνου Μαχμούντ Β΄ για την αποκατάσταση του ελέγχου της κεντρικής οθωμανικής κυβέρνησης στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας εστάλησαν στην Κρήτη μια σειρά από δυναμικούς διοικητές με σαφή εντολή να υποτάξουν τα εκεί στρατιωτικά δίκτυα. Οι σφοδρές συγκρούσεις που θα ακολουθούσαν επρόκειτο να οδηγήσουν σε κλιμάκωση τις στρατιωτικές εξεγέρσεις στο νησί. Τα στρατιωτικά δίκτυα βγήκαν λαβωμένα, αλλά κατάφεραν παρόλα αυτά να διατηρήσουν ένα μέρος

¹⁰⁵⁰ Για κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα επιβολής έκτακτων φόρων από την τοπική διοίκηση Χανίων και Ρεθύμνου στους χριστιανούς των σαντζακίων αυτών, δες BOA, KK.d.827: 5, 8, 19, 22, 25-26, 31, 37, 43-44, 47-49, 54.

της δύναμής τους. Το οριστικό χτύπημα στην κυριαρχία τους επρόκειτο να δοθεί με το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821.

Το παράδοξο της σύνδεσης της Επανάστασης του 1821 με την κατάργηση του γενιτσαρικού στρατού είναι ότι η σύμπτωση των δύο γεγονότων αποτελούσε παράλληλα μια ευτυχή όσο και ατυχή συγκυρία για την οθωμανική κυβέρνηση. Η επανάσταση αποτελούσε εξαιρετική ευκαιρία για την τελευταία να καθυποτάξει τους γενιτσάρους και τα δίκτυά τους χωρίς σημαντικές αντιδράσεις από την πλευρά του μουσουλμανικού πληθυσμού που συνδεόταν μαζί τους και ήταν αφοσιωμένος στη μάχη επιβίωσης κατά των χριστιανών επαναστατών.¹⁰⁵¹ Ωστόσο οι γενίτσαροι, όσο και αν είχαν στραφεί στις μη στρατιωτικές λειτουργίες και δραστηριότητές τους, όσο και αν είχαν παραμελήσει την πολεμική τους εκπαίδευση, δεν έπαυαν να αποτελούν την κύρια στρατιωτική δύναμη του οθωμανικού κράτους. Το ενδεχόμενο της κατάργησής τους στη μέση των πολεμικών επιχειρήσεων της Επανάστασης του 1821 έθετε λοιπόν ένα σοβαρό δίλημμα στο οθωμανικό κέντρο. Το γεγονός ότι ο σουλτάνος επέλεξε τελικά να προχωρήσει στη διάλυση του σώματος δείχνει τη βαρύτητα που έδινε η οθωμανική κυβέρνηση στην αποκατάσταση της πολιτικής της δύναμης στο κέντρο και στην περιφέρεια, ακόμα και αν αυτή έθετε σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι στη Βοσνία, όπου ο χριστιανικός πληθυσμός δεν επαναστάτησε, η μάχη μεταξύ της οθωμανικής κυβέρνησης και του ντόπιου πληθυσμού για την υποταγή των γενιτσαρικών δικτύων επρόκειτο να διαρκέσει δέκα ολόκληρα χρόνια.¹⁰⁵² Δυστυχώς, για την εφαρμογή της μεταρρύθμισης στις υπόλοιπες επαρχίες της Αυτοκρατορίας ακόμα ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά.

Ότι η κατάργηση των γενιτσάρων δεν ήταν απλώς μια μεταρρύθμιση που αποσκοπούσε στη βελτίωση της πολεμικής απόδοσης του οθωμανικού στρατού δεν γίνεται φανερό μόνο από τη στρατιωτικά ατυχή επιλογή του χρόνου κατά την οποία έλαβε χώρα. Οι οθωμανικές πηγές που αφορούν την Κρήτη καθιστούν σαφές ότι βασική μέριμνα της οθωμανικής κυβέρνησης ήταν όχι η δημιουργία ενός αξιόμαχου στρατεύματος, αλλά ενός νέου συστήματος διοίκησης και οικονομικού ελέγχου στο νησί που θα απέτρεπε την οποιαδήποτε ανάμειξη του στρατού σε αυτό. Ο στρατός αποκλείστηκε από τις παλιές του διοικητικές αρμοδιότητες, ενώ το οργανόγραμμα

¹⁰⁵¹ Για μια διεξοδική ανάλυση της πολιτικής διάστασης αυτής της διαδικασίας, δες Ilıcak, “A Radical Rethinking of Empire”, 203-290.

¹⁰⁵² Sel-Turhan, “Rebelling for the Old Order”.

του νέου σώματος που θα αντικαθιστούσε τους γενιτσάρους, των Νικηφόρων Στρατιωτών του Μωάμεθ, καθιστούσε τους στρατιώτες του πολύ πιο έντονα εξαρτώμενους από τις αποφάσεις της κεντρικής διοίκησης και των εκπροσώπων της στο νησί. Τον πιο κεντρικό ρόλο στη μεταρρύθμιση ωστόσο κατέλαβε η δήμευση των στρατιωτικών βακουφιών, των ισχυρότατων αυτών πιστωτικών οργανισμών από τους οποίους εξαρτιόταν οικονομικά ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων της Κρήτης.

Μολονότι δεν έχουν ακόμα εκπονηθεί μελέτες που να εξετάζουν το συνολικό αντίκτυπο της μεταρρύθμισης του 1826 στις διάφορες οθωμανικές επαρχίες, από πληροφορίες που έχουμε σχετικά με τη δήμευση των γενιτσαρικών περιουσιών στην Κωνσταντινούπολη γίνεται σαφές ότι η ανάπτυξη των στρατιωτικών βακουφιών της Κρήτης δεν αποτελούσε μεμονωμένη περίπτωση. Μάλιστα, από την απόφαση της κεντρικής διοίκησης να θέσει, αμέσως μετά την κατάργηση των γενιτσάρων, υπό τη διοικητική της εποπτεία όλα τα βακούφια του κράτους καταλαβαίνουμε ότι ο έλεγχος των συσσωρευμένων σε αυτά κεφαλαίων είχε αποκτήσει στα μάτια της ιδιαίτερη σημασία για τον έλεγχο της αυτοκρατορικής οικονομίας γενικά και πως οι γενίτσαροι αποτελούσαν ένα σημαντικό εμπόδιο στην πραγμάτωση αυτού της του σχεδίου.

Με την κατάργηση των γενιτσαρικών σωμάτων της Κρήτης έκλεισε ένα σημαντικό κεφάλαιο για τη ζωή των κατοίκων της. Αν πιστέψουμε τους διάφορους παρατηρητές της εποχής, ο μισός περίπου πληθυσμός του νησιού είχε συνδέσει τη μοίρα του με τον στρατό και κυρίως με τους γενιτσάρους. Ο στρατός ήταν το μέσο που, μετά από σχεδόν μισή χιλιετία βενετικής κυριαρχίας, έδωσε τη δυνατότητα στους Κρητικούς, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης και εθνοτικής καταγωγής, να διεκδικήσουν ενεργητικότερα τη συμμετοχή τους στη διοικητική, πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου τους. Ήταν μια πλατφόρμα πάνω στην οποία δημιουργήθηκαν κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και διοικητικά δίκτυα που διέτρεχαν το νησί από άκρη σε άκρη και συνέδεαν τον πληθυσμό του με την υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ήταν ο θεσμός που συνέβαλε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο στη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου τοπικά διαχειριζόμενου οικονομικού συστήματος παραγωγής και πιστώσεων που κατά τον 18^ο αιώνα λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό προς όφελος ενός μεγάλου μέρους των κατοίκων του νησιού. Ήταν όμως και ένας θεσμός που βάσιζε τη λειτουργία του στον θρησκευτικό αποκλεισμό, καταλήγοντας να συνδέσει άρρηκτα την παρουσία του στην Κρήτη με την ανάπτυξη κοινοτικών-θρησκευτικών εντάσεων, που στην πορεία επρόκειτο να οδηγήσουν στις εθνικοθρησκευτικές συγκρούσεις του 19^{ου} αιώνα.

Πράγματι, η ικανοποιητική εξέταση της συγκρότησης του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στην Κρήτη είναι εξαιρετικά δύσκολη χωρίς την πρότερη κατανόηση των διοικητικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών ισορροπιών που είχαν δημιουργηθεί στο νησί λόγω της στρατιωτικής φύσης της οθωμανικής διοίκησης. Το ίδιο ισχύει και για διάφορα άλλα ιστορικά ερωτήματα που αφορούν τη σύγχρονη οθωμανολογική έρευνα. Στη διατριβή αυτή υποστηρίχθηκε ότι η εξέταση των λειτουργιών του στρατού μπορεί να αποκαλύψει πλήθος πληροφοριών για τη μετάβαση του οθωμανικού κράτους στη σύγχρονη εποχή: για τον ρόλο που έπαιξε η επέκταση της οθωμανικής κρατικής «υπαλληλίας» στη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής στους κόλπους της οθωμανικής κοινωνίας, για την ιστορική σχέση της διεύρυνσης αυτής με την ανάπτυξη ορισμένων εθνικών κινήματων, για τις διαδικασίες αποκέντρωσης και συγκέντρωσης της κρατικής εξουσίας στην περιφέρεια του κράτους, για τη δημιουργία ενός εκτεταμένου χρηματοπιστωτικού συστήματος στο πλαίσιο θεσμών που δρούσαν σε ένα μεγάλο μέρος των οθωμανικών εδαφών και, τέλος, για τις εσωτερικές διαδικασίες που οδήγησαν στον διαχωρισμό και την εξειδίκευση των λειτουργιών και αρμοδιοτήτων των διαφόρων θεσμών του οθωμανικού κράτους κατά τον 19^ο αιώνα. Το παράδειγμα της Κρήτης μας δείχνει καθαρά ότι ο στρατός μπορούσε να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλες τις παραπάνω διαδικασίες. Ο ρόλος του αυτός ωστόσο μπορεί να γίνει σαφής μόνο όταν οι μη στρατιωτικές δραστηριότητές του εξετάζονται ως έκφραση ή απόρροια της θεσμικής του λειτουργίας στο πλαίσιο του πρώιμου νεωτερικού οθωμανικού κράτους, όχι ως παρεκκλίσεις από αυτή, και όταν οι ποικίλες δραστηριότητες των μελών του μελετώνται όχι ανεξάρτητα, αλλά σε συνάρτηση με τα εσωτερικά δομικά χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες του θεσμού που τις φιλοξενούσε.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

- αγάς (ağa).** Τίτλος που έφεραν υψηλόβαθμοι αξιωματικοί του στρατού, κυρίως οι αρχηγοί στρατιωτικών σωμάτων, αλλά και μη στρατιωτικοί, όπως υψηλόβαθμοι μουσουλμάνοι διοικητικοί αξιωματούχοι που δεν έφεραν τον τίτλο του πασά και γενικά μουσουλμάνοι προύχοντες.
- αγάς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων (dergâh-i âli yeniçerileri ağası).** Ο αρχηγός του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος και στρατιωτικός προϊστάμενος της φρουράς / αστυνομίας μιας πόλης.
- αγάς των ντόπιων γενιτσάρων (yerli yeniçerileri ağası).** Ο αρχηγός του ντόπιου γενιτσαρικού σώματος μιας πόλης.
- αγιάνης (ayan).** Μουσουλμάνος τοπικός προύχοντας που λειτουργούσε ως κοινοτικός εκπρόσωπος.
- ασκερί (askeri).** Όρος που σημαίνει «στρατιωτικός», αλλά χαρακτηρίζει όλα ανεξαιρέτως τα διοικητικά και στρατιωτικά στελέχη της Αυτοκρατορίας. Ο όρος χρησιμοποιούνταν σε αντιδιαστολή με τον όρο «ραγιάς».
- άσπρο (akçe).** Ασημένιο νόμισμα που κόπηκε για πρώτη φορά από τους Οθωμανούς τον 14^ο αιώνα. Λόγω της σταδιακής αλλοίωσής του σε περιεκτικότητα ασημιού σταδιακά αποσύρθηκε από την κυκλοφορία και κατέληξε να χρησιμοποιείται ως λογιστική μονάδα. Σε άσπρα, μεταξύ άλλων, υπολογίζονταν οι χρηματικοί μισθοί των στρατιωτών της Αυτοκρατορίας. Την υπό εξέταση περίοδο τρία άσπρα αντιστοιχούσαν σε έναν παρά και 120 άσπρα σε ένα γρόσι.
- βακανουβίς (vak'anüvis).** Ο επίσημος ιστοριογράφος της σουλτανικής αυλής.
- βακούφι (vakıf).** Αφιέρωμα κινητής ή ακίνητης περιουσίας, τα έσοδα του οποίου χρησιμοποιούνταν για φιλανθρωπικούς ή / και θρησκευτικούς, γενικά για θεάρεστους, σκοπούς.
- βαλής (vali).** Ο διοικητής μιας οθωμανικής επαρχίας.
- βεζίρης (vezir).** Τίτλος που δινόταν σε πασάδες τριών ιππουρίδων.
- βεκίλι χαρτζ (vekil-i harc).** Αξιωματικός των γενιτσάρων υπεύθυνος για τις προμήθειες του λόχου στον οποίο ανήκε.
- βιλαέτι (vilayet).** Δες «εγιαλέτι».

γερλής (*yerli*). Ο «ντόπιος», όρος που χρησιμοποιούνταν για να χαρακτηρίσει τους στρατιώτες των ντόπιων σωμάτων της Κρήτης. Όταν χρησιμοποιείται μόνος του στις πηγές, δηλώνει συνήθως τους ντόπιους γενιτσάρους.

γιαμάκης (*yamak*). Κυριολεκτικά η λέξη σημαίνει «βοηθός». Οι γιαμάκηδες ήταν οι γενίτσαροι που είχαν δικαίωμα μόνιμης εγκατάστασης στη φρουρά ενός συγκεκριμένου φρουρίου. Έτσι, όταν ο λόχος στον οποίο ανήκαν μετετίθετο σε κάποιο άλλο μέρος, αυτοί μπορούσαν να παραμείνουν στο φρούριο όπου ήταν ήδη εγκατεστημένοι και να μη μετακινηθούν στη νέα έδρα του λόχου τους.

γιασακτής (*yasakci*). Αυτοκρατορικός γενίτσαρος που διοριζόταν υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης κατά τη διάρκεια κοινωνικών και θρησκευτικών συγκεντρώσεων.

γραμματικός της Πύλης (*kapu yazicisi*). Αξιωματούχος, διερμηνέας στην Πύλη του Πασά και στο ταμείο της επαρχίας. Ο γραμματικός της Πύλης ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση της πλειονότητας των διοικητικών ζητημάτων που προέκυπταν σε σχέση με τους χριστιανούς της επαρχίας.

γρόσι (*gurus*). Ασημένιο οθωμανικό νόμισμα που σταδιακά από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα αντικατέστησε το άσπρο ως η κυρίαρχη νομισματική μονάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την υπό εξέταση περίοδο ένα γρόσι αντιστοιχούσε σε 120 άσπρα ή 40 παράδες.

εγιαλέτι (*eyalet*). Επαρχία του οθωμανικού κράτους. Περιφέρεια, η υψηλότερη ιεραρχικά και μεγαλύτερη γεωγραφικά κατηγορία επαρχίας στο οθωμανικό κράτος

εμίνης του μπεϊτουλμάλ (*emin-i beytulmal*). Ο διαχειριστής των χρημάτων μιας επαρχιακής γενιτσαρικής μονάδας τα οποία προορίζονταν για το κεντρικό ταμείο του γενιτσαρικού σώματος στην Κωνσταντινούπολη.

εμίνης του τελωνείου (*gümrük emini*). Ο αρμόδιος για τον έλεγχο της λειτουργίας του τελωνείου και την είσπραξη των τελωνειακών δασμών μιας πόλης.

Ευτυχές Συμβάν (*Vak'a-i Hayriye*). Όνομα με το οποίο έμεινε γνωστή η κατάργηση του γενιτσαρικού στρατού από τον σουλτάνο Μαχμούντ Β΄ το 1826.

ζαγαρτζήδες (*zağarcıyan*). Τίτλος που έφεραν οι στρατιώτες του 64^{ου} *τζεμαάτ* του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος.

ζαγαρτζήμπασης (*serzağari / zağarcıbaşı*). Ο αρχηγός του λόχου των ζαγαρτζήδων. Επίσης, ένας από τους πιο υψηλούς βαθμούς στην ιεραρχία των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.

ζεαμέτι (*zemet*). Τιμάριο που καταρχήν απέφερε από 20.000 έως 99.999 άσπρα ετησίως στον νομέα των εσόδων του (ζαΐμη).

- ζιμής (zimmi)**. Όρος που χρησιμοποιούνταν για να χαρακτηρίσει τους φορολογούμενους χριστιανούς και εβραίους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
- ιππουρίδα (tuğ)**. Ουρά αλόγου που κοσμούσε το κράνος και το κοντάρι της σημαίας υψηλόβαθμων οθωμανών αξιωματούχων. Ο αριθμός ιππουρίδων που είχε κάθε αξιωματούχος συμβόλιζε τον βαθμό του στην ιεραρχία της οθωμανικής διοίκησης.
- ιρσαλιγέ (irsaliye)**. Φορολογικά έσοδα μιας επαρχίας που, μετά την αφαίρεση των εξόδων για την κάλυψη των αναγκών της τοπικής διοίκησης, αποστέλλονταν στο αυτοκρατορικό ταμείο της Κωνσταντινούπολης.
- καδής (kadi)**. Ιεροδίκης. Δικαστής που εκδίκασε υποθέσεις με βάση το *σεριάτ*, το *κανούν* και το εθιμικό δίκαιο της περιοχής στην οποία ήταν διορισμένος.
- καζάς (kaza)**. Διοικητική περιφέρεια, οριοθετούμενη από τη δικαστική δικαιοδοσία ενός καδή.
- κανούν (kanun)**. Σουλτανικό δίκαιο, διατάγματα και κώδικες νόμων που εξέδιδε ο σουλτάνος.
- καρακολουκτσής (karakollukçi)**. Στρατιώτης που διενεργούσε σκοπιές και περιπολίες.
- καρακολχανέ (karakolhane)**. Φυλάκιο.
- κεχαγιάς (kethüda)**. Τίτλος που δινόταν σε οικονόμους των οίκων των πασάδων, σε υπαρχηγούς στρατιωτικών σωμάτων, σε κοινοτικούς εκπροσώπους και σε υψηλόβαθμα στελέχη των συντεχνιών.
- κουλογλανί (kul oğlanı)**. Νεοσύλλεκτοι στρατιώτες, παιδιά ή συγγενείς γενιτσάρων που εντάσσονταν στο σώμα χάρη σε αυτήν τους τη συγγένεια και διενεργούσαν περιπολίες στις πόλεις της Κρήτης.
- Λεζέζ (Lezez)**. Συντομογραφία των μηνών Σεβάλ, Ζιλκαντέ και Ζιλχιτζέ του σεληνιακού ημερολογίου, που χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει την τέταρτη από τις τέσσερεις τριμηνιαίες δόσεις στις οποίες λάμβαναν το μισθό τους οι στρατιώτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
- λιβάς (liva)**. Δες «σαντζάκι».
- μαλικιανέ (malikâne)**. Σύστημα εκμίσθωσης φορολογικών προσόδων από το κράτος σε ιδιώτες εφ' όρου ζωής. Το σύστημα αυτό εισήχθη το 1695, αλλά στην Κρήτη εφαρμόστηκε μόλις το 1720.
- μαλικιανέ αγάς (malikâne ağası)**. Μισθωτής μουκατάδων μέσω του φορολογικού συστήματος *μαλικιανέ*.

Μασάρ (Masar). Συντομογραφία των μηνών Μουχαρέμ, Σαφέρ και Ρεμπιουλεβέλ του σεληνιακού ημερολογίου, που χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει την πρώτη από τις τέσσερις τριμηνιαίες δόσεις στις οποίες λάμβαναν το μισθό τους οι στρατιώτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Μεντρεσές (Medrese). Σχολείο ανώτερης εκπαίδευσης με έμφαση στην ισλαμική θεολογία.

μουκατάς (mukataa). Φορολογική μονάδα, της οποίας τα έσοδα μπορούσαν να παραχωρηθούν ως τιμάριο σε κάποιον αξιωματούχο ή να εκμισθωθούν σε ιδιώτες.

μουντερίσης (müderriş). Δάσκαλος σε μεντρεσέ.

μουτεβελής (mütevelli). Διαχειριστής βακουφιού.

μουτεσελίμης (mütesellim). Προσωρινός αντικαταστάτης-αντιπρόσωπος επαρχιακού διοικητή, διορισμένος από τον ίδιο.

μουφτής (müftü). Ερμηνευτής του *σεριάτ*.

μουχζίρης (muhtır). Υπάλληλος του ιεροδικείου, επιφορτισμένος με την κλήτευση και προσαγωγή κατηγορουμένων σε αυτό.

μπασεσκι (başeski). Ο αρχηγός των παλαιότερων στρατιωτών ενός γενιτσαρικού λόχου. Ο *μπασεσκι* ήταν αρμόδιος για τα αστυνομικά καθήκοντα των γενιτσάρων.

μπασμπούγ φρουρίου (başbuğ). Δες «μπέης φρουρίου».

μπαστσαούσης των αυτοκρατορικών γενιτσάρων (dergâh-ı âli yenîçerileri sercanısu / başcanısu / çanısbası). «Αρχιαγγελιοφόρος» των αυτοκρατορικών γενιτσαρικών λόχων μιας πόλης, ο τρίτος αξιωματικός στην ιεραρχία του.

μπέης φρουρίου (beğ). Ο διοικητής ενός φρουρίου στο οποίο δεν ήταν τοποθετημένος κάποιος πασάς.

μπεσέ (beşe). Τίτλος που έφεραν στρατιωτικοί τόσο του αυτοκρατορικού όσο και των ντόπιων σωμάτων, γενιτσαρικών και μη. Κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ χαρακτήριζε τους στρατιώτες κάτω από τον βαθμό του οντάμπαση.

μπινά εμινί (bina emini). Ο εργολάβος των κρατικών έργων σε ένα σαντζάκι.

μπολούκ (bölük). Κατηγορία λόχων που απαντά σε διάφορα στρατιωτικά σώματα. Στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Αυτοκρατορίας τα *μπολούκ* αριθμούσαν 61 λόχους.

μπολούκ των σεκμπάν (sekban bölüğü). Λόχος των αυτοκρατορικών γενιτσάρων *σεκμπάν*. Για τους τελευταίους, δες «σεκμπάν».

μπολούκμπασης (*bölükbaşı*). Αρχηγός ενός λόχου *μπολούκ*.

ναΐπης (*naib*). Αναπληρωτής δικαστής / πληρεξούσιος του καδή σε περιοχές που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του τελευταίου.

ναχιγές (*nahiye*). Η περιοχή δικαιοδοσίας ενός ναΐπη.

Νόμος των Γενιτσάρων (*Kavanin-i Yeniçeriyân / Kanun-ı Ocak*). Κωδικοποίηση των αρμοδιοτήτων, υποχρεώσεων, δικαιωμάτων και προνομίων των μελών του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού στρατού με αναφορές στο σύνολο της εσωτερικής οργάνωσής τους.

ντεφτερντάρης (*defterdar*). Επικεφαλής της οικονομικής υπηρεσίας μιας οθωμανικής επαρχίας.

ντιβάνι (*divan*). Συμβούλιο. Στην περίπτωση της Κρήτης ο όρος αναφέρεται συνήθως στο συμβούλιο διοίκησης ενός σαντζακιού που συνερχόταν στην Πύλη του Πασά υπό την προεδρία του τελευταίου.

ντιζντάρης (*dizdar*). Φρούραρχος μιας πόλης ή φρουρίου και αρχηγός του στρατιωτικού σώματος των *μουσταχφιζάν* που έδρευε εκεί.

ντιζνταρλής (*dizdarlı*). Ονομα που δινόταν στους στρατιώτες των *μουσταχφιζάν*.

ντουατζής (*duaci*). Απόστρατος στρατιώτης, υπεύθυνος για την τέλεση της προσευχής στο σώμα όπου υπηρετούσε.

ονταλής (*odalı*). Κυριολεκτικά ο όρος σημαίνει «στρατωνιζόμενος». Στην πραγματικότητα επρόκειτο για τους γενιτσάρους που υπηρετούσαν στους λόχους του σώματος και ήταν υποχρεωμένοι να τους ακολουθούν όταν αυτοί μετετίθεντο, σε αντίθεση με τους γιαμάκηδες.

οντάμπασης (*odabaşı*). Κυριολεκτικά ο «αρχηγός του στραώνα». Ο οντάμπασης ήταν δεύτερος στην ιεραρχία του λόχου μετά τον τσορμπατζή και συνήθως διαχειριστής της βακουφικής περιουσίας του.

οντάς (*oda*). Στρατώνας λόχου.

ορτάς (*orta*). Λόχος ντόπιου ή αυτοκρατορικού στρατιωτικού σώματος.

οτζάκ (*ocak*). Κυριολεκτικά η «εστία». Σε επίπεδο στρατού ο όρος «οτζάκ» δήλωνε όλα τα τακτικά σώματα του οθωμανικού κράτους και συνηθέστερα αυτό των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Μπορεί όμως να αναφέρεται και σε διάφορων ειδών μη στρατιωτικές οργανώσεις (θρησκευτικές κ.ά.) που λειτουργούσαν στο οθωμανικό κράτος.

ουλεμάς (*ulema*). Λόγιος, απόφοιτος μεντρεσέ, ειδικός σε ζητήματα θρησκείας και ισλαμικού δικαίου.

ουστάς (*usta*). Ο μάγειρας ενός λόχου αυτοκρατορικών γενιτσάρων.

παράς (*para*). Ασημένιο νόμισμα που κόπηκε πρώτη φορά στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Ένας παράς αντιστοιχούσε την υπό εξέταση περίοδο σε τρία άσπρα και 40 παράδες αντιστοιχούσαν σε ένα γρόσι.

πασαλής (*pasalu*). Μέλος της ιδιωτικής φρουράς πασά.

πασάς (*paşa*). Τίτλος που έφεραν οι πιο υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της οθωμανικής διοίκησης. Στην Κρήτη, όταν ο τίτλος χρησιμοποιείται στις πηγές χωρίς άλλο προσδιορισμό, αναφέρεται συνήθως στους σαντζακμπέδες του νησιού.

πρεσβύτεροι των λόχων (*ocak / orta ihtiyarlari*). Οι παλαιότεροι στρατιώτες των λόχων ενός σώματος. Στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων γνωρίζουμε ότι εκπροσωπούσαν τους λόχους τους στα συμβούλια της Πύλης του Αγά.

Πύλη του Αγά (*Ağa Kapısı*). Κατοικία και διοικητικό κέντρο αγά των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.

Πύλη του Πασά (*Paşa Kapısı*). Κατοικία και διοικητικό κέντρο σαντζακμπεη.

ραγιάς (*reaya*). Όρος που δηλώνει τους φορολογούμενους υπηκόους της Αυτοκρατορίας ανεξαρτήτως θρησκείας και κοινωνικής θέσης. Στην Κρήτη της υπό εξέταση περιόδου συνήθως χρησιμοποιούνταν για να προσδιορίσει τους μη μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής.

Ρεσέν (*Resen*). Συντομογραφία των μηνών Ρετζέμπ, Σαμπάν και Ραμαζάν του σεληνιακού ημερολογίου που χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει την τρίτη από τις τέσσερις τριμηνιαίες δόσεις στις οποίες λάμβαναν το μισθό τους οι στρατιώτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ρετζέτζ (*Recec*). Συντομογραφία των μηνών Ρεμπιουλαχίρ, Τζεμαζιγιουλεβέλ και Τζεμαζιγιουλαχίρ του σεληνιακού ημερολογίου που χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει τη δεύτερη από τις τέσσερις τριμηνιαίες δόσεις στις οποίες λάμβαναν τον μισθό τους οι στρατιώτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

σακά (*sakka*). Αξιωματικός υπεύθυνος για την τροφοδοσία ενός γενιτσαρικού ορτά με νερό.

σαλγιανετζής (*salyaneci*). Αξιωματούχος των αυτοκρατορικών γενιτσάρων επιφορτισμένος με την μεταφορά και παράδοση των μισθών στις μονάδες.

σαντζάκι (*sancak*). Διοικητική υποδιαίρεση του εγιαλετιού.

σαντζάκμπεης (*sancakbeyi*). Διοικητής σαντζακιού.

σεκμπάν (*sekban*). Κατηγορία λόχων των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Οι *σεκμπάν* αριθμούσαν συνολικά 34 λόχους. Ο όρος χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει και μισθοφόρους στρατιώτες, εκτός του κρατικού στρατού.

σεκσοντζήδες (*seksoncuyan / sansoncuyan*). Τίτλος που έφεραν οι στρατιώτες του 71^{ου} *τζεμαάτ* του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος.

σεκσοντζήμπασης (*serseksoni / seksoncibasi*). Ο αρχηγός του λόχου των σεκσοντζήδων. Επίσης, ένας από τους πιο υψηλούς βαθμούς στην ιεραρχία των αυτοκρατορικών γενιτσάρων.

σερασκέρης (*serasker*). Γενικός στρατιωτικός διοικητής ενός εγιαλετιού, τίτλος που δινόταν στον βαλή της επαρχίας Κρήτης.

σεριάτ (*seriat*). Ο ιερός νόμος του ισλάμ.

σερντάρης (*serdar*). Αξιωματικός των γενιτσάρων υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης σε επίπεδο ναχιγιέ. Οι σερντάρηδες είχαν την υποχρέωση να συγκεντρώνουν σε περίπτωση επιστράτευσης τους διασκορπισμένους στην ύπαιθρο γενίτσαρους.

σερντενγκετσντί (*serdengeçdi*). Ομάδες εθελοντών των αυτοκρατορικών γενιτσάρων οι οποίες προηγούνταν των επιθέσεων τους, λαμβάνοντας αυξημένο μισθό. Στην Κρήτη, σε καιρό ειρήνης, οι *σερντενγκετσντί* κατέληξαν να παίζουν τον ρόλο προσωπικών φρουρών διαφόρων *μαλικιανέ αγάδων*.

σερχάντ (*serhad*). Η οθωμανική παραμεθόριος.

σούμπασης (*subasi*). Υπάλληλος που διοριζόταν από τον υπεύθυνο για την είσπραξη των φόρων μιας περιοχής. Ο σούμπασης είχε ως κύρια καθήκοντά του την τήρηση της τάξης στην περιοχή όπου διοριζόταν και τη διασφάλιση της ομαλής συλλογής των φόρων.

σπαχίς (*sipahi*). Κυριολεκτικά ο «ιππέας». Ο όρος στην Κρήτη χρησιμοποιούνταν συνήθως για να δηλώνει τους στρατιώτες των σωμάτων των *γκιονουλουγιάν*.

τάμπια (*tabya*). Προμαχώνας ενός φρουρίου.

τασλακτσίς (*taslakçi*). Άτομο που, χωρίς να είναι εγγεγραμμένο στα επίσημα κατάστιχα ενός γενιτσαρικού λόχου, προσποιούνταν τον γενίτσαρο, απολαμβάνοντας πολλά από τα προνόμια και την προστασία που παρείχαν οι ορτάδες στα μέλη τους.

τζεμαάτ (*cemaat*). Κατηγορία λόχων που απαντά σε διάφορα στρατιωτικά σώματα. Στην περίπτωση των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα *τζεμαάτ* αριθμούσαν 101 λόχους.

τζεμπεχανέ (*cebehane*). Οπλοστάσιο. Στην Κρήτη τα οπλοστάσια χρησιμοποιούνταν και ως κρατικά θησαυροφυλάκια.

τζιζγεντάρης (*cizyedar*). Υπεύθυνος είσπραξης του κεφαλικού φόρου.

τιμάριο (*timar*). Πηγή εσόδων καταρχήν από ένα έως 19.999 άσπρα. Η νομή των εσόδων των τιμαρίων παραχωρούνταν σε κρατικούς αξιωματούχους (τιμαριούχους) ως αμοιβή για τις υπηρεσίες τους.

τουγγνάρ (*tuğdar*). Σημαιοφόρος λαβάρου με ιππουρίδα.

τουρνατζήδες (*turnacıyan*). Τίτλος που έφεραν οι στρατιώτες του 68^{ου} *τζεμαάτ* του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος.

τουρνατζήμπασης (*turnacıbaşı / serturnai*). Ο αρχηγός του λόχου των τουρνατζήδων. Επίσης, βαθμός των αυτοκρατορικών γενιτσάρων. Ο αγάς των αυτοκρατορικών γενιτσάρων της Κρήτης έφερε πάντα αυτόν τον βαθμό.

τσαούσηδες του ντιβανιού (*çavuşan-ı divan*). Αγγελιοφόροι της Πύλης του Πασά.

τσαούσης (*çavuş*). Αγγελιοφόρος διαφόρων υπηρεσιών και στρατιωτικών λόχων, ο οποίος μπορούσε να έχει και αρμοδιότητες κλητήρα.

τσορμπατζής (*çorbacı*). Επικεφαλής λόχου. Ο τίτλος δινόταν κυρίως σε αξιωματικούς των γενιτσάρων.

τσοχαντάρης (*çukadar*). Χαμηλόβαθμος αγγελιοφόρος που υπηρετούσε στην Πύλη του Αγά.

χαϊνης (*hain*). Κυριολεκτικά ο προδότης. Όρος που χρησιμοποιούνταν από τους Οθωμανούς για τους Κρητικούς που συνεργάζονταν με τους Βενετούς κατά τον Κρητικό Πόλεμο.

χαλιφέ (*halife*). Όρος που συνήθως χαρακτήριζε τους γραμματείς και τους βοηθούς τους.

χασεκί (*haseki*). Τίτλος που έφεραν οι στρατιώτες των *τζεμαάτ* 14, 49, 66 και 67 του αυτοκρατορικού γενιτσαρικού σώματος. Επίσης, ένας από τους τίτλους που δίνονταν ως τιμητική διάκριση σε ορισμένους αξιωματούχους του σώματος.

ψευδογενίτσαρος. Δες «τασλακτής».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
Κωνσταντινούπολης

Συλλογές λυτών εγγράφων

- Cevdet Askeriye (C.AS.)
- Cevdet Bahriye (C.BH.)
- Cevdet Maliye (C.ML.)
- Cevdet Dahiliye (C.DH.)
- Cevdet Evkâf (C.EV.)
- Cevdet Adliye (C.ADL.)
- Cevdet Hariciye (C.HR.)
- Cevdet Zaptiye (C.ZB.)
- Hatt-ı Hümâ-yûn Tasnifi (HAT.)

Συλλογές καταστίχων

- Maliyeden Müdevver (MAD.): κατάστιχα 824, 1717, 3732, 4281, 4449, 4624, 4645, 5552, 5588, 5866, 6280, 6351, 6461, 6568, 6811, 6950, 7015, 7707, 7740, 17036, 17138, 17335, 17344, 17415, 17435, 17461, 17480, 17491, 17505, 17575, 17550, 17627, 17942, 18562, 21189
- Bab-ı Defteri: Başmuhasebe (D.BŞM.): κατάστιχο 4755
- Divan-ı Hümayun Defterleri, Kamil Kereci Tasnifi (KK.): κατάστιχο 827

Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου

Συλλογή καταστίχων

- Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου (Τ.Α.Η.): κατάστιχα 7, 9, 13, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 48

Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Ν. Ρεθύμνης.

Συλλογές λυτών εγγράφων

- Resmo Fond 210 (R.-F.210)
- Resmo Fond 210 A (R.-F.210A)

**Β'. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Άλμπανι: State University of New York Press 1991.

Αγγελάκις, Εμμανουήλ Σ., «Ο γενιτσαρισμός εν Σητεία», *Κρητικά Μελέται*, 1/1-2 (1933), 39-47, 91-92, 120-122, 157-159, 187-191, 216-220, 254-258.

-----, «Κριτική επί ενός ιστορικοθρησκευτικού πεζογραφήματος υπό τον τίτλον “Φυλλάδα για τζοι Τούρκους της Κρήτης” γραμμένη από ένα γέρω Κρητικό το 1858», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), 117-129.

-----, *Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 2, Αθήνα: Αλέξ. Βιτσικουνάκης 1939.

Adanir, F., “Woywoda”, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 11, επιμ. P. Bearman-Th. Bianquis-C. E. Bosworth-E. van Donzel-W. P. Heinrichs, Λάιντεν: Brill 2001, 215.

Adiyeke, A. Nükhet, “Farming out of *Mukataas* as *Malikâne* in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case”, στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, επιμ. Α. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2008, 233-242.

- , “XVIII. Yüzyılda İstanbul’un Zeytinyağı ve Sabun İhtiyacının Karşılmasında Girit’in Rolü”, στο *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler*, τ. 4, μέρος 3, Αγκυρα: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2010, 1743-1753.
- Adıyeke, Nuri, “Girit’te Cemaatler Arası Evlilikler”, στο N. Adıyeke-A. N. Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, Κωνσταντινούπολη: Babiali Kültür Yayıncılığı 2006, 70-79.
- , “Girit’te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler-Gönüllüyan Zümresi”, στο *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler*, τ. 4, μέρος 3, Αγκυρα: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2010, 1611-1620.
- Adıyeke, Nuri και Ayşe Nükhet Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, Κωνσταντινούπολη: Babiali Kültür Yayıncılığı 2006.
- Ágoston, Gábor, “Ottoman Gunpowder Production in Hungary in the Sixteenth Century: the *Baruthane* of Buda”, στο *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, επιμ. G. Dávid-P. Fodor, Βουδαπέστη: Loránd Eötvös University, Dept. of Turkish Studies and Hungarian Academy of Sciences, Institute of History 1994, 149-159.
- , *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 2005.
- Αϊβαλή, Γκιουλσούν, Φωτεινή Χαιρέτη, Πηνελόπη Φωτεινού και Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος κώδικας*, 2 τ., επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 2010.
- Akdağ, Mustafa, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/3 (1947), 291-312.
- , “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri, 1730-1839”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7-12 (1970-1974), 51-61.
- Akgündüz, Ahmet (επιμ.), “Kavânîn-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî”, στο *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, τ. 9, Κωνσταντινούπολη: Osmanlı Araştırmaları Vakfı 1996, 127-268.
- Aksan, Virginia, “Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War”, *War in History*, 5/23 (1998), 23-36.
- , “Manning a Black Sea Garrison in the Eighteenth Century: Ochakov and Concepts of Mutiny and Rebellion in the Ottoman Context”, *International Journal of Turkish Studies*, 8 (2002), 63-72.

- , “War and Peace”, στο *The Cambridge History of Turkey. Volume 3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, επιμ. S. N. Faroqhi, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 2006, 81-117.
- , *Ottoman Wars 1700-1800: An Empire Besieged*, Εδιμβούργο: Pearson Education Limited 2007.
- , “Ottoman Ethnographies of Warfare”, στο *Empires and Indigenes: Intercultural Alliance, Imperial Expansion and Warfare in the Early Modern World*, επιμ. W. E. Lee, Νέα Υόρκη-Λονδίνο: New York University Press 2011, 141-163.
- , “Islam-Christian Transfers of Military Technology, 1730–1918”, στο *European History Online (EGO)*, Μάιντς: Institute of European History (IEG) 2011, <http://www.ieg-ego.eu/aksanv-2011-en>.
- Anastasopoulos, Antonis, “Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Cambridge, Faculty of Oriental Studies, Κέιμπριτζ 1999.
- , «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», *Κρητολογικά Γράμματα*, 17 (2001), 97-109.
- , “Introduction”, στο *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V: A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*, επιμ. A. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2005, xi-xxviii.
- , “In Preparation for the Hajj: The Will of a *Serdengeçti* from Crete (1782)”, *Archivum Ottomanicum*, 23 (2005-2006), 79-92.
- , “Centre-Periphery Relations: Crete in the Eighteenth Century”, στο *The Province Strikes Back: Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, επιμ. B. Forsén-G. Salmeri, Ελσίνκι: Foundation of the Finnish Institute at Athens 2008, 123-136.
- , “Political Participation, Public Order and Monetary Pledges (*Nezir*) in Ottoman Crete”, στο *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire. Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, επιμ. E. Gara-M. E. Kabadayi-Ch. K. Neumann, Κωνσταντινούπολη: Istanbul Bilgi University Press 2011, 127-142.
- , “Introduction”, στο *Political Initiatives ‘From the Bottom Up’ in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete VII. A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009*, επιμ. A. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Crete University Press 2012, 1-12.
- Ανδριώτης, Νίκος, *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 2006.

- Αργυρόπουλος, Κωνσταντίνος, *Περί του λαού της νήσου Κρήτης διατριβή*, Αθήνα: Αφοί Βαρβαρρήγου 1875.
- Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3 τ., Κωνσταντινούπολη: Kubealti 2008.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη: χ.έ. 1968.
- Βαλάκης, Παύλος Α., *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά: Η Πρόοδος 1900.
- Βαρδίδης, Εμμανουήλ, *Κρητικάί ρίμαι. Τα τραγούδια Δασκαλογιάννη και Αληδάκη*, Αθήνα: Εστία 1888.
- Barkey, Karen, *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press 2008.
- Barnes, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Λάιντεν: Brill 1986.
- Βαρούχα, Μαρία, Φωτεινή Χαιρέτη, και Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας*, 2 τ., επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 2008.
- Βαρούχα, Μαρία και Φωτεινή Χαιρέτη, *Οθωμανικά δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου (1659-1898)*, επιμ. Α. Παπαδάκη, Ρέθυμνο: Γ.Α.Κ.-Αρχαία Ν. Ρεθύμνης 2008.
- Βενέρης, Ανδρέας, «Μια διαταγή του Χατζή Οσμάν Πασά», *Κρητικάί Μελέται*, 1/1-2 (1933), 183-187.
- Ben-naeh, Yaron, *Jews in the Realm of the Sultan: Ottoman Jewish Society in the Seventeenth Century*, μετ. Υ. Goell, Τούμπινγκεν: Mohr Siebeck 2008.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ: McGill University Press 1964.
- Bodman, Herbert L., *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina Press 1963.
- De Bonneval, Philippe και Mathieu Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης: μια μουσική έκθεση του 1783*, μετ. Γ. Β. Νικολάου-Μ. Γ. Πεπονάκης, Ρέθυμνο: Μίτος 2000.
- Bowen, H., “Azab”, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 1, επιμ. P. Bearman-Th. Bianquis-C. E. Bosworth-E. van Donzel-W. P. Heinrichs, Λάιντεν: Brill 1959, 801.

- Bowring, John, *Report on Egypt and Candia. Addressed to the Right Hon. Lord Viscount Palmerston, her Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs, &c. &c. &c.*, Λονδίνο: W. Clowes and Sons 1840.
- Bozkurt, Rıza, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Αγκυρα: Genelkurmay Basimevi 1966.
- Börekçi, Günhan, “A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries’ Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 59 (2006), 407-438.
- Brumfield, Allaire, “Agriculture and Rural Settlement in Ottoman Crete, 1669-1898”, στο *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, επιμ. U. Baram-L. Carroll, Νέα Υόρκη-Βοστώνη-Ντόρντρεχτ-Λονδίνο-Μόσχα: Kluwer Academic Publishers 2002, 37-78.
- Γιανναράς, Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δομός 1999.
- Γκαρά, Ελένη, «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», στο Molly Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος: χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μετ. Ε. Γκαρά-Θ. Γκέκου, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου 2005, 15-35.
- , “Patterns of Collective Action and Political Participation in the Early Modern Balkans”, στο *Political Initiatives ‘From the Bottom Up’ in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete VII. A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009*, επιμ. Α. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Crete University Press 2012, 399-433.
- Canbakal, Hülya, *Society and Politics in an Ottoman Town: ‘Ayntāb in the 17th Century*, Λάιντεν-Βοστόνη: Brill 2007.
- , “Preliminary Observations on Political Unrest in Eighteenth-Century Ayntab: Popular Protest and Faction”, στο *Political Initiatives ‘From the Bottom Up’ in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete VII. A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009*, επιμ. Α. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Crete University Press 2012, 33-58.
- Cass, Lewis, *An Historical, Geographical and Statistical Account of the Island of Candia, or Ancient Crete*, Ρίτσμοντ: Thomas W. White 1839.
- Cevdet Ahmed Paşa, *Tarih-i Cevdet*, τ. 12, Κωνσταντινούπολη: Matbaa-ı Osmaniye 1301/1883-1884.
- Clayer, Natalie και Alexander Popovic, “Les réseaux soufis dans la Crète ottomane”, στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno*,

13-15 January 2006, επιμ. Α. Anastasopoulos, Ρέθυμνο:
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2008, 211-230.

- Cohen, Amnon, "The Army in Palestine in the Eighteenth Century: Sources of Its Weakness and Strength", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34/1 (1971), 36-55.
- Çaksu, Ali, "18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri", στο Α. Yaşar (επιμ.), *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, Κωνσταντινούπολη: Kitap Yayınevi 2009, 85-98.
- Çiftçi, Cafer, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/36 (2004), 79-102.
- Çizakça, Murat, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38/3 (1995), 313-354.
- , "Ottoman Cash Wakfs Revisited: The Case of Bursa, 1555-1823", στο *Foundation for Science Technology and Civilization*, επιμ. L. Ball, Μάντσεστερ: FSTC Limited 2004, 1-20.
- Darling, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λάιντεν: Brill 1996.
- Δετοράκης, Θεοχάρης, «Γεώργιου Νικολετάκη, χρονικά σημειώματα», *Κρητολογία*, 5 (1977), 113-138.
- , «Παρατηρήσεις στα τραγούδια του Μεμέτακα», *Αμάλθεια*, 8/32 (1977), 253-260.
- , *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο: χ.έ. 1986.
- Διαλυνάς, Μιχαήλ, «Ο Δονταραλής», *Δρήρος*, 3/31 (1940), 874-876.
- Dimitriadis, Vassilis, "Conflicts of Interests in Crete between Local Muslims and the Central Government in Istanbul during the Greek War of Independence, 1821-28", στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1750-1850: Conflict, Transformation, Adaptation. Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, επιμ. Α. Anastasopoulos-Ε. Kolovos, Ρέθυμνο: University of Crete-Department of History and Archaeology 2007, 205-211.
- και Διονυσία Δασκάλου (επιμ.), *Ο Κώδικας των Θυσιών. Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των χριστιανών αγωνιστών της ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821*, μετ. Β. Δημητριάδης-Ε. Καραντζίκου-Π. Φωτεινού-Χ. Χριστοδουλάρα, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου 2003.

- Djurdjev, B., “Belgrade”, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 1, επιμ. P. Bearman-T. Bianquis-C. E. Bosworth-E. van Donzel-W. P. Heinrichs. Λάιπτεν: Brill 1959, 1163.
- Dumas, Mathieu, *Souvenirs de lieutenant général comte Mathieu Dumas, de 1770-1836, publiés par son fils*, τ. 1, Παρίσι: Librairie de Charles Gosselin 1839.
- Eldem, Edhem, *Death in Istanbul: Death and its Rituals in Ottoman-Islamic Culture*, Κωνσταντινούπολη: Ottoman Bank Archives and Research Centre 2005.
- Erdem, Hakan Y., “Recruitment for the Victorious Soldiers of Muhammad in the Arab Provinces, 1826-1828”, στο *Histories of the Modern Middle East: New Directions*, επιμ. I. Gershoni-U. Woköck, Μπούλντερ: Lynne Rienner Publishers 2002, 189-206.
- Erdoğan-Özünlü, Emine, “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: ‘Terakki’ Tevcihi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 3/11 (2010), 238-244.
- Erdoğan, M. Akif, “Kıbrıs Yeniçerileri Üzerine Notlar (1593-1640)”, στο *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, επιμ. K. Çiçek, Χάαρλεμ-Αγκυρα: Sota-Yeni Türkiye 2001, 309-324.
- Es’ad Efendi, *Vak’a-Nüvîs Es’ad Efendi Tarihi*, επιμ. Z. Yılmaz, Κωνσταντινούπολη: Osmanlı Araştırmaları Vakfı 2000.
- , *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, επιμ. M. Arslan, Κωνσταντινούπολη: Kitabevi 2005.
- Establet, Colette και Jean-Paul Pascual, *La gent d’État dans la société ottomane damascène. Les ‘askar à la fin du XVIIe siècle*, Διαμασκός: Institut Français du Proche-Orient 2011.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, τ. 10, επιμ. Y. Dağlı-S. A. Kahraman-R. Dankoff, Κωνσταντινούπολη: Yarı Kredi Yayınları 2003.
- Faroqhi, Suraiya, “Crisis and Change, 1590-1699”, στο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, επιμ. H. İnalcık με τον D. Quataert, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 1997, 411-636.
- , “Fifty Years After the Conquest: Eighteenth-Century Reforms in Ottoman Crete”, στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, επιμ. A. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2008, 246-249.

- Fodor, Pál, “Bir Nasihat-name Olarak Kavanin-i Yeniçeriyan”, στο *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi: Tebliğler III. Türk Tarihi, Cilt 1*, Κωνσταντινούπολη: İÜEF Basımevi 1986, 217-224.
- Georgieva, Cvetana, “Organisation et fonctions du corps de janissaires dans les terres bulgares du XVIe jusqu’au milieu du XVIIIe siècles”, *Études Historiques*, 5 (1970), 319-335.
- , “Le rôle des janissaires dans la politique Ottomane en les terres Bulgares (XVIe – milieu du XVIIe s.)”, *Études Historiques*, 8 (1978), 179-190.
- Gibb, Hamilton A. R. και Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, τ. 1, μέρος 1, Λονδίνο: Oxford University Press 1950.
- Gounaris, Basil C., “Reassessing Wheat Crises in Eighteenth-Century Thessaloniki”, *The Historical Review / La Revue Historique*, 5 (2008), 41-65.
- Gradeva, Rossitsa, “Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries”, στο *The Frontiers of the Ottoman World*, επιμ. A. C. S. Peacock, Νέα Υόρκη: Oxford University Press 2009, 331-352.
- Grant, Jonathan, “Rethinking the Ottoman ‘Decline’: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries”, *Journal of World History*, 10/1 (1999), 179-201.
- Greene, Molly, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Πρίνστον: Princeton University Press 2000.
- , *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος: χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μετ. Ε. Γκαρά-Θ. Γκέκου, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου 2005.
- Gülsoy, Ersin, *Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Κωνσταντινούπολη: Tatav 2004.
- Hadjikyriacou, Antonis, “Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, School of Oriental and African Studies, Λονδίνο 2011.
- Hathaway, Jane, “The Military Household in Ottoman Egypt”, *International Journal of Middle East Studies*, 27/1 (1995), 39-52.
- με τη συμβολή του Karl K. Barbir, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, Χάρλοου: Pearson Longman 2008.
- , “Bilateral Factionalism and Violence in Ottoman Egypt”, στο *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, επιμ. E. Gara-M. E. Kabadayı-Ch. K.

Neumann, Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi University Press 2011, 145-157.

Hegyí, Klára, “The Ottoman Military Force in Hungary”, στο *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, επιμ. G. Dávid-P. Fodor, Βουδαπέστη: Loránd Eötvös University, Dept. of Turkish Studies and Hungarian Academy of Sciences, Institute of History 1994, 131-148.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, επιμ. S. İlgürel, Άγκυρα: Türk Tarih Kurumu 1998.

Hickok, Michael Robert, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Λάντνεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία: Brill 1997.

Hidiroglu, Paul, *Das religiöse Leben auf Kreta nach Ewlija Çelebi*, Λάντνεν: Brill 1969.

-----, «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη», στο *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα: Πανεπιστήμιον Κρήτης 1981, 336-350.

İlicak, Huseyin Sukru, “A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Harvard University, Κέιμπριτζ Μασ. 2011.

İnalcık, Halil, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, 29/1 (1969), 97-140.

-----, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, στο *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, επιμ. T. Naff-R. Owen, Λονδίνο-Άμστερνταμ: Southern Illinois University Press 1977, 27-52.

-----, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 283-337.

-----, “The Ottoman State: Economy and Society”, στο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 1, επιμ. H. İnalcık με τον D. Quataert, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 1997, 9-409.

-----, “Weights and Measures”, στο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 1, επιμ. H. İnalcık με τον D. Quataert, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 1997, xxxvii-xliv.

Kafadar, Cemal, “Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict”, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, McGill University, Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies, Μόντρεαλ 1981.

- , "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 15/2 (1991), 273-280.
- , "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels Without a Cause?", *International Journal of Turkish Studies*, 13/1-2 (2007), 113-134.
- Καραντζίκου, Ελένη και Πηνελόπη Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος κώδικας (1669/73-1750/67)*, επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 2003.
- Κολοβός, Ηλίας, «Η επαρχία της Σητείας στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: προκαταρκτικές παρατηρήσεις με βάση τις οθωμανικές φορολογικές απογραφές», στο *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2/1, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος» 2010, 451-472.
- Κονδυλάκης, Ιωάννης Δ., *Ζαμπελίου και Κριτοβουλίδου ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης, συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη*, Αθήνα: Γεώργιος Δ. Φέξης 1893.
- , *Ιστορία και γεωγραφία της Κρήτης*, Αθήνα: Δ. Κ. Κοκκινάκης 1903.
- Κουτσαντωνάκης, Εμμανουήλ Γ., «Το τραγούδι του Μεμέτακα ή (Μ)ουστατσελεπάκη», *Αμάθεια*, 6/24-25 (1975), 194-208 και *Αμάθεια*, 7/26 (1976), 49-60.
- Köksal, Osman, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve iki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19 (2004), 283-341.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Οι σαπυνοποιίες της Κρήτης στο 18^ο αιώνα*, Αθήνα: χ.έ. 1974.
- , «Καταγραφή των εμπορικών πλοίων του Ηρακλείου το 1751», *Μνήμων*, 7 (1978-1979), 12-17.
- , «Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος 18^{ου} και αρχές 19^{ου} αιώνα)», *Ο Εραμιστής*, 16 (1980), 190-198.
- , «Δρόμοι της Μεσογείου, δρόμοι της Κρήτης· ένα αδύνατο ζεύγμα: ο χαρακτήρας του εμπορίου και της βιομηχανίας, 1750-1850», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Κεντρικών Εισηγήσεων, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών 2006, 123-131.
- Κριάρης, Παναγιώτης Κ., *Ιστορία της Κρήτης (νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 2, Αθήνα: Α. Δ. Φραντζεσκάκης 1931.

- Κριτοβουλίδης, Καλλίνικος, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα: Τυπογραφείο Αθήνας 1859.
- Kunt, İ. Metin, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press 1983.
- Kuran, Timur, "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System", *Law and Society Review*, 35/4 (2001), 841-898.
- Λαΐου, Σοφία, «Το ρεμπελιό της Σμύρνης (1797)», στο *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οθωμανική κυριαρχία*, τ. 4, Αθήνα: Φωτοεκδοτική-Τεγόπουλος 2011, 105-120.
- Λαμπρινάκης, Εμμανουήλ Σ., *Γεωγραφία της Κρήτης*, Ρέθυμνο: Στυλ. Καλαϊζάκης 1890.
- Λαούρδας, Βασίλειος, «Η επανάσταση των Σφακιανών και ο Δασκαλογιάννης κατά τα έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά*, 1/2 (1947), 275-290.
- Levy, Avigdor, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies*, 2/1 (1971), 21-39.
- , "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 18/3 (1982), 227-249.
- , "Maḥmūd II", *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 6, επιμ. P. Bearman-Th. Bianquis-C. E. Bosworth-E. van Donzel-W. P. Heinrichs, Λάιντεν: Brill 1989, 55.
- Lewis, B., "Askarī" *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 1, επιμ. P. Bearman-Th. Bianquis-C. E. Bosworth-E. van Donzel-W. P. Heinrichs, Λάιντεν: Brill 1959, 711.
- , *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο: Oxford University press 1961.
- Lutfi Ahmed Efendi, *Tarih-i Lutfi*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη: χ.έ. 1873.
- Mandaville, Jon E., "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10/3 (1979), 289-308.
- Manna, Adel, "Eighteenth- and Nineteenth-Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, 24/1 (1994), 51-66.

- Masters, Bruce, "Aleppo's Janissaries: Crime Syndicate or *Vox Populi*?", στο *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, επιμ. E. Gara-M. E. Kabadayi-Ch. K. Neumann, Κωνσταντινούπολη: Bilgi University Press 2011, 159-176.
- MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828. A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, τ. 1, Λονδίνο: Saunders and Otley 1829.
- McGowan, Bruce, "The Age of the *Ayans*, 1669-1812", στο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, επιμ. H. İnalcık με τον D. Quataert, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 1997, 639-758.
- Μοτάκης, Στυλιανός (επιμ.), *Συλλογή εγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη (ή Τσιριγιώτη). Έγγραφα ετών 1810-1834*, Χανιά: Εμμ. Πετράκης 1953.
- Mouradgea d'Ohsson, Ignace, *Tableau général de l'empire othoman*, τ. 7, Παρίσι: Firmin Didot père et fils 1824.
- Μουρέλλος, Ι. Δ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο: Ελεύθερη Σκέψη.
- Μπαλτά, Ευαγγελία και Mustafa Oğuz, *Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου: Tapu Tahrir 822*, Ρέθυμνο: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (ΕΙΕ)-Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου 2007.
- Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, Λονδίνο: UCL Press 1999.
- , "Yeñiçeri", *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 11, επιμ. P. Bearman-Th. Bianquis-C. E. Bosworth-E. van Donzel-W. P. Heinrichs, Λάιντεν: Brill 2001, 322-331.
- , "Review: Baki Tezcan: The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 74/3 (2011), 482-484.
- Ξανθουδίδης, Στέφανος, *Επίτομος ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία 1909.
- , *Χάνδαξ-Ηράκλειον: Ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο: Ι. Δ. Μουρέλος 1927.
- , «Ανέκδοτον επεισόδιον εν Κρήτη επί Τουρκοκρατίας», στο *Στεφάνου Ξανθουδίδου Μελετήματα*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης-Θ. Δετοράκης, Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου 1980, 74-75.
- Olivier, Guillaume Antoine, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, Undertaken by Order of the Government of France, during the First Six Years of the Republic*, τ. 2, Λονδίνο: T. N. Longman κ.ά. 1801.

- Olson, Robert W., "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17/3 (1974), 329-344.
- , "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20/2 (1977), 185-207.
- Özkaya, Yücel, "Anadolu'daki Yeniçerilerin Düzensizliği ile İlgili Belgeler ve İzmir'de Yeniçeriliğin Kaldırılması Hakkında Bir Belge", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/1-2 (1965), 75-90.
- Özmucur, Süleyman και Pamuk, Şevket, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *The Journal of Economic History*, 62/2 (2002), 293-321.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 2000.
- Παπαδοπετράκης, Γρηγόριος, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα: Τυπογραφείο Μαυράκη 1888.
- Pashley, Robert, *Travels in Crete*, τ. 2, Κέιμπριτζ και Λονδίνο: John Murray 1837.
- Πεπονάκης, Μανόλης Γ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο: Νέα Χριστιανική Κρήτη 1997.
- Πετμεζάς, Σωκράτης, «Διαχείριση των κοινοτικών οικονομικών και κοινωνική κυριαρχία, η στρατηγική των προυχόντων: Ζαγορά 1784-1822», *Μνήμων*, 13 (1991), 77-102.
- , «Η εκκλησιαστική οργάνωση υπό τους Οθωμανούς», στο Paolo Odorico, *Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17^{ος} αιώνας)*, Παρίσι: Association "Pierre Belon" 1996, 481-568.
- , "La 'commune grecque': une tentative d'histoire des fictions historiographiques", στο *Byzantina et Moderna: Mélanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Bibicou*, επιμ. G. Grivaud-S. Petmezas, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2007, 207-232.
- Petrosian, I. E. (επιμ.), *Mebde-yi Kanun-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi*, Μόσχα: Nauka 1987.
- Pococke, Richard, "A Description of the East", στο *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in All Parts of the World*, τ. 10, επιμ. J. Pinkerton, Λονδίνο: Longman, Hurst, Rees and Orme (κ.ά.) 1811.

- Πούλιος, Στέφανος, «Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη και η εγκατάλειψη της υπαίθρου από τους μουσουλμάνους: καταστροφές περιουσιών, κρατική αντίδραση και ιδεολογικές προεκτάσεις», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα στην Τουρκολογία, Ρέθυμνο 2007.
- Πρακτικίδης, Ζαχαρίας, *Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθείσα τω 1818 υπό Ζαχαρίου Πρακτικίδου, παραστάτου πληρεξουσίου και γενικού φροντιστού της δικαιοσύνης τω 1822-1829 εν Κρήτη*, Ηράκλειο: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος Τμήματος Ανατολικής Κρήτης 1983.
- Price, Simon, Oliver Rackham, Machiel Kiel και Lucia Nixon, “Sphakia in Ottoman Census Records: A *Vakif* and Its Agricultural Production”, στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, επιμ. Α. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2008, 69-99.
- Prousis, Theophilus C., “Smyrna in 1821: A Russian View”, στο *History Faculty Publications*. Paper 16, http://digitalcommons.unf.edu/ahis_facpub/16.
- Pul, Ayşe, “Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 22 (2007), 159-176.
- Purdy, John, *The New Sailing Directory for the Gulf of Venice and the Eastern or Levantine Division of the Mediterranean Sea; Together with The Sea of Marmara and the Euxine or Black Sea, Comprehending the Eastern Coast of Italy, the Illyrian Coast, the Coasts of Dalmatia and Greece, the Ionian and Grecian Isles, the Archipelago and Levant, &c.*, Λονδίνο: R. H. Laurie 1834.
- Quataert, Donald, “Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline, 1730-1826”, στο *17th International Congress of Historical Sciences. I: Chronological Section, Madrid-1990*, επιμ. E. B. Ruano-M. Espadas Burgos, Μαδρίτη: Comité International des Sciences Historiques 1992, 197-203.
- , “The Age of Reforms, 1812-1914”, στο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, επιμ. H. İnalcık με τον D. Quataert, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 1997, 759-944.
- , *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 2000.
- Radushev, Evgeni, “‘Peasant’ Janissaries?”, *Journal of Social History*, 42/2 (2008), 447-467.

- Rafeq, Abd ul-Karim, "The Local Forces in Syria in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", στο *War, Technology and Society in the Middle East*, επιμ. V. J. Parry-M. E. Yapp, Λονδίνο: Oxford University Press 1975, 277-307.
- Raulin, Victor, *Description physique de l'île de Crète*, τ. 1, Παρίσι: Libraire de la Société de Géographie 1867.
- Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 τ., Δαμασκός: Institut Français de Damas 1973-1974.
- , "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18/1 (1991), 16-37.
- , *Le Caire des janissaires: L'apogée de la ville ottomane sous 'Abd al-Rahmân Kathudâ*, Παρίσι: CNRS Editions 1995.
- Reed, Howard A., "The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826", αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Princeton University, Department of Oriental Languages and Literatures, Πρίνστον 1951.
- , "Ottoman Reform and the Janissaries: The Eşkenci Lâhiyası of 1826", στο *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, επιμ. O. Okyar-H. İnalçık, Άγκυρα: Meteksan 1980, 193-197.
- Sadat, Deena R., "Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century", *The Journal of Modern History*, 44/3 (1972), 346-363.
- Salzmann, Ariel, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, 21/4 (1993), 393-423.
- Sarinay, Yusuf (επιμ.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Κωνσταντινούπολη: Başbakanlık Basımevi 2010.
- Sariyannis, Marinos, "'Mob,' 'Scamps' and Rebels in Seventeenth-Century Istanbul: Some Remarks on Ottoman Social Vocabulary", *International Journal of Turkish Studies*, 11/1-2 (2005), 1-15.
- , «Μια πηγή για την πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης του 18^{ου} αιώνα», *Αριάδνη*, 13 (2007), 79-99.
- , "Rebellious Janissaries: Two Military Mutinies in Candia (1688, 1762) and their Aftermaths", στο *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, επιμ. A. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2008, 255-274.
- , «Η δικαστική οργάνωση και το ιεροδικείο του Χάνδακα στη νεοκατακτημένη Κρήτη», στο Μαρία Βαρούχα, Φωτεινή Χαιρέτη και

Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας. Μέρος Α' (1673-1675)*, επιμ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 2008, 17-40.

-----, «Ένας ετερόδοξος μουσουλμάνος στην Κρήτη του 18^{ου} αιώνα», στο *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, επιμ. Κ. Λάππας-Α. Αναστασόπουλος-Η. Κολοβός, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2010, 371-385.

-----, “Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54 (2011), 39-61.

-----, “Ruler and State, State and Society in Ottoman Political Thought”, *Turkish Historical Review*, 4 (2013), 92-126.

----- και Γιάννης Σπυρόπουλος, «Το οθωμανικό αρχείο του σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου στο Ηράκλειο Κρήτης (1673-1849)», στο *Σιναϊτικά μετόχια σε Κρήτη και Κύπρο*, Αθήνα: Επτάλοφος 2009, 71-98.

Savary, Claude Etienne, *Letters on Greece: Being a Sequel to Letters on Egypt, and Containing Travels through Rhodes, Crete, and Other Islands of the Archipelago; with Comparative Remarks on their Ancient and Present State, and Observations on the Government, Character, and Manner, of the Turks, and Modern Greeks*, Λονδίνο: G. G. J. and J. Robinson 1788.

Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Οξφόρδη: Oxford University Press 1966.

Scott, Charles Rochfort, *Rambles in Egypt and Candia: With Details of the Military Power and Resources of Those Countries, and Observations on the Government, Policy, and Commercial System of Mohammed Ali*, τ. 2, Λονδίνο: H. Colburn 1837.

Sel-Turhan, Fatma, “Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia 1826-1836”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Boğaziçi University, History Department, Κωνσταντινούπολη 2009.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Άγκυρα: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2006.

Shaw, Stanford, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Πρίνστον: Princeton University Press 1962.

-----, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Κέμπριτζ: Harvard University Press 1971.

----- και Ezel Kural-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 τ., Κέμπριτζ: Cambridge University Press 1976-1977.

- Sieber, F. W., *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, μετ. Δ. Μούστρη, Αθήνα: Ιστορητής 1994.
- Sinclair, Tom, “Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century”, στο *The Frontiers of the Ottoman World*, επιμ. A. C. S. Peacock, Νέα Υόρκη: Oxford University Press 2009.
- Σκαλτσούνης, Ι., *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά: Η Πρόοδος 1900.
- Sonnini, C. S., *Travels in Greece and Turkey Undertaken by Order of Louis XVI and with the Authority of the Ottoman Court*, τ. 1, Λονδίνο: T. M. Longman κ.ά. 1801.
- Σπυρόπουλος, Γιάννης, «Δούλοι και απελεύθεροι στην πρώιμη οθωμανική Κρήτη», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα στην Τουρκολογία, Ρέθυμνο 2008.
- , «Το οθωμανικό φρούριο της Σπιναλόγκας από την κατάκτησή του (1715) μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα», υπό δημοσίευση στο *Πεπραγμένα του ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Σταυράκης, Νικόλαος, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.τ.λ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα: Παλιγγενεσία 1890.
- Σταυρινίδης, Νικόλαος, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Σφακίων», *Κρητικά Χρονικά*, 9 (1955), 213-333.
- , *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, τ. 1, Ηράκλειο: χ.έ. 1971.
- , «Το τραγούδι του Μαζλούμ Αγά ή Μπαλουξή», *Αμάθεια*, 2/5 (1971), 51-63.
- , «Τουρκοκρατία», στο *Το Ηράκλειον και ο νομός του*, επιμ. Σ. Σπανάκης, Ηράκλειο: Νομαρχία Ηρακλείου 1971, 174-213.
- , *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, 5 τ., Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου 1975-1985.
- , «Ο θεσμός των Γραμματικών της Πόρτας», στο *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα: Πανεπιστήμιον Κρήτης 1981, 397-401.

- Stein, Mark L., “Ottoman Garrison Life: Kanije in the Mid-Seventeenth Century”, *The Turkish Studies Association Bulletin*, 17/1 (1993), 130-134.
- Sunar, Mehmet Mert, “Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, State University of New York, Graduate School of Binghamton University, Νέα Υόρκη 2006.
- , “‘When Grocers, Porters and Other Riff-Raff Become Soldiers:’ Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/1 (2009), 175-194.
- Swanson, Glen W., “The Ottoman Police”, *Journal of Contemporary History*, 7/1-2 (1972), 243-260.
- Tancoigne, J. M., *Πληροφορίες και βιώματα του M. J. Tancoigne από την Κρήτη του 1811-1814 (ένα ξεχασμένο κείμενο για την εποχή του Χ’ Οσμάν Πασά)*, μετ. Μ. Ασημομύτη-Εκκεκάκη, επιμ. Γ. Π. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο: Εκκεκάκης 2008.
- Taşkayan, Barış, “The Volunteer Firefighters of Istanbul, 1826-1913”, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Κωνσταντινούπολη 2008.
- Tezcan, Baki, “The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 29/3 (2009), 556-572.
- , “Lost in Historiography: An Essay on the Reasons for the Absence of a History of Limited Government in the Early Modern Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, 45/3 (2009), 477-505.
- , *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press 2010.
- Toraman, Cengiz, Sinan Yılmaz και Fatih Bayramoglu, “Estate Accounting as a Public Policy Tool and its Application in the Ottoman Empire in the 17th Century”, *De Computis: Revista Española de Historia de la Contabilidad / Spanish Journal of Accounting History*, 4 (2006), 119-136.
- Toroser, Tayfun (επιμ.), *Kavanin-i Yeniçeriyân: Yeniçeri Kanunları*, Κωνσταντινούπολη: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2008.
- Tournefort, Joseph Pitton, *Ταξίδι στην Κρήτη και στις νήσους του Αρχιπελάγους*, μετ. Μ. Απέργης-Μ. Απέργη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003.

- Triantafyllidou-Baladié, Yolande, «Οι πιστώσεις στις εμπορικές συναλλαγές στην Κρήτη τον 18^ο αιώνα», στο *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών 1985, 222-228.
- , *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη 1988.
- Τρουλινός Μιχαήλ, *Ιστορία του πολέμου των Τούρκων κατά των Ενετών προς κατάκτησιν της Κρήτης*, Ρέθυμνο: Στυλ. Καλαϊζάκης 1900.
- Τσικαλουδάκη, Μαρία, «Η αγορά στο Χάνδακα (1669-1765): οι συντεχνίες και ο καθορισμός των τιμών», *Τα Ιστορικά*, 11/21 (1995), 49-84.
- Tschudi, R., “Bektāshiyya” *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 1, επιμ. P. Bearman-Th. Bianquis-C. E. Bosworth-E. van Donzel-W. P. Heinrichs, Λάιντεν: Brill 1959, 1161.
- Tukin, Cemal, “Girit”, *İslâm Ansiklopedisi*, τ. 4, Κωνσταντινούπολη: Millî Eđitim Basimevi 1948, 791-804.
- Uyar, Mesut και Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans*, Σάντα Μπάρμπαρα-Ντένβερ-Οξφόρδη: ABC-Clio 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi”, *Bellekten*, 20 (1956), 485-525.
- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, 2 τ., Άγκυρα: Türk Tarih Kurumu 1988.
- Ülker, Necmi, “1797 Olayı ve İzmir’in Yakılması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (1984), 117-159.
- Üstün, Kadir, “Rethinking *Vaka-i Hayriye* (The Auspicious Event): Elimination of the Janissaries on the Path to Modernization”, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Bilkent University, Department of History, Άγκυρα 2002.
- Φουντουκάκης, Κ., *Ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1, Αθήνα: Νέαι Ιδέαι 1903.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος Γ., *Τα Χανιά μας*, Χανιά: Α. Μπορτόλης 1928.
- , *Διοικήσεις και δικαιοσύνη επί Τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, Χανιά: Μπορτόλης-Φραγκιαδάκης 1929.
- Φωτεινού, Πηνελόπη, «Παρατηρήσεις για την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Χάνδακα σύμφωνα με κληρονομικά έγγραφα (1750-

1760)», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3/1, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών 2005, 61-75.

Χατζιδάκης, Ιωσήφ, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη: Νικόλαος Βαρβαρέσος 1881.

Χουρμούζης, Μιχαήλ, *Κρητικά. Συνταχθέντα και εκδοθέντα υπό Μ. Χουρμούζη Βυζάντιου*, Αθήνα: Η Αγαθή Τύχη 1842.

Ψιλάκης, Βασίλειος, *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, Χανιά: Νέα Έρευνα 1909.

-----, *Μιχαήλ Κουρμούλης: Βίος και πολιτεία αυτού*, χ.έ.

Vakalopoulos, Constantinos Ap., “Quelques informations statistiques sur la Crète avant et après la révolution de 1821”, στο *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα: Πανεπιστήμιον Κρήτης 1981, 26-30.

Velkov, Asparuch και Evgeni Radushev, *Ottoman Garrisons on the Middle Danube: Based on Austrian National Library MS MXT562 of 956/1549-1550*, Βουδαπέστη: Akadémiai Kiadó 1996.

Wilkins, Charles L., *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo, 1640-1700*, Λάιντεν: Brill 2009.

Yaşar, Ahmet, “Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehanesi”, στο του ίδιου (επιμ.), *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, Κωνσταντινούπολη: Kitap Yayınevi 2009, 7-16.

Yaycıoğlu, Ali, “The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Harvard University, Κέμπριτζ Μασ. 2008.

-----, “Provincial Power-Holders and the Empire in the Late Ottoman World”, στο *The Ottoman World*, επιμ. C. Woodhead, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge 2012, 436-452.

Yıldız, Aysel, “The Anatomy of a Rebellious Social Group: The *Yamaks* of the Bosphorus at the Margins of Ottoman Society”, στο *Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete VII. A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009*, επιμ. A. Anastasopoulos, Ρέθυμνο: Crete University Press 2012, 291-324.

Yılmaz, Günay, “The Economic and Social Role of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, McGill University, Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies, Μόντρεαλ 2011.

- Yılmaz, Hüseyin, “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, *Dîvân*, 13/24 (2008), 1-30.
- Yi, Eunjeong, *Guild Dynamics in Seventeenth Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Λάιντεν: Brill 2004.
- Zarinebaf-Shahr, Fariba, “Women, Law, and Imperial Justice in Ottoman Istanbul in the Late Seventeenth Century”, στο *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, επιμ. A. El Azhary Sonbol, Νέα Υόρκη: Syracuse University Press 1996, 81-95.
- Ζαχαριάδου, Ελισάβετ, «Η θρησκευτική ζωή στην Κρήτη κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», στο *Σιναϊτικά μετόχια σε Κρήτη και Κύπρο*, Αθήνα: Επτάλοφος 2009, 9-31.
- Zens, Robert, “Pasvanoğlu Osman Paşa and the Paşalık of Belgrade”, *International Journal of Turkish Studies*, 8/1-2 (2002), 89-104.
- Kanunname-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye*, Κωνσταντινούπολη: Matbaa-ı Âmire 1244/1829.
- Redhouse Sözlüğü: Türkçe / Osmanlıca-İngilizce*, Κωνσταντινούπολη: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. 1997.
- Φυλλάδα για τσοι Τούρκους της Κρήτης, γραμμένη από ένα γέρω κρητικό το 1858, χ.έ.*